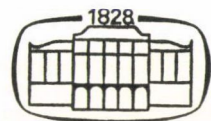

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG – ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

XI. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei, a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40, Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszköz-
lendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

1977. ÉVI KÖTET

KÖTET-TARTALOMJEGYZÉK

<i>Peschka Vilmos</i> : Megemlékezés Nizsalovszky Endréről (1894—1976)	1
Világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai (közgyűlési osztályülés, 1977. május 4.)	5
<i>Bojnár József</i> előadása: Világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai	5
<i>Nyers Rezső</i> korreferátuma	19
<i>Osztrovski György</i> korreferátuma	24
A IX. Osztály határozataiból	31
<i>Kovács István</i> : Az államjog a jogrendszerben	35
<i>Peschka Vilmos</i> : Típus és analógia a jogban	51
<i>Falusné Szikra Katalin</i> : A munka szerinti elosztás értelmezésének néhány kérdése	61
<i>Sipos Aladár</i> : Az agrár-ipari integráció	71
<i>Nagy Endre</i> : Állami beavatkozás a monarchia-beli Magyarországon	85
<i>Gara Iván</i> : Tulajdonelméleti problémák egy vita tükrében	115
<i>Rác Margit</i> : A KGST-tagországok közös gazdasági szervezeteinek feladatköre, tevékenysége	139
<i>Prugberger Tamás</i> : A szövetkezeti jogviszony és szabályozásának néhány strukturális kérdése	159
<i>Takáts Endre</i> : Az iparjogvédelem szerepe a nemzetközi kooperációban	183
<i>Mádl Ferenc</i> : A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga	195
<i>Simai Mihály</i> : Külgazdasági stratégiánk néhány nemzetközi összefüggéséről	241
A Szovjet—Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság ülése a társadalomtudományok szerepéről és feladatairól (Budapest, 1977. szeptember 6—7.)	261
<i>P. N. Fedoszejev</i> : A társadalomtudományok szerepe az SZKP által a jelenlegi szakaszban kitűzött, a kommunista építést célzó feladatok megvalósításában	261
<i>Friess István</i> : A társadalomtudományok szerepe és néhány aktuális feladata	277
<i>Heller László</i> : Az infláció és a recesszió tőkés országokban, valamint az azokkal kapcsolatos jelenségek, ahogyan azokat egy mérnök látja	297
VITA	
<i>Korsós Antal</i> : Olvasói feljegyzések az új Eörsi-könyvhöz	303
<i>Eörsi Gyula</i> : Szerzői megjegyzések a Korsós-kritikához	308
<i>Horváth Pál</i> : A szovjet állam és jog kialakulása	319
<i>Boytha György</i> : A számítógép programok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme — a tudományos technikai forradalom hatása a szellemi alkotások jogának fejlődésére	359
<i>Sajó András</i> : Engedelmesség a jognak	409
<i>ifj. Gyenes Antal</i> : Szervezeti szabályozottság és az igazgatási dolgozók orientációi (Egy szociológiai kutatás tapasztalataiból)	455

NIZSALOVSZKY ENDRE

(1894–1976)

Nyolcvankét esztendő jelentős idő rohanó korunkban, s kiváltképpen az, ha alkotó emberről van szó, akinek életében az idő – ez a legmagasabb rendű és leghasznosabb adomány – „más szerkezetű, más fajtájú, kiadósabb, mint a többség laza szövésű és könnyen elfolyó ideje”. Nizsalovszky Endre akadémikus igazi alkotó volt; hatalmas életművet hagyott ránk, amelynek valóságos értékét talán most még felbecsülni sem tudjuk, amint hogy azt a súlyos és fájdalmas veszteséget sem, ami halálával jogtudományunkat érte. Hosszú idő kell még elteljék, hogy teljesen tudatára ébredjünk annak, mit jelentett tiszteletreméltó személyisége, mélyenszántó gondolatokban gazdag tudománya és generációkat nevelő, bölcs és jóságos pedagógiája a jogtudomány, a jogi oktatás, a joggyakorlat és az egész jogász társadalom számára. Létünk csak találkozási pontja nemlétnék és mindigvalónak, és időbeliségünk csak eszköze az örök létnek. De hogy időbeliségünk e rendeltetésének valóban eleget tehesen, elengedhetetlen az olyan emberi értékek megőrzése és ápolása, amelyeket az életből éppoly diszkrétan távoznak, mint abban időzőnek egyszeri és megismételhetetlen egyénisége, tudományos tevékenysége és műve példaszerűen élénk állított.

Alkotó tudományos munkáját a tehetség mániákus szorgalma és elsodró szenvedélyessége hatotta át. Sem a történelem viharai, sem betegség vagy személyét ért méltatlanság nem tudták kedvét szegni, nem gátolhatták meg abban, hogy a jogtudomány birodalmának elképesztően széles területeit járja be, s vonja vizsgáló tekintetének szigorú körébe. Kizárólag a tudományos kutatás tárgya, objektív jelentése és értelme, egyszóval a tudományos igazság mint megkülönböztetett érték érdekelte; ezért élt, érvelt, polemizált mindig rendkívüli figyelmet szentelve az új, az övétől akár eltérő gondolatoknak és tapintatosan tisztelve az ellenvéleményt. Maradandót alkotott a kereskedelmi és váltójog, a polgári eljárásjog, a magánjog, illetve a polgári jog, a családi jog és a jogtörténet területén egyaránt. Behatóan foglalkozott a valorizáció jogával, a dologi jog számos problémáját, így a korlátolt dologi jogok és a jelzálog kérdéseit jelentős tanulmányokban világította meg. Kötelmi jogi, különösen a népgazdaság polgári jogának tudományos fejlesztésére irányuló munkásságának értéke és hatása napjaink joggyakorlatára és jogtudományára is kisugárzik. Lankadatlan figyelemmel kísérte öröklési jogunk jelenségeit és alakulását, amit számos értékes, gondolatokban gazdag tanulmánya jelez. Külön kell szólni arról az elmélyülésről, amellyel a családi jog problémáját tanulmányozta. Ennek a családi jogot elméletileg megalapozó, a szociológia és a jogösszehasonlítás módszereit és eredményeit is hasznosító tudományos kutatómunkának a terméke a felbecsülhetetlen értékű és nagyhatású „A család jogi rendjének alapjai” című – angol nyelven is megjelent – monográfia.

Élete alkonyán mind nagyobb figyelmet szentelt a jogtörténeti kutatásoknak; a jogtörténet felé fordulása olyan becses művekben fejeződött ki, mint az Eötvös-levelek kiadása, a Szalay Lászlóról és Frank Ignácrról írott, új értékelést tartalmazó tanulmányok. Ám a jogtörténeti érdeklődés egy pillanatig sem jelentett közömbösséget a jelen problémáival szemben; rendkívüli érzékét a jogi szabályozás és a jogtudomány számára feladott up to date kérdések iránt mindvégig megőrizte. Csaknem az imént említett jogtörténeti munkálatokkal egy időben kezdett tanulmányozni egy egészen modern, a jogi szabályozás és a jogtudomány számára egyaránt új és megoldandó feladatot jelentő, interdiszciplináris tudományos témát: a szerv- és szövétátültetések jogának problematikáját. A szerv- és szövétátültetések jogáról írott, nagy elismerést aratott műve nemcsak tudományos érdeklődésének bámulatos frissességéről tanúskodott, hanem arról is, hogy gondolkodása állandóan kész volt a megújulásra. Tudományos munkáját végezve érte a halál; állhatatos és fáradhatatlan volt a jogtudomány művelésében.

De nemcsak ebben, hanem jogászgenerációk egész sorának oktatásában és nevelésében is. Ifjú fővel lett egyetemi tanár, s az idők során professzora volt a kereskedelmi és váltójogoknak, a polgári eljárásjogoknak és a magánjogoknak, illetve a polgári jogoknak. Egyetemi előadásainak elsodró lendülete, lenyűgöző szenvedélyessége, hömpölygő körmondatainak barokk irálya, mind arra szolgált, hogy a jogtudomány problémáit hallgatói elé tárja, s számukra tudományosan megvilágítsa. A tudomány iránt érdeklődők és fogékonyak, az annak művelésére hajlók a tanszékén, sőt otthonában mindig nyitott ajtóra találtak. Feledhetetlen az a baráti szeretet és melegség, amellyel tanítványait munkájukban segítette, a tudományos pályán elindította, útjukat egyengette és figyelemmel kísérte. Mélyen érző, igaz emberségének, szigorú erkölcsösségének és kíméletes gyengédségének, megértő szeretetének és tiszteletet parancsolóan bölcs komolyságának, egyszerűen jószágának vonzásából nem vonhatták ki magukat, akik számára e nem mindennapi tulajdonságok értéket jelentenek. Pedagógiai munkája nem volt hiábavaló; hűséges tanítványok egész sora vette körül, s gondol rá multhatatlan szeretettel és tisztelettel.

Életművét és munkásságát a jogtudomány művelése és oktatása nem meríti ki. A jogtudományt elszakíthatatlan szálak fűzik a joggyakorlathoz. A jogtudomány rangos művelőie kiváltképpen a kodifikációs tevékenység foglalkoztatja. Nizsalovszky Endre akadémikus rendkívül fontos munkát végzett a magyar magánjog, illetve polgári jog kodifikálásában. Részt vett az 1928. évi magánjogi törvénykönyv javaslatának elkészítésében, a telepítési törvény megalkotásában, az állami tulajdonnal kapcsolatos jogi szabályozás számos problémájának kodifikálásában és a Magyar Polgári Törvénykönyv végleges formába öntésében.

Magas színvonalú tudományos, oktató és kodifikációs tevékenységének társadalmi elismerését jelzi számos kitüntetés (Munka Érdemrend 1954, 1974), hogy 1953-ban a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója lett, s mint a magyar jogtudomány jelentős egyéniségét 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1954-ben pedig rendes tagjává választották.

Az alkotó ember ideje nemcsak tartalmasabb, gazdagabb, hanem tartama is hosszabb, terjedelmesebb; a halál nem szab neki határt, nem ér véget az élet befejeztével. Az életműben testet öltő igazi tudományos érték eloldódva alkotójától tovább éli saját, önálló életét, gazdagítja, inspirálja az utókor gondolkodását. Az alkotó embernek és művének ez a különös ideje némiképpen enyhíti a mulandóságtól elválaszthatatlan szomo-

rúságot, hiszen „a mulandóság a lét lelke, az, ami minden életnek értéket, méltóságot ad, és érdeklődésre érdemessé teszi, mert a mulandóság teremti az időt.” Abban a fájdalomban és szomorúságban, amelyet Nizsalovszky Endre akadémikus elvesztése miatt érzünk, gazdag, értékes, tudományos életművének szerzője életén az utókor jövőjébe átnyúló ideje, az a tudat a vigasz, hogy tudományos tevékenységének értéke „aerè perennius”:
„Nem hal meg az érdem: Messze jövendőnek szüli örökbe fiát”.

Peschka Vilmos

VILÁGGAZDASÁGI KORSZAKVÁLTÁS ÉS A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK FELADATAI

Közgyűlési Osztályülés,
1977. május 4.

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya az MTA 1977. évi közgyűlése keretében a fenti címmel tudományos osztályülést rendezett. A referátumot *Bognár József* akadémikus tartotta. Korreferensek voltak: *Nyers Rezső*, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, *Osztrovski György* akadémikus és *Szalai Sándor* akadémikus.

A VILÁGGAZDASÁGI KORSZAKVÁLTÁS ÉS A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK FELADATAI

BOGNÁR JÓZSEF ELŐADÁSA

A társadalomtudományok fejlődésében a megismerés mély vágya mellett az emberi szükségletekből és érdekekből fakadó *raciónalis cselekvés* jelenti a legnagyobb hajtóerőt. A racionális cselekvés követelménye viszont abból a felismerésből fakad, hogy a természeti-társadalmi-gazdasági jelenségek helyes ismerete lehetővé teszi e jelenségek bizonyos keretek és korlátok között történő irányítását (szabályozását). Természetesen az emberi szükségletek és érdekek minősítése, rangsorolása és a kielégítésüket szolgáló intézmények és mechanizmusok jellege elválaszthatatlan a *hatalom* problémájától. Nincsen ugyanis a szükségletektől, érdekektől és a hatalomtól elszakítható (függetleníthető) racionalitás.

A különböző társadalmak történetében, valamint a racionális cselekvés megtervezése és előkészítése során vannak olyan periódusok és helyzetek, midőn a szükségleteket és érdekeket az adott struktúrában képviselő hatalmi viszonyok lényegében változatlanok, vagy csak kisebb módosulásokat szenvednek. Ilyen esetekben is kialakulnak, illetve kialakulhatnak új szükségletek és új érdekek, de a fennálló hatalmi – intézményes rendszer ezeket még nem juttatja kifejezésre. Például: bizonyos rétegek a fennálló elosztási rendszerben – valamilyen okból – nem jutnak vásárlóerőhöz. Ilyenkor a gazdasági jelenségek világa csak a szokásos (jellemző) *növekedési, ciklikus és strukturális* mozgásformákat (változásokat) mutatja. A jellemző mozgásformák kedvező (pozitív) alakításában azonban ilyen körülmények között is hatalmas szerepe van a tudománynak, hiszen a jelenségvilág belső összefüggéseinek, az egyes tényezők kölcsönhatásainak teljesebb megismerése, valamint a befolyásolási (irányítási) módszerek és eljárások javítása és finomítása igen jelentékeny (számottevő) eredményeket biztosít.

Vannak azonban a gazdasági jelenségvilágnak más mozgásformái is. Ezek a hatalmi viszonyok változásán vagy lényeges eltolódásán keresztül a gazdasági racionalitás *tartalmát*, egész cél- és eszközrendszerét érintik. Ilyenkor az a probléma merül fel, hogy kinek az érdekét szolgálja, kinek (milyen rétegek) szempontjából racionális a gazdasági cselekvés? Ez a probléma felmerül a nemzeti gazdaságokon belül is, de ez a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerét csak abban az esetben érinti, ha a szóban forgó ország a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerét teljesen elutasítja, ami nehezen képzelhető el; hiszen ebben az esetben a belső átalakulással együttjáró feszültségek kulminációs időpontjában a külső világgal kapcsolatban is a maximális feszültséget kell vállalni; ami csak rendkívüli körülmények és hatalmas erőforrások esetén ígérhet „túlélést”. (Ami természetesen még nem azonos a gazdasági sikerrel.) A hatalmi viszonyok változása esetén tehát nem a gazdasági jelenségek jellemző mozgásformáival kerülünk szembe, és a cselekvők magatartását sem a gazdasági racionalizmus azon normái diktálják, amelyek az említett tényezők előzetesen történt elrendezését eleve feltételezik. A nemzetközi hatalmi viszonyok átalakítása (átrendezése) azonban egy extrém fejlődési differenciákat tartalmazó világban nemzedékek kérdése és az átalakulásért folytatott küzdelemnek szükség-szerűen vannak élesebb és viszonylag békésebb periódusai. Ennek következtében a gazdasági racionalitás *tartalmának* azok érdekében történő átalakítása, akik jelenleg annak struktúrájában nincsenek, vagy csak elenyésző mértékben vannak képviselve; szintén hosszan tartó, sikerekkel és balsikerekkel, eredményekkel és visszaesésekkel járó folyamat.

E folyamat várható alakulásának jobb megítélhetősége érdekében utalunk arra a körülményre, hogy a jelenlegi világban a nemzetközi politikai és gazdasági mozgások gyorsan összefonódnak egymással; de a politikai hatalom struktúrája és megoszlása lényegesen eltér a gazdasági hatalom struktúrájától és megoszlásától. A nemzetközi politikai hatalom struktúrája ugyanis jelenleg még *bipoláris* (szovjet–amerikai), bár az általános megítélés szerint multipolaritás felé tarthat. Ilyen jellegű strukturális változás azonban egy-két évtizeden belül még aligha mehet végbe. A gazdasági hatalom azonban nemcsak *multipoláris*, hanem *multiinstitucionális* is, amennyiben gazdasági hatalommal nem kizárólag az államok rendelkeznek. A tőkés világban a gazdasági hatalom eszközeinek és intézményeinek jelentős része nem az államok kezében összpontosul (multinacionálisok, bankrendszerek, nagy erejű tőkés társaságok stb.). A politikai hatalomtól eltérő módon oszlik meg azonban az államok közötti gazdasági hatalom is; az USA szerepe nem olyan egyértelműen domináns a tőkés gazdaságban, mint a politikában és a biztonsági szférában, a Szovjetunió gazdasági hatalma kisebb, mint politikai és biztonsági energiái, Japán és a Közös Piac – elsősorban az NSZK – gazdasági értelemben „nagy hatalmak”, a tőkeerős fejlődő országok viszont jelentős finánchatalmat képviselnek. A hatalom e két fajtájának eltérő struktúrájából adódik, hogy a nemzetközi politikai történések a politikai szférában rendkívül gyors és intenzív cselekvési reakciókat váltanak ki, míg a gazdasági szférában a nemzetközi politikából érkező „ingerek” viszonylag lassú, az eredeti hatástól lényegesen különböző és a gazdasági hatalom egyes birtokosai (a résztvevők) szerint is módosuló magatartásformákat váltanak ki.

A jelenlegi világgazdasági változások egyik legerőteljesebb mozgó rugója a fejlődő országoknak az a törekvése, hogy a mai (történelmileg kialakult) nemzetközi gazdasági rendszer és mechanizmus racionalitását a harmadik világ szükségleteinek és érdekeinek megfelelő „racionalizmussal” váltsák fel. A harmadik világ ezen törekvése az új gazdasági

világrend eszméjében és az annak megteremtéséért – változatos eszközökkel – folytatott harcban jut kifejezésre. E koncepció kialakítása, világgazdasági modellként történő felvétele, majd a nemzetközi közvéleménnyel és szervezetekkel történő elfogadtatása a nemzetközi hatalmi viszonyok gyökeres átalakulását demonstrálja (bizonyítja). A hatalmi viszonyok megváltozása annyit jelent, hogy a nemzetközi politikai élet egyes szereplői – a jelen esetben a harmadik világ – több befolyásra tesznek szert, míg mások veszítenek befolyásukból. Ki azonban a vesztes, ha a harmadik világ a nyertes? Elsősorban a nyugat-európai kolonializmus, hiszen napjainkban ér véget az a történelmi korszak, amely Colombusszal és Vasco de Gamával kezdődött, majd a spanyol, portugál és angol hódításokkal folytatódott. Nyugat-Európáról beszélünk és nem Európáról, hiszen Kelet-Európának Nyugat-Európa nagy expanziója idején keleti hódítókkal szemben kellett egzisztenciáját és önállóságát megvédelmeznie.

A változások második nagy mozgatórugóját az ún. *globális problémák* jelentik, amelyek intenzív jelentkezése időben egybeesik a harmadik világ erőteljesebb fellépésével a nemzetközi porondon. Ismeretes, hogy az emberiség lélekszámának felgyorsult növekedése, valamint a termelés exponenciális fejlődése következtében lényeges változások mentek végbe az emberiség létfeltételeit biztosító környezeti egyensúlyviszonyokban és folyamatokban. Az ökológiai egyensúly bizonytalanságai, a meg nem újuló erőforrások korlátai és a megújuló erőforrások használata során elkövetett visszaélések gazdálkodásunk egyes alapelveinek felülvizsgálatát követelik meg. Az ily módon előállott problémák a planéta (a föld űrhajó) minden lakosát érintik fajra, felekezetre és politikai meggyőződésre való tekintet nélkül. A változások következtében megszűntek „a szabad javak” (a klasszikus közgazdaságtan fogalomrendszerében a levegőt és a vizet pl. ilyennek tekintik), hiszen minden gazdálkodási rendszerben, amelyben a termelés nem-szabad tényezői (amelyeknek áruk van) drágák, szabad tényezői pedig ingyenesek; az ún. optimumok a szabad tényezők terhére valósulnak meg. Ennek következtében a szabad tényezők felhasználása nem arányosan, hanem szinte rablógazdálkodásszerűen történik. Miután a szabad tényezők aránytalan felhasználása az ipari forradalom megjelenése óta egyre gyorsuló ütemben folyik, nyilvánvaló, hogy a globális problémák megoldására (minimálisan a további romlás megakadályozására) sürgős intézkedéseket kell tenni. E problémák és kérdések rendezése széles nemzetközi együttműködést és közös akciókat követel.

A változások harmadik nagy mozgatóereje abból a helyzetből adódik, hogy különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok békés együttélését kell biztosítani planétánkon, egy olyan időpontban, midőn Az *interdependencia* egyre magasabb fokot ér el, megjelentek a globális problémák és extrém gazdasági egyenlőtlenségek vannak a különböző országok lakosainak életfeltételeiben. Az *interdependencia*, – amely a nemzetközi politikai és gazdasági életnek egyik legátfogóbb jelensége – nemcsak annyit jelent, hogy a planéta lakosai sorsukban, jövőjükben és gazdasági fejlődésükben egymástól függenek, hanem azt is, hogy nemzeti optimumaink kialakítása és gazdaságpolitikai döntéseink meghozatala során figyelembe kell vennünk az általunk elindított folyamatok hatásait más országokra. Más megközelítésben ez annyit jelent, hogy nemzeti (belső) döntéseinknek sokkal nagyobb lesz a nemzetközi (külső) tartalma. Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy nálunk a nemzetről és a nemzetköziről többnyire mint a történelmi fejlődés során egymást felváltó kategóriákról gondolkoznak, holott egyáltalán nem bizonyított, hogy

ennek a folyamatnak a „felváltás” formájában kell megvalósulnia. Elképzelhető az is, hogy a sok nemzetközi összefüggés lassan átalakítja a nemzeti döntések jellegét és közeledés jön létre a kétféle döntési rendszer hátterét jelentő érdekviszonyokban.

Az *interdependencia* tehát a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országok közötti együttélés kooperatív (együttműködő) alternatíváját feltételezi. Ez teljes összhangban áll a szocialista országok azon törekvésével, hogy *békestruktúrát* kell létrehozni, mert a háborút, illetve a fegyverkezési versenyt alimentáló erők igen erőteljes struktúrával rendelkeznek.

Az interdependencia követelményrendszerének megvalósítása, a békestruktúra kiépítése és a harmadik világ fejlődését is előmozdító kooperáció azonban csak abban az esetben jöhet létre, ha „a kölcsönös elrettentés egyensúlya” néven ismert biztonsági rendszert valamilyen korszerűbb (kollektív) biztonsági rendszerrel váltják fel.

A „kölcsönös elrettentés egyensúlya” közgazdaságilag – rendkívül magas költségeinél fogva – elviselhetetlen. 1976-ban 388 M \$-t értek el a fegyverkezési kiadások, miközben a nyugati országok gazdasági növekedése lelassult, az olajjal nem rendelkező fejlődő országok rendkívüli nehézségekkel küzdenek, és a szocialista világnak is nagy erőfeszítéseket kell tennie a korszakváltás negatív hatásainak kiegyensúlyozására. Eközben az energia és a nyersanyagok drágábbak lettek, az infláció folytatódik és az ökológiai egyensúly biztosítása, valamint a harmadik világ fejlődésének előmozdítása egyre nagyobb anyagi erőket követel. Gondolni kell arra is, hogy a nemzetek külső biztonsága elválaszthatatlan attól a belső biztonságtól, amely a megfelelő gazdasági dinamikában és a lakosság megelégedettségében rejlik.

A közgazdasági szempontokon kívül utalni kell arra is, hogy a nagyobb fegyverkezés a mai körülmények között inkább nagyobb pusztító erőt ad, mint nagyobb biztonságot. Végül ez a nemzetközi biztonsági rendszer a mai ütemű technikai fejlődés mellett, ami objektíve is sok olyan új problémát vet fel, amelyet a létrejött megállapodások nem rendezhetnek – a *kölcsönös gyanakvás* olyan légkörét teremti meg, amely eleve lehetlenné teszi az egymás érdekeivel becsületesen számoló kooperációt.

A világgazdasági korszakváltás fundamentális tényezőinek ismertetése során a tudományos megállapítások minősége (osztályozása) szempontjából eltérő kategóriájú faktorokkal dolgoztunk. A megállapítások egy része kialakult *helyzeteket* ír le, másik része a kialakult helyzetekből adódó *cselekvési lehetőségeket és korlátokat* jelöli meg, harmadik része viszont a *kívánatos cselekvést* (posztulátumokat) vázolja fel. Minek kell a szóban forgó helyzetben történnie akkor, ha az emberiség egyfelől túl akarja élni a veszélyeket, másfelől biztosítani kívánja az egyensúlyviszonyok szempontjából kívánatos fejlődési ütemet? Az adott helyzetben a világgazdasági folyamatok különböző résztvevői – érdekeiktől és törekvéseiktől függően – eltérő módon cselekszenek, és így a *kívánatos eredmény* (a posztulátum) különböző egymással összehangolt, egymástól független és gyakran egymással ellentétes cselekvések eredője. Ily módon a cselekvés megtervezése egyelőre – a globálisnak minősített és nemzetközi rangra emelt problémák kivételével – csak az egyes résztvevők szempontjából lehetséges; persze oly módon is, hogy az ellenérdekű vagy a párhuzamosan cselekvő felek ellenlépéseit és törekvéseit is figyelembe vesszük.

Persze az objektív helyzet, a cselekvés lehetőségei és korlátai minden résztvevő szempontjából adottak, noha az objektív helyzet is eltérően értékelhető és a korlátokat sem veszik minden időpontban figyelembe.

Szeretnénk e kissé talán elvontnak látszó fejtegetéseket az egyik fundamentális tényező: a harmadik világ racionális gazdasági cselekvése és magatartása szempontjából megvilágítani. Nézzük először *a helyzet* rövid összefoglalását: Vitathatatlan, hogy planétánkon olyan gazdasági egyenlőtlenségek jöttek létre, amelyek olyan regionális katasztrófákat idézhetnek elő a világ egyes övezeteiben, amelyek egy interdependens világban könnyen nemzetközi (világ) katasztrófákká erősödhetnek.

Észak-Amerika és Európa birtokolják a világ jövedelmeinek 61,8%-át a világ népesség 19,2%-ával, Ázsia kapja a jövedelmek 10,7%-át a világ népességének 52,7%-ával, Afrika részesedése viszont 2,4% a jövedelmekben és 10,2% a népességben.

A kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy a *jelenlegi világgazdasági rendszerben* a fejlett világ jövedelmei gyorsabban nőnek, mint a fejlődő, a népesség viszont a fejlődő világban mutat robbanásszerű változásokat.

Természetesen a kontinensek vagy a nemzetek közötti arányok csak részben fejezik ki a jövedelemelosztás egyenlőtlenségeit (horizontális tagolódás), miután a nemzeteken belül is vannak magasabb és alacsonyabb jövedelmek (vertikális tagolódás). Az alacsony jövedelmű országok szegényei jelentik jelenleg a világnépesség 36%-át 100 \$ alatti egy főre jutó jövedelemmel, az alacsony jövedelmű országok módosabb és gazdagabb országok szegény rétegei jelentik a világnépesség 24%-át 300 \$ egy főre eső nemzeti jövedelemmel (persze kisebb kategóriák esetében még nagyobbak az egyenlőtlenségek, de arra nincsenek megbízható jövedelmi statisztikák).

Hozzá tartozik a képhez *a trend* is, ti., hogy egy főre eső nemzeti jövedelem 1913 és 1960 között Észak-Amerikában és Nyugat-Európában megduplázódott, míg pl. Délkelet-Ázsiában változatlan maradt.

Érthető, ha ilyen körülmények között a harmadik világ új világgazdasági rendet követel azon régi világgazdasági rend helyett, amelyben e röviden ismertetett helyzet kialakult. A harmadik világ tehát harcot kezdeményezett egy olyan nemzetközi gazdasági rendszerért, amelyben az ő érdekei nagyobb mértékben elégülnek ki, illetve egyes esetekben *domináns* jellegűek.

A nyugati országok (a vezető tőkés országok) a harmadik világ törekvéseinek megállítására különböző „ellenstratégiákat” dolgoztak ki, amelyek skálája a teljes elutasítástól a rokonszenvező koncepciókon át egészen a „túllicitálásig” terjed. A szocialista országok támogatják a fejlődő országok aktív harcát az új világgazdasági rend megteremtése érdekében azzal a megkötéssel, hogy egyfelől a nagyobb gazdasági egyenlőség mélyreható társadalmi reformok megvalósítását követeli meg a harmadik világban, másfelől a harcnak olyan eszközökkel és módszerekkel kell folynia; hogy a békés együttélés fenntartható legyen és a kialakuló feszültségek ne vezessenek a fegyverkezési verseny további fokozódásához. A cselekvő felek közé tartozik a nyugati üzleti világ — a bankoktól a multinacionális cégeken át egészen a szövetkezetekig —, amely gazdasági hatalmát és profitlehetőségeit igyekszik megővni.

Ebben a helyzetben tehát mindenki cselekszik és minden egyes, kis és konkrét lépés befolyásolja a körülmények alakulását.

E sokféle cselekvésnek azonban racionális korlátai is vannak. Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó problémák fennállnak, és a hatalom kérdéseivel összefüggő cselekvési szférákban nem hagyhatók figyelmen kívül. Ha a felek egyike azt mégis figyelmen kívül hagyná, úgy rövidebb-hosszabb időn belül a helyzet az ő szándékai és törekvései ellen alakul; hiszen a nagyon masszív tények erősebbek, mint a megalapozatlan vagy a helyzet félreértéséből eredő politikai szándékok. A nemzetközi politikai fejlődés felgyorsulása és a fejlődő világ helyzetének súlyosbodása (1970 és 1980 között 800 millió ember születik; ezek közül 700 millió a fejlődő világban) következtében a tévedések korrigálására – ami a politikában általában „kurzusváltás” formájában megy végbe – rendkívül rövid idő áll rendelkezésre. Rövid távon persze tévedések egyes politikai mozgalmak, vezető csoportok vagy egyének számára tragikus következményekkel járhatnak, hosszabb távon azonban csak színező, módosító erőt, „sajátos tényezőt” jelentenek. Korlátozó tényezőt jelent az a körülmény is, hogy minden fél saját érdekeinek megfelelően cselekszik, azzal, hogy azokat a szükséghez képest módosíthatja és átrendezheti. Végző soron azonban mégis olyan cselekvési alternatívát választ, amelyben saját érdekeit biztosítva látja.

A cselekvést korlátozó feltételek mellett – amelyek igen nagy szerepet játszanak, figyelembe kell venni a nemzetközi politikai és gazdasági folyamatok összefüggéseit és szabályszerűségeit. A politikai mozgástörvények közül olyanokra gondolunk, mint a *szövetségesekhez való viszony* (a tartalomról nyilvánvaló, hogy itt a harmadik világon, mint aktív félre gondolunk és arra a szövetségi viszonyra, amelyet az őt támogató erőkkel kialakít), valamint a *ciklikusság*. Egy világnézetileg megosztott, interdependens és egyre jobban internacionalizálódó világban az egyes fejlődő országok kormányainak sikerei vagy balsikerei a belső közvélemény szemében a külső orientációt is érintik. Miután – feltehető – hogy a fejlődő országokban – a lehetőségek és az elvárások közötti hatalmas szakadék következtében – sok kormány- és kurzusváltásra kerül sor, nyilvánvaló az is, hogy az egyes országok külpolitikai orientációja hangulati okokból is gyakran változik. Korlátai vannak azonban annak is, hogy a külpolitikai kurzus mennyire változtatható – e korlátok éppen az érdekviszonyokban rejlenek, tehát tartósak –, nyilvánvaló, hogy egy túlságosan messzemenő változásnak instabil helyzetben visszahatásai lesznek. Ezért a hasonló jelenségeket nyugalommal és türelemmel kell kezelni, miután tehetséges politikus időben felismeri saját cselekvésének értelmes korlátait, a kevésbé tehetséges pedig úgysem maradhat sokáig hatalmon az adott, nagyon bonyolult helyzetben.

Az elmondottakból – amelyek természetesen inkább példát, mint expozíciót (a kérdés tárgyalását) jelentenek – két tanulságot mindenesetre szeretnénk levonni. Az első az, hogy a cselekvés racionális korlátainak és következményrendszerének a jelenlegi világhelyzetre történő vetítése azt bizonyítja, hogy az *interdependencia* nemcsak azt jelenti, hogy sorsunk egymástól függ, hanem azt is, hogy a nemzetközi szférában a cselekedetek hatásai rendkívül felgyorsultak. Ezt a tényt a belpolitikai és külpolitikai lépések egymáshoz viszonyított időrendszerében figyelembe kell venni. A másik az, hogy a különböző felek várható viselkedésének korlátait (játéktérét) előre lehet látni és ennek alapján az alternatívákat is új megvilágításba lehet állítani. Kérdéses ugyanis, hogy egy-egy alternatíva mennyire időre alternatíva és cselekvési rendszerként történő elfogadása a későbbiekben milyen visszahatásokkal jár. Erre a kérdésre a cselekvés korlátainak sokoldalú elemzése útján általában megbízható választ kaphatunk.

A tudományos vizsgálódás szempontjából tehát egy olyan új komplex (nemcsak gazdasági) jelenségvilág alakult ki, amelynek mozgásformái többé nem jellemezhetők a gazdasági növekedés szokásos mozgásformáival (növekedés, ciklikus mozgások, strukturális változások), miután az számos új tényezőt (elemet) tartalmaz.

Ezen új tényezők természetesen szoros kölcsönhatásban vannak a régiekkel, de napjaink és a következő évtizedek jelenségvilága mégis inkább az új tényezőkkel jellemezhető, miután azok nagyobb dinamikájuknál (a mozgásban levő tényező dinamikája mindig nagyobb) fogva nagyobb hatással lesznek a régiekre, mint megfordítva. Ez a helyzet természetesen ideiglenes (átmeneti); azaz mindössze néhány évtizedig tart; amíg a konfliktusok és együttműködés párhuzamos vagy egymást követő fázisaiban kialakult a racionális gazdálkodásnak egy olyan új modellje, amely összhangban áll a gazdasági hatalomnak és érdekeknek azon eloszlásával, amely a korszak végén várható.

Felmerül a kérdés, hogy honnan erednek e *lökésszerű és tartós* (szekuláris) változások, amelyek időlegesen bizonytalanra tehetik a gazdasági energiatermelő képességét és meglepetésszerű fordulatokat tartalmaznak, noha a gazdaság generáló képességére nagyobb szükség van, mint valaha és a növekedés természeténél fogva jobban szereti a folyamatosságot és a beláthatóságot (tervezhetőséget), mint a kiszámíthatatlanságot?

A *lökésszerűség* jelentkezése a gazdasági jelenségvilágban (makrojelenségekben) több körülmény eredője. Az egyik befolyásoló tényező a gazdaságot ilyen helyzetekben különösen erőteljesen mozgató külső (politikai-társadalmi-nemzetközi) körülmények hatásától ered. E tényezők mozgástörvényei és strukturális összetevői ugyanis lényegesen eltérnek a gazdaság mozgástörvényeitől; ezért felerősödésük esetén másféle mozgásformákat kényszerítenek rá a gazdaságra. A másik körülmény az időben fel nem ismert, kumulálódó tényezők megjelenésével kapcsolatos. A döntést hozó szervezetek nem érdekeltek az új jelenség felismerésében; ezért negligálják azt, vagy érdekeik a jelenség következményrendszerének elhárítását diktálják; ezért ellentétes vagy ellensúlyozó cselekvésformákat választanak.

A szóban forgó tényező hatásai azonban kumulálódnak és negligálni azokat nem lehet, az ellensúlyozó cselekvés pedig túlságosan költséges vagy éppen irracionális. Ily módon a kumulált tényező hirtelen jelentkezése – a kapcsolat jelenségek szféráját is figyelembe véve – olyan intenzitást ér el, ami az alkalmazkodó cselekvések belső arányait és egyensúlyát felborítja, sőt jellegét is megváltoztatja.

Ilyen esetben a cselekvés résztvevőinek *új döntést* kell hozniuk.

Ezen új és régi elemeket egyaránt tartalmazó jelenségvilág tehát mélyen érinti az ember (a társadalom) és a természet, az egyén és a különféle közösségek, valamint az államok egymás közötti kapcsolatait; ezért új reagálások, magatartások, alkalmazkodások és döntések tarka sokaságát feltételezi. Az új jelenségvilág természeténél fogva integráltabb, komplexebb és a kölcsönhatások bonyolult rendszerét teljesebben áttekinthető cselekvési rendszert kíván a nemzetközi gazdaságban; de a nemzeti társadalmakban is.

A szóban forgó jelenségvilág megismerésére meg is indultak az *első nagy intellektuális, nemzetközi vállalkozások*. E nemzetközi vállalkozások egyik formáját az összes nemzeti tudományok bevonásával létrejött, *hatalmas ENSZ-konferenciák (kongresszusok) jelentik*, melyek a nagy globális problémák megközelítésére jöttek létre. Olyan globális problémákra és kongresszusokra gondolunk, mint a népesedési, környezeti, világlelmezési, települési (Habitat), tengerjogi, víz, az ipari fejlődés, az energia és a tudomány

aktuális problémáit megtárgyaló összefüggések voltak, illetve lesznek. E nagy kongresszusoknak elsősorban *helyzetfeltáró, figyelemfelhívó, és információkat* nyújtó szerepük volt és lesz. Az információk nyújtásának természetesen az a célja, hogy *a kritikus pontokra* és ezekkel kapcsolatos felelősségre emlékeztessenek és a legfontosabb *cselekvési lehetőségeket és programokat is* megjelöljék. Ezen vállalkozások *újszerűsége* tehát *tárgykörükben* (globális problémák), *egyeztetett és sorozatszerű megrendezésükben*, valamint *méreteikben* rejlik.

Hagyományosnak (nem újszerűnek) tekinthetjük ezzel szemben egyfelől azt, hogy inkább a kialakult ismeretek és kutatási módszerek adott időpontban történő *rögzítését* (kontrollját) jelentik mint azok céltudatos továbbfejlesztését (nincsenek ugyanis olyan nemzetközi alapon összefüggő kutatói csoportok, amelyek egyes problémákban vagy feladatokban kialakult közös tudás továbbfejlesztését munkálnák), másfelől azt, hogy az adott keretek folytán (ENSZ és a tagállamok) inkább a nemzeti kutatói műhelyek és iskolák, mint a tudás reprezentációját jelentik. E keretek és korlátok között is növekvő mértékben alkalmaznak interdiszciplináris módszereket és ellenőrzik az egyes tudomány-szakok eredményeit más tudomány-szakok oldaláról.

Feltehető, hogy a nemzetközi szervezetek nagyszabású tudományos vállalkozásai a jövőben még gyakoribbak lesznek és módszereikben is tovább fejlődnek és korszerűsödnek. E vállalkozások által nyújtott gazdag ismereti és információs anyagok nemcsak a globális problémák teljesebb és mélyebb áttekintését mozdítják elő, hanem saját problémáink, lehetőségeink és korlátaink jobb megértését is.

Kialakultak azonban az elmúlt esztendőkből más jellegű (típusú) nemzetközi, tudományos vállalkozások is, amelyek legjobb szaktudósok interdiszciplináris alapon, több éven át folyó és hatalmas technikai apparátussal (elsősorban a nagyteljesítményű számítógépekre gondolunk) alátámasztott kutatómunkájával és együttműködésével az emberiség fennmaradásának és jövődjének kérdéseivel foglalkoznak. E vállalkozások, illetve a tudósok ezen kollektívái különböző alternatívák és hipotézisek alapján, eltérő aspektusokból keresik az emberiség jövődjét biztosító racionális–morális alapokon nyugvó cselekvési rendszereket. Munkahipotéziseiket nyilvánosságra hozzák, és a különböző kritikai észrevételek alapján módosítják elgondolásaikat.

Olyan „intellektuális nagyvállalkozásokra” gondolunk, mint a Római Klub¹ és különböző dokumentumai, a Rio-program² (szerkesztője Jan Tinbergen), az emberiség jövőjéről összeállított Leontief-tanulmány³ vagy az Aspen Intézet kiadványai az új gazdasági világrendről. (H. Cleveland.)⁴⁻⁵

¹The Limits to Growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. By Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, etc. New York, Universe Books, 1972. 205 p. Mihailo Mesarović – Eduard Pestel: Menschheit am Wendepunkt. 2. Bericht an den Club of Rome zur Weltlage. Stuttgart, Deutsche Verl.-Anst. 1974. 183 p.

²Reshaping the International Order. A report to the Club of Rome. Coordinator: Jan Tinbergen. New York, Dutton, 1976. 325 p.

³The Future of the World Economy. A study on the impact of prospective economic issues and policies on the international development strategy. Dir. Wassily Leontief. New York, United Nations, 1976. 350 p.

⁴Harlan Cleveland: The Third Try at World Order. Special ed. for Convocation of United Nations Leaders. Philadelphia, 1976, World Affairs Council. 121 p.

⁵The Planetary Bargain. Proposals for a new international economic order to meet human needs. Aspen, Colo. Aspen Institute for Humanistic Studies, 1975. 36 p.

Kutatásaik tárgyai és megközelítési (kutatási) módszereik alapján tevékenységüket nagyon korszerűnek minősíthetjük.

A tárgy olyan globális világprobléma vagy vilárendszer kérdése, amelynek megoldása vagy megvalósítása lehetővé teszi az emberiség számára nemcsak a túlélést, hanem a fejlődést is. E problémákat – amint arra már utalás történt – nemzetközi alapon, a legjobb szakemberekből, interdiszciplináris bázison kialakított kutatói kollektívák vizsgálják, amelyek több éven át maradnak együtt (természetesen nem abban a formában, hogy kizárólag e kérdésekkel foglalkoznak), és a felkért opponensek és mások kritikai észrevételei alapján eredeti hipotéziseiket készségesen módosítják. Más megközelítéssel élve: munkájukat nem tekintik lezárt helyzetképnek vagy cselekvési rendszernek, hiszen a jelenségek maguk is mozgásban vannak, az újabb információk és vizsgálatok is módosíthatják a felfogást és a különböző érdekrendszerek között kialakított kompromisszumok is elavulhatnak.

Bizonyosra vehető az is, hogy a globális problémákra, az interdependencia cselekvési és következményrendszerével számot vető, a veszélyekkel, kritikus pontokkal, lehetőségekkel és korlátokkal az egész földgolyó vonatkozásában számoló gondolkodásmód, ismeretek és módszerek egy új közgazdasági diszciplína: az *orbi-ökonómia* kialakulására vezetnek.⁶ Feltehető, hogy ez a fejlődés nem korlátozódik a közgazdaságtudományokra, hanem a jog- és államtudományok, valamint a szociológia területén is megvalósul. Természetesen egy ilyen tudományos diszciplína, gondolkodásmód és egyes esetekben cselekvési rendszer kialakulása egyáltalán nem jelenti azt, hogy az érdekek és a hatalom mint a racionális gazdasági cselekvés fókuszai, megszűnnek működni és hatni. Erről szó sincs, hiszen az érdekektől irányított cselekvés jobb, mint a kényszer által irányított és kiszámíthatóbb (előreláthatóbb) és „kompromisszumkésebb”, mint a meggyőződésből folyó lehet egy olyan világban, ahol nagyon eltérő meggyőzések, hitek és koncepciók léteznek. Nyilvánvaló azonban, hogy az érdek és hatalmi viszonyok is jelentősen módosulni fognak az orbi-ökonómiai gondolkodásmód fejlődése esetén.

E hatalmas és újszerű intellektuális vállalkozások jelentőségének kiemelése, valamint tevékenységük módszereinek és szerveztségének a jövőendő egyik fontos tényezőjeként történő megjelölése természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szerző e nemzetközi tudományos munkabizottságok (műhelyek) minden következtetésével, vagy vizsgálati módszerével egyetért, vagy azokat minden vonatkozásban konzisztensnek érzi.

Ellenkezőleg: továbbra is elutasítom a Római Klub 0 növekedési koncepcióját, absztraktnak és a valóságos érdek- és hatalmi viszonyoktól elvonatkoztatónak érzem a Rio-program eddigi változatait, sok egyoldalú nézőpont (és közvetve érdek) fogalmazódik meg Leontief, illetve Cleveland tanulmányorozataiban is. A teljes megismerést korlátozó, illetve befolyásoló ismert tényezők (a szerzők a priori felfogása) mellett számolni kell azzal is, hogy a szerzők munka közben is változtatják eredeti felfogásukat, illetve elképzeléseiket. A nézetek továbbfejlődése azonban gyakorlatias jelleggel történik; ezért mindig lehetséges, hogy a nézetek vagy a különböző gyakorlati javaslatok között álló felfogások nincsnek összhangban.

←

⁶ Bognár József: A tervvégrehajtás kérdései makro-ökonómikus és orbi-ökonómikus szinten. Bp. MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ, 1968. 10 p.

Például a Rio-program összeállítói eljutottak az ún. „alapvető szükségletek kielégítésének elvégé”⁷ – ami jelenlegi formájában egy olyan közgazdaságtudomány potenciális létezésére utal, amely a veszélyelhárítás időszakában a szegénység és nyomor megszüntetését érzi elsődleges feladatának –, de ezt a racionális-utilitárius filozófiának a lehető legtöbb ember boldogságára utaló tételei alapján teszik. Ebből a filozófiai alapelvből azonban gyakorlatban a lehető legnagyobb nyereség elve lett; tehát felmerül az a probléma, hogy alkalmas-e az a filozófiai rendszer a különbségek csökkentésére, amely a különbségeket – mai formájukban és méreteikben – létrehozta?

Nem tekinthetjük konzisztensnek azt sem, hogy a tanulmányok egyfelől „az önerőre való támaszkodás” követelményét hirdetik, másfelől a fejlődő országok iparosításának prioritásait a komparatív költségek elmélete alapján igyekeznek meghatározni. Közismert, hogy a mai világ legfőbb közgazdasági problémája a fejlődő országok *belső piacainak* megteremtése; azaz vásárlóerő biztosítása azon százmilliók számára, akik ma nem fogyasztók. A komparatív költségek absztrakt elméletének tehát egyelőre inkább a cserével kapcsolatban van fontossága; azaz az export-szektor fejlesztése során. A külgazdasági politikának természetesen hatalmas jelentősége van és ez a jövőben még erősödik, de a legjobb külgazdasági politika sem helyettesíti azt a gazdaságpolitikát, amelynek a ma még passzív százmilliók mozgósítására kell felépülnie.

E kritikai megjegyzésekkel inkább a vállalkozás bonyolult voltára kívántunk utalni, mint a megjelent tanulmányok értékét megkérdőjelezni. Újólág szeretnénk hangsúlyozni, hogy *e nagy nemzetközi vállalkozások megindulását egy új korszak kezdetének tartjuk a társadalomtudományok történetében*. A feladat természetesen rendkívül bonyolult, de a munka során kialakuló módszerek, hipotézisek és koncepciók a következő évtizedekben olyan szerző és generáló hatással lesznek a társadalomtudományokra, mint az atomfizika vagy az űrkutatás volt és van a természettudományokra.

A világgazdasági korszakváltás jelenségvilágának hatása alatt természetesen más, tudományos vagy jelentős tudományos elemzőmunkát és előkészítést igénylő gyakorlati problémák is felmerültek, amelyek válaszra várnak. Engedjék meg, hogy ezek közül néhányat – a kialakult helyzet és szükségszerűségek újszerűségének érzékeltetése végett – nagy tömörségre törekedve bemutassak.

Mekkorának kell lennie (lehet) *a világgazdaság növekedési ütemének* a következő évtizedekben, ha egyfelől a korlátozó tényezőket (körük a környezetvédelemtől a strukturális árváltozásokon át az inflációig terjed), másfelől a három résztvevő (blokk) társadalmilag kívánatos dinamikáját és ezeknek egymásra tett hatását (az interdependencia jegyében) egyaránt figyelembe vesszük? A korlátozó tényezők a növekedési ütem csökkenése mellett szólnak, az egyes blokkokhoz tartozó nemzeti gazdaságok *szükségletei* erőteljesebb ütemet involválának. Például: ha a fejlődő országok növekedésük természetes folyamánya gyanánt nyersanyagaik nagyobb hányadát dolgozzák fel, úgy a vezető tőkés államok (Japánt beleértve, az USA-t azonban kihagyva) növekedésének lassulnia kell, hiszen olajfogyasztásuk 90, földgázfogyasztásuk 78, a bauxit 62%-át importálják. Más példa: a KGST-országoknak erőteljesen kell exportjukat a vezető tőkés országokba

⁷ Basic Needs and National Employment Strategies. = Tripartite World Conference on Employment, Income Distribution and Social Progress and the International Division of Labour, Geneva, 4–17 June, 1970. Geneva, ILO, 1976. 195 p.

növelniük, egyrészt az intenzív fejlődési periódus szükségletei, másrészt a növekvő kamat és hitel-visszafizetési terhek következtében. Az előrejelzések szerint azonban a fejlett tőkés országok importelaszticitása csökkenő tendenciát mutat; noha valamennyi lehetséges partnerük az exportot fokozni kívánja? Létrehozhatók-e a társadalmi-gazdasági fejlődés olyan modelljei a tőkés világban (és ha kisebb mértékben is, a szocialista világban is felmerül ez a probléma), amelyek alacsonyabb gazdasági dinamika mellett is képesek az egyensúlyt biztosítani?

A nemzeti gazdaságok növekedésének a múltban is erőteljes külső feltételrendszere volt. Az interdependencia, a globális problémák és a harmadik világgal összefüggő helyzet következtében egyrészt megerősödött az a külső feltételrendszer, amit figyelembe kell venni (azaz a világ hatása a nemzeti gazdaságra), másrészt többszöröse nőtt az a hatás, amit az egyes nemzeti gazdaságok alternatív növekedési típusai más gazdaságokra kifejtenek (a nemzeti gazdaság hatása más nemzetgazdaságokon keresztül a világgazdaságra). Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy ebben a vonatkozásban nemcsak *mennyiségi*, hanem *érzékenységi* (sebezhetőségi) problémákról is szó van. Miután a következő évtizedekben a világgazdaság érzékenységi koefficiensei igen magasak lesznek, és ezek a gazdasági szférán kívül fel is erősödnek (politikai-biztonsági szféra), elképzelhető, hogy viszonylag nem nagy mennyiségi változások hatalmas erőket hozhatnak mozgásba.

Ebből a helyzetből következik, hogy a nemzeti gazdaságok politikájának kialakítása és fejlődésük megtervezése során nemcsak a szokásos külgazdasági faktorokkal kell számolniuk, hanem azt is figyelembe kell venniük, hogy a tervezett (a megvalósításra kiszemelt) növekedési modellnek milyen hatása lesz világszempontról, illetve más gazdaságok fejlődése szempontjából.

Új problémák és szükségletek jelentkeznek az *elosztási rendszerekkel, valamint az igazságos elosztás és ösztönzés* kérdéseivel kapcsolatban is. Ez a probléma legerőteljesebben szintén a harmadik világban jelentkezik, ahol egyszerre kell biztosítani a gyors fejlődés érdekében az *ösztönzést* (magas és konkrét anyagi érdekeltséget), valamint a létfeltételeikben veszélyeztetett rétegek (az emberiség 36%-a, amely 100 \$ alatti egy főre eső jövedelemmel rendelkezik) számára speciális jövedelmi biztosítékokat. A feltételezés ugyanis az, hogy a következő évtizedekben a legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező rétegeket fenyegeti az éhhalál.

Nyilvánvaló tehát, hogy a különböző növekedési alternatívák megválasztása során tisztán kell látni az alsó jövedelmi kategóriákat érintő következményeket.

Számolni kell azzal is, hogy jelenleg a növekedési ütem esetleges csökkenése szintén elsősorban az alsó jövedelmi kategóriába tartozó egyének és családok létét veszélyezteti.

Ebből következik, hogy meg kell kísérelni olyan növekedési alternatívák kidolgozását, amelyek képesek az elosztást az alacsony jövedelműek javára megváltoztatni. Feltehető, hogy ez rendkívül bonyolult feladat lesz, hiszen az ösztönzésnek meg kell maradnia, mert annak csökkenése, vagy alacsony volta esetén bizonyos gazdasági tevékenységek nem jönnek létre vagy lényegesen visszaesnek. Ismeretes az is, hogy a gazdasági élet a maga belső természeténél fogva nem hoz létre ilyen elosztási rendszert, tehát feltehető, hogy annak elvonás és újraelosztás jegyében kell létrejönnie, viszonylag gyenge és többnyire korrupst államapparátus mellett.

Részben ezen elosztási probléma, illetve ennek háttere foglalkoztatott bennünket, midőn arra utaltunk, hogy a *nyereségmaximálási* gondolkodásmódot fel kellene váltani

egy olyan gondolkodásmóddal (értékrendszerrel), amelyben *a veszélyek elhárítása és a szegénység megszüntetése* döntő szerepet játszik. Természetesen ilyen koncepciók hatását a termelésre és a növekedésre meg kell fontolni, mert minden jószág emberi (egyéni és csoport) elhatározások és tevékenységek eredője gyanánt áll csak rendelkezésre.

Új problémát jelent a társadalmak, államok és a nemzetközi közösség számára egyrészt a *környezet minimális megterhelésével járó növekedési típusok*, valamint *energia- és anyagtakarékos technikai rendszerek kialakítása*. A nyereségmaximalizálás eddig egyrészt a környezet terhére, másrészt az olcsó nyersanyagok pazarló felhasználására épült fel. Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi *szűkösség* következtében ez a gyakorlat tovább nem folytatható. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy szűkösségről szólva indokoltnak tartjuk annak megvizsgálását is, hogy milyen viszonyban van a jelenlegi szűkösség a közgazdaságtudomány korábbi szűkössége koncepciójával? Szűkösségről ugyanis már a klasszikus elméletek is szólnak, és a szűkösség más fajtája jelent meg a fejlődő országok növekedési problémáiban; ez pedig attól is elüt.)

Az említett növekedési típusok preferálása azonban az egész eddigi közgazdasági feltételrendszer átalakítását vagy legalább jelentős korrekcióját (módosítását) követeli meg.

Felépíthető-e elméletileg az *a világgazdasági rend (mechanizmus)*, amely elsősorban a fejlődő országok érdekviszonyaihoz igazodik, de a fejlett világban (kapitalista és európai szocialista országok) is előmozdítja a kívánatos növekedési ütem fenntartását és ösztönzi a kelet–nyugati kereskedelmet mint a békestruktúra egyik legfontosabb összetevőjét?

Az emberiség – és azon belül a fejlődő országok – érdekei azt követelik, hogy az új világgazdasági rend kialakítása egy olyan cselekvési program keretében menjen végbe, amely a *zavarok minimalizálására törekszik*. A követelmény megfogalmazása során figyelemmel vagyunk arra, hogy a program teljesen sima (zavarmentes) megvalósítása lehetetlen, a túlságosan nagy zavarok viszont dezorganizálhatnák a nagyon érzékeny és egyébként is sok új problémával küzdő világgazdaságot; tehát a fejlődő országok növekedését is lehetetlenné tennék.

Az új világgazdasági rend (mechanizmus) legfőbb összetevői már megvannak, illetve elfogadásra kerültek a nemzetközi szervezetekben. Egyes, igen fontos tartóoszlopai azonban még hiányoznak. Ilyennek tartjuk a kelet–nyugati kereskedelmet, valamint a rendkívül költséges „kölcsonös elrettentési egyensúly” megváltoztatásával összefüggő kérdéseket.

Az új rend kialakult összetevői négy fő folyamatba sorolhatók:

- a) az újraelosztás különböző formái,
- b) preferenciák a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban,
- c) a fejlett országok különböző módszerekkel megvalósuló közreműködése a harmadik világ fejlődésében,
- d) a harmadik világ belső intézkedései – különös tekintettel a társadalmi reformokra – saját fejlődésének meggyorsítása és a veszélyeztetett társadalmi rétegek megmentése érdekében.

Az első három pont (újraelosztás, preferenciák, közreműködés) csak abban az esetben valósítható meg, ha a fejlett világ növekedése az egyébként is megnehezült feltételek ellenére eléri a belső stabilitás biztosításához és az említett feladatok megvalósításához szükséges nagyságrendet.

Különösen fontosak ebből a szempontból a kelet–nyugati kapcsolatok mint a két fél növekedését előnyösen befolyásoló tényező, amely a harmadik világ megsegítése szempontjából is új erőforrásokat tárhat fel.

Ilyen jellegű program azonban csak abban az esetben valósítható meg, ha a felek és a világ népességének aktív többsége belátja (elfogadja), hogy itt *szükségállapotról* (veszély-elhárításról, katasztrófaelhárításról) van szó, miután a világ jelenlegi helyzetében (interdependencia) a lokális (regionális) zavarok is magukban hordják az általános háború kockázatát.

A megnehezült gazdasági helyzetben – amelyet a drágulás, az infláció és a deficitek jellemeznek – kevés viszonylag az a szabad forrás, amely az újraelosztást hitelek és segélyek útján tenné lehetővé. (Árak útján persze ez folyik, de ez is rendkívül egyenlőtlen.) Ezért fokozott erővel merül fel a világ közgazdasági rendszere részéről „a kölcsönös elrettentés egyensúlya” néven ismert biztonsági rendszer problémája, amely az elmúlt esztendőben 388 M \$ kiadással járt.⁸ Nyilvánvaló az is, hogy „az egyensúlyrendszer” ezen fajtája állandó gyanakvást és kölcsönös bizalmatlanságot ébreszt és ezáltal nagyon megnehezíti a gazdasági vagy tudományos téren megteremthető kooperáció megvalósítását. Így vezetnek el interdependens világunkban a nemzetközi gazdaság problémái a nemzetközi biztonsági rendszerhez, illetve megfordítva.

E tanulmányban nem törekszünk arra, hogy a különböző felek lehetséges cselekvési rendszeréből adódó kombinációkat felvázoljuk, a problémára csak azért utaltunk, hogy egy új társadalomtudományi (és politikai) feladatra a figyelmet felhívjuk: ez pedig „az átmeneti korszakok” kezelésének kérdése egy rendkívül érzékeny és instabil világban. Korábban általában kielégítőnek vélték a kiinduló állapot alapos ismeretét egyfelől, a „végcél” megjelölését másfelől. Ez azonban nem elegendő, mert a kezdő állapotból (a jelenlegi világgazdasági mechanizmus) a végcél (a jól funkcionáló, új mechanizmus működése) felé történő előrehaladás során igen sok konkrét jelenség és folyamat keletkezik, amelyek egyrészt váratlanok, másrészt ellenlépéseket váltanak ki, és lényeges mértékben befolyásolják a „végcél” felé történő előrehaladás módját, sebességét és a kialakítható struktúrát. Más megközelítéssel élve: az átmeneti korszakból a végcél felé történő előrehaladás folyamatos és nem felváltási (helyettesítés) jelleggel történik. A mai érzékeny és instabil világban azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a veszélyek és feszültségek rendkívül nagyok és ezért egy-egy kényszerhelyzet robbanást okozó feszültségeket válthat ki. Előfordulhat az is, hogy a robbanás megakadályozása vagy megelőzése csak olyan eszközökkel mehet végbe, amelyek alkalmazása a jövőt eltorzítja.

Ezért az új világgazdasági rend megvalósításával összefüggő folyamatok prognosztizálása és megtervezése során az átmenet lehetséges formáinak és problémavilágának kidolgozására rendkívüli gondot kell fordítani, ami szintén a társadalomtudományi kutatási módszerek további fejlesztését követeli meg.

A korszakváltás periódusában új és az eddiginél lényegesen közvetlenebb és termékenyebb viszonyt kell kialakítani a politikai vezetés és a tudomány között. Együttműködésükre természetesen eddig is nagy szükség volt. Most azonban a helyzet fordulatszerűen változott meg. A politikai vezetők szakértelme szükségszerűen két nagy kérdéscsoportra

⁸ World Armaments and Disarmament. SIPRI yearbook 1976. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1976. 493 p.

koncentrálódik; egyrészt a tömegek befolyásolására és a politikai gépezetek irányítására, másrészt olyan kormányzati (szakkérdések) problémák áttekintésére, amelyek megoldásában a politikai hatalom irányító, befolyásoló, döntőbírói vagy kényszerítő szerepet játszik. (Természetesen az eredeti képzettségekből származó szakértelem [orvos, mérnök, tanár stb.] kérdéseit itt nem érintjük.)

A megváltozott jelenségvilágban már nemcsak arról van szó, hogy a szakkérdések bonyolultabbá váltak, vagy arról, hogy a döntésekhez szükséges információk mennyisége többszöröződött. Erőteljesebben kell foglalkozni a döntések következményrendszerével, akár saját, akár külső (más országokban történő) döntésekről van szó. A gazdasági körforgás nemzeti vagy világméretű, de a következményrendszerek azért is bonyolultak, mert több helyen jelentkeznek; egyik helyen van a túlhasználat (nyersanyag-kimerülés), másik helyen esetleg a szennyeződés és a harmadik helyen a fogyasztás és esetleg negyedik helyen a döntés. A következményrendszert azonban két, egymástól nagyon eltérő esetben is mérlegelni kell; az egyik az, ha mi hozzuk a döntést (a döntés hatása másokra az interdependencia szellemében), a másik az, ha a döntést mások hozzák, de annak következményeit mi is érezzük.

Az elmondottakból következik, hogy a politikai vezetésnek az említett problémákat többféle időrendszerben és sokféle cselekvés eredője gyanánt kell figyelemmel kísérnie és értékelnie.

Utalni szeretnénk arra is, hogy az *interdependencia* gondolatrendszerének a cselekvésben történő következetes keresztülvitele, illetve mások cselekvéseinek ebből a szempontból történő mérlegelése szinte új „szakmát”, új gondolkodási-cselekvési rendszert testesít meg. Az interdependencia jelensége tehát a politikai cselekvésnek is új tartományait nyitja meg. Az előrehaladás ezen új tartományokban csak a politika és a tudomány szoros együttműködése alapján lehetséges. Az új cselekvési rendszer és ennek döntési-előkészítési mechanizmusai még sok tanulmányt, tapogatózást és kísérletet igényelnek. A tudomány nagyobb mértékű közreműködésére azért is szükség lesz, mert az új problémákhoz kreatívabb, lényegretörőbb formában kell közeledni. Közismert az is, hogy az állami hivatalok képességei inkább a begyakorolt és beidegzett típuscselekvések esetében érhetnek el magas színvonalat. A folytonosan változó helyzetek sokoldalú elemzése és előítéletmentes megértése, az alkalmazkodó vagy válaszoló cselekvések gyors és a következményekkel számoló kidolgozása gyakran „időhiányos” helyzetekben; e követelmények kielégítése általában nem tartozik az állami hivatalok erősségei közé.

Mérlegelve azt, hogy milyen bonyolult és szövevényes problémák és jelenségek komplexumát lendítette mozgásba a világgazdasági korszakváltás és meggondolva azt, hogy milyen úttörő vállalkozásokra van szükség a világtudományban ahhoz, hogy e problémák nagy részét (nem is az egészét) megérthessük és azokra racionálisan válaszolhassunk; bizonyára számos hallgatóban (olvasóban) felmerül a kérdés: miért kell nekünk egy 10 milliós ország kutatóinak e kérdésekkel foglalkoznunk? Hiszen a felmerült problémák annyira bonyolultak és összetettek, a tapasztalat pedig olyan kevés, hogy e feladatok a legnagyobb nemzetek és a legkiválóbb tudományos kutatóműhelyek képességeit is messze meghaladják. Ha pedig ismert hátrányaink ellenére valamilyen vonatkozásban mégis megtalálnánk a helyes megoldást, az sem sokat érne; hiszen a legdöntőbb kérdésekben mégis azoké a döntő szó, akiknek kezében a politikai és gazdasági hatalom összpontosul.

Súlyos tévedés lenne a lehetséges nemzetközi befolyás és a szükséges nemzetközi áttekintés közé egyenlőségjelet tenni. Egy kis országnak ugyanis nem azért kell foglalkoznia a nemzetközi kérdésekkel, mert megfelelő szorgalom és hozzáértés esetén hozzászólásra vagy a döntésben való közreműködésre nyílik lehetősége. A nagy nemzetközi politikai és gazdasági kérdésekkel azért kell foglalkoznunk, mert azok *hatnak ránk és lényegesen* – néha alapvetően – *befolyásolják mindennapi életünket*. Ha pedig a bennünket érő hatások és befolyások mibenlétét nem ismerjük és nem értjük, akkor nem leszünk képesek helyesen viselkedni, racionális magatartást kialakítani.

Szenvedélyes érdeklődásünk tehát nemcsak intellektusunkból, humanitásunkból és szolidaritásunkból fakad, hanem reálisan felfogott *érdekeinkből is*.

Az említett hatalmas változások hatásukat már ma is kifejtik, befolyásolják mindennapi életünket, számos ténykedésünket már ezekhez kell szabnunk és a hatások mennyisége és intenzitása növekvő tendenciát mutat. Ha nem értjük, elemezzük és követjük nagy körültekintéssel és szervezettséggel e folyamatokat, úgy sokszerű hatások érhetnek bennünket, ami egyáltalán nem kívánatos.

Társadalomtudományi kutatásaink fejlődése pedig elképzelhetetlen lenne azon új jelenségvilág, gondolkodásmód és kutatási módszerek ismerete nélkül, amelyek a világgazdasági korszakváltás nyomán formálódtak ki, vagy kezdenek kifermődni. Ilyen értelemben a hazai társadalomtudományi kutatásra is gondoltunk és gondolunk, midőn a társadalomtudományok nemzetközi fejlődésének új és eddig elképzelhetetlen lehetőségeiről szóltunk.

NYERS REZSŐ korreferátuma

Bognár akadémikus előadásában széles összefüggésekben és érdekes formában tárta elénk a világgazdasági korszakváltás lényegét, ezzel kapcsolatban a politikai, a gazdasági, az intellektuális tényezők bonyolult kölcsönhatását. Sietek kijelenteni: gondolatmenetével rokonszenvezek, mondanivalójának velejével pedig egyetértek. Indokoltnak tartom, hogy előadásában globális méretű problémákat elemez, mert egyre inkább a Föld válik az egyes nemzetek tágabb értelemben vett „életterévé”. Ügyszintén üdvözlöm azt, hogy a témát messzemenő tudományos tárgyilagossággal kezeli.

Az a komplex folyamat, amit világgazdasági korszakváltásként emlegetünk – a benne kifejeződő változások horderejét tekintve jogos az erőteljes elnevezés – a társadalomtudományok számos ágát érinti, tehát tudományközi témát képez. Hozzászólásomban részint a marxista politikai tudomány, részint pedig a magyar közgazdaságtudomány szempontjából szeretnék foglalkozni a változások hatásával. Magától értetődik, hogy ezen kérdésekben nem lehetek sem elfogulatlan, sem pártatlan, viszont arra törekszem, hogy szocialista realizmussal nyúljak a kérdésekhez.

A változások történelmi folyamatában marxista elméletünkől folyó kötelességünk időről időre feltenni a kérdést: mi az, amit megőrzött, mi az, amit elköptatott korábbi felfogásunkból a gyakorlati tapasztalat, és mi újjal kell kiegészítenünk a tudományos szocializmus elődeinktől örökölt elméletét. Esméink, egész gondolatrendszerünk életrevalóságát éppen a továbbfejlődésre való képességgel bizonyíthatjuk. Klasszikusaink, Marx, Engels, Lenin mindig egy meg-megújuló tisztázódási folyamatként kezelték az elméletet, s utánuk is csak ez lehet a helyes, a hatalmas szovjet tapasztalatok, a többi szocialista

ország gyakorlata, úgyszintén a tőkés országbeli munkásmozgalom harca fejlesztőleg hat az elméletre, ha kellő és kollektív erőfeszítéseket teszünk a gyakorlat elemzésére és elméleti általánosítására.

A tudományos szocializmus eszméi szempontjából a mai társadalmi valóság a maga teljességében tanulmányozást és feldolgozást igényel, tárgyak szempontjából a következő kérdéseket emelem ki: az államok és régiók súlyos fejlődésbeli egyenlőtlenségének megszüntetését, a tőkés világ munkásmozgalmának stratégiáját a sok szempontból új feltételek közepette, az enyhülési folyamat összefüggését a társadalmi erők harcával, a szocialista országok további fejlődésével kapcsolatos hangsúlyeltolódásokat. Mindezek elsősorban a marxista politikai elmélet témái, de nagymértékben a gazdaságtudományoké és jelentős mértékben más társadalomtudományoké.

Bognár elvtárs erőteljesen exponálta a gazdasági fejlettség súlyos egyenlőtlenségének globális vagy orbitális kérdés-komplexumát. Bizonyosra vehetjük, hogy nem rövid vagy középtávú, hanem olyan hosszú távú problémával állunk szemben, amely az ezredfordulón néhány évtizeddel túl nyerhet csak megoldást, tehát a most születő nemzedék életét végigkíséri majd. Ezzel párhuzamosan jelentkezik globális méretekben a „szocializmus vagy kapitalizmus” alternatívája, s az minden bizonnyal szintén hosszú távon dől el az emberiség nagy része számára. A két kérdés helyes vagy helytelen összekapcsolása is lehetséges, etekintetben további tisztázásra van szükség. Nyilván nincs igazuk azoknak, akik a fejlett és fejletlen országok egyenlőtlenségének problémáját nemzetközi síkon fölébe akarják helyezni a szocializmus és a kapitalizmus társadalmi ellentmondása kérdésének, azoknak sem, akik a fejlődő országok belső társadalmi viszonyait a szocialista elvek és tanulságok figyelmen kívül hagyásával próbálják rendezni. Részünkről viszont nem lenne helyes, ha úgy vélnénk, hogy a szocialista út választása önmagában megoldhatja a súlyos nemzetközi egyenlőtlenségek megszüntetését, tehát a szocializmus problémájától elkülönült fejletlenségi probléma nem létezik. A fejlődő országok elgondolása egy új világgazdasági rendre vonatkozóan jelzi, hogy összefüggő nemzetközi intézkedéssorozat igénye vetődik fel, ezt el kell ismernünk, s ezzel kapcsolatosan szocialista nemzetközi stratégiát kell kialakítani. Egyáltalán: az új felismerések birtokában és az új körülmények közepette keresnünk kell annak lehetőségét, hogy újszerűen és jobban összekapcsolódjon a szocializmusért való nemzetközi mozgalom a fejlődő világ érdekeinek tisztázásával és ügyének előmozdításával.

A tőkés világgazdaság válságjelenségei csak megerősítik és igazolják azokat az elemzéseket, melyeket Marx, Engels és Lenin hagyott ránk a kapitalizmus természetéről és alapvető ellentmondásairól. Igazolódik a kizsákmányolás ténye és a munkásosztály ellenérdekeltsége a fennálló renddel, az is, hogy az állam nem pártatlan hatalom a társadalmi osztályok felett, úgyszintén az, hogy a tőke nemzetközi hatalmával szemben nemzetközi összefogásra van szükség. Figyelembe kell vennünk viszont a mai valóságnak olyan tényeit, hogy a tőkés világ nagy részének gazdasági fejlődési képessége nem szűnt meg, vagy helyreállítható, s bár a dolgozó tömegek nem érdekeltek a kapitalizmusban, de érdekeltek a gazdasági növekedés folyamatosságában, tehát békés utat keresnek a szocializmus felé. Figyelemreméltó az is, hogy a szocializmus politikai feltételei a különböző tőkés országokban erősen eltérőek, a sor egyik végén az USA és Kanada kedvezőtlen, a másik végén Olasz- és Franciaország kedvező feltételeivel. Míg tehát a mai körülmények közepette némely országban nincs kilátás szocialista fordulatra, számos országban lehet-

séges az államhatalom demokratikus úton való meghódítása és a szocializmus érdekében való felhasználása. Ennek az átalakításnak fő ereje és támasza a munkásosztály lehet, de nem egyedül, hanem más dolgozó rétegekkel széles szövetségben, s ez a szövetség új tényező, mert minden korábbinál nagyobb szerepet kap a társadalmi küzdelemben. Ha a szocializmus felé egy olyan politikai szövetség törekszik, amely a valóságos érdekek összekapcsolásán alapul, természetes az is, hogy a szövetség résztvevőinek garanciát kell kapniok arra, hogy a szocializmust építő államban is lehetőségük lesz érdekeik és elgondolásaik intézményes képviselésére a társadalmi érdekek megfelelő pluralizmus keretében. Mindez indokolja, hogy a tudományos szocializmus elméletének fejlesztésével törekedjünk helyesen megoldani egyfelől a szocializmus általános elveinek, másfelől a nemzeti sajátosságoknak az elvi tartalmát és kapcsolatát azért, hogy az alapelveket megőrizve nagyobb lehetőséget teremtsünk az egyes pártok önálló politikai stratégiájának kialakítására.

A békés egymás mellett élés és az enyhülési folyamat előrehaladása egyik döntő tényezője, oka is meg okozata is a világgazdasági korszakváltásnak. Az enyhülés továbbfejlesztésének fő nehézsége és fő feladata a konfliktusok politikai megoldása és újabb konfliktusok veszélyének mikénti elhárítása. Ezzel a témával a kommunista mozgalomban intenzíven foglalkoznak, Bognár elvtárs fejtegetéseiben is nagy szerepet kapott, én csupán azt az oldalát érintem a kérdésnek, hogy az enyhülés mindkét oldalról az eszmék fenntartásával, az eszmék hirdetésének jogával párosul, tehát óhatatlan az eszmei szembenállás kifejeződése. Miután az eszmei különbözőség megmásíthatatlan valóság, az enyhülési folyamatot csak úgy lehet egyáltalán megvalósítani, ha mindkét oldalról eltűrjük, hogy a szembenállás időről időre különböző formában kifejezésre jut. Követelmény viszont, hogy az eszmei szembenállás ne a kormányok egymás közti kapcsolatában nyerjen kifejeződést, és egyáltalán a különbözőségek mellett mindig hangsúlyt kapjon az emberiség közös nagy kérdéseit illetően a közös felelősségvállalás. Feszültségek ismételt jelentkezése is elkerülhetetlen, de minimálisra kellene csökkenteni a helyzet és egymás félreértéséből eredő feszültségeket. A tudományos érintkezés bővülése is felveti azt az igényt, hogy a politikai és társadalmi kérdések megvitatásában helyesen értsék egymást a különböző társadalmi rendszer képviselői. Ezt kétségtelenül nehezíti bizonyos fogalmak eltérő értelmezése, néha azonos jelenségre más-más elnevezések használata, s bizony nem ritka, hogy emiatt kis félreértések nagy félreértékké halmozódnak. Az eszmei lényeg fenntartása mellett éppen ezért kölcsönösen törekedni kellene egymás értelmezésének a helyességére, s ebben a tudománynak megvan a maga fontos szerepe.

A korszakváltás tényezőjeként említhetjük, hogy nagymértékben növekedett a szocialista országok aktív szerepe és befolyása mind az európai, mind a világ ügyeiben, s ez nem elválasztható országaink gazdaságának folyamatos növekedésétől és a társadalmi viszony fejlődésétől. Gazdaságunk és társadalmunk sok mindenben különbözik a húsz év előttitől, s bár csak prognosztizálni és nem pontosan előrelátni tudjuk a jövőt, biztos, hogy húsz év múlva sokban különbözik majd a maitól. Sok tény szól amellett, hogy a szocialista világ fejlődésében is egy sajátos korszakváltás megy végbe, mely gondolatilag a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusával vette kezdetét, a gazdasági és politikai folyamatokban pedig a 60-as évek közepétől bontakozott ki. Ennek a változás-sorozatnak a lényegét leginkább azokkal a hangsúlyeltolódásokkal tudom jellemezni, amelyek a társadalmi és politikai törekvésekben megfigyelhetők. Melyek ezek?

Elsőként említem azt, hogy a hidegháború után és a hatalmi viszonyok konszolidálásával a szocialista országok politikai stratégiájában a hangsúly mindinkább a gazdasági és kulturális fejlődésre helyeződik, bár meg kell mondani, hogy a nagyméretű fegyverkezési verseny kényszere miatt az anyagi eszközök elosztása egyelőre alig-alig változik a gazdaság és a kultúra javára.

Másodikként szeretném aláhúzni azt, hogy a szocialista gazdaságban, tudományban, kultúrában lényegesen nagyobb hangsúlyt kapnak a nemzetközi kapcsolatok, mind szűkebb térre szorítkozik a zárt nemzeti (állami) modellben való gondolkodás, bár jogosan figyelmeztet Bognár elvtárs arra a helyes értelmezésre, hogy a nemzetköziség nem felváltja, hanem kiterjeszti a nemzeti gondolkodást és létformát, annak szükségszerű fennmaradása mellett.

Harmadikként felhívom a figyelmet a markáns változások komplexumára, amelyek a gazdaságpolitikában jelentkeznek: a felhalmozás fontossága mellett nagyobb hangsúlyt kap a fogyasztás és az életmód fejlesztése, a központi irányítás mellett erősödik a vállalatok önállósága és felelőssége, a gazdaságpolitikai célokat nem csupán a központi tervezéssel, hanem a gazdasági mechanizmus egészével törekszünk megvalósítani, a teljesítményt és a fejlődést egyre kevésbé mennyiségi, egyre inkább hatékonysági-minőségi mércével mérjük.

Negyedikként utalni szeretnék arra a hangsúlyeltolódásra, amely a politikai mechanizmusban jelentkezik, az állami erő adminisztratív kiépítése mindinkább helyet ad a szocialista demokrácia fejlesztésének, vagyis legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy a nép érdekében való kormányzás korábbi gyakorlatáról fokozatos áttérés jelentkezik a nép részvételével való kormányzás módszerére. Ez az áttérés még történelmileg a kezdetén van, és nem hátrány, hanem előny, ha a különböző országok eltérő viszonyai mellett más-más formákban bontakozik ki.

Úgy vélem, hogy ezen hangsúlyeltolódások tudományos elemzése és segítése társadalomtudományaink fontos feladata. Miként a hajózó a folyam kitérőit és kanyarait, a társadalomkutató sem hagyhatja figyelme kívül az időszakos vagy helyi kitérőket, de mindkettő csak úgy tud hosszú távon boldogulni, ha jól ismeri a főirányt.

Rátérek mondanivalóm második részére, arra, hogy miképpen reagáljon a magyar közgazdaságtudomány a világgazdasági korszakváltásra. Tény, hogy nem most kezdünk foglalkozni világgazdasági kérdésekkel, eddig is tettük, különösen a külkereskedelmi vonatkozásokkal foglalkoztunk két évtizede sokat, mégis úgy érzem, hogy a mostani időszakban két szempontból újra át kell gondolnunk a helyzetet: részint abból, hogy a jövőben milyen szélességben és viszonylati struktúrában kapcsolódunk a világgazdasághoz, részint pedig abból, hogy az új világgazdasági helyzetben miként valósíthatjuk meg gazdaságpolitikai céljainkat. Az új helyzethez alkalmazkodó külgazdasági stratégiára ezzel adekvát belgazdasági fejlődésre van szükségünk, s a teendők kidolgozásában a politikai szervekkel együtt tekintélyes feladat hárul a tudomány képviselőire. Ez a nagy munka már tulajdonképpen kezdetét vette, de a nagyja még hátra van.

Amikor világgazdaságról beszélünk, akkor azon belül mindig különleges helyet kell adnunk a szocialista országokhoz, különösen a KGST-országokhoz fűződő kapcsolatainknak, mert a kölcsönös kedvezmények elvére épülő együttműködés óriási fontosságú számunkra most és a jövőben. A KGST-kapcsolatok mai súlya és szerepe nem politikai erőltetésen, hanem a magyar népgazdaság természetes érdekén alapul, ezért a kapcsolatok

bővített újatermelésén kell dolgoznunk. Az is igaz ugyanakkor, hogy a nem szocialista világhoz fűződő gazdasági kapcsolatainkat nem lenne helyes természetellenesnek, magyar érdeket nélkülöző kényszerűségnek felfogni.

A KGST-országok gazdasági integrációjának fejlesztése elősegítheti a gazdasági kapcsolatok elmélyítését, a lehetséges előnyök fokozott kihasználását minden résztvevő javára. Az integráció fejlesztésének kulcskérdése az, hogy a mai országokénti erősen kétoldalú kapcsolatok helyett kialakítható lesz-e egy erősen sokoldalú gazdasági rendszer a nemzetgazdasági önállóság fenntartásával. Egy ilyen sokoldalúságnak egyelőre még számos alapvető instrumentuma hiányzik. A sikeres integráció feltétele az is, hogy nemzetközileg leküzdjünk kétfajta téves felfogást: azt a nézőpontot, amely öncélnak fogja fel az integrációt ahelyett, hogy a nemzeti (állami) célok előmozdítása eszközének tekintené, valamint a „totális összefonódás” téveszméjét, amely a nemzetgazdaságok valamennyi részterületét nemzetközi szervezetekkel fogná át, s így mindent akarva, alighanem semmit sem vinne előre.

Miután a magyar népgazdaságban hosszútávon alapvető lesz a KGST-kapcsolatok szerepe, és emellett hosszútávon jelentős lesz a világgazdasági kapcsolatoké is, külgazdasági koncepciókat kettős célra alapozhatjuk: a KGST-integráció fejlesztésére és világgazdasági versenyképességünk javítására. Úgy kell követnünk a két célt, hogy azok mindenkor egymást segítsék.

A Bognár elvtárs által orbitálisnak nevezett közgazdasági problematikából, úgy vélem, több tanulságot levonhatunk a magunk számára. Így például az élelmiszerek világméretű elégtelenségének elővetítése arra int, hogy élelmiszertermelésünk fejlesztése alapvető fontossággal bír, az „iparcikket élelemért” cserére nem építhetjük jövőnket. Magas világpiaci olajárral számolhatunk, s a KGST-olajár, bár kedvezményes, de mégis a világpiaci árhoz igazodó, tehát számunkra viszonylag magas lesz. Továbbá a nemzetközi nyersanyaghelyzet feszültségekkel való telítettségéből következik, hogy anyagfelhasználásunk hatékonyságát fokozatosan javítani kell, de nem egyszerűen a munkaigényességet szabad előnyben részesíteni, hanem azt, hogy egységnyi anyagot minél nagyobb értékűvelő munkával dolgozzon fel népgazdaságunk. Végül számot kell vetnünk azzal, hogy ha nem is a közeli, de a távolabbi jövőben fokozott anyagi hozzájárulással kell majd segítenünk a fejlődő országok előrehaladását.

Az új világgazdasági helyzetből eredően a legáltalánosabb és egyúttal a legnehezebb feladatunk az, hogy a tudomány oldaláról is elősegítsük ipari termelési szerkezetünk erőteljes javítását azért, hogy a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök fokozódjanak, bővüljön a tartós, hosszú lejáratú nemzetközi kapcsolatok részaránya és termékeink nagyobb részével jelenjünk meg az igényesebb termékek KGST- és világpiacán.

Az ipari szerkezet fejlesztése erőteljes központi ráhatást igényel a gazdálkodásra úgy, hogy a strukturális fejlesztési koncepció irányába terelje, helyenként kényszerítse a termelő vállalatokat, szűkítse az alacsony hatékonysággal termelők jövedelemkiegészítő állami támogatását, ösztönözze az alacsony hatékonyságú termelés importtal való helyettesítését, úgyszintén az alacsony hatékonyságú export gazdaságos exporttal való fokozatos felváltását. A feladat jellegéből következik, hogy nem lehet egyetlen mégoly hatalmas kampánnyal sem megoldani (ezzel nem akarom azt mondani, hogy a folyamat megindításában nem lehet szerepe kampány-módszereknek), hanem a népgazdasági tervnek és az állami szabályozásnak kell az összefüggések rendezése mellett irányítania a

folyamatot. Tudományos tényezők közreműködésével alakíthatják ki jól a gazdasági irányító szervek a kiemelt szerkezet-meghatározó fejlesztések körét és módszerét. A tapasztalatok arra intenek, hogy a kiemelések módszere erős társadalmi szűkítés mellett hatékony, mert ha számszerűen sok a kiemelés, akkor minden kiemelt terület eszközzűkébe kerül, miközben a nem kiemelt területekről túl sok eszközt kell elvonnunk.

A gazdasági hatékonyság és a termelési szerkezet fejlődése szempontjából kiemelkedő fontosságú feladat árrendszerünk továbbfejlesztése. Ez egyfelől jelenlegi árpolitikánk alapelveinek érvényesítését, másfelől az árkialakítás gyakorlatának lényeges javítását igényli azért, hogy az ár a mainál inkább a népgazdasági célok megvalósítására orientálja a gazdálkodás minden tényezőjét. Tárgyalási témánk szempontjából felmerül a szükségessége annak, hogy a nemzetközi árak nagyobb hatást gyakoroljanak az exportstruktúra alakítására, az ilyen irányú hatások a népgazdasági mérlegeken túl gyűrűződjenek tovább a vállalatok felé, és teremtsenek a mainál sokkalta nagyobb érdekeltséget a termelés szerkezeti javítására. Megjegyzem, hogy nem a külső inflációs árszint, hanem a külső árarányok fokozott begyűrűztetésére gondolok. Ez sem megy egyik napról a másikra. Mindenesetre nyomós érvek szólnak amellett, hogy a külpiaci és a belső árak szerves kapcsolatát erősítsük a jövőben, a pénzügyi hidak szerepét pedig szűkítsük.

A struktúrapolitika kétszintű döntések sorozatával vihető csak sikerre. Az ágazati és a kiemelt fejlesztési célok központi döntéssel jelölhető meg, a termelés szélesebb területein pedig vállalati döntések vihetik előre az ügyet. Ennek jó végrehajtása érdekében a maihoz képest szélesíteni kellene a vállalati cselekvési lehetőséget, a jogi túlszabályozás tendenciáját meg kellene állítani, a pénzügyi feltételekben fokozott stabilitást kellene elérni, az ágazati hatóságok nem egyértelmű szerepét rendezni kellene annak figyelembevételével, hogy a valóságos gazdasági folyamatok széles területen tulajdonképpen nem a mai ágazati keretekben, hanem több vagy sok-ágazati keretben fejlődnek.

Felvetődik annak szükségessége, hogy a termelővállalatok kerüljenek közelebb azokhoz a műszaki tudományos műhelyekhez, amelyekről termékeik vagy technológiájuk fejlesztéséhez segítséget kaphatnak. Ez a téma alapos vizsgálatot igényel, s bár már most tudjuk, hogy semmiféle modellszerű megoldás nem lehetséges, mert területenként eltérőek a lehetőségek, mégis érettnek látszik a helyzet arra, hogy sok területen a mainál jobb megoldást alkalmazzunk.

A közgazdaságtudomány három kiemelt kutatási főiránya véleményem szerint kellően összefogja a gazdasági fejlődés kulcsterületeit, jó alapot ad arra, hogy a tudomány részéről megismerjük, összefüggéseiben értékeljük és segítsük a gyakorlatot újabb lehetőségek feltárásával. A különböző társadalomtudományok együttműködésével és egymáshatásának a mértékével viszont nem lehetünk megalégedve.

OSZTROVSZKI GYÖRGY korreferátuma

Bognár akadémikus előadásában felvázolta azokat a világméretű változási tendenciákat, amelyek napjaink világtársadalmát és világgazdaságát jellemzik. Azt hiszem, az ilyen típusú gondolkodásmód rendkívül hasznos és szélesebb körben kiterjesztésre érdemes a szocialista országokban általában és konkrétan Magyarországon is. Igaza van

Bognár akadémikusnak abban, hogy a gazdasági-társadalmi problémákat már mind kevésbé lehet nemzeti méretekben megoldani, de még megérteni sem.

A modern technika, a hírközlés és közlekedés leszűkítette a távolságokat országok és világrészek között, a világ kereskedelmi csatornáin a technikai újítások mind gyorsabban jutnak el a világ bármely sarkába, és mindez olyan helyzetet hozott létre, amelyben még egy Európán kívüli ország tudósai sem gondolkozhatnak saját országuk keretei között.

Európa közepén viszont teljesen lehetetlen és anakronisztikus az a társadalomtudományi felfogás, amely nem számol a világban végbemenő kölcsönös összefüggésben levő folyamatokkal.

Már több mint egy évszázada felmerült Kossuth konföderációs tervezete, sajnos, megkésve. Nekünk nagy figyelemmel kell kísérnünk a globális méretű társadalomtudományi gondolkodás mindazon termékeit, amelyek külföldön megjelennek, így elemeznünk kell azokat a hatalmas munkákat, amelyekről Bognár akadémikus beszélt, s amelyek tanulságosak lehetnek a mi számunkra is. Való igaz, hogy ezek a munkák igen nagy technikai apparátussal, igen nagy információbázissal készültek, és ennek következtében értékes kezdeményezésekként értékelhetők még akkor is, ha világosan látjuk a felmérések végeredményeinek korlátait és a nyugati közgazdász és műszaki körökben elhangzott kritikák jogosságát.

E munkálatok résztvevőinek többsége világszerte elismert tudós. Nem lehet elvitatni tőlük sem szakmai tudásukat, sem az emberiség sorsa iránti felelősségérzetüket. A Bognár akadémikus által említett munkákban nagyméretű, jelentős fejlesztési és világkereskedelmi-társadalmi javaslatok hangzanak el, ezek azonban természetüknél fogva nem érintik az alapvető társadalmi és tulajdoni viszonyokat. A megoldásuk ezért végül is féllábon állnak, nem mennek el a problémák gyökeréig, olyan típusú fejlesztési és világkereskedelmi modellekké vagy tervekké szűkülnek le, amelyek önmagukban lehetnek igen racionálisak, megvalósításuk azonban a világgazdaság tőkés szektorának társadalmi és hatalmi korlátaiba ütköznek. Ez az a láthatatlan fal, amelyet a nem marxista társadalomtudomány az eddigiekben nem tudott átlépni és amely végül is azt eredményezte, hogy minden, még a gyakorlatban időlegesen látványos eredményeket hozó elképzelés is, hosszú távon a tőkés világ gazdasági bajainak súlyosbodásához vezetett.

A szocialista világ társadalomtudósai egyelőre még nem rendelkeznek olyan méretű, az egész emberiség problémáival foglalkozó prognózisokkal, mint amilyenekkel a Római Klub vagy egyéb nyugati szervezetek rendelkeznek. Ez nem pozitív jelenség, de ismerve a szocialista világ eddigi fejlődését, nem marasztalhatjuk el egyértelműen társadalomtudósainkat azért, hogy az eddigiekben nem jutottak el ezekig a prognózisokig. Mindenekelőtt hadd említsem meg, hogy a szocializmus viszonylag igen fejletlen termelőerőkkel rendelkező országokban győzött, a nemzeti, politikai körülmények is sok ideig kedvezőtlenek voltak, és ennek következtében a szocialista országok közgazdászai és egyéb társadalmi tudományokat művelői elsősorban azokkal a rendkívül nehéz körülményekkel, illetve a rendkívül nehéz fejlődési problémák ilyen körülmények közötti megoldásával voltak elfoglalva. Nem lehet tehát pálcát törni felettük, hogy kevésbé tekintettek ki a szocialista országok, illetve a szocialista közösségek határai mögé. Ez a helyzet azonban változóban van. A szocialista világ igen nagy fejlődési utat járt be, a hatalom stabilizálódott, a gazdaság fellendült, kibontakoztak, illetve kibontakozóban vannak a fejlett szocialista

társadalom vonásai Kelet- és Közép-Európában, de már olyan országokban is, mint Kuba vagy a néhány hónapja felszabadult Vietnam. A szocialista országok belső fejlődési problémái, valamint a szocialista világrendszer fejlődési problémái tehát másképpen vetődnek fel belülről nézve is, mint egy-két évtizeddel ezelőtt. Továbbá: a hidegháborús nyomás megszűnésével, a politikai enyhüléssel, a szocialista világrendszer országainak lehetősége nyílt szélesebb fronton bekapcsolódni a nem szocialista világ gazdasági és egyéb társadalmi folyamataiba is, sőt mi több, e világfolyamatok mind erősebben befolyásolják a szocialista világrendszerben végbemenő folyamatokat is. A szocialista országok népgazdasági, valamint nemzetközi gazdasági problémáikat mind kevésbé tudják megnyugtatóan megoldani a világgazdaságnak elemzése és figyelembevétele nélkül. Következésképpen nemcsak mód nyílik a globális szemléletmód kifejlesztésére a szocialista társadalomtudományban, hanem elemi érdekünk is válik e szemléletmód kifejlesztése, mivel ez belső problémáink megoldásához is elengedhetetlen.

A múltban azért sem fejlődhetett ki a szocialista, marxista—leninista társadalomtudomány globális szemléletmódja, mivel a szocialista közösség kivétel nélkül olyan országokból tevődött össze, amelyek gazdasági és társadalmi szempontból a tőkés világrendszer periferiáin mozogtak. Szerepük a világfolyamatokban inkább passzív volt, mint aktív. Nem rendelkeztek kellő ismeretekkel, információkkal a világgazdaság műszaki és társadalmi folyamatairól, annak részleteiről, kevés volt a személyes kapcsolatuk és a gyakorlati tapasztalatuk. Márpedig a globális problémák globális méretű megoldása olyan információs bázist követel, amely összefüggéseiben is és részleteiben is rendkívül széles és mély. Ez a helyzet is kezd megváltozni. A szocialista közösség országai mindinkább megismerkednek a kívülálló világ tényeivel, folyamataival, összefüggéseivel. Műszaki és társadalomtudományi szakértői ezrei szereztek személyes tapasztalatot a nem szocialista világban. Kiterjedt kereskedelmi és együttműködési hálózat alakult ki, különösen a fejlődő országokkal. Aktív részeseivé váltak a világszervezetek munkáinak. Több mint száz magyar szakember dolgozik az ENSZ titkárságain és a különböző szakosított világszervezetekben. Több százan dolgoztak a KGST központjában és szervezeteiben.

Megnyíltak az írásbeli információs csatornák is. Következésképpen ma már a szocialista országok információs elzártsága is jelentősen csökkent, rövid időn belül nyugodtan mondhatjuk, hogy eltűnik.

Mindezek következtében megnyílik az objektív lehetősége annak, hogy a szocialista világ társadalomtudománya globális méretű koncepciókat dolgozzon ki, az emberiség globális méretű problémáinak megoldására. A burzsoáziának rövid időn belül el kell vesztítenie ezt a monopóliumát is. Meg kell születnie az emberiség-méretű gazdasági és társadalmi problémák megoldása marxista alternatívájának. Ez az alternatíva egy alapvető szempontból különbözni fog az eddig megjelentektől és ismertektől. Ez az alapvető különbség szemléletmódjában gyökeredzik. A marxista társadalomtudomány az emberiség problémáit lényegesen komplexebben fogja fel, mint akár a legkörültekintőbb és tudományos legmegalapozottabb polgári szemlélet.

A nyugaton megjelent globális szemléletnek alapvető fogyatéka az, hogy a termelési viszonyok változásával nem számolnak. Számunkra a magántulajdonon alapuló társadalom nem történelmi kategória. Azokat az emberiség jövőjét, jólétét és békéjét fenyegető problémákat, amelyeket a tőke magántulajdona hozott létre, a tőkés tulajdon

érintetlenül hagyásával – legfeljebb némi nemzeti vagy nemzetközi koordinálással – kívánják a megoldás felé vinni.

A szocialista globálstratégiának azonban mint alapvető tényezővel kell számolnia a világméreteken végbemenő osztályharcra, annak sajátos formáival és történelmi tendenciáival. Ezért a szocialista globálstratégiának az alap építőkövei nem egyszerűen országok, földrajzi régiók, fejlettségi szintek, a termelési tényezőknek sajátos kombinációi lesznek, hanem olyan gazdasági-társadalmi alapzatok, ahol az osztályharc a legkülönbözőbb formákban és stádiumokban – de mint történelmileg meghatározó tényező van jelen.

Az a három nagy erő, amelyre a szocialista világ gazdasági-társadalmi koncepciója épít a következő:

A szocialista világrendszer országainak fejlődési tendenciája, gazdaságának megerősödése, társadalmának virágzása, világpolitikai és társadalmi fokozatos erősödése.

A második erő a fejlett tőkés országok haladó mozgalmainak erősödése, élükön a forradalmi munkásmozgalmakkal.

A harmadik erő a fejlődő országok népeinek harca az imperializmus ellen, beleértve az imperializmus megváltozott taktikáját és stratégiáját is, a valódi függetlenségért, tehát a gazdasági és kulturális függetlenségért is. A szocialista világkoncepciónak az alaptétele e három óriási erő egyesítése, összhangba hozása és ennek alapján a világ imperialista pusztító erőinek megfékezése és nagy történelmi távlatokban kiküszöbölése a fejlődést meghatározó tényezők közül.

Természetesen e koncepció is számol az iparfejlesztéssel, a mezőgazdaság és élelmezés problémáival, a foglalkoztatottsággal, a nemzetközi pénzügyi rendszerrel és az infláció megfékezésével, a világegészségüggyel, az emberi környezet elszennyeződésének meggátolásával, a föld kincseinek ésszerű kiaknázásával, szóval mindazokkal a problémákkal, amelyekkel a rendelkezésünkre álló, nyugaton elkészült globálstratégiák számolnak.

Mindezeket a kérdéseket azonban alapvetően a világban végbemenő hatalmas osztályküzdelmek mint a történelem alapfolyamata szemszögéből teszi vizsgálat tárgyává, és ilyen értelemben tesz javaslatot a megoldásukra is.

A marxista társadalomtudományok magyar művelőinek alkotó módon kell hozzájárulnunk a világméretű problémák marxista alternatívájának kidolgozásához. Ehhez nagyon sok feltételünk adott. A magyar társadalomtudomány nemzetközileg jegyzett, társadalomtudósaink kiváló felkészültségűek. Hazánk nyitott gazdaság lévén érzékenyen reagál a világban végbemenő változásokra. Nem hiányzanak tehát azok a külső impulzusok sem, amelyek feltétlenül szükségeltetnek a világproblémák észrevezéséhez és megértéséhez.

Ahhoz azonban, hogy a szocialista világ fejlődési alternatívája kidolgozásához alkotó módon tudjunk hozzájárulni, a világproblémákat szervesen össze kell kapcsolnunk a szocialista világ gazdasági szektor problémáinak megoldásával, beleértve ebbe mindennek előtt a magyar gazdaság és társadalom fejlesztésének tudományos megalapozását is.

Nem hiszem, hogy gyümölcsöző eredményeket tudna egy olyan társadalomtudomány világméreteken elérni, amely nem kellőképpen veszi számításba a közvetlen gazdasági és társadalmi környezet problémáinak megoldását. Az ilyen társadalomtudomány könnyen megkaphatja azt a vádat, hogy „vizet prédikál és bort iszik”. Hogy úgy mondjam, a szocialista világrendszernek és ezen belül saját országunknak globálstratégiánk „referenciabázisává” kell válnia.

Ez annál is sürgetőbb feladatot ró a magyar társadalomtudomány művelőire, mivel a változófélelben levő világgazdaság sok tekintetben új helyzet elé állítja a társadalomtudományok és ezen belül a közgazdaságtudományok művelőit a szocialista országokban.

Napnál is világosabbá vált, hogy azokat a veszteségeket, amelyeket az utóbbi években külgazdasági kapcsolataink során elszenvedtünk, végső soron termelőerőink relatív elmaradottságának köszönhetjük. A szocialista közösség országainak és így Magyarországnak is legfontosabb megoldandó feladata termelőerői fejlesztésének maximális meggyorsítása, a munkaerő-, anyag- és energiatakarékosság feltételei között. A társadalomtudományoknak ki kell dolgozniuk azokat az irányvonalakat, amelyek hozzásegítenek a műszaki fejlesztés meggyorsításához, a világgazdaság új követelményeinek megfelelő gazdasági struktúra kialakításához, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való gyors beilleszkedéshez. Ha az előbb azt mondtam, hogy elengedhetetlenül szükséges a szocialista országok társadalomtudománya globális szemléletének kialakítása, úgy ezt most kiegészítem egy másik elengedhetetlenül szükséges szemponttal.

Szükség van ugyanis egy olyan integrációra is, amely e nagy cél érdekében egyesíti mindazon tudományágak művelőinek munkásságát, akiktől függ az ország gazdasági felemelkedése.

Hazai viszonylatban kiemelkedő tapasztalataink vannak olyan esetekben, amikor közgazdászok, szociológusok, mérnökök, agronómusok, orvosok együttes munkája alakított ki olyan társadalmat és gazdaságot formáló elképzeléseket, amelyek megvalósulásuk esetén nagymértékben járulhatnak hozzá az ország gazdasági felemelkedéséhez, beleértve ebbe a külkereskedelmi egyensúly helyreállítását is.

Köztudomású, hogy a tudományok fejlődésének ez az interdiszciplináris iránya, amely már kezd világhatárát átlépni, nos ezen a téren Magyarországnak igen gyorsan kell a világ fejlődésére reagálnia. Nemcsak azért, mert a világproblémák megértése és megoldásuk stratégiájának kidolgozása számos tudományág művelőinek együttes munkáját követeli meg, hanem azért is, mert a magyar gazdasági fejlődés jövőbeni stratégiai vonalának kidolgozása sem képzelhető el a társadalomtudományi és műszaki szakemberek igen szoros együttműködése nélkül. Ellenkező esetben a két szemléletmód egymással csak a konfrontáció mezéjén fog találkozni, és energiájuk nagy része elvész majd az egyoldalú szociológiai vagy közgazdasági szemlélet és az egyoldalú műszaki szemlélet között.

A népgazdaság problémáit csak úgy, mint az emberiség globál problémáit nem az egyoldalú nézetek konfrontációja és harca, hanem az integrált nézetek alapján kidolgozott stratégiák tudják előrevinni.

Végül néhány szót arról, hogy e globális problémákban Magyarország milyen helyzetet foglal el, illetve milyen áttételeken keresztül hatnak e globális problémák a magyar fejlődésre. Közhelyszámba megy, hogy Magyarország a világban csupán kicsi pont. Mégis belső fejlesztési erőnk, céltudatos tervszerű mozgásbáhozása, e mozgás felgyorsítása különösen azokon a területeken, ahol a hazai termelőerők a leginkább fejlődőképesekek és a legmagasabb fokon vannak, aktív erőt gyakorolhatnak a világfolyamatokra. Így a KGST integrációs folyamataiban igen jelentős magyar kezdeményezéssel épült ki az egységes energiarendszer. Ennek utolsó eredménye az 1200 km-es vinnioza–albertirsai 750 KV-os távvezetékrendszer. Ez valóságos energetikai ütőere a KGST egyesített energiahálózatának.

Több mint 2000 MW-os teljesítményével a világ 6. ilyen erőátviteli rendszere. Megoldani az emberiség nagy problémáit sohasem fogja tudni, de érezhetően hozzá tud járulni a szocialista világrendszer fejlődéséhez néhány olyan vonatkozásban, ahol szellemi és anyagi kapacitásai jelentősek és érezhető hatást tud gyakorolni a fejlődő világ néhány olyan problémájának megoldására, ahol szellemi és anyagi erői elegendő fejlettségűek a problémák megoldásához.

Gondolok itt olyan területre, mint a térképezés és geológiai feltárás, a vízgazdálkodás, az egészségügy, az oktatás, az élelmezési kérdés, az alumíniumipar, vákuumtechnika, várostervezés, magas- és mélyépítés és még sorolhatnám tovább. Ezek egyben azok a területek is, amelyek a legkedvezőbbek a műszaki és gazdasági kultúrák szelektív fejlesztésére a mi viszonyaink között.

Jelenleg 28 kormányközi műszaki-tudományos együttműködési megállapodás fémjelzi hazánk és a fejlődő országok kapcsolatát. A TESCO szervezésében a fent említett kormány-megállapodások keretében több mint 600 magyar szakértő dolgozik elsősorban Algériában, Líbiában, Nigériában, Irakban, Tanzániában. 45 fejlődő ország több mint ezer ösztöndíjasa tanul a magyar oktatási rendszerben.

Igyekezünk kell mindezen területeken, de mindenekelőtt a szocialista nemzetközi munkamegosztásban helytállni. A több évtizedes gyakorlat azt bizonyítja, hogy a szocialista világon kívüli gazdasági kapcsolatokban ott tudunk igazán helytállni, ahol a szocialista közösségre támaszkodhatunk. A magyar–szovjet kapcsolatra alapozott Rába–MAN motor- és hátsóhidgyártás olyan műszaki kultúrát alapozott meg, hogy a legfejlettebb amerikai traktor- és mezőgéprendszerek hazai adaptálását és gyártását képes volt igen gyorsan és gazdaságosan megvalósítani.

Egyben fel kell használnunk a különböző lehetőségeket a világ többi országaival és régióival való együttműködésre abból a célból, hogy ismereteinket és piacainkat tágítsuk, a népgazdaság számára szükséges alapanyagokat és technikát beszerezzük és ezáltal még gyümölcsözőbbé tegyük a szocialista munkamegosztásba való bekapcsolódásunkat.

A szocialista integrációban való részvételünk és a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok egymással nem szembenálló, hanem egymást kiegészítő területei a magyar világgazdasági kapcsolatoknak. Az alapja Magyarország világgazdasági helyzetének a szocialista munkamegosztásban való részvétel, de a két főirány, egy helyesen kialakított gazdaságpolitika esetén egymást erősíti népgazdaságunk fejlődése javára.

A magyar gazdaságtudomány egyik legizgalmasabb feladata ennek a kölcsönhatásnak a tudományos megalapozása.

Hazai tudománypolitikánk vizsgálat tárgyává tehetné a gazdasági korszakváltás tudományos és tervezési institutionális feltételeit.

A IX. OSZTÁLY HATÁROZATAIBÓL¹

I.

A IX. Osztály felkérésére *Timár János* egyetemi tanár, a *Munkatudományi Bizottság* elnöke az 1977. április 19-én tartott Osztályülés elé terjesztette a Bizottság alábbi tájékoztató jelentését.

A Bizottság tevékenységének és szervezetének sajátosságai

A Bizottság – az MTA Elnökség eredeti intencióinak megfelelően – a munkával foglalkozó különböző tudományok koordinált fejlesztésére létesült a hatvanas évek közepén. A Bizottságnak tehát eleve interdiszciplináris jellegű a tevékenysége, a tudományszervezési feladata.

Az interdiszciplináris jelleg határozza meg a Bizottság tagjainak személyi összetételét. Tagjai között a közgazdaságtudomány (munkagazdaságtan), a jog, a pszichológia, a szociológia, valamint az orvostudomány (munkaegészségügy) képviselői vesznek részt.

Tevékenységében kezdetben a munkajognak, majd a munkagazdaságtannak domináló szerepe volt. Hatóköre fokozatosan szélesedett a munkapszichológia, a munkaszociológia, a munkaegészségügy és – legutóbb – az ergonómia, valamint a munkavédelem területére.

Az interdiszciplinaritás fejlesztésére a Bizottság kezdettől fogva – és erősödő mértékben – törekedett. Ezt tükrözik a Bizottsági ülések napirendje, a Bizottság által szervezett tudományos viták és konferenciák programjai. Ez a törekvés többnyire támogatásra talál az érdekelt tudományterületeket – mint önálló tudományos diszciplínákat – képviselő más akadémiai bizottságoknál, valamint a megfelelő tudományos szervezetek- és szakmai testületeknél.

Az együttműködési készség gyakorlati megvalósulását azonban sokszor nehezíti, hogy egy-egy tudományának a munka problémáival foglalkozó kutatóit nagyobb érdek fűzi a saját tudományági szervezetéhez, mint az interdiszciplináris tevékenységhez és annak szervezeteihez. Ez természetesen nem független a munkatudományok hazai, általános elmaradottságától; e tudományok kutatási és oktatási szervezeteinek kiforratlanságától, működésük fogyatékoságaitól.

¹ Az MTA IX. Osztálya 1977. április 19-i ülésén elhatározta, hogy az Osztályülés munkájáról való tájékoztatás érdekében az Osztálynak benyújtott bizonyos előterjesztéseket és ezek tárgyában hozott határozatokat a Gazdaság- és Jogtudományban közzéteszi. Ezt a gyakorlatot kezdjük meg a Munkatudományi Bizottság jelentésének és az Osztály e tárgyban hozott határozatainak közzétételével.

A bizottság munkájában ismételten felmerült, milyen szervezeti keretekkel mozgathatja elő a legcélszerűbben a munkatudományok együttműködését. Ilyen kérdésként merült fel az akadémiai bizottságoknál szokásos albizottságok szervezése is. Hosszú időn keresztül az az álláspont került elfogadásra, hogy az egyes tudományágak szerint elkülönülő albizottságok szervezése nem szolgálná a kívánt célt; a Bizottság interdiszciplináris jellegét, illetve hatását gyengítené. E helyett többször került sor ad hoc munkacsoportok létesítésére, akár egy-egy munkatudományi ág specifikus problémáinak vizsgálatára és a bizottsági viták előkészítésére, és még inkább a komplex jellegű témák kidolgozására. Ebben az értelemben merült fel, hogy az ergonómia és a munkavédelem sajátos témakörének tudományos fejlesztését hasznosan szolgálná egy-egy komplex albizottság létrehozása.

A Bizottság működése

A Bizottság tagjainak létszáma az egyes működési periódusokban 20–28 fő között mozgott. A most újraválasztott bizottságnak 24 tagja van. Ezek közül 14 fő a munkagazdaságtan, 3 fő a munkajog, 3 fő a munkapszichológia (és ergonómia), 1 fő a munkaszociológia, 2 fő a munkaegészségügy (és munkavédelem), 1 fő az agrárgazdaságtan tudománykörében működik. A viszonylag nagy számú munkagazdaságtani szakember tevékenysége megoszlik a munkaerő, a munkabér és ösztönzés, valamint néhány specifikus közgazdasági terület (statisztika, fejlődő országok stb.) között.

A Bizottság jelenlegi összetételében – a munkagazdaságtan javára – kissé csökkent más munkatudományok képviselője. Ezt a problémát ez idő szerint a témának megfelelő szakértői meghívások útján kívánjuk megoldani.

A Bizottság évente változó számban, évente 2–5 alkalommal, tartott ülést az elmúlt évek során. Ezenkívül eddig minden hároméves periódusban legalább egy alkalommal szervezett szélesebb körű tudományos ülést vagy konferenciát.

A bizottsági üléseken a tagok részvétele 60–80%-os. A távolmaradás fő oka időleges akadályoztatás (betegség, külföldi utazás, előadások stb.). Ismételten előfordult azonban egyes tagok ismétlődő távolmaradása is, amit a tagok rotációs jellegű újraválasztására vonatkozó jelöléseknél vettünk figyelembe.

A Bizottság tevékenysége

Az 1970-es években a Bizottság három fontosabb, interdiszciplináris jellegű tudományos tanácskozást, illetve konferenciát szervezett.

1971. Tanácskozás a munkatudományok oktatásának helyzetéről. A vita alapjául szolgáló írásos jelentés és korreferátumok kb. 5 ív terjedelemben előzetesen szétosztásra kerültek. A vita és az elhangzott javaslatok alapján készült értékelést a Bizottság minden illetékes szerv vezetőjének megküldte. A tanácskozásról készült ismertetés és a javaslatok megjelentek a *Gazdaság és Jogtudományban* (1971. 3–4.sz.) és a *Munkaügyi Szemlében* (1971. 6. sz.).

1974. Tudományos konferencia a dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzéséről. Az előzetesen szétküldött előadások és tanulmányok kb. 25 ívet tettek ki. A konferencia a résztvevők körében, valamint a tudományos és a napi sajtóban kedvező visszhangot keltett. A konferencia előadásaiból a Kossuth Könyvkiadó 1975-ben gyűjteményes kötetet jelentett meg.

1977. Kibővített, zártkörű bizottsági ülés foglalkoztatáspolitikánkról és munkaerő-gazdálkodásunkról. A vita alapját egy nagyobb vitaindító tanulmány és hat írásbeli korreferátum jelentette. A vitán részt vettek az illetékes állami szervek vezetői is (MüM., OT., OM.).

A Bizottság rendes ülései témáinak jellemzésére felsorolunk néhány jelentősebb napirendi címet:

– Áttekintés a munkatudományok hazai és nemzetközi helyzetéről, szakirodal-máról és kutatási eredményeiről az 1969–1972. közötti időszakban. (1973)

– A munkaügyi kutatóbázis szervezésére, valamint az MKKE Munkatudományi tanszék kutatási tevékenysége. (1974)

– A hazai munkavédelmi kutatások helyzete. (1975)

– A munkahelyi tevékenység szervezettségét befolyásoló komplex tényezők (Ipar-gazdasági Bizottsággal közös ülés). (1976)

A Bizottság további munkaterve

Az 1976-ban újraválasztott Bizottság hároméves munkaprogramjában a következő fontosabb feladatok szerepelnek:

– Zártkörű tudományos ülés a foglalkoztatáspolitikai időszerű problémáiról. (Meg-tartva 1977. március 5-én).

– Zártkörű tudományos ülés a bérpolitika időszerű problémáiról (Megtartva 1977. május 19-én).

– A Munkagazdaságtan című új kézikönyv fontosabb fejezeteinek megvitatása (1977. IV. negyedév).

– Tudományos konferencia a szociálpolitika problémáiról (1979 I. n. é.).

Az ergonómia és a munkavédelem tudományos kérdéseivel foglalkozó komplex al-bizottságok szervezésére vonatkozó javaslatok és munkaprogramok megvitatására (A Bi-zottság 1977. dec. 20-i ülésen a javaslatokat elfogadta és jóváhagyása a IX. Osztály elé ter-jeszti).

A Gazdaság- és Jogtudományok osztályának munkaprogramjától függően 1979-ben vagy 1980-ban időszerűvé válik ismét áttekinteni a munkatudományok helyzetét. Az időpont meghatározásától függően kezdjük meg majd a munka előkészítését.

A Bizottság tevékenységének néhány problémája

A Bizottság – korlátozott lehetőségeihez képest – viszonylag széles körben és aktívan foglalkozott a munkatudományok fontosabb, a gyakorlatot közvetlenül érintő tudományos problémáinak vizsgálatával. Mindaddig nem alakultak ki azonban kapcsolatai más országok hasonló jellegű akadémiai szerveivel. Nem vett részt eddig a Bizottság tudománypolitikai döntések előkészítésében, tudományos minősítések, nívódíjak stb. véleményezésében.

A Bizottság aktivitása igen korlátozott volt olyan esetekben is, amikor az Osztály – a szokásos módon – javaslatokat kért alkotói díjazásokra, könyvkiadásra stb. Ebben az is szerepet játszik, hogy az érdekeltek többsége célszerűbbnek látta, ha javaslataikat közvet-

lenebbül, intézeteik vagy állami vezetőik, esetleg az adott tudományágban illetékes tudományos testület útján juttatják el a megfelelő fórumokhoz.

Bár az ilyen jellegű tevékenység kétségtelenül fokozott terhet és felelősséget jelentene a Bizottság számára, érdemes volna megvizsgálni, nem volna-e célszerű egyes területeken növelni az akadémiai bizottságok véleményező-koordináló szerepét.

II.

Az Osztály vita után a következő határozatot hozta:

a) Az Osztály elismerését fejezi ki a Bizottságnak és elnökének a tett erőfeszítésekért és az elért eredményekért.

b) A Bizottság törekedjék erőfeszítéseit tovább fokozni annak érdekében, hogy növelje hatását a tudományos és gyakorlati munkahelyekre, és igyekezzék tevékenységét minél szélesebb körben megismertetni.

c) A Munkatudományi Bizottság tevékenységéről készített beszámolót az Osztály határozatával együtt a Gazdaság- és Jogtudományban közzé kell tenni. Ezt a gyakorlatot más esetekben is célszerű követni.

d) Az Osztály szükségesnek tartja az intézetek figyelmének felhívását arra, hogy tudományos kérdésekben fokozottan támaszkodjanak a testületekre, használják ki azt a lehetőséget, hogy bizonyos tudományos termékeket állandó vagy ad hoc létrehozott testületek elé bocsássák értékelés céljából.

e) Az Osztály javasolja a Munkatudományi Bizottságnak, hogy vizsgálja meg, milyen lehetőségei vannak a brigádmozgalom, a munkaszervezés és az ergonómia kutatása területén.

f) Az Osztály felkéri a TMB-t, fontolja meg az interdiszciplináris munkatudományi disszertációk ügyében való eljárásra ad hoc szakbizottságok létrehozását. Ezt a gyakorlatot minden interdiszciplináris disszertációval kapcsolatosan célszerű volna követni.

AZ ÁLLAMJOG A JOGRENDSZERBEN*

KOVÁCS ISTVÁN

Ma már a szocialista állam- és jogtudományok művelői között is egyre nagyobb számban vannak, akik az ideológiai dogmatizmus egyfajta túlélését látják abban, ha valaki ragaszkodik az államjog megjelöléshez és nem a nemzetközi szóhasználatban általánosabb, a nyugat-európai jogokban pedig szinte kizárólagossá vált alkotmányjog terminus technicussal jelöli azt a jogágazatot, mely az államhatalom gyakorlásának jogi alaprendjét kifejező jogszabályokat foglalja egységbe. Ezt a felfogást bizonyos fokig támogatja az, hogy a kétféle elnevezéshez ma már semmiféle osztálykötöttség nem tapad, hiszen társadalmi rendszerektől függetlenül találkozunk mind az államjog, mind az alkotmányjog megjelöléssel. Ismeretes pl., hogy a Német Szövetségi Köztársaságban hivatalosan ma is az államjog az uralkodó, bár a Verfassungsrecht – az alkotmányjog elnevezés sem áll átok alatt. Ha pedig a szocialista országokat vizsgáljuk, esetenként, mint pl. Romániában és Jugoszláviában, kizárólag az alkotmányjog elnevezést tartják elfogadhatónak, másutt az államjogot részesítik előnyben, vagy szinonimnek tekintik és váltakozva használják a két fogalmat. Magam is hajlok erre. A két fogalom ma már – legalábbis nagyban-egészben – azonos tartalmat takar.

Am azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az államjog vagy alkotmányjog kialakulásának, önálló jogágazattá válásának útján minden országban adott társadalmi történeti feltételek határozták meg a feudális jogrendszer átalakulását, a közjog és magánjog szétválásának módozatait, illetve a közjog és magánjog keretei között az egyes jogágazatok létrejöttét, ezeknek egymáshoz való viszonyát és a jogrendszer egészében elfoglalt helyét – de elnevezésüket is.

Az alkotmányjog elnevezés – amint később látni fogjuk – általában a polgári intézmények és jogrendszer kialakulásának forradalmi útját, az államjog elnevezés pedig a feudális maradványokkal erősebben terhelt kompromisszumos utat jelölte.

Ugyanazok a társadalmi történeti feltételek, amelyek egy-egy adott államban az államjog vagy alkotmányjog megjelölést meghatározták, egyben a jogalkotás és jogalkalmazás technikájának számos olyan elemét vonzották vagy intézményesítették, amelyek fokozatosan közömbösekké váltak, elvesztették osztálykötöttségüket. Ezek a technikai jogi formák összefonódtak ugyan az államhatalom gyakorlásának módszereivel, azonban a felépítményen belül viszonylagos önállóságot mutatnak és a jogi kultúra részeként, mintegy az állam- és jogélet tradicionális elemeiként ma is hatnak mind a jogalkotásra,

*Kovács Istvánt az MTA 1976. évi közgyűlése az Akadémia rendes tagjává választotta. Itt közölt írása az Akadémián 1977. április 27-én elhangzott székfoglaló előadásának szövege.

mind a jogalkalmazásra. Mindez talán megengedi annak a következtetésnek a levonását, hogy amennyire eredetileg sem a véletlen játéka határozta meg a jogágazat ilyen vagy olyan elnevezését, úgy ez ma sem egyszerűen a jogtudósok egyéni vonzalmán múlik.

A marxista–leninista jogtudományok, amikor hangsúlyozzák, hogy a szocialista állam létrejötte a megelőző állami lét tagadását, tehát új típusú állam- és jogrendszer kialakulását jelenti, emellett kiemelik azt is, hogy a jogi kultúrának számos olyan eleme van, amelyben az általános emberi haladás tükröződik. A jogi kultúrának ez a folyamatossága a jogi technikai formák sok elemét közvetíti a nemzeti keretek között kialakuló szocialista államok jogrendszeréhez. Azt is mondhatnók, hogy ez olyan vissza nem utasítható örökség, amit akarva-akaratlan minden szocialista állam vállal. Erre a szovjet szocialista jogfejlődés tapasztalatai is figyelmeztetnek, bár ott a fegyveres ellenforradalom, valamint a hadikommunizmus időszaka jóval élesebb választóvonalat vont a tradicionális elemek és az új intézmények közé, mint a szocialista állam és jogrendszer kialakulásának népi demokratikus útja. Amikor is a fejlődés viszonylag hosszabb időszakán át együtt élt a régi és az új. Az új intézmények esetenként a régi intézmények keretei között vagy azok mellett bontakoztak ki.

Mindezek érthetővé teszik, egyben talán indokolják is, hogy bár az államjog és az alkotmányjog terminus technicusokat lényegében szinonimáknak tekintem ugyan, egyelőre mégis az államjog mellett maradok. Úgy tűnik, hogy ehhez mindaddig ragaszkodni kell, míg a szocialista országok államjogának eredetét, fejlődését, jogrendszerben elfoglalt helyét feltáró közelebbi vizsgálatok nem zárják el annak veszélyét, hogy a szocialista államjog helyén végül is valamiféle ideologizált alkotmányjoghoz jussunk, azaz olyan intézmények létének látszatát keltsük, amelyek jogrendszerünket, illetve államjogunkat a valóságban egyáltalán nem jellemzik.

Az államjog eredetét vizsgálva, mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy az államhatalom gyakorlásának jogi szabályozottsága hosszú történelmi folyamat eredménye. E folyamat állomásai szorosan kapcsolódnak az állam egyes történelmi típusaihoz. Az államhatalom gyakorlásának jogi alaprendjét meghatározó jogszabályok egész rendszerének kialakulása és önálló jogágazattá válása, azaz az államjog létrejötte azonban viszonylag későn következett be. Az államjog tehát fiatal jogágazat. Míg a polgári jog vagy a büntetőjog intézményeit hosszú évezredek jogi kultúrája csiszolta ki, addig az államjog kifejezetten az új kor terméke. Csak a burzsoá forradalmakat követően, *a burzsoá alkotmányok megjelenésével* párhuzamosan vált általánossá az az igény, hogy az állami szerveket és az állam polgárait egyaránt kötelező jogszabályok határozzák meg az államhatalom gyakorlásának rendjét, ideértve mindenekelőtt az állami szervezet felépítését és működésének legfontosabb elemeit, ezzel együtt az állam mint közhatalmat megvalósító szervezet és az állam polgárai közötti viszonyokat.

Esetenként természetesen a korábbi történelmi korszakokban is található olyan előírások, amelyek egy-egy állami szerv megalakítását, felépítését, működésének egyes elemeit irták elő. Ezek mögül egyébként hiányoztak azok a speciális jogi biztosítékok, amelyekkel a hatalom birtokosait jogsértés esetén rá lehetett volna szorítani a hatalom gyakorlására vonatkozó szabályok betartására. Ha pedig az állam és az egyén viszonyának oldaláról közelítjük az államhatalom jogi szabályozottságának fejlődését – el kell ismerünk, hogy a korábbi történelmi korszakokban összességükben a mainál jóval részletesebb, differenciáltabb – formálisan is előírt vagy a szokások által rögződött szabályok

sokasága határozta meg az állam által az egyénnel szemben támasztott elvárásokat vagy követelményeket. Ám ezek a szabályok – akkor is, ha kifejezetten állami kényszer állt mögöttük – jellegüket, természetüket tekintve inkább azokkal a vallási előírásokkal rokoníthatók, amelyek alapján az egyént számos kötelezettség terhelte, de jogok, jogosítványok egyáltalán nem illették. A rendiségnek az az erősen hierarchizált rendszere, mely lényegében nem az egyént, hanem az egyének egyes privilégizált csoportjait – a pactumok láncolatán keresztül – kapcsolta össze az államhatalommal – csak látszólagosan változtatott ezen a helyzeten, hiszen a különböző szintű pactumok szintén vallási tanításokra támaszkodtak és gyakorlati realizálásuk nem jogi biztosítékokon, hanem a tényleges hatalmi erőviszonyokon nyugodott. A valóságban tehát a kétoldalú pactum is elsősorban egyoldalú kötelezettséget jelentett.

Ha bizonyos egyszerűsítés veszélyét vállalva római jogi példára utalok, azt kell mondanom, hogy az egyén és az állam viszonyát meghatározó szabályok hosszú évszázadokon át inkább a *fas* és nem a *ius* területére tartoztak. Ez a szembeállítás egyben kifejezi azt is, hogy a hatalom gyakorlásának jogi szabályozottsága felé vezető úton az jelentette a minőségi változást, amikor az egyén és az állam közötti viszonyokat rendező szabályok mögött megjelenik a jogoknak és kötelezéseknek az a kölcsönösége és egyensúlya, amely általában az egyének egymás közötti jogviszonyait jellemzi. Ezt mint a polgári forradalmak vívmányát elsőként azok a forradalmi alkotmányok rögzítették, amelyek az állampolgárok egyenjogúságát deklarálva maguktól az állampolgároktól származtatták az államhatalmat, és az állampolgárok közösségét tekintették olyan alkotmányozó hatalomnak, mely ebben a minőségben jogosult meghatározni az államhatalom felépítésének és működésének egész jogi alaprendjét. Így tehát az egyén és az állam viszonyának fejlődése vonalán is az első burzsoá alkotmányok megjelenéséhez kapcsolódik az államjog kialakulása. Ebben egyébként ma már az államjogászok többsége egyetért. Más a helyzet, ha az államjog kialakulásának folyamatát vizsgáljuk, de különösen, ha a kialakulás folyamatának kezdeteit keressük. Itt már számos eltérő álláspontra bukkanunk. Az eltérések főként abból adódnak, hogy az államjognak mint a burzsoá közjog alapvető ágazatának eredetét, általában a közjog fogalmának kialakulásához, illetve első megjelenéséhez kötik, nincsenek azonban tekintettel arra, hogy a közjog fogalma az egyes történelmi korszakokban, de főként a különböző állam- és jogtípusok keretei között egészen eltérő tartalmat takart. Pedig könnyű belátni, hogy a formai elemeket tekintve is csak viszonylagos lehet az egyezés vagy inkább a hasonlóság a közjog három típusa, a rabszolgatartó társadalom közjoga, a feudális közjog és a burzsoá közjog között.

Ismeretes, hogy a római jogban Ulpianus (170–228. i.sz.) neve fémjelzi a közjog és magánjog megkülönböztetését, vagy legalábbis a két jogág legismertebb meghatározását, eszerint „*ius publicum est, quod ad statum Rei Romanae spectat, ius privatum, quod ad singulorum utilitatem pertinet*”, azaz közjog, ami a római államot érdeklí és magánjog az, ami magánosok hasznát szolgálja. A latin szöveg még sokféleképpen fordítható (pl. a közjog az, ami az államé – az államhoz tartozik – magánjog, ami az egyeseké – az egyesek hasznára szolgál stb.), ez azonban a lényegét alig érinti. Úgy tűnik ugyanis, hogy Ulpianus meghatározása *nem jogszabályokat, nem jogi normákat és nem a közjog és magánjog szabályait állítja szembe, továbbá nem az államnak az állami közhatalom gyakorlásából* folyó jogosítványait kívánja megkülönböztetni a polgárok, az egyének, magánosok jogaitól, hanem sokkal valószínűbb, hogy *általában az állam mint szervezet*

konkrét, egyedi jogosítványait (alanyi jogait) az egyesek konkrét, egyedi jogosítványaitól (alanyi jogaitól), függetlenül attól, hogy milyen jogviszonyból származnak, vagy milyen jogszabályra, a tárgyi jog milyen rendelkezésére vezethetők vissza.

Ez az alanyinak mondható megkülönböztetés szinte időtlen. Kezdeté az első államok keletkezésének kódéba vész. Hiszen az állam létrejöttének nélkülözhetetlen feltétele az egyesektől elkülönült, közhatalmat gyakorló szervezet, mely az egyén irányában bizonyos jogokkal, hatáskörökkel – mondanánk ma – rendelkezik. Ám ez a megkülönböztetés egyáltalán nem azonosítható a burzsoá közjog mai fogalmával, illetve a jogrendszernek magánjogra és közjogra való felosztásával, mely a tárgyi jogot, azaz egy-egy adott állam jogszabályait osztja két nagy csoportra s a közjogba a közhatalmat, azaz az impériumot megvalósító állam és a polgárok közötti, az államhatalom gyakorlása során létrejött viszonyokat rendező jogszabályokat sorolja, míg a magánjogba az elvileg azonos jogállású jogalanyok egymás közötti viszonyait rendező jogszabályokat.

A feudális közjog, mely először a XVII. század első évtizedeiben, a német-római birodalomban jelent meg, csak elnevezésében vette át a római jogi terminus technicumot (ius publicum imperii romano-germanici), valójában azonban már a tárgyi jog, a jogszabályok meghatározott csoportját jelölte. Ennek bemutatása azonban már átvezet bennünket a burzsoá államjog keletkezéséhez.

Az államjog kialakulását közelebbről vizsgálva külön is figyelmet érdemel, hogy míg az iparilag fejlettebb nyugat-európai országokban az államjog kialakulásának folyamata már a XVI. század végén, a XVII. század elején megindult és a XIX. század elején befejeződött, addig másutt, így pl. Közép-Európa államaiban csak a XIX. század második felében, a XX. század elején beszélhetünk a burzsoá államjog kialakulásáról, illetve megszilárdulásáról. Azokban az országokban pedig, ahol a burzsoá forradalom viszonylag későre maradt, mint pl. Kelet-Európában, így különösen a volt cári Oroszországban, tulajdonképpen nem is alakult ki a burzsoá államjog, illetve a feudális közjog anyagából való kibontakozásának kezdetei már arra a történeti periódusra estek, amikor esedékessé vált és győzött a szocialista forradalom, létrejött a szocialista állam és megindult a szocialista államjog kialakulása.

Valójában tehát az egyes államokon belül kell kitapintanunk az államjog kialakulásának kezdeteit. Ám azok az objektív társadalmi történeti feltételek, amelyek a polgárság hatalomrajutásának módozatait meghatározták, egyben jelzik azokat az elemeket, amelyek megengedik, hogy külön is kiemeljük az államjog kialakulásának és fejlődésének legjelentősebb variánsait.

Az egyik variáns az államjog kialakulásának angolszász útja, a másik a francia forradalmi út, a harmadikat pedig német-osztrák útnak nevezhetnők. Ez a megkülönböztetés több okból is jelentős. A kialakulás útja nagymértékben behatárolta az államjog további fejlődését, bár kétségtelen, hogy a fejlődés során a három változat – már amennyiben ezt az időbeli egybeesések megengedték – hatott egymásra. Emellett voltak olyan időszakok, amikor az említett variánsok egyike vagy másika különösen előtérbe került, és nemzetközi méretekben befolyásolta az államjog alakulását. Ismeretes, pl. hogy az angolszász példa milyen erőteljes hatással volt a francia forradalmat előkészítő politikai irodalomra. A XIX. század első felében a francia forradalmak alkotmányai jelentik a haladó példát Európa polgári mozgalmi számára, míg az imperializmus kibontakozásának első lépéseitől kezdve, a XIX. század utolsó harmadától a német-osztrák úton kialakult

közjogi intézmények már a polgári átalakulás kompromisszumos útjának lehetőségeit jelzik az államhatalom gyakorlásának jogi szabályozásában.

A két nyugat-európai variánst, tehát az angol és francia fejlődést az angliai intézmények franciaországi hatásán túl az a közös vonás is összekapcsolta, hogy egyik állam jogfejlődésében sem jelent meg a feudális közjog mint a jogrendszer önállósult, elkülönült ágazata, ezzel szemben a német-osztrák úton a több évszázadon át létező, önálló jogágazattá kristályosodott feudális közjog keretei között ment végbe a burzsoá államjog kialakulása.

Ami az angol fejlődést illeti: Angliában olyan viszonyok között indult meg a polgárság hatalmát biztosító politikai szervezeti formák és jogintézmények kibontakozása, amikor még nem erősödött meg az abszolút királyi hatalom, legalábbis kénytelen volt eltérni a rendi képviselői intézmények, köztük a parlament működését. A szerveződő abszolutizmus és az ugyancsak szerveződő, még gyenge polgárság harcának eredményeként végül is a korábbi rendi keretek között, azok fejlesztése útján ment végbe a polgárság egyenjogúsítása, a politikai hatalomba való bevétele. Ezzel együtt haladt az államhatalom jogi rendjének olyan szabályozása, mely a jogrendszernek közjogra és magánjogra való bontása nélkül, a common law korábban is ismert szankciórendszerének felhasználásával teremtette meg az államhatalom gyakorlásának rendjét rögzítő jogszabályok gyakorlati érvényesülésének garanciáit. Ez a kezdet a további fejlődést is befolyásolta. Az első, a XIX. század utolsó éveiben megjelent munkák, amelyek ismeretterjesztési vagy oktatási célokkal a szabályozás tárgyát tekintve nagyban-egészben az angol jognak azokat a szabályait foglalják össze, amit a kontinensen alkotmányjog vagy államjog névvel jelöltek, még utalnak arra, hogy az alkotmányjog fogalma Angliában alig ismert, körvonalai pedig egészen kialakulatlanok. Ismeretes, hogy az angol jogrendszer ma sem ismeri az egyes jogágazatok között azt az éles határvonalat, amit a kontinensen magától értetődőnek tartanak.

Franciaországban a feudális közjog az angol fejlődéstől egészében eltérő okok miatt nem alakult ki. Itt a forradalmat megelőzően közel két évszázadon át működő abszolút királyi hatalom állta útját annak, hogy önálló jogágazattá szerveződjének az államhatalomra vonatkozó szabályok. A királynak – és a kormánynak – az államhatalom gyakorlásával összefüggő egész tevékenységét úgy fogták fel, mint amelyet elsősorban nem a jog, nem a törvény, hanem az ún. politikának, az uralkodás tudományának, a kormányzás művészetének szabályai irányítanak. Ezzel magyarázható, hogy ebben az időszakban az államhatalom gyakorlására, illetve az állam és az állam lakosai közötti viszonyokra vonatkozó, az állami közhatalommal összefüggő jogszabályokat, törvényeket Franciaországban nem „közjog”-nak nevezték (bár a közjog terminus technicum is ismerték), hanem „politikai jog”-nak. Ebből ered az is, hogy Rousseau Társadalmi szerződés c. művét „politikai jogi tanulmány”-nak tekintette, ahogyan az 1762. évi első kiadás alcíméből rekonstruálni lehet. Mindez nem jelenti azt, hogy már a forradalmat megelőző időszakban nem merült fel a közjog és a magánjog elhatárolásának igénye. Ez azonban nem a hatalmi viszonyokat szabályozó ún. politikai jog, hanem elsősorban a vagyoni viszonyokat rendező polgári jog előtérbe állításában, továbbá a polgári jogi viszonyok speciális védelmében jelentkezett. Igen jól tükrözi ezt Montesquieu-nek A törvények szelleméről írott műve. Montesquieu a jogszabályok alapvetőnek ítélt két nagy csoportjaként említi a polgári jogot (droit civil), továbbá a kormányzók és kormányzottak

viszonyait rendező politikai jogot (*droit politique*). [Mint a jogszabályok specifikus sajátosságokkal rendelkező, egymástól elhatárolandó csoportjaiként említi még a nemzetközi jogot, a kánonjogot és az egyházra vonatkozó törvényeket, a rendészeti jogot (*les règlements de police*) és nagyrészt a római jog mintájára az ún. házijogot (*les lois domestiques*).] Kifejti, hogy a jogszabályok egyes egymástól eltérő csoportjaihoz tartozó társadalmi viszonyok (ügyek) semmiképpen nem bírálhatók el a jogszabályok másik csoportjának előírásai, elvei szerint. Természetjogi érvei semmi kétséget nem hagynak az iránt, hogy kifejezetten a tulajdon védelmét célozza. Így pl. külön is kiemeli, hogy a civiljog szabályai a tulajdonra vonatkoznak, az emberek tulajdonára vonatkozó ügyek pedig semmiképpen sem a politikai jog, hanem kifejezetten a civiljog szabályai alá tartoznak. Tévesnek, „álokoskodásnak” minősíti az olyan álláspontokat, hogy az egyénnek mindig meg kell hajolni a közérdek előtt. Ez az álláspont elfogadható, ha az egyén szabadságáról van szó, mert ez a közhatalom, az állam impériumának uralma alatt áll, hiszen az egyén azért mondott le természetes állapotának függetlenségéről, hogy politikai törvények uralma alá kerülve biztossítsák szabadságát, míg azért mondott le a javak minden embert megillető természeti közösségéről, hogy a polgári törvények biztossítsák számára a magántulajdont, most már a javak egyéni használatát.

A közjog és a magánjog elhatárolásának követelménye (ami Montesquieu politikai jogának és civiljogának szembeállításában is kifejeződik) nem valamiféle tértől és időtől függetlenül megfogalmazott elméleti tétel. Valójában a XVIII. századi Franciaország társadalmi, gazdasági, politikai rendszerében végbement folyamatokat tükrözi. A XVII. század utolsó évtizedeiben és a XVIII. század első felében Franciaországban erőteljesen fejlődésnek indultak a tőkés termelési viszonyok. Ez megkövetelte a vagyoni viszonyok és az áruforgalom egységes, mindenkire egyformán kötelező jogszabályokkal való rendezését.

Az 1789. évi forradalom az államjog kialakulásának folyamatában is fordulópontot jelöl. Míg a forradalmat megelőzően elsősorban a vagyónbiztonság, majd a tulajdonnak az állami beavatkozástól való védelme miatt merült fel a közjog és a magánjog által szabályozott társadalmi viszonyok elhatárolásának igénye, ami közvetve, indirekt módon befolyásolta a közjog elkülönítését, addig az 1789. évi rendi gyűlés összehívásának első napjaitól kezdve kifejezetten és közvetlen formában a közjogot célozta meg, ezen belül is az államhatalom gyakorlásával összefüggő alapvető viszonyok jogi szabályozását, kodifikálását állította előtérbe.

A forradalom viszonyai, majd Napoleon császársága, továbbá a Bourbon-restauráció időszaka nem kedveztek annak, hogy a hatalom gyakorlásával összefüggő jogszabályok önálló jogággá formálódjanak. Végül is csak az ún. polgárkirályság korszakában, az 1830. évi forradalmat követő időszakban szilárdultak meg az alkotmányjog keretei. Franciaországban ettől az időponttól kezdve beszélhetünk alkotmányjogról mint a jogrendszer önálló ágazatáról. Ettől az időszaktól kezdve oktatják önálló jogi diszciplínaként Franciaország egyetemén. Az első alkotmányjogi tanszék megalakítására 1835-ben került sor a párizsi egyetemen. Érdekes ezzel kapcsolatban idézni Guizot-nak, Lajos Fülöp híres miniszterének megállapításait, aki a tanszék megnyitása alkalmából külön is hangsúlyozandónak tartotta, hogy a kormányzás szabályai nem egyszerűen filozófiai igazságok többé, hanem olyan egzakt szabályok, mint a polgári jog szabályai: „Ce n'est plus pour nous un simple système philosophique . . . C'est une loi écrite, qui peut et doit être

expliquée aussi bien, que la loi civile.” (Vö.: Rossi: Cours de droit Constitutionnel, 81–83. old.)

A szocialista államjog jogrendszerbeli helyzetét vizsgálva a burzsoá államjog, illetve alkotmányjog kialakulásának német-osztrák útja különös figyelmet érdemel. A szocialista államjog ugyanis azokban az országokban jött létre, amelyeknek egész korábbi jogfejlődését befolyásolta a volt német-római birodalom feudális közjoga, illetve az e feudális közjog talaján létrejött államjog.

A birodalmi szervek felépítésére és hatáskörére vonatkozó jogszabályok, azaz a birodalmi „közjog” anyagának összefoglalását és a jogrendszer egyéb szabályaitól való megkülönböztetését főként az a kettősség sürgette, mely a XVI. század végétől, illetve a XVII. század elejétől kezdve a német-római birodalom államberendezkedését jellemezte. Ettől az időszaktól kezdve ugyanis mind élesebbé vált az ellentmondás egyrészt a rendi monarchikus formák között működő birodalmi központi szervek, másrészt a birodalmat alkotó egyes államokon belül erősödő fejedelmi abszolútizmus között. Ez egyben meg is magyarázza A német-római birodalom közjoga címmel összegyűjtött jogszabályok számos sajátos vonását. Ismeretes, hogy ebben a korban a jogrendszer minden más területén a szokásjog volt az uralkodó, ezzel szemben a birodalom központi szerveinek felépítésével, működésével összefüggésben az írott jog elsőlegességét, szinte kizárólagosságát hangsúlyozták. Ebben annyira következetesek voltak, hogy az első időkben a természetjog vagy a természetjogi elvek érvényesülését is kizárták, míg a jogrendszer egyéb területén erre szinte nem is találunk példát. A természetjog alkalmazásának itt nincs helye, mert az állatoknak nincs magisztrátusuk – mondja a feudális közjog első kommentátora, Limnaeus 1629-ben megjelent művében. Semmi kétség nem lehet az iránt, hogy a természetjoggal való ez az éles szembenállás a természetjog új iránya ellen irányult, azaz a XVI. század végén, a XVII. század elején, a kálvinista politikai művekben kimunkált, Grotius által rendszerezett, a németalföldi függetlenségi harcban győztes polgárság érdekeit kifejező racionális természetjog ellen.

Az első közjogi művek egyébként következetesek abban is, hogy pontosan felsorolták a birodalmi közjog írott forrásait, ezek között első helyen említve a császárválasztás rendjét és feltételeit meghatározó 1356-ban kiadott Birodalmi Aranybullát, a birodalmi rendi gyűlés összetételét és jogait meghatározó szabályokat, a XIII. századtól kezdve többször is előforduló, 1519-től kezdve pedig minden császárválasztás alkalmával kiadott ún. választási feltételeket, azaz a császárválasztás alkalmával a jelölt és a választófejedelmek között létrejött feltételeket (illetve az ezeket magukban foglaló törvényeket), az egyház körüli jogokat illetően a pápával kötött szerződést, a wormszi konkordátumot, néhány más, a császár által kiadott, de az évszázados szokások által megszentelt dekrétumot és így tovább. Ezeket az írott jogi forrásokat általában már az első közjogi könyvek alaptörvényeknek minősítették, így meghatározott politikai irányban hasznosították a XVI. század végén a kálvinista politikai irodalom által kimunkált alaptörvény kategóriáját. Ezzel megteremtették a lehetőségét annak, hogy e jogszabályok létrejöttük és módosításuk rendjét, majd szankcióikat tekintve az írott jog egyéb szabályaitól is megkülönböztetést nyerjenek. Módosításukhoz általában megkövetelték legalábbis a rendekkel való konzultálást vagy azok kifejezett egyetértését. Ami pedig a szankciókat illeti: minden más törvénynek a felsőség részéről való megsértése esetén tagadták az ellenállás lehetőségét, addig az alaptörvények megsértése esetére kifejezetten is előírták a rendek ellen-

állási kötelezettségét. A sajátos jogforrási formák és a sajátos szankciók talán azt is érzékeltetik, hogy adott esetben nem csupán a birodalom központi szerveire vonatkozó jogszabályok egyszerű leírásáról van szó, hanem olyan folyamatról, melynek eredményeként e jogszabályok viszonylag rövid idő alatt a feudális jogrendszer önálló ágazatává fejlődtek. Ebben egyébként igen aktív szerepet vállalt a kor jogtudománya. A közjog művelőinek kezdetben számos nehézséggel kellett megküzdeniük. A kormányon levők igen hamar megértették ugyan az új jogtudományi ág hasznosságát, sőt a közjogi szabályok összefoglalását is szükségesnek tartották, azonban annál kevésbé értettek egyet az így létrejött művek nyilvánosságra hozatalával. „Az aulikusok tiltják az államok jogait (iura rerum publicarum) a nyilvánosság elé teregetni, azt állítják, hogy veszélyes és az uralkodó hatalmával szembenálló, ha ezeket a titkos dolgokat a nép ítéletére és belátására bízzák, amikor pedig a fejedelem titkos ügyei csak az udvarbeliekre (aulára) tartoznak” – mondja a birodalmi közjogot összefoglaló egyik első munka bevezetője. Úgy látszik, az államtitok megsértése volt a legérzékenyebb vád, mert ez ellen az első közjogászok szinte mindegyike külön is védekezni kényszerül. A legkézenfekvőbb védekezés, hogy a közjog nem tartalmazza a kormányzás összes szabályait. Jól tudom – mondja szintén az egyik korai szerző –, hogy minden állam kormányzói ismernek olyan titkos mesterségeket, amelyekkel el tudják fojtani az újítóknak a jelenlegi státus állapota ellen irányuló csalárdságát, ezeket azonban én tárgyalni nem kívánom – csak azokra a törvényekre, dekrétumokra térek ki, amelyeket soha sem volt tilos a közönség tudomására hozni. Más szerzők pedig szinte provokálják a hatalom birtokosait. Így pl. a már előbb is idézett Limnaeus többek között arról ír, hogy a fejedelemről veszélyes igazat mondani. Majd inkább anekdotázva igyekszik elvenni a probléma életét. Más, főként politikai szerzőkre hivatkozva arról ír, hogy az államhatalom ügyeiben talán jobb a földhöz tapadt igazságokkal meglegedni, mintsem a villámokkal körülvelt államtitkok egeit ostromolni. „Rómában egy néptribunt már azért is keresztre feszítettek, mert meg merte kérdezni, hogy vajon melyik isten lenne Róma városának gyámja vagy védelmezője.” Később arról ír, hogy egyesek szerint az államhatalom szervezete inkább olyan színházhoz hasonlítható, ahová pénzért mindenki beléphet, jól vagy rosszul elszórakozhat, de a színészek játékába nem beszélhet bele. Az államon belül is a nagyok azok, akikre az államügyeket bízzák, ők a maguk játékát játsszák, a kisemberek legfeljebb elnézelődhetnek és a költségeket fizethetik. (Lib.I. Cap.II.) – Az egész érvelés végül is azzal a gondolattal zárul, hogy a birodalom közjogának vizsgálata, nyilvános tárgyalása nem veszélyezteti a kormányzást, ellenkezőleg, a jó kormányzás érdekében legalább annyira indokolt a közjog tárgyalása és tanítása, mint a magánjogé.

A további fejlődés során, annak ellenére, hogy a német-római birodalom központi intézményei a 30 éves háborút követően – a történelemből jól ismert okok folytán – nem fejlődtek, sőt megkövesedtek, a feudális közjog tárgya jelentősen kiszélesedett. Fokozatosan magába zárta a birodalom központi szervezetének joga mellett a rendek jogaira, továbbá a birodalmi pénzügyekre, a birodalmi hadügyekre, továbbá a birodalmi szintű vallás- és közoktatásügy igazgatására, különösen a birodalmi egyetemek irányítására vonatkozó jogszabályokat is. A ma ismert jogágak tárgyára vetítve azt mondhatnók, hogy a mai államjog, közigazgatási jog és pénzügyi jog alapjait is magában foglalta.

Ez egyben figyelmeztet bennünket arra, hogy az államjog mint az állami főhatalom gyakorlására vonatkozó jogszabályokat összefogó önálló ágazat nem az ún. szélesebb

értelemben felfogott közjogból szakadt ki, ennek a közjognak külön ágazatokra való bomlása útján, hanem éppen ellenkezőleg, előbb az államjognak megfelelő szabályok különültek el fokozatosan a még egységes (tehát a közjog és a magánjog megkülönböztetését nem ismerő) feudális jogrendszer egészétől.

A legszélesebb értelemben felfogott, az egész magánjoggal szembeállított közjog, azaz az ún. közjogi jogágazatok csoportjának kialakulása ezt követően kettős úton ment végbe, és pedig egyrészt a közjogi jellegű jogágazatoknak a szűkebb értelemben vett közjog (államjog) köré integrálódása útján, másrészt a szűkebb értelemben vett közjog (államjog) anyagának differenciálódása következtében. Az integrálódás folyamatában fokozatosan felzárkóztak a szűkebb értelemben vett közjog (államjog) mellé mindazok a jogszabályok, amelyek általában a közhatalmat gyakorló állam és az állampolgárok közötti jogviszonyokat rendezték, így a büntetőjog és „a törvénykezési szabályok”, azaz a bíróság működését (eljárási jogát) tartalmazó jogszabályok. A szűkebb értelemben vett közjog differenciálódását pedig az a folyamat mutatja, melynek eredményeként előbb a közigazgatási jog, majd a pénzügyi jog vált le az állami főhatalom gyakorlásának alapvető szabályait meghatározó szűkebb értelemben vett közjogtól. E folyamat jellemzéséhez az is hozzátartozik, hogy míg a közjogi jellegű jogágazatok integrálódása már a feudális állam keretei között megindult és jelentősen előrehaladt, addig a szűkebb értelemben vett közjog differenciálódása csak a burzsoá forradalmat követően, a burzsoá alkotmányok elfogadása után következett be. Az írott alkotmányok által összefogott közjogi szabályok körül kristályosodott ki végül a mai értelemben vett burzsoá államjog, illetve alkotmányjog és csak a XIX. század végén, a XX. század elején szakadt ki véglegesen a szűkebb értelemben vett közjogból előbb a közigazgatási jog, majd újabb osztódás útján – a közigazgatási jogból vált ki a pénzügyi jog. A szűkebb értelemben vett közjog önálló jogágakra bomlása tehát már egybeesik az imperializmus kialakulásának időszakával.

Röviden még jelezniem kell, hogyan lett a feudális közjogból, a *ius publicumból* a kelet-európai jogokban államjog. A kulcsot a német fejlődés adja, ahol a XVII. század végén, a XVIII. század elején a német nyelvre nem a *ius publicumot* ültetik át, hanem a *ius publicum* szabályozási tárgyára utaló kifejezést, a *ius rei publicae, iura rerum publicarum*, azaz „az állam joga”, „az államok joga” megjelölést. Így lesz *Staatsrecht* (államjog) a közjogból, amit azután a német egyetemek professzorai és a cári orosz állam jogáról készített disszertációk visznek át Oroszországba a XVIII. század első felében. Morgenstern 1737-ben megjelent *Ius Publicum Imperii Russorum c.* könyvének egyik érdekessége, hogy német és latin nyelven egyaránt utal a *Staatsrecht* és a *ius publicum* azonosságára. E művek egyébként a *de facto* létező orosz államrendszer egyszerű leírását adják anélkül, hogy ennek alapján most már a feudális közjog önállósulásáról beszélhetnénk. A *Staatsrecht* fordításából adódó goszurdarsztvennoje pravo pedig napjainkig jelöli az államhatalom gyakorlására vonatkozó legfontosabb szabályokat, bár időnkint bizonyos ingadozások, esetenként fokozatosan ellanyhuló viták is észlelhetők. Az 1906. évi oktrojált alkotmány kiadását követően pl., amikor is megindult a burzsoá államjog kialakulása és a cárizmus igyekezett valamiféle „alkotmányos önkényuralom” látszatát keltetni (ahogy azt Lenin megállapította), megjelenik az alkotmányjog elnevezés is, és pedig mint a szélesebb értelemben felfogott államjog egyik alágazata. Lazarevskij 1911-ben közreadott, nagyszabású „Államjog” című műve ennek megfelelően három kötetre bomlik, és pedig az alkotmányjogra, közigazgatási jogra és a pénzügyi jogra. A századfordulón egyébként hasonló

összetett művekkel Németországban, sőt Franciaországban is találkozunk (itt Droit public – címmel). Az ilyen művek a közjogi ágazatok kialakulásának előbb már említett átmeneti szakaszát jelezték.

A feudális közjog még két államban eresztett gyökeret, és pedig Lengyelországban és Magyarországon. A Lengyel Királyságban, ahol a központi hatalom megerősödött rendi korlátai jelentősen hozzájárultak a feudális közjog virágzásához, a XVIII. században, az 1768. évi alaptörvény elfogadásával a közjog legfontosabb szabályait összefoglaló kodifikációig is eljutottak. Végül azonban az országnak 1793-ban bekövetkezett második felosztásával megszűnt az önálló lengyel állam, s ezzel megszakad a feudális lengyel közjog fejlődése is. A burzsoá lengyel államjog nem ezen a bázison jött létre, hiszen az ország feldaraboltságának több mint száz esztendeje alatt ennek hagyományai nagyrészt elenyésztek. Az első világháborút követően létrejött független Lengyelország alkotmánya legfeljebb néhány intézmény elnevezésében őrizte ennek emlékét.

Sajátosan alakult a helyzet Magyarországon, ahol a történelemből ismert okok folytán viszonylag kevés változtatással hosszú évszázadokra konzerválódtak az államhatalom gyakorlásának rendi intézményei és az ezeket kifejező jogi formák. Ezért semmi meglepő nincs abban, hogy szinte az első birodalmi művekkel párhuzamosan megjelennek a feudális magyar közjog első összefoglalásai is. A latin nyelvű műveket igen későn, szinte csak a magyar nyelvnek hivatalos nyelvként való elismerésével egyidejűleg váltják fel a magyar nyelven írt közjogi könyvek. Ezekben a latin ius publicumot német közvetítés nélkül fordítják magyarra, így lesz belőle magyar közjog. 1848/49 előtt ez gyökeresedett meg jogunkban. Ezután találkozunk előbb osztrák közvetítéssel az államjog, majd ennek ellenhatásaként az alkotmányjog elnevezéssel. Azt is mondhatnók, hogy ez a háromféle megjelölés: közjog, államjog, alkotmányjog Magyarországon egészen a felszabadulásig, tehát csaknem egy évszázadon át konkurrált egymással.

A háromféle elnevezés váltakozása tulajdonképpen a magyar közjog fejlődésében a valóságban is kitapintható három irányzatnak felelt meg. A feudális magyar közjog kétséget kizáróan a középkori hazai intézmények folyamatos létezésére épült. Ezekről sem volt idegen a német-római birodalom intézményeinek hatása. Ezek a hatások azonban tovább erősödtek a XVII. és XVIII. század folyamán a birodalom államaival való szorosabb kapcsolat folytán. Azt sem szabad viszont említés nélkül hagynunk, hogy a forradalmi időszakok jogalkotására elevenen hatott az alkotmányjog kialakulásának és fejlődésének francia forradalmi útja. Mindenekelőtt az 1790/91. évi közjogi törvényeket említjük, de hivatkozhatunk 1848 márciusának törvényhozására is. Másrészt azt is el kell ismernünk, hogy az így átvett intézményeket az államhatalom valóságos birtokosai mindig idegen testnek tekintették a magyar jogrendszerben és azok gyakorlati alkalmazását a feudális közjog irányába hajlították. Ez egyben meg is magyarázza, hogy a két háború közötti ellenforradalmi korszak jogi irodalmában miért vált uralkodóvá a közjog elnevezés, de talán azt is érthetővé teszi, hogy a feudális maradványok elleni tiltakozás, egyben a haladó hagyományok melletti állásfoglalás a felszabadulást követően miért állította előtérbe az alkotmányjog elnevezést.

Az viszont már a magyar állam- és jogrendszer szocialista fejlődésének korszakára esik, amikor az első szocialista alkotmány elfogadását követően hivatalossá vált a szocialista államokban akkor többé-kevésbé általános államjog megjelölés. Mindez azonban

olyan viszonyok között, amikor már egészében új módon merült fel az államjognak a jogrendszerhez és a jog többi ágazatához való viszonya.

A változás lényegét a következőkben lehet összefoglalni.

A szocialista forradalom nyomán kialakuló szocialista állam és jog a társadalom szocialista átalakításának eszköze. Ebből következően a szocialista államjog és ennek kódexe, a szocialista alkotmány nem korlátozódhat többé csupán az államszervezet viszonyaira, hanem az államhatalom felépítését és működését a társadalom egész struktúrájával összefüggésben fogja fel és határozza meg. Szükségképpen magában foglalja tehát az egész jogrendszernek azokat a legjelentősebb szabályait, amelyek nem csupán az állam szervezetét, hanem az állami tevékenység alapvető irányát is meghatározzák – a társadalmi berendezkedés átalakításában.

Az államjogi szabályozás kiszélesítésének lehetőségei elsősorban arra támaszkodnak, hogy a *szocialista államban* a termelési eszközök társadalmi tulajdonának talaján eltűnik a közjog és magánjog kettősségének létjogosultsága. Ám ez nem jelenti sem a közjog, sem a magánjog kizárólagossá válását. Tehát *sem a közjog nem olvasztja magába a magánjogot, sem a magánjog a közjogot*. A szocialista jogrendszer kialakulásával végbement minőségi változást inkább azzal lehet jellemezni, hogy a termelés társadalmi méretű irányításának feltételei közepette a közjog és magánjog kettőssége nem elégíti ki többé a jogalkotással és a jogalkalmazással szemben támasztott differenciált igényeket. Szükségessé válik a *társadalmi viszonyok egyes típusainak a korábbinál jóval sokoldalúbb megkülönböztetése*, a politikai, gazdasági, szociális, kulturális stb. viszonyok specifikus vonásainak feltárása, a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyük, egymáshoz viszonyított *hierarchikus rendjük meghatározása*.

A társadalmi viszonyok egyes típusainak megkülönböztetése szükségképpen maga után vonta a szocialista jogrendszer *objektív alkotóelemeinek* felismerését. *Az azonos vagy az analóg társadalmi viszonyok egyes csoportjait rendező jogszabályok alkotják a szocialista jogrendszer egymástól elkülönült ágazatait*. E jogágazatok *önállóak*. Fokozatosan kialakultak a sajátos és elsősorban az adott ágazatokra jellemző jogintézmények, felelősségi formák és szankciók. A sajátos vonások esetenként az egyes jogágazatok jellemző vagy elsősorban jellemző jogforrási formák kialakulását is maguk után vonták.

A szocialista fejlődés során egyre inkább önállósuló jogágazatok rendszerében mind nagyobb szerepük van azoknak az általános rendező elveknek, amelyek az önálló jogágazatokra bomló *jogrendszer egységének biztosítékai*. Az államjog e funkciójának teljesítésén keresztül vált a jogrendszer vezető ágazatává, vagy ha a másik, ugyancsak közkeletű kifejezést használjuk – *az egész jogrendszer „anyajogává”*.

Amikor az államjognak a szocialista jogrendszerben betöltött funkcióját összefoglaljuk, azt is be kell vallani, hogy ma még ez inkább olyan bonyolult követelményrendszert fejez ki, amelynek csak néhány eleme érvényesül a gyakorlatban. Ez több okra is visszavezethető. Egyrészt a szocialista államjog sem egyik napról a másikra vált teljessé. Kezdetben inkább az államjog hagyományos funkciói kerültek előtérbe. A szovjet hatalom első éveiben az eredetileg társadalmi szervezetekként működő, sokszínű, számos helyi sajátosságot felmutató szovjetek egységes állami szervezetté ötvözése, ennek érdekében szervezetük és tevékenységük jogi szabályozása volt a bontakozó államjog központi feladata. A polgárháborút követően a helyzet annyiban változott, hogy a földkerekség egyhatodán kellett biztosítani a hatalmasra nőtt szövetségi államszervezet jogi rendjét.

Csak a szovjet állam fejlődésének második szakaszán nyílt lehetőség a szocialista államjog összes funkcióinak kibontakoztatására. Bizonyos fokig más volt a helyzet a népi demokratikus fejlődés útján, ahol egybeesett a szocialista államszervezet, politikai rendszer és társadalmi-gazdasági berendezkedés kialakulásának folyamata.

Ha most már a szocialista államjog három fő szabályozási tárgyköréhez igazodva konkretizáljuk az államjognak a jogrendszerben betöltött szerepét, úgy mindenekelőtt a társadalmi berendezkedés alapintézményeit kifejező államjogi szabályok jellegét kell megvizsgáljunk.

A társadalmi berendezkedés alapintézményeit rögzítő államjogi szabályok nagyobb részét általában a szocialista alkotmányok vonatkozó fejezetei tartalmazzák. Az államjogászkok előtt ismert, hogy a jogirodalomban igen sokféle módon fogják fel az államjog e szabályainak jogi természetét. Olyan szélső álláspont is előfordul, mely tagadja az alkotmány e részeinek jogi jellegét, vagy – jobbik esetben – olyan deklarációknak tekinti azokat, amelyek főként az alkotmány elfogadásának politikai és gazdasági feltételeit, körülményeit írják le. A másik szélső álláspont képviselői az alkotmánynak a társadalmi berendezkedésre vonatkozó szabályaiban főként olyan jogi alapelveket látnak, amelyeket az alkotmány szerkesztői az egyes jogágak (polgári jog, munkajog, büntetőjog stb.) jogszabályanyagából vettek át és helyeztek az alkotmány élére. Ennek az álláspontnak a hívei tehát homályban hagyják az alkotmány e rendelkezéseinek erőteljes politikai töltését, egyben tagadják is e szabályok államjogi jellegét. Túlzásai miatt mindkét szélső álláspontot el kell utasítani. Inkább ahhoz az állásponthoz kell csatlakoznunk, mely a szocialista államjognak a társadalmi berendezkedésre vonatkozó szabályait az adott szocialista államban uralkodó politikai nézetek *elsődleges és közvetlen jogi kifejezésének* tekinti. Ebből az is következik, hogy a szocialista alkotmány e szabályokat nem az egyes jogágazatok anyagából veszi át. Ellenkezőleg. Az alkotmány – mint az államjog kódexe – közvetlenül a társadalmi viszonyok összefüggései alapján, azok hierarchikus rendszerébe ágyazva határozza meg – más jogágazatok számára is iránymutatóan – a társadalmi berendezkedés alapvető intézményeit. Így a társadalmi berendezkedésre vonatkozó államjogi szabályok mintegy közvetlen áttételként foghatók fel a politika és a jogrendszer egésze között. Mindez egyben meghatározza e rendelkezések formai sajátosságait is. Ezek általában nem közvetlenül alkalmazandó jogszabályok (bár a szocialista fejlődés egyes szakaszain ez sem kizárt), hanem más jogszabályok közvetítésével realizálódnak. Kétségen kívül befolyásolják mind a jogértelmezést, mind a jogalkalmazást. Elsősorban azonban mégis a jogalkotáson keresztül hatnak a legkülönbözőbb jogágazatok normáinak formálására, és így mintegy kettős arculatot öltenek. Részévé válnak az egyes alkotmányos tételeket realizáló különböző jogágazatok jogszabályanyagának is, anélkül azonban, hogy elveszítenék államjogi karakterüket.

Egyetlen példa talán érzékelteti, hogy adott esetben nem valamiféle önmagáért való rendszerezési problémáról van szó. Gondoljunk pl. a vállalati önállóság jogi biztosítékaira. Ha ezt kiszakítjuk az államjogi szabályozás által átfogott társadalmi berendezkedés összefüggéseiből, úgy egyszerűen a racionális vállalati gazdálkodás egyik variánsaként jelenik meg, és valójában a népgazdasági méretekben folyó igazgatás korszerű eszközökkel való felszereltségének függvénye. Egyébként ebben a tételvezetésben az egész problémakör az államjogi szabályozás szintje alatt marad. Ha viszont a vállalati önállóságot a társadalmi berendezkedés alapvető intézményeivel összefüggésben ragadjuk meg, úgy a vállalati

önállóságnak egyéb oldalai is felszínre kerülnek. Így nyilvánvalóvá lesz, hogy a vállalati önállóság az üzemi demokrácia fejlesztésének nélkülözhetetlen előfeltétele. Előfeltétele annak, hogy a dolgozóknak az üzenek, vállalatok igazgatásában való részvétele érdemi jogosítványokra támaszkodhasson és ne öncélú játékká vagy manipulációvá fajuljon. A vállalati önállóság az államjogi szabályok összefüggésében beleágyazódik az egész társadalom és állam demokratikus intézményeinek rendszerébe. Azt is mondhatnók, hogy összekapcsolódik a szocialista demokráciának azokkal az intézményeivel, amelyek a termelési eszközök társadalmi tulajdonának talaján, a korábbi társadalmakhoz viszonyítva összehasonlíthatatlanul szélesebb lehetőséget biztosíthatnak az egyén szabad fejlődéséhez, a személyiség értékeinek kibontakoztatásához. Ebben az összefüggésben és csakis ebben az összefüggésben lehet a vállalati önállóság az államjog szabályozási tárgya.

Az elmondottak alapján állást lehet foglalni abban a kérdésben is, hogy ezek az államjogi szabályok milyen típusú társadalmi viszonyokat fejeznek ki. Azt lehet mondani, hogy szabályozási tárgyuk egészében a politikai viszonyok területére esik. Egyrészt kifejezik a politikai viszonyok intézményi oldalát (az állam típusát, jellegét, a politikai berendezkedés legjelentősebb állami és társadalmi szervezeti formáit), másrészt az állam külső és belső funkciói oldaláról közelítve meghatározzák az állam nemzetközi viszonyainak, gazdasági szervező, kulturális nevelő funkciójának fő vonásait, kis egyszerűsítéssel azt is mondhatnók, hogy az állam külpolitikájának, gazdaságpolitikájának, kultúrpolitikájának és szociálpolitikájának alapvető, hosszabb távra érvényesülő célkitűzéseit.

Látszólag egyszerűbb a második szabályozási tárgykör, az államszervezet alapintézményeit meghatározó államjogi szabályok jogrendszerbeli helyének kijelölése. Ez ugyanis – hogy úgy mondjam – az államjog hagyományos szabályozási területe. Már a feudális közjogban, de a burzsoá alkotmányjogban is központi helyet foglalt el az államszervezet felépítésének és működésének jogi szabályozása. A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy a szocialista állam viszonyai között ez a problémakör is új módon merül fel. A szocialista fejlődés során a párt politikai vezetése mellett az állami és társadalmi szervek egymással szoros kapcsolatban álló, a lakosság legkülönbözőbb rétegeit átfogó rendszere alakul ki. Ennek a bonyolult mechanizmusnak minden eleme a reá jellemző, sajátos módon és formák között vesz részt az államhatalom gyakorlásában. Emellett az állami szervek körül is számos olyan szervezeti forma jön létre, mely a közvetlen demokratikus elemeket gazdagítja. Mindez érthetővé teszi, hogy az államjogi szabályozás valójában kettős megközelítésben ragadja meg az államhatalom gyakorlásának mechanizmusát. Egyrészt a társadalmi berendezkedés alapintézményei közé ágyazva jelzi az államhatalom gyakorlásán belül az állam és a társadalom viszonyát tükröző legfontosabb alapelveket, másrészt a szocialista fejlődés során kialakult állami szervtípusokhoz igazodva fejezi ki az államszervezet felépítésének és működésének legjelentősebb intézményeit.

Egészében új elemek jelennek meg az egyes állami szervtípusok, azaz a képviselői-hatalmi szervek, az államigazgatási, bírói és ügyészi szervek szabályozásában. A burzsoá állam viszonyai között, mégha esetleg homályban is hagyták magát az államhatalmi ágak megosztásának elvét (törvényhozó-végrehajtó-bírói hatalom), ennek konzekvenciáit irányadónak tekintették az állami szervezet egyes területeit szabályozó különböző közjogi ágazatok (alkotmányjog, közigazgatási jog, eljárási jogok) elhatárolásában. A szocialista államban a képviselői-hatalmi szervek primátusa, vagy ami ezzel egyet jelent – az államhatalom egységének elve ez utóbbi területen is erőteljesen megemeli az államjog

szerepét az egész államszervezet jogi szabályozásában. Nem csupán a képviseleti rendszer felépítését és működését, hanem azokat a legjelentősebb biztosítékokat is az államjog rögzíti, amelyek elsődleges feltételei annak, hogy a képviseleti szervek az államszervezet egészét irányításuk és ellenézésük alatt tarthassák. Emellett az államhatalom egységére épülő szervezeten belül különleges szerephez jut és speciális intézményeket igényel a törvényesség biztosítása. Ez a bíróságok és a közigazgatás szervezetéből kiemelt önálló szervtípusként működő ügyészség felépítésének és működésének számos elemét vonja az államjogi szabályozás körébe.

Az alapvető jogokat és kötelességeket magába záró harmadik tárgykör államjogi szabályozásának helyzete lényegében a társadalmi berendezkedés alapintézményeinél már jelzett kérdéseket veti fel. Az államjogászok egy része ugyanis az alapvető jogokat, vagy legalábbis nagyobb részüket nem egyedi jogosítványokként fogja fel, hanem olyan, az egyes csoportokat, kollektívákat, illetve azok tagjait megillető jogként, mely a nagy társadalmi szervezetek rendszerében, esetenként az állami képviseleti szervek tömegszervezeti formáin keresztül, máskor a munkahelyek kollektívái körében realizálódik. Ezzel függ össze, hogy az alapvető jogokat gyakran nem tekintik az államjogi szabályozás külön tárgykörének, hanem azokat a társadalmi berendezkedés alapintézményeihez kapcsolják. A másik szélső álláspont elismeri vagy legalábbis nem tagadja az alapvető jogok egyedi jogosítványi voltát, de kétségbe vonja azok államjogi jellegét abból kiindulva, hogy az állam és az állampolgár kapcsolatait az egyes jogágazatok egész részletességgel szabályozzák. E szabályozás során tehát a jogrendszer többi ágazata átfogja az államjog által alapjaiban szabályozott területet is. Így pl. a személyes szabadság biztosítékait a büntető eljárási jog, a sajtószabadság kérdéseit a sajtóigazgatás keretében az államigazgatási jog, az egyesülési szabadság kérdéseit az egyesületi jog keretében a polgári jog, illetve más vonatkozásaiban az államigazgatási jog szabályozza. A példák vég nélkül folytathatók. Azt kell mondanunk, hogy ennek az álláspontnak a hívei lényegében nem ismerik el, hogy az alapvető állampolgári jogok a maguk összességében a jogrendszer különleges biztosítékokkal védett intézményei. Emellett figyelmen kívül hagyják, hogy számos állampolgári jog esetén nemcsak az alapelvek vagy alapintézmények, hanem a részletes szabályozás is az államjoghoz sorolható.

Amint a legutóbb végrehajtott alkotmánymódosítás mutatja, az államjog elmélete végül is megtalálta a kiutat ebből az ellentmondásos helyzetből. A társadalmi berendezkedés szabályai között helyezte el a jogok általános biztosítékait, az alapvető jogok szabályozásának azokat az elemeit, amelyek az állami és társadalmi mechanizmusra háruló speciális feladatokat jelölik ki meghatározott alapvető jogok biztosításában. Emellett az államjog is külön szabályozási tárgykörként kezeli az alapvető jogokat mint egyedi jogosítványokat. Ezzel kiszélesítette a lehetőségét, hogy az államjog betölthesse funkcióit annak a nagy követelményrendszernek a belső állami jog felé közvetítésében, alapvető állampolgári jogokká való transzformálásában, amit a nemzetközi jog körébe tartozó emberi jogok intézménye fejez ki.

* * *

Befejezésül hadd utaljak az államjog egyik specifikumára. Ismeretes, hogy az államjogi szabályok speciális csoportját alkotják az ún. program jellegű normák. Ezek valamely jövőbeni politikai, gazdasági, kulturális célkitűzés megvalósítását ígérik. (Ezekkel sok

rokonvonást mutatnak azok a normák, amelyek valamely új állami jogi intézmény bevezetését alapozzák meg.) Ezek a normák az állam önkötelezését jelentik bizonyos célok megvalósítására, meghatározott intézmények létesítésére. E normák realizálása általában nem csupán jogi kérdés, azaz nem egyszerűen a program realizálását célzó jogszabály előki szítésén és elfogadásán múlik, hanem elsősorban meghatározott gazdasági, politikai, kulturális feltételek gyakorlati megvalósulásától, esetenként pedig a nemzetközi viszonyok alakulásától is függhet. A szocialista állam fejlődésének kezdeti időszakain az alkotmányok viszonylag széles körben tartalmaztak ilyen program jellegű államjogi szabályokat. Nagyrészt ezzel magyarázható, hogy az ilyen időszakok viszonylag kevésbé alkalmasak az alkotmányosság, azaz az alkotmány realizálását jelentő folyamat ellenőrzésével összefüggő jogi biztosítékok kimunkálására. Nyilvánvalóan nem ez a helyzet a szocializmus alapjainak lerakását követő időszakban, amikor már nem új intézmények bevezetése, hanem a már létező, kialakult intézmények megszilárdítása, továbbfejlesztése a feladat.

Úgy tűnik, hogy fejlődésünk jelenlegi szakaszán a szocialista államjog egyik központi problémája éppen az alkotmányosság ellenőrzésével összefüggő jogi biztosítékok intézményesítése.

A mai nyugat-európai irodalomban szívesen állítják szembe a törvény két modelljét, a mózesi törvényeket és a görög törvényideált. A mózesi törvényeket kívülről viszik be a társadalomba, ezzel szemben a görög törvény jellemzője, hogy a társadalomban már kialakult, létező szokásokat erősíti meg. Ez a szembeállítás bizonyos fokig megtévesztő. Ma már tudjuk, hogy kívülről is csak olyan törvények vihetők be egy társadalomba, amelyek előfeltételei már megértek. Másrészt minden állam fejlődésének lehetnek és vannak olyan időszakai, amikor a régi intézmények lebontása, új intézmények létrehozása a feladat. Ám elérkezik az az időszak is, amikor már nem új intézmények tervezése, megkonstruálása az elsődleges teendő, hanem a létezők fejlesztése. Nekem úgy tűnik, közelítünk ehhez az időszakhoz. Ez pedig legalább olyan tiszteletreméltó feladatokat jelöl ki az államjogász számára, mint az új intézmények tervezésének korszaka.

TÍPUS ÉS ANALÓGIA A JOGBAN*

PESCHKA VILMOS

1. Tudvalevő, hogy a kutató személyes érdekeltsége a témában, különös vonzódása, kapcsolódása bizonyos problémákhoz, egyszóval szubjektuma teljességgel közömbös a tárgy valóságos mozgását, jellemző tulajdonságait és a vizsgálódás eredményeit illetően. Ha most mégis említést teszek arról, hogy konkrét jogalkotás elméleti, jogforrás- és jogszabálytani kutatásaim vezettek e két kategóriához, a típushoz és az analógiához, amelyeknek a jogban specifikus jelentkezését elemezni a jelen előadás feladata, akkor ezt pusztán azért teszem, mert ennek a szubjektív momentumnak nagyon is a tárgyra tartozó objektív jelentése és jelentősége van. Arról van szó, hogy a *típus*, a *tipikus* kategóriája középponti szerepet a jog, a jogi normák genézisében és tartalmi felépítésében játszik, s az *analógia* éppen a tipikusra orientált jogszabályi tartalom gyakorlati érvényesülésében fejt ki olyan hatást, amely paradox módon egészen nyilvánvalóvá és világossá teszi a típus helyét, szerepét és jelentőségét a jogalkotásban és a jogi normában. Ha ehhez még az a minden bizonnyal nem meglepő sajátos körülmény is járul, hogy a modern jogelméleti, jogfilozófiai és jogszociológiai gondolkodásban több mint egy évtizede a típus és az analógia *összefüggése* megkülönböztetett módon az érdeklődés előterében áll, akkor aligha bizonyulhat tévedésnek e kérdés a jogelmélet egyik jelentős és aktuális problémájaként exponálására és néhány lényeges mozzanatának megvilágítására vállalkozni. Az idő megszabottsága folytán természetesen nem engedhetek a kísértésnek, hogy e problematikából mindazt kiemeljem, ami említésre méltó: a jogalkotás-elméletnek, a jogforrás- és jogszabálytannak, sőt a jogalkalmazás elméletének oly sok jelentős kérdését érinti a típus és az analógia kategóriája egyfelől, másfelől ezek összefüggése, hogy a problematika mélységét legjobban felvillantó mozzanatok és relációk tisztázására kell szorítkoznom.

Mindenekelőtt típus és analógia *összefüggése*, kapcsolata a jogban az, ami megvilágításra vár: hogyan jelentkezik a típus kategóriája az analógiával és megfordítva az analógia a típussal összekapcsoltan a jogi valóságban? Vajon nem csupán e kategóriákat spekulatíven az „és” kötőszóval összefűző jogelméleti elképzelésről van-e szó, amelynek a jog és a joggyakorlat való életéhez vajmi kevés a köze? Paradox módon éppen a joggyakorlat, a jogi normák érvényesülési folyamata hozta ennyire közel ezeket a kategóriákat egymáshoz, olyannyira közel, hogy egyes modern polgári jogelméleti és jogfi-

*Peschka Vilmost, az állam- és jogtudományok doktorát az MTA 1976. évi közgyűlése az Akadémia levelező tagjává választotta. Itt közölt írása az Akadémián 1976. november 5-én tartott székfoglaló előadásának szövege.

lozói koncepciók¹ e kategóriák kapcsolatát a jogi mozgás olyan sajátos megnyilvánulásának tekintik, amely lényegében megoldását adja az évszázadok, sőt, évezredek óta feloldhatatlannak tűnő ellentmondásnak, amely a jogszabály és a konkrét jogeset között feszül. S ha azokat a nézeteket, amelyek a jogszabály tipikus tartalma és analogikus alkalmazása közötti sajátos kapcsolatban látják a jogi norma és a jogeset valóságos összefüggését és a közöttük levő ellentmondások súrlódásmentes megoldását, nem is osztom, azt határozottan állíthatom, hogy a típus, a tipikus a jogi normában specifikus megnyilvánulásának, e jogi típus sajátos vonásainak, jellegzetességeinek megértése nemcsak a jogszabály genezisének, hanem annak a rendkívül jelentős folyamatnak a megvilágítása számára is elengedhetetlen, amely a jogszabálynak a konkrét jogesetben realizálódását általában és a jogi norma analogikus alkalmazását különösen jelenti. Mondani sem kell, hogy amennyiben sikerül mind a típusnak, mind az analógiának sajátos jogi kategóriákként megközelítő tisztázása, rögvest fény derül annak a jogelméleti koncepciónak a tévedéseire is, amely a típust és az analógiát egymást kölcsönösen kiegészítő és feltételező, reflexiók meghatározásának tartja.

A típus és az analógia összefüggését elemző e modern polgári jogelméleti koncepció lényege röviden a következőkben foglalható össze: Míg a klasszikus vagy talán inkább tradicionális polgári jogelmélet a jogalkalmazási folyamat gerincét alkotó gondolati, logikai műveletet a szillogisztikus következtetésben, abban látja, hogy a konkrét, egyedi esetet mint premissa minort a jogi norma általánosságának mint premissa maiornak alárendelik, szubszumálják s az így nyert konklúzió a jogalkalmazói döntés vagy ítélet; addig a szóban forgó modern jogelméleti felfogás azt vallja, hogy a jogszabály és a jogeset a jogalkalmazásban megnyilvánuló kapcsolatának logikai lényege nem a szillogisztikus következtetés szubszumpciója, hanem a jogesetnek a jogszabályhoz való analogikus hozzárendelése.² Egyszóval a jogalkalmazási folyamat logikumaként a szillogisztikus következtetést az analogikus váltja fel. Ennek – állítólag – egy töről fakadóan két oka van: egyfelől, hogy a jogi norma nem definiált fogalmakat, hanem típusokat tartalmaz; másfelől ettől elválaszthatatlanul, hogy a jogi norma és a jogeset között a jogalkalmazásban nem azonosság, hanem hasonlóság áll fenn. Ilyeténképpen a definiált fogalomnak mindazokat az egyedi jelenségeket alárendeljük, amelyek a fogalom összes jegyeivel rendelkeznek, ezzel szemben az egyedi jelenségeket a típusnak nem szubszumáljuk, hanem a típushoz hozzárendeljük mint olyanokat, amelyek ennek többé-kevésbé megfelelnek.³ A definiált fogalom alá tartozik, ami azzal azonos; a típusnak pedig az felel meg, ami hozzá hasonló: „A fogalom differenciálódásokat – írja Larenz⁴ – csak új alfogalmak (további megkülönböztető jegyek hozzáfűzése révén történő) alkotásával enged, a típus *önmagában* differenciálható.”

2. A típus és az analógia a jogban való összefüggését jelentő problematika fő kérdései tehát adva vannak: a.) Jogeset és jogi norma viszonyának jellege a jogalkal-

¹Lásd A. Kaufmann: Rechtsphilosophie im Wandel. Frankfurt am Main, 1972. 302–305, 310–311. stb. p.; K. Engisch: Einführung in das juristische Denken. Stuttgart, 1964. 56. stb. p.; Th. Viehweg: Topik und Jurisprudenz. München, 1953. 60. p.; K. Larenz: Methodenlehre der Rechtswissenschaft, Berlin – Göttingen – Heidelberg, 1960. 112, 131. stb. p.; stb.

²Kaufmann: i. m. 302., 304. p.

³Larenz: i. m. 344. p., Kaufmann i. m. 311. p. stb.

⁴Larenz: i. m. 343–344. p.

mazásban; b.) Az analogikus következtetés helye a jogalkalmazásban; c.) A típus a jogi normában.

Az első kérdés, amely megválaszolásra vár, a következőképpen hangzik: *Azonosság* vagy *hasonlóság* áll-e fenn jogeset és jogszabály között az egyszerű, közvetlen jogalkalmazásban? A tradicionális jogelméleti felfogás – mint ismeretes – a jogeset és a jogszabály formál-logikai értelemben vett azonosságát hangsúlyozza. Eszerint az egyedi esetre a jogi norma csak akkor alkalmazható, ha a jogszabályi tartalomban kifejezett vonások és mozzanatok az egyedi jogesetben a formális logikai azonosság értelmében mind maradéktalanul megtalálhatók. Mondani sem kell, hogy ez a jogelméleti feltételezés – ha egyáltalán megvalósítható – a jogalkalmazói munkát mennyire megmerevíti és nehezkesé teszi. A modern polgári jogelméleti kísérletek éppen arra irányulnak, hogy a jogalkalmazás tradicionális magyarázatát, ezt az élettől idegen, hibás kiindulási pontját meghaladják. E törekvésük során azonban egy másik végetes pólust alakítanak ki, azt állítván, hogy a jogeset és a jogszabály között a jogalkalmazás során sohasem állhat fenn azonosság, csak hasonlóság, sőt még általánosabb érvennyel fogalmazva, egyáltalán nincs is logikai határ azonosság és hasonlóság között, mert a materiális azonosság mindig csak hasonlóság.⁵ Jogeset és jogszabály viszonyának e két szélsőséges felfogása csak a materialista dialektika tertium daturjának jogelméleti alkalmazásával oldható fel. A jogi norma ugyanis a társadalmi viszonyok sajátos jogi visszatükröződése lévén, szükségképpen osztozik minden tükröződés közös sorsában, abban, hogy a valóság és képmása teljesen, a formális logika értelmében sohasem azonosak. A jogi norma tartalma optimális esetben az adott társadalmi relációk különösségét, a tipikus eseteket, helyzeteket és magatartásokat ragadja meg, fejezi ki. A jogalkalmazás során felbukkanó konkrét eset és a jogszabályi tartalom között tehát a formális logika értelmében vett teljes azonosságról nem lehet szó, a konkrét tényállás esetleges, efemer mozzanatait a maguk közvetlenségében a jogi norma tartalma nem ragadhatja meg, a jogi norma tartalmának tipikussága, az, hogy benne az eset legkifejlettebb és legkonkrétabb vonásai fejeződnek ki, viszont lehetővé teszi, hogy a jogalkalmazó ezeket a véletlen, mulékony, egyszeri vonásokat is a jogalkalmazás menetében átfogja. A jogszabálynak a konkrét esetre történő közvetlen vonatkoztatása, alkalmazása azonban csak a két tényállásnak, a konkrét egyedi esetnek és a jogi normában megfogalmazottnak dialektikus, lényegi azonosságát feltételezi. Ha a konkrét egyedi eset és a jogi norma tartalma között ez a dialektikus, lényegi azonosság fennáll, akkor a közvetlen jogalkalmazásnak nincs akadálya. A jogalkalmazási folyamatban a jogszabályi tartalom és a konkrét jogeset között azonosság áll tehát fenn, de nem a formál-logika, hanem a dialektikus logika értelmében. Az azonosságot ugyanis – mint arra Hegel felhívja a figyelmet⁶ – nem szabad pusztán mint elvont azonosságot, azaz a különbözőséget kizáró azonosságot felfogni. A két dolog, jelenség között fennálló azonosság tehát a különbséget is magában foglaló azonosságot, „azonosság és nem-azonosság azonosságát”,⁷ két jelenség lényeges vonásainak azonosságát s bizonyos nem lényeges elemeinek nem-

⁵ Kaufmann: i. m. 304. p.

⁶ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Logika. Budapest, 1956. 115. §. 191. p.

⁷ Hegel: Differenz des Fichteischen und Schellingschen System der Philosophie (Sämtliche Werke B. I. Stuttgart, 1941. 127. p.)

azonosságát jelenti. Ebben az értelemben beszél az azonosságról Engels is, amikor arról ír, hogy az azonosság és a különbözőség nem kiengesztelhetetlen ellentétek, hanem „egyoldali pólusok, melyeknek igazsága csak kölcsönhatásukban van, a különbözőségeknek az azonosságba való belefoglalásában”.⁸

A formális és a dialektikus logika értelmében vett azonosságnak ebből a megkülönböztetéséből, valamint abból, hogy jogszabálynak és jogesetnek a közvetlen jogalkalmazást megalapozó viszonyát a materialista dialektika értelmében vett azonosság jellemzi, az is kitűnik, hogy a jogeset és a jogi norma kapcsolatát az egyszerű, közvetlen jogalkalmazásban nem lehet – mint azt az említett modern polgári jogelméleti koncepció teszi – *hasonlóságnak* tekinteni. Joggal merül fel azonban a kérdés, hogy mikor lehet egyáltalán két dolog, jelenség hasonlóságáról szólni? A materialista dialektika értelmében vett azonosság megvilágítása implicite tartalmazza a hasonlóság meghatározását is. Amennyiben a jogeset és a jogszabályi tartalom lényegi azonossága nem állapítható meg, mert az egyik oldalon valamely lényeges vonás vagy mozzanat hiányzik, akkor nem azonossággal, hanem hasonlósággal állunk szemben. Ilyenkor a jogszabálynak a jogesetre való közvetlen alkalmazása kizárt ugyan, de nem általában a jogszabálynak a jogesetre vonatkoztatása. A jogeset és a jogszabályi tartalom közötti meghatározott hasonlóság esetén ugyanis helye lehet a jogi norma specifikus alkalmazásának.

3. A jogszabály alkalmazásának ez a sajátos módja: az *analogikus jogalkalmazás*, az analógiának a jogban való specifikus megnyilvánulása. A marxista jogelmélet – mint ismeretes – sem a jogalkalmazást általában, sem az analogikus jogalkalmazást különösen nem tekinti pusztán és elsősorban logikai műveletnek, hanem alapjában és lényegében társadalmi-jogi folyamatnak. Mégis a jogalkalmazás e különös módjának logikumát jelentő analogikus következtetés jogi sajátosságainak feltárása nemcsak önmagában mint a jogalkalmazás jelentős mozzanatának tisztázása elengedhetetlen, hanem éppen az analógia sajátos jogi megnyilvánulása enged betekintést az analogikus jogalkalmazás társadalmiságának lényegébe és szerkezetébe. Az analogikus következtetés ugyanis mint nem teljes indukció, logikai szempontból is meglehetősen problematikus jelenség. E problematikuságot – mint Hegel rámutat⁹ – az okozza, hogy „középfogalma egy egyedi, de lényeges általánosságának, nemének vagy lényeges meghatározottságának értelmében”. Aligha szükséges különösebben hangsúlyozni, hogy egy olyan társadalmi objektiváció, mint a jog számára – amelynek nem alaptalanul egyik jelentős tulajdonságaként biztonságát, stabilitását szokás kiemelni – a már Goethe által is észlelt¹⁰ nagy bizonytalanságot magában rejtő analógia nem kis nehézségeket és problémákat okoz. Az analogikus következtetés meghatározatlansága ugyanis – mint Hegel felhívja rá a figyelmet¹¹ – azon alapul, hogy „habár az egyik alany az ugyanaz az általános természete van, mint a másiknak, mégis meghatározatlan, vajon az egyik alanyt az a meghatározottság, amelyet a másikra vonatkozóan is kikövetkeztetünk, *természeténél* vagy pedig *különösségénél* fogva illeti-e meg”. Az analogikus következtetésnél a probléma tehát mindig kettős: egyrészt kérdéses azoknak a tulajdonságoknak a jellege, amelyekben a két tárgy azonos, annak az

⁸ Engels: A természet dialektikája, Bp. 1948. 82. p.

⁹ Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Logika. 190. §. 278. p.

¹⁰ Goethe: Maximen und Reflexionen (Jubiläumsausgabe B.IV. 231. p.)

¹¹ Hegel: A logika tudománya. II. köt. Budapest, 1957. 296. p.

általánosnak a természete, amelyben a két egyedi megegyezik; másrészt lényeges, hogy milyen viszony áll fenn az általános, amelyben a két egyedi megegyezik, és az egyik alanyt megillető ama meghatározottság között, amelyet a másikra vonatkozóan kikövetkeztetünk.

Az analogikus következtetésnek ez a dialektikus természete az analogikus jogalkalmazásban sajátos módon, konkrétan jelenik meg. Az analogikus jogalkalmazásnál a jogi normában foglalt tényállást megillető az a meghatározottság, amelyet a konkrét, eldöntendő esetre vonatkozóan kikövetkeztetünk, a *jogi szabályozottság*. Nem más a helyzet az egyszerű, közvetlen jogalkalmazásnál sem, csak hogy ott a két tényállás dialektikus azonossága alapján ez szillogisztikus következtetéssel történik, míg itt a két tényállás hasonlósága alapján analogikus következtetés útján. Ebből már kiderül, hogy az analogikus jogalkalmazás esetén a két tényállás, a jogszabályi és a konkrét eset közötti eltérés nem csak a jogi szabályozottságot illetően áll fenn: „az eltérés nem állhat egyedül abban — írja Szabó Imre¹² —, hogy az egyik eset jogilag szabályozott, a másik pedig nem, mert ez esetben a két tényállás azonos volna, s mindkettő egyaránt a norma alá esnék, azaz az analógia mint hasonlóságon alapuló következtetés, itt formailag kizárt.” A jogalkalmazói analógiánál tehát a két tényállás a jogi szabályozottságtól eltekintve különböző, és a jogi norma a megítélendő esetre közvetlenül éppen azért nem érvényes és alkalmazható, mert tényállása attól eltér. Az analogikus következtetés és jogalkalmazás a két tényállás, a jogi norma tényállása és a konkrét, elbírálandó eset közötti különbség, eltérés miatt válik szükségessé; az analógia alkalmazása, a jogi szabályozottságnak analogikus úton a konkrét esetre is átvitele viszont a két eset, a két tényállás bizonyos meghatározott tulajdonságainak, vonásainak megegyezésén, azonosságán alapul.

Az analogikus jogalkalmazásnak minden bizonnyal legkényesebb pontjához érkeztünk; ama tulajdonságok, vonások jellegének tisztázásához, amelyekben a két tényállás megegyezik, azonos. Hegel joggal hangsúlyozza, „Az analógia annál felületesebb, minél inkább az az általános, amelyben a két egyedi megegyezik és amely szerint az egyik egyedi állítmánya a másiknak, pusztá *minőség*, vagy ahogyan a minőséget szubjektíven veszik, egyik vagy másik *jegy*, ha a kettőnek azonosságát ebben pusztá *hasonlóságnak* fogják fel.”¹³ Az analogikus jogalkalmazásnak tehát paradox módon egyfelől feltétele a két tényállás hasonlósága; másfelől viszont az, hogy azok a tulajdonságok, amelyekben a két tényállás megegyezik, ne hasonlóak, hanem lényegileg azonosak legyenek. Mégpedig a jogalkalmazói analógiánál az analógiába hozott két eset megegyező tulajdonságainak lényegisége sajátosan jelentkezik. Az analogikus jogalkalmazásnál ugyanis a jogi normában körülírt tényállás és a konkrét eldöntendő eset között olyan lényeges mozzanatokban, vonásokban kell, hogy közösség, megegyezés, azonosság álljon fenn, amelyek a jogi normában foglalt tényállás jogi szabályozása vonatkozásában is meghatározó jelentőségűek, lényegesek, azaz a konkrét, elbírálandó esetre átvendő meghatározottság, a jogi szabályozottság a két tényállás említett lényeges tulajdonságainak általánosságában, közösségében gyökerezik. Egyszóval: ezek a közös, általános vonások nem a tényállásokat általában véve, hanem konkrétan a *jogi szabályozás vonatkozásában lényegesek*. Ekkor a jogalkalmazó — jóllehet a két tényállás nem azonos — az említett lényeges elemekben

¹² Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése. Budapest, 1960. 389. p.

¹³ Hegel: i. m. II. köt. 294. p.

meglevő közösség, általánosság alapján a jogi szabályozottságot a konkrét esetre is kikövetkezteti, a jogi normát arra is átviszi, rá alkalmazza.

4. Jogszabály és jogeset, közvetlen és analogikus jogalkalmazás összefüggésének elemzése során mindeddig, a jobb megértés és áttekinthetőség végett, szándékosan tartózkodtam a jogszabályi tartalom kérdésének, kiváltképpen a típus és a tipikus a jogi norma tartalmában kifejeződésének érintésétől. Indokolt tehát a kérdés: nem módosítja-e a jogszabály és a jogeset viszonyáról, a jogalkalmazásról, különösen a jogi normának analogikus úton alkalmazásáról kialakított képet az a tény, hogy a jogszabály tartalma – a joggyakorlat és a jogtörténet tanúsága szerint – optimálisan a *típusra*, a társadalmilag *tipikusra* koncentrált, ezt ragadja meg és fejezi ki? A típus ugyanis mint a különösséget reprezentáló kategória – mutat rá Lukács György – a konkrét társadalmi viszonyoknak objektív törvényszerűségei és lényegi általánossága által meghatározott, ezekből szükségszerűen előálló legkonkrétabb és legkifejtettebb tulajdonságait, meghatározásait és vonatkozásait reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán ragadva meg, az adott, konkrét társadalmi viszonyoknak és helyzetnek mind lényegi általánosságát, mind egyedi jelenségformáját megszünten-megőrizve úgy foglalja magában, hogy benne a törvényszerű, az általános, a lényeges meghatározások egyúttal még világosabban jelentkeznek.¹⁴ A típust ezek a jellemző vonásai különösen alkalmassá teszik arra, hogy a jogi norma tartalmi kategóriájaként a jogszabály általánossága és a konkrét jogeset egyedisége között közvetítsen.

A típus és a tipikus azonban nemcsak a jogszabályban, hanem a legkülönfélébb visszatükröződési folyamatokban és formákban jelenik meg, eltérő specifikus vonásokat, jellegzetességeket mutatva. Ha a típus jelentését és jelentőségét, helyét és szerepét a jogszabály tartalmában tisztázni akarjuk, akkor a figyelmet elsősorban azokra a sajátos vonásokra kell irányítani, amelyek a jogszabályi tartalom tipikusságát jellemzik, és ezt a tipikusságot a más objektívációkban (tudomány, esztétika stb.) jelentkező típustól megkülönböztetik. Mindenekelőtt a típus *különösségére* kell a figyelmet fordítani: A jogi normában kifejeződő típus különösségét elsősorban *közvetítő szerepe* jellemzi. A különös általában közvetítő közép az egyes és az általános között. A jogi norma típusaiban megjelenve azonban – eltérően például az esztétikai visszatükröződéstől és nagyon hasonlóan az elméleti megismerésben betöltött szerepéhez – a különösségre nem az jellemző, hogy közép, hogy gyűjtőpont, ahol a jogeset egyediségétől a jogszabály általánosságához és visszavezető mozgások összpontosulnak, hanem hangsúlyozottan az, hogy *közvetítő* mozzanat a jogeset egyedisége és a jogszabály mint komplexus általánossága között. Ennek a folyamatnak lényegi elemei: a jogeset egyedisége, a jogi norma tipikus tartalmának különössége és a jogszabály totalitásának általánossága. Ami itt érdekes és rendkívül jelentős, hogy ezeknek az elemeknek az összefüggésében és mozgásában nem a különösség – mint azt korábban feltételeztem¹⁵ –, hanem az *általánosság* a *túlsúlyos mozzanat*, minek folytán a jogi norma döntő kategóriájaként az általánosság és nem a különösség jelenik meg. A különösséget reprezentáló típus ugyanis csak közvetít egyfelől az egyestől az általánoshoz a jogalkotás menetében, majd az általánostól az egyeshez a jogalkalmazásban. Ez konkrétan úgy megy végbe, hogy egyrészt a társadalmi valóság

¹⁴ Lásd Lukács György; A különösség mint esztétikai kategória, Budapest, 1957. 217. p.

¹⁵ Lásd: Peschka: Jogforrás és jogalkotás, Budapest, 1965. 324–345. p.

tárgyiasságának egyediségét a jogi szabályozás teleologikus struktúrájában a jogi norma különös, tipikus tartalmává absztrahálják, állandó figyelemmel arra a végső megformáltságra, amelyben ezt a jogi norma érvényességének általánossága alá vonják; másrészt az ilyenképpen általános érvénnyel megjelenő tipikus jogszabályi tartalom különösségét a jogesetek egyediségére vonatkoztatják. Mindkét jogi mozgásban tehát a különösséget reprezentáló típus az általánosságnak rendelődik alá részben mint annak tárgya, részben mint realizálódását szolgáló eszköz.¹⁶

Az általánosságnak a jogi normában megnyilvánuló kategoriális fennhatósága kiváltképpen érvényességében mutatkozik meg. A legkevésbé sem jelenti ez azonban, hogy kizárólag érvényességében. Tekintettel arra, hogy a jogi normában minden az érvényesség általánossága felől megformált, ennek alárendelt, a jogi norma egyéb mozzanatai, így tartalmi tipikusságának különössége is, az általánosság irányában orientáltak. A jogszabályi tartalom tipikusságát illetően jól megfigyelhető ez abban, hogy míg a jogot általában a típusok pluralitása, az jellemzi, hogy a jogrendszert kitevő jogi normákban az adott társadalmi viszonyoknak, szituációnak és a benne résztvevők magatartásának nem tiszta típusa, hanem a típusok egész sora jelenik meg, addig ezzel a folyamattal ellentmondásban a jogi norma a tipikus és az atipikus ellentétét tolja az előtérbe. Természetesen a jogszabályi tartalom sem a tiszta típust ragadja meg, ez már csak a jogrendszer normáiban kifejeződő típusok pluralitása folytán nem lehetséges, mégis az adott jogszabály a meghatározott társadalmi reláció, illetve ebben kifejtésre kerülő magatartás egyetlen típusát fejezi ki, legfeljebb a tipikusság pregnánsabb vagy kevésbé markáns vonásait, jellegzetességeit. A jogi normában és a jogrendszer jogszabályaiban megjelenő típusnak, illetve típusoknak ez a mozgása egyfelől az általános, másfelől az egyedi irányába mutató ellentétes folyamatokat foglal magában. Míg a jogrendszer tartalmi típusának pluralitása a mozgást az egyedi irányába hajtja, addig a jogi normának a tipikus és az atipikus ellentétét az előtérbe helyező monista tipikussága az általános felé orientált. A jogi norma tartalmi tipikusságára is tehát az jellemző, hogy benne az általános meghatározások vannak túlsúlyban. A jogi norma tartalmában is „egy helyzetet annál határozottabban nevezünk majd tipikusnak, minél inkább túlsúlyban vannak benne a reá vonatkozó általános meghatározások; hiányuk, gyengébb jelentkezésük, esetlegességek fontos szerepe benne többé vagy kevésbé atipikussá teszi azt, és az egyediséghez hozza közel.”¹⁷

Ezt a folyamatot tovább erősíti és pregnánssá teszi a jogszabályi tartalom tipikusságát jellemző az a másik sajátosság, ahogyan ezek a típusok a jogi norma tartalmában megjelennek, kifejeződnek. A jogszabályi tartalom tipikusságának ez a kifejeződése, megformáltsága e típusnak mind az esztétikai, mind a tudományos típustól való jelentős eltérést mutatja. Éppen ebben a különbözőségben van a jogszabályi tartalom tipikusságának sajátossága. Az esztétikai visszatükrözőedésben döntő kategóriaként szereplő tipikus sajátlagosan esztétikai jellegét a kifejezésnek az a módja adja meg, hogy ott a különösséget reprezentáló tipikus – mint arra Lukács György rámutat – közvetlen érzékiségében anélkül, hogy az általánosnak a tudatban sajátos, a jelenségformától különválasztott alakot adnának, tehát az általános gondolati közvetlenségének kiiktatásával jelenik

¹⁶ Lásd: Lukács: Az esztétikum sajátossága. 2. kötet. Budapest, 1965. 198. p.

¹⁷ Lukács: A különösség mint esztétikai kategória 217–218. p.

meg.¹⁸ A jogi normában viszont – akárcsak a tudományos visszatükröződésben – a típus *gondolati* megragadásáról, *definitív* rögzítéséről, a szabályozásra kerülő társadalmi viszony és magatartások tipikus vonásainak *tételezett* kifejeződéséről van szó. A jogszabályban tehát a társadalmi tárgyiaságok és tárgyiasulások tipikus jellegzetességeinek és mozzanatainak a megragadása és kifejezése nem érzéki (mint az esztétikumban), hanem *gondolati közvetlenségükben*, kontemplatív módon megy végbe. A jogszabályi tartalom tipikusságának közvetlen gondolati tételezettségét hangsúlyozva azonban ennek csupán az esztétikai típustól elhatárolása történt meg, de a legkevésbé sem a tudományos típustól, amely hasonló módon közvetlen gondolati formában jelenik meg.

A modern jogirodalomban meglehetősen elterjedt a típus és a definíció ellentétének hangsúlyozása.¹⁹ Eszerint a típus alapvetően különbözik az absztrakt általános fogalomtól: nem definiálható, nem lehet pontosan leírni, csak kifejehető; a típus nyílt, nincsenek szilárd határai, ezzel szemben a definíció, az általános fogalom zárt; míg a típus összekapcsol, közvetít, átmenetet képez, addig a definíció elválaszt, elhatárol, merevít. Egyszóval a típust nem lehet definíciókba sűríteni, csak megközelítően leírni, „Mert a típus mindig tartalmilag gazdagabb, szellemibb, értelemszerűbb, szemléletesebb, mint az absztraktul definiált fogalom”.²⁰ Ezekben a megállapításokban sok igazság van; elég csak a típus különösségére, arra gondolni, hogy benne az egyedi és az általános megszünten-megőrizve jelenik meg; hogy közvetítő mozzanatot jelent, átmenetet alkot az egyedi és az általános között: hogy a típus gazdagabb, tartalmasabb, mozgékonyabb, mint a lényegre koncentráló általános fogalom. A típusnak és a definiált fogalmaknak ezen a különbségén alapul – többek között – a tudományos visszatükröződés dialektikus módszerének az a sajátossága, amely a definíciók módszerével szemben a meghatározások (Bestimmungen), a kifejtés, a körülírás módszerét helyezi előtérbe. Elég itt csupán Engelsnek a definíciók tudományosan csekély értékét hangsúlyozó kijelentésére²¹ vagy Marxnak a politikai gazdaságtan módszeréről szóló fejtegetéseire emlékeztetni.²² A marxista klasszikusoknak a definícióra és a kifejtésre, a meghatározásokra vonatkozó nézeteit sűríti a következő lukácsi megállapítás: „A definíció a maga részlegességét . . . valami végérvényes igazságként rögzíti, és ezért a jelenségek alapvető jellegén erőszakot kell tennie. A meghatározás a jelenségeket eleve átmenetieknek, kiegészítésre szorulóknak tekinti, olyasvalamiknek, amelyek lényegéhez tartozik, hogy továbbvigyék, továbbképezzék, konkretizálják őket.”²³ Mindez a legkevésbé sem jelenti, hogy a tudományos típus nem jelenhet meg definíció formájában. Általában azonban elmondható, hogy a tudományos típust a meghatározások, a kifejtés adekvátábban ragadja meg, mint a definiálás, a definíció.

Megváltozik típus és definíció kapcsolata, ha a figyelmet a jogszabályi tartalom tipikusságára fordítjuk. Sőt típus és definíció összefüggésének éppen ez a módosulása adja a jogszabályi tartalom tipikusságának egyik fontos sajátosságát. A típusnak és a defi-

¹⁸ Lukács: i. m. 183–184. p.

¹⁹ Larenz: i. m. 343. p.; Kaufmann: i. m. 310–312. p. stb.

²⁰ Kaufmann: i. m. 312. p.

²¹ Marx–Engels: Művei 20. köt. Budapest, 1963. 83. p.

²² Marx–Engels: Művei 46/l. köt. Budapest, 1972. 26–34. p.

²³ Lukács: Az esztétikum sajátossága 1. köt. 25. p.

níciónak a jogi norma tartalmában sajátos viszonyára érez rá Larenz, amikor megállapítja, hogy „definícióval azonban minden 'nyílt' típus 'zárttá' változtatható. A 'zárt típus' alá — éppúgy, mint az absztrakt fogalom alá — 'esetek' szubszumálhatók és mindezen esetek számára pontosan ugyanazok a szabályok állíthatók fel.”²⁴ Arról van szó, hogy a jogi normában a típust definiálják, definíciókba sűrítve fejezik ki. A típusnak a jogszabályi tartalomban ez a definiáltsága sajátos hierarchiát hoz létre a definíció általánossága és a típus különössége között; a típus, a tipikus vonások definiáltságuk folytán alárendelődnek az általánosnak, a definíciószerű tételezettség általánosságának. Az általános és a különös itt az inherencia viszonyában állnak, ahol is az általánosság annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez a különösség hozzátartozik.

A különösséget reprezentáló típus a jogszabályban az általánosnak alárendelődését, s ami ennek csupán jelentős mozzanata, a jogszabályi tartalom tipikusságának azt a megkülönböztető sajátosságát, hogy definiált formában jelenik meg, hagyja figyelmen kívül az a modern polgári jogelméleti koncepció, amely szerint a típust kifejező jogi normának a jogesetet a jogalkalmazásban nem szubszumálják, hanem ahhoz analogikus úton hozzárendelik. Bármennyire könnyen is teremt jogeset és jogi norma dialektikus azonossága, valamint a típus jótékony közvetlensége ilyen látszatot, valójában nem ez a helyzet, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a típus a jogi normában nem a maga érzéki közvetlenségében nyilvánul meg. A típus a maga közvetlenségében rendkívül mozgékony, képlékeny mező az egyes és az általános között, állandóan új mozzanatokkal, vonásokkal töltődik fel, másokat pedig kirekeszt közvetítő területéről. Amennyiben a jogi normában a típus érzéki közvetlenségében jelenne meg — különös tekintettel az azonosságnak a különbözőséget is magában foglaló dialektikus értelmére —, aligha volna lehetséges a konkrét esetet a jogszabályi tartalom tipikusságának alárendelni. Ekkor csak analogikus hozzárendelésről lehetne szó. A típust azonban a jogi normában nem érzéki közvetlenségében, hanem definíciókba tételezett formában kifejeződése zárttá, rögzítetté, lehatárolttá teszi. Így a jogi norma és a jogeset viszonya a jogalkalmazásban megváltozik, módosul. Ha ugyanis a típus a jogi normában definiáltan jelenik meg, tehát a jogi norma tartalma definíciókba sűrítve rögzíti és tételezi a tipikus mozzanatokot és vonásokat, akkor a jogalkalmazónak az a feladata, hogy a konkrét, egyedi esetben megkeresse a jogszabályi tartalom tipikus elemeit, jegyeit, azaz a jogeset egyediségét ennek a tételezett típusnak alárendelje. A jogszabályi tartalom tipikus vonásai érvényességük általánosságában a jogalkalmazó számára a jogi norma olyan lényegi mozzanataiként jelennek meg, amelyekről a konkrét eset elbírálásakor nem tekinthet el. A jogeset és a jogi norma lényegi azonossága abban mutatkozik meg, hogy a konkrét eset egyediségében a jogi normának ezek a definiáltságuk, tételezettségük folytán lényegivé vált tipikus elemei maradéktalanul megtalálhatók. Amennyiben a jogi normában definiált tipikus mozzanatok bármelyike a konkrét jogesetből hiányzik, vagy a konkrét jogeset olyan tipikus vonásokat is mutat, amelyek a jogi norma tartalmához képest azt atipikussá teszik, a konkrét jogeset a jogszabálynak nem szubszumálható. A félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kell, hogy a típus a jogi normában definiáltsága folytán valóban relatíve zártabb, lehatároltabb és rögzítettebb lesz, de ez nem szünteti meg a típus különösségében rejlő azt a sajátosságát, hogy közvetít az egyes és az általános között. Legfeljebb arról van

²⁴ Larenz: i. m. 344. p.

szó, hogy ez a közvetítő terület és funkció a típusnak a jogi normában definiáltsága folytán viszonylag beszűkül és gyengül, veszít abból a képlékenységből és mozgékony-ságából, amely érzéki közvetlenségében sajátja. De éppen a típusnak ez a definitív jellege, kontemplatív, tételezett kifejeződése nyitja meg az utat a jogalkalmazásban a jogesetnek a jogi norma alá rendeléséhez, logikai szubszumálásához. Ugyanakkor pedig az a tény, hogy a jogi normában – ha definiált, tételezett formában is – a típus és nem az általános vagy az egyedi fejeződik ki, lehetővé teszi a jogszabály totalitásának általánossága és a konkrét jogeset egyedisége közötti súrlódásmentes kapcsolat kialakítását azáltal, hogy a típus különösége az egyest és az általánost megszünten-megőrizve, az általános legkifejlettebb és legkonkrétabb vonásaiban fejezi ki.

5. Típusnak és analógiának mint jogi kategóriáknak a vizsgálata, a jogban jelentkező típus és analógia sajátosságainak feltárása a jogalkalmazási folyamatot, jogszabály és jogeset viszonyát új megvilágításba helyezi. Annak felmutatása, hogy a jogalkalmazásban a jogszabályi tartalom tipikussága ellenére, ennek definitív, tételezett kifejeződése folytán jogeset és jogszabály „azonosságának és nem-azonosságának azonosságában” megőrződik a jogesetnek a jogszabály alá rendelődése, s ami ettől elválaszthatatlan, hogy az analogikus jogalkalmazásnak jól meghatározható, specifikus feltételei vannak, tertium daturt képvisel a jogalkalmazási folyamat két végletes, a jogalkalmazást jogeset és jogszabály formális azonosságát feltételező merev szillogizmusra redukáló, illetve a jogalkalmazásban jogszabály és jogeset pusztá hasonlósága alapján laza analogizálást látó felfogás között. A jogban megnyilvánuló olyan kategóriák, mint a különöst reprezentáló típus és az analógia sajátosságainak, valóságos helyzetének, viszonyának és szerepének elemzése határt szab a típus és az analógia reflexiós kapcsolatát hiposztazáló modern polgári jogelméleti koncepció jogalkalmazói parttalanságának, és ugyanakkor bemutatja, hogy a jogeset a jogszabálynak merev alárendelése a jogszabályi tartalom tipikussága folytán, hogyan oldódik fel a mindennapi élet valóságos gyakorlati igényeinek megfelelően.

Befejezésként és konklúzióként tehát abban összegezhetem típus és analógia összefüggését a jogban, hogy e kategóriák nem állnak – mint azt a modern polgári jogelméleti koncepció feltételezi – reflexiós viszonyban egymással, nem feltételezik kölcsönösen egymást, hanem ezzel éppen ellentétben, paradox módon csak akkor kerülnek a jogban közvetlen érintkezésbe, csak akkor beszélhetünk a jogesetnek a jogszabályi típushoz való analogikus hozzárendeléséről, ha speciális feltételek forognak fenn, mindenekelett a jogeset atipikussága a jogszabályi típushoz képest. Az analógia helyét és szerepét a jogalkalmazásban tehát nem a jogi norma tartalmának tipikussága, hanem a jogeset e típushoz mért atipikussága alapozza meg.

A MUNKA SZERINTI ELOSZTÁS ÉRTELMEZÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE *

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN

A munka szerinti elosztásnak két alapvető problémája van: 1.) Hogyan alakuljanak a dolgozók különböző *kategóriái* közötti béarányok? 2.) E kategóriákon belül hogyan alakuljanak az *egyes dolgozók* közötti békülönbségek. Előadásomban a második kérdést nem vizsgálom, csupán az elsővel, a különböző dolgozó kategóriák átlagos bérének egymáshoz viszonyított nagyságával, arányával foglalkozom. Arra keresek választ, *mi a bérek centruma, középpontja a szocializmusban, és hogyan jut ez érvényre?* Kiinduló feltételezésem, hogy ilyen centrum van, lennie kell. A béarányok nem alakulnak csupán véletlenszerűen, vagy önkényes döntések alapján. Azok nem magyarázhatók csupán az egyes munkaerő-kategóriák iránti kereslet és a kínálat viszonyával,¹ mert azonnal felmerül a klasszikus kérdés: és mi van, ha a kereslet és kínálat éppen egybeesik? De nem tudom elfogadni azt a nyugati közgazdászok körében újabban nagyon elterjedt magyarázatot sem, hogy a béreket pusztán az erőviszonyok, alkudozások, illetve eltérő értékítéletek ütközésének eredményeképpen létrejövő megegyezések alakítják. („Bargaining”, „konszenzus” stb. elméletek.) Ezek is csak további kérdéseket vetnek fel és nem adnak választ pl. arra a szembetűnő körülményre, hogy miért hasonlóak a béarányok a nagyjából hasonló gazdasági fejlettségi szinten levő országokban, és mi okozza alakulásuknak mindenütt felléphető közös tendenciáit?

Vizsgálódásom során a munka szerinti elosztás szükségességét a szocialista társadalomban axiómának tekintem. Munka szerinti elosztáson azt értem, hogy a munkajövedelmek a végzett munka mint bércentrum körül helyezkednek el. A bércentrum meghatározóit ezért a végzett munka lehetséges értelmezései körében mint a végzett munka ilyen szempontból helyes értelmezését keresem.

A végzett munka fogalma – már legelső megközelítésben is – két értelemben fogható fel, illetve fogják is fel a valóságban. Egyrészt input, ráfordítás, másrészt output, azaz kibocsátás jellegű kategóriaként. Az input jellegű értelmezés esetén megkülönböztetjük egyrészt a munkaerőre eszközölt, a munkavégzés feltételét képező ráfordításokat, másrészt a munkaerő által a munkavégzés során eszközölt munkaráfordításokat. Output

*Falusné Szikra Katalint, a közgazdaságtudományok doktorát az MTA 1976. évi közgyűlése az Akadémia levelező tagjává választotta. Itt közölt írása az Akadémián 1976. XI. 11-én tartott székfoglaló előadásának szövege.

¹ A munkaerő-kereslet, munkaerő-kínálat, munkaerőpiac kifejezések használata a szocializmusra vonatkozóan nem jelenti azt, mintha itt is árunak tekinteném a munkaerőt. Csupán az egyszerűség kedvéért élek ezzel a megszokott szóhasználattal.

kategóriaként a végzett munka mint a munkavégzés eredménye naturálisan vagy értékben vizsgálható. Sematikusan ábrázolva:

A végzett munka alapvető értelmezési lehetőségeinek sémája

A végzett munka

input jellegű értelmezés		output jellegű értelmezés	
a munkaerőre eszközölt, a munkavégzés feltételét képező ráfordítások	a munkaerő által, a munkavégzés során eszközölt munkaráfordítások	naturális értelmezés	értékbeni értelmezés

Vizsgálódásaimat ebben a rendszerezésben folytatom, az output jellegű értelmezéssel kezdve.

1. *Az output jellegű értelmezés*

Ebben a felfogásban, ahol a végzett munkát a munka eredménye reprezentálja, a munka szerinti elosztás azt jelenti, hogy a munka díjazását a munka eredményéhez kapcsolják. Ez nagyon ésszerűnek tűnik, hisz a társadalom számára nem a munkavégzés feltételét képező vagy annak a során eszközölt ráfordítások a fontosak, hanem maga az eredmény. A munka eredményének a növelése az, amire ösztönözni kell. Közelebről nézve azonban nem ilyen egyszerű a kérdés.

1/a. *Az output naturális értelmezése*

A munkavégzés naturális eredménye: a konkrét munka termelékenységétől függően létrehozott használati-érték tömeg. Ennek igen jelentős szerepe van az egyes dolgozók közötti bérkülönbségek alakulásában. Két esztergályos keresetének különbsége, ha munkafeladatuk, a technika, technológia stb. azonos, munkájuk naturális eredményének különbségétől kell, hogy függjön. Ez valósul meg pl. darabbér esetében. Csakhogy – mint már bevezetőben szó volt róla – vizsgálódásunk nem az egyéni bérkülönbségekre irányul, mivel ezek nem a bércentrum kérdéséhez tartoznak. *A dolgozók különböző kategóriáinak béráránya pedig munkájuk naturális eredményeinek különbségeiből nem vezethető le.* A különböző használati értékek tömege ugyanis egymással összemérhetetlen, továbbá azt több kooperáló dolgozó kategória, valamint az alkalmazott technika, sőt maga a természet is, együtt hozza létre.

Ugyanezen okból az egyes ágazatok dolgozói bérének növekedése sem függhet csupán az adott ágazat termelékenységének alakulásától. Ez számos – az adott ágazat dolgozóián kívül álló körülmény függvénye is. A bérek alakulásának pedig nem a termelékenység-növelés eltérő *objektív* lehetőségeit, hanem magában a végzett munkában végbe ment változásokat kell követnie. Esetenként persze előfordulhat, hogy a naturális ered-

mény változását — akár egy egész ágazat viszonylatában is — jelentős részben a dolgozók erőfeszítésének változása (pl. a munkaintenzitás növekedése) eredményezi, és akkor ennek a bérek növekedésében is kifejezésre kell jutnia. Ez azonban már a negyedikként tárgyalt értelmezéshez, a munkaerő által a munkavégzés során eszközölt munkaráfordítások kérdéséhez tartozik.

A munka termelékenységé, a munka természetes eredménye alapján való díjazás lehetőségének a korlátai egyébként széles körben ismertek. Ezzel kapcsolatban különbözőbb illúziók nem élnek a köztudatban.

1/b. Az output értékbeni megközelítése

Ezzel már más a helyzet. A különböző fajta munkák eltérő díjazásának eltérő értékalkotó képességükkel való kapcsolatbáhozása, ebből való levezetése igen gyakori az irodalomban, ez széles körben elfogadott. A munka szerinti elosztást — az esetek igen nagy részében, legalábbis az elméletben — a létrehozott értékkel arányos díjazásként értelmezik. (Részben erre vezethető vissza a munkák redukciójának, a bonyolult munka egyszerű munkára való visszavezetésének meglehetősen széles körű kutatása a szocialista országokban.)

A hivatkozások Marx-ig nyúlnak vissza. A Gothai Program kritikájának közismert tételeit is: „az egyes termelő — a levonások után — pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit ad a társadalomnak” . . . „A termelők joga elvégzett munkájukkal arányos” stb. (Marx—Engels: Válogatott Művek II. 16—17. old. Szikra, 1949.) — rendszerint így magyarázzák. Ezekből a megállapításokból — véleményem szerint — sem a fenti következtetést, sem a munka szerinti elosztás valamiféle más, közelebbi értelmezését nem lehet kiolvasni. A marxizmus klasszikusai nem jószok voltak, hanem tudósok és forradalmárok. A szocialista társadalom elosztási elvére vonatkozó megállapításaikban — az adott körülmények között történelmileg szükségeszerű aspektusnak megfelelően — elsősorban a tőkés és a szocialista elosztás mélységes különbségét, a szocialista elosztásnak a tőkés elosztástól gyökeresen eltérő jellegét mutatták meg. Azt ti., hogy a szocializmusban egyedül és kizárólag a munka lesz a jövedelmek forrása, a termelési eszközök magántulajdonán alapuló jövedelmek megszűnnek. (Valamint az egyenlő és a szükségletek szerinti elosztás lehetetlenségét.) Ezekbe nem szabad valami más, konkrétabb tartalmat belemagyarázni.

A szocialista elosztásra vonatkozó marxi tételek szűkössége a kérdéssel foglalkozók jelentős részét arra készítette, hogy a tőkés rendszerbeli bérekre vonatkozó — természetesen sokkal bőségesebben rendelkezésre álló — marxi megállapításokból vonjon le a szocializmus viszonyai között is érvényes következtetéseket. Ez a megközelítési mód indokolt. A tőkés és a szocialista elosztás gyökeres különbsége ugyanis a fentiekben rejlik, abban, hogy a szocializmusban megszűnnek a munka nélküli jövedelmek és nem magukban a bérarányokban.² A tőkés és a szocialista munkabér egészen *eltérő társadalmi-gazdasági tartalma* ellenére a *bérek mennyiségi viszonyát*, egymáshoz viszonyított nagyságát —

²Az ipari munkások különböző kategóriái közötti bérarányok — amennyiben a gazdasági fejlettségi szintben nem túl nagy a különbség — meglehetősen hasonlóak a szocialista és a tőkés országokban.

ha a speciális pozíciókhoz kapcsolódó vezetői jövedelmektől eltekintünk – sok tekintetben hasonló momentumok determinálják a két rendszerben. A munkabérnek vannak közös funkciói a kapitalizmusban és a szocializmusban. Így: 1.) Mindkét rendszerben fedeznie kell a munkaerőnek a más módon (szociális juttatások stb.) nem fedezett újratermelési költségeit. 2.) Mindkét rendszerben elő kell segítenie a munkaerő foglalkozásokat (szakmák), illetve a munkahelyek közötti allokációját. (Van még egy igen fontos harmadik közös funkció is, ti.: az egyéni bérkülönbségeknek a munkateljesítmény növelésére, az adott munkahelyen való helytállásra kell ösztönözniök. Ez azonban – mint arra már utaltunk – nem tartozik témánk körébe.)

Marxnak a tőkés rendszerbeli bérekre vonatkozó megállapításai között valóban vannak olyanok, melyek – önmagukban tekintve – a bér nagysága és a munkás által létrehozott érték közötti közvetlen mennyiségi kapcsolatot látszanak alátámasztani. Így pl. az átlagmunkánál bonyolultabb munkát végző dolgozóval kapcsolatban: „Ha ennek a munkaerőnek nagyobb az értéke, akkor magasabb fokú munkában is nyilvánul meg, s ezért azonos idő alatt arányosan nagyobb értékben ölt testet.” (Marx: A Tőke I. kötet. Kossuth 1961. 188. old.) Itt azonban – véleményem szerint – egyáltalán nem az „arányos” kifejezésen van a hangsúly, annak nem helyes egzakt mennyiségi értelmezést adni. (Egyébként Erdős Péter legújabb művében e mondat fordításában az „arányosan” helyett a kevésbé kvantitatív kicsengésű „viszonylagosan” kifejezés szerepel.) Ez nem következik a marxi elmélet gondolatvilágának az egészéből, ahol a bérmozgások centrumának egyetlen meghatározója: a munkaerő újratermelési költsége. Annak feltételezésére pedig, hogy a munkaerő újratermelési költsége arányos lenne az általa létrehozott értékkel, hogy tehát az m/v ráta minden munkaerő-kategória esetében azonos lenne – nincs alap. Míg ugyanis az értéktöbbletráta különböző iparágak közötti kiegyenlítődének megvan a maga mechanizmusa, olyan mechanizmus, mely az értéktöbbletráta kiegyenlítődéset a különböző dolgozó kategóriák között biztosítaná – nem létezik.

Ha a szocialista elosztásra vonatkozó marxi megállapításokról azt mondtuk: meghatározott aspektust képviselnek (ti. a szocialista elosztásnak a tőkés elosztástól gyökeresen eltérő alapvonásait emelik ki), ugyanez áll a tőkés viszonyokra vonatkozó bérelméletre. Marx munkabérelmélete – Engels megállapítása szerint – értéktöbblet elméletén alapul. Saját szavaimmal: a tőkés rendszer, az értéktöbblet, „titkának” a megfejtését szolgálja. Mikor Marx hangsúlyozza: a bonyolultabb munkát végző, magasabb bérű munkás az átlagosnál több értéket hoz létre, nem a létrehozott érték és a bér mennyiségi viszonyát kívánja meghatározni, hanem csak arra rávilágítani, hogy a kapitalizmusban a legjobban fizetett munkás is kizsákmányolt, ő is megtermeli a maga értéktöbbletét. Semmiesetre sem lehet tehát erre egy – a szocializmusra is érvényes – bércentrum-koncepciót alapozni.

Eltérően a használati értéktől, az értéket valóban kizárólag az emberi munka hozza létre. Azonban a modern termelés körülményei között az áru nem az egyes dolgozó elkülönült tevékenységének az eredménye, hanem az egész vállalati kollektíva tagjai bonyolult együttműködésének a közös terméke. A piac, a társadalom csak a vállalat egésze által létrehozott áru, ill. árutömeg értékelésére képes. Nem ritkán felmerül azonban a gondolat: nem lehet-e az egyes dolgozók, ill. dolgozó csoportok munkadíjazását valahogyan a piac által elismert vállalati összértékhez való hozzájárulásukból levezetni. A valóságban erre sem elvileg, sem gyakorlatilag nincsen mód. *Az egyes dolgozó vagy*

vállalaton belüli dolgozó csoport tevékenységét a piac elkülönülten nem értékeli és hozzájárulásuk a vállalati közös eredményhez semmilyen más módon sem állapítható meg.

Sokáig hevesen vitatott kérdés volt hazánkban, hogy a vállalati kollektíva egészének személyi jövedelme függjön-e és milyen mértékben a vállalati eredménytől, illetve, hogy ez a függés a különböző dolgozó csoportoknál – vezetőknél, beosztottaknál – mekkora legyen. Ez a vita azonban lényegében már – véleményem szerint helyes irányban – eldőlt. Végeredményben a vezető állásúak esetében sem beszélhetünk a létrehozott értékkel arányos munkadíjról, legfeljebb a társadalmilag *felételezett* hozzájárulással való bizonyos kapcsolatról.

Láttuk: a végzett munka outputként értelmezve sem naturalis, sem érték formában nem képezheti a bérmozgások centrumát. Nézzük az input értelmezést.

2. A végzett munka input jellegű értelmezése

2(a.) A munkaerőre eszközölt, a munkavégzés feltételét képező ráfordítások

Ezek tulajdonképpen a munkaerő újratermelési költségei, melyeken belül megkülönböztethetők egyrészt a munkaerőt a munkafunkció betöltésére alkalmassá tevő nevelési, képzési ráfordítások, azaz a széles értelemben vett képzési költségek, másrészt a már kiképzett munkaerő folyamatos, napi újratermelését biztosító ráfordítások.

A kapitalizmusra vonatkozó marxi bérelmélet, bércentrum-koncepció ezen az alapon áll. E szerint a bérmozgások középpontja – hasonlóan a közönséges áruk centrumához – a munkaerő újratermelési költsége. Ez következik a munkaerő áru voltából. Így egészül ki az értéktöbblet-elmélet, válik az egész elméleti rendszer tökéletessé, teljessé. Legfőbb mondanivalója a bérnagyság szempontjából: a munkás nem kaphat többet bérének, mint amennyit – az adott körülmények között – fogyasztásra kell fordítania. Felhalmozásra, tőkésítésre, a rendszer lényegéből fakadóan – nem maradhat neki.

Soha nem szabad szem elől téveszteni: Marx nem a tőkés gazdaságpolitikához kívánt jól hasznosítható receptet adni, hanem a rendszer gazdasági-politikai lényegét leleplezni.³ A fenti meghatározás nem azt szolgálja, hogy a bérek egymás közötti arányainak mindennapi használatra alkalmas magyarázatát adja. Valamely munkaerő-kategória újratermelési költsége – a Marx által annyira hangsúlyozott történelmi-társadalmi tényezők hatása következtében – nagymértékben már elért, kialakult életfeltételeitől függ. Ez utóbbiakat viszont alapvetően bérének magassága határozza meg. Olyan, részben önmagába visszatérő görbéhez jutottunk, mely tökéletesen megfelel a valóságnak, hűen tükrözi az összefüggések rendkívüli bonyolultságát, de a naponta felmerülő kérdések megválaszolására nem elegendő. A munkaerő nemcsak abban az értelemben különleges áru, hogy új értéket, sőt a saját értékénél nagyobb értéket képes előállítani – természetesen a kapitalizmus lényegének a feltárása szempontjából ez a döntő –, hanem nagyon sok más szempontból is. Ha a gyakorlat számára is támpontul szolgáló bércentrumot keresünk, azt nem lehet egyszerűen az árcentrum mintájára, pusztán a munkaerőre eszközölt ráfordításokból levezetni.

³ A munkás-tőkés viszony érdekelt, a munkás és a munkás közötti – így a béarányokban kifejeződő is – sokkal kevésbé, illetve csak az előbbi aspektusból.

Noha a marxista közgazdászok körében általános elfogadott, hogy a munkaerőt a szocializmus viszonyai között nem helyes árúnak tekinteni, mégis újból és újból felmerül, hogy a szocializmus bércentrumát valahogy az árcentrum mintájára, a munkaerőre eszközölt ráfordításokból, vagy legalábbis azok egy csoportjából kellene levezetni. Az így jelentkező ellentmondás áthidalására szolgáló feltételezés hasonló a már előzőkben tárgyalthoz; az ti., hogy a dolgozó által létrehozott érték újratermelési, illetve széles értelemben vett képzési költségeivel arányos. A kizárólag a képzési költségekből kiinduló bércentrum-koncepció azonban sem a kapitalizmus, sem a szocializmus viszonyai között nem adhatja azt az elvi alapot, amire a bércentrum-konceptió – mindennapi tevékenységében – szüksége van, amire a gyakorlatban építhet. Az ilyen szemszögből számszerűleg is lefolytatott vizsgálódások azonban sok hasznos tanulsággal jártak. Így rávilágítottak a család által viselt képzési költségek figyelembevételének a szükségességére és általában a képzettség kitüntetett szerepére a bérarányokban.⁴

Valóban a képzettség, amit – jelentős részben – a munkaerőt a munkafunkció betöltésére alkalmassá tevő képzési ráfordítások határoznak meg, a bérarányok, a bércentrum egyik döntő tényezője.

2/b. A munkaerő által a munkavégzés során eszközölt munkaráfordítások.

(A végzett munka mint a munkafeladat végzéséhez szükséges szellemi, fizikai, idegi teljesítmény.)

A másik döntő tényezője a munkaerő által a munkavégzés során eszközölt konkrét munkaráfordítások. Itt az egyes munkafajták elemi jellemzőiről, a *munkafeladat által támasztott szellemi, fizikai és idegi követelményekről*, illetve az ezeket meghatározó körülményekről van szó. (A munkafunkció ellátásával együttjáró felelősségről, a munkakörülményekről, a munkafeltételekről stb.) Ezek érvényrejutása a bérarányokban egyértelműen megállapítható, érzékelhető. A munkák kategorizálására épülő bértarifa-rendszerek, a képzettség mellett mindenekelőtt ezeket veszik figyelembe.⁵

Eddigi vizsgálódásaink végső eredménye, hogy a bércentrum a végzett munkát nem outputként, hanem inputként értelmezve közelíthető meg helyesen. Alapvető tényezői: egyrészt a munkafeladat végzéséhez szükséges képzettség, beleértve az ennek érdekében a munkaerőre, a munkavégzést megelőzően eszközölt képzési ráfordításokat, másrészt a munkaerő által a munkavégzés során eszközölt konkrét munkaráfordítások, szellemi, fizikai, idegi stb. teljesítmény. Az egyes tényezők, tényezőcsoportok súlya – a konkrét körülményektől függően – különböző és a fejlődés folyamán változik, tendenciaszerűen is eltolódik. A súlyeltolódások fő irányai: a munka fizikai nehézsége és a munkakörülmények súlyának a növekedése, a szükséges képzettség, de bizonyos fokig a viselt felelősség rovására is. Ez annak a következménye, hogy míg régebben a magasabb képzettség megszerzésének a lehetősége csak kevesek kiváltsága volt, később a magasabb képzettségű munkaerő-kínálata olyan mértékben nő, és a nehéz fizikai munkát vállalók

⁴ Ezen a téren nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő Kovács János munkássága.

⁵ A bértarifa-rendszerek alapját képező munkaértékelési rendszerek általában a következő követelménycsoportokat veszik számba: a szükséges szaktudást, a munka fizikai nehézségét, a felelősséget, a munkafeltételeket és a munkakörülményeket.

száma olyan mértékben csökken, ami nem esik egybe a kereslet struktúrájának a megfelelő átalakulásával. Ezek a körülmények mintegy beépülnek a bércentrumba. (Erre a folyamatra tulajdonképpen már Marx is utalt, pl. a kereskedelmi alkalmazottak bérének alakulásával kapcsolatban.) Ugyanakkor ezek a tényezők egymástól nem függetlenek, hanem egymásra is hatnak, esetenként áthatják egymást. (Bizonyos szellemi vagy fizikai teljesítménynek rendszerint megfelelő képzettség az előfeltétele stb.). Ez olyan bércentrum vagy inkább bércentrumszerűség, mely nem speciálisan a szocializmus jellemzője, hanem általánosabb érvényű. Nem ellentétes a Marx által sem a tőkés, sem a szocialista viszonyokra adott bércentrum-definícióval, hanem a kérdésnek egy más aspektusból való, konkrétebb, inkább a technikai-gazdasági relációk szférájában mozgó megközelítése. Nézzük meg közelebbről a sajátosságait!

1.) Ez mindenképpen különös, az árcentrumtól jellegében nagyon eltérő középpont. Míg az árcentrumot pénzben pontosan mérhető, az áru termelési feltételei által adott költségek határozzák meg, addig a bércentrum esetében csak az egyik meghatározó tényező – ti. a képzési költség – pénzköltség jellegű és az is csak bizonytalanul meghatározható nagyság. (A képzési költségek nagyon sokféleképpen, tágabban, szűkebben stb. foghatók fel, és mindig van bennük „történelmi-társadalmi” elem. A gyakorlatban a képzettséget inkább csak a képzés időtartamával szokás mérni.) A többi tényező – a konkrét munka jellemzői – természetes jellegű és külön-külön is csak nagyon korlátozottan, nagyfokú egyszerűsítések árán mérhető. Ezeknek a gyakorlatban való összegeződése és a pénzbérekben való kifejeződése igen sajátos folyamat.

Úgy tűnik, hogy ebben a folyamatban a *társadalmi értékítéletnek* – melynek alakulása az objektív gazdasági társadalmi változásoktól természetesen nem független – különleges közvetítő szerepe van, sokkal nagyobb, mint az árak esetében.⁶ Az egyes tényezők súlyozásában a társadalmi megítélés, értékskála közvetlenül érvényesül. Ugyanakkor a tényleges, hosszabb időn keresztül érvényesülő kereseti arányok maguk is alakítják a társadalmi értékrendet, normatívákat. A társadalmi megítélésbe mindig beépülnek bizonyos tradicionális elemek. A gazdasági fejlettségi szint tekintetében egymáshoz közel álló országok bérstruktúrájának (pl. ágazati bérstruktúrájának) tartós eltérései – az alapvető hasonlóságon belül – nagyrészt erre vezethetők vissza. Hasonló objektív változások, pl. az átlagos képzettségi szint növekedése – a bérarányok igen különböző mértékű változását eredményezhetik a normatív tradíciók, szankcionált igények különbségeiből fakadóan. De megállapítható az értékítéletek bizonyos nemzetközi hatása is. Az egyes országokban végbement objektív változások kihatnak olyan országok bérarányaira is, ahol a szóban forgó változások nem vagy alig mentek végbe. (Akkor is, ha közöttük a munkaerő-áramlás lehetősége nem áll fenn.) Mindez azonban csak a mértéket érinti. A bérarányok változásai végül is mindenütt hasonló tendenciájúak, az egyes tényezők súlya a már említett irányban toldódik el.

⁶ A társadalmi értékítélet jelentőségét a bérarányok alakulásában már Adam Smith is erőteljesen hangsúlyozta. Rámutatott, hogy a terhesnek, kellemetlennek és az ő kifejezésével élve „szégyenletesnek” ítélt foglalkozásokat (ezek közé sorolta a hóhér, de a színész tevékenységét is) különlegesen meg kell fizetni és fordítva. „A becsült foglalkozások díjazásának nagy része maga a megbecsülés, melyet ezzel szerezhetünk.” „A foglalkozás szégyenletességének hatása ellenkező.” (A. Smith: Vizsgálódások a nemzetek jólétének természetéről és okairól. I. kötet. 105. old. Budapest, 1940.)

Az elmondottakból következik, hogy a bércentrum *meglehetősen laza, az árcentrumnál lényegesen lazább vonzéspont*. Ennek végső oka, hogy a munkavégzés sohasem egyszerűen gazdasági aktus, a munkavállalás a kapitalizmusban sem közönséges árueladás. Ezeket a cselekvéseket mindig rendkívül bonyolult szociológiai, pszichológiai, emberi mozzanatok szövik át.

2.) A munkaerőpiac mechanizmusa még a viszonylag szabadverseny körülményei között sem olyan rugalmas, mint az áruké, kevésbé érvényesül a kereslet–kínálat és bérmagasság ama kölcsönhatása, amely a bércentrumot érvényre juttatja, mely a centrumtól való eltéréseken keresztül biztosítja, hogy az áru ára a centrum körül ingadozzék. Ez már ott kezdődik, hogy a munkaerő nem tetszés szerint szaporítható, valamint, hogy a munkaerő-felesleg általában nem nyomja olyan mértékben a bért a centrum alá, és a hiány nem emeli úgy a centrum fölé, ahogy ez az áruknál történik.

Ez utóbbi abból következik, hogy a bér sohasem csupán egy áru ára, hanem egyúttal a dolgozó és családja életszínvonalát és társadalmi státuszát is meghatározó *személyi jövedelem*.⁷ Ezért mindenféle bércsökkenés mindig rendkívüli nehézségekbe ütközik, mégpedig nemcsak az abszolút, hanem a relatív is. Az egyes dolgozó csoportok a társadalmi bérhierarchiában elfoglalt helyükhöz messzemenően ragaszkodnak, bérüknek nemcsak abszolút, hanem relatív, más dolgozó csoportokhoz viszonyított csökkenésével, bérük azokénál lassúbb emelkedésével is szembehelyezkednek, és ennek szervezettegüknél, illetve a szocialista államnak a társadalmi konfliktusok megelőzését célzó politikájánál fogva nagyrészt érvényt is tudnak szerezni. A bérek ezért az áraknál kevésbé változékonyak, és a bérarányok csak viszonylag lassan módosulnak. (Ezt számos külföldi vizsgálat is tanúsítja. Lásd pl. W. G. Hoffmann számításait.) Mindez azt jelenti, hogy *a bércentrum az árcentrumnál nemcsak lényegesen lazább vonzéspont, hanem a tőle való eltérések is nagyobbak és tartósabbak, mint az áraknál*.

3.) Végül – szoros összefüggésben az előzőekkel – a bérek változása nem vonja olyan mértékben maga után a munkaerő-kínálat változását, a munkaerő kínálatát és ennek a kínálatnak a struktúráját a bér magassága csak sokkal kevésbé befolyásolja, mint az ár alakulása az árukét. *A bérek elszakadása a centrumtól nem eredményezi a munkaerő olyan rugalmas átrétegződését, mint az áruk esetében, az alkalmazkodási, átrétegződési folyamat csak sokkal lassabban megy végbe*. A bér szerepe a munkaerő allokációjában korlátozottabb, mint az áruké a különböző áruk termelési arányának a meghatározásában és csökkenő tendenciájú. A munkaerőt a foglalkozás vagy a munkahely megválasztásánál nem kizárólag anyagi megfontolások, gazdasági szempontok vezetnek, hanem – különböző mértékben, de – magával a munkafeladattal, illetve a munkafeltételekkel és körülményekkel szemben támasztott igényei is. De az előzőek érvényesítésére mérsékelt is a lehetősége. A modern gazdaságban a munkaerő *foglalkozások szerinti struktúráját* alapvetően a képzési rendszer, az iskolahálózat struktúrája determinálja. A bérkülönbségek – főleg rövid távon – inkább csak a munkaerő minőségi és nem mennyiségi megoszlására hatnak a foglalkozások között. A mennyiségi megoszlásra csak hosszabb idő alatt gyakorolnak hatást. Ilyen helyzetben bizonyos munkaerőhiány vagy felesleg nagyon sokáig fennmaradhat egy foglalkozási ágban. *A munkahely megválasztásában* – adott foglalko-

⁷ Ez a társadalmi státuszt szimbolizáló jellege a szocializmusban is fennáll. Bérük magasságát az emberek – joggal, hisz munkájukon alapul – a társadalmi megbecsülés kifejezőjének is érzik.

záson belül – már nagyobb a bérek terelő hatása, de az általános jólét növekedésével itt is csökkenő. (Legerőteljesebben a szakképzettséggel nem rendelkezők munkahelyválasztásában érvényesül.)

Láttuk: a bércentrum csak lanyhábban, lazább értelemben töltheti be középpont és ezzel kapcsolatos allokáló szerepét, mint az árcentrum az árak esetében. Ez azonban nem jelenti ez utóbbinál kevésbé jelentős voltát, kisebb szerepét a gazdasági folyamatok összességében. Talán megkockáztatható az az állítás, hogy olyan társadalomban, ahol az árakat bérköltségek ráfordításával termelik – tehát nem kisárutermelés folyik –, az árcentrumok kialakulásának előfeltétele a bércentrumok kialakulása. Tulajdonképpen ez utóbbi folyamat során végbemegy – ha a vázolt „laza”, „lanyha” módon is, a különböző konkrét munkamennyiségeknek általános emberi munkamennyiségeként való előzetes értékelődése.

A bércentrumnak ezekből a sajátosságaiból, az összefüggések rendkívüli bonyolultságából következnek a gyakorlati bérpolitika speciális nehézségei. Az árképzésre világszerte – számos szilárd elméleti alapokon nyugvó, ugyanakkor kvantifikálható, a gyakorlatba is átültethető modell készült. Itt ez aligha megoldható. A mindent átfogó, egzakt, kvantifikálható bérmodell – utópia.⁸ A gyakorlati szakembereknek ismereteik, tapasztalataik alapján napról napra ki kell „tapogatniok” az adott körülmények között helyes bérarányokat. Ettől a – néha sziszifuszinak tűnő – munkától nem válhatja meg őket semmi és senki. Az elmélet – az egyes, általában csak bizonyos határok között érvényes összefüggések megvilágításával – csak szerény építőköveket adhat a számukra. Ezekből építeni, kombinálni – a mitológiai példára gondolva – ezeket görgetni – nekik kell.

Egész röviden még a munka szerinti elosztás érvényesülésének néhány aktuális problémájáról hazánkban.

A bérarányok hazánkban – a közvélemény és a szakemberek véleménye szerint is – több tekintetben eltérnek a célszerűnek tartottaktól, bizonyos értelemben „kuszák”. Ennek okát egyesek a vállalati nyereségérdekeltségben, a bérek növelésének a vállalati eredmény alakulásához kötésében látják. Ezt a véleményt nem tudom osztani. A vállalati bérszint és a nyereség alakulása közötti szoros kapcsolat tényleg súlyos kereseti aránytalanságokhoz vezethet, de ez, a különböző közbeiktatott „fékek” következtében, a valóságban nem volt olyan szoros, hogy ez a hatás kibontakozhatott volna.

Az aránytalanságok, a bérek „kuszává” válásának fő oka a nagymértékű, általános munkaerőhiány, munkaerő túlkereslet, a vállalatok bérversenye a munkaerő megszerzéséért, amit az utóbbi időben fokozottan próbálunk kordába szorítani. Ebben a bérversenyben igen fontos területek alulmaradtak a termelő szférán belül is, de főleg azon kívül. Gyakran éppen ott nincs elég anyagi eszköz magasabb bérek fizetésére, ahol ez társadalmi, népgazdasági érdekből a legfontosabb lenne.

Egy másik súlyos probléma, mely nem teljesen független az előzőtől: a képzettség szerinti bérkülönbségek túlzott csökkenése, összezsugorodása. A képzettség szerinti, a magasabban és alacsonyabban képzett dolgozók közötti bérkülönbségek csökkenése – mint már szó esett róla – világtendencia, mely az iskolázottság általános növekedésére, a

⁸ Ezzel nem akarom azt mondani, hogy az ilyen próbálkozások feltétlenül hiábavalók. Azok a végső cél elérése nélkül is értékes eredményeket hozhatnak, mint ahogy ilyesmire a tudománytörténetben számos példa van.

képzési költségek egyre nagyobb részének az állam által való átvállalására vezethető vissza. Ugyanakkor, amikor ezt tudomásul vesszük, látni kell azt is, hogy ezeknek a bérkülönbségeknek a túlzottan gyors csökkenése – ill. az adott gazdasági fejlettségi szinthez viszonyítva túlságosan kis különbség a magasabban és alacsonyabban képzett dolgozók bére között – káros hatású.

Úgy tűnik, hogy hazánkban túlzott mértékben csökkentek a képzettség szerinti bérkülönbségek az utolsó időben. Ezt a hazai, gyakorlati tapasztalaton kívül nemzetközi összehasonlítások is valószínűsítik. A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy az ötvenes évek közepe óta öt szocialista ország (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és a Szovjetunió) közül hazánkban csökkent a legnagyobb mértékben a munkások és a műszaki-technikai személyzet keresetének különbsége és statikusan szemlélve is ez a legkisebbek közé tartozik az említett országok között. De hasonló a helyzet egyes más, magas képzettségű rétegek esetében is. (Pl. pedagógusok.) Megvizsgáltuk továbbá hét tőkés ország (az Egyesült Királyság, Franciaország, Nyugat-Németország, Norvégia, Svájc, Svédország és az USA) adatait is, de egyikben sem tapasztaltuk a képzettség szerinti kereseti különbségek olyan gyors ütemű csökkenését, mint hazánkban.⁹

A képzettség szerinti kereseti különbségek összezsugorodásának nem elsősorban az a következménye, hogy kevesen lépnek a magasabb képzettséget igénylő pályákra – ezt, mint már szó volt róla, a modern viszonyok között alapvetően az oktatási hálózat befogadóképessége, illetve struktúrája determinálja –, hanem hogy nem az arra legrátermettebbek. A megfelelő képzettség szerinti bérkülönbségek szükségesek a kívánatos társadalmi szelekcióhoz. Ellenkező esetben bekövetkezhet tömegesen arra alkalmatlanoknak a pályára kerülése, ami még kedvetlen munkavégzéssel és külön munkák nagymértékű vállalásának az anyagi kényszerével párosulhat. Ennek rendkívül súlyos következményei, pl. a technikai haladásra vagy az oktatás szintjére, nem igényelnek különösebb bizonyítást. Ezen a helyzeten – fokozatosan, lehetőségeink keretei között – változtatni kell.

Előadásom végére értem. Tisztában vagyok vele, hogy a választott témakör számos fontos kérdését még csak nem is érintettem, valamint, hogy amiben állást foglaltam, ott sem feltétlenül az egyedül helyes vagy éppen leghelyesebb választ találtam meg. Remélem azonban, hogy az elmondottak gondolatokat ébresztenek és az eszmecserék elősegítik ennek az elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt rendkívül fontos kérdéskörnek a mind alaposabb megismerését, és ennek alapján a gyakorlati tennivalók meghatározását.

⁹ A képzettség szerinti bérkülönbségek rendkívül gyors csökkenése a nagymértékű munkaerőhiánnyal is összefügg. A munkaerőhiány és az ennek nyomán kibontakozó bérverseny mindenütt felfokozza az ilyen jellegű nivellációs tendenciát. A munkaerőhiány ugyanis általában bizonyos extenzív fejlődési tendenciák kísérője, amelyek különösen az alacsony képzettségű munkaerő iránti keresletet növelik, őt hozza előnyös helyzetbe. Hátrányos helyzetbe a bérverseny során inkább a magasán képzett dolgozók kerülnek.

AZ AGRÁR–IPARI INTEGRÁCIÓ

SIPOS ALADÁR

Az agrár–ipari integráció korunk egyetemes érvényű jelensége, amely különböző módon és tartalommal ugyan, de végbemegy mind a kapitalista, mind a szocialista országokban. A szocialista országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a szocialista társadalom előrehaladásával az agrár–ipari integráció kutatása elméletileg és gyakorlatilag növekvő fontosságú. Az agrár–ipari integráció ugyanis nem pusztán közgazdasági folyamat, hanem társadalmi-gazdasági jelentősége is igen nagy, hiszen elősegíti a szocialista termelési-tulajdonviszonyok továbbfejlődését, utat nyit az ipari és a mezőgazdasági munka, a munkásosztály és a parasztság helyzetének közeledéséhez, a falu és város közti lényeges különbségek felszámolásához.

A tulajdonviszonyok mennyiségi és minőségi fejlesztése a szocializmusban objektív szükségszerűség, a termelőerők fejlődésének következménye. Sokoldalú, bonyolult folyamat ez, amely fő vonalaiban magában foglalja a tulajdon anyagi alapjainak változását, a társadalmasodás színvonalának emelkedését, a szocialista elosztás elvének következetesebb érvényesítését, az egyes népgazdasági ágak, iparágak, vállalatok közötti kooperáció elmélyülését, a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítését, a társadalmi-gazdasági viszonyok változását. E változások következtében a szocialista társadalom előrehaladása során fejlődik, változik mind az állami, mind a szövetkezeti tulajdon, a két forma közeledik egymáshoz, és végső soron a társadalmi tulajdon magasabb, *kommunista ösztönei tulajdona* alakul ki. A tulajdonviszonyok fejlesztése azonban nem öncél, értelmét az adja, hogy elősegíti a termelőerők további fejlődését és hatékonyabb felhasználását a társadalom érdekében. Az agrár–ipari kooperáció végső kifejlődésében megteremti a feltételeit az ipar és a mezőgazdaság magasabb szintézisének, a mezőgazdaság és az ipar egyesülésének.

A mezőgazdasági és az ipari termelés társadalmi-gazdasági közeledésének, összefonódásának feltételei hosszabb történelmi fejlődés alapján érlelődtek, illetve érlelődnek meg. E folyamat egyik alapvető tényezője a termelőerők minőségi változása.

A második világháború után kibontakozó tudományos-technikai forradalom következtében a mezőgazdaság technikai bázisa lényegesen átalakult, a mezőgazdaságban egyre több ágazatban figyelhető meg az iparszerű tömegtermelés térhódítása. A fejlett technika mind szélesebb körű alkalmazása, új technológiai, biológiai módszerek elterjedése, terme-

*Sipos Aladárt a közgazdaságtudományok doktorát az MTA 1976. évi közgyűlése az Akadémia levelező tagjává választotta. Itt közölt írása az Akadémián 1977. III. 30-án elhangzott székfoglaló előadásának szövege.

lékenyebb állatfajták kitenyésztése és számos jelentős felfedezés, új szervezési elvek alkalmazása forradalmasítóan hatott a mezőgazdaságra.

A mezőgazdaságban lezajló tudományos és technikai forradalom következtében a mezőgazdaság munkaigényes ágazatból tőkeigényes ágazattá alakult át. A kézi munkát egyre inkább gépi munka váltja fel. A mezőgazdasági munka termelékenysége gyorsan növekszik, a legtöbb iparilag fejlett országban gyorsabban, mint az ipari munka termelékenysége. Egyre több országban figyelhető meg, hogy a mezőgazdaság, illetve annak egyes ágai a manufaktúra szakaszról fokozatosan áttérnek a gyáripár szakaszára.

A technikai fejlődés szükségszerűen hozza magával a specializáció, a munkamegosztás elmélyülését, következésképpen a termelési kooperáció és kombináció szükségességét. Az ipar által gyártott nagy teljesítményű erő- és munkagépek gazdaságos felhasználása megköveteli az üzem, a termelés méretének növelését, mert a modern termelési eszközök gazdaságosan csak így használhatók ki. Azt mondhatjuk tehát, hogy a termelés koncentrációja és szakosodása a termelőerők fejlődésével együtt járó folyamat. Ezzel magyarázható, hogy a horizontális integráció mind a kapitalista, mind a szocialista országokban előrehalad, noha annak tartalma és következményei a két társadalmi rendszerben jelentősen eltérőek.

Magyarországon ez a folyamat a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta – ha nem is minden ágazatban egyenlő mértékben, de – jelentősen előrehaladt. Az 1960-as évek eleje óta az állami gazdaságok száma 271-ről 1976-ra 141-re, míg a termelőszövetkezetek száma 4500-ról 1470-re csökkent, miközben a gazdaságok átlagos területe az állami gazdaságokban 7000 hektárra, a termelőszövetkezetekben pedig 1190 hektárról 3400 hektárra emelkedett. Ezek az üzemméretek, párosulva a megfelelő vezetéssel és szervezéssel – a szakosítás kisebb-nagyobb ütemű fejlesztése mellett – általában alkalmasak arra, hogy megfelelő kereteket biztosítsanak az iparszerű termelés kialakításához és fejlesztéséhez. Megfontolt, átgondolt üzemösszevonásokra persze a jövőben is szükség lesz, nem lehet azonban elfogadni azokat a törekvéseket, amelyek a termelőszövetkezetek kampányszerű, megalapozatlan és tömeges egyesítésére irányulnak. A mechanikus egyesítések útján keletkezett nagyméretű üzemekben a nagyüzemi gazdálkodás színvonalának emelkedése, a technika, a technológia fejlesztése, az üzem- és a munkaszervezés tökéletesítése nem minden esetben követi *komplex módon* az üzemi méretek emelkedését. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdaságok kellően át nem gondolt egyesítése nem egyszer csökkenti a termelés hatékonyságát és ellentétes lehet gazdaságpolitikai céljaink megvalósításával is. Így pl. háttérbe szoríthatja a munkaigényes kultúrák termelését, aminek következtében munkaerő szabadul fel, s ez növeli a foglalkoztatás gondjait. Problémát jelent az is, hogy a tervezettnél gyorsabb ütemben növelik a személyi jövedelmeket, mert az összevonás révén keletkezett nagyobb üzemben természetes törekvés nyilvánul meg arra, hogy a jövedelmeket az egyesülés előtt legmagasabb kereseteket biztosító üzemekéhez igazítsák, attól függetlenül, hogy az összevonás után emelkedett-e a termelés, javult-e annak hatékonysága vagy sem.

Általában megfigyelhető, hogy a technikai fejlődés a tudományos-technikai forradalom idején gyorsabb, mint ahogyan a vállalatok méreteit ahhoz hozzá lehet igazítani. Ilyen körülmények között különösen fontosnak tűnik annak figyelembevétele, hogy a termelés koncentrációjának és specializációjának az üzemek összevonása nem is egyedül járható útja. Egyes szocialista országok tapasztalatai – nem utolsósorban a hazai tapaszt-

talatok – azt bizonyítják, hogy ha az üzemterület nem biztosítja a fejlett technika gazdaságos alkalmazását és kihasználását, a különböző típusú társulások megfelelő mozgásformát adnak ezen ellentmondás megoldása számára. Ezek az ugyancsak horizontális vállalatközi kapcsolatok – mindenekelőtt a termelési rendszerek – a gyakorlatban bizonyították, hogy hatékony eszközei egy-egy termelési ág iparszerű technológiákon alapuló fejlesztésének. Ezért a horizontális vállalati kapcsolatokra a jövőben is nagy gondot kell fordítani. A közös vállalkozási formák jelentősége kiemelkedik abból a szempontból is, hogy amennyiben az egyes mezőgazdasági üzemek anyagi eszközei kevésnek bizonyulnak – főleg az állattenyésztésben – optimális nagyságú termelőegységek létrehozásához, társulás révén megteremthetők az ilyen telepekhez szükséges anyagi eszközök.

*

A tudományos-technikai forradalom teremtette lehetőségek, valamint követelmények és az agrárstruktúra közti ellentmondás tompítására a fejlett tőkésországok is szolgáltatnak példát. Ez a forma a *vertikális integráció*, amely a koncentrált élelmiszeripari és élelmiszerkereskedelmi nagyvállalatok új szükségleteit tükrözi és szolgálja. A vertikális integráció ugyanis feltétele, de egyben kiváltója is a nagymértékben gépesített és specializált gyárszerű, tömegtermelést folytató mezőgazdasági vállalatok létrejöttének. A vertikális integráció rendszerében résztvevő mezőgazdasági üzem egy-egy termékből már nagy mennyiséget állít elő; arra törekszik, hogy terméke minél egységesebb minőségű legyen, mert ez számára gazdasági előnyökkel jár. De alapvető gazdasági érdeke az is, hogy a megtermelt nagy mennyiségű terméket hiánytalanul értékesítse.

A mezőgazdaság és az ipar integrációjának fontos tényezője a *fogyasztói igények* megváltozása – az életszínvonal emelkedése, a nők fokozott foglalkoztatása, a hűtőgépek elterjedése, a vásárlói szokások átalakulása stb. – következtében az *élelmiszer-feldolgozás* és az *élelmiszer-kereskedelem* jelentőségének növekedése. Nő a *feldolgozott* élelmiszerek iránti igény: a fogyasztó egyre inkább a jól előkészített, konyhakész árukat keresi. Napjainkban a mezőgazdasági termékek egyre jelentősebb hányadát dolgozza fel az élelmiszeripar, illetve valamilyen előkészítésen megy át, mielőtt a kereskedelembé, illetve a fogyasztóhoz kerülne.

A *fogyasztói igények változását* mutatja, hogy a hagyományos és olcsóbb élelmiszerek fogyasztása csökken, az értékesebb élelmiszereké pedig nő. Míg a háztartások kiadásainak csökkenő hányadát fordítják élelmiszerekre, az elfogyasztott élelmiszerek reálértéke emelkedik. (A fejlett tőkésországokban pl. ez az emelkedés az utóbbi 50 év alatt elérte a 100 százalékot.) Különösen gyorsan növekszik a fogyasztásban a gyárilag feldolgozott élelmiszerek aránya. Ez a fejlődés tovább tart és egyre gyorsul a fogyasztói szokások és az értékesítési formák változásával.

Ez a folyamat jellemző a szocialista országokban is, noha az élelmiszeripar viszonylagos fejletlensége következtében az iparilag feldolgozott mezőgazdasági termékek aránya még elmarad a fejlett tőkésországokhoz viszonyítva. Az élelmiszeripar korszerűsítése, fejlesztése elengedhetetlen követelményként jelentkezik a szocialista országokban, így hazánkban is. Ezt nemcsak a belső ellátás javítása indokolja, hanem az is, hogy ezáltal javulnak exportlehetőségeink.

Jelentős átalakuláson ment, illetve megy keresztül az *élelmiszer-kereskedelem* szervezete és technikája is. Az élelmiszer-kereskedelem koncentrációja, az önkiszolgálás és más új típusú értékesítési formák térhódítása ugyancsak nagymértékben növeli a mezőgazdasági eredetű termékekkel szembeni követelményeket.

A hagyományos mezőgazdaság tehát egyre inkább az élelmiszer-előállítás sok résztevékenységből összetevődő folyamatának láncszemévé, a mezőgazdasági termelés egyre inkább élelmiszeripari nyersanyagtermelő ágazattá válik, ami egyfelől a mezőgazdasági termelés koncentrációjára ösztönöz, másfelől újfajta együttműködési (integrációs) formák kialakulását teszi szükségessé. A mezőgazdaság és a mezőgazdaságot megelőző és követő ágazatok kapcsolatainak elmélyülése megköveteli, hogy az élelmiszer-termelés különböző vertikumainak a tevékenységét fokozottabban összehangolják.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a gyárszerű tömegtermelés a mezőgazdaságból kikerülő mezőgazdasági végterméken kívül tért hódít a végtermék mezőgazdaságon belüli szakaszaiban is. Ebben a mezőgazdaságon belüli, egymáshoz vertikálisan kapcsolódó, de üzemileg elkülönült termelési folyamatban az egyes szakaszokban elhelyezkedő üzemek teljes termelése egyúttal nyersanyaga az utána következő szakasznak, míg végül mezőgazdasági végtermékként kerül ki a mezőgazdaságból.

Az egyes vertikumok között létrejövő technológiai összefüggések szükségszerűvé teszik a piaci értékesítési koordináción túlmenő összehangolást, a *termelés-technikai koordinációt*. Ez a szükségszerűség a fejlődés bizonyos szakaszán jellemző mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban.

Történelmileg ez először az Egyesült Államokban jelent meg – ahol a mezőgazdaság a világon elsőként lépett az iparosodás útjára –, és H. J. Davis amerikai agrárközgazdász vertikális integrációnak nevezte. A vertikális integráció lényege a *végtermék-előállítás láncszerűen egymáshoz kapcsolódó tevékenységeinek a koordinálása és az élelmiszer-előállítás különböző fázisainak: a mezőgazdasági termelőeszköz-ellátásnak, a mezőgazdasági termelésnek, a termékfeldolgozásnak, valamint a termékek elosztásának egységes döntési hatalom alatti koncentrációja*.¹

A vertikális integráció lényege tehát a különböző szakaszokra vonatkozó döntések egy kézben való összpontosítása. *Formailag* arról van szó, hogy az élelmiszer-előállítás folyamatában a résztvevők egyike – az integrátor – saját kezében koncentrálja a többi fázisra vonatkozó döntéseket. *Tartalmilag* viszont a vertikális integráció nem más, mint a mezőgazdaság integrálása a nagy ipari és kereskedelmi vállalatok által. A más ágazati termelési együttműködéssel szemben ugyanis a mezőgazdaság vertikális integrációjának az a sajátossága, hogy nagymértékben különböző gazdasági erejű egységek tevékenységét koordinálja. Atomizált, az iparhoz képest még mindig kis gazdasági erejű mezőgazdasági üzemek erősen centralizált ipari és kereskedelmi vállalatokkal állnak szemben. Ebből következik, hogy a feltételek diktálója, a döntéseket koordináló integrátor sohasem a farm. Ha a vertikális integrációban résztvevők erőviszonyait figyelembe vesszük, nyilvánvalóvá válik, hogy az integráció tárgya maga a mezőgazdaság.

A vertikális integráció azonban – mint arra már rámutattunk – a kapitalizmusban elősegíti a *gyárszerű, nagybani termelés kialakulását és elterjedését*. A vertikális integráció

¹ Davis, J. H.–Goldberg, R. A.: A Concept of Agribusiness. Harvard University, Boston 1957. 2–7. o.

szerződéses formája azáltal, hogy áthidalja a kisüzemi termelés korlátait, a termelési viszonyok olyan változását eredményezi, amely teret ad a termelőerők további – bár korlátozott – fejlődése számára a kapitalizmuson belül. Az integrációval együtt járó specializáció ugyanis lehetővé teszi, hogy a farmerek jobban alkalmazkodjanak az üzemméret kialakításában a technikai követelményekhez. Az integrátorok igyekeznek gyorsan megszabadulni az alacsony hatékonysággal termelőktől, mert azok túl nagy kockázatot jelentenek. Így ezek kiszorulnak, a termelés pedig a nagyobb üzemekben összpontosul. Ezáltal a vertikális integráció elősegíti a mezőgazdasági termelés koncentrációját.

A vertikális integráció keretében tehát csak azok a mezőgazdasági üzemek maradhatnak fenn, amelyek a tőkebefektetés növelése révén képesek termelésük volumenét *állandóan* emelni. Az integrátornak ugyanis az a törekvése, hogy az ellenőrzése alatt levő termelési tényezők kombinálása révén minél nagyobb haszonhoz jusson. Az ipari, kereskedelmi nagyvállalatoknak ez a törekvése úgyszólván automatikusan hozza magával az integrációba bevont egységek méreteinek a növelését. Minél nagyobb ugyanis a termelési egység, annál jobban kihasználható az integrátor részéről nyújtott gazdasági és műszaki segítség, továbbá azáltal csökken a termékek összegyűjtésének a költsége is. A döntések központosítása lehetővé teszi, hogy az integrátorok nyomást gyakoroljanak az integrációba bevont mezőgazdasági üzemekre saját céljaik megvalósítása érdekében. Általában megfigyelhető, hogy a vertikális integrációt szerződéses alapon létrehozó nagyvállalatok arra törekcsenek, hogy az integrációba bevont mezőgazdasági üzemek termelése növekedjen, a termékek minősége javuljon, s nem az integrációba bevont üzemek számát szaporítják.

A vertikális integráció a kapitalizmusban az újratermelési folyamat olyan szervezése, amely biztosítja a monopóliumok uralmát a mezőgazdaság felett. A farmerek döntései erősen korlátozottak, az üzemirányítás egyre jobban kicsúszik kezükből, gazdasági helyzetüket tekintve egyre kevésbé különbözik a bérmunkásoktól. A vertikális integráció tehát erősen fokozza a farmerek függését a tőkétől, s így a paraszti függetlenséggel kapcsolatos illúzió szétfoslását eredményezi.

A vertikális integrációnak – létrejöttét tekintve – két alapvető formája van: 1. a tulajdoni integráció; 2. a szerződéses integráció. Az első esetben, amikor a nyersanyag termelése és feldolgozása, esetleg az értékesítés tulajdonjogilag is egy vállalatban egyesül, *kombinatókról* beszélhetünk. A második esetben – ez ma az uralkodó forma – *szerződés* biztosítja az integrátor számára a szükséges döntések kézbentartását. Az integrátor a legtöbb esetben élelmiszeripari vagy kereskedelmi nagyvállalat. De a tőke elleni védekezés céljából a vertikális integráció a tőkésországokban szövetkezeti alapon is terjed. Ez esetben a mezőgazdasági termékek termelésének és feldolgozásának magas fokú koncentrációját a farmerek hozzák létre, s mivel ők az integrátorok, az integrációval kapcsolatos előnyöket is élvezik.

Jelenleg nem rendelkezünk átfogó adatokkal arra vonatkozóan, hogy a tulajdoni integrációnak mekkora a súlya az egyes tőkésországokban. A viszonylag kevés tényanyagból is megállapítható azonban, hogy terjed az integrációnak ez a formája. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a szerződéses formát az integrátorok általában előnyben részesítik a tulajdoni integrációval szemben. Ennek egyik alapvető oka a mezőgazdasági termelés alacsony fokú koncentrációja, amely miatt nincs lehetőség arra, hogy az ipari nagyvállalatok az egyes mezőgazdasági üzemeknek történő szállítás vagy az azoktól való

vétel során kapacitásukat kihasználják. Továbbá a mezőgazdasági üzemek termelési programja lényegesen eltér a feldolgozó vagy a termelési eszközöket szállító vállalatok termelési programjától. Ez utóbbiakban a specializáció foka lényegesen magasabb, mint a mezőgazdasági üzemekben. Bár számos mezőgazdasági terméket feldolgozó üzem – főleg a mélyhűtő és konzerváló üzemek – a kapacitás jobb kihasználása végett többfajta termék feldolgozását végzik, ezek termelési programja azonban nincs összhangban a mezőgazdasági üzemekével. A közös vállalatvezetés ilyen esetben nem mentesülne a mezőgazdasági termékek integráción kívüli pótlólagos beszerzésétől, az ezzel kapcsolatos kockázattól. E gondokkal együtt tehetetelt jelentene a mellékesen keletkező és a saját üzemben nem értékesíthető termékek eladása is. Mindez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipari nagyvállalatok akkor érnek el nagyobb hasznot, ha a nyersanyagszállításra szerződést kötnek a farmerekkel. Ugyanez a helyzet a mezőgazdasági üzemeknek termelési eszközöket szállító ipari nagyvállalatok esetében is. K. Skovgaard a baromfitenyésztéssel kapcsolatosan pl. az 1960-as évek közepén azt írta, hogy „az integrátorok számára mostanáig jobban kifizetődött a termékeknek a gazdákkal kötött szerződés útján való biztosítása, mivel ily módon megtakaríthatták a termelési létesítményekhez szükséges beruházásokat. Különösen előnyös az a körülmény, hogy ily módon olcsóbb és hatékonyabb munkaerőhöz jutottak, mint a teljes integrációval.”² A tulajdoni integráció a baromfihús-termelésben csak akkor került előtérbe, amikor a baromfitenyésztés gazdaságosságának a növekedése nyomán a bérköltségek jelentősége csökkent. A nagyipari vállalatok által létrehozott, föld nélküli állattenyésztő üzemek számának a szaporodása, a magas gépesítettség és az automatizálás terjedése következtében ma már – a pecsenyebarmfi tenyésztésén kívül – megfigyelhető a tojástermelésben, a szarvasmarha- és a sertésenyésztésben is. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaság technikai fejlődésével megteremtődik annak feltétele, hogy az ipari és a kereskedelmi vállalatok megfelelő haszonnal fektessék be tőkéjüket az említett ágazatokba. Valószínű, hogy az ilyen vállalatok száma a jövőben szaporodik, ami a verseny fokozódását eredményezheti a világpiacon is. Az sem kizárt, hogy távolra kerül ez a forma. Ahhoz azonban, hogy ebben a kérdésben megalapozottan állást foglaljunk, még további kutatómunkára van szükség. Ez azért is fontos, mert mezőgazdaságunk exportjában komoly jelentősége van a tőkésországokba irányuló kivitelnek. A tőkés világpiacon fejlődési tendenciáinak nem kellő értékelése negatívan hathat mezőgazdasági termékeink kivitelére.

A szocialista országokban – ellentétben a kapitalizmussal – más és kedvezőbb társadalmi-gazdasági feltételek között valósulhat meg az agrár–ipari kooperáció és a mezőgazdaság iparosodása.

A kisüzemekre alapozott mezőgazdasági termelés szocialista átalakítása a szocializmus építésének adott szakaszában objektív szükségszerűség volt. E felismerés alapján a szocialista állam „felülről” kezdeményezte a mezőgazdaság termelési viszonyainak átalakítását, a társadalmi tulajdon létrehozását, a mezőgazdaság termelőerőinek egyidejű fejlesztésével és sok irányú támogatásával, elhárítva ezzel azt az akadályt, amit a szétaprózott agrárstruktúra állít a termelőerők fejlődése elé. Ma már a legtöbb európai szocialista országban a mezőgazdaság fejlődése nagyüzemi bázison, az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek rendszerében megy végbe. Azokban a szocialista országokban, amelyek-

²Tidsskrift for Landökonomi, 1969. 7. sz.

ben ez a folyamat befejeződött, uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. Az állami és a szövetkezeti tulajdon *egy típusú* szocialista tulajdon, ami a köztük levő kapcsolatokban kizárja az uralom és az alávetettség rendszerét, amit a tőkésországokban megvalósuló vertikális integráció elemzésekor láttunk. Az ipari és a mezőgazdasági üzemek kapcsolatainak, integrációjának tehát a vállalatok egyenjogúságán, kölcsönös előnyeinek kell nyugodnia, ami végül is osztársadalmi érdek.

Am ezek az objektív előnyei a szocializmusnak nem bontakoznak ki automatikusan az élelmiszer-termelés különböző vertikumaiban, hanem sokoldalú, tudatos társadalmi cselekvést feltételeznek mind a központi szervek, mind a vállalatok részéről.

A szocialista országokban hosszabb-rövidebb időre volt szükség ahhoz, hogy az agrár–ipari integrációban fejlődő objektív előnyöket felismerjék és a tudatos cselekvés útjára lépjenek. A legtöbb országban — így Magyarországon is — hosszú ideig a munkamegosztást, a specializációt, a vállalatok együttműködését egyoldalúan fogták fel a mezőgazdaságban.³ Ez abban is tükröződött, hogy jogszabályok tiltották még a legegyszerűbb és szorosabban a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari tevékenységeket is. A fordulat e tekintetben az 1960-as évek végén, az egységes szemlélet kialakulása, az egészséges tendenciák kibontakozása az 1970-es évek elején következett be. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek feladata ma már nemcsak a szűkebb értelemben vett mezőgazdasági termékek növelése, hanem a hozzá kapcsolódó ipari szolgáltatások és az élelmiszer-feldolgozás fejlesztése is. E tevékenységek azon alapulnak, hogy a magasabb műszaki színvonalon gazdálkodó és szakosodó mezőgazdasági nagyüzemek az iparszerű termelési rendszerek alkalmazásával egyre nagyobb volumenű terméket állítanak elő. A termelés gazdaságossága viszont — az ipari termeléshez hasonlóan — megköveteli a késztermék előállításához nélkülözhetetlen ipari javító és szolgáltató tevékenységet, valamint a belső kooperációt. Ugyanakkor a nagy volumenű élelmiszer-nyersanyag előállítása nemcsak lehetővé, hanem esetenként, ágazatonként különböző mértékben szükségessé is teszi, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek termékeiket vagy annak egy részét maguk dolgozzák fel, sőt közvetlenül értékesítsék. Enélkül ugyanis a megtermelt — de könnyen romló — termékek egy része tönkremenne vagy csak részben hasznosulna.

Ma már a szocialista országok egy részében — köztük Magyarországon is — a mezőgazdasági nagyüzem termelési profiljába beletartoznak mindazok a gazdasági tevékenységek (gépjavitás, építés, karbantartás, feldolgozás, szállítás), amelyek az élelmiszer-termelés vertikumán belül a bővített újratermelés megvalósításának elengedhetetlen feltételei. Esetenként megfigyelhető az is, hogy egyes mezőgazdasági nagyüzemek eredményesen kapcsolódnak be olyan mezőgazdasági gépek gyártásába is, amely ugyan nem tartozik bele az élelmiszer-termelés legtágabban értelmezett fogalmába sem, s gépipari feladat lenne, de amelyre a gépipar nem vállalkozik. (Pl. a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát ma már az általa gyártott, jól bevált szemestermény-száritókkal nemcsak a hazai igényeket elégíti ki, hanem exportra is termel.)

A mezőgazdasági nagyüzemek kiegészítő tevékenységében jelentős az *élelmiszerek feldolgozása*. Magyarországon pl. e tevékenység az elmúlt években állandóan növekedett és 1975-ben a mezőgazdasági üzemek ebből származó bevétele meghaladta a 10 milliárd

³Vö. Csizmadia Ernő: Új vonások a hetvenes évek magyar mezőgazdaságában. Közgazdasági Szemle, 1974. június.

forintot.⁴ Ilyenformán a szocialista országokban bővül a mezőgazdasági nagyüzemekben belüli vertikális irányú kooperáció, ami azt is eredményezi, hogy mind társadalmi, mind gazdasági szempontból új formációk alakulnak ki. Ide sorolhatók pl. a *kombinátorok* vagy a Szovjetunióban az ún. *agrár–ipari vállalatok*, (*kolhozüzemek, szovhozüzemek*), amelyek tevékenysége belső fejlődésük következtében ma már nem korlátozódik a növénytermesztésre és az állattenyésztésre, hanem ipari tevékenységet is folytatnak.

A kombinátoroknak lényeges szerepük lehet a mezőgazdaság fejlesztésében, az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának elmélyítésében. Nálunk a jelenleg működő kombinátorok olyan állami gazdaságokból alakultak, amelyeknek tevékenysége vertikálisan szervezett. Kombinátor azonban – az agrár–ipari egyesülés analógiájára – létrejöhet több vállalat részvételével is. Egy-egy kombinátorban kiépíthető a teljes vertikális lánc. Megfontolandó pl. olyan több vállalatot magában foglaló kombinátor kialakítása is, amelyben az egyes vállalatok megőrzik önállóságukat. Különösen indokolt lehetne a jövőben az új, elsősorban a kis- és közepméretű élelmiszerüzemek létesítésekor ezt a szempontot figyelembe venni, mert ennek sok gazdasági előnye van. Így pl. előnyös egy adott körzetben termelt nyersanyagot helyben feldolgozni. Ez javítja az érintett körzet lakosainak ellátását, kiküszöböli a felesleges szállításokat, ami mellett, hogy költség-megtakarítást eredményez, elejét veszi a nyersanyagok romlásának is (pl. hús, tej stb.).

A szocialista országokban az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatainak különböző formái alakultak, illetve alakulnak ki, amiben szerepet játszanak a nemzeti sajátosságok, az egyes országok adottságai. Az agrár–ipari integráció kialakulásában több országban megfigyelhető bizonyos fokozatosság is, vagyis a fejlődés a lazább együttműködési formától halad a fejlettebb társulás, illetve integráció felé. Jelenleg nincs lehetőség a különböző formák olykor lényeges különbségeinek elemzésére, ezért csak tézisszerű utalásokra szorítkozom. Bonyolítja a kérdést az is, hogy az egyes szocialista országokban nemegyszer az azonos fogalmaknak is eltérő a tartalmuk. Bulgáriában pl. csaknem az egész mezőgazdasági termelést a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok összevonása révén nagyméretű ún. agrár–ipari komplexumokba egyesítették, amelyekbe azonban ipari üzemeket nem vontak be. Ezt követi második lépésként a vertikális integráció fokozatos megvalósítása, amelynek keretében az ipari és mezőgazdasági tevékenység egyesítésére kerül sor. (Ezeket ipari–agrár egyesüléseknek nevezik.)

Magyarországon a mezőgazdasági üzemek és az élelmiszeripari, valamint a kereskedelmi vállalatok közti kapcsolatok legrégebbi és bevált formája a *termelési és a szállítási szerződések* rendszere. E szerződéses kapcsolatokat a jövőben is fenn kell tartani, sőt tovább kell fejleszteni. Növelni lehet pl. a különféle szolgáltatásokat, ésszerűbb alapokra kell helyezni a kockázatvállalás megosztását, el kell érni, hogy a szerződéses alapon termelt mezőgazdasági termékeket időben átvegyék, mert ennek elmulasztása gazdasági károkat okoz. A termelési biztonságot növeli, ha a szerződéseket hosszabb időre kötik. E szerződéses kapcsolatok kiindulópontját képezhetik a szorosabb integrációs formáknak. Ezt célozná pl., ha közös döntéshozatali szövet hoznának létre, amelynek feladata lenne a nyersanyagtermelés és feldolgozás összehangolt fejlesztése, az együttműködő vállalatok közti vitás kérdések megoldása és a szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítése.

⁴Dr. Major Lajos: Együttműködésünk az élelmiszer-termelés fejlesztésére. Népszabadság, 1977. február 2. 10. o.

Az együttműködés szorosabb és hatékonyabb formái a különböző *társulások*. Számuk jelenleg meghaladja az 500-at. Ezek keretében már új termelő kapacitások is keletkeznek.

A társulásoknak nálunk három alaptípusát különböztethetjük meg:

1. A leglazább együttműködési forma az *egyszerű társulás*, amely nem önálló jogi személy. A társulás eszközeit az együttműködő gazdaságok adják össze, és az eredményekben a hozzájárulás arányában részesednek. Többnyire egyszerű társulásoknak tekinthetők a termelési rendszerek is.

2. A *közös vállalkozás* az alapító (csatlakozó) gazdaság közreműködésével tevékenykedő jogi személy.

3. Fejlettebb társulási forma a *közös vállalat*, amely a népgazdaság vállalati rendjének megfelelően önálló jogi személyként működik. A közös vállalatok mint jogi személyek saját termelési eszközökkel, vagyonnal is rendelkeznek. Ezzel szemben az egyszerű társulások különböző szolgáltatásokat nyújtanak a taggazdaságoknak, de saját termelési eszközökkel nem rendelkeznek.

A társulásokban ma még többnyire csak mezőgazdasági termelőszövetkezetek vesznek részt. De működnek olyanok is, amelyek állami gazdaságok és termelőszövetkezetek társulásai, sőt részt vesznek bennük nem mezőgazdasági élelmiszeripari, kereskedelmi vállalatok és általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek is. Kíváncsok, hogy ezekben a társulásokban egyre több állami vállalat (élelmiszeripar, kereskedelem) és általános fogyasztási és értékesítő szövetkezet, sőt esetenként ipari szövetkezet is részt vegyen.

A társulások továbbfejlesztése, számuk növelése ugyancsak indokolt, mert a bennük résztvevő állami gazdaságok, termelőszövetkezetek, állami ipari, kereskedelmi vállalatok, fogyasztási és ipari szövetkezetek vagyona egy részének egyesítése révén olyan gazdasági feladatok megoldására képesek, amelyek meghaladják egy-egy üzem, vállalat lehetőségeit. Jelenleg azonban az önálló jogi személyiségű társulások száma csökken, amiben közrejátszik a gazdasági feltételek hiánya, a nem kielégítő jogi és közgazdasági szabályozás. „Sürgős feladat tehát a társulási jog újra szabályozása, amely szerepel is a kormány jogalkotási tervében. Indokolttá teszük ezt a termelőüzemek közötti gazdasági együttműködés fejlesztéséhez fűződő népgazdasági érdekek is. E nézőpontból egyébként a termelőszövetkezetek, az állami gazdaságok és az élelmiszeripari vállalatok szabályozó rendszerének további közelítése az egyik soron levő, több tárcát érintő közös feladat.”⁵

A társulások területén különösen figyelmet érdemelnek a nemzetközileg is egyre nagyobb érdeklődést kiváltó *iparszerű termelési rendszerek*, amelyeket élenjáró állami gazdaságok kezdeményeztek. A termelési rendszerek a magyar mezőgazdaságban az 1960-as években jelentek meg a baromfi- és a tojástermelésben, valamivel később a sertéshús termelésében. Az 1970-es évek elejétől terjednek az iparszerű termelési rendszerek a növénytermesztés területén is; 1975-ben a mezőgazdasági nagyüzemeknek csaknem a fele társult a különböző termelési rendszerekben. A termelési rendszerek a horizontális integráció sajátos formái, amelyekben ésszerű munkamegosztás alakul ki a rendszerközpont és a tagvállalatok, üzemek között. Ennek lényege abban foglalható

⁵ Dr. Romány Pál: Egységbe az anyagi és szellemi erőforrásokat. Magyar Mezőgazdaság, 1977. jan. 5. 3. o.

össze, hogy az ipari alapokon szervezett termelési folyamat valamennyi szakaszán a korszerű termelési tényezőket komplexen alkalmazzák és a fejlesztést összehangoltan oldják meg. Az így létrehozott, tudományosan megalapozott technológiát meghonosítják a taggazdaságokban. Az iparszerű termelési rendszerek lényeges ismérve a hozamok jelentős növelése. A hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a modern technikán és genetikán alapuló komplex állattenyésztési és növénytermesztési rendszerek hathatós eszközei az iparosított mezőgazdaság megteremtésének. Ezt a tevékenységet folytatni kell az elkövetkezendő évtizedekben is, levonva természetesen a fejlődés tanulságait, hogy a termelési rendszer hatékonysága tovább növekedjék. A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhányat a feladatok közül:

1. Az iparszerű termelési rendszerekben nagy volumenű mezőgazdasági terméket állítanak elő. Ez lehetővé és egyben szükségessé is teszi, hogy a termékek ipari feldolgozásában a termelési rendszerek nagyobb szerepet kapjanak. Így pl. a kukoricatermesztő rendszerekben a szállítók és a tárolók mellett célszerű takarmánykeverő üzemet is létrehozni. Ez különösen akkor indokolt, ha a kukoricát saját felhasználásra termelik. Célszerű lehet a rendszerben egyéb mezőgazdasági termékeket is feldolgozni. E feladatok megoldására azonban a rendszerben levő mezőgazdasági üzemek sok esetben nem tudnak vállalkozni, ezért szükséges a nyersanyagtermelő és -feldolgozó, valamint forgalmazó vállalatok együttműködése. Meggondolandó az is, hogy a nagy volumenű mezőgazdasági terméket előállító rendszereknek — legalábbis kísérletképpen — már működő ipari feldolgozó üzemet adjunk át.

2. A termelési rendszerekben a hozamok jelenleg nagy különbségeket mutatnak. Vannak olyan üzemek is, amelyekben a termelés a rendszerbe való belépés után csak kismértékben emelkedett. Ebben szerepet játszik az, hogy a gazdaságok nem mindig tartják be a technológiai utasításokat, de szerepet játszik az is, hogy a termelés-technológiai adaptálásban és a szaktanácsadás során az egyes gazdaságok adottságait nem veszik mindig eléggé figyelembe. A termelési technológia adaptálását ki kell terjeszteni a rendszernek a taggazdaságok tevékenységébe való beépítésére, az ezzel kapcsolatos szervezési feladatok elvégzésére. Ez annál is indokoltabb, mert a termelési rendszerben levő gazdaságok jelentős része ma még erre nem képes. Nagyobb gondot kell tehát fordítani a korszerű szervezési elvek, megoldások gyorsabb elterjesztésére, hiszen ez legalább olyan fontos, mint a technika, ráadásul jóval olcsóbb is.

3. Vannak megoldásra váró problémák a rendszerközpontok és a tagvállalatok közti *érdekeltség* tekintetében is. Jelenleg az anyagi érdekelttség a rendszerek egy részében ma is a terméstopplethez kötődik. Ez azonban a problémát nem oldja meg. A taggazdaságok ugyanis a nyereség alakulásában érdekeltek és számukra a termésátlag növelése csak addig célszerű, ameddig az összhangban van nyereségérdekeltségükkel. A rendszerközpont érdeke viszont a termésátlag maximalizálása, amely a pótlólagos ráfordítások és a többlet-hozam nem mindig kedvező értékarányai miatt nem feltétlenül jár együtt a nyereség növekedésével. Az érdekeltséget tehát olyan irányban kell fejleszteni, hogy a rendszerközpont az üzemi jövedelem alakulásában is érdekelt legyen.

4. Nagyobb gondot kell fordítani a mezőgazdaság néhány problematikus ágazataiban — zöldség-, gyümölcs-, szőlőtermesztés — a megalapozott iparszerű termelési rendszerek létrehozására.

5. Végül egy általam helytelennek tartott szemléletre kívánok rámutatni. Igaz, hogy Magyarországon a mezőgazdaság iparosodásának fő formája az iparszerű termelési rendszerek sikeres elterjesztése, de nem tekinthető egyedüli formának, amelynek bevezetése minden üzemre és ágazatra kötelező. Az újat nem önmagáért, nem azért kell alkalmazni, mert az „modern”. Még hosszabb ideig meg kell tartani a hagyományosan bevált, lehet ugyan, hogy kevésbé „modern”, de gazdaságosabb, kisebb befektetésekkel járó termelési módszereket, amelyek nem ellentétesek a gazdálkodás kereteivel. A mezőgazdaság iparosodásának feltételei ugyanis üzemenként is eltérőek, és csak a konkrét feltételekhez alkalmazkodó fejlesztés lehet eredményes.

Az agrár–ipari integráció magasabb fokát képviselik az *agrár–ipari egyesületek*, vagy ahogyan egyes szocialista országokban nevezik, az *agrár–ipari komplexumok*. Az utóbbi elsősorban népgazdasági, az előbbi viszont mikroszintű fogalom. Az agráripari egyesületek ugyanis vertikális vállalati, de egyben vállalkozói kapcsolatot is jelentenek. Az ilyen típusú egyesületek az utóbbi években jelentek meg. Leginkább elterjedtek a Szovjetunió egyes köztársaságaiban (Moldáviában, Ukrajnában). Nálunk kísérleti jelleggel négy agrár–ipari egyesülés létesült. Ezekben a résztvevő ipari és a mezőgazdasági vállalatok megtartják önállóságukat.

A közgazdasági irodalomban vita folyik az agrár–ipari egyesületek, komplexumok lényegéről, kialakulásáról és belső tartalmáról. Elégé elterjedt az a vélemény, hogy az agrár–ipari komplexumok három fő komponensből tevődnek össze, amely

1. a mezőgazdaság számára termelési eszközöket gyártó iparágakból és ezen iparágak által a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátására létrehozott termelő–értékesítő vállalatok széles hálózatából;

2. a mezőgazdaságból és

3. az élelmiszeriparból és az élelmiszer-kereskedelemből áll.

Ami az agrár–ipari komplexum makroszintű értelmezését illeti, kétségtelen, hogy az ipar egyre nagyobb tömegű termelési eszközt szállít a mezőgazdaságnak és – mint arra rámutattunk – a mezőgazdasági termékek mind jelentősebb részét dolgozza fel az élelmiszeripar, aminek következtében ezen ágazatok kapcsolata szükségszerűen fokozódik. Ezek a kapcsolatok az ágazati kapcsolatok mérlegében valóban kirajzolódnak és nagyon is indokolt a tervező és a fejlesztő munkában a komplex szemlélet érvényesítése. Ez többek között azt jelenti, hogy a szocialista országokban a nemzetközi munkamegosztás alapján erőteljesebben kell fejleszteni a mezőgazdaság számára termelési eszközöket gyártó iparágakat. Az ipar struktúráját úgy szükséges módosítani, hogy a mezőgazdaság iparosodása által támasztott szükségletek kielégíthetők legyenek. Hasonlóképpen sok a teendő az élelmiszeripar fejlesztésében is annak érdekében, hogy a nyersanyagtermelés és -feldolgozás kapacitása közti összhangot megteremtjük. Ebből azonban nem következik, hogy az említett ágazatok irányítását valamiféle szuperminisztérium létrehozásával oldjuk meg. Ha az említett blokk az ágazati kapcsolatok mérlegében valóban ki is mutatható, nincs azonban olyan objektív mérce, amellyel egyértelműen megállapíthatnánk, hogy mi tartozik az agrár–ipari komplexumba. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy szinte minden szerző másutt vonja meg az agrár–ipari komplexum határait. Ennek megfelelően beszélnek szűkebb és tágabb értelemben vett komplexumról, de ezeket sem egyértelmű tartalommal töltik meg.

Hasonló bizonytalan helyzetbe kerülnének akkor is, ha az agrár–ipari komplexumok analógiájára létrehoznánk a vegyipari, az építőipari, az olajipari stb. komplexumot, hiszen ezeknek legalább annyi a létjogosultságuk, mint az agrár–ipari komplexumnak. Sőt, ezek az ipari komplexumok az ágazati kapcsolatok mérlegében meg is vannak. A tervezés, a fejlesztés során tehát itt is komplex szemléletre van szükség.

Több szempontból vitatható az agrár–ipari egyesülések, komplexumok mikroszintű értelmezése is. Így pl. aligha fogadható el, hogy a mezőgazdasági gépgyártás vállalati szinten egyesül a nyersanyagtermeléssel és a feldolgozással. Annak ellenére, hogy a mezőgazdaság egyre több gépet használ, a mezőgazdasági gépipar fejlődését, a gépek műszaki színvonalát a gépgyártás egészének a helyzete határozza meg. A mezőgazdasági gépgyártásnak a gépipar többi ágaival kell kooperálnia. Esetenként persze elképzelhető, hogy az agrár–ipari egyesülésekben termelési eszközöket előállító vállalatok is részt vesznek. Ennek tisztázása, úgy vélem, további kutatásokat igényel. Egészében azonban a mezőgazdaság és a számára termelési eszközöket gyártó vállalatok közti kapcsolatok erősítését – amire valóban szükség van –, megítélésem szerint, nem itt kell keresni. Az iparszerű termelési rendszerek esetében nálunk jelenleg is megfigyelhető a mezőgazdasági és a termelési eszközöket gyártó vállalatok között szerződéses kapcsolat. Így pl. az IKR keretében (Nagyigmánd) az egyes mezőgazdasági üzemekben sokrétű kísérleteket végeznek mezőgazdasági gépekkel, és szoros együttműködés valósult meg a gépgyártókkal és a fejlesztő intézetekkel. Az együttműködés eredményes, a gépgyártók az IKR által összegyűjtött tapasztalatokat jól hasznosítják. Az ilyen kapcsolatokat kell erősíteni és szélesíteni a jövőben is, a partnerek kölcsönös előnyeinek alapuló szerződések révén. Ez végső soron a gyártó vállalat érdeke is.

Ugyancsak problematikusnak látszik az élelmiszer-kereskedelmi vállalatok egyesítése az agrár–ipari egyesülésekben. Ez abból az ellentétes fejlődési irányból adódik, hogy míg a mezőgazdasági üzemek egyre jobban szakosodnak, addig az élelmiszer-kereskedelemben a szakosított boltokkal szemben terjednek az univerzális áruházak (szupermarketek). Ezek az élelmiszeripartól szerzik be az általuk árusított termékeket. További problémát jelent az is, hogy ezek az univerzális áruházak nemcsak élelmiszeripari, hanem egyéb (tartós és nem tartós) fogyasztási cikkeket is árusítanak. Az agrár–ipari egyesülések persze létrehozhatnak saját bolthálózatot, de ezek szükségszerűen szakboltok, ahol az egyesülések saját termékeiket árusítják. Az agrár–ipari egyesülések alakításakor nem lenne helyes arra törekedni, hogy a kereskedelmi vállalatokat tömegesen bevonjuk ezekbe. Az univerzális áruházak és az agrár–ipari egyesülések közti kapcsolatoknak is elsősorban szerződésen kell nyugodniuk. Ezért is hangsúlyoztuk, hogy a szerződések rendszere fennmarad a jövőben is.

Ha ez érvényes az élelmiszer-kereskedelemre, még inkább vonatkoztatható azokra az ágazatokra, amelyek nemcsak az agrár–ipari egyesüléseket szolgálják ki (pl. energiatermelés, szállítás, hitelezés stb.). Ezeknek is csak kapcsolataik vannak a mezőgazdasággal, de vállalatilag azzal nem olvadhatnak egybe.

Végül is arra a következtetésre jutunk, hogy az agrár–ipari egyesülésekben a nyersanyagot termelő állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek, élelmiszeripari vállalatok, esetenként fogyasztási és értékesítő szövetkezetek és tudományos kutató-intézetek, szükség szerint a mezőgazdaság számára bizonyos termelési eszközöket előállító vállalatok vehetnek részt. Az agrár–ipari egyesülésnek ez a felfogása természetesen nem

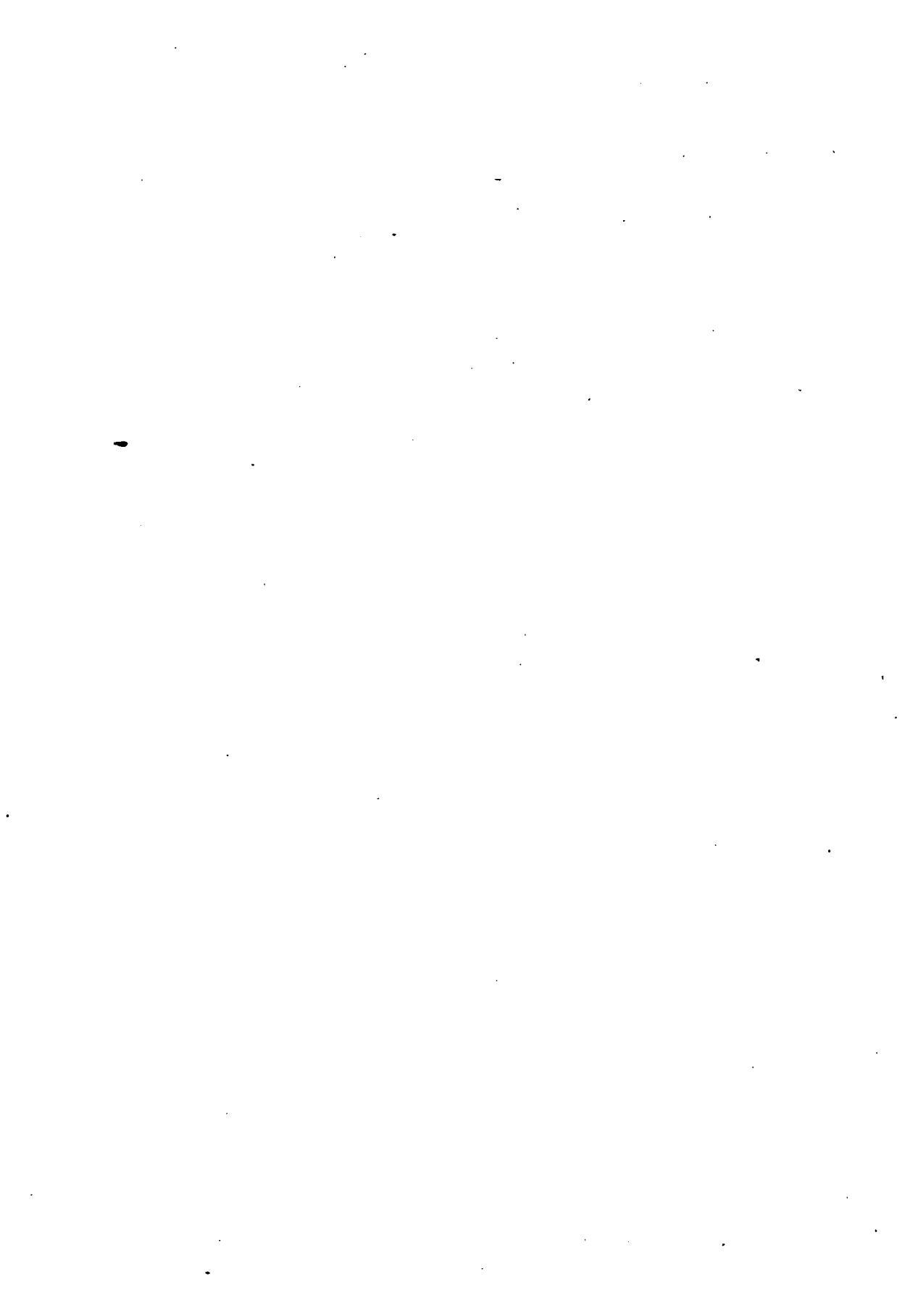
zárja ki, hogy abban legyen gépjavitó, karbantartó, szállító, kereskedelmi tevékenység. Csupán azt kívánom hangsúlyozni, hogy nem helyeselhető az agrár–ipari egyesülésnek az az értelmezése, amely – mint említettük – ma eléggé általános. Úgy vélem, hogy az agrár–ipari egyesülések tartalmi kialakítása még további vitákat igényel.

Az agrár–ipari egyesülések elősegítik az élelmiszer-termelés hatékonyságát, ezért gyakorlati fontosságuk igen jelentős. Elterjedésük az objektív és szubjektív feltételek kialakulása alapján csak fokozatos lehet. Jelenleg elsődleges feladat a meglévő és bevált együttműködési formák jobb kihasználása, a hazai és más szocialista országokban működő agrár–ipari egyesülések tapasztalatainak tanulmányozása, gondos elemzése. Ennek alapján kell dönteni kialakításukról és elterjesztésük üteméről. Úgy vélem, távlatilag indokolt, hogy az integráció *sokszínűsége* megmaradjon, mert ez gazdasági szempontból előnyös.

Az agrár–ipari integráció, illetve a különböző tulajdonú vállalatok egyesítése, együttműködése – mint említettük – elősegíti a szocialista termelési-tulajdonviszonyok továbbfejlődését is. E formák tulajdonviszonyainak vizsgálatával a közgazdaság-tudomány ma még adós. A teljességre való törekvés nélkül is megállapítható azonban, hogy a nálunk létrejött társulásokban, közös vállalatokban, mindenekelőtt a *szövetkezeti és állami vegyes vállalatokban* figyelhetjük meg a tulajdonviszonyok változását, fejlődését. A közös vállalatok tulajdonosai a termelési eszközöknek, s ez a tulajdon elkülönül a taggazdaságok tulajdonától. Az elkülönülés azonban kisebb, mint az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek közti elkülönültség, hiszen a tagvállalatok *résztulajdonosai* a közös vállalatoknak és közvetve, képviselőik révén részt vesznek annak irányításában. Amennyiben a társulásokban csak termelőszövetkezetek vesznek részt – noha ezek a társulások gazdasági szempontból jelentősek –, azok alig érintik a tulajdonviszonyokat.

Jelentősebb változásokat eredményez az agrár–ipari egyesülés, amennyiben szükségszerűen magában foglal állami és szövetkezeti vállalatokat. E vegyes-tulajdon jellegében közeledik az egységes össznépi tulajdonhoz. A vegyes-tulajdonban magasabb szintre emelkedik a munka és a termelés társadalmosítása. Az agrár–ipari integrációban résztvevő különböző tulajdonú vállalatok a többletermék egy részét a közös vállalkozás újatermelési folyamatának bővítésére fordítják, s az így bővülő közös vállalat egyaránt szolgálja valamennyi résztvevő jólétének növekedését. A tulajdon magas fokú koncentrációja alapján magasabb színvonalon valósítható meg a tagvállalatok közti együttműködés, kooperáció és a tervszerű irányítás is. Az agrár–ipari egyesülések lehetővé teszik a munka szerinti elosztás következetesebb megvalósítását. Végeredményben az agrár–ipari egyesülések elősegítik a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság lét körülményeinek és tudatának, gondolkodásmódjának közeledését is, vagyis a két baráti osztály közti különbségek megszűnése irányába mutatnak. Ezt a folyamatot azáltal is elősegítik, hogy az egyesülés tagjai között csökken (esetleg megszűnik) a gazdasági elkülönültség, és jobban érvényesül az érdekek összhangja is.

Összegezve az elmondottakat, a meglehetősen tézisszerű összefoglalás alapján is megállapítható, hogy az agrár–ipari integráció sokrétű folyamata hathatós tényezője gazdasági-társadalmi fejlődésünknek. Sok még azonban az előttünk álló feladat, jóllehet az első lépések mind az elméletben, mind a gyakorlatban megtörténtek. Sőt, azt mondhatom, hogy a gyakorlat nem egy vonatkozásban megelőzte az elméletet, így az elméletnek sok a törlesztetni valója. E kérdések kimunkálása mélyreható és felelősségteljes erőfeszítéseket igényel a közgazdaságtudományok művelőitől. Sőt, a siker csak akkor lesz teljes, ha a téma kutatását interdiszciplinárisan szervezzük meg.

ÁLLAMI BEAVATKOZÁS A MONARCHIABELI MAGYARORSZÁGON

NAGY ENDRE

- I. A gazdasági fejlődés ellentmondásainak jellege
  - A) Az alapvető ellentmondás a termelés módja és „homlokzata” között. Marx Oroszországról.
  - B) Az alapvető ellentmondás megjelenési formái: 1. Az ipar fejlődési üteme. 2. A bruttó nemzeti termék növekedése. 3. A mezőgazdaság fejlődése. 4. Az ipar szerkezete. 5. A bankkoncentráció és a fináncstőke kialakulása.
- II. Az állami beavatkozás.
  - A) Az állami beavatkozás főbb formái: 1. A vasútépítés állami támogatása. 2. Ipartámogatás, szubvenciók, megrendelések. Az önálló vámterület kérdése. 3. Az állam közvetítő szerepe a külföldi tőke beáramlásában.
  - B) Az állami üzemek termelési és létszámadatai.
  - C) Az állami üzemek igazgatása.
  - D) Az állami üzemek belső ellentmondásai: 1. Marx a kincstári üzemek társadalmasulásáról. 2. Az állami üzem mint a tőkés termelési mód tagadása a feudális termelési mód felől: a. Az állami üzem mint a közmunka formája. b. Az állami üzem mint eszköz a tőkés termelési mód történelmi előfeltételeinek megteremtésére. c. Az állami üzem mint eszköz az agrárius-feudális társadalmi osztályok hatalmának átmentésére. A „neomerkantilizmus” kérdése. Engels a „feudális” államosításról. 3. Az állami üzem mint a tőkés termelési mód tagadása a tőkés termelési mód határain belül („szociális állam”) és kívül (szocializmus): a. Az állami üzem mint a tőkés termelési mód megszüntetése a tőkés termelési módon belül. Marx a részvénytársaságról. b. Az állami üzem mint a szocialista államosítás csírája.
- III. Az alapvető ellentmondás megnyilvánulása a társadalmi struktúrában.
  - A) A magánvaló osztályok kialakulatlansága.
  - B) A dzsentroid kompromisszum „hatalomvédele bensősége”.
  - C) A korporációk kialakulása a közigazgatásban.

I. A gazdasági fejlődés ellentmondásainak jellege

*A) Az alapvető ellentmondás a termelés módja és „homlokzata” között.
Marx Oroszországról*

A Huszadik Század szociológusainak köréhez tartozó Leopold Lajos a tizes években írott egyik tanulmányában *szinlelt kapitalizmusnak* nevezi a tőkés átalakulásnak azt a formáját, amely a monarchiabeli Magyarországon kialakult. Mert igazi kapitalizmus ott van, mondja, „ahol lehetőleg koncentrált üzemekben, a lehető legtagozottabb *munkamegosztással piacra* termelnek. A termelés eszközei *tőkések* kezén vannak, akik az elvégzendő termeléshez *bizalmukat* adják, mikor a szükségelt készletet előlegezik. A bizalom alapja a *spekuláció* és a *kalkuláció*. Az igazi tőkés rend gazdasági elemei: a koncentráció, munkamegosztás és piacra termelés.”¹ Ezzel szemben Magyarországon a kapitalizmusnak csak a jogrendszere létezik, amely ugyan megkönnyíti, de nem teszi

¹ Leopold Lajos: Elmélet nélkül. Gazdaságpolitikai tanulmányok. Budapest, 1917. 104. p.

lehetővé az igazi kapitalizmus kibontakozását. „Idegen képlet, kirívó stílus a nemzet ősi törekvései között. Az a diszparitás terheli, hogy kívülről erőltették s nem belülről nőtt kifelé.”² De vajon ki kell-e egyáltalán fejlődnie az igazi kapitalizmusnak? Ahogyan Leopold kérdezi 1917-ben: „Elszakadván az álkapitalizmustól: útba kell-e még ejtenünk Manchestert s nem mehetünk-e egyenest Rochdale-be? Oroszország már nem akar tudni Manchesterről, már egyenest Rochdale-ba akar menni.”³

A kérdés a magyar fejlődés eleveire tapint, s igen figyelemre méltó az Oroszországgal vont párhuzam is. De míg a színlelt kapitalizmus kifejezés minden szellemessége ellenére voltaképpen arról árulkodik, hogy Leopold nem veszi észre: Magyarországon a tőkés fejlődésnek egy *másik* útja jelent meg, amely eltér a nyugat-európaítól, addig a kérdés azon az előfeltevésen alapszik, hogy a társadalmi fejlődés magasabb fokára lépés nem szükségelt minden megelőző fok bejárását, vagyis talán nem kell a szabadkereskedelem Manchesterébe menni ahhoz, hogy a szövetkezeti gazdálkodás Rochdale-jébe jussunk. Marx, mikor az orosz földközösség azon fejlődési lehetőségét kimutatja, hogy az a kollektív termelés és elsajátítás modern társadalmába átmentődjék, azt is kifejti, hogy mindezt azért teheti meg, mert a világpiac egyidejű fennállása következtében „képes magáévá tenni a tőkés rendszer által kimunkált pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt”.⁴ Azokat, akik egy ilyen fejlődés lehetőségét kétségbe vonnák, Marx felszólítja: „Magyarázzák meg nekem, hogyan tudták bevezetni egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, hiteltársaságok stb.), amelyeknek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?” „A gépek, gőzhajók, vasutak stb. kiaknázásához kénytelen volt-e Oroszország a Nyugat mintájára átmenni a gépiparnak egy hosszú *inkubációs időszakán*?”⁵ A fogalmazványokban, például a levélben, amelyet V. I. Zszulicsnak elküldött, tiltakozik az ellen, mintha A tőkében ő a Nyugat-Európában lejátszódott gazdasági fejlődés Keleten történő megismétlődésének „történelmi elkerülhetetlenségéről” beszélt volna.⁶

Amellett, hogy e fejtegetések bizonyítják: a gazdasági fejlődés egy-egy országban a világpiac és gazdaság kialakulása folytán egyrészt bizonyos területen előreszaladhat – miként ez lehetőségként megvolt az orosz földközösségben és ténylegesen a termelés felépítményében –, másrészt közbenső fokozatok kimunkálásának ama „caudiumi igáját” kikerülheti, Marx megragadja az ilyen jellegű fejlődés *gazdaságon belüli* alapvető ellentmondását. Egy másik levélben, melynek a vasútépítkezésekre vonatkozó részeit még fel fogjuk használni, azt mondja, hogy „Oroszország inkább XIV. Lajos vagy XV. Lajos korára emlékeztet, amikor a társadalom épületének pénzügyi, kereskedelmi, ipari felépítménye, illetve helyesebben *homlokzata* úgy festett (bár sokkal szilárdabb alapokon nyugodott, mint Oroszországban), mintha gúnyt űzne a termelés zömének (a mezőgazdasági termelésnek) stagnálásából és a termelők éhezéséből”.⁷ A levél másik helyén pedig arról beszél, hogy nemcsak Oroszországban, hanem más alulfejlett országokban is „amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott”, a vasút-

² Leopold Lajos: I. m. 97. p.

³ Leopold Lajos: I. m. 131. p.

⁴ Marx: Levél V. I. Zszulicshoz. Első fogalmazvány. MEM. 19. kötet. 268. p.

⁵ Marx: I. m. 262. p.

⁶ Marx: Levél V. I. Zszulicshoz. MEM. 19. kötet. 286. p.

⁷ Marx: Levél N. E. Danyiicszonhoz. MEM. 34. kötet. 370. p.

építkezés odahatott, „hogy rögtön megteremtsek kapitalista *felépítményüket*, s azt olyan mértékben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szerkezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta”.⁸

Látható mindebből tehát, hogy Marx szerint a nyugat-európaiától eltérő múlt század-beli kapitalizálódás lényegi belső ellentmondása egyfelől magán a *gazdaságon* belül annak hagyományos, elmaradt – szorosabb értelemben vett – termelési módja, valamint ennek inadekvát, „túlfejlett” kereskedelmi, elosztási, ipari *felépítménye* vagy *homlokzata* között feszült. Az alábbiakban a marxi formulát igyekszünk alkalmazni a magyarországi kapitalista átalakulásra, mégpedig szoros összefüggésben az államnak ebben az átalakulási folyamatban játszott kitüntetett szerepével. Hogy a termelés módja és homlokzata között ez az ellentmondás ily módon kifejlődhetett, abban az államnak úgyszólván döntő szerepe volt, amire Marx szintén utal. „A parasztok terhére (az állam) melegházilag nagyra növelte a nyugati tőkés rendszer azon ágait, amelyek anélkül, hogy bármiképpen is fejlesztenék a földművelés termelési előfeltételeit, a legalkalmasabbak arra, hogy megkönnyítsék és meggyorsítsák gyümölcseinek a nem-termelő közvetítők által történő ellopását. A parasztok terhére (az állam) mintegy melegházban nagyra növelte a tőkés rendszer legkönnyebben akklimatizálható kinövéseit, a tőzsdét, a spekulációt, a bankokat, a részvénytársaságokat, a vasutakat, amelyeknek deficitjeit fizeti és profitjait előlegezi a vállalkozóknak stb.”⁹

Természetesen Oroszország és Magyarország között számos eltérés állt fenn; elég, ha a jobbágyfelszabadítás különbözőségét említjük. Újabb gazdaságtörténet-írásunkban meghonosodott a középkelet-európai „modell” kifejezés, amely a Középkelet-Európában végbemenő tőkés átalakulásnak a nyugat-európaiától és Oroszországtól eltérő sajátosságait írja le. Arról van itt szó, hogy az az alapvető ellentmondás, amely a termelés módja és homlokzata között feszül, ténylegesen behatol az egész társadalmi összlet minden pórusába és azokat legteljesebb mértékben áthatja. Ha fogalmi nyelvre fordítjuk Marx azon kifejezését, hogy a termelés homlokzata gúnyt űz a termelés módjából, akkor azt kell mondanunk, hogy olyan struktúrák együttlétézését találjuk, amelyek kölcsönösen tagadják egymást: a feudális termelési mód tagadva van a jövő, a monopolkapitalista, imperialista vagy – az orosz földközösség elvont lehetősége esetén – szocialista jövő felől, következésképpen a társadalom gazdasági és szociális struktúrájában lépten-nyomon ilyen antitetikus együttlétező struktúrákra kell bukkannunk.

Nem vitás, hogy ez esetben az egyenlőtlen fejlődés különös formájával van dolgunk, amelynek *minőségi* jelleget tulajdonítunk, elhatárolva a középkelet-európai fejlődést a nyugat-európaiától. Köztudomású, hogy Marx az angliai kapitalizmust tekintette „klasszikus”-nak a nyugat-európaiak közül, mivel a múlt század második feléig ott érvényesültek legkifejlettebben, legtisztábban stb. a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségei.¹⁰ Ha most e klasszikus tőkés gazdaság különböző struktúráinak, komplexumainak stb. fejlődési szakaszait az időbeliségben különböző pontoknak képzelnénk el, s így különböző párhuzamos pontsorokat kapnánk, s ugyanezt tennénk a Magyarország esetében is, akkor utóbbinál azt tapasztalnánk, hogy – szemben az angliai „lineáris” pontsorokkal – az

⁸ Marx: I. m. 360. p.

⁹ Marx: Levél V. I. Zaszulichhoz. Első fogalmazvány. MEM. 19. kötet. 269. p.

¹⁰ Marx: A tőke I. kötet. MEM. 23. kötet. 6. p.

egyes időtartamponatok hiányoznak, illetve a későbbi fejlődési pontok egybeesnek korábbiakkal, az idő „megsűrűsödik”. Marx mondja 1867-ben Németországról, hogy „A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket”.¹ Akkor mennyivel inkább érvényes ez Magyarországra!

Az alábbiakban a gazdaságtörténet ismert adataiból emeljük ki azokat, amelyek az időpontok ellentmondó együttlétezését megjelenítik.²

B) Az alapvető ellentmondás megjelenési formái

1) *Az ipar fejlődési üteme.*³ A magyar tőkés fejlődés feszített jellegét, az időpontok megsűrűsödését mutatja, hogy az ipari fejlődés voltaképpen nem húzódott szét arányosan a Monarchia fennállásának egész időszakára, hanem túlnyomórészt a 90-es évek második felétől a világháború kitöréséig terjedő időszakra összpontosult. Ekkor, 1898 és 1913 között, több mint évi 5% volt, szemben a nyugat-európai 4,6%-os átlaggal.⁴ Ezen adat első pillanatban meghökkentő mivoltát azonnal megfosztja e jellegétől egyrészt az, hogy az indulási alap rendkívül alacsony volt, másrészt pedig az, hogy az átlag mögött az ipar belső, káros hatású strukturális aránytalanságai húzódnak meg. Így például a nehéz-ipar legfontosabb ágában, a *gépiparban* az évi fejlődési ütem ugyan elég magasnak látszik (5%) 1901 és 1913 között, azonban csak kevesebb, mint fele a nyugat-európainak (10,5%), jóllehet utóbbi sokkalta szélesebb alapról indult. Még figyelemre méltóbb a számok csalóka jellege a *textilipar* esetében, melynek a tőkés viszonyok kibontakoztatása szempontjából éppen az egész gazdaságon tovagyrúró hatása miatt csaknem mindenütt nagy szerepe volt, ahol ugyan azt látjuk, hogy a fenti időszakban messze felülmúlta 14,6%-os (bőr- és ruházati iparral együtt számítva) fejlődésével a nyugat-európai (3,5%), úgyszólván nulláról indult azonban, s ha az abszolút számokat vesszük, csak igen-igen szerény eredményként könyvelhető el. Így például, míg a pamutfonó orsók száma a századforduló idején Magyarországon 110 000 volt, addig Ausztriában több mint 4,5 millió, Németországban pedig közel 10 millió, s bár 1913-ra számuk 350 000-re emelkedett, ezzel Magyarország az utolsók között volt Európában. Ez a textilipar a hazai szükségleteknek csupán 30%-át fedezte. A textiliparban lezajlott fejlődés, melynek lényegi sajátossága a fejlődési ütem és a nyugat-európaival egybevetett abszolút számok

¹ Marx: I. m. 6. p.

² „A viszonylag gyors fejlődés az alapjában továbbra is alacsony fejlettségi szint a magyar gazdasági életet sajátos konglomerátummá tette, amelyben egymás mellett a legkülönbözőbb fejlettségi szintnek és formának megfelelő gazdasági szektorok voltak találhatóak.” Berend T. Iván., Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest. 1972. 80. p.

³ Az adatok a következő helyeken találhatóak: Berend T. Iván, Ránki György: Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején, in: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1974. 20., 22., 23. p. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest 1975. 102., 103. p.

⁴ Hanák Péter szerint az ipari növekedés évi rátája 5,2%, Berend T. Iván és Ránki György számításai szerint 5,4%. Ld. Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában – Túlsúly vagy függőség, in: Magyarország a Monarchiában, Budapest. 1975. 299. p. Berend T. Iván, Ránki György: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1974. 20. p.

ellentmondása, végbement több-kevesebb mennyiségi módosulással úgyszólván a többi iparágban is. Kiemelésre méltó azonban azért, mert az ellentétes pólusának tekinthető igen fejlett élelmiszeriparral együtt döntő eleme a Lajtán túli (osztrák–cseh) területek ipari struktúrájához idomult – Hanák Péter kifejezésével élve – negatív kópiának, amelyben mintegy megtestesült Magyarország monarchiabeli helyzetének hátrányos mivolta. Ugyanakkor a textilipar tipikusan tekinthető annyiban, hogy fejlődésének időpontjai a Monarchia bukásáig nem érik utol a nyugat-európaiak. Noha Magyarország Európa össznépességének 6,5%-át adta, gyáripari termelése azének csupán 1,5%-át tette ki, s így nemcsak a három fejlett tőkés ország (Anglia, Franciaország, Németország), hanem Belgium, Svájc, Hollandia és Svédország is megelőzte.

2.) *A bruttó nemzeti termék növekedése.* A bruttó nemzeti termék szempontjából a magyar fejlődés valamivel túlhaladta az iparosodottabb országokét és Ausztriáét is, de ha a magyarorszáival nagyjából egy szintről indulókkal vetjük egybe, akkor azt látjuk, hogy a növekedési ütem Németországban és Svédországban nagyobb volt, Oroszországban pedig közel azonos.¹⁵

3.) *A mezőgazdaság fejlődése.* Ami a részben a kapitalizmus, részben a feudalizmus felé divergáló egymást elvileg tagadó gazdasági formák és struktúrák ellentmondó együttlétezését illeti, ki kell emelnünk, hogy az egyes gazdasági struktúrák és formák saját magukon belül is, attól eltekintve: *kifelé* a gazdasági összletben mit képviselnek, szintén kétfelé tagadó szubsztrátummal bírnak. Ez többira kitűnő példa a mezőgazdaság. Egyrészt a mezőgazdaság *éppen, mert* meglehetősen elmaradott volt technikai szempontból, s nem rendelkezett a fölfeljesztéshez elegendő saját erőforrással, felfokozza a banktevékenységet, amely így ezt túlnyomórészt a mezőgazdaságra irányítja,¹⁶ s ezáltal a tőkés fejlődés legmagasabb szintjén honos modern bankrendszer hoz létre, másrészt, míg a mezőgazdaság *kifelé* így él a bankrendszerrel, *befelé önmagában* is mutatja az ellentmondó struktúrák együttlétezését, minthogy a nyugat-európai agrártechnikai fejlődésnek a XVIII. század végétől a XX. század elejéig húzódó három korszakára jellemző sajátosságokat összehozza, egybesűríti, s a különböző korszakokhoz tartozó vívmányokat egyidejűleg felhasználja.¹⁷ De nemcsak a technika, hanem a tulajdoni forma tekintetében is ellentmondó együttlétet exisztál; egyrészt ugyan növekszik a bér munkások száma, a tőkés bérlet, de ugyanakkor másrészt a kiegyezést követő agrárpolitikai intézkedések odahatnak, hogy növekszik a feudális kötött birtokállomány.¹⁸ Nem szükséges itt a példákat a mezőgazdaságon belül szaporítani, amelyek, lenne szó a mezőgazdaság bármely ágáról, objektív vagy szubjektív feltételeiről stb. ugyanezt a tényállást mutatnák. Ezenkívül a mezőgazdaság tőkés átalakulása nem a szabadverseny körülmények, hanem a monopolisztikus formában ment végbe, mivel a 70-es évek válsága nyomán a védővámok monopolhelyzetet teremtettek a magyar búza számára a Monarchia piacán, ami arra vezetett, hogy a gazdálkodás külterjes maradjon, túlnyomórészt foglaljon el az összmező-

¹⁵ Berend T. Iván, Ránki György: A magyar gazdaság száz éve, Id. kiadás. 79. p.

¹⁶ „A jelzáloghitelekhez képest 1867. után mindvégig alacsonyabb volt a bankok kereskedelmi és ipari hitelezése. Mindez egyértelműen mutatja a kiépült bankrendszer agrárcentrikus tevékenységét.” Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 48. p.

¹⁷ L. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 78. p.

¹⁸ „1913-ban az összes földterület egyharmada, a 200 kat. holdon felüli birtokoknak közel 60%-a volt korlátozott forgalmú birtok.” Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 72. p.

gazdaságban a gabonatermelés. Ez pedig egyáltalán nem ösztönzött technikai forradalmasságra.¹⁹

4.) *Az ipar szerkezete.* Az időpontok ellentmondó együttléte figyelhető meg az ipar területén is. Bár az ipari fejlődés üteme, mint láttuk, magas volt, mégis az iparnak a mezőgazdasághoz viszonyított aránya a nemzeti jövedelem területén túlnyomó maradt egészen a világháborúig.²⁰ Ami azonban e mutatónál is fontosabb, az az, hogy az ipar maga is igazodott a gazdaság meghatározó agrár jellegéhez, s a mezőgazdasággal összefüggő iparágak egyoldalú túlsúlyát alakította ki.²¹ Az ipar eme mezőgazdaságra vonatkozásában azonban már megmutatkoznak az ipar belső strukturális aránytalanságai, amit a gazdaságtörténeti irodalom minduntalan kiemel, s ami nem más tulajdonképpen, mint az előrehaladt tőkés termelési *formák* együttlétezése az alulfejlettekkel. Ez látszik például a kis- és nagyipar arányán, ahol is bár a nagyipari termelés például a tízes években az ipari össztermelés közel háromnegyed részét adta, egész iparágak megőrizték kisipari jellegüket, s egészében véve a kisipar fejlődése lépést tartott a nagyiparéval. Még feszültebb ellentmondást találunk az *ipar koncentrációjánál*: „A XX. sz. elején a gyárak több mint háromnegyede a munkásoknak csak alig több mint egynegyedét alkalmazta, míg a gyárak 3,8%-ában találjuk a gyári munkások több mint egyharmadát”,²² ami azt jelenti, hogy az üzemi koncentráció felülmúlta a korabeli nyugat-európaiakat. E mozzanatnak tárgyunk szempontjából komoly elméleti jelentősége van. Nem az történik itt tehát, hogy miként Marx Németországgal kapcsolatban megjegyezte – elavult termelési módok tengetik tovább létüket a kapitalizálódó gazdaságban, hanem éppenséggel ennek az ellentéte, nevezetesen: a termelés olyan homlokzata fejlődött ki, amely *fejlettebb*, mint a „klasszikus” nyugat-európai országoké. Mármost ez a magas fokú üzemkoncentráció, noha nyugat-európaihoz viszonyítva alacsony színvonalú tőkefelhalmozásra támaszkodott, „természetszerűen megkönnyítette a külső hatásoktól ösztönzött folyamatok kibontakozását, a monarchia egészére kiterjedő monopolista szervezetek, kartellek, kiterjedését Magyarországra”.²³ 1870-ben az osztrák vaskartellhez a magyar gyárak is csatlakoztak, 1891-ben hasonló módon jött létre a cukorkartell, 1893-ban a petróleumkartell. Bár a kezdeti alakulatok igen labilisak voltak, s megerősödésük az 1900–1903-ban kialakuló túltermelési válsággal indul meg,²⁴ a magyar iparfejlődésnek a mezőgazdasághoz hasonló sajátosságát testesíti meg azzal az eltéréssel, hogy amott a *laissez-faire*-nek a felváltása a világpiacon való vonatkozásban öltött monopolisztikus jelleget a magyar termények vámvédelmével, addig befelé, állami beavatkozástól mentesen, noha önmagában véve anorgánusan, nem a felhalmozás *eredményeképpen* jöttek létre az ipari monopóliumok.

5.) *A bankkoncentráció és a fináncióke kialakulása.* Már a Marx-szövegekben is olvashattuk, hogy az alulfejlett országokban a termelési mód elmaradottságából csúfot

¹⁹ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 76. p.

²⁰ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 120. p.

²¹ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 121. p.

²² Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 112. p.

²³ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 124. p.

²⁴ A monopóliumok kialakulásával kapcsolatban I. Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900, Budapest, 1954. 548–556. p. Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben, in: Berend T. Iván, Ránki György: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1974. 191. p.

űző modern bankrendszer jött létre. Magyarország esetében még azt is hozzá kell tenni ehhez, hogy a modern bankrendszer éppenséggel a mezőgazdaság elmaradottságától kapott úgyszólván döntő tökélet kifejlődéséhez. Egyrészt, hiszen a XIX. sz. második felében a jelzáloghitelek a pénzügyintézetek kölcsönállományának mintegy 50–60%-át tették ki, másrészt mivel a belső források a tőkés átalakuláshoz nem voltak elegendők, ennek elősegítése csakis a bankhitelek révén mehetett végbe. Végeredményben „az agrárérdekek és az ehhez kapcsolódó exportigények (szállítás) játszottak vezető szerepet a modern bankrendszer életrehívásában és a tőkés fejlődés legmagasabb szintjére emelkedésében”,²⁵ ami alapvető eltérést jelent a nyugati hitelszervezet kialakulásától, ahol a hitelszervezet az ipar és mezőgazdaság egyidejű forradalmasodásának a bázisán fejlődött.²⁶

Ugyanakkor a hitelszervezet már kifejlődésének korai szakaszában monopolisztikus jelleget öltött. Magyarországon 1873-ra 637 pénzügyintézet működik, de ezek közül az öt legnagyobb a betétállomány több mint felével rendelkezik. A gazdasági válság nyomán sok pénzügyintézet csődbe jutott, de a 80-as évekre újból fellendül a bankalapítás. 1900-ra az öt vezető bank az összes hitelintézeti tőke 47%-át, 1913-ra 57%-át uralta. A monopolhelyzet elősegítette a banktőke behatolását az iparba, miáltal hamar megindult a finánc-tőke kialakulása, s az első világháború kitörése előtt az öt legnagyobb bank a magyarországi nagyipar 47%-a fölött gyakorolt ellenőrzést.²⁷

A kialakult finánc-tőke éppenséggel, mivel eredetében a földbirtok hiteligényein nőtt fel, s a földbirtok mintegy 50%-a a nagybirtokosok kezén volt, akik végső soron az államhatalom birtokosai voltak, szorosán összefonódott a nagybirtokos osztállyal: grófok és bárók ültek a bankok vezérkari székeibe. Ez az összeberkezlődés a két osztály között végül is a finánc-tőkét szembeállította az ipari burzsoáziával, amely önálló vámterületet követelt, ám ezt a *naut finance* sohasem támogatta.²⁸

II. Az állami beavatkozás

A) Az állami beavatkozás főbb formái

1.) *A vasútépítés állami támogatása.* A vasútépítés talán a középkelet- és kelet-európai típusú tőkés fejlődés punctum saliens, amennyiben annak szinte minden ellentmondását magában foglalja. Egyfelől bázisul egy elmaradott, külterjes, a tőkés fejlődés prenatális állapotában leledző mezőgazdasági termelési mód szolgál, de ezt a korlátolt helyi jellegű termelést a tőkés gazdaság legkifejlettebb alakjának, a világgiaconak elemévé teszi, miáltal azonban ő maga válik alapjává az ő szükségleteire kiépülő bányászatnak, kohászatnak és vasúti járműgyártásnak.²⁹ Közvetítő szerepet játszik az állam és a gazdaság között, amennyiben az agrárérdekek uralta állam beavatkozik a magánvasút-építésbe, támogatja a kamatbiztosítással, ami példátlan nyereszkekésekre és panaszokra ad lehető-

²⁵ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 49. p.

²⁶ L. Berend T. Iván, Ránki György: Középkelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest, 1976. 99–100. p.

²⁷ Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 218. p.

²⁸ L. Szende Pál: Önálló vámterület és az osztályok erőviszonyai. Huszadik Század. 1906.

²⁹ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 53. p.

séget. De míg egyfelől *konzerválja* ily módon az agrárius-feudális érdekeket, addig *bomlasztóan* hat a tradicionális társadalmi struktúrára: százezreket változtat bérmunkássá.³⁰ Magyarországon a vasutak kiépítésének a közös vámterületből eredő azon specifikuma is megvolt, hogy az nem csupán a magyar mezőgazdaság termékeit vitte el, hanem idehozta az osztrák ipari gyártmányokat is, rontva a magyar ipar értékesítési lehetőségeit.³¹ Marx a vasútépítésnek ezt a Közép- és Kelet-Európában betöltött sajátos szerepét Oroszország példáján tárgyalja a korábbiakban már idézett levelében. „A vasutak először azokban az országokban jöttek létre, amelyekben a modern ipar leginkább kifejlődött (Anglia, Egyesült Államok, Belgium, Franciaország stb.), azaz mint couronnement de l'oeuvre abban az értelemben egyrészt, hogy végre a modern termelési eszközöknek megfelelő szállítási eszközök voltak, másrészt óriási részvénytársaságok alapjává váltak, s ezzel hatalmas lökést adtak a tőkekoncentrációnak, meggyorsították a kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét.” Ezzel szemben azokban az államokban, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott, a vasutak Nyugaton történt kiépülése kényszerítőleg, *kívülről* hatott oda, hogy „rögtön megteremtsek kapitalista *felépítményüket*, s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta. Teljesen kétségtelen tehát, hogy meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást.”³² Marx utal az *állam* nagy szerepére a vasútépítésekben: „Angliát kivéve minden államban a kormányok gazdagították meg és fejlesztették nagygyá a vasúttársaságokat az államkincstár terhére.” Különösen Ausztriában, amin vélhetőleg Marx az egész Monarchiát érti, „a vasutak új forrásai voltak az állam elviselhetetlen eladósodásának és a tömegek nyúzásának”.³³ 1867. és 1914. között 6,8 milliárd korona külföldi tőke áramlott az országba, mely az összbefektetések 40%-át képezte; 1913-ban az államadósági kötvények 55%-a külföldi illetőségű volt.³⁴ A társadalmi és politikai bomlás például az Egyesült Államokban úgy következett be, hogy a tőkekoncentráció és a tömegek fokozatos kisajátítása *természetes szülötte* is volt egy példátlanul rohamos ipari fejlődésnek, s nem csupán *eszköze*, mint a fejletlenebb államokban, mint például Oroszországban.

A vasútépítés azonban abból a szempontból is szimptomatikus jelenség, hogy igen erős *állami támogatással* ment végbe. Magyarországon a vasutak magánalapítások voltak: 1873-ig csak 16% volt állami. Az állam 1870-ben 15,8 millió forintot fizetett ki kamatbiztosítás címén.³⁵ Azonban már az 1870-es években bekövetkezett agrárválság napi-rendre tűzte az államosítást, először csak mint a tönkrement vasúti vállalatok szanálásának egyik módját, később egyre inkább a megfelelő forgalmi politika, az olcsó szállítás és előnyös vasúti tarifák biztosításaként.³⁶

³⁰ Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 53. p.

³¹ Például az osztrák textilipar behozatala 1868–1874. között évi átlagban, 128,04 millió forintot ért el, I. Sándor Vilmos: I. m. 185. p.

³² Marx: Levél F. I. Danyielszonhoz, MEM. 34. kötet. 369. p.

³³ Marx: I. m. 369. p.

³⁴ Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 143.

³⁵ L. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 52. p.

³⁶ L. Földi Tamás: A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása, in: Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918 (Szerk: Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál). Budapest, 1956. 87., 89. p.

2.) *Ipartámogatás, szubvenciók, megrendelések. Az önálló vámterület kérdése.* A közlekedés kiépítésének támogatásán, majd a vasút államosításán túlmenően az állam *ipartámogató* tevékenysége tarifa-, vám-, adókedvezményekben és szubvencionálásban nyilvánult meg annak következményeképpen, hogy a zsenge magyar ipar növelésére védővámokat nem vehettek igénybe. Az önálló vámterület kérdése azért vált a monarchia szinte egész előszaka alatt égető problémává, mivel a kiegyezés, jóllehet az udvar a vámpolitikát is közös ügyvé szerette volna tenni, meghagyta azt külön ügynek oly módon, hogy tízévenként a két fél közötti tárgyalások révén kell rendezni, de maga a vámterület közös maradt. Jóllehet, kezdettől fogva voltak társadalmi erők, melyek önálló vámterület megteremtéséért küzdöttek, a kiegyezés alapját alkotó szövetség az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtokosság között,³⁷ melynek mintegy természeti támaszaként a két országban pillanatnyilag adott gazdasági potenciát szolgált,³⁸ mindaddig szilárdan ellen tudott állani azoknak, míg egyrészt az elhúzódo agrárválság a földbirtok erejét elgyengítvén s ezzel párhuzamosan más oldalról a hazai burzsoázia lassan-lassan felnövekedvén, az egyensúlyi viszonyok fel nem billentek. Abban a mértékben, ahogy a magyar burzsoázia erősödött, ellentétbe kellett jutnia a magyar nagybirtokkal azáltal, hogy szemben állt kezdettől fogva az osztrák burzsoáziával, amely őt a közös vámterületen erősen nyomorgatta. „Az ipar izmosodása, a finánc-tőke kialakulása a századforduló idején a nagybirtok gazdasági és politikai érvényesülésének bizonyos visszaszorulásával fenyegetett. A nagybirtok agrárius része, amely a legkövetkezetesebben fejezte ki azokat az érdekeket, hogy a tőkés fejlődést továbbra is a nagybirtok érdekeinek vessék alá, már a 90-es évektől, de különösen a századforduló után mind élesebben veszi föl a harcot az uralkodó osztályok másik csoportja, a fináncoligarchia, az ún. „merkantil” blokk, ellen”.³⁹ Az agráriusok törekvéseinek indítékát az elhúzódo mezőgazdasági válságból a rájuk háruló következmények, céljukat pedig bizonyos gazdasági intézkedések alkották, melyeket az államnak az ő védelmükre hoznia kellett volna. Legfőbb céljuk a monarchia piacán való monopolhelyzetük megőrzése volt, és ezért harcoltak az agrárvámok felemeléséért, a szesz kontingálásáért, a liszt kivitelre szánt gabona vámmentes behozatalának megszüntetéséért, és nem utolsósorban az állami ipartámogatás ellen. Szende Pál, aki a századelőn Garami ellenében kivívta, hogy a szociáldemokrata párt programjába az önálló vámterület követelése is bekerüljön, világosan látja ennek motívumait: „Az igazi ok azonban abban rejlik” (jóllehet a nagybirtokosok mindig arra a kárra hivatkoznak, amely a monarchiai piac elvesztése következtében őket érné), „hogy a nagybirtok attól fél, miszerint az önálló vámterület iparfejlesztő hatása alatt kifejlődő bouergeoisie politikai egyeduralmát fogja veszélyeztetni, az ipar a munkáskezeket magához fogja vonni s többé nem kaphat 30–40 krajcárért napszamosokat, s amit elsősorban kellett volna említenem,

³⁷ „Magyarország tőkés fejlődése a kiegyezés után az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtokos osztály érdekeihez igazodva bontakozhatott csak ki.” *Berend T. Iván, Ránki György: Magyarország gyáripara 1900–1914.* Budapest, 1955. 39. p.

³⁸ „Magyarországon a természeti-gazdasági adottságoknak legmegfelelőbb ágak a mezőgazdaság, az élelmiszeripar, az extraktív ágak, Ausztriában a könnyűipar, a gépipar fejlődtek és túlnyomóan ezek termékeit (búza, liszt, ill. textilárúk) cserélték egymás között”, *Hanák Péter: I. m. 304. p.*

³⁹ *Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 39.* Az agrárius-merkantil ellentéttről. I. még: *Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 137. pp.*, *Hanák Péter: A dualizmus válságának kezdetei a XIX. század végén,* in: *Magyarország története IV. kötet.* (szerk. Hanák Péter) Budapest, 1972. 316–318. pp.

leginkább a szocializmus elterjedésétől fázik. Az ő önálló vámterületi ideáljuk az lenne, tartozzék a vámügy a magyar parlament hatáskörébe, *legyen szabad az agrárexport Ausztriában, legyen vámsorompó az osztrák agrárimport ellen*, viszont ennek fejében ők is megengedik, *hogy az osztrák ipar vámentesen jöjjön be Magyarországra*, hogy itt az ipar ki ne fejlődhessen s a veszélyek, melyektől félnek, elő ne állhassanak.⁴⁰

A harc a kilencvenes évek végén indul meg. Az újabb gazdasági kiegyezést 1897-ben kellett volna megkötöni, de a Bánffy által az osztrák Bádeni-kormányral megindított tárgyalások eredményeként megkötött megállapodást nem lehetett hatályba léptetni, mivel az osztrák belpolitikai csatározások közepette Badeni az egyezményt nem tudta a parlamenttel elfogadtatni, márpedig az 1867. évi XII. tc. 61. §-a szerint a vám- és kereskedelmi szerződés csak a két országgyűlés jóváhagyása után léphet hatályba. Ilyen körülmények között az 1898. évi I. tc. 1898-as év végéig meghosszabbította az addig érvényben volt szerződés hatályát azzal a feltétellel, ha Ausztria viszonzóság alapján ugyanezt teszi. 1898 áprilisában Bánffy az új osztrák Thun-kormányral megkötötte a szerződést, amely az agráriusoknak kedvezve magába foglalta az őrlési forgalom 1899-ben bekövetkező megszüntetését, s felemelte az agrárvámot, de mivel Ferenc József közbelépésére az egyezményhez csatolták az ún. Ischli-klauzulát, miszerint ha 1903 végéig nem jön létre a kiegyezés, akkor továbbra is érvényben marad a gazdasági státus, amire a parlament obstrukcióval reagált, a magyar függetlenség elárulását látta abban, végül is Bánffy az obstrukcióba belebukott, s a megoldást az 1899. évi XXX. tc. tartalmazta az ún. Széll-formulával. Ez a megoldás a jogászai gondolkodás mintája; okfejtése a következő: mivel a vám-kereskedelmi szerződés nem jött létre, Magyarországra nézve az önálló vámterület jogállapota állt elő, s ezen az alapon az eddig érvényben volt szerződés hatálya meghosszabbítandó 1904-ig. Mint Szende Pál már hivatkozott munkájában bizonyítja, e formula az agrárius feudális erők diadalát jelentette. A 70-es évektől ugyanis Németország vámsorompót alkalmazott a magyar agrárexporttal szemben, nem újítván meg a kereskedelmi szerződéseket, amiért is a nagybirtok vámvédelem után kiáltozott, s ennyiben viszont ellenfélre talált az osztrák burzsoáziában, amely ettől saját magát féltette, így a magyar nagybirtok és osztrák burzsoázia érdekegyességének szövete foszladozni kezdett, minek folytán a nagybirtok azáltal, hogy a vámpolitika lényegében közös ügyi szférába esett, ahol általában a századfordulóig az osztrák érdekek domináltak, érdekeltté kezdett válni a dualizmus gyengítésében, mivel ily módon a magyar államot kezében tartván, döntő befolyást tudott volna gyakorolni a vámtarifák megállapítására és a kereskedelmi szerződések megkötésére. A Széll-formula, amelyben ugyanis az önálló vámterület jogi fikciója elvileg biztosítja a szabadságot a nagybirtok számára a vám- és kereskedelmi politika kialakításában, ugyanakkor ehhez az „eszmei” önálló vámterülethez azért társítja reális közös vámterület további fenntartását, mert az önálló vámterület a valóságban végül is a nagybirtokos osztály politikai vezető szerepének csökkenéséhez vezetne. A törvény-cikk utasította a kormányt, hogy a tárgyalásokat 1901-ben indítsa meg, s ha ezek sikertelenek lennének, az aktuális szerződés marad érvényben 1907-ig. A tárgyalások megindulásakor mozgolódni kezdett a két tábor az önálló vámterület kérdése körül; az 1901-ben megalakult GYOSZ és az Országos Kereskedelmi Egyesülés sikkra szállt az önálló kereskedelmi politika és a hazai ipart támogató vámpolitika mellett, 1902-ben a kereske-

⁴⁰ Szende Pál: *Önálló vámterület és osztályharc*, Huszadik Század, 1906. 1. kötet. 310. p.

delmi és iparkamarák kongresszusán a kassai kamara javasolta, hogy csupán egyetlen napirendi pontot tárgyaljanak, az önálló vámterületét, és 1902. szeptember 14-én Debrecenben a kongresszus egyhangúlag kimondta, hogy „a vámközösség megszüntetendő”.⁴¹ A budapesti törvényhatósági bizottság már 1900-ban az önálló vámterület mellett foglalt állást. Mindezek ellenére a Széll-kormány politikája mégis inkább az agráriusoknak kedvezett, akiknek a követelését Károlyi Sándor gönczi választóihoz 1901-ben írt levele foglalta össze: inkább önálló vámterületet, mint az agrárvámok fenntartását és több védelmet a mezőgazdasági termények részére és kevesebbet az ipar számára. A Széll-kormány megszüntette az őrlési forgalmat és kontingálta a szeszgyártást, amivel szemben a merkantilisták irányában csupán az 1890. évi XIII. ipartámogató tc. hatályát terjesztette ki újabb iparágakra. Az 1905. januári választásokon, melyeken 1867. óta először győzött az ellenzék, a győztes koalíció felvette ugyan programjába az önálló vámterületet, éppen azért, amiért a Széll-formulát támogatta, de mint egész programját, ezt is elejtette 1906. áprilisi kormányra kerülésével. A Wekerle-kormány, noha a Fejérvári-kormány által rendeltileg életbe léptetett vámtarifákat és kereskedelmi szerződéseket érvénytelennek nyilvánította, saját törvényeként lényegi módosítások nélkül megszavaztatta azokat a parlamentben, s ily módon „az önálló vámterület jelszava, ha nem is azonnal a nyilvánosság, de a koalíció legilletékesebb vezetői előtt lekerült a napirendről”.⁴²

A szenvedélyes politikai és eszmei csatározásokban, amelyekben az önálló vámterület kérdésének pro és contra hatalmas jelentőséget tulajdonítottak, újabb történetírásunk szerint túlértékelték azt a szerepét, amelyet a magyar gazdaság alakulásában az önálló vámterület játszhatott volna, s figyelmen kívül hagyták a kiegyezést megelőző korok fejlődési sajátosságai folytán kialakult elmaradott gazdasági struktúra túlnyomórészt meghatározó befolyását.⁴³

Hanák Péter, aki Magyarország és Ausztria viszonyának egyik döntő pontjaként tárgyalja azt a kérdést, hogy a közös vámterület milyen hatással volt a magyar iparfejlődésre, s az ipar fejlődésének, fejlődési irányának, belső szerkezeti arányainak mutatóit boncolgatva külön-külön vizsgálja az adatokat, s megállapítja, hogy „a múlt század végéig . . . az ausztriai iparstruktúrának egyfajta” „negatív kópiája” jött létre (az élelmiszeripar, könnyűipar relációja a birodalom két részében),⁴⁴ amiből közvetlenül az a lényegi kérdés adódik, hogy miként aránylottak az élelmiszeripar fejlettségének előnyei a textil-

⁴¹ L. Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 42. p.

⁴² Hanák Péter: I. m. 421. Az önálló vámterület körüli csatározásokat a következő munkák alapján vázoltuk: Hanák Péter: A politikai ellentétek kiéleződése a századelőn. Ugyanó: Az 1905–1906. évi politikai válság, *Dolmányos István*: A koalíciós kormány hatalomra kerülése (1906–1907), valamennyi in: Magyarország története. Idézett kiadás IV. kötet. 401., 405., 413., 414., 421., 422., 385., 386. pp.

⁴³ L. Berend T. Iván, Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972. 12., 13., 14., pp. Van olyan álláspont is, hogy „különösen 1867-től kezdve az osztrák ipari forradalom inkább pozitívan hatott ki Magyarország gazdasági fejlődésére”. *D. Kosáry*: Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme im Zeitalter des Dualismus. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus 17. (1–2) 1971. 31. p. A másik végtet, amely szerint Magyarország gyarmati helyzetben lett volna a Monarchiában, legkitartóbban Mód Aladár képviselte. I. in: Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről, Budapest. 1971. 109–117. pp.

⁴⁴ Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Tűlsúly vagy függőség, in: Magyarország a Monarchiában. Idézett kiadás. 308. p.

ipar elmaradottságából fakadó hátrányokhoz. „A negatív kópia” kialakulásában, Hanák szerint „nem valaminő tudatos elnyomó visszafajtotó gazdaságpolitika, hanem a kapitalizmus spontán törvényszerűségei, a profitérdek és a rentabilitás szempontjai érvényesültek”,⁴⁵ s a monarchiában spontánul, történetileg kialakult munkamegosztás hozta létre a következő eredményt: „tisztán a rentabilitás és felhalmozás oldaláról nézve az előnyök nagyobbaknak tünnek. Az élelmiszeripar fajlagosan csekély termelési költséggel rendkívül gyors megtérülést, felhalmozást tett lehetővé, serkentette a mezőgazdasági termelést is. Az iparosodást gyorsító és sokszorozódó hatása mégis csekélyebb volt, mint a többi iparágakkal szervezesebben kooperáló textiliparnak. Az ipari struktúra és az organikus kooperáció szempontjából a gazdasági közösség inkább hátrányosnak bizonyult. A túlsúlyban levő élelmiszeripar és az extraktív ágak nem bővítették olyan mértékben az egész iparosodást s a belső piacot, mint ahogyan egy fejlett könnyűipar bővítette volna. . . . Végül, de nem utolsósorban: a monarchiai munkamegosztás feltételeihez idomult ipari struktúra a modern osztálytagozódás szempontjából határozottan hátrányos volt.”⁴⁶ Bár Hanák szerint az önálló vámterület megvalósíthatatlanságában „nem valaminő tudatos elnyomó, visszafajtotó gazdaságpolitika” játszott közre döntő módon, hanem a kapitalizmus spontán törvényszerűségei, amelyek konzerválták a kiegyezéskor fennálló ipari struktúrát a Monarchiában, a főntebb idézett tanulmányából megtudható, hogy valahányszor megpróbálták fölvetni a magyar gazdasági önállósulás kérdését, Ferenc József ettől mindig mereven elzárkózott,⁴⁷ úgyhogy itt a kapitalizmus spontán törvényszerűségeiből Magyarországra háruló hátrányokat tényleg „erőszakkal” rögzítették meg.

Nyilvánvalóan természetszerűleg vetődött fel ilyen körülmények között az állami ipartámogatás gondolata az 1878-ban esedékes új gazdasági kiegyezés körüli vitákban, amelyeknek lecsapódásaként jött létre az első iparfejlesztési törvény 1881-ben. De ennek s az 1890-ben hozott másodiknak még igen csekély eredménye volt, s csak az 1899-es és főként az 1907-es ipartörvény, amely mellesleg az 50 millió koronás állami támogatás 57%-át a textiliparba investálta, ami aztán a textilipar fent jelzett ütemes fejlődését elindította, hozott szemmel látható s szisztematikusan kidolgozott fejlesztési arányba ható ipari fejlődést. 1900. és 1914. között, a legintenzívebb ipartámogatás időszakában az állami szubvenciók aránya a részvénytársasági befektetésnek mindössze 5,9, a magániparinak pedig 2%-át tette ki,⁴⁸ úgyhogy a pusztá összegaszerűségeen túl az iparfejlesztésben ennél döntőbb szerepet játszott egyrészt az, hogy az állam volt az ipari termelés 13%-ának, sőt egyes ágazatokban még nagyobb részének (a gépiparban 1/3-ának) a vásárlója, részint az, hogy az állam pusztá fellépése a gazdasági folyamatok különböző fázisaiban hatott a külföldi tőke beáramlási készségére, ami a sajátos középkelet-európai gazdasági fejlődés egyik tipikus jelenségévé vált.⁴⁹

⁴⁵ Hanák Péter: I. m. 308. p.

⁴⁶ Hanák Péter: I. m. 309–310. pp.

⁴⁷ Hanák Péter: I. m. 321. p.

⁴⁸ L. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 96. p. Berend T. Iván, Ránki György: Középkelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Idézett kiadás 127. p.

⁴⁹ L. Berend T. Iván, Ránki György: Magyarország ipari fejlettsége az európai összehasonlítás tükrében a XX. század elején, in: Gazdaság és társadalom. Idézett kiadás 56–57. p. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 94–97. p.

3.) *Az állam közvetítő szerepe a külföldi tőke beáramlásában.* Nem kétséges, hogy ha az állam beavatkozó tevékenységét egybevetjük a külföldi tőke szerepével, az utóbbi mellett az állam csak másodlagosát tölthetett be, egyszerűen abból kifolyólag, hogy az állam, mint olyan, magában véve nem gazdasági termelő erő (kivéve természetesen amennyiben saját tulajdonában levő termelőerőket és eszközöket mozgat, amire alább rátérünk). De a katalizátor funkcióját töltheti be úgy, hogy a külföldi tőke bizalmának felkeltésén túlmenően konkrét akcióba is lép azzal. A külföldi tőkének a vasútépítésben vállalt közreműködését annak módozatáig az állami intézkedések szították és befolyásolták,⁵⁰ s magának a külföldi tőkének a megjelenése is az állam közvetítésével, államkölcsönnel történt.⁵¹ A természetesen nem csupán a vasútépítéssel kapcsolatban kialakult államadósság, melynek összege 1912-ben közel 6 milliárd koronát tett ki, nem más, Marx szerint, mint „az állam elidegenítése”, ami rányomja bélyegét a „tőkés korszakra”,⁵² vagyis az államadóssággal az állam közvetlenül gazdasági faktorrá válik. Végeredményben azt látjuk, hogy a külföldi tőkebehatolás formáiból (államadósság, Magyarországon kibocsátott záloglevelek és községi kötvények átvétele, az osztrák hitelintézetek által ingatlanokra nyújtott jelzálogkölcsönök, vasútépítés, érdekeltség magyar bankokban és iparvállalatokban) legalább kettőben (államadósság, vasútépítés) az állam katalizátorként élénk akcióban volt. Berend T. Iván és Ránki György az állami beavatkozás szerepét vizsgálva a középkelet-európai országokban, elvetik azt a nézetet, hogy ezekben az országokban az állami beavatkozásnak „típusmeghatározó jelentőséget” lehetne tulajdonítani, részint mivel az állam tetemesen hozzájárult a kapitalista viszonyok megteremtéséhez Nyugat-Európában is, részint mivel a beavatkozás *méretei* nem versenghetnek a tőkeimport tömegével és az ezáltal előidézett élénkítő hatásával.⁵³ Az első azonossággal kapcsolatban kiemelik ugyan a különbséget: míg Nyugaton „az állami beavatkozás magának a tőkefelhalmozásnak a lehetőségeit segítette elő, addig Kelet-Európában a beavatkozás időben később történt”,⁵⁴ ennek azonban láthatólag *minőségi* jelleget nem tulajdonítanak, holott abból a tényből, hogy Keletközép-Európában – mint később ezt részletesen tárgyaljuk – a tőke *történelmi előfeltételeinek* megteremtése az állami beavatkozás révén *egy időben* zajlik a tőke *saját magából tételezett* előfeltétel teremtésével a tőkeimport és szerény belső tőkefelhalmozás alakjában, következik két történelmi kor ellentmondó együttlétezése, ami Nyugaton természetesen nem forgott fenn, s ami a termelés módja és felépítménye közti alapvető ellentmondást előidézte. Sem az állami beavatkozás önmagában, sem a tőkeimport önmagában, hanem a kettő együtt összefonódva – ez a középkelet-európai tőkés átalakulás legfőbb, döntő sajátossága. Egyébként a szerzők konklúziójának megfogalmazása: „nem az állam sajátos és különleges szerepe, hanem az állami tevékenység által legfeljebb elősegített, motivált tőkeimport tekinthető tehát a legfontosabb sajátosságnak, eltérésnek Európa más területeihez képest Kelet-Európában a

⁵⁰ L. Földi: I. m. 33. p.

⁵¹ „A vasútépítés kiadásait államkölcsönökből, az államkölcsönök terheit pedig a *lakosság fokozódó megadóztatásából* fedezte a magyar állam.” Földi: I. m. 51. p.

⁵² Marx: A tőke III. kötet. MEM. 25. kötet. 705. p.

⁵³ L. Berend T. Iván, Ránki György: Középkelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Idézett kiadás. 119. 120. pp. L. még: Berend T. Iván, Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Idézett kiadás. 73. p.

⁵⁴ Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 120. p.

gazdaság modern átalakításában”^{5 5} mutatja, hogy a tőkeimport elválaszthatatlan az állami akciótól.

Ami másrészt az állami beavatkozás *méreteit* illeti, melyeknek csekély mennyiségét, a szerzők egy-egy részterületet bemutatva s az állami ipartámogatás szubvenciók, megrendelések összegeit az osztársadalmi tőkeberuházással stb. hasonlítják össze, nem alkalmas eszköz az állami beavatkozásnak *mint egésznek* a nemzetgazdaságban betöltött szerepe értékelésére, hiszen ezzel nem lehet egzaktul *mérni* az államnak a szerzők által is hangsúlyozott bizalomgerjesztő, garanciajelentő és tőkemobilizáló szerepét és befolyását.

Emellett azonban a szerzők meg sem említik azt az esetet, amikor az állam saját tulajdonában levő üzemekkel lép be a gazdaság területére, aminek a méretei és a nemzetgazdaságban betöltött szerepe nem tekinthető elhanyagolhatónak.

B) Az állami üzemek termelési és létszámadatai

Sajnálatos módon e nagyobb figyelmet érintő terület módszeres feldolgozása nem történt meg újabb gazdaságtörténet-írásunkban, s ezért kénytelenek vagyunk csak néhány adattal érzékeltetni az állami üzemek számát, termelésének méreteit s a foglalkoztatottak létszámát. Az államnak a vasgyártásban, gépgyártásban, a selyemiparban, a fémbányászásban, a sóbányászásban, a dohányiparban voltak üzei, melyeknek együttes munkáslétszáma 1900-ban meghaladta az 50 000 főt, vagyis a nagyipar munkáslétszámának 18%-át.^{5 6} A termelés méreteit tekintve figyelemre méltó, hogy legnagyobb jelentősége a nyersvas- és acéltermelésnek volt, vagyis a nehéziparhoz tartozó ágazatoknak, amely az élelmiszeripar mellett a legfejlettebb iparágazat szerepét játszotta, s melyet főként a vasútépítésnek köszönhetett, ámbár ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy az állami üzemek termelése mindig nyereséges lett volna; 1873–74-ben (a bányákkal együtt) kétmillió forint veszteségük volt. 1869-ben az állami üzemek szolgáltatták a nyersvastermelés 12%-át, ez 1880-ra 6,4%-ra csökkent, viszont 1890-re ismét felemelkedett 18,5%-ra; az Állami Vasművek nyersvastermelése 1900-ban 22%-ot, 1913-ban 18,7%-ot tett ki. Az Állami Vasművek adta az acéltermelés 25%-át 1911-ben. Néhány adat a létszámot illetően. 1879-ben a vasgyárakban, kohóknál, a vasgyártáshoz tartozó és termelő érc- és szénbányáknál összesen 18 838 ember dolgozott, s ebből az államkincstár üzeimben 2 806, ami 14,9%-a. Az Államvasutak Gépgyára, melyhez a gépgyáron kívül több gyár és javítóüzem tartozott, Budapesten és vidéken összesen 1 300 munkással dolgozott. 1880-ban az összes bányákban 41 779 munkást foglalkoztatnak, ebből az állami selméc-bányai bányában 2 895-öt. Az állam termelőtevékenységénél fogva tagja volt a vaskartellnek, a zománckartellnek, s a fogyasztói adók révén érdekelt volt a petróleum-, a cukor- és a szeszkartellben.^{5 7}

Megemlítendő még, hogy az államnak részesedése volt a magánvállalatokban is. Jóllehet a második ipartörvény tárgyalásakor a kormány kimondta, hogy az állam iparvállalatok részvényeit nem veheti át, azokban érdekeltséget nem vállalhat, kénytelen volt álláspontját hamarosan feladni, s például a Testory-féle Fém- és Lámpagyárat, amely a

^{5 5} Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 130. p.

^{5 6} Sándor: I. m. 515. p.

^{5 7} Az adatokat l. Sándor: I. m. 107., 152., 176., 178., 215., 252., 342., 552–553. pp., valamint Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 200., 201., 202., 203. pp.

bukás szélére került, már 1886-ban 71 600 forinttal megsegíteni, majd később a Magyar Fém- és Lámpaárugyár Rt. név. alatt újjáalakult vállalatban 85 800 forinttal részesedést vállalni.^{5 8}

C) Az állami üzemek igazgatása

Miként az állami üzemek termeléstörténete, igazgatásuk sem nyert módszeres feldolgozást, minélfogva utóbbiról is csak vázlatos áttekintést nyújthatunk.

A kiegészítés után az államjavak kezelésének feladata a Pénzügyminisztériumra hárult, amely annak betöltésére megszervezte az *államjavak igazgatóságait*. Ezek közé tartoztak a bányai igazgatóságok is, melyek területi igazgatási szervek voltak s ellátták az alájuk rendelt bányahivatalok, kohóhivatalok, vasgyári hivatalok és vasműhivatalok igazgatását. A bányahivatalok stb. a termelés közvetlen irányítói voltak. Személyi állományuk fogalmazói és kezelői személyzetből állt. Fogalmazói kinevezéshez jogi vagy műszaki végzettség volt szükséges. A kezelői személyzet fő- és altisztekből állt. Főtiszti beosztáshoz a selmecbányai bányászakadémiai végzettség és egy-két év gyakorlat volt szükséges; az altisztek „bányászati tanulmányokat” végeztek, s nem léphettek magasabb tiszti fokozatba. „A termelési egység főnöke vezeti az egészet, gyakorolja az ellenőrzést alattas tisztjeire nézve, revidálja a számadásokat, általában mint a kormány képviselője a kezelésére bízott vagyon körül védi a kincstár érdekeit, s a felsőbb hatóságoktól nyert utasítások és rendeletek végrehajtására nézve személyesen felelős.”^{5 9} E decentralizált irányítás központja a Pénzügyminisztérium XVIII. ügyosztálya volt, amely a fém- és sóbányák, uradalmak és erdők jogi ügyeit intézte.

Az első kisebb változás 1870–71-ben következett be, amikor is a bányai igazgatóságokat elválasztották az erdészeti és jószágigazgatóságoktól.^{6 0} Az állami üzemek veszteséges tevékenysége a pénzügyi kormányzatot határozottabb beavatkozásra készítette: „Azon kiváló fontosságnál fogva, mellyel nálunk az állami vasbányászat és vasipar nemcsak államgazdasági szempontból, hanem mint összes vasbányászatunk s vasiparunk irányt szabó elővédnöke bír, először is a vasbányákat és vasműveket kellett felvirágoztatásuk biztos elérése végett egy külön szakigazgatóság alá helyezni.”^{6 1} A vasművet addig igazgató bányai igazgatóságok hatáskörét megszüntette, s az irányítást központosítva 1881. április 1-én felállította a *központi vasműigazgatóságot*, s így az összes vasbányák és vasművek közvetlenül a minisztérium alá rendeltettek. Indítóokként a Pénzügyminisztérium a vasúthálózat nagymérvű kiterjedését és ebből is következően az állami üzemek országos érdekűvé válását jelölte meg, ugyanakkor megkísérelték az üzemek rentábilissá tételét: „a kincstári vasműveknek mindegyike egy a körülményeknek megfelelő termény előállítására irányítottat”.^{6 2} E profilírozási akció mellett a zsilvölgyi és a telekes-rudabányai bányákat, melyek veszteségesek voltak, bérbe adta.

^{5 8} L. Sándor: I. m. 351–352. p.

^{5 9} A M. kir. Pénzügyminisztérium öt évi működése 1867–1871-ig (Szerk.: B. Pongrácz Emil és Lukács Béla), Budapest 1873. 36. p. L. még: 12., 14., 25–26., 29., 35. pp.

^{6 0} I. m. 171. p.

^{6 1} A M. kir. Pénzügyminisztérium története az 1878–81-i országgyűlés tartama alatt. Budapest 1881. 9. p.

^{6 2} I. m. 68. p.

1888-ban a központi vasműigazgatóságot takarékoságból megszüntették, szerepét a minisztérium *vasműosztálya* vette át. 1898-ban azonban újból átszervezik az irányítási rendszert. Ez évben ugyanis a Pénzügyminisztérium költségvetési és számadási szempontból átvette az 1879-től a kereskedelemügyi minisztérium kezelésében volt Államvasutak Gépgyárát és a diósgyőri vas- és acélgyárat, s egyesítette a kincstári vasművekkel. Ezt a lépést követte 1900-ban a *szervezeti* egyesítés. Megszüntették az Államvasutak Gépgyára és a Diósgyőri Vas- és Acélgár igazgatóságait, valamint az 1888-ban szervezett vasműosztályt és felállították a *Magyar királyi állami vasgyárak igazgatóságát*, mely alá a következő egységek tartoztak: 1. Államvasutak Gépgyára, 2. Diósgyőri Vas- és Acélgár, 3. Vajdahunyadi Vasgyári Hivatal, 4. Zólyom-brézói Vasgyári Hivatal, 5. Kudsiri Vasgyári Hivatal.^{6 3} Az igazgatóság a *felügyelő bizottság* közvetítésével a vasműosztályból *ügvosztálya* lett, továbbra is a Pénzügyminisztérium kebelében maradt, szervnek volt alárendelve.

Mint e rövid vázlatból is kiderül, az állami üzemek igazgatása a kincstári jelleg felől halad a modern értelemben vett államosítás felé. E folyamatban az állami vasművek fokozatosan levetkeznek azon tulajdonságaikat, amelyek inkább a jövedékekre emlékeztetnek: felöltik a tudatos ipartámogató, magánipart és a piacot befolyásoló rentabilitásra törekvő termelési egység jellegüket. Mindenesetre e területen a kutatás számára számos feladat mutatkozik. Tisztázni kell az irányítás jogi és nem jogi eszközeit, a hatásköröket, a központi és területi igazgatás viszonyát, létszámát. Meg kell állapítani, miként függnek össze az irányítási rendszer változtatásai a gazdasági helyzet módosulásaival, a politikai rendszer és a hatalmi viszonyok alakulásával. Mindehhez alapos tényfeltáró munka kell, s alábbi fejtegetéseink e munkához szükséges legáltalánosabb elméleti kérdésekre tisztázására szorítkoznak.

D) Az állami üzemek belső ellentmondásai

1. Marx a kincstári üzemek társadalmusulásáról

Általános gazdasági szempontból az állami termelő üzemek alkotják az olyan időpontok csomósodását, melyek között a legnagyobb az ellentét. Egyfelől ugyanis negációi a tőkés konkurrenciának a *feudalizmus felől*, másfelől viszont olyan későbbi fejlődés anticipálását jelentik, melyek kiteljesülése csak a XX. sz. első harmadának vége felé következik be a legfejlettebb államokban, s ennyiben negációi a konkurrenciának az imperializmus, a szocializmus felől. Amikor az állami üzemekben megtestesülő ellentmondásokat az alábbiakban taglalni fogjuk, hangsúlyoznunk kell, hogy a különböző mozzanatok egyrészt az egész korszakban többé-kevésbé fennállnak, másfelől viszont a múlthoz tartozó mozzanatok fokozatosan gyengülnek, és a jövő mozzanatai erősödnek.

Az állami üzemek fejlődésének erre a tendenciájára utal Marx A tőke III. kötetében, amikor a hitelügyhöz általános megjegyzéseket fűz. A III.-mal jelölt megjegyzésben a következőket írja: „részvénytársaságok alakulnak. Ezáltal: 1. A termelés szintje roppantul kibővül, és olyan vállalatok keletkeznek, amelyek egyes tőkék számára lehetetlenek volnának. *Ugyanakkor olyan vállalatok, amelyek azelőtt kincstári vállalatok voltak, társa-*

^{6 3} A M. kir. Pénzügyminisztérium tíz évi működése 1889–1905. (Szerk.: Lukács Béla), Budapest, 1905. 130–131. p.

*dalmiakká lesznek.*⁶⁴ A magyar állami üzemek túlnyomórészt úgy keletkezvén, hogy a kiegyezéskor az osztrák állam tulajdonából a magyaréba mentek át (a legjelentősebb kivétel a diósgyőri gyár), kérdésként az merül fel immár, hogy mit kell érteni ezen üzemek társadalmivá válásán. Marx 2. megjegyzéséből kitetszik, hogy a társadalmi jelleg a magántőkés formának az ellentéte, s mint ilyen a tőkés termelési mód megszüntetését jelenti „a tőkés termelési mód határain belül”. A tőke, amely magánvalóan a termelés társadalmi módján nyugszik, s termelési eszközök és munkaerők társadalmi koncentrációját előfeltételezi, itt (tudniillik a részvénytársaságoknál) „közvetlenül társadalmi tőke formáját ölti, ellentétben a magántőkével, s vállalatai mint társadalmi vállalatok lépnek fel, ellentétben a magánvállalatokkal”.⁶⁵ *Eredményében* tehát a tőkés termelési módon belül az állami vállalat éppúgy a magántőke kiküszöbölése, mint a részvénytársasági vállalat, de kiindulópontjuk különbözik, amennyiben utóbbinál az indulási alapot a magántőkés forma képezi, a kincstári üzem metamorfózisa viszont lényegében feudális termelési formafelbomlásként mutatkozik. Természetesen ez egy *folymat*, nem vonható szilárd határ a kincstári és társadalmisult jelleg közé az egyes vállalatok fejlődése esetében, úgyhogy a kincstári és társadalmi jelleg mozzanatainak ellentmondó együttlétézését találhatjuk. Vegyük most ezeket szemügyre.

2. Az állami üzem mint a tőkés termelési mód tagadása a feudális termelési mód felől

a) Az állami üzem mint a közmunka formája

Először is azt látjuk, hogy ezek az állami üzemek nagyjából a hetvenes évekig meglehetősen labilis, törékeny képződmények, már ami állami jellegüket illeti, hasonlóan a kartellekhez, melyeknek ilyen állapota körülbelül a század végéig tartott. Az állami kohók és finomítók mint erdőgazdasági kiegészítő üzemek keletkeztek, s a magyar állam a kiegyezés után vette át őket az osztrák államkincstártól, avult berendezésekkel, elhanyagolt állapotban.⁶⁶ Az 1873-ban az első tehervonati gőzmozdonyt előállító Államvasutak Gépgyára úgy keletkezett, hogy, a Magyar–Belga Gép- és Hajóépítő Rt. 1870-es felszámolásakor annak kőbányai gépgyártó és gépjavitó műhelyét az állam megvette és a Magyar Államvasutakhoz csatolta.⁶⁷ Minthogy az állami kohók üzemeltetése a 70-es években veszteséges volt,⁶⁸ az állami vastermelés lényegében éppen olyan *közmunkának* minősül, mint például egy közútnak a megépítése, melyet ugyan a közösség szempontjából elengedhetetlennek tekintenek, de az egyes szempontjából, minthogy

⁶⁴ Marx: A tőke III. kötet. MEM. 25. kötet. 415. p. (kiemelés N. E.)

⁶⁵ Marx: I. m. 415. p.

⁶⁶ A magyar állam 10 vasolvasztót és 18 finomítótelepet vett át az osztrák államkincstártól. L. Sándor: I. m. 172. p.

⁶⁷ L. Sándor: I. m. 201. p. Diósgyőr kis vasgyára is a kiegyezéskor került a magyar állam tulajdonába. L. A. M. kir. Pénzügyminisztérium öt évi működése 1867–1871-ig. Idézett kiadás. 170. p.

⁶⁸ Mint korábban láttuk, a veszteség 2 millió forint volt. E veszteséget az államnak elvileg egyéb bevételekből, elsősorban az adókból kellett fedeznie.

adókból finanszírozzák, kidobott pénz. Mármost, mint Marx kifejti: „A közmunkák leoldozódása az államról és átmenete a maga a tőke vállalta munkák domíniumába, mutatja azt a fokot, ameddig a reális közösség a tőke formájában konstituálódott. A tőke csak *előnyös* – az ő értelmében előnyös – vállalkozásba bocsátkozik. A tőke legmagasabb fejlődése az, amikor a társadalmi termelési folyamat általános feltételeit nem a társadalmi jövedelemből való levonásból, az állami adókból állítják elő. . . , hanem a tőkéből mint tőkéből.”⁶⁹ Ennélfogva az állami üzemek tőkés kézbe adása, valamint a tőkés törekvése állami üzemekre, annak a folyamatnak állomásaiként tekinthetők, amelyben a tőke igyekszik alávetni magának az összes termelési erőket, s eközben „úgy mutatkozik meg, mint egy győzelmes harcnak a gyümölcse, harcnak a hűbéri hatalom és felháborító előjogai, valamint a céhek és azok ellen a béklyók ellen, amelyeket ezek a termelés szabad fejlődésére és az embernek ember által való kizsákmányolására raktak”.⁷⁰ Az analógia annál is inkább jogosult, mivel az állami üzemek privilégizáltak voltak, s mint ilyenek korlátozták a magántőke mozgását, amit a magántőkés észre is vett, mondván, hogy „az állam saját gyárai javára visszaél nagy hatalmával a magániparral szemben s ennek hátrányára.”⁷¹ Nos, a tőke törekedett is a közmunkáknak az államról való leoldozására. A hetvenes évek elején szóba került a Hunyad megyei vaskohók eladása, miután a szakértők szerint ezek kedvező fejlődési lehetőségek előtt álltak, ha a szükséges beruházásokat megvalósítják. A kormány 1873-ban ideiglenes szerződést kötött a Franco-Osztrák és Francia–Magyar Bankkal, továbbá Erlanger angol bankárral egy, az állammal közös vállalat létrehozására, de a közbejött bécsi krach miatt a szerződést felbontották. Az 1867-ben megépült első állami vasútvonal (Pest–Losonc) sinszükségleteinek kielégítésére épült diósgyőri vasgyárat is csak az mentette meg a magánkézre jutástól, hogy a 70-es évek vége felé áttértek az acélsínre a vasutaknál. Hasonlóképpen folytak tárgyalások 1876-ban az Államvasutak Gépgyárának eladásáról is.⁷² A tőke tehát az állami üzemeket potenciális domíniumának tekintette, s hogy mégsem sikerült birtokba vennie, az mutatja, hogy a társadalom még csak kis mértékben konstituálódott a tőke alakjában, éppenséggel mivel át meg át voltak hatva feudális struktúrákkal, minősülnek az állami üzemek a tőkét tagadó mivoltukban feudális jellegűeknek, akár egy középkori céh, mielőtt manufaktúrává alakul.

⁶⁹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46/II. kötet. 14–16. p. Marx a tőke közmunka-átvállalására a liverpool–manchesteri vasútvonalat említi, amely termelési szükségességgé vált a liverpooli gyapotügynek és még inkább a manchesteri gyárosok számára.

⁷⁰ Marx: A tőke. I. kötet. MEM. 23. kötet. 670. p.

⁷¹ Idézi Sándor: I. m. 553. p.

⁷² L. Sándor: I. m. 175–177., 215–216. pp. Végül is csak a kis-garami vasgyárat adták el az „Aktiengesellschaft der Emailgeschirrfabrik”-nak 1901-ben. I. A M. kir. Pénzügyminisztérium tíz évi működése 1895–1905. Idézett kiadás. 409. p. A zsilvölgyi és telekes-rudóbányai bányákat pedig bérbe adták, mint korábban említettük. A jelenség általánosságát felvillantandó, utalunk Németországra, ahol a Hibernia részvénytársaság részvényeinek állami felvásárlásánál merültek fel ellentétek az állam és a magántőke között. „A Hibernia a közüzem és a magánrészvények egy vegyes gazdasági vállalatán belül zajló első nagy érdekarcának vált a színhelyévé.” L. E. Hansen: Die Beteiligung des Reiches an den industriellen Unternehmungen. Leipzig. 1931. 3. p.

b) *Az állami üzem mint eszköz a tőkés termelési mód történelmi előfeltételeinek megteremtésére*

Másodszor azonban ezek az állami üzemek már pusztán létezésükben sem csupán elvont és általános negációi a tőkének, hanem éppenséggel Magyarországon az *ipartámogatás különös formái*, először is mint a vasútépítkezés segédüzemei, később pedig megszüлдülésük után, amikor egy 1894. évi rendelet kötelezővé teszi az állami befolyás alatt álló gyáraknak belföldi gyártmányok vásárlását, az állami támogatásban részesülő gyáraknak pedig, hogy magyarországi gyártmányú gépekkel szereljék fel üzemeiket, mint fellendítői a vas- és fémfeldolgozó ipar, valamint a gépgyártás kifejlődésének.⁷³ Ezen a gazdasági mozzanaton belül az állam a tőke uralmának előfeltételeit teremti meg: bérmunkásokat csinál, tőkét halmoz fel és tőkéseket termel stb., vagyis ipari védővámok hiányában pontosan azt a funkciót tölti be, mint a protekcionizmus, amely „eszköz arra, hogy gyárosokat gyártsanak, független munkásokat kisajátítsanak, a nemzet termelési és létfenntartási eszközeit tőkésítsék, a hagyományos termelési módból a modern termelési módba való átmenetet erőszakosan lerövidítsék”,⁷⁴ úgyhogy e tekintetben a magyar állami beavatkozás a XIX. sz. vége felé semmi szubsztanciális különbséget nem mutat az úgynevezett eredeti felhalmozáshoz képest, mely főként Spanyolországban, Portugáliában, Hollandiában, Franciaországban és Angliában több századdal korábban lejátszódott, hiszen utóbbinál is mindenhol felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltozásának folyamatát mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék. A különbség tehát, ami itt mint *formai* bontakozik ki, abból áll elő, hogy mikor a XIX. sz. vége felé Magyarországon a tőkés termelési mód világra segítéséhez állami beavatkozással hozzáfognak, a mérvadó nyugati országokban a tőke már nem kívülről, állami erőszakkal *kapja* előfeltételeit, hanem ezeket az előfeltételeket *saját maga tételezi*, s mint ahogy minden konzekvencia küzd történelmi előfeltételeinek önálló existenciája ellen, úgy a tőke is államellenes, uralomra juttatja a konkurenciát és a szabadkereskedelmet,⁷⁶ s mint a tőke ilyen világállapota, kívülről jövő tőkésként ragadta meg először a hagyományos termelési mód felszínét, homlokzatát (vasútépítkezés, bankrendszer), majd alapzatát is, kísérve természetesen ideológiájától, a szabadkereskedelmi tanoktól. Mármost az a tényállás, hogy a magyar kapitalizmus kialakulásaiban *egyszerre* zajlik a tőke *történelmi* előfeltételeinek külsődleges „erőszakos” megteremtése az állam által, s a tőke előfeltételeinek *saját maga általi* tételezése (a külföldi tőke önálló akciói) alkotja ennek a fejlődésnek lényegét és azt a bázist, amelyen mindezek az ellentmondó együttlétezések kifejeződnek, melyekről korábban szóltunk. E bázis maga mint lényeg magában hordozza az azonosság, különbség és ellentét mozzanatait, szemlélhetjük e kétféle előfeltétel-teremtés összesimulását az államadósságban és a vasúti kamatbiztosításban, s ellentétét a

⁷³ L. Sándor: I. m. 441. p.

⁷⁴ Marx: I. m. 706. p.

⁷⁵ Marx: I. m. 702. p.

⁷⁶ A tőke történelmi és aktuális előfeltétel-teremtésének igen fontos különbségéről Marx több helyen beszél. I. pl. Marx: A politikai gazdaságtan bírálóatának alapvonalai. MEM. 46/I. 344–346. p. Az e vonatkozásban figyelemre méltó megjegyzést arról, hogy minden konzekvencia küzd a saját előfeltételei existenciája ellen I. Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM. I. kötet. 249. p.

Rotschildok és az állam ellenséges küzdelmeiben,⁷⁷ majd később a megerősödött hazai tőke és az ipartámogatás összeütközéseiben, ahogyan ezt a magántőkés ki is fejezte: „Ilyenképpen az állam tulajdonképpen ellentétbe kerül saját programjával, mely a hazai iparnak erősítését tűzte ki céljául.”⁷⁸ Úgyhogy amennyiben az állami ipartámogatás a tőke azon fejlettségi fokát, melyen a tőke saját maga tételezi előfeltételeit, megelőzi, annyiban feudális terheltségű, színezetű tagadása a kifejtett tőkének.

c) *Az állami üzem mint eszköz az agrárius-feudális társadalmi osztályok hatalmának átmentésére. A „neomerkantilizmus” kérdése. Engels a „feudális” államosításról*

Harmadszor és az előbbiekből következően az állam fellépése nyomán egyáltalán nem keletkezhet még annak a látszata sem, hogy itt a feudális állam térne vissza „a kard és csuka szemérmetlenül egyszerű uralmában”,⁷⁹ ahogyan ez Louis Bonaparte államcsínyénél történt, mivelhogy az állam éppenséggel nem kíván a társadalom fölött lebegni földön túli potenciaként, hanem tudatosan alászállva testté lőn a polgári társadalom materiális viszonyaiban és bennük lakozik. Történetileg ez először, mint Marx kifejti, a merkantilizmussal következett be; a merkantilisták ugyanis „azzal az ürüggyel, hogy ők csak a nemzet gazdagságával és az állam segélyforrásaival foglalkoznak, valójában a tőkésosztály érdekeit és egyáltalán a gazdagodást nyilvánítják az állam végső céljának, és a régi földön túli állammal szemben a polgári társadalmat proklamálják”,⁸⁰ mindenesetre még csak „öntudatlanul képmutató formában”⁸¹ – mint Marx más helyen mondja, vagyis ez a merkantilista gazdaságpolitika csak magánvalóan, azaz a mi számunkra mutatkozik a tőke előfeltételeinek megteremtését célzó eszköznek, s magáért véve, azaz őrök tudatában az abszolutista állam erősítését szolgálta: az állam, a nemzet egésze képviselőjének tudatában, az osztályok ellentétei fölé emelkedni kívánt. Ezzel viszont objektíve a földbirtokos nemesség konzerválását is szolgálta, bármilyen ellentétek is voltak, mondjuk a francia udvar és a nemesség között. Következésképpen, amikor a tőke megerősödött, s önmagából szándékozott tételni saját előfeltételeit, az állam és tőke magánvaló érdekegyeségén belül meglevő látens ellentmondásnak ki kellett bontakozni, s a polgárságnak ezt a lényegében mágiscsak feudális abszolutista államot el kellett söpörnie történelmének országútjáról, ahogyan az a francia forradalomban meg is történt. Mármost ha a XIX. sz. végi állami beavatkozások ökonómiai szempontból gyökeresen különböznek is a merkantilizmusétól, amely csak „a forgalmi szféra fogalom nélküli álláspontjáról”⁸² indult ki, annyiban mégis analógiát mutatnak utóbbival, hogy miként a merkantilizmus politikai mozzanatát a feudálabszolutista állam megerősítése alkotta, úgy itt egy neoabszolutista, bürokrata államhatalom erősítését célozta (szembeötlő példája ennek a

⁷⁷ Például a diósgyőri vasgyár fölfejlesztésekor ehhez a Rotschildok sem kívántak kölcsönt nyújtani, mivel a gyár a vasutakhoz szükséges sín gyártásával konkurrenciát jelentett volna számukra. L. erről Sándor: I. m. 174. 175. p.

⁷⁸ Idézi Sándor: I. m. 553. p.

⁷⁹ Marx: Louis Bonaparte brumaire 18. ája. MEM. 8. kötet. 107. p.

⁸⁰ Marx: A tőke I. kötet. MEM. 23. kötet. 740. p.

⁸¹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46/I. kötet. 33. p.

⁸² Marx: A tőke I. kötet. MEM. 23. kötet. 739. p.

bismarcki állami beavatkozás, államosítások és szociálpolitika), ami ugyanakkor a társadalom rázkódtatásait így-vagy úgy túlélő földbirtokos osztály átmentését is szolgálta. Magyarországon az állami kohók és ércművek, lévén annak a vasútépítésnek segédüzemei, amely teljes egészében a földbirtokos osztály igényeit szolgálta, valamint az ipartámogatás általában, itt is az állam „neoabszolutista” tendenciáinak erősödését is jelentette, ami végül is Tisza uralomra jutásával be is következett, magával hozva az állam adóinak hivatalnokainak, törvényeinek és rendeleteinek számbeli gyarapodását. Ebből a szempontból tekintve az agrárius és merkantil csoportok küzdelmét, lényegében azt látjuk, hogy az állam az ipartámogatást többnyire kiegészítette a földbirtok támogatásával a 10-es évek elejéig,⁸³ s az *ipartámogatás látványos eredményei az első évtizedben együttjártak az agrárius-feudális erőknek az államban (és társadalomban) való megerősödésével*, s miként a merkantilista gazdaságpolitika lényegében a feudális erők átmentésére szolgált a XVIII. században, úgy most caeteris paribus a neomerkantilista állam végső soron szintén a feudális maradványok konzerválását szolgálta a neki magánvalóan *ellentétes forma*, az ipartámogatás közvetítésével is.⁸⁴

Engels, aki többször foglalkozott az állami beavatkozás és államosítás kérdéskörével, egy Bernsteinhez írt levelében világosan rögzíti az államosításnak azt a feudális mozzanatát, melyet itt elemeztünk, s ugyanakkor utal már annak arra a mozzanatára is, amely a korabeli tőkének a jövő felől való negációját jelenti: „A manchesterianus burzsoá merőben érdeksugallta hamisítása az, ha „szocializmusnak” minősítik az államnak a szabad konkurenciába való minden beavatkozását: védővámokat, céheket, dohánymonopóliumot, iparágak államosítását, Seehandlungot, királyi porcelángyárat. Nekünk ezt *bírálnunk* kell, nem pedig *elhinnünk*. Ha az utóbbit tesszük és elméleti fejtegetést alapozunk rá, akkor ez feltételeivel együtt dől meg, tehát annak egyszerű bizonyításával, hogy ez az állítólagos szocializmus nem egyéb, mint egyrészt *feudális reakció*, másrészt ürügy pénz kisajtolására azzal a mellékcéllal, hogy minél több proletárt változtassanak az államtól függő hivatalnokká és nyugdíjassá, hogy a fegyelem alá vetett katonai és hivatalnoksereg mellé még egy munkássereget is szervezzenek. De ide jut, aki elhiszi a burzsoának, amit az maga sem hisz, csak állít: állam = szocializmus.”⁸⁵

⁸³ Például a Széll-kormány, miközben az ipartámogatást újabb iparágakra terjesztette ki, megszüntette az őrlési forgalmat és kontingálta a szeszgyártást, ami az agráriusok követelése volt, továbbá olyan vámtarifák bevezetését irányozta elő, amely „mindkét állam mezőgazdasági és ipari érdekeit védi”. *Hanák Péter: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén*, in: Magyarország története. IV. kötet. Budapest, 1972. 327–328. p.

⁸⁴ A XIX. század vége felé előretörő állami beavatkozásnak új merkantilizmusként való megítélése a korszakban közkeletű volt. L. von Wiese az új merkantilizmus és új abszolutizmus összefonódását írja le: már a szociálpolitika is tudatosan szolgálta „az államhatalom erősítését”, s így „világossá vált, hogy a szociálreformnak főgyökere mellett még egy másik, tulajdonképpen merkantilista gyökere is van. Mindazok számára, akik a munkások barátjaként reformokra törekedtek, az állami segítség csupán mint a cél eszköze jelent meg. Rendőri szellem nélkül, magyarázták ezek, sajnos nem meg. De ehhez a felfogáshoz nemsokára egy másik lépett, amely ezt az eszközt egyenesen céllá, s azt a célt eszközzé változtatta. A munkásjólét gondozása ezen irányzat hívei számára az államhatalom erősítésére szolgált.” *L. von Wiese: Staatssozialismus*, Berlin. 1916. 74. p. Masnál pedig a gazdasági oldalról lép föl a merkantilizmus: „A liberális gazdasági életbe bevonták a merkantilizmus egyik speciális elemét.” *J. Brandt: Die wirtschaftliche Betätigung der öffentlichen Hand*. Jena. 1929. 21. p.

⁸⁵ Engels: Levél E. Bersteinhez. In: Marx–Engels: Válogatott levelek. Budapest, 1950. 406. p.

3) *Az állami üzem mint a tőkés termelési mód tagadása a tőkés termelési mód határain belül („szociális állam”) és kívül (szocializmus)*

a) *Az állami üzem mint a tőkés termelési mód megszüntetése a tőkés termelési módon belül. Marx a részvénytársaságról*

Egy jegyzetben, melyet Dühring elleni polémiájának második kiadásához írt Engels, jöllehet ugyanilyen élesen szembeszáll *minden* államosításnak a szocializmussal való azonosítása ellen, mivelhogy „ha a dohány államosítása szocialista tény volna, akkor Napóleon és Metternich is a szocializmus megalapítói közé számítanának”,⁸⁶ ugyanakkor kifejti, hogy az államosítás gazdasági haladást, új előfokot jelent ahhoz, hogy az összes termelőerőket leltárba vegye maga a társadalom, „ha a termelési és forgalmi eszközök *valóban* kinőttek részvénytársasági vezetés alól, ha tehát az államosítás *gazdaságilag* elháríthatatlanná lett”.⁸⁷ A részvénytársaság az államosításnak, amelyből való kinövését Engels az előremutató államosítás kritériumának tartja, Marx szerint már maga is egy „átmeneti pont ahhoz, hogy az újratermelési folyamat valamennyi funkcióját, amelyek eddig még összefonódtak a tőketulajdonnal, pusztán a társult termelők funkciójává, társadalmi funkciókká változtassák”,⁸⁸ de még mindig a tőkés rendszeren belüli és negatív megszüntetése a magániparnak és magánelsajátításnak. Azt, hogy ennek az átmeneti pontnak még egy ugyanilyen minőségű folytatása is van, Marx jelzi, mikor utal arra, hogy a részvénytársaság, lévén a tőkés termelési mód megszüntetése magán a tőkés termelési módon belül, ennél fogva mind tőkés, mind nemtőkés mozzanata is van, „bizonyos szférákban megteremti a monopóliumot és ezért kihívja az állami beavatkozást”,⁸⁹ amivel az államhoz való átmenet, mint Engelsnél, éppúgy fel van mutatva Marxnál, aki egyébként nem foglalkozott az államosítás kérdéskörével. Abban a mozzanatában tehát az államosítás, hogy – kifejlődve a részvénytársasági termelési szervezet folyományaképpen elháríthatatlan gazdasági szükségszerűséggel – egy átmeneti pont a termelési funkcióinak társadalom általi ellátása felé, valóban szocializmus, noha még magán a tőkés termelési módon belül van: az állam az eszmei ösztökés – mondja Engels.⁹⁰ Hasonlóképpen tehát, mint a tőke *történelmi* előfeltételeinek kiképzésekor, fennáll ugyan a magánvaló azonosság a tőke és a (merkantilista) állam között, de ez a tőke magáértvalóvá válásával az ellentétébe csap át, úgy ezen a ponton is a tőkés kiküszöbölése a tőkés termelési módon belül az államosítás révén csak magánvalóan azonos a szocializmussal. A dolog dialektikus fejlődésének ez a mozzanata az, amin a katedraszocializmus alapult, amely az államosítást és egyáltalán az állami beavatkozást átmeneti pontként *mint ilyet* rögzíti meg. Ezáltal olyan fejlődés kezdetének elméleti kifejeződése, amelyben végbemegy ugyan a tőkés termelési mód megszüntetése magán a termelési módon belül, de ez nem a szocializmushoz való átmenet lesz, hanem csupán egy *meghatározott* tőkés termelési mód tagadásaként átmenet a modern kapitalista termelési

⁸⁶ Engels: Anti-Dühring. MEM. 20. kötet. 273. p.

⁸⁷ Engels: I. m. 273. p.

⁸⁸ Marx: A tőke III. kötet 416. p.

⁸⁹ Marx: I. m. 417. p.

⁹⁰ Engels: I. m. 274. p.

módhoz. Ennek a *negatív* tagadásnak extenzív és intenzív kifejlődését Engels már észlelte kezdeti kibontakozásában, amit mutat, hogy A tőke III. kötetében írt jegyzetében beszél a részvénytársaságoknak második és harmadik hatványáról,⁹¹ amely új képződmények Marx halála után bukkantak fel, s ez értelemszerűen vonatkozik az állam akcióformáinak minden irányú kibővülésére is. Ezt a fejlődést a világháború terjeszti ki, amikor a kötött gazdálkodásban megerősödött állam szerepét jobboldali irányzatok a háború utánra is prolongálni akarják, mert „a javított, fenntartott és továbbépített hadigazdálkodási rendszer mutatkozik alkalmasnak, hogy úrrá legyen majd a szociális problémákon”,⁹² amely Németországban és Magyarországon fellelhető tendencia vezet aztán a fasizmus-hoz, ahol az állam lényegében elnyeli a polgári társadalmat, de ott is, mint az Egyesült Államokban, ahol a háború után a hadigazdálkodásban létrejött képződményeket, melyek az állam növekvő szerepét jelentették, megszüntették, a fejlődés a New Dealbe torkollott, s bár hallatlanul nagy különbség van a két forma között, abban közösek, hogy a tőketulajdon alapján állanak. Nem a tőke szubsztanciáját tagadják itt, hanem csak különös formáját, aminek következménye lesz a fellépő *rossz végtelenség*, amennyiben állandóan gazdagodó változás formáit termelik ki az állami beavatkozásnak és ezáltal számos tagadását a tőkelétezés különös formáinak – amit a mai „szociális állam” jól szemléltet.

b) *Az állami üzem mint a szocialista államosítás csírája.*

Nyilván a rossz végtelenséget kikerülendő, szállt szembe Engels *minden* államosításnak a szocializmussal való azonosítása ellen, s csak akkor tartotta a szocializmus történelmi előfeltételeinek, ha gazdasági szükségszerűség termelte ki azokat. E szükségszerűség megjelenítésének formájaként a részvénytársaságot jelöli meg, ez azonban kétség kívül csak *egy* formája a társadalmasodásnak, mert maga Engels a trösztöt is említi,⁹³ s azonkívül Marx a maneger megjelenését a vállalatok élén ugyanúgy értékeli, mint a részvénytársaságot,⁹⁴ hiszen ez is kiküszöböli a tőkést mint a termelési tevékenységben fölöslegest, s ily módon ez is a tőke negatív megszüntetésének számít. Következésképpen a gazdasági szükségszerűséget egészen széles értelemben kell felfognunk mint a tőkés termelés egy meghatározott állapotát, amely az államnak egy meghatározott felépítményét szükségesi, s nem abban az értelemben, mintha a tőke koncentrációjának, fokozatos kifejlődésének kellene elérni egy mértéket, ahol átcsap a mennyiség a minőségbe, s bekövetkezik az államosítás, hasonlóképpen, ahogy a részvénytársaság maga sem a felhalmozás és koncentráció szerves növekedésének a terméke, hanem a centralizációé, amely „bekövetkezhet már meglévő tőkéknek pusztán megváltozott elosztása révén, a társadalmi tőke alkotórészei mennyiségi csoportosításának egyszerű

⁹¹ Marx: I. m. 416–417. p.

⁹² Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól” az ébredő magyarokig. Világosság. 1976. 3. 155. p.

⁹³ „Így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül is ... az államnak kell átvennie vezetésüket.” Engels: I. m. 273. p.

⁹⁴ „Maga a tőkés termelés vezetett oda, hogy a felső vezetés munkája, a tőketulajdontól teljesen elválasztva, könnyűszerrel megvásárolható. Ezért feleslegessé vált, hogy a felső vezetésnek ezt a munkáját, a tőkés végezze.” Marx: A tőke. III. kötet. MEM. 25. kötet. 365. p.

megváltozása révén.”⁹⁵ Ahogyan a koncentrációval azonos eredményt hozhat létre a tőkék centralizációja, hasonlóképpen az államosítás is megelőzheti a magántőke koncentrációjának meghatározott fokát, a centralizáció transzcendálja a koncentrációt – az államosítás pedig a részvénytársaságot.⁹⁶ Mindezek alapján a *gazdaságilag nem szükségszerű* állami beavatkozás egyfelől azt jelenti, hogy az állam önállósága megerősödik a gazdasággal szemben és szembehat a gazdasági fejlődéssel, másfelől pedig ennek *politikai* vetületeként azt, hogy az állam mint eszmei ösztökés a munkásosztály mozgásszabadságát korlátozza mind a gazdasági, mind a politikai szervezkedésben. Utóbbi mozzanat közvetlenül ellentéte a feudálizmus felől tagadás politikai mozzanatának, melyet ott neoabszolutizmusnak nevezünk, csak míg ott ennek szubjektumából a földbirtokost, most a tőkést emeljük ki.

Ha mármost az eddig elmondottakat a magyar állami vállalatokra alkalmazzuk, akkor először is abba a ténybe ütközünk, hogy e művek egyáltalán nem a tőke társadalmasodási folyamatának végkifejleteként kerültek állami tulajdonba, hanem csupán véletlenszerűen a kiegyezéssel mint kincstári üzemek, s ha később is jelentéktelenek maradtak volna, mind méreteik és munkáslétszámuk, mind azon hatás tekintetében, amelyet a nemzetgazdaság egészében kifejtettek, akkor semmiképpen sem foglalhatnák magukba a tőkés termelési mód jövő felől való tagadásának mozzanatát, jóllehet önmagában véve a tőkés kiküszöbölését jelentik a termelési folyamatból, ami azonban a tőkének csak elvont általános tagadása, s ennyiben azonos a feudális tagadással. Hogy azonban mégis a jövő felől való tagadásként lesznek felfoghatók, azt részben méreteikhez igazodó mennyiségi és hatásukat jelölő minőségi oldalaik meghatározott mértékének köszönhetik. A *minőségi* oldal legfontosabb sajátossága abban rejlik, hogy az állam itt közvetlenül a termelés szférájában lép föl, amely tételezi magából a gazdasági folyamat totalitását, s, mint olyan, a forgalom, csere és fogyasztás *átfogó* mozzanata, minek folytán hatása mindezen szférákra átsugárzik. Ámde az állami vállalatok nem csupán akármilyen termelési szférában léptek föl, hanem éppenséggel a vas- és fémiparban, valamint a gépgyártásban, s emiatt már eleve különböznek pl. az állami só- vagy dohánymonopóliumhoz kapcsolódó termelő tevékenységtől, melyek, ahogy egy német szerző megjegyzi, az adóhoz sokkal inkább közel állnak, mint a közzállalkozáshoz,⁹⁷ olyan iparágban tehát, amely az élelmiszeripar után a második helyen állt a nemzetgazdaság egészében,⁹⁸ s így váltak a nagyipar fejlődésének fontos tényezőjévé. Az 1900. és 1913. közötti időszakban az ország második legnagyobb vas- és acéltermelője az *Állami Vasművek* volt.⁹⁹ Mint ilyen az állam tagja volt a vaskartellnek, amely már a századforduló előtt a termelés több mint kétharmadát szolgáltatta, s ily módon a koncentrált tőkék egyik beszámítási pontjaként régen leszakadt kisszerű kezdetének köldökszinórjáról, amikor is immár a fennállás szempontjából tökéletesen közömbössé vált, vajon egy szerves

⁹⁵ L. Marx: A tőke. 1. kötet. MEM. 23. kötet. 586. p.

⁹⁶ Marx ezt „normális” dolognak tekinti: „A világ még ma is vasutak nélkül volna, ha addig kellett volna várnia, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkétet akkorára növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével. A centralizáció viszont, a részvénytársaságok révén, máról holnapra véghezvitte ezt.” Marx: I. m. 587. p.

⁹⁷ J. Brandt: I. m. 13. p.

⁹⁸ L. Berend T. Iván, Ránki György: Gazdaság és társadalom. Idézett kiadás. 30. p. 1913-ban az összipari termelésből az élelmiszeripar 46, a vas-, fém- és gépipar 21%-kal részesedett.

⁹⁹ Berend T. Iván, Ránki György: I. m. 93. p.

tőkefejlődés végpontján lépett-e be a magántőke helyébe, hiszen a felhalmozás azonos színvonalán a társadalmi összítőke kevesebb kézbe összpontosulása és ezáltal az üzemek terjedelmének megnövekedése a gazdasági haladás kiindulópontjává válik,¹⁰⁰ úgyhogy ennek folytán az állami üzem nem csupán abban az értelemben bizonyul gazdaságilag szükségszerűnek, hogy a felépítmenyi intézmény éppigyléte általában a gazdaságilag meghatározott formájához idomul, hanem éppen ezáltal, hogy a gazdaság fejlődésének inherens alkatrészévé vált. Az állami üzemek minőségi változása, melyben önmagán túlnyúlónak bizonyul, extenzív és intenzív hatását tekintve, *menyiségi*eken alapul; olyanokon, melyek részben előidézői, részben kifejezői amannak. A termelés méreteire és a munkáslétszámra vonatkozó adatokat főntebb idéztük, ezért itt csak összehasonlítás végett utalunk Ausztriára és Németországra, ahol Magyarországon kívül még voltak kohó- és vasművek állami kézben, de Ausztriában ezek száma elenyésző a magánkézben levőkhöz képest,¹⁰¹ Németországban pedig 1907-ben az állami tartományi, politikai öngazgatási és egyéb köztisztviseltekhez tartozó mindenféle üzemekben az összes foglalkoztatottak 1,2%-a dolgozik s a vas- és gépipar szorosan kapcsolódott a hadiipari termeléshez és nem volt kisugárzó hatása.¹⁰² A közüzemek Angliában, Franciaországban és Olaszországban csak alárendelt szerepet játszottak.¹⁰³ Úgy tetszik tehát, hogy ezek az állami termelő üzemek valami olyan fejlődési fázist képviselnek, amely magánvalóan túl van a korabeli nyugati fejlődés állapotán.

Hogy ez elvileg és gyakorlatilag lehetséges, azt Marxnak az orosz földközösséggel kapcsolatos fejtegetései világosan bemutatják. A földközösség ugyanis, mondja Marx „belső kettőséget rejt, amely ha bizonyos történelmi előfeltételek adva vannak, a pusztulásához vezethet”,¹⁰⁴ tartalmazván azt a tendenciát, hogy fölbomoljék s a parasztok többé-kevésbé jómódú kisebbsége falusi középosztállyá alakuljon, nagy többsége pedig minden további nélkül proletárokká változzon át,¹⁰⁵ másfelől ezzel egyidőben azt a lehetőséget is tartalmazza, hogy – mivel Oroszország nem elszigetelten élt a világban, hanem bevezetheti a „tőkés rendszer által kimunkált minden pozitív vívmányt anélkül, hogy atmenne annak caudiumi igája alatt”,¹⁰⁶ fokozatosan levetheti ősi vonásait és közvetlenül kifejlődhetik országos méretekben a kollektív termelés elemeként,¹⁰⁷ s utóbbi tendenciájában tekintve ily módon a földközösség a tőkés termelési mód nem múlt felől, hanem *jövő felől* való tagadásának bizonyul; olyan termelési szervezet, amely ezoterikus megjelenési formája a magasabb szintű termelési módnak, jóllehet lévén

¹⁰⁰ „Az ipari vállalatok megnövekedett terjedelme mindenütt kiindulópontja sok ember összmunkája átfogóbb megszervezésének, anyagi hajtóerői szélesebb kifejlesztésének, azaz annak, hogy elszigetelt és szokásszerűen üzött termelési folyamatokat mind inkább társadalmilag kombinált és tudományosan elrendezett termelési folyamatokká változtassanak át.” Marx: A tőke. 1. kötet. MEM. 23. kötet. 587. p. A magyar állami üzemek irányítási rendszerének vázolt alakulása és a bevezetett új technikai eljárások is ezt mutatják.

¹⁰¹ L. M. Ried: Organisation und Verwaltung öffentlicher Unternehmungen, Wien. 1914. 20., 244., 249., 251. Ausztriában, a tartományokat is ideértve, 1913-ban 7 209 munkás és 631 alkalmazott dolgozott az állami kohó- és vasművekben.

¹⁰² L. E. Hansen: I.m. 47. I. Brandt: I.m. 21. p.

¹⁰³ L. Brandt: I.m. 20. p.

¹⁰⁴ Marx: Levél V. I. Zaszulicshoz. Második fogalmazvány. MEM. 19. kötet. 274. p.

¹⁰⁵ Marx: I.m. 270. p.

¹⁰⁶ Marx: I.m. 266. p.

¹⁰⁷ Marx: I.m. 262. p.

csupán magánvalóban *ilyen* tagadás, el is pusztulhat. Természetesen mind az orosz földközösség, mind a magyar állami üzemek esetében a *lehetőségről* van szó. Lukács hangsúlyozza – Hegel- és N. Hartman-interpretációiban – egyrészt minden képződmény komplexus stb. *labilitását*, ami a bennük lakozó lehetőségeknek a következménye, másrészt azt, hogy *tulajdonságaik* lehetőségként határozódhatnak meg, amelyek valósággá változása, Hegellel szólva, nem e dolog *„saját lehetősége*, hanem egy *másik* valóságnak a magábanvaló léte; ő maga a megszüntetendő valóság, a lehetőség mint *csak* lehetőség”.¹⁰⁸ Hogy a dolog eme lehetőség-tulajdonsága megnyilatkozzék, annak feltétele, hogy a másik dolog, amiben e tulajdonság megnyilatkozhatna, „megfelelő természetű” legyen. Az orosz földközösségnek ahhoz, hogy kibontakoztassa ama tulajdonságát, hogy a „főlény eleme legyen azon országok felett, melyek még a tőkés rendszer szolgátságában sínylődnek”, „orosz forradalomra van szükség”,¹⁰⁹ mondja Marx. Ha tehát az orosz forradalom a levél írása idején bekövetkezett volna, a földközösség ama lehetősége valósággá vált volna, de a feltétel fenn nem állása magának a dolognak, vagyis az orosz földközösségnek adott *minőségét*, amelyben az a lehetőség immanens volt, nem szünteti meg.

E megfontolásokat kell szem előtt tartanunk akkor is, ha első pillanatban megütköznénk azon, hogy a magyar állami üzemek a maguk sajátos minőségében a nyugat-európai korabeli fejlettségi állapotot meghaladót képviselnek, mégpedig azért, mert itt a lehetőség, a realitáshoz közelebb esik, és valósággá változási folyamata előbbre haladt. E ponton megszívlelendő, amit Marx a haladásról mond: „Egyáltalában a haladás fogalmát nem szabad a szokásos elvonatkoztatásban felfogni. A művészet stb. esetében ennek az aránytalanságnak még nincs olyan súlya és nehézsége a felfogás szempontjából, mint magukon a gyakorlati-társadalmi viszonyokon belül.”¹¹⁰ S bár Marx példának a művelődést és a polgári jogi viszonyokat említi, nyilvánvaló, hogy a megállapítás a „gyakorlati-társadalmi viszonyok” más struktúrájára is érvényes.

III. Az alapvető ellentmondás megnyilvánulása a társadalmi struktúrában

Nyilvánvaló, hogy az időpontok csomósodása, melyeket a gazdasági szerkezet vizsgálata mutatott, meg kell hogy jelenjék a társadalmi szerkezetben is, megfelelő módosulásokkal azonban, nem annak pusztá reflexeként, hiszen a termelés viszonyaiban magánvalóan sem kiképződött osztályok és rétegek magáértvalóvá válásában föllép a tudatosság mozzanata, amely viszont a maga részéről olyan elemeket is magában foglal, mint hiedelmek, tradíciók, szokások stb., minek következtében a már pusztá magánvaló létükben is összekeveredett társadalmi csoportok viselkedése a politikában megközelítőleg sem igazodik abba az irányba, melybe magánvaló létezésük szerint várható lenne.¹¹¹

¹⁰⁸Ld. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. I. kötet. Történeti fejezetek, Budapest. 1976. 265–267. Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. rész. A logika. Budapest. 1950. 146. §. pótlás. 232–233.

¹⁰⁹Marx: I.m. Első fogalmazvány. MEM. 19. kötet. 270. p.

¹¹⁰Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM. 46/I. kötet. 34. p.

¹¹¹„Ilyenformán egyazon osztályok, rétegek tagjai különböző pártokhoz, szervezetekhez, irányzatokhoz csatlakozhatnak, amint a különböző irányzatok is több társadalmi rétegből, sokféle elemből tevődnek össze.” Hanák Péter: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Idézett kiadás. 392. p.

A) A magánvaló osztályok kialakulatlansága

Az osztályok magánvaló kialakulatlanságának alapját az az ellentmondás alkotja, amely a termelés hagyományos módja és modern felépítménye, homlokzata között feszül: a mezőgazdaságból élők az össznépeség 75%-át tették ki 1869-ben, és még mindig 64%-át 1913-ban.¹¹² „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kijelöli valamennyi többi termelésnek . . . rangját, és befolyását” – mondja Marx, s ezért pl. „a középkorban maga a tőke is . . . földtulajdoni jellegű”,¹¹³ ami a társadalmi struktúrában akként csapódik le, hogy valami módon a nem-mezőgazdasági népeség magán viseli a mezőgazdaság anyajegyeit; az ipari tőkés, a pénztőkés, a munkás terhelve van mezőgazdasági sajátosságokkal.

A magyar ipari burzsoázia derékhada a *közvetítő terménykereskedőkből* alakult ki, akik malomalapításra vetették magukat, mivel a kiegyezés táján igen magas (40–44%) osztalékokat fizettek, ugyanakkor azonban a „gründolók” e mintegy 150 főnyi társasága (amelyben megtaláljuk a Weiss, a Hagenmacher, a Deutsch, a Brüll stb. családokat) alapított a szénbányászatban, a vas- és gépgyártásban, a szesziparban, az építőanyagiparban stb.¹¹⁴ Gazdasági tevékenységük és az ezt szubjektíváló társadalmi pozíciójuk ellentmondásos jellegét Sándor Vilmos így írja le: „A pesti nagymalmok a földbirtok egyoldalú gabonatermesztő gazdálkodásának hajtásai voltak, létezésük szorosan kapcsolódott a földbirtokhoz, mégpedig elsősorban a nagybirtokhoz, amely nyersanyaguk zömét szolgáltatta. A földbirtokra gyakorolt hatásuk két irányban mutatkozott meg: egyrészt a tőkés gazdálkodás magasabb, nagyipari színvonaláról hatva előmozdították a földbirtok kapitalista gazdálkodásának kiszélesítését, lehetővé tették a széntermelés növelését, másrészt ugyanakkor konzerválóan befolyásolták a földbirtok külterjes gazdálkodását. Mindez pedig azt jelentette, hogy a nagymalmok keletkezése, fennmaradása és fejlődése a félf feudális birtokrendszerben gyökerezett.”¹¹⁵ De nemcsak az fordul elő, hogy egy elsőrendűen tőkés jellegű ipar képviselője bírja létalapját a mezőgazdaság olyan üzésében, mely túlnyomórészt feudális jellegű, hanem maga is befurakodik az iparkodás területére: a Rimamurányi Vasművet nagybirtokosok alapították,¹¹⁶ a kohók a nagybirtokon folyó erdőgazdálkodás „segédüzemeiként” keletkeztek és voltak kohók a főurak kezén is.¹¹⁷ Eme néhány példa, amelyben a feudális színezetű ipar szubsztanciája mintegy szubjektíválódik, mutatja, hogy ily módon nem alakulhatnak ki többé-kevésbé szilárd csoportok, s ennél fogva, amikor a századforduló táján az ipari tőke olyannyira lábrakap, hogy a nagybirtok fenyegető rémet lát benne, s kitör a harc az „agráriusok” és „merkanti-
lok” között, a küzdő csoportok határai korántsem esnek egybe a magánvaló osztály-

¹¹² Hanák Péter: I. m. 350. p.

¹¹³ Marx: I. m. 32. p.

¹¹⁴ L. mindezekről Sándor Vilmos: I. m. 68., 70., 72., 75., 156. pp. „Tény az, hogy mindenféle ipari vállalat esetében az alapítók egy része a malomalapítók közül került ki.” I. m. 72. „A GANZ és Tsa. Vasöntöde és Gépgyár RT. részvénytársaság élén Somssich Pál nagybirtokos áll, igazgatósági tagjai pedig terménykereskedők és malomalapítók.” I. m. 197. p.

¹¹⁵ Sándor Vilmos: I. m. 75. p.

¹¹⁶ Sándor Vilmos: I. m. 156. p.

¹¹⁷ Sándor Vilmos: I. m. 162–164. p.

határokkal: a merkantilok között „ott találjuk a nagy- és középbirtokosok számottevő csoportjait is”.¹¹⁸

A lassan kialakuló *munkásosztály*, melynek száma 1910-ben haladta meg az egy milliót,¹¹⁹ szintén magán hordja az agrár bélyeget. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy bizonyos iparágakban, különösen ahol az idénymunka szerepe számottevő, a munkások zöme a volt agrárproletárokból kerül ki, akik mind személyükben, mind családi kapcsolataikban kötődnek a faluhoz, részint pedig közvetett módon abban, hogy mivel az ipar ágazati struktúrája szorosan függött a mezőgazdaságtól és viselte az ausztriai ipar negatív kópiájaként a textilipar fejletlenségének terhét is, szakmunkás törzsét döntő részben külföldről bevándoroltakból toborozta, akik aztán annak következtében, hogy bérezésük jóval fölötte állt a többi munkásénak,¹²⁰ a reformizmus bázisát alkották. De valamint az állami üzemek nemcsak a múlt, hanem a jövő mozzanatait is magukban hordozták, a munkásság eme feudális jelleggel összefüggő reformizmusa mellett már a század elejétől megjelent jórészt búvó patakként, az anarchizmus és szindikalizmus formájában a forradalmi szellem is,¹²¹ mely végül is – különösen Szabó Ervin tevékenysége következtében – a Tanácsköztársaság gyakorlati és szellemi előkészítőinek egyikévé vált.

Az osztályok és rétegek magánvaló összemosódottságát kuszáltabbá teszi egy olyan tény, ami a nemzeti szabadságküzdelmekkel van szorosan összefonódva, aminek jelentőségét az osztályok harca szempontjából mindenképpen ki kell emelni. Pulszky Ágost, aki a magyar szociológia megalapítóinak egyike, ezt így foglalja össze a munkáskérdésről 1893-ban írt munkájában: „Magyarországon legalább az utolsó század óta kíméletesebb alakban folyt a társadalmi tényezők egymás közti küzdelme, mint bárhol másutt. A nemzeti létkérdések mindenek felett kimagasló jelentősége egyesítette hazánk különböző osztályait és mérséklő hatást gyakorolt mindegyik állásfoglalásra a másikéval szemben, gyakorolta azon meggyőződés erejével, melyet a közös külső veszélyek érzetében feltétlenül közös célok elérésére való tömörülés szüksége keltett. Az érzelem és kímélet a politikában talán sehol sem volt nagyobb mértékben számbavett tényező, mint nálunk. Ennek következménye a határozatlanságnak, a lágyságnak bizonyos neme életünkben és intézményeinkben.”¹²²

B) A dzsentroid kompromisszum „hatalomvéde bensősége”

Ez a bizonyos lágyság, amely természetesen nem volt mentes heves politikai harcoktól, lényegében véve a *dzsentriben* találja gravitációs középpontját, aki, miután teljesen egyedülálló módon mint középneemes magára vállalta a *polgári* reformok

¹¹⁸ Berend T. Iván, *Suhay Miklós*: I. m. 137. p.

¹¹⁹ Hanák Péter: I. m. 386. p.

¹²⁰ „A fővárosnak az átlagosnál egyharmaddal a szakmunkások ... a tanulatlan napszámoktól 80%-kal többet kerestek, s egy vékony, huszadnyi réteg, amely nagyjából a munkásarisztokráciának felelt meg, évi 1800 koronát meghaladó keresettel valóban kivételezett anyagi helyzetben élt.” Hanák Péter: I. m. 389. p.

¹²¹ L. erről: Jemnitz János: *Az anarcho-szindikalizmus Magyarországon 1914 előtt*, Párttörténeti közlemények 1961. 1. 129. p.

¹²² Pulszky Ágost: *A munkáskérdés*. Budapest. 1890. 25. p.

véghezvitelének munkáját, a szabadságharc bukása után, amikor a polgárosulás reformjainak következményei kiépültek, azokat létmódjába beépíteni nem tudta, s gazdálkodás helyett az úrhatnáság közigazgatási és katonai bástyáiba bevévén magát, átengedte az iparosodás szféráját a betelepülő idegeneknek, megőrizte hatalmi pozícióit,¹²³ s a többi rétegeket a vele való kompromisszumra kénytelenítette. „A századelőn a jómódú földbirtokosoktól, vezető politikusoktól, rangos tisztviselőktől, katonatisztektől . . . az egyszerű diplomásokig, a kopott címerű kishivatalnokig, a kisvárosi és falusi intelligenciáig . . . húzódott a dzsentri szellemű történelmi középosztály”,¹²⁴ éldegélvén – a Lukács által emelt osztálykompromisszum természetére gyakran alkalmazott Thomas Mann-i kifejezés szerint – „hatalomvéde bensőségben”,¹²⁵ amelyből a kitörést és a kompromisszum felmondását csak Ady és a Huszadik Század szociológusai, a köréjük tömörült csatlakozókkal, fogják elvégezni anélkül azonban, hogy – Szabó Ervint és olykor Jászi Oszkárt kivéve – ehhez a forradalmat is hozzákapcsolják.

C) A korporációk kialakulása a közigazgatásban.

A dzsentroid kompromisszum, mely egyfelől feudális-agrárius jegyeket hordoz, másfelől azonban magában rejti a jövő egy mozzanatát is, éppenséggel a hivatalnokrétegben, amely leginkább bír azzal a sajátossággal, hogy egy nem valóságos, a gazdasági bázison felépülő többé-kevésbé magánvaló réteget konstruáljon. E réteg szervezkedéseire az újabb történelmi kutatások hívják fel a figyelmet. Az első jelentékeny közigazgatási hivatalnoki érdekvédelmi szerv, a Vármegyei Tisztviselők Országos egyesülete, már 1903-ban megalakult¹²⁶ s szerkezeti modelljéül, jellemző módon nem a munkavállalói, hanem munkaadói szervezeteket veszi. Az első világháború végére több hasonló szervezet alakult, melyek a dzsentri „reakciós” hagyományai következtében szükségszerűen konzervatív jobboldali irányban bontakoztak ki. Valamiféle „közigazgatási szocializmus” homályos tervei a megyei tisztviselők körében a nagybirtokos agrárius mozgalom század elején kidolgozott kritikájához, konzervatív nagybirtokos állásponttól kifejtett tőkeellenes szociális demagógiákhoz kapcsolódnak, s a politikai fronton is a nagybirtok pártjai mellé állnak. A polgári demokratikus forradalmat közvetlenül megelőző időben, majd a forradalom alatt a Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete is bekapcsolódik az ellenforradalmi szervezkedésekbe, s megkísérli a megyei autonómiát a forradalom ellen fordítani¹²⁷ Figyelemre méltó, hogy a Huszadik Század, amely a század elején a

¹²³Egyes számítások szerint 1875. és 1918. között a miniszterelnöki hivatalok tisztviselőinek 50–60%-a, a belügyminisztériuménak 25–32%-a, a honvédelmiének 20–27%-a dzsentri eredetű volt. L. Berend T. Iván, Szuhay Miklós: I. m. 142. p.

¹²⁴Hanak Péter: A századelő történelmi tendenciái. In: Hanak Péter: Magyarország a Monarchiában. Idézett kiadás. 411. p.

¹²⁵L. Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. Budapest. 1970. 254–255., 343–344. p. A hatalomvéde bensőség irodalmáról, mely e magatartás politikai oldalát is jellemzi, írja: „Olyan irodalom ez, amely a hatalomtól nem kíván mást, mint az irodalom és művészet zavartalan életét – ugyanakkor csendesesen garantálva, hogy ez az irodalom és művészet sohasem fogja komolyan zavarni az uralkodó hatalmak szándékait. I. m. 380. p.

¹²⁶L. Szabó Miklós: i. m. p.

¹²⁷Szabó Miklós: i. m. 153. p.

Szapáry-féle közigazgatási reformjavaslatok nyomán kibontakozó vitákban a közigazgatásnak ún. államosításával szimpatizált, ettől remélve a vármegyei dzsentri uralom megtörését, minthogy ez a tisztségek nem választás, hanem kinevezés általi betöltését hozta javaslatba, már ellene foglalt állást, amikor a tízes évek elején a Tisza-kormányzat újra előállt ezekkel a reformjavaslatokkal, mivel belátta, hogy a kinevezési rendszerre való áttéréssel csak a formája változnék meg a dzsentri uralomnak, amit eddig választással, ezután pedig kinevezéssel fognának biztosítani és továbbvinni, hiszen nemcsak az önkormányzatban, de az államban is a dzsentri uralkodik.¹²⁸ Mindenesetre közigazgatás-szociológiai szempontból alapos vizsgálódásokat igényel a magyar bürokrácia kialakulása, ami bizonyosan számos különös vonással gazdagítaná a bürokrácia természetéről alkotott képünket.

¹²⁸L. Rédei József: A közigazgatási reform, Huszadik Század 1914. 2. köt. 85. p., Dienes-Dénes József: A jövő megyéje, Huszadik Század, 1910. 197. pp.

TULAJDONELMÉLETI PROBLÉMÁK EGY VITA TÜKRÉBEN

GARA IVÁN

I. Bevezetés

1. A Közgazdasági Szemle hasábjain az elmúlt két évben egy igen kiterjedt tulajdonvita tanúi lehettünk.¹ A tulajdon olyannyira centrális kérdése a marxista társadalomtudományoknak, hogy az ilyen viták szinte természetesen. A vita jogi szempontból is érdeklődésre tarthat számot, nemcsak azért, mert egy jogi mű volt a kiobbantója,² hanem mert a vitában elhangzott közgazdasági, filozófiai, szociológiai stb. érvek alapvetően érintik a jog gazdaságban betöltött szerepét. Ezért az 1976 közepéig megjelent munkák alapján igyekszem a vita főbb elméleti tanulságait a jog nézőpontjából vázolni.

A Közgazdasági Szemleiben Takács Béla vitaindító cikke főleg Sárközy hivatkozott könyvének I. fejezetében foglaltakkal vitakozott. A vitatott megállapítások viszont rendszerint visszavezethetők Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai című 1964-ben megjelent művére, amelyre Sárközy e kérdésekben hivatkozik. Ezért sok vonatkozásban találó Belvaracz János vitában elhangzott azon megjegyzése, hogy Sárközy jogi könyve csak ürügy, „alibi”, mert a vitázók Szabó Kálmán elméletét „támadják vagy védik” meg. Ugyanakkor viszont Sárközy zártabb rendszerben vázolja Szabó eredeti elképzeléseit, azokat logikailag teljesen kibontja és több vonatkozásban új elemekkel gazdagítja — nem lehet véletlennek tekinteni, hogy Szabó könyvének tulajdoni vonatkozásai a könyv megjelenésekor egyáltalán nem kerültek előtérbe és a vita most bontakozott ki.

Szabó Kálmán tulajdoni elméletének a sarkalatos pontjai a következők:

a) A termelési viszonyok megkettőzése (technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk).

b) A tulajdonnak mint az objektív gazdasági viszonyok önálló elemének tagadása. Ezzel a gazdasági viszonyok összefüggéseinek rendszerével lesz azonos.

¹ A Közgazdasági Szemle (továbbiakban: KSz) tulajdonvitájában a cikk lezárásáig a következő tanulmányok jelentek meg: *Takács Béla*: Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz 1974. 7–8. sz.; *Lengyel László*: A közgazdasági tulajdonfogalom kérdéséhez 1974. 12. sz.; *Szabó Kálmán*: A tulajdon és elsajátítás kérdéséhez 1975. 4. sz.; *Csillag István*: A „megosztott” termelési viszonyok elméletéhez 1975. 6. sz.; *Nemes László*: Néhány gondolat a tulajdonviszonyokról folyó vitához 1975. 10. sz.; *Belvaracz János*: A tulajdon mint történelmi kategória 1975. 11. sz.; *Herédi István*: A tulajdonviszonyok elméletéhez 1976. 2. sz.; *Kozma Pál*: A társadalmi-gazdasági alakulat és a tulajdon fogalma 1976. 3. sz.; *Farkas Gyula*: A tulajdonról és a megkettőzött termelési viszonyok elméletéről szóló vitához 1976. 5. sz.

² *Sárközy Tamás*: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati áruterelés és a tulajdonjog (továbbiakban: Sárközy: Indirekt) Akadémiai Kiadó Budapest 1973.

c) A tulajdon monopólium, tehát a kizáró jelleg fogalmi eleme. A tulajdon nem más, mint *jogi fogalom*.³

Sárközy Tamás tulajdonkoncepciójának véleményem szerint a következők a Szabó Kálmán koncepcióján túllépő döntő elemei:

a) A tulajdon közgazdasági lényege: hasznosítás-rendelkezés és a kizárás.

b) A tulajdon önálló közgazdasági és jogi fogalommal fejezendő ki, amelyek egymással dialektikus összefüggésben vannak.

c) A megszokott alanyi és tárgyi tulajdonformákon kívül meg kell különböztetni a tulajdon funkcionális formáit, a természetes áru és a gazdálkodásirányítási tulajdont.

d) A jogi tulajdonfogalommal szemben a közgazdasági tulajdon alapvető vonása – amely fejlett áruviszonyok mellett csak fokozódik – az osztódás.⁴

Meg kell jegyezni továbbá, hogy a vitatott problémakör Sárközy könyvében viszonylag kis helyet foglal el, a munka alapvetően az állam–állami vállalat tulajdoni viszony jogi problémáit kívánta megoldani. Ez a kísérlet a jogi irodalomban ugyancsak nagy vitát váltott ki, erre a kérdéskörre azonban ehelyütt nem tudok kitérni.

A Közgazdasági Szemle tulajdonfogalomra vonatkozó vitájában leginkább vitatott kérdések a következők voltak:

a) A termelési mód és a termelési viszonyok megkettőzése.

b) A tulajdon fogalma (elsajátítás, kizárás és elrelativizálódás).

c) A szocialista tulajdonviszonyok.

2. *A termelési mód fogalma és a termelési viszonyok megkettőzése.* Csillag István tanulmánya vitatja a legjobban a termelési viszonyok relációkra való felosztását. „Sárközy tulajdonfogalmát ugyanis hasznosnak, előrevivőnek, újszerűnek tartom, ugyanakkor meghatározásában éppen azokkal az elveivel nem értek egyet, amelyek Szabó Kálmán elméletén alapulnak” – szögezi le.⁵ Nemes László is bírálja e felfogást. Véleménye szerint a tulajdon a termelési mód fogalma és a termelési mód két oldalának kapcsolatára vonatkozó megállapítások felől közelíthető meg. A hagyományos politikai gazdaságtan alaptételei a következők:

– a termelőerők és a termelési viszonyok együttesen adják a termelési módot;

– a termelőerők és a termelési viszonyok között kölcsönhatás van, de a meghatározók a termelőerők;

– a társadalmi rend változásainak objektív oka a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközése;

– az osztálytársadalmakban a termelési viszonyokat az uralkodó osztály védi, az elnyomott osztály támadja. A termelőerők a „mit” és a „hogyan” kérdésekre; a termelési viszonyok a „ki” és a „kinek” kérdésre felelnek. Ebben az összefüggésben a termelési viszonyok az anyagi javak termelési módjának formai oldalát alkotják. Nemes tanulmányában ellenzi a Szabó Kálmán-féle relációkat. „Ha ugyanis a termelési viszonyok technikai-gazdasági viszonyok, ha ezek fogalompárja az elsajátítási viszonyok mennyiségi,

³ Felfogásának ismertetésénél egyaránt hivatkozom hivatkozott könyvére, valamint vitacikkére. Ezt ő maga is megengedi, mert mind a KSz 1975. 4. számában megjelent tanulmányában írja, álláspontja lényegében 1964 óta nem változott. (i. u. 498. old.)

⁴ Sárközy tulajdonfelfogásának közgazdasági lényegét összefoglalta „A tulajdonelmélet egyes kérdéseiről” című cikkében. Társadalmi Szemle 1975. 1.

⁵ KSz. 1975. 6. sz. 754. old.

illetve minőségi meghatározottsága, ha a termelési viszonyok „termelői, forgalmi, elosztási és fogyasztási viszonyok”, akkor nehéz találni bármely olyan, az újratermelésben megvalósuló emberi viszonyt, vagy az újratermelés bármely területét, amely ezen a termelési viszony-fogalmon kívül esik. Ebből az következik, hogy Szabó Kálmán termelési viszony-fogalma elméletében egyenrangú a termelési mód hagyományos fogalmával. A kettő között a különbség nem terjedelemben mutatkozik, hanem a fogalomhoz tartozó elemek csoportosításában.⁶

Csillag István ellenben azért nem fogadja el a termelési viszonyok megkettőződését, mert így a termelőerők fogalma az ember és természet viszonyra redukálódik, és indifferenssé válik a társadalmi formákkal szemben. Marx ezzel szemben *társadalmi termelőerőkről* beszélt és a munkaeszközökről is kimutatta, hogy azok a társadalmi viszonyok mutatói. „Amikor Szabó Kálmán megkettőzi a termelési viszonyokat – hogy ábrázolni tudja a termelési viszonyok azonossága ellenére a bennük meglevő eltéréseket –, magában a termelésben levő ellentmondást, a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondását oldja fel, tulajdonképpen azáltal, hogy mintegy „külső reflexióba” helyezi azt.”⁷

Belvaracz János, Herédi István és Kozma Pál használhatónak, »munkaképesnek« tartják ezt a koncepciót, bár értelmezésében koránt sincs ilyen egység közöttük. Vegyük sorra interpretációikat.

Belvaracz János: „Ha a termelési módokat kívánjuk vizsgálni, ahogy a történelemben egymás után következnek, amint ezt Tőkei Ferenc tette, akkor a termelőerő – a termelési viszony kategóriák viszonyában a tartalom a termelőerő és a forma a másik. Ha adott termelési módon belül vagyunk, úgy tartalomként a termelési viszonyok állnak előttünk, míg a közömbösek, a semleges változók a termelőerők . . . Egyszerűen arról van szó, hogy a termelési viszonyokat mint kívülről közömbös egységet két oldalra, két ellentétre vágjuk szét. Ezzel nem sértettük meg a termelőerők és a termelési viszonyok valóságos dialektikájának megfelelő ábrázolás követelményét, mert azonos termelési módon belül vagyunk, ahol nem átcsapásról, hanem két oldal közötti feszültségről van szó.”⁸

Herédi István „. . . a termelési viszonyok maguk relatív totalitásként értelmezhetők, vagyis számos meghatározás és vonatkozás egységként, amely totalitás különböző oldala felől közelítve lehet és kell elemezni”.⁹ Szerinte itt a minőségileg meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyok belső kvantitatív tagolásáról van szó. Tehát ugyanazon rendszeren belüli egységnek minőségi oldala a társadalmi-gazdasági relációk, míg kvantitása a technikai-gazdasági relációk. „Ez a tagolás azért is fontos, mert rámutat arra, hogy a technikai-gazdasági viszonyok – bármennyire is meghatározottak a társadalmi-gazdasági viszonyok által – maguk is meghatározzák a társadalmi-gazdasági relációk előtt nyíló lehetőségeket.”¹⁰

Kozma Pál: „Szabó Kálmán-féle »relációk« nem egyszerűen a termelési viszonyok kettéosztottságát jelentik, hanem olyan tényezők, amelyek mind a termelőerőknek és a

⁶ KSz. 1975. 10. sz. 1185. old.

⁷ KSz. 1975. 6. sz. 760. old.

⁸ KSz. 1975. 11. sz. 1316–1317. old., valamint 1321. old.

⁹ KSz. 1976. 2. sz. 191. old.

¹⁰ Uo. 200. old.

termelési viszonyoknak – technikai-gazdasági relációk –, mind a gazdasági rendnek és a felépítménynek – társadalmi-gazdasági relációk formájában – részét képezik.”¹¹ A termelési viszonyok komplexuma dinamikus és ún. „stacioner” (azaz amikor a termelési mód szilárd, szabályozott és rendezett) állapotban is vizsgálendő. Álláspontja, hogy a relációk csak a dinamikus állapotra alkalmazhatók és értelmetlenek a stacioner helyzetre. Vagyis a társadalmi rendszerek változásai, mozgásai jól ábrázolhatók segítségével, de a termelési mód adott pillanatát vizsgálva használhatatlanok. A vitában elsőként hangsúlyozza, hogy nemcsak a termelési mód totalitás, hanem – miután ebben a szerves rendszerben a felépítmény is aktív hatóerő – a társadalmi-gazdasági alakulat egésze is. Egy adott társadalom viszonyai mindenekelőtt érdekek képében jelennek meg, tudatosulnak az emberek számára. Stacioner állapotban . . . a gazdasági helyzet nem hat gépiesen, a felépítmény mintegy megszűri a gazdasági viszonyokat: egyeseket preferál, másokat igyekszik leépíteni és visszafogni, de esetleg egy idő múltán beépíti őket a gazdasági rendszerbe. . . Totális rendszerrel van dolgunk, amelynek egyaránt része a termelési mód és a felépítmény.”¹² A marxista társadalomtudományok fontos feladatának tekinti ezen kölcsönhatásoknak mind kimerítőbb vizsgálatát.

Röviden: Belvaracz szerint a termelési viszonyok rendszere „kívülről közömbös egység”, melynek csak két oldala, a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági relációk; Herédi szerint már csak „relatív totalitás”; és végül Kozma Pál véleménye, hogy csak a formációk közötti átmenetnél játszanak szerepet a relációk.

A kérdésre feleletet kaphatunk, ha magához Szabó Kálmánhoz fordulunk, és megnézzük egyik nyomtatásban megjelent előadásának idevágó részét.¹³ Az előadás szerint a szocializmusban (és kizárólag csak itt!) „. . . az adott termelési viszonyok, amelyek a termelőmódok mindegyikének általános formai meghatározottságát jelentették, most fordított értelmükben állnak előttünk. . . az így létrejövő termelőmód *specifikus* tartalmának meghatározóivá az adott, az új termelési viszonyok válnak. A társadalom termelőerőinek rendszere és az érvényesülésükben keletkező kapcsolatok összessége pedig úgy nyilvánul meg, mint dologi forma, amelyben a szocialista termelési viszonyok testet öltenek. Eközben, e megfordult viszonyokban, jelen van az általános, minthogy továbbra is a termelőerők alkotják a termelési viszonyok *materiális elemeit*. . . Mit jelent ez témánkra nézve? Azt, hogy a szocialista gazdaságnak nem immanens jellemzője többé, hogy a termelőerők mozgása mindig megelőzve a termelési viszonyok fejlődését, s hogy ez utóbbiak – akár vállalati, szektoriális vagy társadalmi méretekben – rendszeresen »béklyókká« válnak, akadályozzák a termelőerők kibontakozását.”¹⁴ Tehát Szabó Kálmán szerint a termelési viszonyok egyetlen társadalmi formációban sem alkotnak totalitást, csupán az adott termelési mód formai oldalát, és csak a szocializmusban válnak a „termelőmód specifikus tartalmának meghatározóivá”. Herédi István megfogalmazása áll legközelebb ehhez a gondolathoz, mert csak ebben az úgynevezett „relatív totalitásban” van helye a relációknak.

¹¹ KSz. 1976. 3. sz. 312. old.

¹² Uo. 315. old.

¹³ Szabó Kálmán: A termelőerők és a termelési viszonyok fejlesztésének kérdései. Kossuth Kiadó Budapest 1976.

¹⁴ Uo. 12. old.

Nemes László érve, miszerint ez a termelési viszony-fogalom kimeríti a hagyományos termelési mód fogalmát, nem helytálló, mert mint láthattuk – a termelőerőknek megvan a helyük ebben a rendszerben is. Problematikus viszont az így kialakított termelőerők tartalma. Erre hívja föl a figyelmet – helyesen – Csillag István, amikor rámutat, hogy a termelőerők így indifferenssé válnak a társadalmi formák számára. Ezt látszik alátámasztani, hogy Szabó Kálmán fogalmazásában a termelőerők csak a termelési viszonyok „materiális elemei”. Erre később visszatérek.

3. *A tulajdon és elsajátítás.* A tulajdon fogalmának meghatározásait vizsgálva, első kérdésként tűnik fel, hogy az a termelési viszonyok önálló elemének tekinthető-e vagy sem? Szabó Kálmán és Sárközy Tamás szerint a tulajdon azonosítható a termelési viszonyokkal, ha azokat elsajátítási aspektusból vizsgáljuk.

Farkas Gyula ezzel szemben a hagyományos felfogás alapján a termelési viszonyok három elemét különbözteti meg: 1. a tulajdonviszonyokat (tulajdonformákat), 2. osztály- vagy rétegviszonyokat és 3. az anyagi javak elosztásának viszonyait. A bírált álláspontot arra vezeti vissza, hogy a szocialista (állami) köztulajdon nem határoz meg osztály- és elosztási viszonyokat, és az ebből következő általánosítás vezet helytelen eredményre. Szabó Kálmán Marxra hivatkozik, aki a következőket írta: „A tulajdon minden történelmi korszakban másképpen és egészen különböző társadalmi viszonyok között fejlődött. A polgári tulajdont meghatározni annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni”.¹⁵ Csillag István véleménye szerint csak a marxi szöveg formális értelmezése tehet egyenlőséget a tulajdon és a termelési viszonyok közé. Ugyanis éppen a polgári tulajdon sajátossága, hogy tisztán magában a termelési folyamatban, a tőkeviszonyban jelenik meg, vagyis „a többletmunka kisajtolása, a közvetlen termelőből nem gazdaságon kívüli kényszer erejével valósul meg, hanem a termelési folyamatban csere látszatával”.¹⁶ A tőkeviszonyban a termelési feltételek egy része, a munkaeszközök jelennek meg olyan magántulajdonként – tőkeként –, amely alkalmazza a munkát. A másik oldalon viszont az eleven munkaképesség, a munkaerő áll mint magántulajdon. Egyesülésük – csere látszatával – a termelésbe jön létre. Ellenben a kapitalizmust megelőző „... minden olyan formában, melyben a közvetlen dolgozó »birtokosa« marad saját létfenntartási eszközeinek, termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonyoknak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelő nem-szabad emberként; ez a nem-szabad állapota robotmunkával egybekötött jobbagyságtól pusztá sarcfizetési kötelezettségig terjed”.¹⁷

Herédi István úgy látja, hogy Csillag helytelenül azonosítja az „önálló elem” és az „önálló elsajátítási aspektus” formulákat. „Ezért értelmezi félre Szabó Kálmán megjegyzését. Szabó Kálmán ezért tagadja, hogy a tulajdonviszonyok önálló elemként értelmezhetők, mert az a véleménye, hogy azok nem a termelési viszonyoktól független relációk, hanem azok elsajátítási aspektusai. Ebből következik, hogy Szabó Kálmán nem is teheti egyenlővé teljesen a tulajdonviszonyokat a termelési viszonyokkal”.¹⁸

¹⁵ Marx–Engels Művei (Továbbiakban: MEM) 4. kötet, 158. old. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

¹⁶ KSz. 1975. 6. sz. 763. old.

¹⁷ MEM 46. I. k. 371. old.

¹⁸ KSz. 1976. 2. sz. 195. old.

Takács Béla vitatja a tulajdon és az elsajátítás azonosítását. Szerinte az elsajátítás tágabb kategória, mint a tulajdon, amelyik csak az elsajátítási viszonyok rendező elve, azok általánosítható és közös vonásait foglalja magába. Az elsajátítás viszonyainak három formáját is megkülönbözteti: 1. gazdasági elsajátítási, 2. technikai-technológiai és 3. egyéb (pl. „érzelmi”) elsajátítás formái.¹⁹

Lengyel László joggal állapítja meg, hogy ez a felfogás nem védhető Marxszal. A Bevezetésben ez áll: „Ilyen értelemben tautológia azt mondani; hogy a *tulajdon* (tulajdonbavétel, *elsajátítás*) a termelés egyik feltétele.”²⁰ Lengyel rámutat, hogy Takács Béla egyrészt keveri az elsajátítás kategóriáját a fogyasztással, másrészt – és ez következik az előző hibából – nem képes az elsajátítás konkrét formáit kibontani. Jól szemlélteti ezt a tévedést Takács példája is, mely szerint az óindiai faluközösség tagjai, bár egyenlő mértékben tulajdonosok, de különbözően sajátítanak el. A Nyersfogalmazvány gondolatai alapján Lengyel László ezen következtetéseket vonja le: 1. a közösségi elsajátítás előfeltétele a természetes közösség, az egyed csak mint a közösség tagja elsajátító; 2. a közösségi elsajátításnál csak közösségi tulajdon és magánbirtoklás létezik. Tehát a marxi gondolatmenet szerint a természetadta közösségekben a tulajdonviszonyok pontos megfelelői az elsajátítási viszonyoknak (ez persze tautológia!), ezért a tulajdon = elsajátítás tételt helyesen vallja Sárközy Tamás. Szabó Kálmán ehhez még hozzáteszi, hogy Takács Béla pontatlanul fogalmaz, amikor az elsajátítás fogalmát a társadalom tagjai közötti gazdasági viszonyoknak tekinti. Valójában „... az elsajátítás – *folymat* és így az nem lehet azonos az emberek közötti *viszonyokkal*, amelyek magában a folyamathoz jönnek létre”.²¹ Csillag István értelmetlennek tartja ezt a kiigazítást, mert a viszonyok nem mások, mint a folyamat formái.

Nemes László szerint a tulajdon elsajátítás, de annak csak különös formája, amely az egyenlőtlenségen és a kizáráson alapul. Létezik az elsajátításnak nem-tulajdoni formája is, pl. a szabad javaknál (levegő). A példa első pillanatra lefegyverező! De ha csak az egyre aktuálisabb környezetvédelemre gondolunk, akkor szembeütközünk, hogy ezekhez a látszólag korlátlan javakhoz deklaráltnak is tulajdonosként viszonyul az emberiség, ha azok veszélybe kerülnek. (Lásd: környezetvédelmi intézkedések vagy a nyílt tenger és a világűr mint *res communis omnium usus*.)

Az elsajátítást Kozma Pál szerint Marx a termelésben mutatja ki, csak ott realizálódik. A termelést természeti törvények határozzák meg, s a társadalom közvetít – az elosztáson és a cserén keresztül – a fogyasztáshoz. „Minden társadalmi formában, egy bizonyos termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek ... a rangját és befolyását. Általános megvilágítás ez, melyben az összes egyéb színek megmártóznak és amely különösségükben módosítja őket”²² – idézi Marxot. A stacioner termelési viszonyok világítják meg ekképpen a termelés többi válfaját, így valósul meg szerveztségük. A társadalom tagjai számára ezek a látszólag állandósult viszonyok alkotják azokat a kereteket, korlátokat és előfeltételeket, amelyek között cselekszenek. A szabályozottság és a rend mindaddig fennáll és természetesnek tűnik az egyén számára, amíg a

¹⁹ KSz. 1974. 7–8.

²⁰ MEM 46. I. k. 15. old.

²¹ KSz 1975. 4. sz. 495. old.

²² MEM 46. I. k. 32. old.

termelőerők fejlődése nem változtatja meg a termelést annyira, hogy az itt létrejövő viszonyok nem tűrik tovább a régi formákat. A változás a gazdasági mechanizmus átalakulása vagy társadalmi forradalom útján mehet végbe. A szerző szerint ennyi mondható általában az elsajátításról, de nem elhanyagolható a valóságos megjelenési formák vizsgálata sem. Marx lényeges intenciója számunkra: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. . . Ahhoz, hogy egyáltalán termelni lehessen, egyesülniük kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait.”²³ Az egyesüléshez szükséges a stacioner állapot, melynek legfontosabb eszközei az állam és a jog.

Kozma Pál tanulmányában megállapítja, hogy Marx az elsajátítás megközelítésénél sajátos logikai rendszert alkalmazott: 1. a termelésben történik, a természeti javak elsajátítása az emberek által, amit általános természeti törvények determinálnak; 2. az elosztás – mint társadalmi véletlen – határozza meg az egyénnek juttatott termékek arányát; 3. a cserében konkretizálódik, hogy mely termékek elégítik ki az egyén szükségleteit, ezért ez formális társadalmi mozgás; és végül 4. a fogyasztás a végpont, amely már kivülesik a gazdaságtani vizsgálódás körén. A négy mozzanat természetesen együtt alkotja a társadalmi-termelési folyamat egészét. Álláspontját igazolandó, a Bevezetésből idézi: „A termelésben sajátítják el (állítják elő, alakítják) a társadalom tagjai a természeti termékeket emberi szükségletre. . . az elosztásban a társadalom általános, uralkodó meghatározások formájában átveszi a közvetítést a termelés és fogyasztás között; a cserében ez a közvetítés az egyén véletlen meghatározottsága révén megy végbe. Az elosztás meghatározza azt az arányt (mennyiséget), melyben a termékek az egyénnek kijutnak; a csere meghatározza azokat a termékeket, amelyekben az egyén az elosztás révén neki juttatott részt kívánja. . .”²⁴

Eddig az idézet. De nézzük csak a tágabb szövegösszefüggést! Az idézetet megelőző mondat így szól: „A közvetlenül kézenfekvő elképzelés a következő. . .” Majd jön a már ismert szövegrész. Utána viszont ez áll: „Termelés, elosztás, csere, fogyasztás, így szabályszerű következtetést alkotnak; a termelés az általánosság, az elosztás és a csere a különösség; a fogyasztás az egyediség, melyben az egész összefüggés, *de laps*.”²⁵ Marx tehát nem tekinti sajátjának ezt a kézenfekvő elképzelést. Sőt tiltakozik a szervesen összetartozóknak mind az ilyen szétszakítása, mind hegelianus azonosítása ellen. „Az eredmény, amelyre jutunk nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy totalitás tagjai, *különbségek egy egységen belül*. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot. Belőle kezdődik mindig újból a folyamat. . . Meghatározott termelés, tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét, határoz meg, s e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyait.”²⁶ A termelés, bár alapjaiban mindig természeti, de egyre fokozódó mértékben határozzák meg társadalmi törvények is. A fogyasztás sem eshet ki a gazdaságtani vizsgálódás köréből, mert a

²³ MEM 24. k. 37. old.

²⁴ MEM 46. I. k. 16. old.

²⁵ Uo. 16. old.

²⁶ Uo. 25. old.

termelés totalitásának integráns része. Manapság pedig különösen nem, amikor égetően aktuális a fogyasztói társadalom látszatalternatívájával szemben egy szocialista fogyasztási modell kidolgozása.

Végül Kozma Pál a tulajdonnal kapcsolatban bemutatja, hogy a marxizmus klasszikusai annak lényegét: 1. az elsajátításban, 2. a társadalmi viszonyok összességében, 3. a munkamegosztásban és 4. a jogviszonyokban látták. „Véleményem szerint – írja Kozma Pál – a tulajdonviszonyt legalább három oldalról kell megközelíteni: – a tulajdonviszonyok stacioner oldala meghatározható az adott korszakra jellemző elsajátítási viszonyok összességével, amelyeken belül szükségszerűen kiemelkedik egy meghatározó termelés; – a tulajdonviszonyok felépítményi oldalának funkciója a stacioner állapot felépítményi szabályozása, a rendszer változásainak határán belül tartása, s a felépítményben létrejönnek ezek feltételei és eszközei is;

– a tulajdonviszonyok dinamikus oldala, amely a kooperációs viszonyok változásának követését, leírását teszi lehetővé. A három oldal együttes vizsgálatával, meghatározásával jelölhető meg egy adott korszak alapvető tulajdontípusa, és írható le e sajátos tulajdon fejlődésének, változásának folyamata.”²⁷

4. *Tulajdon és kizárás (monopólium)*. Az előzőekben már beszéltünk arról, hogy a kizárást Szabó Kálmán és Sárközy Tamás az általános tulajdonfogalom integráns részének tekinti. Szabó Kálmán még tovább lép és vitacikkében a tulajdonnak jogi értelmezést ad. A vitában többen ellenvéleményüknek adtak hangot. Kozma Pál szerint pusztán a kizárás tényének hangoztatása egybemossa a magántulajdon és a társadalmi tulajdon fogalmát. A döntő elem, hogy kinek az érdekében történik a kizárás. Farkas Gyula is hangsúlyozza, hogy a tulajdon konkrét formája határozza meg a kizárás milyenségét. „A magántulajdon kizáró jellege abszolút; e tulajdonforma mindenki mást kizár a dologra való minden ráhatásból. A magántulajdon kizáró jellege mögött tehát valóban monopólium húzódik meg. Nem így van ez a köztulajdonforma esetében. . . A köztulajdon kizáró jellege tehát relatív, amennyiben bárki, bármelyik egyén tulajdoni viszonyát csak meghatározott konkrét formában ismeri el. Ez a konkrét forma. . . a munkaviszony”²⁸ – állapítja meg Farkas Gyula.

A magántulajdon abszolút kizáró jellege a szabadversenyes kapitalizmus illúziója, amelyet legtökéletesebben a francia forradalom után született Code Civil hirdetett meg. Ezt az illúziót már Marx is bírálta. A részvénytársaságok és a monopóliumok már kérdésessé tették a magántulajdon „érinhetetlenségét”. Az állammonopolista kapitalizmusban pedig, ahol a monopólium operatív irányítását átveszi a menedzser és az állam gazdasági-szervező szerepe egyre fokozottabb, már szó sem lehet az abszolút kizárásról. Úgy vélem ezért, hogy a tulajdon abszolút, illetve relatív kizáró jellegének különbsége alapján nem tehetünk különbséget a két tulajdonforma között.

Belvaracz János a tulajdon általános fogalmi elemének tekinti a kizárást. Már a többi társadalmakban is létezik, ahol az egyén úgy van beágyazva a közösségbe, hogy a közös tulajdonnak ő csak birtokosa. A tulajdonos tehát a közösség, amely a legdurvább módon szemben áll a közösségen kívüliekkel: a nem-tulajdonosokkal. A polgári magántulajdon viszont tagadja a közösségen alapuló, vagyis a prekapitalista formációk

²⁷ KSz 1976. 3. sz. 323. old.

²⁸ KSz 1976. 4. sz. 466. old.

minden tulajdonformáját. Még a szocialista állami tulajdon is tartalmaz valamiféle kizárást.

Takács Béla viszont azt szándékozott bizonyítani, hogy Marx csak a tulajdon egyik formája, a magántulajdon esetében beszél másokat kizáró monopóliumról. A Kommunista Kiáltványban Marx és Engels ezt írták: „... a modern polgári magántulajdon utolsó és legtökéletesebb kifejezése a termékek olyan előállításának és elsajátításának, amely osztályellentéteken alapul, azaz hogy egyik ember a másikat kizsákmányolja.” Ezért „... ami a kommunizmust megkülönbözteti, az *nem általában a tulajdon eltörlése, hanem a polgári tulajdon eltörlése*”.²⁹

Csillag István ez utóbbi felfogáshoz csatlakozik. Ha a szocializmusban alkotmányjogilag minden állampolgár tulajdonos és az állami tulajdonnak mégis „valamiféle kizárása” van, akkor vagy csupán a nem-állampolgárookra vonatkozik, vagy az állam elhalásával szűnik meg, esetleg a kizárás örökké fennmaradhat. „Szabó Kálmán a tulajdon egyik formáját – a magántulajdont – tette a tulajdonviszony általános fogalmává, ezért nem tud helyes választ adni a szocialista tulajdon esetében a monopóljelleg megszüntetésére”³⁰ – véli Csillag István. A tulajdon monopóliumának megszüntetésével Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratokban foglalkozott, s a tanulmány szerzője e gondolatokra hivatkozik. „A monopólium első megszüntetése mindig a monopólium általánosítása, egzisztenciájának kitágítása. A lehető legszélesebb és legátfogóbb egzisztenciáját elért monopólium megszüntetése a monopólium teljes megszüntetése.”³¹

5. *A tulajdon e relativizálódása (osztódása)* Sárközy Tamás könyvének talán legérdekesebb gondolata, amely igen heves érzelmeket váltott ki. Többen támadták lényegét – a „mindenki tulajdonos, aki elsajátít” tételt. Felvetették, hogy antagonisztikus viszonyokat semlegesít, azonosítja a tőkés és a bérmunkás helyzetét. Takács Béla szerint nem lényeges, hogy fizetnek-e osztalékot a munkás részvénytulajdonosokra, inkább hogy „... a munkások részvényei csak sajátos megjelenési formái a tőkés–bérmunkás viszonyoknak. A részvénytulajdonnak ez az illuzorikus formája a tőke érdekét szolgálja, egyrészt, mert a munkás megtakarítását az értéktöbblet előállítására szolgálataiba állítja, másrészt pedig a munkás érdekének tünteti fel a tőkésosztály érdekét, következésképpen a munkás tőkessel való szembenállását önmaga érdeke ellen valónak tünteti fel.”³²

Szabó Kálmán hozzászólásában azzal érvel, hogy Sárközy a közgazdasági tulajdon fogalmához a jogtudomány terminusaival közelít (mint pl. rendelkezés, birtoklás, mások kizárása a hatalmukban tartott dolgokból stb.). Így lesz egyszerre tulajdonos a tőkés, a bérlő, a kölcsönvevő, sőt a bérmunkás is. A politikai gazdaságtan megfelelő fogalmaival való behelyettesítés után „... rögtön kiderülne, hogy a bérlő mint tőkés a földbérlő alapján, kizsákmányoló funkciója révén szereplője az értéktöbblet elsajátításának, s hogy a bérmunkás miközben (netán morzsányi osztalékkal megtoldott) bérért fogyasztási javakat sajátít el, ezt annak alávetve teheti, hogy mások az ő többletmunkáját sajátítják el”.³³ Többeknek ellentmondásos a véleményük a tulajdon osztódása kérdésében. Nemes

²⁹ Marx–Engels Válogatott Művek, Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1963. 28. old.

³⁰ KSz 1975. 6. sz. 765. old.

³¹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó Budapest 1962. 42. old.

³² KSz 1974. 7–8. sz. 874. old.

³³ KSz 1975. 4. sz. 493–494. old.

László elismeri, hogy a szocializmusban és a modern kapitalizmusban is szükségszerű a tulajdon és irányító funkciójának szétválása, de sem a menedzser, sem a szocialista vállalat nem tekinthető résztulajdonosnak – ténylegesen megbízottként viselkednek. „Más a helyzet a tulajdon elrelativizálódásával abban az esetben, ha a tulajdonos tulajdonát nem rendeltetésszerűen használja ki, hanem bérbe adja, vagy kölcsön adja. Ha ugyanis a tulajdont nem azonosítjuk a jog szerinti tulajdonnal, ha világos, hogy a jog szerinti tulajdonos nem a jószág (a munkaerő, a föld, a pénz) használatát adja át, hanem magát a jószágot használatra, ha tehát a termelési tényezők tulajdonát mozgásában tekintjük, akkor nyilvánvaló a tulajdon elrelativizálódásának ténye... Ameddig és amilyen mértékben a vevő, a bérlő, a kölcsönadó tulajdonos, addig és olyan mértékben nem tulajdonos a jószág jog szerinti tulajdonosa”³⁴ – mondja Nemes László. Sárközy Tamástól eltérően végeredményben a kölcsön és a bérlet területére számúzná az osztódás tényét. Ha jól megfigyeljük a fenti gondolatmenetét, akkor rájöhetünk arra, hogy a tulajdon osztódása – mindenki tulajdonos, aki hasznosít-rendelkezik – így sem jöhet létre, mert a szerző szerint ilyenkor a bérlő és a kölcsönadó (helyesebben kölcsönvevő) a tulajdonos.

Hasonlóan homályosan bírálja Sárközy elméletét Belvaracz János is. A szocialista termelési mód létrejöttékor, a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavételével – egy jogi aktussal – megszüntettük ugyan a kizsákmányolást, de nem szűnt meg gazdasági elkülönülés, az áruterelés stb. „Ha a szocialista gazdaságot csak ilyennek tekintjük, akkor a szocializmus tulajdonviszonyai ellentmondásmentesen úgy ragadhatók meg, ahogyan Sárközy Tamásnál jelentkeznek, az elrelativizálódással.”³⁵ Szabó Kálmánnal ellentétben azonban kételkedik abban, hogy a jog terminusai „lefordíthatók” a politikai gazdaságtan nyelvére. „Sárközy Tamásnál tehát, ahol a tulajdonviszonyok eleve mint jogviszonyok jelennek meg, a tulajdon megszüntetése csak az elrelativizálódással képzelhető el. A probléma lényege, hogy Sárközy Tamás – magyarázatot keresve a szocialista termelési viszonyok formaváltozására – eljut a megkettőzött termelési viszonyokhoz. Itt aztán elég megfélekedezni arról, hogy ezek egy ellentmondás két oldalát képezik, máris adódik a kérdésnek a jogtudomány számára kielégítő megoldása... Holott Marxnál ezek egymást kizáró lényegeket, amelyek elhatárolják a különböző tulajdonformákat és az ezeken alapuló termelési módokat.”³⁶ Ebben a néhány mondatban, véleményem szerint, több tévedés is akad:

A.) Sárközy Tamás könyvében következetesen bírálja a tulajdon jogias felfogását, kifejezetten megkülönbözteti a közgazdasági (materiális) tulajdont, a tulajdonjogtól. Érthetetlen ezért az az állítás, miszerint Sárközynél a „tulajdonviszonyok eleve jogviszonyok”.

B.) A megkettőzött termelési viszonyok egyik oldaláról való megfélekedés miatt *nem adódik* a jogtudomány számára kielégítő megoldás. Sárközy Tamás műve háromszázegynéhány oldal s ebből kb. 30 oldalon foglalkozik a termelési viszonyok és a közgazdasági tulajdon kérdésével. A „maradék” részben keresi a jogi megoldást, amely jóval árnyaltabb, mint azt a cikk szerzője feltételezi, sőt a jogi kritikák szerint túl bonyolult is.

³⁴ KSz 1975. 10. sz. 1195. old.

³⁵ KSz 1975. 11. sz. 1319. old.

³⁶ Uo. 1328. old.

C) Marxnál nem egymást kizáró lényegegek a termelési viszonyok relációi, mert egyáltalában nem használja ezeket a fogalmakat.

Herédi István elismeri az osztódás tényét, csak finomítani és differenciálni kell a tételt. „Sárközy Tamás ennek alapján tudja elméleti, illetve módszertani biztonsággal megmagyarázni azt az empirikus tény, hogy pl. a szocialista társadalom feltételei között is eltérő az elsajátítás, vagyis realizálódik a tulajdon, sőt bizonyos mértékig kizáró jellege is van annak ellenére, hogy a szakirodalomban sokan elegendőnek látják csak a társadalom tagjai között fennálló azonosságot kimutatni a tulajdon vonatkozásában. . . Az elrelativizálódás fogalma ilyen megvilágításban érvényes fogalom, s valóban alkalmas vagy alkalmas lehet arra, hogy a szocialista tulajdonviszonyokon belül tükrözze a társadalmi viszonyok tagoltságát, a belső arányokat, a tendenciákat. Persze emellett feltétlenül szükséges annak jelzése, sőt kiemelése, hogy éppen hosszabb távon az azonosság dominál a különbséggel szemben”³⁷ – írja tanulmányában Herédi István.

6. A szocializmus tulajdonviszonyainak elméleti tisztázása.

Nemes László úgy látja, hogy a szocialista társadalomban is szükségszerű a tulajdon és irányító funkciójának szétválása. A meghatározó állami tulajdon esetében az állam a tulajdonos és több-kevesebb rendelkezési jogot biztosít megbízottjának, az állami vállalatnak. Szemben a kapitalizmussal, a szocialista állami vállalatok közötti piaci kapcsolatok „bizonyos mértékig nem valóságosak”, mivel a piac szereplőinek kapcsolatai nem tulajdonosok közötti kapcsolat. Elismeri az áru- és pénzviszonyok szerepét, az állami szektorban is. „Az árukapcsolati formákat ez a tény korlátozott mértékben tényleges árukapcsolatokká változtatja, noha a vállalat nem résztulajdonosa sem a termelőesz-
közöknek, sem a termékeknek.”³⁸

Farkas Gyula ennél merevebb: „Magam azon az állásponton vagyok, hogy ha a szocialista köztulajdonon belül gazdasági elkülönültségről beszélünk, annyit tesz, mint a magántulajdon abszolút kizáró jellegét valamiféle „megszelídített” formában elismerni. . . Ha a gazdasági elkülönültség lényegét tagadjuk, de ugyanakkor elismerjük a szocialista köztulajdon lényegi vonásaihoz tartozónak az érték, a pénz, az ár stb. kategóriákat, s azt állítjuk, hogy ezek nem a „gazdasági elkülönültségre”, a köztulajdon lényegétől idegen, abszolút kizáró jellegre épülnek (akár megszelídített formában is), akkor bizonyítanunk kell, hogy e kategóriák éppen az egyéneket természeti termelési feltételeikkel összekapcsoló módra, a munkaviszonyra épülnek. . . A tulajdonos egyének összekapcsolódásának ez a különös módja. . . közös akaratukat kifejező munkaszervezés. . . Az egyén kizárása tehát csak viszonylagos, és abban ölt testet, hogy az egyik egyén az egyik szerződésben meghatározott feladatkört, munkakört lát el, a másik pedig értelemszerűen más szerződésben rögzített munkakört.”³⁹ Miután a munkakörök különböző munkamennyiségek hordozói, egymáshoz mért viszonyaik – értékviszonyok. Farkas Gyula szerint ezen értékviszonyoknak a felszíni megjelenési formái az áruviszonyok, a gazdasági elkülönültség stb. A szocialista társadalom rétegződése a munkakörök betöltésénél „egyenlő jogú”, de egyéni képességekben különböző dolgozók helyzetkülönbségéből adódik.

³⁷ KSz 1976. 2. sz. 200–201. old.

³⁸ KSz 1975. 10. sz. 1194. old.

³⁹ KSz 1976. 4. sz. 466–467. old.

A szocialista tulajdonviszonyok döntő elemének a munkaszerződést tekinteni téves elképzelésnek tartom. A munkaszerződés ugyanis csak a dolgozó és egy szocialista kollektíva (valamint ennek rendelkezésére álló termelőeszközök) viszonyát szabályozza. Ha a tulajdonos egyének összekapcsolódásának különös módja a munkaszerződés, akkor feltétlenül tulajdonosnak kell minősítenünk a szocialista vállalati kollektívát is. Eddig azonban már nem megy el Farkas Gyula. Folytatva logikáját pl. a Csepel Vas és Fémműveknél dolgozó egyén a termelőeszközök nagyobb koncentrációja következtében munkaköre által „tulajdonosabb”, mint egy kisipari szövetkezet alkalmazottja. Kizárja továbbá a nem-dolgozó állampolgárokat (gyerekek, tanulók, nyugdíjasok stb.), mivel ezek nem állnak munkaviszonyban. Lényegesebb ellenérv, hogy az állami tulajdonhoz kapcsolódás a tulajdonosként való viszonyulás olyan hangsúlyos eszközei, mint pl. a választójog, a szocialista demokrácia különböző formái kívülrekednek ezen az elképzelésen. Végül, amikor az áru- és pénzviszonyokat, a gazdasági elkülönültséget stb. felszíni jelenségként aposztrofálja, akkor abból indul ki, hogy a munkaköröket kitöltő munkamennyiségek értéként viszonyulnak egymáshoz. Csakhogy éppen a kiindulópont a megmagyarázandó, vagyis miért és mennyiben csereérték a különböző munkakörökben kifejtett munka!

Belvaracz János szerint a tőkés tulajdon teljes tagadását a kommunista társadalom tulajdona jelenti. Ez a tulajdon valójában már nem is tulajdon, mert a tárgyi gazdagság ekkor már nem cél, csupán eszköz és az emberiség szerves egységéből nincs kit kizárni. A szocialista társadalom még a munkamegosztással, az árutermeléssel, a gazdasági elkülönültséggel és a külső kapitalista környezettel terhelt. Ezért a szocialista tulajdon még kizárást tartalmaz a nem-állampolgárokkal szemben, de „... az embert tehát ismét egy természeti közösség tagjaként tételezik, ahol a munka objektív feltételeihez ismét mint tulajdonához viszonyulhat”.⁴⁰ A természeti közösség elérését mint célt helytelen elméleti tételnek tartom, amely Marx gondolatainak félreértésen alapul. Ő világosan rámutatott, hogy a természeti népek közösségei – „bornírt” közösségek, s ehhez a közösségi tulajdonhoz képest a magántulajdon kialakulása hatalmas előrelépés volt az emberiség történelmében. A cél korántsem a természetadta korlátolt közösségi viszonyok reprodukálása, hanem a *társadalmi* közösségek megteremtése, ahol az egyén tudatosan tulajdonosként viszonyulhat termelése természeti és társadalmi (!) feltételeihez.

Herédi István nagyon érdekes módon kívánja továbbfejleszteni, finomítani a szocialista tulajdon elméletét. Bevezeti a „szocialista redisztribúció” fogalmát. A redisztribúció kategóriáján Polányi Károly adott gazdasági rendszerben a javaknak és a szolgáltatásoknak az egyes termelési egységektől egy központ felé történő áramlását és ebben a centrumban az erőforrások allokációját értette.⁴¹ Kérdés, mennyiben felhasználható témánk szempontjából ez a kategória? A szocialista politikai gazdaságtan egyik nehéz pontja (ezt a vitában is láthattuk) a gazdasági elkülönültség. Ennek alapvető okaiként a szerzők általában a társadalmi munkamegosztást és a korlátozott áruviszonyokat jelölik meg. A szocialista társadalom a tervgazdálkodás keretein belül: a termelésben, az elosztásban és általában a gazdaságpolitikában a munka mértékét alkalmazza. Persze a mérték alkalmazása nemcsak elválasztást jelent, hanem egyben

⁴⁰ KSz 1975. 11. sz. 1319. old.

⁴¹ Polányi Károly gazdaságtörténeti munkáiból. Magyar Filozófiai Szemle 1971. 5–6. sz.

integrálást is, mert a mérce azonos. A többi között ezért is relatív az elkülönültség. És már csak azért is, mert már ezen elv alkalmazása közben érvényesül a „szocialista redisztribúció” elve mind a gazdaságpolitikában, mind pedig a gazdálkodási formában. . . A munka szerinti elosztás elvét és a szocialista redisztribúció elvét felfoghatjuk úgy is, mint a szocialista társadalmi, munkamegosztási viszonyok koncentrált kifejezését.”⁴² Tehát a szocialista gazdaságban a tervek által „kordában tartott” áru- és pénzviszonyok miatt tovább él a gazdálkodó egységek különböző mértékű elkülönültsége. Amennyiben a tervgazdálkodás megfelelően funkcionál, akkor közöttük a munka szerinti elosztás elve érvényesül, vagyis a nemzeti jövedelemből teljesítményarányosan részesülnek. Ehhez azonban a szocialista redisztribúciónak, azaz a gazdálkodó egységek és a gazdaságirányítás állandó kapcsolatának a valóságot adekvátan tükröző tervek szerint kell működnie. A gazdálkodó egységek és a gazdaságirányítás kapcsolatrendszerének egyik oldala a szocialista redisztribúció, másik oldala a munka szerinti elosztás és egységüket átfogja a tervgazdálkodás a tulajdonos állam kezében.

II. Saját álláspont egy marxista totalitáskonceptió jegyében

7. A termelőerők és termelési viszonyok fogalmainak dialektikájánál Tőkei Ferenc Marx-interpretációjából induljunk ki.

Az előfeltétel Marx szerint az emberek, akik létfenntartási eszközüket és ezáltal anyagi életüket termelik, illetve újratermelik. „Az »embereken« Marx és Engels eleven emberi egyéneket értettek, akik létfenntartási eszközeiket termelik, miközben egymással akarattuktól független, objektív viszonyokba lépnek. Ezek tehát termelési viszonyok; olyan viszonyok, amelyek a termelésnek inherens mozzanatai, a termelésnek előfeltételei és eredményei is egyszerre”⁴³ — szögezi le Tőkei. Ezek az emberek természetesen „társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont”⁴⁴ Fontos intenció továbbá számunkra a Bevezetésben emlékeztetőül feljegyzett gondolat, amelyet Marx később nem fejtett ki részletesen. „A termelőerő (termelési eszköz) és a termelési viszony fogalmainak dialektikája, melynek határai megállapítandók és amely nem szünteti meg a reális különbséget.”⁴⁵ A termelési módról a Német ideológiában ez áll: „. . . leszögezzük minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is az első előfeltételét, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy „történelmet csinálhassanak” meg kell élniük. Az élethez azonban mindenekelőtt evés és ivás, lakás, ruházat és még egy és más szükséges. Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló *eszközök előállítása*, magának az anyagi életnek a termelése. . . A második az, hogy maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma, *új szükségletekhez vezet* — és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett. . . A harmadik viszony, amelyik itt már eleve belép a történelmi

⁴² KSz 1976. 2. sz. 202–203. old.

⁴³ Tőkei: A társadalmi formák elméletéhez Budapest 1971. 41. old.

⁴⁴ MEM 46. I. k. 11. old.

⁴⁵ Uo. 34. old.

fejlődésbe az, hogy az emberek, akik saját életüket naponként újratermelik, kezdenek *más embereket termelni*, szaporodni – a férfi és nő, szülők és gyermek közötti viszony, a család. . . Egyébként a társadalmi tevékenységnek ezt a három oldalát nem három különböző fokozatként kell felfogni, hanem csak három oldalként, három mozzanatként, amely a történelem legkezdeté és az első ember óta egymás mellett léteztek és a történelemben még ma is érvényesülnek. – Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben; most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként –, társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik. Ebből következik, hogy egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az *együttműködés meghatározott módjával* vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködés módja maga is »termelőerő« (!), hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot, hogy tehát az »emberiség történetét« mindig az ipar és a csere történetével összefüggésben kell feldolgozni.”^{4 6}

A termelési mód tehát a következő négy mozzanatot tartalmazza: 1. létszükségleti eszközök és ezzel párhuzamosan 2. új szükségletek, valamint 3. társadalmi viszonyok termelése, végül az egésznek összefoglalása 4. az együttműködés meghatározott módjának termelése. Az együttműködés módja – figyelmeztetnek a klasszikusok – nemcsak termelési viszony, hanem maga is termelőerő.

Tőkei szerint Marx igazi felfedezése abban áll, hogy a termelési eszköz, a termelési mód mozzanata, a termelőerők dialektikusan azonosak a termelési viszonyokkal, ugyanakkor határaik megállapítandók, mégpedig abban az összefüggésben, hogy a termelési módon belül a termelőerő és a termelési viszony fogalmainak dialektikája: a tartalom és forma viszonyában fogható meg. Rendkívül szemléletesen fejti ki A tőkében: „A munkaeszközök maradványai ugyanolyan fontosak letűnt társadalmi alakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szerveztének megismerése céljából. *Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek.* A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a *társadalmi viszonyoknak a mutatói* is, melyek között az emberek dolgoznak.”^{4 7}

Az állat csontrendszere természetesen nem azonos magával az élő állattal, de annak szervezete a csontokból utólag rekonstruálható. Az *óramutató* megkülönböztetendő az időtől, de az órától (és ezáltal az időtől) függetlenül csak egy ócska fémdarab. A munkaeszközök is csak akkor „értelmesek”, számunkra, ha használatuk viszonyaiban – termelési viszonyokban – tekintjük őket. Vagy ahogyan Engels fogalmazza meg a Kautskyhoz írt levelében: „Mihelyt termelési eszközt mondasz, társadalmat is mondasz, és pedig az adott termelési eszközök által meghatározott társadalmat. Termelési eszköz önmagában, a társadalmon kívül és a reá való befolyás nélkül éppoly kevésbé van, mint tőke önmagában.”^{4 8}

^{4 6} MEM 3. kötet 29–30. old.

^{4 7} MEM 23. k. 170. old.

^{4 8} Marx–Engels Válogatott Levelek, Szikra k. Budapest 1955. 446. old.

Előfeltételünk eleven emberi egyének létezése volt. Láttuk, hogy ezek az emberek meghatározott közösségekben, különböző viszonyok között, így vagy úgy együttműködnek. Együttműködésük során szerszámokat és létszükségleti eszközöket termelnek, amelyek meghatározzák viszonyaikat és — ami ugyanaz — együttműködésük módját. A termelőerők és termelési viszonyok dialektikáját vizsgáltuk, amit Tőkei Ferenc így foglal össze: „A termelési mód konkrét totalitás, amelynek tartalma a termelőerők fejlődése, formája pedig a termelési és társadalmi viszonyok. Ha a totalitást „elemeire” bontjuk — s ez a formameghatározásokhoz valóban szükséges —, akkor elsősorban nem tartalom és forma mozzanatára vagy oldalára kell bontanunk, hiszen ezek csupán ugyanazon dolog két oldala, ha még oly különböző két oldala is. . . Mármost nyilvánvaló, hogy a termelésnek általában szubjektív és objektív, alanyi és tárgyi előfeltételei vannak: emberek és termelőeszközök. Ám idézeteink meggyőzően bebizonyíthatják, hogy a termelés szubjektív feltételét csak mint egyéneket, mégpedig egymással ilyen vagy olyan közösséget alkotó egyéneket szabad felfogni. *Így a termelési mód totalitásának három fő mozzanata: az egyének mindenkori közösségei és a termelési eszközök. . . mindhárom mozzanat egyaránt mozzanata a termelőerőknek (mint tartalomnak) és a termelési-társadalmi viszonyoknak, s mind a három csak a másik kettővel való vonatkozásban létezik.*”⁴⁹

8. Szabó Kálmán elméletére rátérve, ő a termelési viszonyokat az újratermelés szférái szerint osztja fel: termelő, elosztási és forgalmi (a fogyasztást ő is figyelmen kívül hagyja) viszonyokra. Ezt a felosztást nem tartom helyesnek, mert véleményem szerint Marx a termelés, elosztás, forgalom (csere) és fogyasztás kategóriákat a termelési mód totalitásának egy másik metszetét mutatja fel, mint a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolatával. Erre figyelmeztet is, amikor a bevezetésben így ír: „A termelés mindig egy *különös termelési ág* — pl. földművelés, állattenyésztés, manufaktúra stb. — vagy pedig *totalitás*. Csakhogy a politikai gazdaságtan nem technológia. . . Végül a termelés nem is csak különös termelés. Hanem mindig csak egy bizonyos társadalmi test, társadalmi szubjektum tevékenykedik a termelési ágak nagyobb vagy szűkebb totalitásában.”⁵⁰ Tehát vagy az egyes különös termelési ágakat vizsgáljuk — ez a műszaki tudományok (technológia) feladata; vagy pedig a termelést (termelési ágakat) totalitásukban. A következő mondatban pedig ismét felfedezhetők a termelési mód totalitásának három mozzanata: az egyén, a közösség és a termelőeszközök. „Az eredmény, amelyre jutottunk, nem az, hogy a termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy különbségek egy egységen belül. . . A különböző mozzanatok között kölcsönhatás történik. Minden szerves egésznél ez az eset.”⁵¹ Marx szerint az újratermelés szférái a termelési mód totalitását adják, különbségek egy egységen belül, amelyek végül is a gazdálkodási formán („érintkezési viszonyokon”) keresztül érvényesülnek. A termelési viszonyokat tehát nem specifikálhatjuk ilyen felosztással. Nem értek egyet a termelési viszonyok technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációkra való felosztásával sem. Ezek a relációk amúgy is nehezen értelmezhetők, ezt már az értelmezési kísérleteknél is láttuk. A technikai-gazdasági relációk, mondja Szabó Kálmán: a technika és a munkaerő

⁴⁹ Tőkei: Formák 64–65. old.

⁵⁰ MEM 46. I. k. 13. old.

⁵¹ Uo. 25. old.

differenciáltságával kapcsolatos munkamegosztás. Mi mást jelent ez, mint a társadalmi munkamegosztás horizontális metszetét, vagyis a termelési ágazatok, alágazatok, illetve az üzem belüli munkamegosztás különbségeit? A társadalmi-gazdasági relációk: a társadalom tagjainak az újratermelésben elfoglalt azonos vagy különböző helyzetét feltételezik, illetve eredményezik. Értsd: A társadalmi munkamegosztás vertikális eleme, azaz hol helyezkednek el a társadalom tagjai a munkamegosztás által létrehozott társadalmi hierarchiában. A végeredmény, hogy a termelési viszonyok rendszere tulajdonképpen a munkamegosztás egy különös fajtájával, a társadalmi munkamegosztással lett azonos. Marx a munkamegosztást elvileg a munka, a termelés velejárójának tekinti. Ez eredetileg mint nemek közötti, valamint a természetes képességek alapján megvalósuló megosztás volt. A *társadalmi* munkamegosztás, amikor az egyén be van sorolva egy különös termelési ág és egy különös munka alá, már történelmi termék. A nagyipar „... a munka megosztását megfosztotta természetadta jellegének utolsó látszatától. Egyáltalában megsemmisítette a természetadta jelleget, amennyire ez a munkán belül lehetséges, és minden természetadta viszonyt pénzviszonnyá oldott fel.”⁵² A munkamegosztás valójában csak a kapitalizmus óta par excellence *társadalmi* munkamegosztás. Ezért használja a fentebb általam idézett szövegben – a Német ideológiában – a természetes és társadalmi munkamegosztást is átfogó kategóriát – „az együttműködés módját”. Ráadásul expressis verbis kimondja, hogy ez termelőerő. A munkamegosztás, ha az egyén–közösség–termelőeszköz összefüggésben vizsgáljuk, akkor feltétlenül a termelőerők és a termelési viszonyok mozzanata is.

Ha kiemeljük a munkamegosztást a termelőerők fogalmából – mint azt Szabó Kálmán teszi –, akkor e fogalom számára csak a termelőeszközök maradnak meg, és így semlegessé válik az egyes formációtól. Hogy a termelőeszközök ennél gazdagabb tartalmúak, azt már láttuk. Másrészt a társadalmi munkamegosztás is két részre oszlik ebben a rendszerben. Egyrészt a technikai-gazdasági elem szintén tartalmaz egy kvantitatív semlegességet, amennyiben a termelési viszonyoknak csupán a mennyiségi, technológiai szintjét fogja át. Másrészt megmarad számunkra a „társadalmiság” is, vagyis a társadalmi különbségek rendszere is, ha a társadalmi-gazdasági vetületet figyeljük. Például a bérmunkás esetében külön beszélhetünk egy relatíve „semleges” technikai-gazdasági meghatározottságról – hogy melyik ágazatban, alágazatban, illetve az üzem belüli milyen termelési szervezetben és géppel dolgozik; másrészt külön vizsgálhatjuk a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét. Véleményem szerint a helyes kiindulópont, az alapvető termelési viszony a bérmunkás esetében ez a tőkeviszony, s innen egyáltalán nem véletlen, hogy a bérmunkás a társadalmi munkamegosztás melyik pontján helyezkedik el és az sem, hogy milyen eszközökkel dolgoztatja a tőkés. Számára a Taylor-rendszer, a futószalag nemcsak technológiai, hanem egyben és ugyanakkor társadalmi meghatározottságot jelent a szükségletek, célok, tudat stb. szempontjából.

9. Egy adott termelési mód tulajdonviszonyait szintén az egyén–közösség–termelőeszköz triász elemzésével ragadhatjuk meg. Létezik-e a tulajdonnak általános, minden társadalmi formációra érvényes fogalma?

„Mi a tulajdon?” – tette fel a kérdést már Proudhon egyik könyvének címében. „A mű hiányosságait már a címe is jelzi – olvashatjuk Marx J. B. Schwitzerhez írt

⁵² MEM 3. k. 59. old.

levelében. — A kérdést oly helytelenül tette fel, hogy nem lehetett rá helyesen válaszolni. Az antik »tulajdonviszonyok« megsemmisültek a hűbéri tulajdonviszonyokban, a hűbérek a »polgáriakban«. A történelem így maga gyakorol bírálatot, az idejétmúlt tulajdonviszonyokon.⁵³ Ezek szerint Marx lemondott volna az általános tulajdonfogalom használhatóságáról? Ne hamarkodjunk el a választ! A Bevezetésre már sokat hivatkoztam, most is itt vélem megtalálni a feleletet. Marx ebben arról ír, hogy a gazdaságtanban divatos egy általános részt előrebocsátani, amelyben minden termelés általános feltételeit tárgyalják. Az általános részben szerepel a tulajdon is. Bírálja a közgazdászokat, hogy amikor örök törvényekről beszélnek, akkor valójában a polgári viszonyokat általánosítják. Majd a tulajdonról általánosságban leszögezi: „Minden termelés a természet elsajátítása, az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. Ilyen értelemben tautológia azt mondani, hogy a tulajdon (tulajdonbavétel, elsajátítás) a termelés egyik feltétele.” Nevetséges azonban innen a tulajdon egy meghatározott formájára, pl. a magántulajdonra átugrani. (Amely ráadásul még feltételez egy ellentétes formát is, a nem-tulajdont.) A történelem éppenséggel azt mutatja, hogy a köztulajdon... az eredetibb forma, olyan forma, amely a községi tulajdon alakjában még sokáig jelentős szerepet játszik. Arról a kérdéstről, hogy a gazdaság a tulajdonnak ilyen vagy olyan formájában fejlődik-e jobban, itt még koránt sincs szó. De azt mondani, hogy nem lehet szó termelésről, tehát társadalomról sem ott, ahol a tulajdon valamely formája nem létezik, ez tautológia. Olyan tulajdonbavétel, elsajátítás, amely semmit sem vesz tulajdonba, tesz sajátta, contradictio in subjecto.⁵⁴ S ha még kétségünk lenne, hogy elfogadhatunk-e általános kategóriákat, erre Marx megnyugtató választ ad: „Vannak minden termelési fok számára közös meghatározások, amelyeket a gondolkodás mint általánosakat rögzít; de minden termelés ún. általános feltételei nem egyebek, mint ezek az elvont mozzanatok, melyekkel egyetlen valóságos történelmi termelési fok sincs fogalmilag megragadva.”⁵⁵

Termelés tehát nincs tulajdon nélkül. Nincs olyan formáció, melyben valamely konkrét tulajdonforma ne létezne (ez ugye tautológia!). Ha az egyes formációkat összehasonlítjuk — az egyén–közösség–termelőeszköz-viszony alapján —, akkor a tulajdon szempontjából közös meghatározásuk, hogy a termelők hogyan viszonyulnak termelésük feltételeihez, vagyis közösségünk közvetítésével a termelési eszközökhöz.

Marx alapján csak úgy határozhatjuk meg a *tulajdon általános fogalmát*: *hogy a termelő hogyan viszonyul termelése anyagi feltételeihez, azaz, hogy az objektív feltételekhez sajátként viszonyul, vagy ezek idegenként tételezettek számára.* Ezzel a meghatározással persze egyetlen társadalmi formáció tulajdonviszonyait sem merítettük ki, csakis a közös mozzanatot emeltük ki. Sőt, ha egy konkrét társadalom tulajdonformáit meghatároztuk, még akkor sem merítettük ki az adott társadalom gazdasági lényegét, csak egyik — habár legfontosabb! — általános, mindent átfogó elvét adtuk meg. Tőkei Ferenc alapformációkat leíró „képleteiben”, az egyén–közösség–termelőeszköz hármasságban, a munka és tulajdon konkrét realizálódását sűrítik össze. Ez a viszonyrendszer alakult, fejlődött más és más formák között a történelem folyamán, volt és lesz a társadalmi

⁵³ Marx: A filozófia nyomora, Szikra K. Budapest 1952. 18. old.

⁵⁴ MEM 46. I. k. 15. old.

⁵⁵ Uo. 15–16. old.

formák meghatározója. Soha sem hagyhatók azonban figyelmen kívül a „másodlagos” és harmadlagos dolgok, egyáltalában levezetett, átvitt, nem eredeti termelési viszonyok”. Hármasságban szemléletesen kifejeződik az egyének és közösségeik kapcsolódása a termelési eszközökhöz, vagyis hogy a termelő úgy viszonyul-e termelési feltételeihez, mint övéihez, vagy pedig elválasztották tőle az objektív feltételeket, hogy azok egy más személyben, a magántulajdonosban (tőkésben) testesüljenek meg.

10. Mit jelentett a tulajdon az emberiség történelmének kezdeti szakaszában? „A tulajdon tehát *eredetileg* csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul a természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzátartoznak az övéi, amelyek saját meglétével együtt előfeltételezettek; úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga természeti előfeltételeihez, amelyek úgyszólván csak testének meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen létezik, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti, szervesen feltételeiben”⁵⁶ – olvashatjuk A tőkés termelés előtti tulajdonformákban. A Nyersfogalmazvány szövegének gondos elemzése után világos lehet, hogy ez a „meghatározás” *csakis és kizárólag* az őstársadalom közösségi viszonyaira vonatkozik, nem pedig – mint azt néhányan a vitában állították – a tulajdon általános definíciója. Itt, miután mindenki termelő, egy természetadta közösség tagja, ezért az egyén a közösség közvetítésével tulajdonosként viszonyul a földhöz. De a föld természeti tárgy, természetadta tulajdon, következtetésképpen, ez még csak „börnirt” tulajdon. Az egyed úgy tulajdonos, hogy *hozzátartozik a földhöz*. (Marx nagyon vizuálisan a termelő testének meghosszabbítása kifejezést használja.) Ez a tulajdon befelé nem tartalmaz semmiféle kizárást. Vajon kifelé, a közösségen kívüliekkel szemben is így van-e? A magyar irodalomban elterjedt, hogy a horda, a törzsi stb. tulajdon is kizáró jellegű, a külső személyekkel szemben. Ez az álláspont – véleményem szerint – a világtörténelem nézőpontjából, a korlátlan érintkezést visszacsempészi a törzsi stb. társadalmak, nagyon is korlátolt viszonyai közé. „Világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem – eredmény.”⁵⁷ Mert „a nagyipar teremtette csak meg a világtörténelmet, annyiban, hogy minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világtól függővé tett és megsemmisítette az egyes nemzetek addigi természetadta kirekesztőlegességét.”⁵⁸ Marx gondolatait tökéletesen igazolták napjaink antropológiai kutatásai⁵⁹ is. Ezek kimutatták hogy a horda társadalmak között az érintkezés rendkívül jelentéktelen, kapcsolataik ritkák. A társadalom belső szervezetsége teljesen a rokonságra épül, sőt az esetleges külső kapcsolataikat is igyeksenek (pl. házassági szabályokkal) szintén rokonsági alapra helyezni. A hordán kívüliekkel szemben ezért éppen nem a kizárás jellemző, hanem a természetadta együttműködés. Miután az emberiség történelme sokáig csakis helyi történelmekből állt, ezért az egyetemes érintkezés viszonyait tükröző tudományos kategóriák használatánál rendkívül óvatosoknak kell lennünk. Amikor az

⁵⁶ Uo. 370–371. old.

⁵⁷ Uo. 35. old.

⁵⁸ MEM 3. k. 59. old.

⁵⁹ L. pl. E. R. Service–M. D. Sahlins–E. R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok, Kossuth K. Bp. 1973.; Polányi Károly i. m. MFSz 1971. 5–6. sz.; Polányi Károly: Társadalmak és gazdasági rendszerek, Világosság 1976. 6.; Földes László: Árucsera és piac a hagyományos társadalmakban, Világosság 1976. 6. sz.

eredeti tulajdonviszonyokról beszélünk, akkor tudnunk kell, hogy a horda, törzsi stb. viszonyok korlátozottságánál fogva éppen nem a kizárás, hanem az együttműködés jellemző rájuk.

A prekapitalista társadalmi formációk (ázsiai, antik, germán formák) tulajdonviszonyainak sajátosságai a következők voltak.⁶⁰

a) Ezek a formációk döntően vagy egészen mezőgazdasági termelésre alapozottak. A döntő termelési forma a földművelés, ennek van alárendelve az összes többi termelés (pl. kézművesség), ezért az alapvető tulajdonforma – a földtulajdon.

b) Másik közös sajátosság, hogy a kapitalizmus kialakulása előtt még nem vagy nem teljesen vált szét a munka és a tulajdon. Ez egyszermind azt is jelenti, hogy az uralmi-alávetettség viszonyok mint a „gazdaságon kívüli kényszer” viszonyai realizálódnak. „Mindazok a formák (többé-kevésbé természetmegszabta formák, de valamennyi egyben történeti folyamat eredménye is), amelyben a közösség, a szubjektumok termelési feltételekkel való meghatározott objektív egységben, vagyis egy meghatározott szubjektív meglét, magukat a közösségeket mint termelési feltételeket feltételezi, szükségszerűen a termelésnek csak korlátozott és elvileg korlátozott fejlettségének felelnek meg. A termelőerők fejlődése felbomlasztja őket, és felbomlásuk maga is az emberi termelőerők fejlődése.”⁶¹

A prekapitalista formák felbomlása, mely magában a szerszámtulajdonban adott, s ennek uralkodó termelési viszonyra válása szétfeszítette a hagyományos kereteket. Milyen főbb különbségek vannak az eredeti földtulajdon és a szerszámtulajdon között?

a) A földtulajdon mindig egy alapvetően *természeti dologra*, a földre vonatkozik. A szerszámtulajdon ezzel szemben – a szerszám termelt jellegéből adódóan – kezdettől fogva *társadalmi*.

b) A földtulajdon realizálása – a kapitalizmusig, vagyis az ipari módszereknek a mezőgazdaságba való betöréséig – a *természetes munkamegosztás* keretei között történt (vérségi, családi, közösségi stb. alapon). Ezzel szemben a szerszám *társadalmi munkamegosztást* feltételez, csak mint a társadalmi összmunka része funkcionálhat.

c) A földtulajdon természetadta közösségi előfeltételezettségű, ezekben a formákban a *közösségbe bezártan* jelent meg. A szerszámtulajdon az „igazi” magántulajdon, azaz – jellegénél fogva – eredendően *kizáró jellegű*, egyáltalán nem vesz tudomást, a vérségi, rokoni stb. kapcsolatokról.

„Nem az élő és tevékeny embernek és a természettel való anyagcseréjük természeti szervesen feltételeinek az egysége és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervesen feltételei és a tevékeny létezés közötti elválás, amely elválás teljesen csak a bérmunka és a tőke viszonyában van tételezve.”⁶² A kapitalizmusban létrejön a munka és a tulajdon poláris szétválása. Az egyik oldalon a bérmunkás objektum

⁶⁰ Az itt következő gondolatok Földes László munkáin alapulnak. L. *Földes László: Tradicionális gazdálkodás, Világosság 1973. 12. sz.*; *Földes László: Hagyományos gazdálkodás és ésszerűség, Világosság 1974. 1. sz.*; *Földes László: Árucseré és piac a hagyományos társadalmakban, Világosság 1976. 6. sz.*

⁶¹ MEM 46. I. k. 375. old.

⁶² Uo. 368–369. old.

nélkül – szubjektíve – mint a pusztá munkaerő tulajdonosa áll. A másik oldalon, a bérmunkástól elválasztva állnak a termelési feltételek és a létfenntartási eszközök mint egy másik személy, a tőkés magántulajdona. A kézművesség (szerszámtulajdon) létrehozta a társadalmi munkamegosztást, az elkülönült termelők között az áru- és pénzviszonyokat, és végeredményben felbomlasztotta a hagyományos társadalmakat, hogy azok átadják helyüket a tiszta áruviszonyoknak, a tiszta magántulajdonnak – egyszóval a kapitalizmusnak. Ezzel az addig is létező, de másodlagos viszonyok mint a munkamegosztás és a csereviszonyok előtérbe léptek és az egész társadalmat ezután átfogták, ezért igaz: a munkamegosztás és a magántulajdon elvi azonosítása. A tőke fejlődését korlát nélkülinek tételezi, de tartalmaz egy immanens korlátot – a tőkeviszonyt –, amely végül is a tőke felszámolásához vezet.

11. Kétségtől a legnehezebb pont a *szocializmus tulajdonviszonyainak* meghatározása. Szabó Kálmán találó hasonlatával „nagyfeszültségű” kategória, mert valamennyi tulajdonelmélet egyfajta válasz a kor problémáira, s ezért mindenképpen gyakorlati érdekeket érint. Így érthető, hogy a szocialista tulajdonviszonyokról a politikai gazdaságtanban és a jogtudományban szinte e társadalom megszületése óta állandó vita folyik.

Az eddig legjellemzőbb álláspontok két csoportra oszthatók.⁶³ Az első azt vallja, hogy a termelőeszközök államosításával az elsajátítás azonnal társadalmivá vált, megszűnt a szociális függőség rendszere, és ezért a társadalmi érdek közvetlenül az egyéni érdek motiválójává vált. Az áruviszonyok, a társadalmi munkamegosztás stb. „sajnálatos” tényeit ezért a tulajdontól független, felszíni jelenségekké minősítette. Helyesen írja Szabó Katalin erről a koncepcióról, hogy: „Amikor csakis a kommunizmus felé mutató vonásokat vettük tekintetbe, ez egyben azt jelentette, hogy a szocialista állami tulajdon egységét, osztársadalmi voltát, a termelő tulajdonosként létezését mint a szocialista viszonyok lényegét, a gyakorlati jelenségek mellé állítottuk, e lényegi vonásokról leválasztottuk az eleven húst (a gyakorlati problémákat, ellentmondásokat, konkrét viszonyokat), és az így kapott absztrakciókat mintegy a szocialista tulajdon szilárd, »csontvázaként« kimerevítettük.”⁶⁴

A második nézet árnyaltabb. A szocialista tulajdonviszonyokat ez is lényegében kialakultnak tekinti, de utal ennek érettségi fokára. Milyen korlátokról van szó? Döntően a társadalmi munkamegosztásra hivatkozik, amely megakadályozza, hogy mindenki és mindenkor valóságos tulajdonosként viszonyulhasson a társadalmi tulajdonhoz. Ez fejeződik ki abban pl., hogy elméletileg elkülöníti a dolgozók technológiai függőségét és a potenciális társadalmi egyenlőségét. E potenciális egyenlőség hangoztatása felment a termelőerők és a gazdaság tényleges tendenciáinak feltárásától. Az elméleti végeredmény: a szocializmusban már a termelési viszonyok determinálnak, a termelőerők fejlődése csupán „materiális forma”.

A gyakorlatban ezzel szemben. általános tapasztalat például, hogy a nyugati gyárberendezések nálunk nem nyújtják azt a teljesítményt, mint származásuk helyén.⁶⁵

⁶³ L. Szabó Katalin: Állami tulajdon és szocialista gazdasági valóság, Társadalmi Szemle 1976. 6. sz. 53–56. old.

⁶⁴ Uo. 53. old.

⁶⁵ Izikné Hedri Gabriella: Tőkés külkereskedelmünk és az egyensúlyi problémák, Valóság 1976. 5. sz. 32. old.

Ebből témánkra kettős következtetést lehetne levonni. Egyfelől, a szocialista termelési viszonyok gátolják a kapacitások optimális kihasználását – ez nyilván téves. Másfelől – és ezzel értek egyet –, a szocialista termelési viszonyok vizsgálatához elengedhetetlen a termelőeszközök konkrét fejlettségének ismerete. A szocialista formáció sem kivétel, itt is az egyéneket, közösségeiket és termelőeszközök fejlettségét és viszonyukat kell vizsgálni a tulajdonviszonyok megértéséhez.

Ehhez az elemzéshez segítségül kell hívni a klasszikusok gondolatait. Marx már a „fiatalkori” Gazdasági-filozófiai kéziratokban a kommunizmus első szakaszáról, az ún. nyers kommunizmusról így ír: „Amikor a kommunizmus ezt a viszonyt (ti. a magántulajdon viszonyát – G. I.) általánosságban fogja meg, első alakjában csak annak általánosítása és kiteljesedése... a magántulajdon viszonya marad a közösség viszonya, a dolgok világához...”⁶ Innen annyi mindenesetre kiderül, hogy az új társadalom viszonyainak kialakítása, a magántulajdon megszüntetése Marx felfogásában nem egyszeri aktus, hanem egy hosszabb folyamat, melyben a szocializmus még magán viseli a magántulajdon nyomait. Még világosabban szól erről a Gothai program kritikájában: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppen hogy keletkezik, amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyeit, melynek méhéből származik... Itt nyilvánvalóan *ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza*, amennyiben ez egyenértékes cseréje... Az egyenlő jog tehát itt – elvileg – még mindig polgári jog, noha elv és gyakorlat nem kapnak már hajba, még az árucserénél az egyenértékek cseréje csak átlagban létezik, nem az egyes estben.”^{6 7}

A szocializmus eddigi gyakorlata igazolta e gondolatokat. Mindennapi tapasztalatunk is, hogy itt nem egy kész társadalomról van szó, hanem olyanról, amely keletkezésben van. Ezentúl közhely ma már, hogy a szocializmus először gyengén fejlett országokban született meg. E fejletlenség természetesen megszabta a lehetőségeket is. Kettős feladatot kellett és kell elvégezni. Egyfelől az egyetemes érintkezés termelőerőit kell kifejleszteni a múlt prekapitalista vagy feudálkapitalista viszonyaiból. Másfelől, az előzőtől elválaszthatatlanul, a kulturálatlan tömegeket képessé kell tenni a termelőeszközök totalitásának elsajátítására. Az első feladat a társadalmi munkamegosztás fejlesztését jelentette és jelenti. A második pedig a kulturális forradalmat mint hosszú távú feladatot. A kettő látszólag ellentmond egymásnak. A társadalmi munkamegosztás az embereket besorolja egy termelési szerszám és a korlátozott érintkezés alá. A kulturális forradalom teszi lehetővé, hogy meghaladhassuk a korábbi forradalmak korlátolt elsajátítását. Ezért hangsúlyozta Lenin annyira a fontosságát. „Ellenfeleink nemegyszer mondták nekünk, hogy esztelen dologra vállalkozunk, amikor olyan országba akarjuk a szocializmust megvalósítani, amelynek nincs eléggé fejlett kultúrája. De tévedtek, mert mi nem arról a végéről kezdtük a dolgot, ahogy az elmélet szerint (mindenféle vaskalaposok elmélete szerint) illetet volna, a politikai és a szociális átalakulás nálunk, mint kiderült megelőzte a kulturális átalakulást, azt a kulturális forradalmat, amelyhez most mégis csak elérkeztünk”.^{6 8}

^{6 6} Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó Budapest 1970. 66. old.

^{6 7} MEM 19. k. 18. old.

^{6 8} Lenin Művei 33. k. Bp. 1953. 56–57. old.

Hazánkban a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavétele politikai, jogi és gazdasági tett volt. Ez a tett egyben keret is, mely a szocializmus tulajdon- és termelési viszonyainak fejlesztését tette és teszi lehetővé. De ezzel még egyáltalán nem tekinthetjük a tulajdonviszonyokat késznek, befejezettnek. Amikor általánosságban leszögeztük, hogy a tulajdon az egyén–közösség–termelőeszköz-viszonyban realizálódik, értendő ez a szocializmus viszonyaira is. Érintettük már, hogy ezek a viszonyok örökliek az előző társadalom nyomait, mégpedig a termelőeszközök viszonylagos fejletlensége és a tömegek ugyancsak relatív kulturálatlansága formájában. A szocialista tulajdonviszonyok fejlesztése megköveteli a termelőeszközök tökéletesítését és a termelő egyének ennek megfelelő képességeinek kibontakoztatását. Ez a feladat a legfejlettebb technika és technológia elsajátítását jelenti. A technológia pedig igen gyakran a fejlett tőkés országokból importálható csak. Sajnálatos, de szükségszerű következménye – a munkamegosztás valódi előnyeik kívül –, hogy bizonyos mértékig a termelőerők fejlettségi szintjének az elkülönítő és az egyént elszegényítő hatásai is érvényesülnek. Kompenzálásukat és végső soron meghaladásukat a következetesen végrehajtott kulturális fejlődés, közművelődés biztosítja. Osztom Szabó Katalin álláspontját, hogy „az eleve adott társadalmi, gazdasági keret bármily *fejletlen formában, de reálisan létező közösség*, mely körülhatárolja mindenfajta elidegenülés mozgását, *mindenfajta elkülönülést csak* mint egy egységen belüli *mint viszonylagosat tesz lehetővé*”.⁶⁹ Gyakorlatban is érzékelhetjük a közösség realitását: a tervek, fejlesztési programok, központi döntések stb. formájában. De ugyanilyen empirikus tapasztalat az is, hogy az egységes és oszthatatlan állami tulajdonon belül lényeges érdekkonfliktusok és az elkülönültségből adódó összeütközések vannak. Aki már egyszer is részt vett egy állami vállalatok közötti gazdasági perben vagy szerződésalkötési tárgyaláson, nem hiszem, hogy tagadhatja ezt.

A szocialista állami tulajdon élő valóságához – a reális közösség és az összekapcsolódás mellett – hozzá tartoznak az áruviszonyok, a relatív elkülönültség és az érdekkollíziók. Mindezek tulajdoni jelenségek, csak azzal összefüggésben vizsgálhatók és érthetők meg. Véleményem szerint ezért *a szocialista állami tulajdon csak strukturáltságában fogható meg, tehát mintegy homogenitás – közvetítések nélküli társadalmi tulajdon – felé törekvő, de egyelőre hierarchikusan és ágazatilag tagolt viszonyrendszer*. Következik ebből, hogy a tulajdonviszonyok elemzése nem állhat meg a tendenciaként érvényesülő egység és a potenciális egyenlőség hangsúlyozásánál, hanem szerves része a strukturáltság empirikus vizsgálata is. Szerencsére az utóbbi időben már néhány olyan kutatás folyik, amely aktuális gazdasági feladatainkat (termékszerkezet átalakítása, optimális vállalati méretek stb.) a tulajdonviszonyok összefüggésében vizsgálja.⁷⁰

Aki a társadalmi-gazdasági jelenségeket teljes összefüggésükben akarja megérteni, annak a társadalmi-gazdasági totalitással kell dolgoznia, ezt Marx általános és konkrét formában többször is leszögezte.

⁶⁹ Szabó Katalin: I. m. 56. old.

⁷⁰ Pl. Szabó Katalin: i. m., Sárközy Tamás: A szocialista tulajdonelmélet egyes kérdéseiről, Társadalmi Szemle 1975. 1. sz.; Horváth László: A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk; KSz 1976. 5. sz.; Huszár Tibor: Fejezetek a munkaerőkölcs történetéből, Valóság 1976. 8. sz.; Gyenes Antal: Az állami és szövetkezeti szocialista tulajdon néhány kérdéséről; KSz 1976. 7–8. sz.

„Ha a kiteljesedett polgári rendszerben mindegyik gazdasági viszony előfeltételezi a másikat, a polgári-gazdasági formában és ily módon mindegyik tételezett egyszersmind előfeltétel, úgy minden szerves rendszerrel ez az eset. Magának, ennek a szerves rendszernek mint totalitásnak megvannak az előfeltételei és totalitássá fejlődése éppen abban áll, hogy a társadalom valamennyi elemét alárendeli magának, illetve a neki még hiányzó szerveket létrehozza belőle. Így válik történelmileg totalitássá.”⁷¹

A kapitalizmus teljes kifejlődésével, a világgpiac létrejöttével, az áruviszonyok egyetemessé válásával kialakult az egyetemes érintkezés totalitása. Ebben a totalitásban minden gazdasági viszony „tételezett, egyszersmind előfeltétel”. Amikor a gazdasági viszonyokat a gondolkodás számára kategóriaként definiáljuk, akkor – ha az értelmes absztrakció szintjén akarunk maradni – tudnunk kell, hogy ezek csak mint a totalitás elemei értelmezhetők. A kategóriák annyiban helyesek, amennyiben megfelelnek a gazdasági viszonyoknak. Marx szerint a totalitásnak megvannak az előfeltételei, és úgy fejlődött önálló különemű komplexussá, hogy a társadalom valamennyi eleme, valamennyi viszonya beépül az új viszonyrendszerbe, s egyúttal a még hiányzó elemeket létrehozza. A szocialista társadalom vonatkozásában: a szocializmus adott és történelmileg meghatározott előfeltételek között jött létre. (Pl. Magyarország – feudálkapitalizmus; Szovjetunió – feudálkapitalizmus + obszcina; távol-keleti szocialista országok – „ázsiai” termelési mód stb.). Ezeket az elemeket a szocialista társadalom alárendeli magának (pl. a magántulajdon szerepe a szocializmusban), és fokozatosan kitermeli a csak reá jellemző viszonyokat, formákat. (Pl. szocialista állami tulajdon, üzemi demokrácia.) Miután a „hiányzó szervek” létrehozatala korántsem fejeződött be, ezért rendkívül fontos ennek a mozgásnak, fejlődésnek adekvát tudományos tükrözése.

A feladat tehát – úgy gondolom – az élő szocialista gazdasági viszonyok mint tulajdonviszonyok egyszerre empirikus és elméleti kutatása.

⁷¹ MEM 46. I. kötet 190. old.

A KGST-TAGORSZÁGOK KÖZÖS GAZDASÁGI SZERVEZETEINEK FELADATKÖRE, TEVÉKENYSÉGE

RÁCZ MARGIT

A KGST-tagországok külgazdasági kapcsolataiban fokozatosan tért hódítanak a termelési integráció különböző formái. Az új együttműködési formák egyik jelentős típusát képviselik a tagországok közös gazdasági szervezetei.

Mint ahogy az integráció egésze, úgy a közös gazdasági szervezetek is fejlődésük, kibontakozásuk első szakaszában vannak. A jelenlegi fejlődés során mutatkozik meg, hogy a termelési integrációban milyen szerepet tölthetnek be a közös szervezetek, az integráció követelményeinek megfelelően milyen szervezet típusok alakulnak ki, a nemzetközi gazdasági szervezetek központi szabályozása hogyan, milyen eszközökkel valósul meg.

A közös gazdasági szervezetek feladatköreinek, tevékenységének, szabályozásának vizsgálata hozzásegít a KGST-tagországok közti gazdasági integráció sajátosságainak jobb megismeréséhez.

A közös gazdasági szervezetek feladatköre

A közös szervezetek feladatköre két nagy típusba sorolható; *koordinatív és gazdálkodó* jellegű tevékenységfajtákat jelölnek meg a szervezetek alapító dokumentumai. A nemzeti gazdasági tevékenység koordinálásának igénye az egymással kapcsolatban álló országok részéről mindig felmerül. A termelési integráció megjelenésével azonban a koordináció más tartalmat nyer, a gazdálkodás *egyre több fázisára* terjed ki. A koordináció *sokrétűbbé* és *rendszeresebbé* válásának igénye hozza létre az *önálló szakapparátussal* rendelkező nemzetközi szervezeteket. A KGST-tagországok között a népgazdasági tervek összehangolása és a KGST állandó bizottságainak működése mellett a nemzetközi szervezetek által végzett koordináció két sajátossággal bír. Egyik sajátosság a szervezet létéből fakad; ugyanis a koordináció így folyamatossá válik, a nemzetközi apparátus szaktevékenysége állandóan a tagok rendelkezésére áll. Másfelől a részletekbe menő összehangolás igényéből fakadóan a nemzetközi szervezet széles körű *közvetlen együttműködési, tájékoztató* lehetőséget teremt a vállalatok számára. A központi irányító szervek ez irányú tevékenysége mellett tehát a közös szervezetekben a vállalatok számára megteremtődnek a feltételek tevékenységük folyamatos koordinálására. A legtöbb koordinációval foglalkozó szervezet felépítése olyan, amely a szervezet keretében lehetővé teszi a vállalatok és irányító hatóságok közötti folyamatos, egyidejű nemzetközi összehangolást.

A folyamatos összehangolás igénye a gazdálkodás valamennyi fajtájánál felmerülhet, ezért a nemzetközi koordinációval foglalkozó szervezetek egyaránt megtalálhatók a

tudományos kutatások, a termelés és az értékesítés területén. Vannak olyan szervezetek is, amelyek feladatköre komplexen, valamennyi gazdálkodási tevékenységre kiterjed adott termékcsoportban. A komplexitás általában összekapcsolódik a vállalati szint előtérbe kerülésével. Ez abból fakad, hogy a komplexitás a gazdálkodás egészét érinti, a gazdálkodás megvalósítói pedig a vállalatok. A komplex összehangolás a vállalati üzletpolitikák egészének koordinációját jelenti.

A közös szervezet által végzett koordináció célja tehát az, hogy a profilját képező területen a szervezet tagjai gazdálkodó tevékenységüket összehangoltan végezzék. Ezért a nemzetközi szervezet működésével felszínre kerülnek a tagok által külön-külön elhatározott tevékenységek közti feszültségek, ellentmondások. A közös szervezet működésével felmerül a feladatok gazdaságosság alapján történő megosztása, megszervezése. A koordináció valamely *optimális egész részévé* teszi a nemzeti tagvállalatok tevékenységét.

A koordinációnak ez az „optimum-sajátossága” két problémát vet fel:

1. A szervezet tagjai érdekeltek-e a nemzeti kereteket meghaladó optimum elfogadásában?
2. A közös szervezet rendelkezik-e azzal az ismeretanyaggal, amely az optimum kialakításához szükséges?

E két probléma megoldhatósága attól függ, hogy olyan-e a nemzeti vállalatok tevékenysége, üzletpolitikája, amely szükségessé és lehetővé teszi a nemzetközi összehangolást. A nemzetközi koordináció léte tehát a *vállalati érdekelttség* kérdése. Akkor valósul meg a tevékenység nemzetközi összehangolása, ha a nemzetközi optimum a vállalatok tevékenységét előmozdítja, ennek hiánya pedig a tagvállalatok működését közvetlenül akadályozza. A koordináció sikere tehát a vállalatok piacérzékenységétől függ.

A nemzetközi koordináció *operatív és stratégiai kérdésekre egyaránt* kiterjed. Az operatív döntések vállalati hatáskörbe tartoznak, ezért itt vállalatok közti koordinációra van szükség. A stratégiai döntések egy része beletartozik a középtávú vállalati tervek célkitűzéseibe, más része kizárólag központi döntést igényel, s csak végrehajtása vállalati szintű. A közös szervezetek felépítésének meg kell felelnie a *feladataihoz tartozó nemzeti döntési szintek*nek. Ennek optimális biztosítása jelenleg a szervezetek egy részénél még nem történt meg.

A feladatok időhorizontja felvet még egy problémát. A nemzeti vállalatok *rövid távú* érdekei nem mindig esnek egybe a *hosszú távúakkal*. Nemzetközi koordináció csak hosszú távú érdekek alapján történhet. Ezért, ha valamely tagvállalat magatartása nem hosszú távú érdekein nyugszik, meghiúsulhat a nemzetközi koordináció. Elegendő, ha a tagvállalatok közül csak egy nem törekszik tevékenység-összehangolásra perspektivikus kérdésekben, s már nem lehet a nemzetközi optimumot kialakítani.

A nemzetközi optimum sok esetben másként ítélné meg *vállalati és népgazdasági szinten*. Ezért a közös szervezetekben végzett koordinációs munka esetenként központi döntést igényel.

Előfordulhat az, hogy valamely kérdésben még nem érett meg a koordináció lehetősége. Ilyenkor a közös szervezet összehangoló tevékenységéhez hiányoznak a feltételek.

A vállalati szinten megvalósuló nemzetközi összehangolás akkor eredményes, ha a vállalat nemzetközi optimum elérésében érdekelt. Ilyen érdekeltséggel a jelenlegi belső irányítási rendszer feltételei között legközvetlenebbül azok a vállalatok rendelkeznek,

amelyek a termelő tevékenység mellett adott termékkörben a belső ellátásért is felelősek, tehát *komplex érdekeltségűek*.

A nemzetközi koordináció, amelyet a termelési feladatok bonyolultabbá válása igényel, tehát akkor sikeres, ha távlati üzletpolitikával rendelkező komplex érdekeltségű vállalatok a közös szervezet tagjai (ahol vállalati szintű a közös szervezet irányítása) és folyamatosan megvan a nemzeti irányító szervek és a vállalatok közti belső összehangolás lehetősége.

A nemzetközi szervezetek fejlődése így a belső vállalati kapcsolatok és a központi irányítás számára egyaránt *újszerű feladatokat* jelent. A közös szervezetek tevékenységének kibontakozása ezért a tagországok belső irányítási, döntési, érdekeltégi rendszerének a fejlődését is igényli.

Nemzetközi koordináció esetén a működő tőke nemzeti keretek között marad. A *közös gazdálkodó tevékenység* alapvető eltérése a koordinációtól abban van, hogy ilyenkor a tőke kilép nemzeti kereteiből és nemzetközivé lesz.

A közös szervezetek feladatkörének e két típusát összevetve, felmerül a kérdés, hogy *milyen tényezők váltják ki* a közös gazdálkodó funkciók kialakulását, illetve a nemzeti termelési folyamat egyre fokozódó koordinációját hol kell felváltania a nemzeti tőkék közös tulajdonban történő egyesítésének?!

Egy-egy gazdálkodó funkció közös tulajdonban történő megvalósítása a tulajdonosok közös irányító tevékenységét jelenti. Tehát szemben a nemzetközi koordinációval, ahol a nemzeti optimumnak a nemzetközivel szemben szükség esetén primátus adható, közös tulajdon esetén a tagok döntése *mindig* csak egyféle lehet, s ez a tulajdonosok érdekeinek kompromisszumából születő *nemzetközi optimum*.

A közös tulajdon működése legkönnyebben nyereségérdekeltség alapján értelmezhető. Szocialista közös tulajdon esetén azonban nem ez a tipikus eset. Általában közös tulajdon a gazdálkodás eredményeként keletkező termékben vagy szolgáltatásban való érdekelttség alapján keletkezik. A tőkekihelyező számára ilyenkor a tőkeegyesítésből származó fő előny a *gazdálkodás természetes eredményéből* megfelelő minőségben és mennyiségben való részesedés biztosítása. A tulajdonos érdekeinek megfelelően beleszól a vállalat fejlesztésébe és egész üzletpolitikájába.

A gazdálkodó tevékenység természetes eredményében való érdekelttség piaci együttműködés esetén általában közös tulajdon nélkül is, a piaci mechanizmusok révén vagy lazább együttműködési formákkal (pl. kooperációs szerződés útján) is kielégíthető. A hiánycikk közös tulajdonnal történő biztosításának gondolata mint szemléletmód tipikusan a keresletet—kínálatot rugalmasan tükröző piaci viszonyok hiányából fakad.

Mivel valamennyi együttműködési forma közül a közös tulajdon eredményezi a legszorosabb kapcsolatot a tagok között, ezért ennél a típusnál van meg legnagyobb mértékben a termékek, a műszaki és gazdasági ismeretek, információk *akadálytalan áramlásának* lehetősége. Tehát, ha a közös tulajdon *speciális tudás* vagy tapasztalat egyesítésével is együttjár, akkor ez a termelőerők fejlődése számára a nemzeti tulajdonhoz képest *fokozottabb* lehetőséget teremt. A nemzetközi tulajdon fejlődésének indoka a KGST-tagországok számára elsősorban ebben rejlik.

A közös gazdálkodás a *nemzeti vállalatok tulajdonosi kapcsolatát* eredményezi az esetek többségében. (Természetesen előfordulhat olyan állami beruházás útján létrejövő közös vállalat, melynek nincsenek vállalati tagjai. Ilyenkor a közös vállalat csak az alapító

államok illetékes irányító hatóságainak kontrollja alatt működik.) Ez feltételezi, hogy a közös gazdálkodó funkció *szervesen kiegészíti* a tagvállalatok tevékenységét, az adott tevékenységet eredményesebben lehet közös tulajdonban végezni. Feltételezve, hogy a termelési integráció kibontakozása a nemzeti vállalatok tevékenységének összehangolódását eredményezi, a vállalatok gazdálkodó funkciói egy részének közös tulajdonban való végzése is felmerül. Ez a fajta közös tulajdon *a nemzetközi koordináció fejlődésének függvényében* terjedhet el. A vállalatok szocialista viszonylatú nemzetközi kapcsolatainak alapvető átalakulásával járma ez a folyamat. A gazdálkodó funkciók ily módon történő összeépülése egyrésztől ugyanis a nemzeti vállalatok *döntési horizontjának*, érdekeltségének *nemzetközivé* válásával járma, másrésztől saját nemzeti *irányító szerveik tevékenységének* is változnia kellene. A nemzeti gazdálkodó funkciók egyikének-másikának nemzetközivé válása nem napjaink gyakorlata. A közös szervezetek 1970-es években alapított típusaiban rejlő perspektivikus lehetőségéről van itt szó.

Ha a közös tulajdon fejlődése ezt az említett utat fogja bejárni, akkor az *alapvető gazdálkodó funkciók nemzeti tulajdonban* maradnak, de széles nemzetközi koordinációban fejlődnek, s egyes kiegészítő gazdálkodó funkciók közös tulajdonba kerülnek, megvalósítva ezzel a termelési integráció előbbiekben említett sajátosságát, a vállalati hatáskör növekvő komplexitását is. Ilyenkor e közös szervezetek keretében a koordináció és a gazdálkodás együttesen van jelen, az utóbbi az előbbiből fejlődik ki, egymás hatékonyságát erősítve.

A közös tulajdon természetesen úgy is elképzelhető, hogy valamely *új*, a nemzeti gazdálkodó rendszerben jelen nem levő gazdálkodó tevékenység *meghonosítása* célszerűbb *közös vállalat* formájában. Ez minden esetben központi kezdeményezés. Tulajdoni kapcsolatok szempontjából egyszerűbb konstrukcióról van szó ez esetben. A vállalat csak központi irányítói érdekeknek alárendelten működik, nemzeti vállalatokhoz a tulajdonosnál lazább, egyenrangúságon nyugvó szerződéses kapcsolatok kötik. A szocialista gazdálkodás jellegéből kiindulva *nem* valószínű, hogy a szocialista közös tulajdon *alapvető típusai* közé fog tartozni ez a forma. A szocialista tervgazdálkodás általános egyensúlyi és esetenként alapvető struktúraátalakítási *elvárásoknak rendeli alá* a gazdálkodás vállalati feltételeit s változtatja azokat. A központi irányítás ilyen logikája nem fér össze alapvető gazdálkodó funkciókban közös tulajdon tömeges elterjedésével.

A közös tulajdon vizsgálatokor nem lehet eltekinteni attól a lehetőségtől sem, hogy az az elérhető *nyereség fokozása* érdekében jön létre. Ez a forma elsősorban *harmadik piaci* együttműködés esetén nyer létjogosultságot, konvertibilis devizában keletkező bevételek megszerzésére. Csak akkor jöhet létre ilyen céllal közös tulajdon, ha *jól érzékelhető előnyökkel* bír a nemzeti tulajdonhoz képest.

A közös tulajdon fejlődése a nemzetközi koordinációs döntésekhez hasonlóan a központi irányító szervek és a vállalatok kapcsolatainak változását igényli a tagországokban. Egyrészt a telephely-ország *központi szabályozásnak általános* érvényűnek és *stabilnak* kell lennie, másrészt a *vállalati döntési jogkörnek* biztosítania kell a *nemzetközi optimalizáció lehetőségét*. A közös szervezetek oldaláról nézve a KGST-tagországok a termelési integrációnak jelenleg az *első fázisában* vannak, a kibontakozás feltételei még jórészt hiányoznak. Ezért egy-egy együttműködési forma elterjedése végső fokon attól függ, hogy ezek nemzeti feltételei milyen irányban fognak fejlődni.

A közös gazdasági szervezetek típusai

A jelenleg működő közös szervezetek két hullámban szerveződtek; első csoportjuk az 1960-as, másik pedig az 1970-es években jött létre. Az 1970-es években létrehozott szervezeteknél az 1960-as években létrejövőkhöz képest fokozott jelentőséget kap a közös gazdálkodó funkció.

A működő közös szervezetek alapvető típusai is úgy határozhatók meg, hogy *milyen szerepet* kap a szervezet alapidokumentumban lerögzített feladatai között a *gazdálkodó funkció*. Ezen az alapon a működő közös szervezetek a következő főbb típusokba sorolhatók:

- államközi gazdasági szervezetek
- tudományos koordinációs központok
- nemzetközi gazdálkodó egyesülések
- közös vállalatok

Az *államközi gazdasági szervezet* az 1960-as évek tipikus formája. Vezető testületében az illetékes ágazati minisztériumok képviselői vesznek részt. (Bár az utóbbi években egyes szervezeteknél a képviseleti szintben változás ment végbe, főhatósági szintről vállalatra került.) Az ágazati minisztériumok nemzeti irányító tevékenysége nemzetközi vonatkozásainak összehangolására jöttek létre ezek a szervezetek. Az általuk végzett koordináció beépül a tervezési, külkereskedelmi együttműködés adott rendszerébe. Komplex koordinációs feladatokkal rendelkeznek, fejlesztési, szakosítási döntéseket is koordinálnak. A koordináció ugyanakkor attól függően is rendelkezik sajátosságokkal, hogy milyen termékek tartoznak a szervezet profiljába.

Egyes területeken az államközi gazdasági szervezetek *átvették* a megfelelő állandó bizottságok hasonló termékkörrel foglalkozó *szekcióinak munkáját*, s a szekció megszűnt. Ahol erre nem került sor, a közös szervezet sok esetben *párhuzamos tevékenységet* végez az állandó bizottsági szekcióval. Az állandó bizottságok és a közös koordinációs szervezetek kapcsolatának alakulása jól mutatja a nemzetközi összehangolás szerepének fokozódását, szervezeti rendszerének változását.

Az államközi gazdasági szervezetek és az ágazati állandó bizottságok kapcsolatai várhatóan úgy fognak rendeződni, hogy az *állandó bizottság az átfogó*, perspektivikus döntések, a *közös szervezetek* pedig az *operatív* döntések összehangolásával foglalkoznak majd. Azokkal a feladatokkal, amelyek állandó apparátus létét igénylik. Ez a folyamat a vállalati szint előtérbe kerülését fogja eredményezni az államközi gazdasági szervezeteknél. A koordinációs lánc kiépülése az államközi gazdasági szervezetek tevékenységének pontosabb körülhatárolásához, s egyben módosulásához vezet. Jelenleg a nemzetközi gazdasági koordináció szervezeti kereteinek megszilárdulása folyik.

A kizárólagosan koordinációs feladatkörnek megfelelően az államközi gazdasági szervezetek nem rendelkeznek saját bevételekkel, a *tagok hozzájárulásából* tartják fenn az apparátust. A tagok az apparátus fenntartásához egyenlő arányban járulnak hozzá.

Néhány államközi gazdasági szervezet alapidokumentumai perspektivikusan lehetőséget biztosítanak gazdálkodó funkciók kialakítására. Erre ez ideig csak néhány sikertelen próbálkozás történt. A perspektívát vizsgálva az mindenesetre megfontolást igényel, hogy az operatív feladatok koordinációja nem válik-e eredményesebbé közös gazdálkodó funkciók meglétével?!

Az államközi gazdasági szervezetek mellett a koordinációval foglalkozó szervezetek egyre növekvő számú csoportját jelentik a *koordinációs központok*, amelyek nemzeti kutatások összehangolását végzik. A koordinációs központok nem rendelkeznek önálló apparátussal, hanem az együttműködésben résztvevő valamelyik nemzeti kutató intézet magára vállalja a koordinátori feladat ellátását, és saját apparátusából kijelöli az ezzel foglalkozó szakembereket. Az együttműködés irányítását a meghatalmazottak tanácsa látja el, amely az együttműködésben résztvevő kutató intézetek képviselőiből áll.

A koordinációs központ a leglazább szervezetű együttműködési típus a KGST-ben működő közös szervezetek közül. Kizárólagos feladata a nemzeti kutatások közti párhuzamosság elkerülésének az elősegítése, a köztük levő összhang megteremtése. Saját feladatkörén belül tevékenysége igen eredményes. A kutatási eredményekre épülő termelés megszervezésére már nincs hatása, működése ennyiben korlátozott.

A koordinációs központok kialakulása és gyors elterjedése az 1970-es évek terméke. Fejlődésük jól mutatja a kutatások és ezzel a nemzetközi együttműködés szerepének a növekedését is. A koordinációs központ típusú szervezet eredményessége, gyors elterjedése arra is rámutat, hogy jelenleg a nemzeti keretekben folyó gazdasági tevékenységek összehangolásának van meg leginkább a lehetősége. Eredményességéhez jelentősen hozzájárul az is, hogy egyfajta gazdasági tevékenység koordinációját végzi, és hogy ez szellemi s nem anyagi termelő tevékenység.

A *nemzetközi gazdálkodó egyesületek* az 1970-es években jöttek létre. Ez az a szervezettípus, amelynek feladatkörébe a *koordináció és a gazdálkodás egyaránt* beletartozik. Tagjai minden esetben vállalatok.

Feladatköre kiterjed valamely termékcsoportban valamennyi gazdasági tevékenység koordinációjára és e tevékenységek bármelyikének közös tulajdonban való végzésére, tehát igen komplex működési körrel rendelkezik. A komplexitás egyben azt is jelenti, hogy az alapításnál a feladatkör csak *igen általánosan* volt kijelölhető. A konkrét működési területeket a szervezeteknek maguknak kell tevékenységük során kialakítaniuk. A termelési integráció fejlődésével a nemzetközi gazdálkodó egyesületek keretén belül – a szervezettípus változtatása nélkül – lehetőség lesz arra, hogy az integráció jellegének leginkább megfelelő együttműködési formák alakuljanak ki. Különösen érdekes lesz a közös gazdálkodó funkció szervezetben belüli fejlődésének útja. Ennél a típusnál kijelölt feladatköre alapján van mód arra, hogy a közös gazdálkodás a nemzetközi koordinációhoz kötődve fejlődjön, s a tagvállalatok egy-egy járulékos gazdálkodó funkciót végezzenek közös tulajdonban. Itt a közös tulajdon egyértelműen *vállalati kezdeményezésre* alakulhat ki.

A nemzetközi gazdálkodó egyesületek *alaptőkével* rendelkeznek gazdálkodó tevékenységük megszervezésére. Ameddig a szervezet nem önfenntartó, addig a tagok egyenlő arányú hozzájárulásai fedezik a nemzetközi apparátus fenntartási költségeit.

Ennél a szervezettípusnál az alapító dokumentumok lehetőséget adnak arra, hogy az egyesülés saját tulajdonában leányvállalatokat, gazdálkodó fiókokat hozzon létre. Az egyesülés gazdálkodó funkciói szellemi és anyagi tevékenységre egyaránt kiterjedhetnek. A szervezet típus teremtette érdekszintek alapján érdekes helyzet keletkezhet: az egyesülés a tagok tulajdona, a gazdálkodó leányvállalat az egyesülés tulajdona. Az egyesületek irányítását ellátó tanács hatáskörét az alapító dokumentumok úgy szabályozzák, hogy a nemzetközi apparátus saját érdekei nem érvényesülhetnek a tagok érdekével szemben. A közös gazdálkodásban a *tulajdonosi megkettőzés* akkor okozhat érdekellentétet a

tulajdonosok és az egyesülés önfenntartó nemzetközi apparátusa között, ha a tagok a nemzetközi optimumra törekvő apparátussal szemben – esetleg egymástól is eltérő – nemzeti érdekeiket kívánják érvényesíteni a közös tulajdon funkcionálásával kapcsolatos egy-egy döntésnél.

Felmerülhet, hogy a nemzetközi apparátusnak a közös tulajdonnal kapcsolatban is érdemesebb gazdálkodó helyett koordinatív funkciókat biztosítani bizonyos gazdálkodó tevékenységeknél. Az önfenntartás feltétlenül *saját gazdálkodói érdeket* teremt az egyesülés nemzetközi apparátusában. Ezért az egyesülések gazdálkodó tevékenységének kialakításakor figyelemmel kell lenni arra, hogy mely gazdálkodó tevékenységek esetén célszerű ezt az önálló – természetesen hatékony működést is eredményező – érdeket megteremteni.

A *közös vállalatok* egy-egy gazdálkodó, termelő vagy szolgáltató tevékenység megvalósítására jönnek létre. Tevékenységi körük tehát – szemben a nemzetközi gazdálkodó egyesülésekkel – pontosan körülhatárolt. Ez az a szervezet típus, amely csak gazdálkodó tevékenységgel foglalkozik, koordinatívval nem.

A jelenleg működő közös vállalatok – szemben az összes eddig ismertetett típussal – *kétoldalú* alapon szerveződtek. A kétoldalú tulajdon főleg azzal magyarázható, hogy a KGST-tagországok egymás közti gazdasági kapcsolatai inkább a bilaterális együttműködésnek kedveznek, mint a multilaterálisnak, s közös gazdálkodó tevékenységének – a koordinatívval ellentétben – nem attribútuma a sokoldalú tulajdon. A kétoldalú tulajdonban levő közös vállalatok hatóköre elsősorban az alapítók belső piacainak kielégítésére terjed ki. Létrejöttükhöz általában hozzájárult valami speciális körülmény (speciális ismeretek, természeti feltételek stb.). A kétoldalú alapítás azzal is összefügg, hogy nem minimális kockázattal nyereségmaximalizálásra törekvő közös vállalatok létrehozásáról van szó, hanem valamely *hiánycikk megosztott ráfordítások melletti*, általában valami speciális körülmény által is indokolt közös tulajdonban történő előállításáról.

Természetesen a kétoldalú tulajdon olyan esetben is elképzelhető, ha a feltételek alapján csak két állam tőkéjét érdemes egyesíteni, s az így létrejövő közös vállalat képes a KGST egészének ellátására a profiljába tartozó termékből vagy szolgáltatásból.

Tőkeszegény országok esetén feltételezhető azonban, hogy a hiánycikk-előállításával kapcsolatos *tőkekerhek*et meg kívánja osztani valamennyi felhasználóval, ez *sokoldalú közös vállalat* kialakulásának irányába hathat.

Nagy tőkeigényű, alapvető gazdálkodó funkciót ellátó közös vállalat alapítása feltehetően perspektívában is csak központi erőforrásból, *központi kezdeményezésre* történhet. Az ilyesfajta közös tulajdon létének az indokoltsága jelenleg még kevésbé látszik. Feltételezhetően van néhány terület, ahol indokolt tőkeerős, nyereségérdekelt, sokoldalú közös vállalatok létrehozása (például harmadik piaci közös fellépés) a jövőben. Valószínű azonban az, hogy az alapvető tevékenységeket illetően a *nemzeti tulajdon primátust* fog élvezni a későbbiekben is a nemzetközivel szemben.

A KGST vonatkozó jogi szabályozása a gazdálkodó jellegű vállalatközi együttműködés számára lehetővé teszi még egy másik típusú szervezet létrehozását is, az úgynevezett *polgárjogi társaságot*. (A dokumentum elfogadása óta eltelt rövid idő alatt ilyen szervezet még nem jött létre.)

A vállalatok valamely közösen végzendő tevékenység céljából létrehozhatnak *nemzetközi apparátust*. Az apparátus azonban – a nemzetközi gazdálkodó egyesüléstől eltérően nem különül el a tagoktól – nem rendelkezik alaptőkével, s valamely *tagvállalat gesztorálása alatt* működik. A tagok megbízása szerint tevékenykedik.

Ennél a szervezet típusnál érvényesül leginkább, hogy egy-egy részfeladat közös megoldása a termelési integráció kibontakozásával, a vállalatközi együttműködés elmélyülésével kisebb közös szervezet létrehozását indokolhatja. Ennél a formánál rendelődik leginkább alá – felépítésénél fogva – a közös tevékenység a nemzetinek, ez a legrugalmasabb, legegyszerűbb formája a vállalatok nemzetközi kapcsolatai állandósulásának.

A polgárjogi társaság széles körű elterjedésére lehet számítani az integrációs folyamatok kibontakozásával. Mivel – kislétszámú, a tagoktól kevésbé elkülönülő apparátus egy-egy konkrét feladat megoldására hivatott, elképzelhető, hogy a közösen végezhető gazdálkodó funkciók éppen ennél a formánál fognak pontosan körülhatárolódni. Így az is valószínű, hogy a vállalatközi együttműködés számára a polgárjogi társaság az *első lépcső*, amely feladatkörét és szervezetét illetően fokozatosan továbbfejlődik.

A közös szervezetek feladatkörét és típusait áttekintve kitűnik, hogy a meglévő és a lehetséges szervezeti keretek sokféle lehetőséget biztosítanak a termelési integráció fejlődéséhez. Valamennyi közös szervezet tevékenysége erősen függ a KGST-tagországok vállalatainak belső szabályozásától, érdekeltségi viszonyaitól, feladatkörétől. A közös szervezetek működése feltételezi a nemzeti vállalatok feladatainak megoldásában a nagyfokú vállalati önállóságot, a piacérzékenységet. A közös szervezetek fejlődése igényli a KGST-tagországok külkereskedelmi és nemzetközi pénzügyi rendszerének változását. Ezért a szervezetekről elmondottak a termelési integráció igényeiből kiindulva az elkövetkező évek fejlődési tendenciáira vonatkoznak, elsősorban nem a meglévő szervezetek számát, hanem tevékenységének fejlődését, a szervezeti keretek adta lehetőségek kihasználását illetően.

A működő közös szervezetek tevékenységének főbb sajátosságai

A néhány közös vállalat kivételével valamennyi közös szervezet *fő tevékenysége a koordináció*. Feladatkörük alapján nagyon hasonló koordinatív funkcióval vannak felruházva az államközi gazdasági szervezetek és a nemzetközi gazdálkodó egyesülések. A nemzetközi gazdálkodó egyesülések működésük eddig eltelt 3–5 éve alatt gazdálkodó tevékenységet alig fejtettek ki, az önfenntartás koncepciója sem körvonalazódott pontosan, így jelenlegi tevékenységük lényegében nem különbözik az államközi gazdasági szervezetekétől.

A közös szervezetek által végzett koordináció egyik legfontosabb területe a szakosítási és kooperációs javaslatok kidolgozása, egyeztetése. Különös jelentősége van ennek akkor, ha a szocialista országok gazdaságaiban egészen *új területek* kifejlesztéséről van szó. (Az eddig megalakult négy nemzetközi gazdasági egyesülés és az államközi gazdasági szervezetek egy része is ilyen új, perspektivikus jelentőségű termékcsoportokkal foglalkozik.) Sokszor az új termék kifejlesztése az egyesülés létrejöttével egyidejűleg indul meg, vagy az államközi gazdasági szervezetek tevékenysége kapcsán merül fel. A közös

szervezet keretében ily módon megvan a lehetősége a fejlesztések koordinálásának, a felesleges *párhuzamosság elkerülésének*.

A szervezetek eddigi gyakorlata alapján gyakran úgy tűnik, hogy a *párhuzamos gyártás* ezeken a területeken is *sok esetben* ki fog alakulni, vagy már kialakult. A nemzeti keretekben történő fejlesztések összehangolását jelenleg sokszor nem sikerül megoldani. A gyártó vállalatok gyakran ugyanazon cikke kívánnak szakosodni. Néha még az is előfordul, hogy a vállalatok olyan termékre kívánnak szakosodni, amelyet az egyik tagvállalat már gyártott, vagy a gyártáshoz jobb alapjai vannak. A gyártói érdekellentétek nyílt kirobbanása a közös szervezet tevékenységének *formálissá* válásához vezethet. Esetenként a vállalatok olyan megoldáshoz folyamodnak, hogy – általában a szervezeten kívül érdekeik védelmére – kétoldalú szakosítási megállapodásokat kötnek.

A szakosításoknál olyan probléma is felmerül, hogy amennyiben a szakosítandó termék nagy beruházást igényel, vagy nehezen beszerezhető, jelentős anyagigénnyel jár az előállítás, a hiánycikk gyártására nem akad vállalkozó. Ezek a szakosítások a *vállalati szintet meghaladó döntést* igényelnek. Nem vállalati érdekek segítik vagy gátolják a döntés megszületését. A közös szervezet szerepe korlátozott ilyen esetekben, általában csak a problémát tudja megfogalmazni. Ilyen termékcsoportokkal rendszerint az államközi gazdasági szervezetek foglalkoznak, ahol felépítésüknél fogva a makroszintű kapcsolatok szervezeten belüli realizálásának a gazdálkodó szervezeteknél nagyobb lehetősége van. Ezeknél a termékcsoportoknál is gyakoribb a kétoldalú szakosítás, mint a sokoldalú. Ennek az az oka, hogy az előállítandó termék értéke olyan, hogy a gyártó csak hasonló értékű ellentételért hajlandó megállapodni. A *kétoldalú nulla-száldóra* való törekvés pedig ellene hat a sokoldalú szakosítások létrejöttének.

Kétoldalú megállapodások esetén a közös szervezetek létében rejlő legnagyobb előny *nincs kihasználva, a nemzetközi optimalizáció* megteremtésének a lehetősége. Ez legáltalánosabban a KGST-tagországok alapvetően *bilaterális* jellegű külkereskedelmi kapcsolataiból fakad. Olyan értelemben is, hogy a nagy használati értékkel bíró cikket hasonlóval kell kiegyenlíteni, és abból a szempontból is, hogy a kétoldalú piacokból álló KGST-piac nem tud gátat vetni a párhuzamos gyártás kialakulásának. Ahhoz, hogy új termékek bevezetésekor is megvan a párhuzamos gyártás lehetősége, az is hozzájárul, hogy a KGST-tagországok közti *hatékonyságkülönbségek* megbízható *mérésére* nincs mód, és hogy az érintett vállalatok érdekeltségéből általában hiányzik a hosszú távú üzletpolitikai megfontolások szükségképpen figyelembevétele.

A „piac megjelenítése” a nemzetközi gazdálkodó egyesülésekben általában úgy történik, hogy a tagvállalatok között a *gyártók és felhasználók* egyaránt szerepelnek. Az államközi gazdasági szervezetek szakértői munkacsoportjai is lehetőséget adnak a gyártói és felhasználói érdekek ütköztetésére. Olyan új termék esetén, ahol egyik potenciális gyártó sem rendelkezik hírnévvel és tapasztalatokkal, a felhasználók közvetlen bekapcsolása a döntésbe sem hozhat megoldást. A probléma gyökerét itt is a KGST-piac korábban ismertettét sajátosságai jelentik. A potenciális gyártók „*mindent gyártási vagy ugyanazt gyártást*” érdekei megghiúsítják az együttműködést. A vállalatközi kapcsolatokban meghatározódó szakosítások feltételei ebben az esetben még nem értek meg.

A megghiúsuló sokoldalú szakosítások láttán úgy tűnik, hogy az integrált KGST-piac és a nyereségérdekelte vállalat két elengedhetetlen feltételét jelentik a műszaki fejlődést hordozó új termékek eredményes együttműködés keretében történő létrehozásának.

Természetesen a számos negatív példa mellett a közös szervezetek gyakorlatában vannak sikeresen megvalósított sokoldalú szakosítások is. Erre általában akkor van lehetőség, ha a szakosítandó termékcsoport *kis volument* és *magas használati értéket* képvisel a külkereskedelmi forgalom egészén belül. Igen hasznos tevékenységet tud kifejtteni a közös szervezet olyan új termékek kifejlesztése esetén, ahol *több ágazat együttműködésére* van szükség. A közös szervezet komplex szemléletű, s így hasznosan járul hozzá a szakosítási döntés előkészítéséhez. Sokszor lehetőség van arra is, hogy a szervezet nyomom kövesse a döntés országokon belüli realizálását, s segítsen a belső ágazatközi együttműködés folyamatos biztosításában.

Az új termékek bevezetése az esetek jelentős részében meglévő műszaki, gazdasági tudásra, tapasztalatokra, kapacitásokra épül, igen sok esetben feldolgozóipari cikk. Ilyenkor nagy szerepe van a vállalatközi kapcsolatoknak. Tehát a szakosítási döntésekben és az azt követő együttműködésben a közös szervezet keretében *vállalatok közötti folyamatos koordinációra* van szükség. Erre a koordinációra az ismertett nehézségek miatt számos esetben a szakosítás meghiúsulása miatt nem is kerül sor.

A mikroszinten eldönthetetlen szakosítás felveti, hogy a központi irányító apparátus szintjén valamely szakosítás előnyös volta sokrétűbben, a népgazdaság egésze szempontjából vizsgálható, tehát talán könnyebben lehet sokoldalú részvétellel döntést hozni. Így a növekvő vállalati szerepkör mellett a közös szervezetekben megvalósítandó szakosítások egyik legfontosabb kérdése a *makro- és mikroszint kapcsolata*. Magától értetődik a makroszintű döntés szükségessége olyan esetekben, ha a szakosítási megállapodás létrejöttét kétoldalú szaldóproblémák nehezítik. Ilyenkor a makroszintű döntésnek azt kell céloznia, hogy a szakosított termék szállítása ne azonos termékkörön belül, hanem a kétoldalú *külkereskedelmi forgalom teljes momenklatúráját* figyelembe véve kerüljön kiegyenlítésre. Makroszintű érdekek alapján szükséges dönteni olyan esetekben is, ha a *vállalatok rövid távú, gyártói érdekeltségük alapján* nem tudnak megegyezésre jutni. A makroszintnek kell mérlegelni a gyártásnál történő lemondással vagy a hozzá való ragaszkodással járó előnyöket és hátrányokat. Minden olyan esetben makroszintű döntésre van szükség tehát, ahol a vállalati érdekeltség jellege vagy az együttműködés mechanizmusa miatt értelmes döntések mikroszinten meghiúsulnának. A végrehajtásban valósulhat meg ilyenkor a vállalati együttműködés.

A makro- és mikroszint kívánatos kapcsolata egy-egy döntés meghozatalában akkor oldható meg eredményesen, ha az ágazati állandó bizottságok és a közös gazdasági szervezetek kapcsolatai lehetővé teszik a *népgazdaságilag* perspektivikus, *stratégiai döntések* és az ezekhez kapcsolódó *vállalati stratégiai és operatív döntések* egymásra épülő *nemzetközi koordinációját*. Ez a folyamat megindult. Jól mutatja ezt az államközi gazdasági szervezetekben a vállalatok szerepének növekedése, képviselőitének előretörése. A közös szervezetek számának növekedése pedig az ágazati állandó bizottságok tevékenységének egy főhatósági stratégiai döntések koordinációja irányába történő változását igényli.

Az említett módosulás az államközi gazdasági szervezetek és a nemzetközi gazdálkodó egyesülések koordinációs tevékenységének megegyezéséhez vezet a szervezeti rendet illetően is.

A nemzetközi szervezetekben végzett szakosítási tevékenység sikere tehát a nemzeti irányítási és érdekeltségi rendszerek módosulását igényli. Ettől függ lényegében az is,

hogyan a közös szervezetek tagjai „használni” tudják-e az apparátus szaktudását. A tagoknak dolgoztatnia kell az apparátust, amely komplex szemlélete és informáltsága alapján KGST-szintű optimum elérését célzó döntésekre tehet javaslatot. Amíg az apparátus nem önfenntartó, addig saját javaslatai a tagokkal szemben nem jelentenek elkülönülő érdeket. A tagok ettől a javaslattól bármikor eltekinthetnek anélkül, hogy ez az apparátusra bármiféle különösebb hatással lenne. Annak azonban, hogy a közös szervezet szakapparátusának szemlélete eltér mindenegyres tag szemléletétől, a szakosítási javaslatok elfogadásában lehet jelentősége. Ez az egyedüli javaslat ugyanis az, amely a mindenki számára külön is előnnyel járó összérdek szempontjából teremt előnyöket és hátrányokat a tagok számára. Végső fokon ez az egyetlen támadhatatlan alternatíva. Tehát amennyiben valamely szakosításhoz népgazdasági makróérdekek is fűződnek (foglalkoztatás, nemzeti beruházási politika stb. szempontjából), a vállalatok számára együttesen ez a legelfogadhatóbb javaslat.

Kérdés azonban, hogy ezen előnynek közös nyereségben való megjelenése nélkül a tagvállalatok érzékelik-e megfelelő módon az előnyt.

A KGST-szintű optimum megvalósítása ugyanis a felhasználók számára biztosan előnnyel jár, jobb vagy/és több vagy/és olcsóbb árut eredményez és feltehetően a leghamarabb. A gyártó számára azonban ez az előny nem mindig jelenik meg, főleg ha a szakosítás során lemondott a gyártásról. A felhasználói és gyártói érdek ütközhet árkérdésekben is.

Az érdekeltségi problémák a kereslet–kínálat viszonyait jól tükröző nemzetközi piac működése esetén részben megoldódnak. Hiszen a gyártókat a kockázat az optimum elfogadására ösztönzi. A gyártásról lemondónak ugyanis gyengébb szintű gyártásból fakadó kára nem lesz.

A nemzetközi optimumban való érdekeltség biztosan fokozható, ha a közös szervezet nyeresége a tényleges optimum megtalálásával maximalizálható. Természetesen ilyenkor a közös szervezet apparátusának gazdálkodói érdeke van. Ezt az érdeket csak akkor szabad megteremteni, ha a nemzetközi optimum az esetek túlnyomó többségében a nemzetgazdaságok számára is előnyös. Mindenesetre a vállalati együttműködés előtérbe kerülése fokozottan veti fel az együttműködés nyereségérdekeltség alapján történő megvalósulását. A nyereség a nemzetközi optimum elfogadására érdekeltséget teremt a tagokban, kontroll a közös tevékenység fölött. A tagországok jelenlegi belső és egymás közötti irányítási rendszere nem teszi lehetővé a nyereségérdekeltség alapján működő közös szervezetek kialakulását. Nemzetközi koordináció azonban szükséges és megvalósítható nyereségérdekeltség nélkül is. Ilyenkor a központi irányító szervek közvetlen döntéseire szélesebb körben szükség van. A tagvállalati döntések alapvetően végrehajtó jellegűek ilyenkor, s a közös szervezet szakapparátusa csak részben dolgozik a tagvállalatok részére, részben a nemzeti központi irányító szervek koordinált döntéseinek előkészítését végzi. Ez az alternatíva az államközi gazdasági szervezetek jelenlegi felépítésben való konzerválódása irányába hat. Ez pedig azt is jelenti, hogy az államközi gazdasági szervezetekben megvalósított koordináció általában hatékonyabb lesz a nemzetközi gazdálkodó egyesülésekben megvalósíthatónál. A közös szervezetek vállalatközi koordinációt megvalósító tevékenységének fejlődési perspektívái a nyereség-orientált vállalati gazdálkodás megvalósításától függenek. Kérdés, hogy a műszaki színvonal, korszerűség stb. követelmények előtérbe kerülésével a vállalati gazdálkodás súlyának a növekedése a nyereségérdekeltség megteremtésének irányába hat-e?!

A koordináció egyes szervezettípusoknál kiegészül *gazdálkodó funkciókkal* is. A nemzetközi gazdálkodó egyesületek alapító dokumentumban rögzített feladatköre is tartalmazza a szervezet keretében végzendő közös gazdálkodó tevékenységet, az államközi gazdasági szervezetek szinte mindegyikében pedig felmerült kb. egy évtizedes működésük során a gazdálkodó tevékenység valamely fajtájának kialakítása.

Jelenleg sem a nemzetközi gazdálkodó egyesületek, sem az államközi gazdasági szervezetek *nem végeznek gazdálkodó tevékenységet*. (Kivételt jelent, hogy az egyik nemzetközi gazdálkodó egyesülés keretében az elmúlt évben létrejött néhány közös szervizfiók. Jelenleg nem ítéltető meg, hogy ezek a szervezetek mennyiben fognak tényleges gazdálkodásukat tekintve közös tulajdonnak minősülni.) Az a tény, hogy a koordinációval foglalkozó közös szervezetekben több év során sem alakult ki a gazdálkodó tevékenység, felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán *miért merül fel ennek* meghonosítása a közös szervezetekben? Határozott törekvés látható erre, hiszen az 1970-es években alakított közös szervezetek feladatköre tartalmazza a gazdálkodást. Feltehetően ez a nemzetgazdaságokban bekövetkezett szemléletváltozással függ össze. A *belső irányítási rendszerekben* az 1970-es évek során számos tagországban olyan *változás* történt, hogy középszintű vagy ágazati irányító szervek hatósági és gazdálkodó feladatokat egyaránt ellátnak. Előtérbe került a komplex feladatok gazdálkodó tevékenység keretében történő megoldása, ez a folyamat vezetett az egyes népgazdaságokban a vertikális monopóliumszerűen felépített gazdálkodó és hatósági irányító funkciókkal egyaránt rendelkező egyesületek létrehozására. A nemzetközi gazdálkodó egyesülés ennek a *nemzeti vállalat típusnak a nemzetközi megjelenése*. Az irányítás és a gazdálkodás nemzeti szinten való találkozása eredményezte a nemzetközi szervezetekben a koordináció és a gazdálkodás együttes végzésének gondolatát.

Ebből fakad az is, hogy a közös szervezetekben a gazdálkodó tevékenység kialakítása nem a szervezetek apparátusában vagy a közös szervezetek működésében érdekelt vállalatokban merült fel, hanem egyes *nemzeti irányító hatóságokban a hazai példa alapján*. Innen ered az is, hogy a nemzetközi gazdálkodó egyesületek – melyeknek tagjai minden esetben vállalatok – kivétel nélkül központi kezdeményezésre, államközi megállapodással jöttek létre. Az egyesületek vállalati tagjai nem saját kezdeményezésre, hanem az esetek többségében az irányító hatóságok kijelölésével kapcsolódtak be az egyesülés tevékenységébe.

A gazdálkodói szemlélet térhódítása a döntéseknél a hatósággal szemben az egyes népgazdaságok belső irányítási rendszerének radikálisan új vonása. Kérdés azonban, hogy a nemzetközi szervezetekben a gazdálkodó funkció kimondása a megfelelő visszatükrözése-e ennek a változásnak? A közös gazdálkodás az esetek többségében a nemzeti keretekben folyó gazdálkodás koordinálásának az *alternatívája*. A koordináció könnyebben felbontható kötelezettségekkel jár, s a nemzeti gazdálkodás sajátosságaihoz illeszkedő összehangolást eredményez. Gazdasági racionalitáson nyugvó tevékenységösszehangolást a nemzetközi koordinációnak azáltal kell biztosítania, hogy *gazdálkodó érdekeltsgű nemzeti szervezetek* vesznek benne részt. A közös szervezetet akkor célszerű gazdálkodó érdekeltsgűvé tenni, ha a tagoktól elkülönült érdekekkel a közös szervezet a tagok számára eredményesebb tevékenységet tud kifejteni. Feltehetően a nemzeti gazdálkodó szervek nagyfokú önállóságára van szükség ahhoz, hogy a közös szervezet gazdálkodói szemléletből fakadó működését irányítani és hasznosítani tudják. A jelenlegi

nemzeti gazdálkodó funkciók általában nem biztosítanak olyan mértékű *döntési rugalmasságot, hosszú távú optimalizációs törekvést* a vállalatoknak, amely elegendő lenne gazdálkodó közös szervezet működtetésére. A közös szervezet gazdálkodó tevékenysége a nemzetinél fokozottabban igényli a *világpiac kontrollját, a fejlett nemzetközi pénzügyi rendszert*. A KGST-ben mindkét feltétel csak hosszabb távon biztosítható.

A közös szervezetek létrehozásával, feladatkörük kialakításával arra kell törekedni, hogy a népgazdaságokban jelenlevő és létrejövő tényleges együttműködési igényt elégítsék ki. Az állandó apparátus léte mikroszintű tevékenységek összekapcsolását indokolja. Tehát a közös szervezetek fejlődése a *nemzeti vállalatok fejlődésének függvényében* valósul meg. Ezért a közös szervezetek gazdálkodó funkcióinak kialakulásában lehetővé kell tenni a nemzeti vállalatok – tényleges szükséglet alapján – kezdeményezését, olyan rugalmas szervezeti kereteket, amelyek valóságos igény alapján bármely gazdálkodó tevékenység közös végzését megengedik. A nemzetközi gazdálkodó egyesülésekben a gazdálkodó funkció kimondása az alapításkor ily módon *hosszú távon megvalósuló lehetőséget* jelent, az alapításkor még nem látható vállalati kezdeményezéseket, olyan együttműködési formát, amelynek a tartalma jelenleg még nem határozható meg. A koordinációval foglalkozó közös szervezetekben gazdálkodó tevékenység kialakítására nem jelölhető ki határidő, lehetséges vagy lehetetlen voltára, optimális fajtáira a jelenlegi számos sikertelen kísérletből nem lehet következtetni. A KGST termelési integráció távlati pontosan nem körvonalazhatók, s ezért a közös szervezetek perspektivikus gazdálkodó funkciói sem.

A nemzetközi gazdálkodó egyesületek olyan elvárással jöttek létre, hogy az alapításukat követő első 3–5 év alatt önfenntartóvá válnak. Egyes szervezeteknél az alapító dokumentumokban lerögzítették az áttérés határidejét, másokban nem, de az elvárás valamennyinél megvolt. Az alapítás óta eltelt időszakban az önálló gazdálkodás kialakítására ezen elvárás kényszere alatt számos kísérlet történt.

Az önállóságra való áttérés vizsgálatokor *háromféle* gazdálkodó tevékenység közös tulajdonban történő végzése merült fel: jutalék felszámítása az egymás közti forgalom után, valamilyen szolgáltató fiók (szerviz, oktatás) létrehozása, valamilyen közös termelő vállalat alapítása. Az egymás közti külkereskedelmi forgalom közvetítése *jutalék* ellenében felmerült az önelszámolás lehetőségét vizsgáló államközi gazdasági szervezeteknél és egyes nemzetközi gazdálkodó egyesületeknél is. A szocialista országok egymás közti külkereskedelmi forgalma jórészt szakosított külkereskedelmi vállalatok közreműködésével történik a KGST-gyakorlatnak megfelelően, tehát az illetékes külkereskedelmi minisztériumok által kötött hosszú lejáratú és éves árucserforgalmi megállapodások alapján. Ha ez a rendszer jól működik, a közös szervezetnek valójában *nincs mit közvetítenie*. Szükségtelen gazdasági funkció lenne, ami ráadásul még a forgalmat is megdrágítaná.

Van olyan államközi gazdasági szervezet, melynek feladatkörébe tartozik a tagok kontingensen felüli kölcsönös forgalmának elősegítése az adott termékcsoportban. Tehát, hogy a készlettel rendelkező vevőre találjon, akinek pedig év közben plusz szüksége keletkezik, az eladóra találjon. Az államközi gazdasági szervezet feladata ezen a területen főként az, hogy a tagországok illetékes külkereskedelmi vállalatai számára megszerveze a találkozót. E munka tartalmi részét zömében a nemzeti külkereskedelmi vállalatok végzik. A nemzeti külkereskedelmi vállalatok szakapparátusának gyakorlata, személyes kapcsolatai, helyismerete stb. lényeges előnyt jelent a nemzetközi szervezettel szemben eladók és vevők megtalálásában.

Általában véve is elmondható, hogy olyan közös gazdálkodó funkció kialakításának, amelynek végzésére már *hagyományokkal rendelkező nemzeti szakapparátus* létezik, nincsen meg a lehetőség. A közös szervezetnek ilyenkor arra kell törekedni, hogy a létéből fakadó széles áttekintési lehetőség alapján hasznos információkkal segítse a nemzeti külkereskedelmi vállalatok tevékenységének sikerét.

A közvetítői jutalék gondolata gyakran felmerül a különböző közös szervezeteknél, annak ellenére, hogy az eddigiekben ennek bevezetésére soha *nem került sor*. Ez a tény jól példázza, hogy a gazdálkodó funkció kiépítésének igénye nem mindig a tényleges szükségletből, hanem az alapító dokumentumban előírt kötelezettségből, sőt néha pusztán a divatból fakad.

A legtöbb nemzetközi gazdálkodó egyesülésnél felmerült az önellátásra történő áttérés vizsgálata során az egyesülés tulajdonában *szervizfiókok* létrehozása. Az egyik egyesülésben pedig az elmúlt évben már létre is hoztak néhány közös szervizfiókot egyes tagvállalatok telephelyországjaiban. Az eltelt rövid idő még nem ad lehetőséget arra, hogy a szervizek működése alapján elemezzük a szocialista közös tulajdon sajátosságait. A vizsgálódást az is megnehezíti, hogy a szervizek pénzügyi szabályozásának átfogó rendezése még nem történt meg. E szabályozás jelentős mértékben meghatározza, hogy a nemzetközi gazdálkodó egyesületek *mennyiben* lesznek *tényleges* tulajdonosi funkciói az egyesülés által juttatott alaptőke terhére létrehozott szervizek működésében.

Bármilyen közös tulajdonban létrehozott gazdálkodó szervezetnél törekedni kell arra, hogy zavartalan működése érdekében *beilleszkedjék a telephelyország gazdálkodási rendjébe*. Ez azt jelenti, hogy a közös gazdálkodó szervezet a működéséhez szükséges anyagi javakhoz, szolgáltatásokhoz, a munkaerőhöz a telephely szabályai szerint jut hozzá, belföldi vételi és eladási árai a telephelyországban érvényben levő rend szerint képződnek, gazdálkodási terve beépül a telephely népgazdasági tervébe stb. A szervizfióknál képződő nyereség szintjét ily módon alapvetően meghatározzák a telephelyi szabályok. Jelenleg még nyitott kérdés, hogy a szervizeknél képződő nyereség a telephelyi szabályok alapján *mekkora* lesz, s hogy *felhasználásához* a telephely *milyen feltételeket* köt. Minél inkább a nemzetközi gazdálkodó egyesülés központi apparátusának irányításától függetlenül határozódik meg a szervizfiók nyereségszintje, illetve minél több telephelyi szabályozó által határozódik meg annak felhasználása, annál kevesebb tulajdonosi joga és funkciója van magának az egyesülésnek. Végső esetben kialakulhat olyan helyzet is, hogy a nemzetközi gazdálkodó egyesülés valós tartalmát tekintve *nem tulajdonosi*, hanem *koordinatív* funkciókat lát el az alaptőkéjéből létrehozott szervizhálózattal kapcsolatban a részére átutalt nyereség mint jutalék ellenében. Előfordulhat tehát ily módon, hogy a nemzetközi gazdálkodó egyesülés csak formálisan tulajdonosi minőségében, valójában – az alaptőke-átutalás ellenére – koordinatív jellegű szolgáltatásai díjából lesz önfenntartóvá.

Mivel az említett esetben nem egy, hanem több különböző telephelyű szervizfiók létrehozására került sor, fontos gyakorlati kérdéssé vált az egyesülés fiókjai között a *nyereségátcsoportosítás* lehetősége. A közös szervezet bármely fiókja működését csak *tiszta jövedelem maximalizálási* érdeke alapján tudja megítélni és szabályozni. Ha ez a lehetőség hiányzik, a közös szervezet nem tudja ellátni a tulajdonában levő gazdálkodó egység tényleges irányítását. Több fiók esetén ez pedig azzal jár, hogy fejlődésüket egymáshoz képesti *relatív hatékonyságuk* szerint a közös szervezet nem tudja differen-

ciálni, s így a fiókok csak a telephelyek belső kívánalmai szerint, *egymástól függetlenül* fejlődnek. Ha tehát a telephelyország belső ár- és pénzügyi rendszere miatt a nemzetközi gazdálkodó egyesülés különböző telephelyű fiókjai hatékonyságát nem tudja megítélni, *lehetetlenné válik tőkemozgató tevékenysége*. Ezzel pedig meghiúsul az ebben a közös szervezettípusban rejlő legnagyobb előny, nevezetesen az, hogy fiókjait hatékonyságkülönbségek alapján fejlessze.

A tőkemozgatás lehetőségének az esetleges meghiúsulása egyben azt is megakadályozza, hogy *a telephely és a közös szervezet között érdekellentét* bontakozhasson ki a tiszta jövedelem befektetését illetően. Bár a nemzetközi gazdálkodó egyesületek kapcsán jelenleg még átfogó szabályozás a különböző telephelyeken képződő nyereség mozgására nincs, feltételezhető, hogy a támogatások és elvonások széles körű és differenciált rendszere miatt erre a közeljövőben nem lesz lehetőség. A közös tulajdonban levő szervizhálózat esetében ez azt jelenti, hogy a közös tulajdon *csak* a különböző telephelyű fiókok között a tapasztalatok és az *információk rendszeres akadálytalan áramlását* biztosítja. Kérdés azonban, hogy ezt nemzeti tulajdonban levő szervizek által létrehozott koordinációs iroda nem tudná-e hasonló módon biztosítani?!

A tagországok belső irányítási, pénzügyi és árrendszere nem támasztja alá a nemzetközi gazdálkodó egyesületek önfenntartóvá válási törekvését gazdálkodó fiókok létrehozása útján. Nem valószínű az sem, hogy az egyesületek tagvállalatai részéről merülne fel az igény a közös szervezet tulajdonában gazdálkodó fiókok létrehozására. Valamely másik telephelyű fiók létrehozásában a tagvállalatok ugyanis abban az esetben érdekeltek, ha ez közvetlenül vagy közvetve többletnyereséget eredményez számunkra. A KGST-tagországok belső és egymás közötti gazdasági szabályozórendszere, nem ilyen *nyereségorientált*. Ezért az egyesülés tulajdonában gazdálkodó fiókok létrehozása a tagvállalatoknak csak valami *speciális okból* állhat érdekében (például szerviz létrehozását nemzeti tulajdonban a telephely nem szorgalmazza, a tagvállalat exportérdeke pedig megkívánja az adott országban szerviz működését).

A nemzetközi gazdálkodó egyesületek lehetséges önelszámoló tevékenységeként termelő *közös vállalat* létrehozásának gondolata is felmerült. Ez a javaslat onnan eredt, hogy az egyesületeket döntően olyan területeken hozták létre, ahol a KGST-ben *hiány* van, a tagországok a szükséges termékeket csak tőkés piacokról tudják beszerezni. A gyakorlatban az egyesülés tulajdonában leányvállalat létrehozására *ez ideig nem* került sor. Erre vonatkozó javaslatok azonban vagy úgy, hogy új termelő kapacitást kellene létrehozni az egyesülés tulajdonába, vagy úgy, hogy már meglévő, de továbbfejlesztést igénylő nemzeti vállalatot lehetne átadni a közös szervezet tulajdonába, gyakran felmerülnek.

Közös termelő vállalat létrehozásával a telephelyi gazdálkodásba történő beilleszkedés, a nemzetközi elszámolások bonyolítása a vállalat alapításával és működésével kapcsolatban, az egymás közötti külkereskedelmi forgalom rendjéhez történő igazodás rendkívül bonyolult problémákat vet fel. A nemzetközi gazdálkodó egyesülés tulajdonában működő termelő vállalatok létrehozásához *még hiányoznak a feltételek*, a szocialista országok belső és egymás közötti gazdasági szabályozó rendszere erre még nem érett meg.

A működéshez szükséges feltételek hiányában az alapítási javaslatok ismételt felmerülésének legtöbbször az az oka, hogy egyes országok *tőkebevonási érdekből*

szívesen hoznának létre területükön közös vállalatot. A fejlesztési céljaikhoz képest forrásszűkében levő országok esetenként még a tőkebevonásnak ezt a nem éppen egyszerű formáját sem utasítják vissza.

A nemzetközi gazdálkodó egyesülés tulajdonában létrehozandó gazdálkodó egységeket általában a *direktívebb* belső szabályozással rendelkező országok kevésbé látják problematikusnak. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a direktív irányítás kényszerpályás elosztási rendszere, szinte vállalatonként differenciált pénzügyi szabályozása stb. következtében a közös vállalatot – döntési szabadságát illetően – a beillesztéssel *szinte a telephely vállalatává* teszi. Így nem igényel különösebben sok megfontolást a közös vállalat telephelyi beillesztése, ami egy döntően pénzügyi szabályozókkal irányító gazdaságban szükségképpen felmerül.

Az általános forrásszűke olyan tényező, amely azt eredményezheti, hogy ha a közös szervezet alaptőkéjéből valamely tagországban beruházás történik, akkor hasonlóan külső forrásból származó beruházásban a többi ország is érdekeltté válhat. Az országok számára ugyanis a tényleges forráskihelyezést nem az alaptőke transzferábilis rubelben történő befizetése jelenti, hanem az az áruszállítási kötelezettség, ami ennek az alaptőkebefizetésnek a felhasználásával keletkezik. A *forráskihelyező* ország ezzel *forrásbevonásban* válik *érdekeltté*. Olyan mechanizmus keletkezhet így, amely a nemzetközi gazdálkodó egyesülés tulajdonában gazdálkodó egységek egész hálózatának létrejöttét eredményezheti anélkül, hogy a tulajdon tényleges működésének a feltételei egyidejűleg létrejőnének.

A közös szervezet tulajdonában termelő vállalat létrehozására tett javaslat ez ideig *nem a tagvállalatok kezdeményezése* volt, hanem az országok központi irányító szerveiben merült fel, amit az egyesülések tanácsulésain a megfelelő tagvállalat lényegében csak közvetített. Ez következik végső soron abból is, hogy termelő leányvállalat létrehozása olyan nagyságú alaptőkét igényel, amelyhez a vállalati források – még hitel bekapcsolása mellett is – nem elegendőek. A pénzügyi konzekvenciák miatt így nem is lehet a tagvállalat a kezdeményező, hanem csak a központi források felhasználásáról határozó központi szerv. (A tagvállalat tulajdonosi minősége úgy alakítható ki, hogy a beruházás számára valamilyen, például járadékfizetési terhet jelent, s ennek fejében a leányvállalattól származó nyereség a tagvállalat bevétele lesz.) Ily módon, ha az alapításban nem is, de a leányvállalat működésében érvényesülhetnek a tagvállalat tulajdonosi érdekei.

A telephelyország tagvállalatának érdekeltisége a leányvállalat létrehozásában nem feltétlenül pozitív. A nemzeti tulajdon ugyanis a tagvállalat számára azt is jelenti, hogy a központi szabályozás adta keretek között saját belátása szerint dönt. A közös tulajdon – ha hasonló termékkörre terjed ki – a *döntésnek* ezt az *önállóságát* megszünteti, vagy legalábbis korlátozza. Természetesen a közösen hozott döntés és viselt felelősség lehet kifejezetten előnyös is. Azonban nem feltétlenül az. Jól működő, komoly piaci hírnévvel rendelkező vállalat számára a közös tulajdonban történő fejlesztés sokszor nem érdek. Az országban levő forrásszűke természetesen mérsékelheti a közös tulajdonú fejlesztéssel szembeni ellenérdekeltiséget. Feltételezhető azonban, hogy minél kisebb a vállalati önállóság, annál jobban csökkenti a forrásszűke a gyártó nemzeti vállalat ellenérdekeltiségét.

A közös fejlesztéssel szembeni ellenérdekeltiség *a gyártó* vállalat *sajátja*, a probléma nem vagy csak sokkal kevésbé élesen merülhet fel, ha a vállalat nemcsak a gyártásban érdekelt, hanem az ellátásban is.

Az a következtetés adódik, hogy direktív belső szabályozás esetén *központi és vállalati szinten* a működő tőkebevonási szándék egyaránt erősebb lehet. Bár a közös tulajdon működése ilyenkor sokkal problematikusabb lehet, a közös vállalat tevékenységét gátló hatása lehet.

A közös szervezetek egy részében, néhány nemzetközi gazdálkodó egyesülésnél és közös vállalatnál érdekes új típusú gazdálkodó funkció közös végzésére van lehetőség, illetve már pozitív tapasztalat is a *fővállalkozói tevékenységre*.

A fővállalkozás nemzeti keretek között is újfajta vállalati tevékenység, amely az egyes nemzeti gazdálkodó egységek között széles körű szerződéses kapcsolattrendszer kialakulásával jár. A fővállalkozói rendszer megjelenését a végső fogyasztásra kerülő termékek bonyolultságának fokozódása váltja ki, az hogy a beruházási javak nagy részének előállításához több, különböző profilú vállalat együttműködésére van szükség. Érthető, hogy nagy bonyolultságú termékek esetén, ha különböző országok vállalatainak együttműködésére van szükség, felmerül a nemzetközi fővállalkozás gondolata.

Mint valamennyi gazdálkodó funkciónál, ennél is megmondolást igényel, hogy adott esetben és általában véve is *nemzetközi vagy nemzeti fővállalkozó vállalat* működésével lehet-e eredményesebben megoldani a feladatot. A kérdés eldöntésekor figyelembe kell venni, hogy a fővállalkozó vállalat összefogó, koordinatív szerephez jut a gyártó vállalatok között. Alvállalkozóikhoz üzleti kapcsolat fűzi, *komplex szemléletű*, csak *nyereségérdekeltség* alapján működtethető vállalat típus. A fővállalkozói tevékenység kialakulása – legyen az akár nemzeti, akár nemzetközi – nagyfokú önállósággal rendelkező, nyereség-orientált nemzeti vállalatokat tételez fel. Ezért a fővállalkozói rendszer fejlődése is feltételezi a nemzeti gazdasági irányítás változását.

A fővállalkozást – mivel sokrétű vállalati kapcsolatokat igényel – feltételezhetően *nagy tudású, összeszokott* nemzeti szakapparátus az adott országban sikeresebben tudja végezni a nemzetközi apparátusnál. A nemzetközi fővállalkozás mellett pedig az szól, hogy bizonyos fejlődést maga mögött hagyva a nemzetközi apparátusnak több ország viszonylatában *jobb áttekintése* van gyártókról és fogyasztókról. A gyakorlatban valószínűleg ezt a kétféle előnyt, azaz részletes helyismeretet és az átfogó szemléletet, úgy lehet egyesíteni, hogy nemzeti fővállalkozó vállalatok együttműködéséből születhet meg a nemzetközi fővállalkozást végző közös szervezet. Előfordulhat, hogy a közös szervezetet ez esetben sem a fővállalkozás gazdálkodó funkciójával, hanem csupán a nemzeti fővállalkozók tevékenységét elősegítő koordinációval kell megbízni.

A sokoldalú szakosítások és kooperációk elterjedése feltétlenül a nemzetközi fővállalkozás fejlődését eredményezi. De előfordulhat, hogy a fővállalkozó szerepét valamelyik nemzetközi munkamegosztásban meghatározó jelentőséggel résztvevő nemzeti vállalatnak kell betöltenie, s a többi szakosodott vagy kooperáló gyártó közvetlenül vagy egy nemzeti fővállalkozó vállalaton keresztül alvállalkozóként kapcsolódik az említett nemzeti vállalathoz.

Az egyik nemzetközi gazdálkodó egyesülés fő feladata a nemzetközi fővállalkozás, tagjai az egyes nemzeti fővállalkozó vállalatok. Tevékenysége első néhány éve után kérdéses még, hogy a nemzetközi fővállalkozást az egyesülés vagy valamelyik tagja fogja-e végezni.

Van példa arra is, hogy néhány nemzeti export fővállalkozó vállalat saját elhatározással közös irodát hozott létre harmadik piaci fővállalkozás megvalósítása

céljából. Az iroda az elmúlt évek során nem végzett harmadik piaci fővállalkozást, ezt helyette egymástól függetlenül alapítói végezték. Ez rámutat arra, hogy amíg nemzeti alvállalkozókkal sikeresen megvalósítható valamely export fővállalkozás, addig csak nemzeti vállalat láthatja el sikeresen a fővállalkozást. A nemzetközi fővállalkozás csak *előzetesen létrejött szakosított vagy kooperációs gyártásra* épülhet.

Sikeres fővállalkozást eddig az egyik közös vállalat valósított meg. A közös vállalat két telephelyen működik, két egyenrangú, nagyfokú önállóságot élvező részleggel. A részlegek önállóan fővállalkoznak saját telephelyükre és külföldre is. Sikerült az egyes nemzeti vállalatokhoz képest önálló profilt kialakítani, nagy tudású, összeszokott szakembergárdát kiépíteni a két részlegnek. Alvállalkozóik kizárólag telephelyük nemzeti vállalatai közül kerülnek ki. A két részleg egymáshoz képest is szakosodott.

A közös tulajdonban rejlő legfőbb előny az egyes részlegek számára a műszaki információk, tapasztalatok szabad áramlásának és a profiljukba tartozó áruk egymás közti akadálymentes szállításának lehetőségében van. Ennek a közös vállalatnak a példája jól mutatja, hogy a fővállalkozás megvalósításához a közös vállalat két részlegének nagymértékben *függetlenedni kellett* egymástól és be kellett illeszkedni a telephelyország gazdasági rendjébe. A nemzetközi tulajdon azonban az egyes részlegek számára az egymás közti kapcsolatok szabadsága és a vonatkozó *nemzeti szabályozás stabilitása* miatt határozott előnyökkel jár. A fővállalkozást a két részleg egymástól csaknem olyan függetlenül végzi, mint két önálló nemzeti vállalat, de igen jó egymás közti kapcsolataik láttán feltételezhető, hogy a továbbiakban a közös tulajdon tartalma a két részleg együttműködésében még bővülni fog. A közös vállalat sikeres tevékenysége is felhívja a figyelmet a közös szervezetek tevékenysége fokozatos kibontakozásának és a nemzeti feltételekhez történő nagymértékű alkalmazkodásnak a szükségességére. A szervezetnek magának kell tehát tevékenysége kibontakozásával párhuzamosan megtalálni a közösen végzendő gazdálkodó funkciókat. A fővállalkozás lehetősége államközi gazdasági szervezetek működése kapcsán is felmerülhet. Van olyan szervezet, amely a koordináció sikerességét nagymértékben befolyásoló nemzeti sajátosságok jobb megismerése céljából a tagországok mindegyikében *képviselőteket* nyitott. A képviselőteken az adott ország állampolgárai dolgoznak, jól ismerve az adott gazdaság sajátosságait. A képviselőtek hasznosan járulnak hozzá a közös szervezetben hozott döntések megalapozottságához, valamint a határozatok végrehajtásához. A közös szervezet olyan termékkörrel foglalkozik, amely *kutatásigényes*, a tagországok között *sokoldalúan szakosítva* gyártják, több ágazat együttműködése szükséges előállításához. A szervezet tevékenysége jelenleg kizárólag a tagországok területére korlátozódik, azok igényeinek kielégítésére törekszik. Felmerül, hogy harmadik piaci együttműködés lehetősége esetén nem a közös szervezet lenne-e legalkalmasabb nemzetközi fővállalkozás ellátására úgy, hogy alvállalkozói, a nemzeti fővállalkozók saját képviselői lennének. Ez olyan konstrukció lenne, ahol a *helyismeret és átfogó szemlélet* szervesen kiegészíthetné egymást.

A nemzetközi fővállalkozást ez esetben több éves jól végzett *koordinatív tevékenység alapozná* meg, melynek során létrejött a megfelelő szakembergárda, kialakultak a megfelelő kapcsolatok és tapasztalatok. Ez esetben tehát a nemzetközi szervezet évek során megszerzi azokat a feltételeket, amelyek versenyképessé teszik bármely nemzeti apparátussal szemben. Ezért, ha a KGST-tagországok belső és egymás közti szabályozása kedvez a gazdálkodó funkciók fejlődésének, a közös szervezetek koordinációs munkája

során ilyenkor megalapozottan felmerülhet közös gazdálkodó funkciók kialakításának a lehetősége. Az államközi gazdasági szervezetek esetében ez nem is mindig vállalati kezdeményezés alapján történhet, hiszen a szervezetek tevékenysége sokszor ágazati minisztériumok közti együttműködésre épül. Ilyenkor a minisztériumoknak kellene mérlegelniük, hogy a nemzetközi fővállalkozás végzése közös tulajdonban vagy nemzetiben lesz-e eredményesebb. Mindenesetre a nemzetközi szervezet reális alternatíva lehet.

A fővállalkozás kibontakozása természetesen hosszabb időszakot igényel. Jelenleg valóban nemzetközi fővállalkozás egyetlen közös szervezetben sem folyik, *perspektivikus lehetősége* azonban néhányban megvan. A KGST-tagországok közti termelési integráció egészének fejlődése dönti azonban el, hogy valóra válhat-e vagy sem ez a lehetőség.

Bár a közös gazdálkodás módjára tett javaslatok között egyaránt szerepelt anyagi termelés és *pusztán szellemi* tevékenység, úgy tűnik, ezen utóbbi közös szervezetben történő végzésének nagyobb lehetősége van. Ez egyrészt abból fakad, hogy az anyagi termelés közös tulajdonban történő megvalósítása a tagországok gazdaságirányítási mechanizmusa miatt nehézségekbe ütközik. Másrészt pedig abból, hogy a speciális szaktudás mindig olyan érték, ami *nehezen pótolható* vagy helyettesíthető mással. Ezért valamely gazdálkodó tevékenység minél nagyobb hányadban szellemi munkát igényel, s minél kisebb hányadban anyagi értéket, annál nagyobb lehetősége van a közös tulajdon létrejöttének.

Innen ered, hogy amikor a közös gazdálkodás feltételei kialakulnak a KGST-tagországokban, inkább a nemzetközi fővállalkozás vagy a polgárjogi társaság keretében valamilyen közös szervező, tervező, oktató stb. tevékenység elterjedése a valószínűbb, a széles körben tért hódító közös anyagi termeléssel szemben. Ezt a tendenciát tükrözik a KGST-tagországokban működő közös laboratóriumok, ideiglenes kutató csoportok.

Közös tulajdonban végzett anyagi termeléssel a KGST-tagországok *kétoldalú közös vállalatainak* egy része foglalkozik. A jelenleg működő néhány termelő közös vállalat általában a telephely részéről a *forrásbevonás*, a tőkekihelyező részéről a *termék* hosszú időszakra történő *biztosításának* érdeke mellett valamilyen egyéb speciális tényező (például a nemzeti munkaerőpiac helyzete, az adott termékhez szükséges nyersanyag megléte, valamilyen a partnerországban jobban hasznosítható találmány stb.) közrejátszásával jöttek létre. Ezek a speciális tényezők mindig valószínűsítik, hogy a közös tulajdon a tőkekihelyező számára gazdaságos módja a termékhez való hozzájutásnak.

A tőkekihelyezőnek hitelnyújtás helyett működő tőke kivitele tehát akkor áll érdekében, ha hosszú távon az adott termékhez biztonságosan csak így jut hozzá. A telephely kölcsöntőke helyett működő tőke bevonásában akkor érdekelt, ha a partner tulajdonos folyamatosan olyan termelési tapasztalatot, szaktudást (szellemi javak!), terméket stb. biztosít a közös vállalat számára, amihez másként nem vagy nehezen lehet hozzájutni. Ez a kétoldalú érdekeltség a *gyakorlatban nem mindig* érvényesül. Előfordulhat, hogy a forrásszűkével küzdő ország számára közömbössé válik a forrásbevonás módja. Előfordulhat ezzel szemben az is, hogy telephelyország eleve elutasítja működő tőke beengedését az országba, még akkor is, ha az hatékony megoldás lenne esetleg.

A nemzeti fejlesztések koordinálása, a szakosítások és kooperációk, s nem utolsósorban a kölcsönös hitelnyújtás mellett nem valószínű, hogy számuk gyors ütemű fejlődésére lehet számítani a közeljövőben.

A szolgáltató ágazatokban már működik és várhatóan alakulni is fog egy-két közös tulajdonban levő vállalat. Ennek egyik formája az a korábban már bemutatott típus, amikor közös tulajdonban a szolgáltatást a nemzetközi gazdálkodó egyesülés fiókja végzi. Emellett lehetőség van arra is, hogy közös szolgáltató vállalat jöjjön létre a KGST és harmadik piaci igények kielégítésére, kétoldalú vagy sokoldalú alapon. Ilyen közös tulajdon létrejöttét eredményező szolgáltatásfajta lehet pl. a szállítás. Modern, több országot átfogó szállítási rendszerek kiépítése ösztönözhet a közös gazdálkodás kialakulására, hiszen a *beruházás* is *drága*, a kapacitás is hatalmas. Fokozott ösztönzést jelent közös tulajdonra, ha harmadik piacokon konvertibilis deviza bevételre teremt lehetőséget az új kapacitás, s ha így ki van téve a világpiacon versenynek. Ilyenkor a tőkekihelyezésben a *konvertibilis devizában keletkező nyereség* teremt érdekeltséget, a forrásbevonásban pedig a kockázatmegosztás.

A KGST-tagországok közti harmadik piaci együttműködés lehetséges formái még az egymás közti együttműködés várható típusainál is nehezebben ítéltethők meg. Mindenesetre – a közös szervezetekkel általában valamilyen hiánycikk előállítását kell elősegíteniük – a KGST-ben a progresszív technika meghonosítása és továbbfejlesztése harmadik piaci együttműködéssel egybekötve eredményesebb lehet, s a közös szervezetek keretét teremtenek a KGST egységes fellépésére ezeken a piacokon.

A SZÖVETKEZETI JOGVISZONY ÉS SZABÁLYOZÁSÁNAK NÉHÁNY STRUKTURÁLIS KÉRDÉSE

PRUGBERGER TAMÁS

I.

A szövetkezeti jogi szabályozás alakulásának főbb tendenciái

1. E munka tárgya nem lehet a szövetkezeti tan és a szövetkezeti jogi szabályozás történetének leírása. E kérdésbe való bocsátkozás egyrészt eltérést jelentene eredeti célkitűzésünkötől, másrészt szükségtelen is volna, hiszen e témának mind külföldön, mind hazai viszonylatban szép számú olyan monografikus irodalma van,¹ amelyre az általunk választott témakörben továbbépíteni tudunk. Ezért e történeti joganyagra támaszkodva a szövetkezeti jogi szabályozás alakulása terén a következő főbb irányvonalak, tendenciák megjelenését figyelhetjük és figyelhetjük meg.

2. A) A nem szocialista államokban:

a) A szövetkezeti mozgalom megjelenése a klasszikus kapitalizmus időszakára tehető, amikor még a jogrendszerek szinte általánosan közjogra és magánjogra osztódtak a „laisse fair, laissez passer” elv alapján, követve a római jog hagyományos ulpinianusi felosztását. Ebben az időszakban a szövetkezetek jogi szabályozása minden jogi személlyel közösen, különbségtétel nélkül a magánjogban mint jogi személy nyert szabályozást.² A liberálkapitalizmust felváltó és a gazdasági életbe egyre erősebben beavatkozó jóléti állam kitermelve, kialakítva a közjog és a magánjog egyes elemeiből vegyes szakjogként a kereskedelmi és a váltójogot, a szövetkezetek jogi szabályozását a többi kereskedelmi társasággal együtt, azonban mint a kereskedelmi társaságok egy önálló típusát szabá-

¹ Ch. Gide: *La Cooperatisme*. Paris 1929; I. V. Emelianof: *Economic Theory of Co-operation*. Washington. 1942; F. Hall-Watkins: *Cooperation*. Manchester. 1953; Y. P. Werbasse: *Cooperative Democracy*. New-York. 1956; B. Lavergne: *Le Socialisme Cooperativ*. Paris, 1955; G. Lasserre: *L'Expérience Cooperative de Democratie Economique*. Paris. 1957; P. Lambert: *A szövetkezeti tan*. Bp. 1961. SZÖVOSZ. Kiadás. — Sz. V. Pronyin: *A mai szövetkezeti reformizmus*. Bp. 1962. SZÖVOSZ; Lenin: *A szövetkezetekről*. Bp. 1957. Rajna T.: *szövetkezeti jog*. Bp. 1948; Erdei F.: *Mezőgazdaság és szövetkezet*. Bp. 1951.; uő.: *A szövetkezetek elméleti kérdéseiről*. Tanulmány és vita. Társadalmi Szemle. 1968. évi 2–12. számok. Nagy L.: *Szövetkezeti elvek termelőszövetkezeti mozgalmunkban*. Bp. 1965.; uő.: *A szövetkezeti jog alapkérdései*. Bp. 1973. Doktori Ért. MTA. Kézirattár.

² H. Cole: *Century of Cooperation*. Oxford. 1944. (magyar ford. SZÖVOSZ Kutató Intézetében); Kuncz Ö.: *A magyar kereskedelmi és váltójog vázlata*. Bp. 1922. I. köt. 179. és 296–297. lapok; Nagy L.: *A szövetkezeti jog tárgya és elvei*. A szövetkezeti reform jogi kérdései c. tan. kötetben. (Szerk.: Szilbereky J.) Bp. 1971. 56–57. old. (történeti utalás)

lyozta.³ Ez a szövetkezetek egységes, magánjogias, később kereskedelmi jogias szabályozása mint a kapitalista jogi szabályozás egyik megnyilvánult irányvonala.

b) A napjaink kapitalista jogfejlődésében – elsősorban a kontinentális, mégpedig a német jogrendszerben – megjelent gazdasági jog hatására kialakult egy másik irányzat, mely szerint a kereskedelmi jog még további tagozódásaként kialakult az iparjog és az agrárjog, mely utóbbiba kerültek át a mezőgazdasági üzemek, így a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jogi szabályozásának kérdései is. A jogi szabályozásnak ebben az irányvonalában a különböző gazdasági típusba és ágazatba tartozó szövetkezetek szabályozása gazdasági ágazatok, azaz a gazdasági jog egyes ágazatai szerint szétválik egymástól. A konzum- és egyéb nem termelői jellegű szövetkezetek a kereskedelmi jogban, az ipari termelőszövetkezetek az iparjogban, illetőleg az iparjogot is sok helyütt felölelő kereskedelmi jogban, a mezőgazdasági beszerző–értékesítő és termelőszövetkezetek viszont az agrárjogban nyertek és nyernek szabályozást. A szabályozásnak ebben a folyamatában a mezőgazdasági tevékenységnek a legkövetkezetesebben keresztülvezetett elkülönítése a szembetűnő. Ilyen mélyreható elkülönítés a kereskedelmi és az ipari tevékenységet végző céhek egymás közötti viszonylatában sohasem állott elő. Ennek oka pedig elsősorban abban keresendő, hogy a mezőgazdasági tevékenység az ipari és a kereskedelmi tevékenységhez viszonyítva jóval alacsonyabban koncentrált jellegű maradt. Ez szinte valamennyi európai kapitalista állam jellemzője még ma is. Ezért nem véletlen, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban megjelent „Agrarrecht” koncepciója bizonyos fokig átterjedt és egyre erősebben hat Franciaországban, Olaszországban, sőt Angliában is, ahol a „Droit de Agrair”, illetőleg a „Dritto Agrario” kívánni igyekszik a „Droit de Commers”-ből (illetőleg a Diritto Commerce-ből), az angol „Land Law” pedig speciális diszciplínaként jelenik meg a „Common Law”-on belül.⁴ Ettől az elkülönülési tendenciától bizonyos fokig mentesek Európában a skandináv államok, Amerikában pedig az USA joga, ahol a mezőgazdasági tevékenység koncentrálttsága az ipari és kereskedelmi tevékenységével majdnem azonos.⁵ Mindebből tehát az tűnik ki, hogy az agrárjogi koncepció több iparilag fejlett tőkés államban a gazdaságpolitika egyik eszközeként jelentkezik abból a célból, hogy a mezőgazdaságot az ipari tevékenységgel egy szintre hozzák.

c) Még inkább ilyen célkitűzés jelentkezik a visszamaradt kapitalista államok egy jelentős részében (pl. Mexikó) és a fejlődő afrikai országok esetében, ahol azonban a cél nemcsak az elmaradt mezőgazdaságnak, hanem egyúttal az elmaradt iparnak is, azaz az egész gazdasági tevékenységnek szövetkezetszerű gazdasági kollektívák útján, nemcsak állami segítséggel, hanem a szövetkezők hozzájárulásával történő felfejlesztését megvalósítani.⁶ Ebben gyakorlatilag megvalósított előzményként az izraeli kibutz-, és moslavrendszerek⁷ hatott, melynek elméleti előzménye Louis Blanc és a szövetkezeti reformisták

³ Kuncz Ö.: Küzdelem a gazdasági jogért. Bp. 1939. 531–538. 1.; Nagy L.: 2. sz. jegyzetben hivat. mű 57. l.(történeti utalás)

⁴ P. J. Dalton: Land Law. London 1972.; Y. Paitevin: La Cooperation Agricole. Paris 1971.; Olaszországban 1953-tól külön agrárjogi folyóirat: „Rivista di Diritto Agrario.” Fond G. Bolla. Firenze. 684/1953.. úgyszintén 1957-től az NSZK-ban is: „Agrarrecht”. K. 5987. E.

⁵ Pronyin: 1. sz.. jegyzetben hivat. mű 47 és köv. 1.: Földes: A szövetkezetek együttműködésének némely kérdéséről. Jubileumi évkönyv Pécs, 1975. 93–94. l.; J. Stanek: Landwirtschaft in Ost und West. Stuttgart. Ulmer. 1966.

koncepciójában található meg.⁸ Éppen ezért a nem szocialista társadalmakat jellemző e harmadik szabályozásban a megszüntetve megőrzés hegeli triászára emlékeztetve ismét egy egységesítési tendencia jelenik meg szövetkezeti jogias talajon, mivel mind a mezőgazdaságban, mind az iparban a szövetkezeti forma válik dominánssá. Éppen ezért ebben a körben, illetőleg az e körben működő mezőgazdasági és ipari szervezetek belső szervezeti életét valamiféleképpen mindig a szövetkezeti elvek alapján álló jogi szabályozás hatja át.

B) A szocialista államokban:

d) A szocialista államok többségében a szövetkezetek közül a mezőgazdasági termelészövetkezetek jogi szabályozása kivált a polgári jogból és külön jogágba, a mezőgazdasági termelészövetkezeti jogba került. A többi szövetkezeti típus és ágazat megmaradt a polgári jogi szabályozás keretében, az ipari termelészövetkezeti tagsági jogviszony munkavégzésre vonatkozó részét pedig a munkajogban helyezték el.⁹ A szabályozásnak ez az irányvonala a Szovjetunióból ered, ahol önálló jogágként alakult ki a kolhozjog. A kolhozoknak végérvényesen kialakult Artyel típusú formája azonban igen sok vonatkozásban közelebb áll a szovhozokhoz, azaz a szovjet állami gazdaságokhoz, mint a szövetkezetek többi típusához és ágazatához.¹⁰ Lényegében hasonló helyzet áll fenn az NDK-ban, Csehszlovákiában és Bulgáriában, sőt Bulgáriában a mezőgazdasági termelészövetkezeteket és az állami gazdaságokat nagyméretű, ún. agrárkombinátokba vonták össze.¹¹ Ennek eredményeként egyre erőteljesebben kezd tért hódítani az ún. agrárjogi koncepció, mely szerint a mezőgazdasági termelészövetkezetek és az állami gazdaságok belső szervezeti, vagyoni és munkaviszonyait egységes szakjogágnak kell átfogni.¹²

A jogi szabályozásnak a mezőgazdasági termelészövetkezeti, majd agrárjogba átfejlődő eme irányvonalának elvi alapja az a gazdasági és társadalmpolitikai megfontolás volt, mely egyrészt a mezőgazdaság koncentrációjának, a mezőgazdasági termelés

⁶ *W. Preuss: A szövetkezeti mozgalom a világon és Izraelben.* Bp. 1962. (SZÖVOSZ) 94–99. l.; Molnár I.: *A szövetkezeti mozgalom főbb társadalmi, gazdasági és jogi kérdései a fejlődő országokban.* Kandidátusi Értekezés Pécs. 1974. MTA. Kézirattár; *Hat afrikai ország szövetkezeti mozgalmáról.* Bp. 1963. (SZÖVOSZ)

⁷ *W. Preuss: 6. sz. jegyzetben hivatkozott mű; M. J. Kayman: The Moshav in Israel.* Praeger Publishers. New York–Washington–London. 1970.

⁸ *Gide: Principes d'économie politique.* Paris, 1908. Louis Blanc és a többi szövetkezeti reformista nézeteit ismerteti P. Lambert: 1. sz. jegyzetben hivatkozott mű.

⁹ *N. Sz. Bratusz: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere.* Bp. 1964; *Kolhoznoje Pravo* (red.: N. D. Kazancev–I. V. Pavlov) Moszkva, 1970.

¹⁰ *Vö.: Pravovüe problemü rukovodstva i upravlenija szelszkim hozjajsztvom v SzSzR.* (red.: I. V. Pavlov) Moszkva, 1970.

¹¹ *Lehrmaterial des Wirtschaftsrechts von Karl Marx Universität (Such/Görner), Leipzig. 1974.; Szuchanek: Az mgtsz-ek belső igazgatásának néhány kérdése Csehszlovákiában.* *Právnické Studie.* 1967. 2. sz.; *Gulyás P.: Agráripari Komplexumok.* Népszabadság. 1973. júl. 25. sz.

¹² *V. V. Petrov: Obrazovanie szeljszkolhozjajsztvenno prava – rezultat razvitija szüsztemü szovjetszkovo prava.* *Szovjetszkovo Goszudarsztvo i Pravo.* 1974/1.; *R. Arlt: Landwirtschaft und Recht.* Babelsberg. 1974.

nagyüzeművé tételének megvalósítását, másrészt pedig az egységes szocialista paraszti osztály kialakítását irányozta elő. Bár e szempontok fennállottak a kisiparosok és a szolgáltatást végző egyéni céhek esetében is, itt azonban e szempontok mégsem voltak oly jelentősek, mert az ipar és a kereskedelem egészében különben a szocialista gazdálkodás érvényesült már a szocialista társadalmi rend kezdetétől fogva megfelelően koncentráldott állami tulajdonon nyugvó nagyüzemi termelés mellett.

e) Sajátos irányvonal alakult ki Jugoszláviában és Lengyelországban. A mezőgazdasági termelősövetkezetek megszervezése az 1940-es évek végén és az 50-es évek elején szintén megindult az előbbi pontban felvázolt társadalompolitikai megfontolás alapján, azonban a mezőgazdaság kollektivizálásának ezzel a formájával az állami és a társadalompolitika hamar felhagyott. Helyette mindkét államban a nagyüzemi szövetkezeti mezőgazdálkodás kialakítása területén az ún. „francia” módszert követik, mely szerint a fogyasztási és értékesítő szövetkezetek mindkét államban a tagok gazdaságát szerződéses úton egy-egy mezőgazdasági termelői tevékenységre szakosítják, és az onnan származó termékeket a szövetkezet részére teljes egészében lekötik.¹³ Ezzel együtt a tagokat arra ösztönzik, hogy önkéntes földcserével egy tagba vonják össze földjeiket a célból, hogy a szövetkezet gépei gazdaságosabban művelhessék meg azokat.¹⁴ Mindkét államban a szövetkezeti elmélet képviselői a francia szövetkezeti tan hatására úgy vélik, hogy ezáltal a beszerző és értékesítő szövetkezetek fokozatosan termelősövetkezetté alakulnak át. Ennek a folyamatnak az elősegítése érdekében Jugoszláviában azok a szövetkezeti tagok, akik gazdaságukat teljesen a szövetkezet értékesítő tevékenységének szolgálatába állítják, és kooperációs szerződés alapján csak a szövetkezet részére termelnek, társadalombiztosításban részesülnek, amely nyugdíj szempontjából is releváns.¹⁵ Ehhez hasonló a földművesszövetkezeti keretben működő lengyel paraszti önszegélyszervezet részéről az a megoldás, hogy azoktól az idős szövetkezeti tagoktól, akiknek már terhet jelent gazdaságuk önálló vezetése, átveszi a gazdaságot, és ha a tag a gazdaságvitelben valamilyen formában továbbra is közreműködik, ezért a szövetkezettől még külön munkadíjat is kap és társadalombiztosításban is részesül.¹⁶

Mindebből kitűnik, hogy mind Jugoszláviában, mind pedig Lengyelországban a konzum és a beszerző-értékesítő szövetkezeti forma dominál. Mindez nem jelenti, hogy ipari és mezőgazdasági termelősövetkezetek nem léteznének, viszont számuk az előbbiekéhez képest gyér.¹⁷ Ezen túlmenően szép számban léteznek még egyéb szövetkezetek is, úgymint falusi takarékszövetkezetek, lakás- és lakásépítő szövetkezetek, stb.¹⁸ A közös mindkét államban az, hogy valamennyi szövetkezetre és típusra egységes szabályozás érvényesül, és a már kifejtettek alapján a szövetkezetpolitikai célkitűzések is

¹³ Prugberger T.: A szövetkezetek és tagjaik közötti együttműködési szerződések Jugoszláviában. Jogtud. Közl. XXVIII. (1973.) é. 3. sz. 178–180. l.

¹⁴ A. Meister: L'autogestion cooperative rurale en Jugoslavie. Paysans. 14. évf. 80. sz. (1969–1970.).

¹⁵ S. Cukanovic: Zemljoradnosko Zadrugaarstve o agrarnoj politici Jugoslavije. Beograd. 1971.

¹⁶ Landwirtschaftliche Zentrale der Genossenschaften „Bauerliche Selbsthilfe” im Dienst des polnischer Dorfes 1948–1968. (red: H. Cholaj) Warschau. 1969.

¹⁷ Prugberger T.: 13. sz. jegyzetben hiv. mű 177. l.; H. Cholaj: A szövetkezeti funkciók módosulása a szocialista országokban. Bp. 1970. 45–49. l.

¹⁸ Adatok a 17. sz. jegyzet forrásaiban.

hasonlóak. Különbőség a két állam viszonylatában az, hogy míg Jugoszláviában a szövetkezetek a többi szocialista vállalattal és magáncégekkel együtt az a) pontban leírt szabályozási irányvonal történelmi örökségeként a kereskedelmi jognak az „Usance”-ba összegyűjtött szabályaiban nyertek jogi rendezést, ezzel szemben viszont Lengyelországban önálló ösztöszövetkezeti törvény adja meg valamennyi szövetkezeti típus és ágazat számára a jogi rendezést.¹⁹ Az 1961. évi lengyel szövetkezeti törvény szemlélete szintén erősen kereskedelmi jogias. A törvény szerkezete és az egyes megoldási konstrukciók arra utalnak, hogy lényegében a régi lengyel Kt.-ből a szövetkezetekre vonatkozó fejezet kiemelésére és bizonyos mérvű kibővítésére került sor.²⁰ Ennélfogva a szabályozásnak ezen az irányvonalán belül a jugoszlávoknál a szövetkezetek egységes szabályozása jelentkezik kereskedelmi jogias talajon, míg a lengyeleknél a kereskedelmi jogból kinöve ez az egységes szabályozás önálló, szövetkezeti jogági rangra emelkedett.

f) A szocialista államok körében Magyarországon és bizonyos fokig Romániában²¹ a szövetkezetek és ezzel összefüggésben a mezőgazdasági jogi szabályozásnak egy „vegyes” jellegűnek nevezhető irányvonala alakult ki, mivel együttesen tartalmazza a d) és az e) alpontok alatt tárgyalt szabályozási irányzatok elemeit. Magyarországon a felszabadulás után az első mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok a földművesszövetkezetek keretében mint jogi személyiséggel nem rendelkező társulások alakultak ki. Ez a fejlődési tendencia tehát bizonyos fokig emlékeztet a fentebb már ismertetett francia koncepcióra. Mihelyt azonban e társulásoknak a földművesszövetkezetek kebelében történt megerősödése és önálló jogi személyiséggel rendelkező szövetkezetekkénti elismerésére sor került, fejlődésük és belső szabályozásuk a szovjet Artyelekéhez hasonlóvá vált. Ezzel szemben a kisipari termelőszövetkezetek megszervezésére közvetlenül került sor, hasonlóan, mint a Szovjetunióban. Itt tehát semmiféle konzum- vagy beszerzési—értékesítő szövetkezeti szervezet a „kenguru erszény” szerepet a kifejlődéssel összefüggésben nem töltötte be. A fordulat évét megelőzően Magyarországon az erős kereskedelmi jogias hagyományok az 1947. évi XI. tv.-el egy egységes szövetkezeti törvény megalkotásához vezettek azzal a céllal, hogy valamennyi szövetkezeti típusra és ágazatra vonatkozó belső szövetkezeti szervezeti, vagyoni és tagsági viszonyok egy jogágon belül nyerjenek szabályozást. A szocialista társadalmi viszonyok gyors fejlődése azonban nem tette lehetővé a szövetkezeti jogi szabályozásnak ezt a tervbe vett integrálódását. Az akkor aktuális társadalompolitikai-gazdasági viszonyok differenciált szövetkezeti szabályozást igényeltek. Ezért az 1947. évi XI. tv. gyakorlati hatályosulására sohasem került sor.

A szocialista nagyüzemi mezőgazdasági termelés és a szocialista életvitelű paraszti osztály kialakítása a magyar falu irányában erős társadalom- és gazdaságpolitikai koncentrációt igényelt. Mindez a jogi szabályozást a d) alpontban leírt irányvonal felé

¹⁹ 1969. (II. 17.) évi lengyel szövetkezeti törvény. Magyar ford. a Szöv. Kut. Int.-ben. (Az I. rész valamennyi szöv. tip. ált. rendelkezéseit, a II. rész a szöv. tip. és ágazatok spec. rendelkezéseit tartalmazza.)

²⁰ 1937. évi lengyel K.t.-vel való összevetés alapján.

²¹ E. Lupan: Drept cooperatist-agricol. Bucuresti. 1970. Az 1. lapon a következő megállapítás: „Dreptul cooperatist-agricol parte dreptuti cooperatist.” – Itt a jogfejlődés a magyarhoz volt hasonló: Vö.: Erdei F.: Mg és szöv. B/V. fejj.; Lupan: I. m. 5.

változtatta. Ennek megfelelően nálunk Magyarországon is a mezőgazdasági termelőszövetkezetek belső szervezeti és tagsági viszonyai jogi szabályozására önálló jogág, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog jött létre, míg az egyéb szövetkezetek belső viszonyainak szabályozása a polgári jogba került át, a kisipari termelőszövetkezeti tagsági munkaviszonyt pedig „quasi” munkajogviszonyként kezelve a Munka Törvénykönyve alá vonták.²²

A falu társadalmi struktúrájának gyökeresen szocialista és nagyüzemi jellegűvé történő átalakulásával, azaz a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megerősödésével, a koncentrált mezőgazdaság kialakulásával, valamint ezzel együtt a paraszti tudatvilágnak a kollektivizálódás irányában történt áthangolódásával átformálódott a mezőgazdaság és a falu irányában jelentkező speciális társadalom- és gazdaságpolitika. Ennek következtében megnyílt a lehetősége annak, hogy az állami politikában egységesen lehessen kezelni valamennyi szövetkezeti típust, ágazatot és a kereteik között kiépült valamennyi szövetkezeti formát.

A gazdaság- és társadalompolitikában jelentkező ez az egységes szemlélet pedig szükségszerűen egy újabb, a korábnál azonban megszüntetve-megőrzés fázisán átmenve egy magasabb szintű integrációhoz vezetett a jogi szabályozás síkján. Ennek eredményeképpen először a szakirodalomban vált egyre erőteljesebbé az egységes szövetkezeti jog kimunkálásának igénye,²³ majd pedig az elméletnek ez a törekvése 1971-re kodifikációs lecsapódást is nyert. 1972. január 1-vel hatályba lépett az összszövetkezeti, valamint a mezőgazdasági, az ipari és a fogyasztási szövetkezeti viszonyokat szabályozó többlépcsős ágazati jogforrásrendszer. Ez a rendszer a jogforrás-hierarchia jogelméleti szabályai szerint a törvényi (tvr) szintű legmagasabb ágazati jogszabályhoz kapcsolódik, mely utóbbi elvi jellegű mögöttes jogterülete mind a jogalkalmazást, mind a belső szabályalkotást, mind pedig a jövőben jelentkező jogszabályalkotási (módosítási-kiegészítési) igényeket illetően a szövetkezeti törvény. Ennek következtében a Ptk. VI. fejezetének a szövetkezetekről szóló 4. alcíme – ellentétben Benedek és Világhy álláspontjával²⁴ – csak annyiban releváns, amennyiben a szövetkezet mint jogi személy a polgári jogi jogviszonyok alanya lehet.²⁵ Magyarországon tehát megfelelő elméleti előkészítés mellett a fent vázolt kodifikációval kialakult a szövetkezeti jogviszonyok egységes és önálló jogági szabályozása.

3. Az eddig vázoltak két körülményre mutatnak rá: az egyik az, hogy mind a kapitalista, mind a szocialista társadalmi rendszerekben a gazdaságot és a mezőgazdaságot,

²² Trócsányi L.: A kisipari szövetkezeti munkaviszony. Állam és Jogtudomány 6. kötet. 1963. 381–405. és 548–575. lapok.

²³ Nagy L.: Az új gazdasági mechanizmus és a szövetkezeti jog elvi, kodifikációs és gyakorlati kérdései (Előadás és vita). Magyar Jog. 1969. é. 391–40. l.; A szövetkezeti reform jogi kérdései c. tan. gyűjt. Bp. 1971.

²⁴ Világhy M.: A magyar civiljogtudomány 25 éve. Jogtudományi Közlöny, XXV. (1970) é. 6. sz.; uő.: A polgári törvénykönyv felülvizsgálatának elvi kérdései. Magyar Jog. XVII. (1971) é. 333–335. l.; Benedek K.: Az egységes szövetkezeti törvény néhány kérdése. Jogtudományi Közlöny XXVI. (1971) é. 8–9. sz.

²⁵ Bak J.: Egységes szövetkezeti szemlélet – egységes szövetkezeti törvény. Magyar Jog. XIX. (1972) é. 17. l.; Prugberger T.: Polgári törvénykönyvünk árugazdálkodást érintő kérdéseiről. Jogtudományi Közlöny, XXVII. (1972) é. 1–2. sz. 28. l.

valamint a szövetkezeteket érintő jogi szabályozásnak többféle irányvonala alakult ki. Eme irányvonalak kialakulása azonban nem véletlenszerű és ötletszerű, hanem az adott állam és annak területén élő szövetkezők gazdasági, kulturális, szociális és egyéb társadalmpolitikai célkitűzéseivel, igényeivel és szükségleteivel áll összefüggésben. A jogi szabályozás azonosságai és különbségei tehát mindkét társadalmi rendszerben reális társadalmi alapon nyugszanak. Ebből fakad a másik alapvető körülmény, miszerint bizonyos párhuzam és konvergáldóság figyelhető meg a szövetkezetekkel és a mezőgazdálkodással kapcsolatos kapitalista és szocialista állami és társadalmpolitikai viszonylatában. Ennek oka részben a jogi szabályozás történeti hagyományában, részben pedig a két társadalmi rendszer államainál jelentkező organizatorius (gazdaságszervező, kulturális- és szociális organizatorius) funkció formális hasonlóságában, azaz az eltérő társadalmi osztálystruktúrákból adódó lényeges tartalmi különbségek ellenére a jóléti állam és a szocialista állam gazdaság- és társadalmpolitikai célkitűzéseinek formális egyezőségében²⁶ keresendő és található meg. Emiatt lehet végső soron – ha tartalmilag nem is, formailag azonban mégis – párhuzamot vonni a fent vázolt három kapitalista és három szocialista szabályozási irányzat között.

Tételünk igazolására vizsgáljuk meg behatóbban az állam célja és funkciója között fennálló következő összefüggést. Mind a jóléti állam, mind a szocialista állam a lakosság anyagi, kulturális és szociális színvonalának tartása és emelése érdekében felhasználja a szövetkezeti mozgalmat, és nagy súlyt helyez a nyitott tagság és a szövetkezeti nevelés elvének gyakorlati érvényesülésére. Eme állami funkció és tevékenység belső mozgatórugója, tartalmi célja azonban a két társadalomban merőben más. Az egyikben a gazdasági, kulturális és organizatorius funkció célja a kapitalista osztályuralom fenntartása érdekében jelentkezik a szociális egyenlőtlenségek és ebből fakadó osztályellentétek elsímításán keresztül, míg a másikban e funkció célja a kizsákmányolástól mentes társadalom gazdasági, szociális, kulturális és ideológiai megerősítése. Az itt jelzett célkitűzések elérésének egyik gazdaságpolitikai eszközöként jelentkezik mind a kapitalista, mind a szocialista államok, mind pedig a fejlődő országok esetében, hogy ott, ahol a mezőgazdaság vagy az ipar, esetleg mindkettő visszamaradott, a visszamaradott területek fejlesztését célozva az állam koncentrált gazdaság- és társadalmpolitikát folytat. Ha ennek szükségessége csak egy területen – a gyakorlati tapasztalatok szerint szinte mindig a mezőgazdaságban (az iparhoz viszonyítva itt tapasztalható a már kifejtett koncentráció hiánya miatt) – mutatkozik meg, akkor a kapitalista és a szocialista államban egyaránt az agrárjogi koncepció kerül előtérbe, míg akkor, ha a gazdasági élet valamennyi területét érintve koncentrált politikát kell folytatni, illetve ilyenre egy területen sincsen már szükség, vagy nem is volt egyáltalán szükség, a gazdálkodó szervek szervezeti típusai szerint differenciáló egységes szabályozási modell kerül előtérbe, melynek egyik formája a kereskedelmi jogias, a másik formája pedig a vállalati-szövetkezeti jogias (két külön jogág)²⁷ szabályozás.

²⁶ Antalfy–Samu–Szabó–Sztóczky: Állam- és jogelmélet. Bp. 1970. 137–139. és 276–277. l.; Simai M.: A változások hátteréhez. Valóság, 1974/3. 10–12. l.

²⁷ Szerző konklúziója. Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. és Nagy László: A szövetkezeti jog alapkérdései. (Doktori Értekezés) c. munkákban közölt adatok alapján.

Mindez arra utal, hogy a szocialista viszonyok között bármelyik szabályozási modell alkalmazható. A szovjet, az NDK²⁸ és a bolgár társadalmi-gazdasági viszonyoknak – egyetértve Nagy Lászlóval²⁹ – megfelelőbb a mgtsz jogias-agrárjogias szemlélet. Ezzel szemben nálunk Magyarországon megfelelően koncentrált nagyüzemi gazdaságok az mgtsz-ek, melyek koncentráltóságát társulásaik kiépült rendszere csak fokozza. Ugyanígy megfelelően koncentrált és nagyüzemi gazdasági keretek között (bár kisebb mértékben) működnek – elsősorban a kiskereskedelmi igények kielégítésére – az ipari és szolgáltató szövetkezetek. Hasonlók érvényesek a fogyasztói, beszerző és értékesítő, valamint a takarékszövetkezeti hálózatra is. Mindez a magyar egységes szövetkezeti jogi szabályozás már kifejtett módjának létjogosultságát alátámasztja. Fenntartásaink vannak viszont a két végtelmen szemben, melyek közül az egyik a bolgár agrárkombinátok megszervezésével életre hívott agrárjogi koncepció, a másik közülük pedig a mezőgazdasági termelést a beszerző, értékesítő szövetkezeti keretek között a már említett francia módon erősíteni akaró kereskedelmi jogi, illetve szövetkezeti jogi koncepció. A bolgár megoldás hibáját a mezőgazdaság túlkonzentrálódásának előidézésében, míg a jugoszláv–lengyel megoldását éppen a mezőgazdaság indokolt koncentrációja alatt maradásban látjuk. Éppen ezért a megfelelően alkalmazható két alternatívát a „via aurea mediocritas” talaján álló, a szovjet–NDK agrárjogi és a magyar szövetkezeti jogi koncepcióban látjuk.

4. Az ide vonatkozó terület jogrendszerének kiépítése azonban nem korlátozható szűken csak a mgtsz-jogra, illetve az agrárjogra, vagy pedig a szövetkezeti jogra, hanem kitekintő teljességet igényel. Ellenkező esetben olyan hézagok állhatnak elő, mint amelyeket a 3/f. pont alatt a korábbi, mgtsz-jogi magyar szabályozás vonatkozásában a ktsz-eket érintve felvázoltunk. Az agrárjog megkívánja pandantjaként az ipari termelés és kereskedelem jogának kialakítását. Ugyanígy a szövetkezeti jog a vállalati jogot. Nézzük meg mindkét megoldás főbb jellemzőit az ide vonatkozó belső jogviszonyokra is kihatóan külön-külön:

a) A következetesen kiépített agrárjog magába foglalja valamennyi mezőgazdasági termelő és termékforgalmazó gazdálkodó szerv belső szervezeti, vagyoni és a keretei között tevékenységet kifejtő kollektíva tagjainak munkaviszonyait, valamint irányítási-felügyeleti viszonyait. A szokványos szemlélet szerint ide elsősorban az állami és a szövetkezeti mezőgazdasági termelőüzemek, úgymint az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (továbbiakban: Mgtsz.) tartoznak. Következetes ipari (termelési és kereskedelmi) jog párhuzamos kialakítása esetén azonban még az agrárjogba kellene elhelyezni az elsődleges feldolgozásnál nem tovább ment mezőgazdasági termékeket forgalmazó állami és szövetkezeti gazdálkodó egységeket is. Ezzel szemben az ipari jogba kellene utalni a jogrendszer-kialakítás logikájának szabályai szerint azokat a nem mezőgazdaságban, hanem az ipar és a kereskedelem, valamint a gazdasági élet egyéb területén működő állami és szövetkezeti gazdasági egységeket, illetőleg azoknak befelé a szövetkezet és a kollektíva, valamint kifelé az állam irányában jelentkező jogviszonyait. Itt a jogrendszeri szabályozás fő kiinduló alapja a gazdasági profilok szerinti tagozódás

²⁸Tóth L. Új mezőgazdasági koncepciók formák az NDK-ban. Jogtudományi Közlöny. XXVIII/1973. é. 4. sz.; Földes I.: 5. sz. jegyzetben hiv. mű, 103. l.; Anwendung der socialistischen Betriebswirtschaft in der kooperativen Abteilung Pflanzenproduktion. Herausgeber: Hochschule für LPG-s Meissen. 1975.

²⁹Nagy L. A szövetkezeti jog tárgya és elvei. 23. sz. jegyzetben hiv. tan. kötet. 35–37. l.

lenne. E primer, frontális tagozódás mellett azonban szekunderként érvényesülnie kell egy horizontális tagozódásnak is, mivel az eltérő tulajdoni struktúrából eredően mind az iparban, mind a mezőgazdaságban a szövetkezetek belső szervezeti és tagsági közreműködési, valamint az államhoz kapcsolódó külső viszonyai a nagymérvű közeledés ellenére³⁰ is mások, mint az állami vállalatok külső irányítási, belső igazgatási és munkajogi jogviszonyai. Ezért ebben az aspektusban helye van annak, sőt szükségszerű, hogy a mezőgazdasági vállalatok joga mellett mezőgazdasági szövetkezeti jog is legyen, az ipari jogon belül pedig a vállalati jog mellett másik aljogágként megjelenjen az ipari szövetkezeteket is magába foglaló általános szövetkezeti jog is.

Így nézve a kérdést mindenképpen meghaladottnak kell tekinteni azt a mezőgazdasági termelőség-szövetkezeti jogi koncepciót, amelyet ma még a magyar jogtudományban Benedek és Világhy képviselnek, és amely az 1971 előtti tételes jogi szabályozásunkra volt jellemző, mivel a mgtsz jog mellett nem állott párhuzamosan egy olyan jogág, amelybe az egyéb szövetkezetek, elsősorban az ipari szövetkezetek jogviszonyaira és az állami vállalatokra vonatkozó szabályozás megnyugtathatóan elhelyezhető lett volna. Dogmatikailag ugyanis nemcsak a fentiekben már többször vázolt természetű szövetkezeti jogviszony, hanem a vállalati jogviszony is túlnő a jogviszony-struktúra „kollektív” jellege miatt az „autonom” természetű polgári jogi jogviszony keretein.³¹ A szövetkezeti tagsági viszonyt (ipari) pedig még „quasi”-ként sem lehet egészen más, szélesebb természete miatt a munkajog alá vonni.

b) A jogrendszer e területének és az itt jelentkező jogviszonyoknak a szövetkezeti jogban és a vállalati jogban történő elhelyezése során primer felosztásként a szervezeti-jogi struktúra jelentkezik, azonban szekundér szempontként itt sem szabad figyelmen kívül hagyni a gazdasági ágazatok különbségeiben nyugvó azokat a szövetkezeti típusok és ágazatok szerint megnyilvánuló különbségeket, amelyek a mezőgazdasági és ipari termelőség-szövetkezeteknél, valamint a nem termelőség-szövetkezeti formációknál a szövetkezeti jogviszonyt az egységes és alapvető elvek érvényesülése mellett egymástól bizonyos fokig eltérő tartalommal töltik meg. A szövetkezeti jogviszonyok jogi szabályozásánál ennek az egységnek és különbségnek dialektikus és arányos kölcsönhatásban kell érvényesülnie. Ennek problémáit kívánjuk az alábbiak során boncolgatni, már itt utalva arra, hogy több vonatkozásban még mindig feleslegesen dominálnak a szabályozás során olyan szükségtelen különbségek, amelyek elhomályosítják, „opálössz” teszik a szövetkezeti jogviszonyok egységes szemléletét.^{31a} Erre a maguk helyén konkrétan rámutatunk majd, felszínre hozva a szabályozás egyes disszonáns részeit. Végezetül e helyütt csak arra kívánunk utalni, hogy a következőkben a szövetkezeti jogviszonyt csak e b) alpontban ismertetett struktúra szerinti jogi szabályozás alapján fogjuk vizsgálni, mert hazai jogtudományunk elméleti előmunkálatai alapján a magyar tételes jog ebben az irányban alakult, amit helyesnek ítélt meg az MSZMP XI. kongresszusa is.³²

³⁰ V. G. Venzser: Az értéktörvény felhasználása a termelőség-szövetkezeti gazdaságban. Bp. 1965. Kossuth.

³¹ Vö. Eörsi Gy.: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai... MTA. Társad. Tud. Oszt. Közleményei. XIII. köt. 1964.

^{31a} Erdei F.: A szöv. elméleti kérdései. Társadalmi Szemle, 1968. 2. sz. vita és vitaösszegezés; Nagy L.: Néhány megjegyzés a szövetkezeti jogi vitához. I. rész Magyar Jog XIX. (1972) é. 2. sz.

³² MSZMP. XI. Kongresszusa. Bp. 1975. Kossuth, 157–158. l. és 169. l.

II.

A szövetkezeti jogviszony és szabályozásának főbb strukturális problémái a hatályos magyar szabályozásban

5. *A szövetkezet fogalmi kérdései:* A szocialista társadalmakban funkcionáló szövetkezetek és az itt megnyilvánuló szövetkezés fogalmával a szocialista szövetkezeti, közgazdaságtani és jogi irodalom behatóan foglalkozik.³³ Éppen ezért öncélú lenne részünkről, ha e kérdés vizsgálatába belemélyednénk. Feladatunk csupán az, hogy felhasználva az idevágó kutatás eddigi eredményeit és vizsgálva a szövetkezet mibenlétére vonatkozó tételes jogi meghatározást, a szövetkezet fogalmával csak annyiban foglalkozunk, amennyiben ez a szövetkezeti jogviszony struktúrájának és tartalmának determinánsa.

A felszabadulás előtti magyar szabályozás a szövetkezet lényegét olyan jogi személyiséggel rendelkező kereskedelmi társaságban látta, amelyben a tagok társulását az önségély, a személyes és vagyoni közreműködés, de a vagyoni közreműködéstől függetlenül jelentkező tagegyenjogúság, demokratikus öngazgatás és a tagoknak e magasabb szempontokra történő neveléséről való gondoskodás jellemzi.³⁴ A szövetkezeti tannak a Kt.-ben is jelentkező és Kuncz Ödön által megfogalmazott eme irányzata szerint a szövetkezet – szemben a szövetkezeti reformistákkal és föderatistákkal – nem társadalomátalakító tényező, hanem a kis- és középmemberek által alapított olyan önvédelemre beállított sajátos kereskedelmi és gazdasági társulás, amely éppen ebből kifolyólag szociális feladatokat is ellát. Ezt fejezik ki a szövetkezet fogalmi kritériumaként jelentkező szövetkezeti elvek.³⁵

A felszabadulás utáni szövetkezeti irodalomban és jogi szabályozásban ezek a fogalmi kritériumok bizonyos fokig háttérbe szorulnak, és előtérbe kerülnek azok a kritériumok, amelyeket lényegében Lenin vázolt fel,³⁶ és amelyek a szövetkezet fent megadott klasszikus fogalmi kritériumait a szocialista társadalom szükségleteinek megfelelően kiegészíteni hivatottak.³⁷ E lenini kritériumok a szövetkezetnek az egyéni kisárutermelőknél a szocialista termelésbe való átvezetésével voltak kapcsolatban. Ez a tény előtérbe állította a szövetkezetek viszonyát az államhoz. Leninnél ez az ösztöni kollektíva (állam) és a szövetkezeti kollektíva kölcsönös érdekösszhangján nyugodott. Azonban a kisárutermelőkkel kapcsolatos gyorsított társadalmassítási politika és a centrális tervgazdálkodás az állam szupremáciáját itt is előtérbe hozta. Ezért az 1948-as fordulattól egészen a gazdaságirányítás reformjának 1968. évi bevezetéséig, illetőleg a Szövetkezeti Törvény (továbbiakban: Szvt.) hatálybalépéséig mind az elméletben, mind a tételes jogi szabályozásban a szövetkezet mint a gazdasági társadalmassítás egy olyan átmeneti, alacsonyabb formájaként jelentkezett, amelynek alapja az ösztöni tulajdonhoz viszo-

³³ Vö.: Erdei F. és Nagy L. 1. sz. jegyzetben közölt munkáival.

³⁴ Kuncz Ö.: A magyar kereskedelmi és váltójog vázlata. Bp. 1922. I. köt. 179. l.

³⁵ Vö. Nagy L.: Szövetkezeti elvek. (1. sz. jegyz.)

³⁶ Lenin: A szövetkezetekről. Bp. 1959. Nagy L.: A szövetkezeti elvek szocialista értelmezése. Jogtudományi Közlöny, 1970. é. 7. sz. Földes I.: Lenin és a szövetkezetek. Jogtudományi Közlöny. 1970. é. 7. sz.

³⁷ Vö. A szövetkezetekről szóló 1971. é. III. tv. 1–11. § §-aival.

nyitott olyan másodrendű kiscsoporti szocialista tulajdon, amely egy közvetítő alakulat a teljes társadalmasításhoz, és emiatt ilyen irányban áll fenn a tagok felé jelentkező tudatformáló szerepe.³⁸ Ezért ebben az időszakban a tudományban és a jogi szabályozásban előtérben áll a szövetkezetek fogalmi ismérvei közül a kiscsoporti tulajdoni jelleg, az alacsonyabb fokú vállalati szervezethez, a jogképesség korlátozott jellege, valamint ezzel összefüggésben a belső öngazgatás elismerése, de csak erős állami felügyelet mellett.³⁹

A magyar szocialista szövetkezeti elmélet és szövetkezeti jogtudomány legújabb irányzata elsősorban Erdei Ferenc és Nagy László munkássága nyomán a szövetkezet fogalmi kritériumainak meghatározásánál a szövetkezet klasszikus fogalmi kritériumait összhangba hozta a lenini szövetkezeti vonásokkal. Így sikerült egy olyan fogalmi szintézist kialakítani, amely mind az állam, mind a szövetkezők gazdasági, politikai és társadalmi (szociális, kulturális) érdekeinek és az 1967. évi gazdaságirányítási reformkoncepciónak megfelel. E tényezők alapulvételével a már említett elméleti előmunkálatok után a szövetkezetek fogalmi kritériumai és elvei az 1971. évi III. tv. preambulumban és bevezető rendelkezéseiben az alábbiak szerint nyertek meghatározást:

a) Jogi személyként működő, az állampolgárok által *önkéntesen* és a nyitott tagság elve szerint, b) gazdasági és társadalmi tevékenység *együttesen* történő folytatására létrehozott olyan közösség, amely c) a termelés, a fogyasztás és a szolgáltatások legkülönbözőbb formái terén tevékenykedve, d) a szocialista elvek szerint szervezett tevékenység, jövedelemfelosztás és közösvagyon-növelés, a szövetkezeti önszegély és a tagnevelés alapján demokratikus *önkormányzatot* folytatva e) mozdítják elő tagjaik anyagi jólétét és a szocialista életforma kibontakoztatását, f) hozzájárulva a lakosság széles körű szükségletei kielégítéséhez.

E hat pontba sűrített fogalmi jegyek határozzák meg a szövetkezeti jogviszony tartalmi és szerkezeti sajátosságait, valamint e jogviszony jogi szabályozásának jellegzetes módját. Így az önkéntesség és a nyitott tagság, a szövetkezeti önszegély, tagnevelés, a közösvagyon-növelés, tagsági személyes közreműködés és a szövetkezeti önkormányzat biztosítja azokat a speciális szervezeti viszonyokat és szervezeti felépítést, amely kifejezetten a szövetkezetekre jellemző. A jövedelemfelosztásnak és az egyéb juttatásoknak a személyes közreműködéshez kötése és a demokratikus öngazgatás alapján történő megszervezése a sajátos szövetkezeti tagtevékenységi munkaviszonyokkal, a szövetkezeti önszegély elvébe beleférő kölcsönös támogatás és a tagság saját elhatározásán nyugvó közösvagyon-növelési módok kialakítása a kifejezetten csak a szövetkezetekre jellemző belső vagyoni viszonyokat határozza meg. Ezek figyelembevételével rátérhetünk a szövetkezeti jogviszony tartalmi, strukturális és dinamikus kérdéseinek jelentkező problémák vizsgálatára.

6. *A szövetkezeti jogviszony általában:* Jogirodalmunk a szövetkezeti tagsági viszonyt monografikus jelleggel, mélyrehatóan és szerteágazóan feldolgozta. Meg kell

³⁸ Lásd erről Nagy L.: Az új gazdasági mechanizmus és a szövetkezeti jog továbbfejlődésének elvi, kodifikációs és gyakorlati kérdései. Magyar Jog. XVI. (1969) é. 395. l.

³⁹ Az 1959. évi 7. tvr. és a 19/1959. (VII. 12.) F. M. sz. rendelet, és az utóbbi mellékletként kiadott alapszabályminta túl részletezett, és ezért a gyakorlat ezt a sémát változtatás nélkül alkalmazta.

azonban jegyeznünk, hogy ez a feldolgozás elsősorban termelőszövetkezeti centrikus.⁴⁰ A tagsági jogviszony azonban csak egy részterülete magának a szövetkezeti jogviszonynak. A szövetkezeti jogviszony szerkezetének, tartalmának vizsgálatát azonban jogirodalmunk mind ez ideig meglehetősen elhanyagolta. Maga a hatályos jog sem nevezi meg a jogintézményt. Az is csupán tagsági jogviszonyról beszél.⁴¹ Márpedig a szövetkezeti jogviszony széles aspektusban két fő csoportra, úgymint egyfelől a szövetkezetek szervezeti kérdéseivel kapcsolatos jogviszonyokra, másfelől a szövetkezeti tagsági jogviszonyok csoportjára bomlik.

A tagsági jogviszonnyal foglalkozó jogirodalom egyértelműen mellett foglalt állást, hogy a tagsági jogviszony keretjogviszony, amely több részjogviszonyból áll.⁴² Ez a megállapítás vonatkozik magára a szövetkezeti jogviszonyra, így a szövetkezeti szervezeti viszonyra is. *A szövetkezeti szervezeti jogviszony* ugyanis szintén több irányú részjogviszony keret jellegű gyűjtőfogalma, mert ide, a szervezeti jogviszony keretébe tartoznak: a) a szövetkezet státushelyzetének alakulásával, úgymint: a megalakulással, egyesüléssel, szétválással, kiválással, átalakulással, valamint a megszűnéssel (felszámolással) kapcsolatos jogviszonyok; b) a szövetkezet belső szerveinek működésével, azok egymáshoz való viszonyával, a funkciók, feladatok és hatáskörök kialakításával és gyakorlásával kapcsolatos jogviszonyok; c) az előbbi alponttal összefüggve, mégis azonban attól elkülönülve jelentkeznek a szövetkezet gazdálkodásának megszervezésével kapcsolatos viszonyok: úgymint a tervezés, a gazdálkodás perspektivikus és napi megszervezése, a vagyonnevelés és nyilvántartás, a szövetkezeti alapok felállítása és kezelése stb.; f) végül pedig a szövetkezetek egymás közötti társulásaival és a belső önkormányzat keretében megszerzett érdekképviseleti viszonyok.

E szövetkezeti szervezeti jogviszonyok közül az a–d) alpontokban felsoroltak egy-egy szövetkezet belső életével függnek össze. Az utolsó viszont szövetkezetek közötti jogviszonyokat tartalmaz. E szövetkezetek között létesülő jogviszonyok közül az első gazdasági természetű, mely társulás jellegű lazább és jogi személyiséggel bíró szorosabb kapcsolattípusokat foglal magába, míg a második társadalom-szövetkezetpolitikai természetű, a szövetkezetek érdekvédelmi láncolatának a szövetkezeti mozgalmon belül történő megszervezése a szövetkezetek által típusok és ágazatok szerint országos és területi szinten egyaránt.

Áttérve a szövetkezeti jogviszony másik nagy részterületére, a *tagsági jogviszonyra*, azt jogirodalmunk egységesen három nagy részjogterületre, úgymint a) tagsági szervezeti, b) tagsági közreműködési és c) tagsági vagyoni viszonyokra bontja. d) Végül negyedikként fel szokás vetni az ún. „felelősségi és a kockázati” viszonyokat.⁴³ Kissé behatóbban vizsgálva e konstrukciót, itt is felmerül néhány kérdés. A tagsági szervezeti jogviszony

⁴⁰ *Hegedüs I.*: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Bp. 1973.: Uó.: A tagsági viszony alapkérdései. Kand. Ért. Gödöllő, 1973. MTA. Kézirat. *Veres J.*: Tagsági munkaviszony a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Kand. Ért. Szeged, 1967. MTA. kézirat. Trócsányi L.: 22. sz. jegyzetben idézett mű: Bak J.: Munkajogi alapelvek és termelőszövetkezeti jogviszonyok. Jogtudományi Közlöny. 1967. 9. sz.

⁴¹ Vö.: 1971. évi III. tv. IV. és V. fejezetével.

⁴² *Hegedüs I.*: 39. sz. jegyzetben hiv. mű., továbbá lásd: *Veres J.*: 39. sz. jegyzetben hiv. mű. 25–26. l.

⁴³ *Nagy L.*: A szövetkezeti jog tárgya és elvei. 2. sz. jegyzetben hiv. tan. köt. 43. l.

tartalma nem problematikus. Ide a tagsági jogviszony keletkezésével és megszűnésével, a tag átlépésével, státushelyzetének tiszttségviseléssel kapcsolatos változásával, valamint ez utóbbival összefüggve a szövetkezet szervezeti életében való közreműködéssel, aktív és passzív választójogának, szavazati és tanácskozási jogának gyakorlásával összefüggő jogok és kötelezettségek tartoznak.

A szövetkezet gazdasági tevékenységében történő személyes közreműködés a termelőszövetkezeti típusban a tagsági munkaviszonyban ölt testet. Jogirodalmunknak ez egy szépen kidolgozott területe. Elhanyagolt viszont a személyes közreműködési viszonyok kidolgozottsága a nem termelői szövetkezeti ágazatot érintve.⁴⁴ Sőt jelenleg úgy tűnik, hogy e tagsági közreműködési viszonyokat, úgymint a fogyasztó és értékesítő szövetkezeteknél a tag vásárlási és eladói tevékenységét, a takarékszövetkezeteknél pedig a tag hitelügyleti tevékenységét, sőt bizonyos fokig a lakásszövetkezetnél⁴⁵ is a tag lakáshasználatával stb.-vel kapcsolatos tevékenységét hatályos szövetkezeti jogunk több helyen fennálló részleges szabályozása folytán a polgári jog fogja át.⁴⁶ A tagsági vagyoni közreműködési viszonyok belső tartalma és szövetkezeti jogi szabályozottsága egyértelmű és megfelelő. Itt kötelező és fakultatív tagsági vagyonbevitelről, vagyoni hozzájárulásról, valamint a szövetkezet részéről úgyszintén kötelező és diszkrecionális alapon nyugvó tagjuttatásokról van szó.

E most tárgyalt három részjogviszony egymástól esetenként elválhat és önállóan is jelentkezhet, mindig azonban csak a tagsági összjogviszony mint keretjogviszony fényében. Konkrét esetben pl. a termelőszövetkezeti tagot megilletik a szervezeti jogok, ugyanígy célrészjegyet is jegyezhet, ha nem is dolgozik, mert nyugdíjas vagy a tagot fegyelmi mellékbüntetésképpen eltiltották a szervezeti jogok gyakorlásától, tagsági munkaviszonya azonban változatlanul fennáll. Ezért helyesebb tagsági részjogviszonyokról, nem pedig a tagsági jogviszony részszelevényeiről beszélni. Az előbbi terminológia ugyanis jobban kifejezi a szervezeti elemek viszonylagos önállóságát, mely viszonylagos önállóság nemcsak a tagsági jogviszonynak, hanem a fentiekből kitűnően az egész szövetkezeti jogviszonynak a jellemzője is.

Ebből az aspektusból kell megvizsgálnunk a felelősségi és kockázati viszonyokat is. Sárándi Imre felvetése szerint⁴⁷ nem helyes a felelősségi (fegyelmi és anyagi) viszonyokat önállóan kezelni, mivel azok járulékos jellegűek és a tagsági szervezeti, személyes közreműködési és vagyoni jogviszonyhoz tapadnak. E három területen jelentkező jogok és kötelezettségek vagy a szövetkezet, vagy a tag részéről történő rendellenes gyakorlása során a jogviszony – miként ezt a polgári jogviszonyra nézve Asztalos László kifejti –

⁴⁴ Vö.: A 39. sz. jegyzetben hiv. művekkel. Az egyéb szövetkezeti jogviszonyok kidolgozatlanóságára utal Nagy L.: A szövetkezeti érdekképviselői szervek ajánlásainak jogi természete. Állam és Igazgatás, XXV. (1975) é. 219. l.

⁴⁵ V.ö. Nagy L.: A szövetkezeti jog alpkérdései. Bp. 1977.

⁴⁶ L.: utalást erre Hegedűsnél is: „A szövetkezeti ref. jogi kérdései” c. tanulmánykötetben. 414. l.

⁴⁷ Gyarmati S.: Kand. Ért. elővitáján tett felszólalás. ELTE. Állam és Jogtudományi Kar. Mg-i jogi tanszék. 1975. május 15. Jegyzőkönyv az MTA, TMDB irattárában.: Lényegében ezt fogadja el Gyarmati is: A kockázatvállalás és a vezetők anyagi felelőssége az mgtsz-ekben. Jogtudományi Közlöny, XXX. (1975) é. 6. sz.

felelősségi fázisba csap át.⁴⁸ Ezt az álláspontot tartjuk helyesnek mi is. A kockázati viszony és a felelősségi viszony kapcsolatára áttérve, a kettő szomszédos terület, ugyanakkor azonban élesen el is különül egymástól. Miként a polgári jogban, ha a kárért senkit felelőssé tenni nem lehet, úgy a „casus sensit dominus” érvényesül. A szövetkezeti jogban ez a „casus sensit dominus” a kockázat területe. A szövetkezet mint saját csoporttulajdon alapján és önkormányzat keretében működő gazdasági alakulat saját maga viseli a gazdálkodás kockázatát, így az esetleges veszteséget is. Ha a veszteségét, kárát vagy külső, polgári jogviszony keretében (biztosítás, szerződésszegésből eredő kártérítési követelés) vagy belső jogviszony alapján (termelőszövetkezeti tagsági vagy munkajogi) nem tudja áthárítani másra, akkor lép be a kockázati veszteségviselés a szövetkezet fent említett státusából kifolyólag, amely az egész tagságot mint kollektívát érinti. Ennélfogva a kockázat a szövetkezeti szervezeti jogviszonyhoz tapad, és az abban levő részjogviszonyok (szervezeti működés, gazdálkodás, társulás stb.) járulékként jelentkeznek. Ennélfogva, ha a szövetkezet egyszemélyi tisztségviselője vállal is „kockázatot”, azt funkciójából, azaz tisztsége szervezeti jellegéből teszi. Ebből kifolyólag az intézkedésből eredő és általa vállalt kockázat magát a szövetkezetet, azaz az egész kollektívát érinti, mely felelőtlen, azaz vétkezen vállalt kockázat esetén egyszemélyi felelősséggé bontható le. Ennélfogva a tisztségviselői felelősség szervezeti és munkaköri felelősségből együttesen tevődik össze, és ez teszi indokolttá a tisztségviselői felelősségnek az egyszerű vezetői felelősséghez viszonyítva még szigorúbban történő szabályozását. Ennélfogva a szövetkezet testületi szervei tagjainak személyes felelőssége a testület által hozott határozatokért más, mint a vezető állásúak felelőssége, mivel a vezetőállásúak intézkedése végső soron mindig a testületi szervek határozatán nyugszik és az ott meghatározott elvek konkretizálását jelenti. A kettő közötti „metszéspontban” jelentkezik az elnöki tisztség, ahol a két irányú felelősség találkozik. Ezért az elnök szervezeti, de ugyanakkor tagsági felelősséggel is tartozik.

Rátérve a szövetkezeti jogviszony jogi szabályozásának struktúrájára, azt több tanulmány is feldolgozta.⁴⁹ E szabályozás két részből, egy összszövetkezeti és ágazati szinten egységesen, de többnyire a diszpozitív és a kogens szerkezet között elhelyezkedő jogforrási és egy, a jogforrási keretek között tág lehetőséget adó belső szabályozásból áll. Ebben a relatíve vagy alternatíve kogens, illetve relatíve diszpozitív vagy ajánló jellegű szabályozásban az állami-össztársadalmi érdek, valamint a gazdaságilag gyengébb szövetkezeti tag jogos és méltányos érdekeinek védelme tükröződik a nagyobb gazdasági erőt képviselő szövetkezettel szemben,⁵⁰ ugyanakkor viszont érvényesül a szövetkezeti autonómia, önkormányzat és öngazgatás elvéből fakadó egyedi szabályozás szempontja is. E kettősségből fakad a szövetkezeti jogviszony szabályozásának kogens és diszpozitív szerkezetet együttesen tartalmazó sajátos vonása, amely még kiegészül az érdekvédelmi szervek által kiadott ajánlásokkal is.

Jogszabálytanilag nézve e szabályozási szerkezetet, Ádám Antal elméletét felhasználva, az állami-jogi szabályozás adja e jogi szabályozás jogforrási oldalát, míg a belső

⁴⁸ *Asztalos L.*: A polgári jogi szankció. Bp. 1965. 32. és 379–387. lapok.

⁴⁹ *Szép Gy.*: A termelőszövetkezeti jog forrásainak időszerű kérdései. „A mezőgazdasági mechanizmus jogi kérdései az Mgtsz-ekben.” c. tan. gyűjteményben (Szcrk.: Nagy L.) Bp. 1967; Nagy L.: A 37. sz. jegyzetben hiv. mű, 400–401. l.

⁵⁰ *Hegedűs I.*: A 40. sz. jegyzetben hiv. 1. sz. mű 174–177. l.

szabályozás olyan általános érvényű és kötelező erejű normákat tartalmaz, melyek éppen e kötelező jellegükből fakadóan jogi szabályok csupán, de nem jogforrások.⁵¹ Az érdekvédelmi szervek ajánlásai viszont — éppen azért, mert nem kötelező jellegűek — nem jogszabályok.⁵² Jogszabállyá csak akkor válnak, ha annak tartalmát a szövetkezet elfogadja és belső szabályai szerves részévé teszi. Az ajánlás ezért, mégha a szövetkezet megtárgyalni is köteles, csak belső szabályozás elindítását célzó normatervként, normajavaslatként fogható fel.

A belső szabályozás területét vizsgálva a csúcson az alapszabály áll. A jogforráshierarchiához hasonlítva dogmatikailag ez az alkotmánynak felel meg, mely lényegében egy adott jogrendszeren belül valamennyi jogág konkrét szabályozásának általános elveit tartalmazza.⁵³ Ugyanígy az alapszabály elvi szinten szabályozza egy adott szövetkezet valamennyi szervezeti és tagsági jogviszony típusát. Az ügyrend konkretizálja a belső szervezeti viszonyokat, míg a munkarend a belső szervezeti viszonyok egy részterületét és a tagsági munkaviszonyt a munkadíjazási és a munkavédelmi szabályzattal együtt. A tüzrendészeti, leltározási, irattározási és bizonylatolási szabályzat tartalmazza a szervezeti jogviszony gazdálkodási-vagytonkezelési oldalának a konkrét szabályait. Ezzel szemben a részesezési és juttatási szabályzat a tagsági vagyoni viszonyokra ad konkrét szabályokat. E második szintű szabályzatok pedig az alapszabályon keresztül áttételesen kapcsolódnak a szövetkezeti jogviszonynak a nekik megfelelő részjogviszonyt átfogó jogforrási szabályokhoz.

Ezek után feladatunk az, hogy az egyes részjogviszony-területek körén belül empirikus jelleggel felvesszük hatályos jogunkban jelentkező azokat a kardinális kulcsproblémákat, ahol a szabályozás egysége, vagy pedig az egységes szövetkezeti szabályozáson belül a típusok és ágazatok szerinti indokolt különbségtétel törést szenved.

7. A szövetkezet belső szervezeti viszonyai: A szövetkezetek belső szervezeti viszonyai valamennyi ágazati jogforrásban egységesen nyertek az Szvt-vel összhangban szabályozást. Ez vonatkozik a közgyűlésre, részközgyűlésre, küldöttgyűlésre, a vezetőségre, a bizottságokra, valamint a tisztségviselőkre egyaránt. Úgyszintén ez az összhangban állás érvényes a megszűnésre vonatkozó rendelkezések kivételével a szövetkezet keletkezésére, átalakulására és kiválására is. Mégis két problematikussá váló túlzásba vitele, éppen a termelői típusnak a nem termelői típusra való túlzott kiterjesztése folytán. Így pl. a fogyasztási és értékesítő szövetkezetnél (továbbiakban: ÁFÉSZ) a küldöttközgyűlés teljesen formális. Semmiféle hatásköre nincs. A küldöttgyűlésnek a szerepe itt csupán a kialakult gyakorlat szerint az, hogy a határozati javaslatokat a részközgyűlések elé vitel előtt megtárgyalja.⁵⁴ Ezzel szemben a termelőszövetkezeti típusok esetében a küldöttgyűlés a nem kizárólagosan közgyűlési hatáskörbe utalt kérdésekben a kialakult gyakorlat szerint is hoz

⁵¹ Ádám A.: Jogforrásaink főbb vonásai és problémái. Állam és Igazgatás, 1971. é. 4. sz.

⁵² Nagy L.: A szövetkezeti érdekképviseleti szervek ajánlásainak jogi természete. (44. sz. jegyzetben); Szép Gy.: A szövetkezetek törvényességi felügyeletének továbbfejlesztése. Állam és Igazgatás XXV. (1975) é. 5. sz. 425. l.

⁵³ Vö.: Prugberger T.: A jogrendszer tagozódásának egyes időszerű kérdései. Jogtudományi Közlöny XXX. (1975) é. 9. sz.

⁵⁴ A Veszprém megyei MESZÖV jogi irodáján és tagszövetkezeteinél 1975. június 5–7. között végzett helyszíni kutatáson során kapott információ.

döntéseket.⁵⁵ Sőt jogirodalmunkban helyesen vetődik fel az a nézet, hogy lehetővé kellene tenni azt, hogy az egyesülések folytán nagyméretűvé vált mgtsz-ek esetében a küldöttgyűlés a közgyűlés hatáskörét teljes mértékben átvehesse, ha a tagság ezt ilyen belső szabályzat kialakítása útján jónak látja.⁵⁶ Ez a megoldás erősítené a szövetkezeti demokráciát, mivel a nagy szövetkezetek esetében a nagy taglétszám miatt a közgyűlések aktivitása csökken (felszólalások elmaradása). Sokkal mozgathatóbb a küldöttgyűlés, ahol a kisebb létszám miatt a küldöttek jobban szóhoz tudnak jutni, ugyanakkor a küldöttek előzetesen választóikkal tagértekezleten a küldöttgyűlés napirendi pontjait előzetesen megtárgyalni tudják. A közvetett demokrácia tehát sokkal hatékonyabbá válik a koncentrált mgtsz-ek esetében, mint a közvetlen demokrácia. Bizonyos fokú koncentráció bekövetkezett az ipari szövetkezetek, még inkább az ÁFÉSZ-ek esetében.⁵⁷ Éppenezért helyes, hogy ezt a lehetőséget az SzVt., és az ágazati tv.-ek 1977 évi módosítása útján valamennyi szövetkezeti típus és ágazat esetében biztosítsa.

Az egységes szövetkezeti jogi szabályozásnak a most tárgyaltnál még egyértelműbb sematikus formalizmusaként jelentkezik az, hogy az ÁFÉSZ-eknél, valamint a takarékszövetkezeteknél a munkaügyi döntőbizottságok mellett szövetkezeti döntőbizottságot is létrehozunk. Mivel azonban a nem termelői típusú szövetkezetekben a munkát nem tagok, hanem alkalmazottak végzik, vagy ha esetleg tagok végzik is, elég helytelenül akkor sem tagsági viszony, hanem munkaviszony alapján (erről később még külön szó esik), csak a munkaügyi döntőbizottság működik.⁵⁸ Ezzel szemben a szövetkezeti döntőbizottságok működésére ÁFÉSZ-ek és takarékszövetkezetek esetében már csak azért sem kerülhet sor, mert a fennálló jogi szabályozás a szövetkezetnek a tag felé irányuló eladói illetőleg pénzügyi tevékenységét árú kapcsolatnak fogják fel, és így polgári jogiként kezelik. Ezért e kérdésben vagy a jelenlegi helyzetnek megfelelő differenciált szabályozás lehetőségét kellene biztosítani – mert ez az életszerű –, vagy pedig tartalmi szinten is olyan következetes egységesítést volna helyes megvalósítani, amelyet a későbbiek során kívánunk felvázolni.

A belső szervezeti viszonyok második szinten jelentkező önszabályozása terén az ÁFÉSZ-ek esetében éppen az ellenkezője, az indokolatlan differenciálódásra törekvés tapasztalható. Ugyanis, míg az SzVt. 18. §-a szervezeti és működési szabályzatot és az ügyrendet egy fogalomként olyként kezeli, amelyben a választott szervek és tisztségviselők jogkörét, feladatkörét és hatáskörét kell szabályozni, addig a munkarendben (munkaügyi szabályzatban) az üzemi vezetők és egyéb munkabeosztásúak feladatait, a munkavégzéssel kapcsolatos jogait, továbbá kötelezettségeit szükséges rendezni. A termelői típusú szövetkezetek eszerint is járnak el. Az ÁFÉSZ-ek esetében ellenben az tapasztalható, hogy külön kóznak létre szervezeti és működési szabályzatot a választott

⁵⁵ A szombathelyi, a sárvári és a Komárom megyei TESZÖV-öktől, valamint a Vas megyei OKISZ-tól 1970–75 közötti időszakról nyert információk, saját kutatás és saját jogi képviselési gyakorlat alapján.

⁵⁶ *Földes I., Suchanek J.*: Az egységes mezőgazdasági termelőszövetkezet igazgatása választott szervei részéről. Prága, 1960. Recenzió. Jogtudományi Közöny 1960. é. 10. sz. *Szép Gy.*: A szövetkezetek törvényességi felügyeletének továbbfejlesztése. Állam és Igazgatás. XXV. (1975) é. 422. l.

⁵⁷ KSH elnökének 270337/71. sz. alatt engedélyezett, Vas megyei Igazgatóság által gyűjtött adatok. 1972–75. évi jelentési anyag.

⁵⁸ A Veszprém megyei MESZÖV jogi irodáján és tagszövetkezeteinél 1975. június 5–7. között végzett helyszíni kutatásom és irattanulmányozás alapján.

szervekkel és tisztségviselőkkel kapcsolatos fenti kérdések házi szabályozására, és külön alkotnak ügyrendet, melyben a tisztségviselők, de egyúttal az alkalmazott dolgozók jogait és kötelezettségeit is konkrétan rendezik. Ezen túlmenően található még munkarend is, amely gyakran a kollektív szerződéssel keveredik.⁵⁹ Itt az ÁFÉSZ-nek az a speciális vonása, hogy tevékenységét munkaviszonyban állókkal végzi, erőteljesen kidomborodik. Ilyen erőteljesen kidomborítani azonban indokolatlan. A differenciálás ugyanis megfelelőképpen megoldható az Szvt. 18. §-ának keretei között, annak szétfeszítése nélkül is. Sőt a munkaviszonyban történő ÁFÉSZ foglalkoztatás már jelzett, de később kifejtésre kerülő megreformálása (illetve ez irányú javaslataink elfogadása) esetén itt is a differenciálódással szemben integrációra nyílna lehetőség.

Amennyire egységesek a szövetkezet megalakulására, átalakulására és kiválására, valamint részben a megszűnésére vonatkozó szabályok, annyira differenciáltak a szabályok a szövetkezet megszűnésének egy bizonyos fázisánál, a *szanálás* és a *felszámolás* körül. A szövetkezetek szanálását a 25/1972. (VIII. 12.) P. M. sz. rendelet szabályozza. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre azonban nem ez, hanem a 32/1972. (XI. 1.) P. M. sz. rendelet vonatkozik. Összehasonlítva a két jogszabályt, számottevő és lényeges különbség a kettő között sem tartalmilag, sem szerkezetileg nincsen. A legfőbb különbség csupán az, hogy míg az mgtsz-ek esetében a szanálás főszabályként hivatalból, addig a többi szövetkezetnél kérelemre indul el. Ez pedig a korábbi, ma már indokolatlan gyámkodási szemlélet maradványa. Hasonló a helyzet a szövetkezet felszámolásával kapcsolatosan is, amit valamennyi szövetkezeti típusra és ágazatra nézve a 4/1972. (I. 29.) P. M. sz. rendelet egységesen rendez, kivéve az mgtsz-eket, amelyek felszámolása az mgtsz kódex XIV. fejezetében nyert még 1967-ben (1967. évi III. tv. és végrehajtási rendeletei) külön szabályozást. Itt sem áll fenn lényegbe vágó különbség a két jogforrás között. Éppen ezért a helyes az volna, ha mind a szanálást, mind a felszámolást valamennyi szövetkezeti típusra és ágazatra vonatkozóan egy, legalább MT. határozati szinten álló jogforrás szabályozná az Szvt-hez kapcsolódva. Indokolt volna viszont a hitelképtelenné nyilvánított mgtsz-ekre vonatkozóan továbbra is speciális szabályként hatályban tartani a 3/1972. (I. 25.) P. M. sz. rendeletet, mely szerint a megyei tanács vb. a községfejlesztési alap terhére meghatározott feltételek esetén pénzfedezet (óvadék) nyújtásával segítséget nyújthat a szanálás elkerülése érdekében a mgtsz gazdaságossá tételéhez. Ezt az általánostól eltérő megkülönböztetést és a községfejlesztési alap terhére történő tanácsi megsegítést indokolttá teszi a mgtsz-eknek a falu társadalmi életében fennálló különleges szerepe.

Áttérve a kockázat viselésre, az Szvt 40. §-a egységes rendelkezést tartalmaz arra nézve, hogy a szövetkezet veszteségeiért a tulajdonában álló vagyontárgyakkal és pénzeszközeivel felel, míg a tagok csak a részjegy összegével felelnek. Ez utóbbinál merül fel az a probléma, hogy a célrészjegy vagy a célrészjegyhez hasonló más termelési-fejlesztési hozzájárulás (tagsági kölcsön stb.) a kockázatviselés szempontjából figyelembe jöhet-e? E kérdésben teljes jogszabályi hallgatás van. Mi úgy látjuk, hogy a célrészjegy az egyéb termelési-fejlesztési hozzájárulásokkal fennálló dogmatikai hasonlóságok ellenére,⁶⁰ visszafizetésében nem abszolúte szavatolt kölcsönintézmény, hanem kockázati

⁵⁹ Lásd: az 58. sz. jegyzetet.

⁶⁰ *Prugberger T.*: Tagsági vagyoni megállapodások a szövetkezetekben. Jogtudományi Közlöny. 1974. é. 11. sz.

elemeket tartalmazó részjegyzmény. E kérdéskör másik problémájaként pedig azt vetjük fel, hogy az Szvt. egy szóval sem tesz említést a testületi szervek tagjainak a hozott határozatokért fennálló és a szövetkezeti jogviszony szerkezeténél már tárgyalt felelősségről, ugyanakkor a Ptk. 57. §-ában foglalt ez irányú felelősségi szabályt az 1971. évi 31. tvr. hatályon kívül helyezte. Jelenleg ezért az igazgatósági tagoknak kárt okozó határozathozatalával kapcsolatos szándékosság esetén egyetemleges, gondatlanság esetén pedig a közrehatás arányában fennálló, de az utóbbi esetben is teljes összegű kárfelelőssége nem áll fenn. Ez annyiban okoz ellentmondást, hogy e felelősségi alakzat 1968. január 1. után, a szövetkezetek kockázatának növekedését követően nyert kiiktatást.

8. *A szövetkezetek külső szervezeti viszonyai:* Az ide tartozó két körön belül a szövetkezetek érdekvédelmi önkormányzati viszonyai nem problematikusak, tekintve, hogy az érdekvédelmi szervezete valamennyi szövetkezeti típusban és ágazatban egységes elvek szerint épült ki helyi és országos ágazat szerint egyaránt. Az érdekvédelmi szervek közül az országos ágazati tanácsok és a helyi (területi, illetve megyei) szövetségek irányelveket és ajánlásokat bocsátanak ki a már korábban említett célokból. Ezek közül az Szvt. 105. § (3) bekezdése értelmében azokat, amelyeket az országos ágazati tanácsok adnak ki, az ágazathoz tartozó szövetségek és szövetkezetek megtárgyalni kötelesek. A szövetségek hasonló ajánlásait ezzel szemben a tagszövetkezetek már nem kötelesek tárgyalni. Szerintünk ez utóbbi erősen vitatható, úgyszintén az is, hogy az Országos Szövetkezeti Tanács sem rendelkezik legalább az országos ágazati tanácsok által megtárgyalni köteles irányelv (ajánlás) alkotási jogkörrel, hanem konzultatív-tanácskozó testületként működik csupán.

Ennél sokkal problematikusabb a külső szövetkezeti szervezeti viszonyoknak a szövetkezetek gazdasági társulásainál jelentkező területe. A jelenlegi szabályozást ezen a területen bizonyos következetlenség jellemzi. Jelenleg ugyanis kifejezetten a szövetkezeti elvek alapján működő társulásokat csak az mgtsz-ek vonatkozásában szabályozza az 1967. évi III. tv. VII. fejezete. Ha viszont e társuláshoz mgtsz-eken kívül más típusba vagy ágazatba tartozó szövetkezet is csatlakozik, a 14/1971. (III. 27.) P. M. sz. rendelet alkalmazása szempontjából – a pénzügyi-jogi kihatásokat tekintve – már nem minősül mezőgazdasági szövetkezeti társulásnak. Ha pedig szövetkezeti társuláshoz állami vállalat is csatlakozik, még ha az állami vállalati taglétszám kisebbségben is van, nem minősül a társulás szövetkezetinek még akkor sem, ha az teljesen a szövetkezeti elvek szerint épül fel (egy tag, egy szavazat). Ilyen esetben is a társulásra a gazdasági társulásokról szóló általános jogszabály, az 1971. évi 19. tvr. az irányadó. Az is igaz viszont, hogy az Szvt a speciális szövetkezeti társulásokról egyáltalán nem beszél, ugyanakkor viszont szövetkezeti jellegűen szervezett társulások ténylegesen léteznek, amit nem helyes kiemelni a szövetkezeti jogviszony köréből. Ezért de lege ferenda a jelenlegi joghézagot kiküszöbölő megnyugtató megoldás az lenne, ha a társulásokról szóló általános jogszabály kitérne a speciális szövetkezeti sajátosságok szerint működő társulások szervezésének lehetőségeire, amelyet részletesebb formában, az átfogás igényével a Szvt szabályozna, az ágazati sajátosságokat pedig az Szvt-re utalással az ágazati jogforrások rendeznék.^{6 1}

^{6 1}Lásd hozzá: *Domé Gy.-né: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai.* Bp. 1970. Akadémiai Kiadó. 250, s köv. old. *Pongrácz A.: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének és gazdálkodásának jogi szabályozása.* A „Szövetkezeti törvényhozás” c. MJSZ. kiadv. Bp. 1971. 125–127. l.

9. *A szövetkezet társadalmi, szervezeti életével összefüggő tagsági személyes közreműködési viszonyok:* A tagoknak a szövetkezet szervezeti életében való közreműködése is személyes viszony, mivel az ide vonatkozó jogokat gyakorolni és kötelezettséget teljesíteni csak személyesen lehet. Ebben a körben a képviselő, a jogok és kötelezettségek átruházása — ellentétben a polgári jogi jogviszonnal — kizárt. Így ennek következtében helyesen alakult ki az a gyakorlat is, hogy csak a közgyűlésen, illetve a megfelelő testületi szerv ülésén történő személyes megjelenés esetén gyakorolhatja csak a tag szavazati jogát.⁶² A tagsági szervezeti jogok szabályozásával azonban a továbbiakban nem foglalkozunk, mivel azok jogforrási és önkormányzati szintű szabályozása valamennyi szövetkezeti típusban és ágazatban összhangban él a szövetkezeti elvekkel, a szövetkezeti gazdasági, szervezeti és társadalmi élet kritériumaival. Arra azonban utalni kell, hogy a tapasztalatok eme elvekben egységes szabályozás ellenére arra mutatnak, hogy hazánkban a szövetkezetek termelői típusában a tagoknak a szervezeti életben való közreműködése sokkal színtelenebb, mint a nem termelői típusban. Ennek okát a szövetkezeti szakemberek abban látják és ezt támasztják alá a szociológiai felmérések is, hogy a tagok véleménynyilvánítását, közgyűlési szereplését az bénítja, hogy a tag, aki egyúttal a szövetkezet dolgozója, szorosabban függ a vezetőktől, mint a nem termelő szövetkezet tagja, amit az egyesült nagy tsz-ekben a már említett nagy taglétszám növel, csökkentve a közgyűlések tanácskozó, ugyanakkor növelve reprezentatív jellegét.⁶³ Ezzel szemben a nyugati szakirodalom ugyanezt a jelenséget a nem termelői, különösen a fogyasztási szövetkezetekre nézve veti fel, ahol a tagoknak a szövetkezet szervezeti és gazdasági életében történő aktív részvételét az alkalmazotti „maneger” réteg szorítja háttérbe.⁶⁴ Ez a felvetés azonban nemcsak a nyugati konzum típusú szövetkezetekre vonatkozik. Hasonló jelenségek tapasztalhatók voltak nálunk is, különösen az 1960-as évek közepéig a MÉK-ek esetében, amelyek teljesen elszakadtak a szövetkezetektől és a szövetkezeti célkitűzésektől.⁶⁵ A szervezeti életet bénító eme elidegenedési tendenciák kiküszöbölésének eszközei részben a szövetkezet szervezeti struktúrája, részben munkaszervezeti megoldásai területén találhatók meg.

Itt csupán a szervezeti oldalt érintve a tagság szervezeti aktivizálódásának emelése érdekében a már említett teljes közgyűlési jogkörrel felruházandó küldöttgyűlés preferálását és ezzel együtt a szakbizottságok előkészítő-javaslattevő, valamint a küldötteket megválasztó tagértekezletek véleményező szerepének az előtérbe állítását tartjuk szükségesnek. Ezen túlmenően a szövetkezetek nevelés hatékony megszervezése mellett helyes volna a tisztségviselőket, az ellenőrző bizottsági tagokat és bizottsági elnököket is beleértve a tanácsakadémiához hasonló szövetkezeti képzésben részesíteni a demokratikus és kulturált vezetési, öngazgatási és önkormányzati módszerek erősítése céljából.

⁶² *Benkő–Molnár–Schmidt: Mezőgazdasági jogeset és iratmintatár.* Bp. 1975. Tankönyvkiadó. 82. sz. jogeset. 53. l.

⁶³ MTA. Állam- és Jogtudományi Intézet által 1972. évben 15 mgtsz-ben végzett szociológiai felmérés alapján. Összefoglaló tanulmány és résztanulmányok az Intézet kéziratárában. Publikálva: Domé Gy.-né: *Demokrácia a mg. termelőszövetkezetekben.* Bp. 1976. Kossuth. 84–87. l.

⁶⁴ *H. Coole: Az angol szövetkezeti mozgalom.* Bp. 1961. (SZÖVOSZ)

⁶⁵ Bővebb dokumentumközlés *Prugberger T.: Néhány jogilag releváns kérdésfeltetés a termelési és termékértékesítési szerződések gazdasági szerepével és összefüggésével kapcsolatban.* (Vitaülés anyaga.) Szombathely, 1963. 19–20. és 29–31. l.

10. A szövetkezet gazdasági tevékenységével összefüggő személyes közreműködési és munkaviszonyok:

a) Vizsgálva először a nem termelői típusú szövetkezetek lazább szerkezetű személyes közreműködési tagsági viszonyait, azok az ÁFÉSZ esetében a tagok vásárló és értékesítő tevékenységében realizálódnak. Ezt a tevékenységet azonban a fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezetekről szóló 1971. évi 35. tvr. 34. §-a csak a vásárlási és értékesítési visszatérítés vonatkozásában minősíti szövetkezeti jogviszonynak, magára a vásárlási és értékesítési tevékenységre a Ptk. adásvételi szerződésének a szabályai az irányadóak. Még inkább ez áll a takarékszövetkezetekre, ahol a tag a takarékbetevései után az OTP-nél is biztosított törvényes kamaton felül semmiféle szövetkezeti jellegű visszatérítésben nem részesül, a szövetkezet által a tagnak nyújtott kölcsön vissza nem fizetése esetén a tagokkal szemben is az OTP-nek biztosított lehetőség szerinti közjegyzői záradékkal ellátott végrehajtásnak van helye a takarékszövetkezetek jelenlegi alapszabálya szerint.⁶⁶ A lakásszövetkezeteknél a lakásépítő formánál pluszként abban jelentkezik a tagok személyes közreműködése, hogy általában segédmunkaerőként részt vesznek az építkezésben. Ugyanakkor azonban az építkezéssel kapcsolatos költségek fedezésére a tagoknak kell közvetlenül a bankkal hitelügyletet kötni, mivel a jelenlegi jogi rendezés értelmében a társzövetkezet, bár jogi személy, hitelképességgel azonban nem rendelkezik.⁶⁷

Lényegében hasonló típusú kapcsolat áll fenn az mgtsz és a tag viszonylatában a háztáji együttműködés területén, ahol a mgtsz a tag háztáji gazdálkodásának elősegítése érdekében lényegében beszerzési és értékesítési feladatokat lát el. Az e területen kötött adásvételi jogügyletek azonban idővel teljesen belső szövetkezeti együttműködési kapcsolattá alakultak át, és ma már a közös és a háztáji gazdaság közötti együttműködést nem polgári jogi szerződések, hanem tagsági (háztáji) megállapodások rendezik.⁶⁸ Ezen a területen ennél fogva a polgári jogra jellemző külső áruviszony egy, a szövetkezet szervezeti keretei között lebonyolódó belső áruviszonnyá alakult át,⁶⁹ ami egyik előzménye a szövetkezet külső árukapcsolatainak. Nézetünk szerint az ÁFÉSZ-ek tagoktól történő felvásárló tevékenysége esetében is szorosabbá lehetne tenni a taggal fennálló szerződéses kapcsolatot a tagsági viszonyra tekintettel, az értékesítési visszatérítésen felül nyújtandó egyéb kedvezmények bevezetésével, polgári jogias adásvételi szerződéskötés helyett tagsági megállapodáskötés útján, továbbá összegében is nagyobb kellene tenni a jelenleg még mindig csekély összegű vásárlási és értékesítési visszatérítési hányadot.⁷⁰ Mindez elősegítője lehet a termelői szakcsoportok és azokhoz hasonló még azoknál is egyszerűbb együttműködések kialakulásának. A takarékszövetkezeteknél a vásárlási és értékesítési visszatérítéshez hasonló szövetkezeti intézményt kellene bevezetni

⁶⁶ Alapszabályminta a falusi takarékszövetkezetek részére. SZÖVOSZ soksz. 1970.

⁶⁷ 6/1971. (II. 8.) számú kormányrendelet 8. §

⁶⁸ Prugberger T.: A termelőszövetkezetek és tagjainak a háztáji gazdaságot érintő együttműködési megállapodásai. Jogtudományi Közlöny XXV. (1970) é. 8. sz. 420–422. 1.

⁶⁹ Nagy L.: A szövetkezeti jog tárgya és elvei. 2. sz. jegyzetben hiv. tan. köt. 43. s. következő lapok; Prugberger T.: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Kand. Ért. Gödöllő, 1973. MTA. Kéziratár. 57. s. következő lapok.

⁷⁰ KSH Vas megyei Igazgatósága 1968–74. évi demográfiai adatainak betekintése alapján.

a betevések után, a tagoknak nyújtott kölcsönök esetében pedig mind a kamat, mind a visszafizetés, mind az esetleges kényszerbehajtás (végrehajtás) tekintetében kedvezményeket és különleges elbírálást volna indokolt biztosítani a takarékszövetkezetekre vonatkozó, még el nem készült ágazati jogszabályban. Ugyanúgy a szintén még kodifikálás előtt álló lakásszövetkezeti jogszabályban biztosítani kellene a szövetkezetek részére a közvetlen hitelfelvételi jogosultságot, ami a szövetkezet és a tagok közötti közreműködési formák (vagyoni, munka és egyéb) szélesedését is elindítaná.

b) A tagsági munkavégzés mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben nagyüzemi munkaszervezeti kereteken belül kötött módon és nagyüzemi munkaszervezeti kereteken kívül egyéni vagy családi alapon történő vállalással történhet. A nagyüzemi szervezeti keretek között végzendő munkát mindkét termelői szövetkezeti ágazat egyforma elvek szerint, a munkajogias modell figyelembevételével szabályozza. A munkavégzés, a munkavédelem és a garantált munkadíjazás szabályai mindkét ágazatban egyformán érvényesülnek, és mindkét helyen meghonosodott a munkamegállapodás mint a tagsági munkaviszonynak kölcsönös akaratnyilvánításon alapuló teljes egyéniesítés megvalósítására alkalmas rendezési eszköze. Különbség áll fenn azonban annyiban, hogy míg az ipari szövetkezetekben valamennyi taggal minden munkakör betöltésére munkamegállapodást kell kötni, addig a mezőgazdasági szövetkezetekben csak a családtag munkavégzése és földterület egyéni-családi művelésének vállalása esetében.⁷¹ A tagok munkavégzésének biztonsága azonban indokoltá tenné a mgtsz-ekben is a munkamegállapodás-kötésnek az ipari szövetkezetekhez hasonló kiterjesztését. A tagok munkabiztonságának ezáltal növekedése folytán (munkabeosztása csak újabb megállapodással módosítható) a szervezeti életben tapasztalható korábban tárgyalt passzivitás feloldásának egyik eszközének éppen ezért a munka-megállapodást tartjuk.

A nagyüzemi munkaszervezeti kereteken kívüli munkavégzésre áttérve, ez a forma mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben ismeretes. Az ipari szövetkezeteknél ebben a formában dolgoznak az ún. általánbefizetéses, egyébként saját rezsire dolgozó részlegek, ennek megfelelő nagyüzemi szervezeti kereten kívüli munkavégzési forma a földterület egyéni-családi, ún. részesművelésbe adása, valamint a közös állatoknak a háztájiba felnevelés végett történő kihelyezése.⁷² E munkavégzési formák közös jellemző sajátossága, hogy a munkát a tagok saját szervezésben, közvetlen munkáltatói utasítási és ellenőrzési jog érvényesülése nélkül végzik. A szövetkezeti vezetés csupán az átadandó termék mennyiségi és minőségi követelményeit és azt mondja meg, hogy milyen termelési-technológiai eljárásokat kell alkalmazni. Igen gyakran előírják ezen túlmenően azt is, hogy a terméket milyen alapanyagból kell előállítani. Éppen ezért az alapanyagot és a munkaeszközöket maga a szövetkezet bocsátja a tag rendelkezésére. Éppen ezért a munkavégzési formában erősen érvényesül a vállalkozáshoz hasonló eredménykötelmi jelleg, valamint az értékelszámolási vonás. E speciális kritériumoknak a jogkövetkezmény-levonás terén nem felelnek meg a termelőszövetkezeti jog főszabályként érvényesülő munkajogias jogkövetkezmény-levonási formái, különösképpen pedig azok az

⁷¹ 35/1967. (X. 11.) Korm. rendelet 94. §. – 1971. 32. tvr. 23. §

⁷² Prugberger T.: Tagsági munkamegállapodások a szövetkezetekben. Jogtudományi Közlöny XXVII. (1972) é. 10. sz. 512–513. l.

általános anyagi felelősségi szabályok, amelyek szerint a tag — ha a munkavégzés körében a szövetkezetnek kárt okoz — a teljes kárért csak szándékos magatartás esetében felel, különben csak munkadíjának egy bizonyos része erejéig, a vétkességet és annak fokát pedig mindkét esetben a károsult szövetkezetnek kell bizonyítania. Ez a tag javára fennálló vétkességbizonyítási korlátozott anyagi felelősség főszabályként két okból is indokolt. Az egyik és legfőbb indok az, hogy a szövetkezet a vállalathoz hasonlóan a taghoz viszonyítva sokkal erősebb gazdasági tényező. Ezért indokolt, hogy a kár egy részét a „casus sensit diminus” elve alapján maga viselje.⁷³ Ehhez járul és ezzel függ össze a másik indok is, nevezetesen az, hogy a szervezeti keretek közötti munkavégzés esetében a szövetkezet közvetlen utasítási és ellenőrzési joga érvényesül. Ennélfogva a kármegeelőzés megszervezése is az ő feladata. A nagyüzemi szervezeti kereteken kívüli munkavégzés esetében azonban csak az első indok áll fenn. Éppen ezért a tagmunkavégzés eme területére az ipari szövetkezeteknél az 1971. évi 32. tvr. 35. § (3) bekezdése bevezette a vétkesség fokától függően korlátozott vagy teljes felelősség fenntartása mellett a teljes felelősség védelmét, amely alól a tag részéről vétkességkimentésnek vagy enyhébb fokú vétkesség bizonyításának van helye. Ezt a felelősségi formát jelenleg a mgtsz kódex (1967. évi III. tv. és végrehajtási rendeletei) nem ismeri, pedig itt is fennáll az, hogy a szövetkezet munkaeszközöket bocsát a tag rendelkezésére, amelyek felett közvetlen ellenőrzést gyakorolni nem tud. Ezért e felelősségi formát indokolt lenne a mgtsz kódexbe is átvenni.⁷⁴

c) A nem termelői szövetkezeti típusokban a munkát a kialakult szövetkezeti hagyományoknak megfelelően nálunk nem a tagok, hanem az alkalmazottak végzik. Ez vezet a már tárgyalt és a nyugati irodalom által is annyira hangoztatott tag—maneger ellentét, elidegenedéshez. Többek között ennek kiküszöbölésére is helyes volna, ha a tagokat a kívülállókkal szemben alkalmazási elsőbbségi jog illetné meg és a tagok munkamegállapodás alapján dolgoznának ugyanazon munka-, egészségvédelmi és felelősségi szabályok szerint, mint a tsz-ek tagjai. Ezért helyes volna, ha az 1971. évi 35. tvr. a munkavégzésre vonatkozó szabályok alkalmazása terén de lege ferenda utalna a tsz ágazati jogszabályok ide vonatkozó rendelkezéseire.

11) *A szövetkezet és a tagja között létesülő vagyoni kapcsolatok:* A szövetkezet működéséhez történő tagsági vagyoni hozzájárulásnak mind a kötelező, mind pedig a fakultatív formájánál találhatók az egyes szövetkezeti ágazatok és típusok között indokolatlan eltérések. Mind az ipari szövetkezetnél, mind pedig a nem termelői szövetkezeti formák esetében a részjegy alapvető és kötelező hozzájárulás a szövetkezet vagyonához. Ehhez az ipari szövetkezetek esetében hozzájön még a kötelező termelőszköz-bevitel. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél ezzel szemben a részjegyjegyzés intézménye ismeretlen. Helyette a mgtsz-ek alapszabályi szinten a belépési díj bevezetését kezdeményezték, ami azonban állami törvényességi felügyeletet gyakorló szervek részéről országos ellenállásban részesült, arra hivatkozva, hogy a mgtsz kódex ilyen intézményt

⁷³ Hegedűs I.: A 40. sz. jegyzetben hiv. 1. sz. mű 425 l. Uő.: Az állam és a szövetkezetek jogi kapcsolatai. 2. sz. jegyzetben hiv. tan. gyűjteményben. 145. l.

⁷⁴ Bővebb kifejtése: Prugberger T.: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Kandidátusi ért. 1974.

nem ismer.⁷⁵ Ugyanakkor viszont az Szvt. szerint lehetőség nyílik arra, hogy az ipari szövetkezetek a lejegyzett részjegy egy bizonyos hányadát belépési díjként kezeljék. Tekintettel arra, hogy az ifjabb generáció a belépéskor többnyire nem rendelkezik sem ipari, sem mezőgazdasági termelőeszközökkel, indokolt mindkét termelőszövetkezeti ágazatban a vagyonbevitelnek ezt a pénzbeli formáját általánossá tenni.

Eltérés mutatkozik ezen túlmenően a kötelező termelőeszköz-bevitelnél az érték-megtérítéssel kapcsolatos felértékelés tekintetében a mgtsz és az ipari szövetkezet tekintetében. Míg ugyanis a mgtsz Vhr. 20. §-a szerint az értékelést a belépett taggal történő megegyezés alapján kell végezni, addig az I. Sz. tvr. 16. § (2) bekezdése alapján az értékelés tekintetében a vezetőség határoz. A szövetkezeti demokráciának az első megoldás jobban megfelel. Ezért ezt lenne indokolt általánossá tenni a hatályos jog módosítása mellett az ipari szövetkezetekben is.

Az önkéntes vagyoni hozzájárulási formáknál ugyancsak nincsen meg a kellő összhang és a dogmatikai tisztázottság. Az SZVT 65. §-a egyéb önkéntes vagyonhozzájárulási formákról beszél. Ebből kiindulva az ipari szövetkezetekben az I. Sz. 17. §-ába foglaltak alapulvételével a tagsági kölcsönt alkalmazzák. Az ÁFÉSZ-ek az állóalap fejlesztésére célrészjegyet bocsátanak ki, míg forgóeszközpótlásra tagsági kölcsönt vesznek fel.⁷⁶ Az Mgtsz. R. 59. §-a csupán termelési és fejlesztési hozzájárulásról szól. Ezenbélül a szövetkezeti önszabályozás egyes helyeken a tagsági kölcsönt, más helyeken viszont a célrészjegyet alakította ki.⁷⁷ Korábban már kifejtett nézetünkre utalva a célrészjegy kockázati elemmel terhes, míg a tagsági kölcsön nem. Mindkettő azonban egységesen önkéntes és kölcsönszerű tartalommal bíró termelési és fejlesztési hozzájárulás. Jogdogmatikailag ezért az lett volna a helyes, ha az Szvt. termelési és fejlesztési hozzájárulásról beszélt volna, annak két alintézményeként a célrészjegyet és a tagsági kölcsönt megjelölve. Ennek hiánya okozza a gyakorlatban a jogintézmény ötletszerűen történő alkalmazását.

A tagsági vagyoni kapcsolatok körében utalnunk kell még arra is, hogy mind a most említett önkéntes formák, mind a szervezeti kereteken kívüli munkavégzéssel kapcsolatos alapanyagok értékszámolásos rendelkezésre bocsátása, mind pedig a vételi jellegű háztáji árumegállapodások a szavatossági felelősségre, a különböző késedelmi formák és esetleges lehetetlenülés beállítására szükségessé teszik az objektív szankciók alkalmazását.⁷⁸

Ezek alapvetően polgári jogi intézmények, de a szövetkezeti jog is fel tudja használni azokat belső kapcsolatainak egyes területén. Indokolt volna ezért eme objektív szankciók szövetkezeti jogi alkalmazhatóságára az Szvt.-ben a Ptk-ra történő utalással rendelkezni.

12. Összefoglalás és továbtkentés: Tanulmányukban korántsem a teljességre törekvés igényével, azonban mégis a szövetkezeti viszonyok átfogó kereteit szemlélve,

⁷⁵ Prugberger T.: Tagsági vagyoni megállapodások a szövetkezetekben. Jogtudományi Közöny XXIX. (1974) é. 104. l.

⁷⁶ Prugberger T.: A szövetkezeti tagsági megállapodások elméleti kérdései. Jogtudományi Közöny XXIX. (1974) é. 11. sz. 646–646. l.

⁷⁷ Tagsági vagyoni megállapodások a szövetkezetekben. Jogtudományi Közöny. 1974. évi 11. sz.

⁷⁸ Vö.: a 76. sz. jegyzettel.

azokat a legfontosabb strukturális problémákat igyekeztünk kiemelni, ahol a szövetkezeti mozgalom tényleges gazdasági-társadalmi élete és a reá vonatkozó jogi szabályozás között bizonyos fokú összhangeltolódás áll fenn. E kérdéseket más államok szabályozási tendenciáival összevetve igyekeztünk megvizsgálni. Ennek során elsősorban jogágazati és jogdogmatikai problémákra koncentráltunk. Ezek azonban további kutatási témaként felvetik a szövetkezeti joggal szomszédos rokon jogágazatok szabályainak a szövetkezeti viszonyokra történő átutalási lehetőségeit és formáit, továbbá azt, hogy a szövetkezeti forma és a szövetkezeti jelleg mennyiben érvényesül a csoporttulajdon alapján általában társulati formában, azonban jelenleg nem szövetkezeti ként kezelt gazdálkodó szervezetek esetében.

AZ IPARJOGVÉDELEM SZEREPE A NEMZETKÖZI KOOPERÁCIÓBAN

TAKÁTS ENDRE

A Magyar Iparjogvédelmi Egyesület és az AIPPI (Nemzetközi Iparjogvédelmi Szövetség) Magyar Csoportja 1976. szeptember 6–10-ig nemzetközi konferenciát rendezett Budapesten *az iparjogvédelem szerepe a nemzetközi kooperációban* címmel. Ezuttal harmadízben került sok aktuális iparjogvédelmi problémákat tárgyaló nemzetközi konferencia rendezésére. A konferencián a magyar résztvevőkön kívül több mint kétszáz külföldi szakember vett részt. A főreferátumok és a korreferátumok elhangzása után a vita három szekcióban bonyolódott le, melyeknek tárgya a következő volt: az ipari kooperáció közgazdasági kérdései, az iparjogvédelmi intézmények szerepe, a jelenlegi joggyakorlat és jövőbeli fejlődés irányai.

Az alábbi ismertetés rövid áttekintést nyújt a konferencián elhangzott előadásokról és vitákról. A kelet–nyugati kooperáció kilátásait,¹ tekintve a politikai helyzet kedvezőbb, mint valaha széles körű nemzetközi együttműködés kifejlesztéséhez, felhasználva az új utakat és formákat. A világ kereskedelmi szerkezetének elemzése azt mutatja, hogy a feldolgozó ipar részesedése a termelést illetően állandóan nő, a kereskedelmi forgalom növekedése pedig ennek megfelelően gépekben, alkatrészekben, szabadalmi és know-how licenciák forgalmában, tehát technológia-átadásban valósul meg. A szabadalmak, licenciák cseréje a világkereskedelem legdinamikusabb ágát képviseli és növekedési hányada kétszer-háromszor meghaladja a teljes világkereskedelmi forgalom növekedését. Az integrációs folyamatok megvalósítása során legbiztatóbb a kompenzációs megállapodások gyakorlata, melynek során széles körű technológia, fegyártmány és egyéb termékek cseréje valósul meg. A nyugati államokban van olyan nézet, hogy a kelet–nyugati ipari együttműködés csak a szocialista államoknak előnyös, a nyugati gazdasági érdekek kárára. Ezzel szemben a valóság az, hogy a szocialista országok számára a kooperáció fontos, de nem döntő tényező népgazdaságuk hatékonyságának növelésére, a nyugati partnerek számára viszont a nagyobb foglalkoztatottságból adódó lényeges előnyöket nyújtja. Az ipari kooperáció fejlődéséhez az ipari tulajdon tökéletesített formái, a találmányok cseréje, közös kutatási és fejlesztési eredmények, licenciák vétele jelentős segítséget nyújtanak.

A Svájcban 1974-ben összeállított,² ún. „technológiaátadási magatartási kódex” (Pugwash-kódex) megkísérli azoknak a feltételeknek és a joggyakorlatnak körülírását,

¹ A kelet–nyugati kooperáció kilátásai az enyhülés és a korszerű tudományos-műszaki fejlődés fényében – *A. N. Bikov* (Szovjetunió)

² A technológiaátadási magatartási nemzetközi kódextervezet gazdasági hatásai – *M. B. Finnegan* (USA)

amelyeknek alkalmazását meg kell tiltani. A technológiatulajdonosok a technológiák átadásával beruházásaik nyereséges megtérülését kívánják biztosítani, a magatartási kódex célkitűzése viszont az, hogy javítsa a fejlődő országok tárgyaló erejét és kellő rugalmasságot tartson fenn a tárgyaló felek számára.

A licencügyletek során kikötött olyan záradék, amely kötelezővé teszi, hogy a licencvevő nyersanyagokat és tartalék alkatrészeket kap a licenciadótól, vagy azokat az eladó által kijelölt cégtől szerezheti be, nem iktatható a licencszerződésbe. Az előadó szerint viszont ilyen tartalmú záradékok teljes eltüntetése egyes esetekben akadályozhatja a technológiaátadást. Az alaptchnológia mellett a „kísérő technológiák” átadása során nem szabad kényszerrel alkalmazni a licencvevővel szemben, mert ezek sok esetben csupán a vevő kiadásait szaporítják.

A technológiaátadó nem szabhatja meg továbbá a vevő számára, hogy a licencia tárgyát képező terméket milyen áron hozza forgalomba. Törvénysértőek továbbá olyan szerződési feltételek, amelyek megszorításokat tartalmaznak a licencvevő számára a termelés volumenére, céljára és terjedelmére vonatkozóan, mert ezek a versenykorlátozások a vevő helyzetét potenciálisan korlátozzák a piacon, ugyanakkor az eladó helyzetét egyoldalúan erősítik.

A kódex tiltja az exportnak bizonyos piacokra történő korlátozásait és a licenciadó előzetes jóváhagyásának követelményét, valamint magasabb díj kikötését az exportra termelt javak után. Az előadó véleménye szerint viszont a korlátozásokat terjedelemben és időtartamban ésszerű határok között lehet tartani. Valamely licenciadó pl. azzal a szándékkal korlátozhatja az exportot, hogy megvédje a licencvevőjének piacát egy másik licencvevője által importált cikkek versenyétől.

A kódex a licencvevő javára biztosítani kívánja a legnagyobb kedvezmény elvét, melynek értelmében a későbbi licencvevő részére biztosított kedvezőbb feltételek automatikusan vonatkoznának az első licencvevőre. Az előadó véleménye szerint ilyen feltétel számos technológiaátadási szándékot megghiúsítana, mert nagyon nehéz a licencia helyes értékét meghatározni. Mivel a feltételek a legtöbb esetben nem pontosan ugyanazok, a mérlegelés eredménye kétséges.

A tőkés országokban a szabadalmi oltalmi rendszer a szabadalomtulajdonos számára kizárólagos tulajdonjogot biztosít, a szocialista országokban a szerzői tanúsítvány rendszere a feltaláló számára biztosít erkölcsi és anyagi elismerést,³ azonban mindezek ipari jellegű szabadalmakra vonatkoznak. Javaslat hangzott el a szellemi alkotások új oltalmi rendszerére, amely az oltalmat látszólag elvont alkotásokra is kiterjeszti. A nemzetközi szervezeteket olyan joggal kívánja felruházni, hogy minden újításra – nem kizárólagos jellegű – oltalmi bejelentéseket fogadhassanak el, továbbá a szervezetek körében „találmánybörzét” kíván létrehozni. Az alkotó egyéni érdekeltisége nem monopolisztikus jogok, hanem díjazásra való jog alakjában lenne kifejezhető.

Vajon azért importál-e többet⁴ egy ország, mert több szabadalmat jelentettek be, vagy azért jelentenek be több szabadalmat, mert többet importál az adott ország? Az előadó az NSZK és Sri Lanka, valamint Egyiptom között fennállott kapcsolatokat

³ A jelenlegi alkalmazott találmányi oltalmi rendszerekről mint távlati gazdasági tényezőkről – J. F. Boissel (Franciaország)

⁴ A szabadalommal védett import szerepe a fejlődő országokban – Dr. S. Greif (NSZK)

vizsgálta tíz év távlatában, és a következőket állapította meg: mivel a szabadalmi bejelentések jelentős változásai időben megelőzték az import változásait, a szabadalmi bejelentések befolyásolják az importot, más szóval az import nagysága a szabadalmi bejelentések számának függvénye.

Mivel a monopolisztikus jellegű magas importár szükségképpen megterheli a devizaháztartást, a fejlődő országok magas nyereségadókkal és nyereség-transzferkorlátozásokkal befolyásolják az importot. Az ipar és a mezőgazdaság kombinációjára mutató érdekes hatás, hogy az import előnye főleg a vegyi termékek terén található meg. Német eredetű növényvédőszerrel sikerült pl. a rizskártevőket és egyes növényi betegségeket leküzdeni, amelyek korábban egész földrészek rizstermését tették tönkre. A felhasználó országok a szabadalmi oltalom alatt álló import igénybevétele nélkül vagy egyáltalán nem, vagy csupán később jutottak volna a műszaki eredmények felhasználásához. A szabadalmak felhasználása import biztosítására általában nem jár a káros hatással, amelyet erről feltételeznek. Ellenkezőleg, mivel a gyakorlatba vett szabadalmak szinte kivétel nélkül az importtal függenek össze, egy ország annál fejlettebb, minél nagyobb a szabadalommal védett import volumene. További összefüggés, hogy minél nagyobb a külföldiek által eszközölt szabadalmi bejelentések aránya, annál nagyobb az egy főre eső jövedelem, tehát a munka termelékenysége.

Az egyre növekvő számú védjegy törvény⁵ a világ számos országában lehetőséget ad védjegyek bejegyzésére, ami valóban az egyetlen eszköz annak biztosítására, hogy a világutazó, aki a kedvenc vodkája vagy üdítőitala márkáját megszokta, biztos lehessen afelől, hogy ugyanazt a kiváló minőséget találja meg külföldön is, mint amit megszokott otthon. A tapasztalt védjegy tulajdonos gondja és alapos mérlegelés tárgya, hány országban jegyezteti be tetemes költségek ráfordításával védjegyeit. Nem közömbös tehát, milyen oldalmat biztosítanak a védjegy törvények és a bejegyzésből eredő előnyök arányban állnak-e a várható gazdasági haszonnal.

A legutóbbi években több mint 100 ezer⁶ külföldi szabadalmi bejelentést nyújtottak be amerikai állampolgárok és vállalatok Európában. Az, hogy az amerikaiak a szabadalmi bejelentésekre viszonylag nagy összegeket fordítanak, azt mutatja, hogy számukra előnyös és érdemes külföldi szabadalmi bejelentéseket tenni. Az Európai Szabadalom bevezetésére tervezett nemzetközi egyezmény, az Európai Szabadalmi Hivatal létesítése és a Szabadalmi Együttműködési Szerződés (PCT) alkalmazása Európában a következő években a szabadalmi jog gyakorlatában várhatóan jelentős változásokat eredményez.

A nemzetközi kooperációt a kapitalista világ termelésében és annak külkereskedelmében manapság alapvetően a multinacionális vállalatok határozzák meg. Míg 1937-ben a nemzetközi kartellek ellenőrzése a tőkés külkereskedelmi forgalom mintegy 30–40%-ára terjedt ki, addig a nemzetközi monopóliumok jelenleg a tőkés világkereskedelemnek csaknem 2/3-át ellenőrzik.

A tudományos-műszaki és technológiai eredmények cseréje, amely az iparjogvédelem normái szerint megy végbe, néhány év óta nagyobb pénzügyi volument mutat a multinacionális tőkés vállalatok üzletmenetében, mint a szokásos kereskedelemről eredő

⁵ A védjegyek gyakorlati értékéről – *N. Landau* (USA)

⁶ Tudományos-műszaki jogvédelem és a szocialista gazdasági integráció – *Dr. H. Lüth* (NDK)

bevételek. Az USA-ban 1971-ben a vállalatok bevételeinek több mint 70%-a technológiák cseréjére irányuló licencszerződésekre esett.

A kelet–nyugati gazdasági együttműködés keretében⁷ a KGST-tagállamok és az iparilag fejlett kapitalista országok között ipari együttműködésre vonatkozóan eddig már több mint ezer megállapodás született. Ezek közül mintegy 40% licencszerződéseken alapszik, 19% ipari kutatásra, 10% pedig harmadik országokban létesítendő közös vállalkozásokra vonatkozik. Becslések szerint a kelet–nyugati licenakereskedelem ma a világ licenakereskedelmi összforgalmának 10–12%-át teszi ki és várható, hogy a jövőben tovább fokozódik. Az elmúlt évek során a KGST-országok évente átlagosan kb. 14–15 ezer szabadalmi bejelentést nyújtottak be a külföldön, és mintegy 9–10 ezer szabadalmat meg is szereztek. A KGST-országokban a külföldi szabadalmi bejelentések számának fokozatos növekedését is meg lehet figyelni, aminek okai a szocialista gazdaság szilárd fejlődése, a KGST-országok új technológiapiaciának jelentékeny kapacitása, valamint az ipari kooperáció egyre szélesebb lehetőségei voltak. 1965. évben pl. a Szovjetunióban 1250 külföldi szabadalmi bejelentést tettek, az utóbbi években ez a szám évente 6000-re emelkedett. Míg 1965-ben 79 külföldi bejelentő kapott szovjet szabadalmat, az utóbbi években kb. 2500 évente. A környezetvédelem problémái pl. könnyebben lennének megoldhatóak, ha a nemzetközi szabadalmi dokumentációs rendszer (INPADOC) keretein belül szabadalmi dokumentáció-alrendszert lehetne létesíteni a környezetvédelemre, párhuzamosan szakmai tájékoztató kiadásával, amely ezen a területen technológiai licenciaajánlatokat hirdetne.

Az Európában végbemenő enyhülési folyamat megvalósítása során jelentős szerepet játszik a rendszerek közötti gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolatok további elmélyítése.⁸ A helsinki záróokmányban kifejezésre jutó új szempontok szerint hosszú lejáratú kooperációs kapcsolatokat kell kialakítani, melyek során az együttműködés formáit kell kiszélesíteni, a kooperáció mértékét kell növelni és az együttműködés jogi alapjait kell tökéletesíteni. Ennek az új külkereskedelmi politikának legjelentősebb megnyilatkozása a KGST-tagállamok kormányainak az Európai Gazdasági Közösséghez intézett javaslata, mely kölcsönös kapcsolatok alapelveiről szóló megállapodás kötését javasolja. A különböző gazdasági rendszerek kapcsolatai jogi szabályozásának alapvető feltétele, hogy a résztvevő államok egymás tulajdoni és jogrendszerét korlátozás nélkül elismerjék. Az iparjogvédelem szakterületén ez azt jelenti, hogy minden államnak joga van iparjogvédelmi rendszerét saját társadalmi körülményeinek megfelelően kialakítani. Ma a rendszerek közötti gazdasági együttműködés széles körű kibontakoztatási folyamatának csak a kezdeténél tartunk, és egyáltalán nem vagyunk abban a helyzetben, hogy minden problémát átlássunk. A problémák megoldása során tisztázni kell, hogy a növekvő kooperáció a két rendszer alapvető ideológiai és társadalmi különbségét nem csökkenti, és a megállapodásokat a nemzetközi szabályozás, a nemzetközi jognak alárendelt normák alapján kell megkötni.

⁷ A kelet–nyugati gazdasági együttműködés szabadalmi és licencia vonatkozásai – *S. I. Simanovsky* (Szovjetunió)

⁸ A szocialista és kapitalista államok nemzetközi ipari kooperációs kapcsolatainak fejlődéséről – Prof. Dr. M. Müller (NDK)

A hosszú lejáratú ipari együttműködés várhatóan különösen a kutatás és fejlesztés területén, a találmányok és a know-how kicserélésében, nagyberuházási tervek kooperációs megvalósításában, közös vállalkozások alapításában fog jelentkezni.

A licenciaszerződések tárgyük szerint⁹ *tiszta szabadalmi licencia, szabadalmi és know-how gyártási licencia és tiszta know-how (üzemi titok) szerződések* csoportjai szerint osztályozhatók. A licenciaszerződések kizárólagos jellegének kikötése olyan intézkedés, amely közel kerül a szabadalom, ill. a know-how tulajdoni átruházásához, mert a licenciaadónak csupán értékétől megfosztott formális joga marad szabadalmának saját célú felhasználására. A szabadalmi licencia csereszerződés általában feltételezi, hogy a két fél a licenciaszerződésben lekötött szakterületeken egyenlő erős legyen. Így tudják biztosítani a kölcsönös teljesítések kiegyensúlyozottságát, ezért az ilyen csereszerződés lehet mindkét fél számára díjtalan.

A nemzetközi kooperáció keretein belül a licenciaszerződéssel átadott technológiának kell megkülönböztetett lehetőséget tulajdonítani, mert nem csupán egy partner ipari teljesítő képességét növeli, hanem a teljes népgazdaság számára jelentős.

Az ipari kooperációban a licenciavevő számára nagy jelentőségű, ha a licenciaeladó áruvédjegyét használhatja. A licenciavevő ily módon részesül az eladó termékének jó hírnevéből, amely számára a piacon nem elhanyagolható előnyöket biztosít.

Az eladó számára viszont fontos, hogy a piacra kerülő termék kielégítő minőségű legyen, ugyanis a vevő nem tud megkülönböztetést tenni a vásárláskor, vajon a licenciaadó termékét vagy a kooperáció keretében más cég által gyártott terméket vásárol-e meg. Gyakran előfordul, hogy a licenciavevő saját áruvédjegyét kapcsolja a termékhez utalással a licenciaeladóra azzal a toldattal, hogy gyártotta XY licenciája alapján. Ez a gyakorlat széles körben elterjedt, kivéve a fogyasztási cikkeket előállító iparágakat. A licenciaügylet során a védjegy eredetjelző, minőségvédő és nem utolsó sorban reklámfunkciója jelentős szerepet játszik, és ezeket a hatásokat mindkét fél kihasználhatja.

A spanyol beviteli szabadalom¹⁰ az ipari tulajdon körébe tartozó intézmény, melynek célja, hogy főleg gazdaságpolitikai eszközként előmozdítsa a belföldi ipari tevékenységet és megkönnyítse az ország gazdasági fejlődését. Csupán viszonylagos újdonságot igényel és 10 évi oltalmi időt biztosít a bejelentőnek. A statisztika számai azt mutatják, hogy az összes szabadalmi bejelentések számának mintegy 8%-a beviteli szabadalom kérésére irányul, de ezek közül a tényleges gyakorlatbavétel aránya 46% a találmányi szabadalmak 17%-os arányával szemben. A beviteli szabadalmak 53%-a külföldi, mert a technológiaátadás az esetek nagyobb részében külföldről történik. Spanyol szabadalmak beviteli szabadalmának hasznosítására rendszerint akkor kerül sor, ha a külföldi feltaláló vagy jogutódai rendelkeznek a szabadalom felhasználásához szükséges know-how-val és a spanyol licenciavevő keresi és meg is kapja az együttműködéshez a lehetőséget. Ennek az intézménynek sajátossága, hogy oltalom nyerhető egy külföldi szabadalomban ismertetett találmányra vagy nem szabadalmaztatott találmányra, amely külföldön valamilyen módon ismertté vált (személyes közlés, folyóirati publikáció, kiállítási bemutatás stb.). A viszonylagos újdonság esete akkor áll fenn, ha a találmányt Spanyolországban nem használták fel, nem hozták nyilvánosságra. A külföl-

⁹ Az iparjogvédelem különböző intézményeinek szerepe – Dr. G. Hoepfner (NSZK)

¹⁰ Spanyol beviteli szabadalmakról – Dr. M. Sunol (Spanyolország)

dön történt hasznosítás nem jön számításba. A törvény az uniós elsőbbség jogát mindenképpen figyelembe veszi, mert a találmányi szabadalom elsőbbséget élvez egy éven belül a beviteli szabadalommal szemben. A 10 évi oltalmi idő alatt a beviteli szabadalom kizárólagossági jogot biztosít a találmány ipari felhasználására Spanyolországban, azonban előírás, hogy azt 3 éven belül valóban gyakorlatba kell venni és ezt bizonyítani is szükséges.

Az Egyesült Államok trösztellenes törvényeinek rendelkezéseit¹¹ a közös vállalkozások létrehozása során figyelembe kell venni, mert a feleket nem várt meglepetések érhetik. E törvény alapján illegálisnak lehet tekinteni egy nemzetközi közös vállalkozást, ha kiküszöböli a közvetlen versenyt az Egyesült Államokon belül vagy az Egyesült Államokba irányuló import esetében. E felfogás szerint a közös vállalatok szabályszerű működése attól függ, hogy a szóban forgó ágazatban mekkora a vezető vállalat piaci részesedése; az utóbbi néhány évben ezek a hányadok nőttek, vagy csökkentek-e, milyen volt az anyavállalatok piaci részesedése a közös vállalat létrehozását megelőzően. Az Egyesült Államok bíróságainak felfogása szerint illegális például a fúzió, ha a közös vállalkozás révén létesült új vállalat kellően nagy volt ahhoz, hogy a piaci erőnek egyik szintről a másikra való átbillenésével fenyegetett, vagy tisztességtelen versenynek tűnt. A közös vállalatot alapító szerződések, a licenciamegállapodásokra vonatkozó bizonyos korlátozások ugyancsak megsérthetik a trösztellenes törvény rendelkezéseit. Az Egyesült Államok Igazságügyi Minisztériumának 1972. évi memoranduma megállapítja, hogy szabadalmakkal kapcsolatban területi korlátozásokat általában csak úgy lehet kikötni, ha a külföldi szabadalom használatát engedélyezik, és a licenciatevényt a külföldi szabadalom által érintett területi joghatóságra korlátozzák. Ahol szabadalom és know-how együtt szerepel a szerződésben, a know-how-ra ugyanolyan korlátozásokat lehet bevezetni, mint a szabadalomra. Ahol a know-how egymaga szerepel, valamivel több korlátozás szükséges azonban általában segéd szerepet tölt be a megállapodás fő feladatának teljesítése során. E korlátozások megfelelő fogalmazás esetén törvényesek lehetnek. Ha a know-how a külföldi ország törvénye szerint szabadalmaztatható, a területi korlátozások úgy hozhatók létre, hogy a külföldi, nem pedig az Egyesült Államok szabadalmi jogait adják át. Ha a know-how nem szabadalmaztatható, az Egyesült Államokba történő reexportra vonatkozó területi korlátozások nehezebb trösztellenes kérdéseket vetnek fel. Ugyanakkor más külföldi piacokon az eladásokra vonatkozó korlátozások nem befolyásolnák az Egyesült Államok külkereskedelmét, ezért nem tartoznak a trösztellenes törvényhözás hatálya alá. Ez természetesen nem zárja ki, hogy e korlátozások ne sértsék meg más országok trösztellenes törvényeit.

A know-how a tudományos-műszaki információ egyik legjelentősebb kategóriája,¹² amely a szocialista és a tőkés országok közötti csere tárgyát képezi. A know-how fogalmkörébe eső információk tartalmukat illetően nagyon sokoldalúak, közös jellemzőjük azonban, hogy valamennyi a tudás és a tapasztalat bizonyos kombinációjával foglalkozik. Többen – így az AIPPI Magyar Csoportja is – a know-how-t úgy tekintik, hogy egyenértékű a gyártási titokkal, a korlátozott számú személy rendelkezésére álló

¹¹ Az Egyesült Államok trösztellenes törvényének hatása a technológiaátadásra – G. Lőrinczi (Egyesült Államok)

¹² A know-how védelme a kooperációban – R. L. Nariskina–M. L. Gorodisski (Szovjetunió)

információkkal. Az előadók szerint azonban a know-how fogalomkörébe a meghatározás egyik jegyeként a titkossági vonás beiktatása aligha tekinthető ésszerűnek. A szerződések gyakorlatában rendszerint lehetetlen világos megkülönböztetést tenni a titkos és az általánosan megszerezhető információk között. Az AIPPI 1972. évi mexikói kongresszusa is a know-how fogalmának tág értelmezését vette alapul, amely a titkosságot csupán az ilyen információ jogi védelmének előfeltételül tekinti. A know-how átfogó meghatározását nemcsak nehéznek, hanem egyébként szükségtelennek is tartják, mert a know-how anyagok jellegzetessége, hogy az információk elválaszthatatlanok magától a termeléstől. Az ipari kooperációra vonatkozó, know-how-t is tartalmazó szerződésekben meg kell oldani azt a problémát: ki és milyen mértékben fogja használni az információt tanulmány vagy know-how alakjában. Véleményük szerint a speciális szerződéses viszonyok szabályozásánál fel kell használni a kollíziós módszert. A kollízió alapjául ajánlatos alapul venni annak az országnak a törvényét, jogrendszerét, ahol az átadott know-how-t felhasználják.

Licenciaszerződéseknel egyik legfontosabb kérdés a szerződés tárgyának¹³ lehetőleg pontos meghatározása. A szabadalom oltalmi körét szinte minden szabadalmi rendszerben az igénypontok határozzák meg, azonban az igénypontok értelmezése, tehát a szerződés tárgyának magyarázata nagyon eltérő lehet. Különösen áll ez akkor, ha a szerződő felek különböző országokból származnak, ezért eltérő jog- és szabadalmi rendszerekhez tartoznak. Éppen ezért nagyon hasznos lenne a szabadalmi igénypontok értelmezésére nemzetközi szabályokat kidolgozni, ezzel fokoznánk a licenciat forgalom jogbiztonságát. Az ekvivalencia elmélet alkalmazása a találmány tárgyának és a találmány oltalmi körének megállapításánál sok tisztázatlanságot rejt magában, mert már a fogalom sem világos teljes mértékben. Nem lehet mindenkor teljesen pontosan, egyszerűen és kétséget kizáróan megszabni, hogy a találmány oltalmi köre milyen messze esik a találmány lényegétől. Véleménye szerint a legjobb megoldás az lenne, hogy a szabadalmi igénypontok értelmezésénél csupán a betű szerinti jelentésüket vesszük figyelembe, tehát feltételezzük, hogy a szabadalmi igénypontok szabják meg a találmány oltalmi körét. Minden fogalom csak azt jelentheti, amit a műszaki nyelvben általában az egyes fogalmakon értünk.

A kelet-nyugati védjegymérleg¹⁴ azt mutatja, hogy erősen pozitív a Közös Piac országai javára, mert utóbbiak lényegesen több védjegyet jelentenek be a szocialista országokban, mint fordítva a Közös Piac területén. Ez bizonyára elsősorban a gazdasági struktúra különbözőségére vezethető vissza, részben azonban azt a tényt is tükrözi, hogy a nyugati országokból nagy mennyiségű készterméket exportálnak a szocialista országokba, melyek túlnyomó része védjeggyel van ellátva.

Az iparjogvédelem normái a nemzetközi ipari kooperáció fejlődésében,¹⁵ úgyszintén az emberiség kulturális, tudományos és gazdasági előrehaladásában jelentős szerepet játszanak, de ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a hátrányos gazdasági és szociális jelenségeket, melyeknek problémáit meg kell oldanunk. Szükséges, hogy a

¹³ A szerződés tárgyának meghatározása – S. Peszkowsky (Lengyelország)

¹⁴ Az EGK országai védjegyllicencia szabályozása – A. Mühlendahl (NSZK)

¹⁵ Az iparjogvédelem jelenlegi szabályozása, gyakorlata és jövőbeli fejlődése a latin-amerikai országokban – Prof. R. Medina (Mexikó)

fejlődő országok gazdasági átalakulásának folyamatát visszafordíthatatlannak tekintjük, és ismerjük fel annak szükségességét, hogy egyensúlyt kell tartanunk az előrehaladott technológiával rendelkező államok és azt nélkülözők között. Szoros értelemben véve az iparjogvédelem szabályainak feladata, hogy megvédje a szabadalom, a védjegy tulajdonosának jogait, másrésztől azonban a technológia átadását szabályozó előírások célja, hogy megvédje e jogok használóit a szabadalom, a védjegy vagy a technológia tulajdonosaival szemben ezekben a jogviszonyokban. A licenciavevő országokban azonban óvni kell a gazdaságot is a túlzott licenciadíjak kívánalmaival szemben, mert ezek a gazdasági terhek a termékek és szolgáltatások költségeit növelik.

Találmányokkal, know-how-val és a szellemi tulajdon tárgyival kapcsolatban¹⁶ arra a kérdésre is választ kell adni, mi történik, ha a jog nem áll fenn, vagy a szerződésben meghatározott eredmény nem biztosítható. A hiányosságokért való szavatosság a svájci kötelmi jog szerint jogért való szavatosság esetében 10 év alatt évül el, míg a kellékszavatosság elévülése 1 évvel az átadás után következik be. E kérdéssel kapcsolatban nemzetközi magánjogi megfontolásokból kifolyóan azt kell megállapítani, hogy melyik ország jogát kell alkalmazni a szavatossági felelősség, az eljárás és az igények elévülése tekintetében. A hiányosságokért való szavatosság elévülése egy évvel az átadás után következik be. A Svájci Szövetségi Bíróság egy döntésében úgy határozott, hogy a szavatossági igényekre vonatkozó eljárásra és annak határidejére nézve annak az országnak joga irányadó, ahol a vásárolt dolog a vizsgálat időpontjában található. Ugyancsak a Szövetségi Bíróság állapította meg, hogy a szavatossági idő elévülésére nézve a vevő lakóhelyén érvényes nemzeti jog alkalmazandó. Ez annak a jogi felfogásnak a következménye, hogy az elévülés nem eljárási jogi, hanem anyagi jogi intézmény, szemben az angolszász jogfelfogással, amely az elévülést eljárásjogi intézményként kezeli.

A latin-amerikai országok a XX. században a külföldről behozott technológiák engedélyezése során állami beavatkozást alkalmaztak a licenciamegállapodások felülvizsgálatával,¹⁷ továbbá mérlegelés tárgyává tették az ipari tulajdon korábbi egész oltalmi rendszerét abból a célból, hogy azt saját fejlődési szükségletükhöz alkalmazzák. Az állami beavatkozás módszerei közül legfontosabb a licenciamegállapodások és technológia-átadási megállapodások lajstromba vétele. Az 1974. évi argentin törvény a legfejlettebb jogalkotás ezen a téren, amely azt irányozza elő, hogy a hatóságok a szerződések jóváhagyását megtagadhatják, amennyiben a megszerzendő technológia ellentétes a hazai politika céljaival és a fejlesztési célkitűzésekkel, az országban ismert technológiai szinthez képest magasabb színvonalat nem képvisel, vagy nem ad megfelelő garanciát a licenciavevő számára a szerződés teljes értékű megvalósítását illetően.

A legutóbbi öt évben fokozott figyelmet fordítottak az ipari tulajdon rendszerének felülvizsgálatára és újabb rendelkezéseket is hoztak. A Cartagenai Megállapodás például a szabadalmakra nézve több fontos megállapítást tartalmaz.

A latin-amerikai országok legújabb törvényhozása világosan mutatja azt a tendenciát, hogy felhagytak a múlt századvégi liberális törvényhozás koncepciójával, melynek

¹⁶ A hiányos szolgáltatás kifogásolása eszmei javakra vonatkozó szerződéseknél – Prof. Dr. A. Troller (Svájc)

¹⁷ Ipari tulajdon Latin-Amerikában – Prof. Arracama-Zorraquin (Argentína)

főfeladata a feltaláló védelme volt. Ezt az elvet a közérdek védelmével helyettesítették, ily módon segítve az ipar fejlesztését.

Brazília mindig ösztönözte¹⁸ külföldi vállalatokkal technológia-átadásokra vonatkozó szerződések kötését, azonban adóügyi szabályozásokkal korlátozta, hogy a licenciadíjak ne haladhassák meg a termék számlázott értékének 5%-át. A kormány egyes termékcsoportokat jelentősebbnek minősíthet a brazil gazdaság szempontjából, és a licenciadíj mértékét ettől függően limitálja. A szabályozások másik csoportja főleg a valutaátváltási problémákkal kapcsolatos, melyek a külföldi kooperációs szerződésekből származnak. Így a szabadalmi és védjegylicencia-díj átutalásának feltétele, hogy a származási országban a szóban forgó szabadalom vagy védjegy fennálljon. Egy másik törvény a gazdasági hatalommal való visszaélésekkel foglalkozik, és tiltja többi között az árdiszkriminációs és fenntartásos záradékot. A kooperációs megállapodásokra nézve az Országos Találmányi Hivatal jóváhagyási hatáskörrel rendelkezik. A védjegylicencia-szerződésekre nézve például előírja, hogy azoknak a minőség ellenőrzésére vonatkozó záradékot kell tartalmazniuk. Megtiltja továbbá a törvény a licenciaszerződésekben a díjak fizetését és átutalását az esetben, ha a szabadalmat vagy a védjegyoltalmat nem Braziliában adták, ha az oltalmat nem nemzetközi egyezményi elsőbbségi igény alapján kérték, ha a szabadalmi vagy védjegyoltalom már nincs hatályban, illetve az eredeti lajstromozást megújították.

Az előadó tárgyilagosan megemlítette, hogy e rendelkezések némelyike kritika tárgyát képezi, mert például az elsőbbségi igénnyel való bejelentés szabadalmaknál a Párizsi Unió értelmében csupán jog, de nem kötelezettség. Az 10 éves védjegyoltalom lejártja után a licenciadíj tilalma pedig a védjegyoltalom alapvető elvével kerül ellentétbe, hiszen a jó védjegyek annál jobbak, minél idősebbek, minél nagyobb goodwillt képviselnek.

Az UNCTAD tanulmánya szerint¹⁹ körülbelül egy millió védjegyet jegyeztek be a harmadik világ országaiban, és ezek 56%-a külföldiek, főleg nyugatiak javára került bejegyzésre. A nyugati védjegyekkel szemben a harmadik világ országai elsősorban azt a kifogást hozzák fel, hogy a védjegyek költségei visszahatnak az árra és gyakran felárat okoznak. A nyugati termékek védjegyei jelentős hírnévnek örvendenek, ami megnehezíti a fejlődő országok termékeinek hazai bevezetését. A fejlődő országok különböző intézkedéseket hoztak máris reakcióként a kedvezőtlen hatások ellen. Ezek között figyelemre méltó Pakisztán 1975. évi rendelkezése, amely a gyógyszeripari termékek védjegyeit betiltotta, vagy Mexikó 1976. új védjegy törvénye, amely a nemzeti védjegy használatát a külföldi védjeggyel párhuzamosan kötelezővé tette. A harmadik világ állásfoglalásai körében mindenekelőtt az merül fel, hogy a nyugati védjegyek egyeduralma ellen elsősorban saját védjegyek kialakításával vehetik fel a küzdelmet. A meglevő néhány példa – kávé Elefántcsontparton, kőolajtermékek Algériában, dohány és rum Kubában – máris meggyőzőnek tűnik. Az államosított ipar pedig lehetőséget teremthet többé-kevésbé nemzeti védjegypolitika kialakítására. Alkalmazni kell továbbá a meglevő védjegy törvények jogi eszközeit, így például a bejegyezhetőség világos és egyszerű kritériumainak

¹⁸ Az ipari tulajdon oltalmára vonatkozó brazil tapasztalatok – Prof. de Froes (Brazília)

¹⁹ A nyugati védjegyek és a fejlődő országok – Y. Plasseraud (Franciaország)

következetes alkalmazását vagy a felszólalás gyakorlását használat elmulasztása miatt és általában a szakértelem fokának emelését.

A KGST-tagországok 1975-ben többoldalú egyezményt írtak alá²⁰ a találmányi bejelentések kidolgozása és követelményeinek egységesítése tárgyában. Az egyezmény központi célkitűzése, hogy hatásosabbá tegye a találmányi oltalmi jogok kölcsönös megszerzését, főleg a KGST-országok tudományos-műszaki együttműködése keretében elért eredmények tekintetében, a KGST komplex programban kitűzött feladatok teljesítése során.

A nemzetközi ipari együttműködés szabadalomdokumentáció nélkül²¹ egyáltalán nem lehetséges. Szellemi tulajdon hasznosításra történő felajánlásához jól működő szabadalominformációs rendszer szükséges. A világon évente megjelenő körülbelül 250 000 eredeti szabadalmi irat fontos tulajdonképpen az ipari együttműködés szempontjából, mert az ismételt bejelentések a dokumentáció számára nem jelentősek. A jól működő dokumentációs rendszer lehetőséget nyújt arra, hogy felvilágosítást kapjunk a versenytárs-vállalat gazdasági tevékenységéről és exporttevékenységéről különösen a szabadalomcsalád-szolgáltatás révén, melyben meg lehet találni a további rokonbejelentéseket. A jól működő szabadalomdokumentáció tehát elsősorban gazdaságossági szempontokból fontos. A szabadalmi iratok nagy száma miatt ezt a feladatot csak elektronikus adatfeldolgozással lehet megoldani, ami nagyfokú szervezési előmunkálatokat igényel. A WIPO kezdeményezésére ezért szerződést írtak alá, melynek tárgya a nemzetközi szabadalomdokumentációs központ (INPADOC) felállítása Bécs székhellyel. E központ két alapszolgáltatást végez: szabadalomcsalád és szabadalomosztályozási szolgáltatásokat ad a hozzá fordulóknak. Az egyes nemzeti szabadalmi hivatalokkal kötött megállapodások biztosítják, hogy 25 ország géppel olvasható alakban elküldi a bibliográfiai adatokat az INPADOC részére. 1976 eleje óta az INPADOC hetenként kiadja szabadalmi közlönyét, ami helyettesíti a nemzeti szabadalmi közlönyök időrabló olvasását.

Az ipari tulajdonra vonatkozó jogokat tartalmazó kooperációs szerződésekre nagy befolyást gyakorol az Európai Gazdasági Közösség alapító szerződése,²² melynek előírásai a tagállamok nemzeti törvényei előírásaival szemben elsőbbséget élveznek. E szerződés messzemenő korlátozásai azonban akkor is érvényre jutnak, amikor a két szerződő fél székhelye ugyanazon tagállamban van. Az sem közömbös, hogy az Európai Közösség Bizottsága jogellenes tevékenység esetén 1 millió egységig (USA \$) terjedhető pénzbírságot is kiszabhat, legfeljebb azonban az elért évi üzleti forgalom 10%-ig. Figyelemre méltó, hogy ezeket a pénzbírságokat olyan cégekkel szemben is meg lehet állapítani, melyeknek székhelye az Európai Közösségen kívül van.

A kartelljogi előírások körében az EGK szerződés 86. §-a szerint tilos a monopóliumhelyzet kártékony kihasználása a Közös Piac országaival és minden olyan megállapodás, amely a tagállamok közötti kereskedelem káros befolyásolására alkalmas. Az ún. Európai Bíróság a „Parke Davis”-ügyben hozott döntésében azt a megállapítást

²⁰ A találmányok jogi oltalmának előmozdítása a bejelentési előírások egységesítésével – E. Beck (NDK)

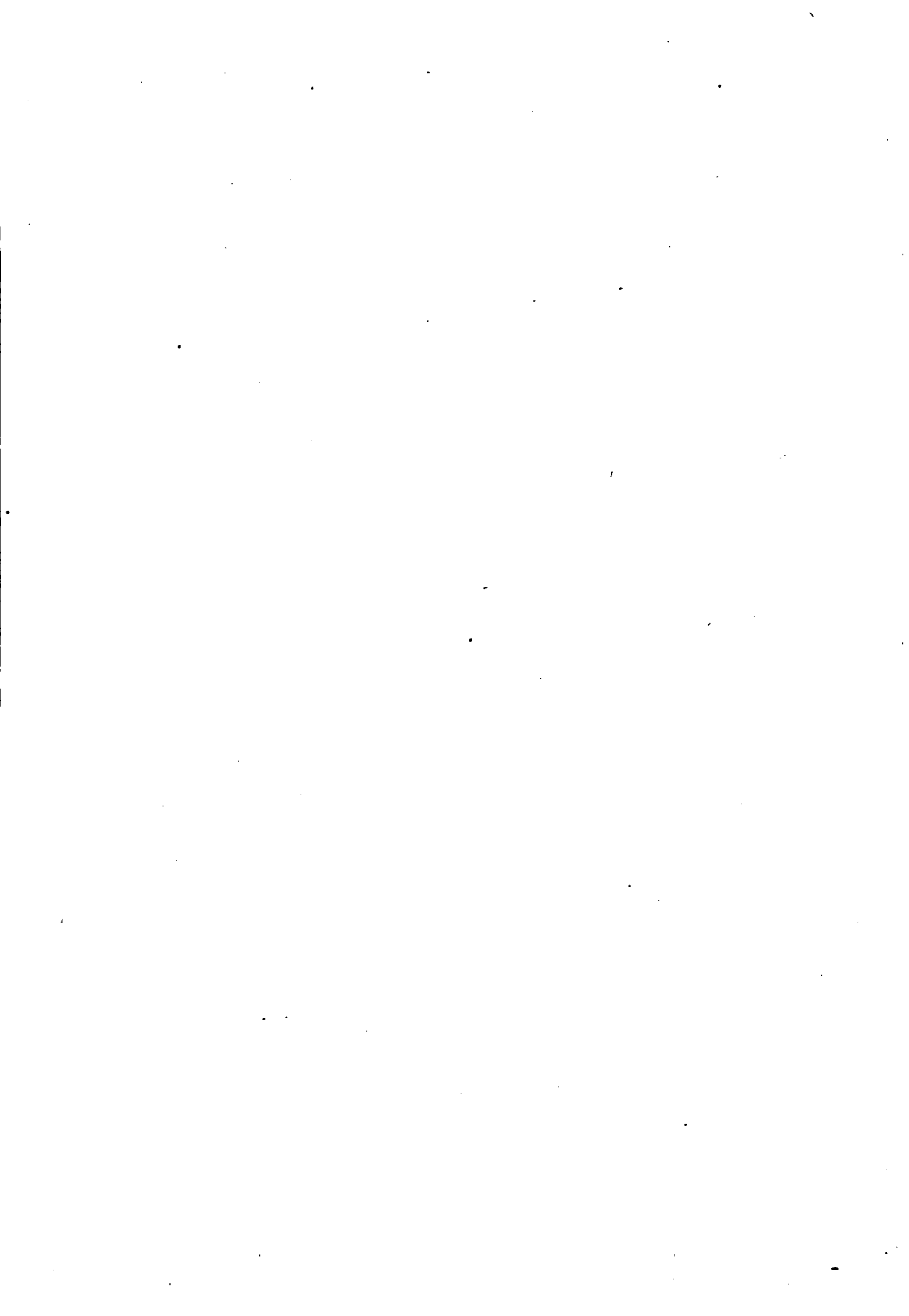
²¹ A szabadalom-dokumentáció szerepéről a kooperációban – O. Auracher (Ausztria)

²² A szerződési szabadság korlátai kooperációs szerződések kötésénél – W. Seeger (NSZK)

tette, hogy a szabadalomtulajdonos számára a szabadalomból eredően nem vonható le olyan következtetés, hogy a szabadalmi jogok gyakorlása beleütközik az EGK szerződés tiltó rendelkezéseibe (85–86. §). A szabadalomtulajdonos alapvető jogait az említett szerződés nem korlátozza, azonban a jogok gyakorlását korlátozhatja. Az ipari tulajdonra vonatkozó jog fennállása és a jog gyakorlásának korlátozása között ilyen természetű megkülönböztetés korábban az iparjogvédelemben nem volt ismert. Az Európai Bíróság felfogása szerint az EGK szerződés 85. §-ával összeegyeztethetetlen, hogy a szerzői joggal rokon jogi oltalom vagy védjegyoltalom alapján az áruk párhuzamos importját megtiltsák. Ezzel az Európai Közösségen belül az oltalmakat illetően a területi elv gyakorlatilag megszűnt.

Az EGK szerződés 30. §-a továbbá mennyiségi, import- és exportkorlátozásokat is tartalmaz. Az Európai Bíróság egy döntése (HAG-eset) a közös piaci országokban a szabad áruforgalomra vonatkozó rendelkezésekbe ütközőnek minősítette olyan termék forgalmának megtiltását, melyet egy tagállamban védjeggyel láttak el, a másik tagállamban pedig eredetét ugyanolyan védjegy oltalmazza.

Az Európai Bíróság e döntéseiből olyan fejlődési irányt lehet megállapítani, hogy az oltalmi jogok a Közös Piaci országokban lényegében ugyanolyan hatást fejthetnek ki, mint eddig külön-külön az egyes nemzeti területeken. Az Európai Közösség Bíróságának döntései szerint a jövőben tilos a kizárólagos licencia, mert ez versenykorlátozást jelent és szűkíti a licenciadó szabadságát. Ebben az esetben tehát a licenciatevő kap védelmet függetlenül attól, hogy akar-e ilyen védelmet, vagy sem. Tilos továbbá a licenciatevő területi korlátozása. Nincs megengedve a szabadalom fennállását illetően a meg nem támadási záradék kikötése sem, mert a licenciatevő szerződéses versenykorlátozását eredményezi.

A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA

A tények lázadása a nemzetközi magánjog ellen

MÁDL FERENC

I. BEVEZETÉS

1. § Nagyobb rendet
2. § A rendszerezés értékéért
3. § A tények lázadása a régi rend ellen

II. A LÁZADÁS JOGTUDOMÁNYI FELFOGÁSA: A NEMZETKÖZI MAGÁNJOG ELÉGTELEN METAMORFÓZISA – ÚJ RENDSZEREK SZÜLETNEK

4. § A tőkés országokban (Anglia – Amerika – a kontinens): gyakorlat kevés elmélettel, avagy a pragmatizmus uralma
5. § A szocialista országokban: a gyakorlati elméletet, az elmélet helyet keres

III. A LÁZADÁS ÉS FELFOGÁSÁNAK ÁLTALÁNOS TAPASZTALATAI

6. § Tények a tények lázadásának felfogásáról
7. § Egyezések és eltérések az elméletek ajánlatában
8. § Névháború és a helyes meghatározásokról
9. § Az elméleti koncepciók érettségi szintjéről

IV. MERRE TOVÁBB? A NEMZETKÖZI MAGÁNJOG ISMÉT KLASSZIKUS LESZ – A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA: „HA MÁR VAN ILYEN, EL KELLENE ISMERNI”

10. § A tények Magyarországon
11. § Jogtudományunk eddigi válasza
12. § Az új válasz rendszerelméleti követelményei
13. § A nemzetközi magánjog nem átfogó megoldás, de ismét klasszikussá válik
14. § A jogág sem válasz a „kívül maradt” joganyagra
15. § A nem nem válasz
16. § E tanulmány válasza: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga összefüggő komplex jogterület és diszciplína („ha már van ilyen, el kellene ismerni”)
  - a) A normatív oldal indokai
  - b) Jogterület versus jogágszat
  - c) Határok, határszéli együttműködés, belső differenciálódás
  - d) A diszciplína és indokai
  - e) A név – háború nélkül
  - f) A mondottak értelme a korszerű oktatásig

I. Bevezetés

1. § Nagyobb rendet
2. § A rendszerezés értékéért
3. § A tények lázadása a régi rend ellen

1. § Nagyobb rendet

1. „A szavak bölcsebbek a gondolatnál” – mondja valahol Babits.¹ Bár így volna a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga”-ról szólva is! Bár ez a négy szó egyértelműen el tudná mondani, hogy mit jelentenek! De nem tudják. A hiba azonban nem a szavakban, nem nyelvünkben, hanem bennünk van: a jogtudományban, hogy ebben a világban, ti. a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseinek sokaságában az önmagukban világos szavak mögé még nem tudott világos tartalmat építeni. Az, hogy ez az idézőjelbe tett négy szó világos, netán bölcs válasz legyen arra a mögüle kitetsző kérdésre, hogy létezik-e ilyen tudományosan értelmes kategória (diszciplína, jogágazat, szabályösszesség vagy bárminek is nevezzük a végén), sok tényen és körülményen múlik. Egyebek között azon, hogy valamilyen ésszerű ismérvek alapján rámondható-e a valamely jogszabályösszességre és jogtudományi gondolatösszességre: ezek a jog és a jog és a jogtudomány egészén belül összetartozó egységek. Összetartozó egységek, mert alkotó elemeik egymásba játszanak, egymásból élnek, egymást feltételezik, közös közvetlen rendeltetésük, ha egyikük elbukik, pótlásáig az egész egység vérzik és az egészből jön az analógiák, hézagöltés vagy általános elvek képében a segítség. A minden mindennel összefüggőn belül az az egységgé szerveződöttség nyilván a más egységektől való viszonylagos elkülönültség jelenségével is jár, az egység mellett még más egységgel való nem-egység is kell szóljon. Nos, hogy van-e ilyen, hogy „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga” néven nevezhetünk-e valamit ilyen egységnek, ezt kellene itt végiggondolni. Rendet teremteni a szavak és a tények viszonyában és növekvő zavarában. Ha ez valamennyire is sikerülne, akkor igazságot tehetnék Babits szavainak: nagyobb rendet teremtenénk gondolatainkban, felruháznánk őket az elméleti és gyakorlati következtetések nagyobb bölcsességével.

2. § A rendszerezés értékéért

2. Na de hát miért van erre – ilyen írásra is – szükség? Nem kitalált probléma tudálékos megoldására tett kísérlet az egész? Ha máshol azt kellett mondani, hogy csak a valósággal vívódó elméletnek van értelme,² akkor itt mi a mentség erre az elméleties kérdésre?

Hát legalább két mentséget el lehet mondani. Az egyik, hogy ez az írás a jogtudományi ismeretek rendszerezéséhez kíván hozzájárulni; márpedig a rendszerezés időnként önmagában is szükséges és hasznos időöltés: régi fogalmak pontosításaihoz, új tények és körülmények fogalommá sűrítéséhez, elvek jobb megfogalmazásához és

¹ *BABITS MIHÁLY*: Könyvről könyvre (Magyar Helikon, Budapest 1913), „Minden a szón múlik” c. rész (184. old.)

² *L. MÁDL* (1), 65. és kk. old.

értelmezéséhez, mindezeknek tisztább illeszkedéséhez, rendszeréhez vezet – s ez önmagában is része az adott tudomány fejlődésének. Az ilyenfajta enciklopédiás rendszerezés különösen mellőzhetetlen, ha enciklopédiaírásról van szó, mint ahogy jelen esetben – felkérés folytán – erről van szó.³ Az enciklopédia lényege (nagyon idekiváncokzik *Diderot* és *D'Alambert* bevezetője a nagy francia Enciklopédiához): „exposer l'ordre et l'enchaînement des connaissances humaines . . . , il doit contenir sur chaque science et sur chaque art les principes généraux qui en sont la base, et les détails les plus essentiels, qui en sont le corps et la substance – bemutatni az emberi ismeretek rendszerét és összefüggését . . . , minden tudományra és művészetre vonatkozóan tartalmaznia kell az ezek alapjául szolgáló általános elveket és azokat a leglényegesebb részleteket-tényeket, amelyek az adott tudomány corpusát és tartalmát adják”.⁴ Nincs tehát kiút, bármennyire ellenezné valaki, elméletieskedni kell: rendszerezni, elveket és lényegadó részleteket-tényeket leírni, jelesül – és ezért még inkább – egy olyan tudományterületről, amelyet a címbeli névvel a magyar jogtudomány nem ismert, ill. ilyenként nem ismert el.

A második mentség – a talán formálisnak mondható előbbi után – már a lényeghez visz. Ez pedig „a tények lázadása a jog ellen”, ahogy egyesek a helyzetet jellemzik,⁵ avagy a „robbanás a nemzetközi magánjogban”, ahogy mások mondják.⁶ Márpedig, ha a tények lázadnak hagyományos rendjük uralma ellen, akkor tényleg valami valóságos probléma és valóságos feladat lehet a szóban forgó tudományterületen. Ezzel kellene itt szembenézni.

3. § A tények lázadása a régi rend ellen

3. Hát miről is van szó. A nemzetközi magánjog tudománya és ágazata – minden kisebb-nagyobb belső ellentmondása ellenére (hogy sem nemcsak magánjog, hanem más jogágazatokra is kiterjedt, hogy sem nemcsak, sőt elsősorban nem nemzetközi, hogy a kollíziós jogi felszín egyre jobban kikezdte az új szelek anyagi jogi erőzítője stb.) – hosszú évtizedekig, sőt századokig nyugalmas és kielégítő kereteket adott a nemzetközi személy- és vagyoni forgalomnak. A tények lázadása és a robbanás abból adódott, hogy a XX. században is védte még ezt a pozícióját, Magyarországon pedig máig sem tudott kilépni magából: ernyőjét az új tényekre is ki kívánja feszíteni. A kezdetben meg-meghunyászkodó lázadás ott kezdődött, amikor a múlt század végétől kezdve durván e század közepéig a nemzetközi személy- és vagyonforgalom egyes területein anyagi jogi jogegységesítés jött létre (nemzetközi egyezmények, szokványok és más *lex mercatoria* jelenségek képében). Ezt a joganyagot a hagyományos nemzetközi magánjogi gondol-

³ Jelen írás annak a „Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga” c. címszónak az előtanulmánya, amelynek megírására az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet szerkesztésében kiadás alatt álló „Magyar Jogi Enciklopédia” szerkesztőbizottsága kért fel. M. F.

⁴ Az idézet *DIDEROT* és *D'ALAMBERT* *Discours Préliminaire*-jéből van, amelyet a két enciklopédista írt az Enciklopédiához (*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 28 vol., Paris 1751–1772, Supplément, 5 vol., Amsterdam 1776–1777, Table analytique, vol. 2., MTA Kézirattár, 542.733, I. köt.

⁵ *BLAGOJEVIC*, 282. old.

⁶ *RÉCZEI*, 225. old.

codás (tankönyvek, monográfiák, folyóiratirodalom) valahogy még a saját keretei közé próbálta szorítani (művelte, tárgyalta), bár tudta, hogy ez már nem nemzetközi magánjog. Az ui. sohasem volt vitás, hogy a nemzetközi magánjog elnevezés egyértelmű fogalmat takar: a kollíziós jogot, amely ebbeli szabályozási módszerével, önmagában jól záró általános és különös részbeli intézményeivel, ezek rendszerük hierarchizált egységével önálló jogágazat, az önállóságnak hozzávetőlegesen ugyanolyan viszonylagosságával, ami más jogágazatokra is jellemző.

4. Jöttek azonban nagyobb tények és azok nagyobb lázadása, főleg századunk második felében. A lényegesebbek (a sorrend nem értékrend): az állam erős intervencionizmusa tőkés viszonyok között is a nemzetközi személyi forgalomban, különösen a külgazdasági kapcsolatokban és ennek jogában; a gazdasági (technológiai, termelési, beruházási, kereskedelmi) folyamatok erős internacionalizálódása folytán a hagyományos árucserre-forgalom növekedése mellett nagy súlyt kapnak a nagy és hosszú időre szóló kooperációs együttműködési formák, nemzetközi beruházások, technológiai-fejlesztési és fizetési tranzakciók, bémunkák, az ipari tulajdon területén nemcsak az egyszerű átadás, hanem „ins Sattel haben *und* das Reiten lernen” és eközben a további fejlesztésben is együttműködni; a gazdasági verseny, a világpiac magán és állami szervezése; a gazdasági integrációk komplex rendszereinek megjelenése; a nemzetközi fizetések új vagy újszerű állami és nemzetközi rendszerei; a külkereskedelem állami monopóliuma és tervezése a szocialista országokban; a fejlődő országok speciális érdekei és ezek drámai megjelenése a világgazdasági folyamatokban (gondoljunk csak az UNCTAD harcaira és az olajválságra); az államok törekvése az általános nemzetközi gazdasági kapcsolatok könnyítésére, erősítésére egyebek között a béke és biztonság erősítése érdekében (helsinki határozatok, az ENSZ állásfoglalása az országok gazdasági együttműködésének elveiről, az EGB, UNCITRAL, GATT). Nos e jelenségekkel, e tények lázadásával szemben a nemzetközi magánjog már tehetetlen volt. E jelenségek a különböző jogforrási természetű és eredetű normák olyan óriási összességében jelentek meg, amivel a nemzetközi magánjog már nem tudott mit kezdeni, szolgálni-fejlesztetni – ami a megfelelő jogi csatornák szerepe igazában lenne – meg pláne nem tudta őket.

5. A lázadás első szakasza és általánosnak tűnő eredménye: a hagyományos rend helyében egyre inkább eluralkodó rendnélküliség, anarchia lett. A nemzetközi magánjog mint tudományág határait illetően ez a határok egyszerű figyelmen kívül hagyására, a hagyományos fogalmi kategóriák és ismérvek feloldására vezetett, míg a hagyományos renدهz szokottak a rend védelmében az inercia negatív helyzetébe is jutottak. De hasonló inerciális szerepbe csúsztak sok helyen sokáig már hagyományos jogágazatok is (polgári jog, kereskedelmi jog, nemzetközi jog, igazgatási jog), amikor az új jelenségeket csak régi kategóriáik felől próbálták megközelíteni. Ugyanennek a dolognak a másik oldala, hogy a lázadó tények és jelenségek joganyagát e hagyományos ágazatok és diszciplínák így vagy úgy magukénak törekedtek foglalni, hogy aztán – alkalmatlan „uralkodásuk” miatt – maguk is a lázadás célpontjaivá váljanak.

A lázadás második szakasza – miközben a szakaszoknak nem elsősorban időrendi, hanem inkább tartalmi értelmük van – azokban a törekvésekben áll, amelyek az anarchia helyébe most új rendet keresnek: új elméletekkel, új koncepciókkal és új diszciplínák körvonalazásával kívánják az új tényeket és jelenségeket tudományosan értelmezni és rendszerezni.

II. A lázadás jogtudományi felfogása:

A nemzetközi magánjog elégtelen metamorfózisa – új rendszerek születnek

4. § A tőkés országokban (Amerika – Anglia – a kontinens): gyakorlat kevés elmélettel, avagy a pragmatizmus uralma.
5. § A szocialista országokban: a gyakorlat elmélet, az elmélet helyet keres.

6. Dolgaink végiggondolásához következő lépésként hozzátartozik, hogy kissé rendszerezve és sűrítve áttekintsük: közelebből miben is állnak ezek az új törekvések, elméletek és diszciplínák. Ezzel tartozunk a tényeknek (ti. ezek is tények, méghozzá a lázadó tények valamiféle „égi másai”), de a tudományos gondolkodás fejlődésének is. Valószínű, hogy jogtudományunk e területen nem egy ütemet azért veszített, mivel már-már műkedvelői gyanútlanossággal kezeltük – olvastuk, vagy nem olvastuk, de mindenképp kallódní hagytuk – azokat az értékeket, amelyeket a nemzetközi tudományosság e területen létrehozott. Lehet, hogy egyes elméletek vagy a teoretizálás túltengése egyes esetekben éles kritikára érdemes. Általánosságban mégis azt kell mondani, hogy a történelem, a jogtörténelemben sem ok nélkül „cselekszik” azokban a produktumokban sem, amiket az emberi ismereteknek itt vizsgált világában alkotott: ezek így vagy úgy reális igények kifejezői.

4. § A tőkés országokban (Anglia – Amerika – a kontinens): gyakorlat kevés elmélettel vagy a pragmatizmus uralma

7. Kezdjük a szemlét messziről – a *Common law* gondolatvilágánál –, aztán majd eljutunk saját portánkhoz. Ha a pragmatizmus jellemző a jogi gondolkodás világának valamely sarkára, akkor ez az angolszász, főleg amerikai pragmatizmus elvi elvtelensége. Ez látszólag hamar kész volt a tények lázadásával. A II. világháború után a pragmatizmus hideg borogatását ráterítette a nyugat-európai, főleg német (most nem a fasiszta éráról van szó) elméleti és módszertani rendben gondolkozó és ennek védőbástyái mögé is vonuló, homo philosophicus lázas főjére is. Ezzel itt szinte egy csapásra szétörte a hagyományos diszciplínák inerciját. Ezzel a jogtudományi Marshall-segéllyel (persze az amerikai jogtudomány 1945 utáni szerepe nemcsak a pragmatizmus exportjából állt!), ezzel a szemlélettel aztán könnyebb volt a nyugat-európai jogtudomány reakciója, amikor a szóban forgó nemzetközi magánjogi robbanás rengéshullámain fel kellett fogni.

A *common law pragmatizmusa* kerüli a fogalmakat, a rendszerezést, mint a klasszikus római jog – amelyből e tekintetben is eredezteti magát –, hogy ti. „omnis definitio in iure civili pariculosa est”. Ebben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának és intézményeinek tekintetében is esetenként elég messze megy. Pl. írnak a multinacionális vállalatokról, belső és nemzetközi állami vállalatokról, de ha fogalmakról, azok messzebb néző mögöttes, netán társadalmi tartalmáról van szó, akkor ilyenek olvashatók: fogalom nincs, lényegtelen is keresése, mert úgyis nehéz őket egységes fogalmi ismérvek alá foglalni, de azért „ha már látunk ilyet (ti. nemzetközi állami vállalatot), akkor biztosan el kell ismernünk”.⁷ A fogalmak és a rendszer eme, hogy úgy mondjam,

⁷MANSER, 3. old., GARNER, 4. old.

bagatellizálása után aztán nagyon is komolyan írnak pl. a nemzetközi vagy multinacionális vállalatról, nagyon is nyújtva a lehetséges jogi eszköztár teljességét, mindazt, amit a sikeresebb működéshez az adott esetben az adott helyen levőknek tudniuk kell. Persze néha az ilyenfajta pragmatista irodalom is kiesik szerepéből: egyrészt időnként kritizál is, másrészt el-elszólja magát a mélyebb háttérről is; pl. amikor arra vállalkozik, hogy a multinacionálisokról adott negatív képet szépítse,⁸ vagy ugyanebben az összefüggésben idejétmúlt jelszónak minősíti a nemzeti szuverenitást, mert, úgymond, „ebben az egyre túlnépesedettebb, egyre szennyezettebb és egyre veszélyesebb világban a közös túléléshez a nemzeti szuverenitást drasztikusan korlátozni kell”.⁹

8. Ha már most tudományos vagy legalább tankönyvszerű rendszerezést keresünk, akkor legfeljebb az utóbbira láthatunk *inkább rendszerezési példákat*, sem mint tudatosan végiggondolt rendszerezési elképzelések megjelenését. Ami az ilyen rendszerezéseket illeti, ezekről két főbb megállapítás tehető. Az egyik, hogy az adott munkák által behatárolt tárgykör összetartozását a szerzők vagy nem is indokolják, vagy módszertani megfontolásként egyszerű pragmatista okra utalnak (a téma fontos, mindezt az adott területen tudni kell, s az odatartozás „indoka” az, hogy odatartoznak). A másik, hogy a tárgyalat anyagon belül főszerpontként valamiféle komplex funkcionalizmus uralkodik, hogy ti. a jogi eszközök sokféleségével a „társadalmi döntéshozatal”, a külgazdaság jó funkcionálását kell szolgálni és ehhez a jogi eszközök teljes komplexitása kell.

Az angol *Schmitthoff* pl. „A nemzetközi kereskedelem joga” cím alatt erről a jogról összefüggő tömör képet („concise account”) ígér, de bármiféle fogalmi vagy rendszertani elvek vagy különböztetések nélkül csak elének adatik az angol jog válasza a következő főbb kérdésekre: a külkereskedelem alanyai, szerződéstípusai és szokványai; a kollíziós jog idetartozó része; a külkereskedelmet segítő állami szervek funkciója; vállalatok, belső külső mozgása és ezek formája; a külkereskedelem finanszírozása és a devizajog; hitelek és biztosítás; ipari tulajdon a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban; állami engedélyek rendszere az exportban és importban; állami ellenőrzés; vámok és adók a külgazdasági kapcsolatokban; viták és választott bíraskodás.¹⁰

Az amerikai *Fulda* és *Schwartz* „A nemzetközi kereskedelem és beruházás joga” c. egyetemi tankönyvben azzal kezdik, hogy a külkereskedelem jogából az alapkérdéseket nyújtják „systematic consideration”-ben.¹¹ Aztán kiderül, hogy igazában két dolog érdekli őket: az áru és beruházások szabad mozgása egyrésztől és ennek az állami (vagy nemzetközi) támogatása-korlátozása másrésztől. Főtémáik az első kérdésben: mindenfajta jogi matéria, amely az áruk szabad piacát érinti (a versenyjog extraterritoriális szerepe, nemzetközi vámcsoökkentési rezsimek, mint pl. a GATT, a szabad kereskedelmet állami biztonsági vagy más okokból korlátozó szabályozó rendszerek, vám- és exportmegkötések vagy preferenciák stb.). A második kérdésben a vizsgált fő területek: a beruházások állami támogatási vagy korlátozási rendszere pl. adózási és fizetési mérleg problémák, a külföldi tulajdon védelme és „politikai rizikói” stb.¹² Ha most e mögött a tankönyvi rendszer

⁸ Mondván, hogy jelentőségüket tendenciózusan felnagyítják. (MANSER, 5. old.)

⁹ FRIEDMANN, XVII. old.

¹⁰ SCHMITTHOFF, V. és kk. old.

¹¹ FULDA-SCHWARTZ, XIII. old.

¹² Uo., XIV., és kk. old.

mögött azt a mögöttes felső genus-t keresnénk, amelytől a könyv anyaga összeáll, és aminek — tartalmában is — szellemi megjelenítője, a cél szerint nagyon is jó pragmatikus jogi instrumentárium, akkor ez aligha található meg másban, mint az amerikai gazdaság expanzióorientáltságában, ill. abban, hogy ebben lehetőleg ne igen zavarják.

Az ugyancsak amerikai *Stein* és *Hay* tankönyvében — „Korszerű jogi tankönyvek sorozat”-ában, „Az atlanti területek joga és intézményei” cím alatt — az ún. atlanti országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak joga jelenik meg szinte totális komplexitásban („the complex new institutional development . . . relevant to the law and to the legal profession”).¹³ Rendszerüket illetően ők fogalmazzák meg, amire fentebb már utalás történt, hogy ti. módszertanilag a funkcionalizmus modern verzióját követték, ami a következőket jelenti: a jogot politikatudományi szemléletben nézni, azaz az egyes kérdések körében mindazokra a jogi eszközökre figyelemmel lenni, amelyek alkalmazásával a társadalmi döntéshozatal az adott intézmények jó funkcionálásra optimalizálható, és ezzel az adott társadalmi rendszert értékéjainak megvalósításához segíteni.¹⁴ Világos beszéd, legalábbis, ami a jogterület általános társadalmi funkcióját illeti, de a belső jogági differenciáltság fel nem ismerése, mellőzése vagy hallgatólagos tagadása ebből még nem következnek, ha a funkcionalizmus komplexitására magyarázatul is szolgál. Amit ilyen indítással ez a száz szerzői ívet is meghaladó tankönyv főbb címszávaiban tartalmaz, az a következő: az állam külgazdasági hatalmának amerikai nemzeti jogi forrásait; az Európai Gazdasági Közösség jogalkotása; a belső és nemzetközi bíróságok szerepe, az áruk szabad mozgása, fizetési rendszerek, regionális piacok, regionális gazdaságpolitikák (GATT, IMF, OEEC, EGK, EURATOM, EFTA, UNCTAD, államközi kartellek); a gazdasági verseny védelme belső jogi, beleértve büntetőjogi és nemzetközi jogi eszközökkel; a munkaerő, a vállalatok, a szolgáltatások és a tőke mozgása az atlanti országok belső és nemzetközi jogi mechanizmusában; a pénzügyi és szociális koordináció; az emberi jogok szerepe a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban; a katonai és politikai koordináció hatása az atlanti országok külgazdaságára.¹⁵

Lehetne még folytatni a szemlélt és akkor a fenti joganyagokat vagy azok egy részét „nemzetközi gazdasági szervezetek joga”, „világkereskedelem joga” (ilyen címen folyóirat is indult¹⁶), „közösségi jog” (ilyen néven szerepel az EGK joga), „nemzetközi kereskedelmi jog” („international business law”) látnánk viszont, miközben se szeri, se száma az olyan rész-rendszeri címzéseknek, mint „nemzetközi fuvarozási jog”, „nemzetközi kartelljog”, „nemzetközi pénzügyi tranzakciók joga” stb., amelyekben rendszerezési „lelkiismeretfurdalás” alig-alig akad, sem az átfogott joganyag egészének hovatartozását, sem az együtt tárgyalt sokféle természetű jogi normák módszertani szimbiózisának magyarázatát illetően.

9. A dolgoknak itt célba vett végiggondolása szempontjából a fent vázolt tényekből a következő *főbb megállapítások* folynak: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok új

¹³ *STEIN-HAY*, V. old.

¹⁴ Uo., VI. old.

¹⁵ Uo., I. és kk. old.

¹⁶ *Journal of World Trade Law*, amely 1967. évi I. köt. 1. sz. Beköszöntőjében abból indul ki, hogy „új jogi rend lép be a nemzetközi gazdasági életbe, aztán hagyományos kötelmi jogi intézmények mellett a nemzetközi gazdasági szervezetek szervezeti életének és aktivitásának, valamint az állami befolyásolási eszközök (vám, adó, egyéb adminisztratív intézkedések) vizsgálatát ígéri (V–VI. old.).

korszakát jelentő tények lázadása a common law országokban nem a nemzetközi magánjog keretén és nevében belül, hanem egészében azon kívül zajlott le, miközben a nemzetközi magánjog maradt, ami hagyományosan volt, a kollíziók joga. Legfeljebb arról van szó, hogy az egyes „rendszerek” esetleg a dolgok kollíziós jogi oldalát is átfogják, ill., hogy egyes kollíziós jogi intézmények is bizonyos módosuláson mennek keresztül, más tartalommal, de kollíziós jogok maradnak. A lázadó tények az új jogi „rendszert” vagy kereteket – mind az oktatásban, mind a tudományban, mind a belső és nemzetközi jogalkotásban és gyakorlatban – ezen a területen a pragmatikus teleológiától és gazdaságpolitikai funkcionalizmustól kapják, hogy már ilyen tudományoskodóan fogalmazzam meg ezt az egyáltalán nem tudományosan alakuló „rendszer”- vagy keretképződést. Magyarul: az, hogy mit tárgyalnak, mit fognak át egy tankönyvi vagy más rendszerben, azt a konkrét cél határozza meg, az pedig, hogy egy-egy valóságos életviszonyt milyen jogi eszközök figyelembevételével tárgyalnak-szabályoznak, a már említett politikatudományi funkcionalizmus jegyében alakul, ti., hogy milyen jogi instrumentumok együttesével lehet, vagy kell az adott életviszonyt az általános (már mint burzsoá általános) értékcéloknak legjobban megfelelővé alakítani. Nem arról van szó, hogy nem ismernék az igazgatási jogi normák, a büntetőjogi normák, a polgári jogi normák, a nemzetközi közjogi és nemzetközi magánjogi normák mire-való és miben-való természetét. Nagyon is tudják. Csakhogy – ha a tudományban esetenként e! is mennek ezek általános módszertani vizsgálatáig (sokkal inkább adottnak veszik őket) – elvi jogági rendszerépítésben valahogy eredendően érdektelenek (az okokra alább még röviden utalok), és az általuk aztán mégis képzett rendszerekben (a szemlélt fent láttuk) az elvi jogági elkülönülésnek vagy összetartozásnak nincs is semmi szerepe. Formailag egyszerűen azért, mert – mint erről az oldalról „Korunk nagy jogrendszerei” című ismert kézikönyvében *R. David* is jellemzi a common law-t – idegen tőle az európai jogági rendszerekben való gondolkozás, a közjog–magánjog, polgári jog–kereskedelmi jog stb. elvi felosztások szerinti rendszerezés.¹⁷

10. A szóban forgó területen a kollíziós jognak maradt *nemzetközi magánjogban van* európai értelemben vett *jelentősebb rendszerezés*. Az elméletek itt szinte túl is burjánzanak, de nem annyira a rendszerezést illetően.¹⁸ Ami a rendszert illetően mégis történt, az egyrészt az ún. transznacionális magánjog kimunkálásában állt,¹⁹ másrészt pedig abban jelentkezett – a szóban forgó jelenségvilág egészéhez képest nem jelentős dolog –, hogy bár az elmélet magyarázta-indokolta: Amerikában három nemzetközi magánjog van (a belső ún. interstate, a kifelé forduló általános és az egyes külállamokra vetített bilaterális nemzetközi magánjog), a rendszerezés jegyében született nemzetközi magánjogi második Restatement ezeket mégis egybefoglalta, tehát az elvi rendszerezést a pragmatizmus itt is megölte és ezáltal, így a kontinentális ívású irodalom, valamiféle életképtelen hibridet („unworkable hybrid”) hozott létre.²⁰

¹⁷ *DAVID*, 416. old.

¹⁸ L. ehhez *MÁDL* (1), (különösen az „Elmélet elmélet hátán – polgári teoretizmus és kritikája” c. rész) 69. és kk. old.

¹⁹ L. *EHRENZWEIG* (1), 13. és kk. old.

²⁰ *EHRENZWEIG* (2), 18–19., *EHRENZWEIG* (3), 20. old.

11. Úgy tűnik tehát, hogy a tények lázadása folytán a rendszert és rendszerezést illetően ott állunk a nagy semmi vagy „életképtelen hibridek” előtt. Ez azonban túlzó és nem a *lényegre irányuló kritika*. A valóságot jobban tükröző következtetések és megállapítások inkább a következők lehetnének. Ez a rendszer a maga tudományági rendszertelenségében, a pragmatizmus már mondott elvi elvtelenségében a létrejött hibridek mégis csak életképesek, sőt nagyon is életképesek. Életképesek, mert nagy jogi gépezet, a jogászjog jogászi társadalma hasznosan és rendkívül variábilisan működött. Megvan benne a szerszámok mire való használhatóságának pallérozott céhmesteri tudása, de nagyobb ügyekben az a karmesteri tudás is, amely sokféle eszköz koncentrált bevetéséhez kell, sőt, ugyancsak átfogóbb ügyekben az említett politikatudományi funkcionalizmus értékorientált belátása is. Az egész szabály vagy tudományösszeg látja az erdőt is, nemcsak a fát, különösen ha az erdőn az alapul fekvő társadalmi-gazdasági rendszer védelmét értjük. Az erdőnézést inkább abban az értelemben mellőzik, hogy elhallgassák: tőkés társadalom és gazdaság védelméről, a tőke uralmáról, az állammonopolista kapitalizmusról van szó. Ennek játszik objektíve a malmára – különösen, ha részkérdésekről van szó, és mégis ez az esetek többsége – a common law-ban bennrejlő esetjogi megközelítés is. De annak, hogy ez benne rejlik, megint megfelelő okai voltak.²¹ Ami ma csak formai történeti kényszerpályának látszik, hogy ti. az elvi rendszerezés nélküli esetjogi megközelítést évszázadokon át a hagyomány máig is megőrizte, itt van és hat, a maga korában ezt is társadalmi, konkrét történeti körülmények születték. De ott, ahol és ahogy ma uralkodik, mindenekelőtt Amerikában, ma is betölti célját: a maga változékony, alkalmazkodó, rendszertani szempontokból nem kötött, funkcionalista pragmatizmusával jól szolgálja az amerikai gazdaság mozgását és orientációit. Ez látható a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén létrejött legújabb kori amerikai jogfejlődésen és ennek európai értelemben vett rendszer nélküli tudományában is: nem volt jogági rendszer, amit a tények lázadásának fel kellett volna forgatnia, és most sem jött ilyen létre. Ha a common law lényegadó elemeit illetően a jelenkori kapitalista gazdasági viszonyok okából változott, az a törvényjog erősödése a bírói jog mellett (tulajdonképpen létrejött a kettő „modern” házassága: hol az egyik tűr többet, hol a másik megértőbb), de nem az elméleti rendszeralkotástól való tartózkodás feladása. Ez akkor is így van, ha egyes egyértelműen homogén területeken bekövetkezett említett nagyobb törvényjogi fejlődésből pl. a vétel (Anglia) vagy kereskedelmi jog kodifikálása (USA) folytán a rendszerezés belső kényszere objektíve megjelent. Ez ui. nem lépte át az adott részterületek határait, és nem is látszik semmi jele annak, hogy ettől az egész „rendszer” rendszerezési eufóriába esnék.

12. Ha már most *szemlénkben visszajövünk Európába*, akkor elsőnek nyilván azt kell megállapítanunk, hogy Európa az ő évszázadaiban viszont a jogi rendszerépítés iskoláját járta. *Honnan jutott el máig?* Justinianus nagy rendszerre épített római jogában (a Corpus Juris Civilisben) már benn volt a keresztény gondolkozási formákba felszívódott főleg arisztotelészi görög filozófia – elveket és rendszereket alkotó – szemléletmódja. Ez aztán – bár történelmi esetlegességnek is számíthat, mert nem ez volt a nem római eredetű gondolatvilág célja – korán összetalálkozott a központi tekintély-

²¹ L. ehhez részletesebben: *EÖRSI*, különösen a „Common law eredeti sajátosságai” c. 56. pontot.

uralmi államformák, konkrétan a császárságok egyik lényegével, hogy nagy törvényművekkel is biztosítsák politikai-társadalmi rendszerüket. Ez a rendszer aztán csak erősödött, sőt a nemzetállamok nagyjai is nagy „code”-okban látták támaszukat és emléküik fennmaradásának eszközét. Napóleon pl. azt mondta – ott olvasható a vörös márvány koporsóját körülvevő domborművek egyikén –, hogy nem sok csatájára a legbüszkébb, nem ezek fogják az ő emlékéit fenntartani, hanem a „Code”-ja az, amit soha nem fognak elfelejteni. A törvénymű jelentősége, az egész közgondolkodásban betöltött szerepét bizonyítja az is, hogy személyesen részt vett a kodifikációban. Folytathatnánk e szemlélet példáinak felsorolását. Az átfogó rendszerekben és összetartozó elvek szerinti kodifikációkban való gondolkodás, tudott dolog, annyira általános részévé vált az európai jogi gondolkodásnak, hogy ezen a szocialista Európa sem módosított. Csak a látványos példákat folytatva: az első szocialista polgári törvénykönyv elkészítésében is Lenin személyében nem akárki vett részt. Ebbe az irányba szorította a szemléletet – azon kívül, hogy az átfogóbb társadalmi tervezés, tudatos gazdaságsszervezés szükségképp igényli a koherens rendszerben megjelenő törvényműveket – a tudomány természete is. Az nevezetesen, hogy a tudományos megismerés természetére expanzív és rendszeralkotó. Nem elégszik meg tények, adatok felismerésével, hanem azok összefüggéseit is keresi, fogalmakra és törvényszerűségekre tör és ezeket rendszeres leírásban akarja összegezni, hogy aztán ilyen pozícióból hasson vissza a természet tárgyaira vagy társadalmi folyamatokra. Inherens benne az a feltételezés, hogy ellentmondásos, nem koherens ismeretrendszerrel beavatkozásai zűrzavarra, kárra vezetnek. A jogtudományok világában ez a diszciplínák és jogágazatok cizellált kimunkálására, az egyes részrendszerek talán túlzott elhatárolására, a fogalmakat illetően végletes „Begriffshimmel”-ekre is vezetett.

Az első zavart ebben a szép rendben a monopolkapitalizmus későbbi szakaszában megjelenő állami gazdasági intervencionizmus jelentette, főleg belsőleg (gazdasági jog, más ún. vegyes szakjogok megkonstruálásával, de azért a rendszer egészét védve). A második világháború után azonban komoly földrengés hullámmzott végig ezen a rendszeren. Egyrészt az amerikai pragmatizmus, másrészt a nemzetközi gazdasági viszonyokban a tények erősödő lázadása a hagyományos alrendszerek (ágazatok és diszciplínák) ellen.

13. Mi lett az eredmény? *A nemzetközi magánjog még egy darabig uralta a terepet, felszívott hatásokat, de aztán mint viszonylag jól záró rendszer félreállt, a szerepet a pragmatikus rendszerek vették át.* Ezekben a pragmatizmus (a tárgyköri határokat és a tárgyalt intézmények funkcionális komplexitását illetően) lényegileg ugyanaz, mint Amerikában. De ezekben nemcsak idézőjelbe tett rendszer, hanem az európai jogi gondolkodás elemeként tényleges rendszer is van, de igazában csak két vonatkozásban. Egyrészt abban, hogy ahogy és ahol lehet, ott jogági értelemben vett átfogó rendszerekre törekszik; úgy is, hogy elméletileg megépíti az új rendszer elvi-rendszertani vázát, vagy legalábbis erre messzemenően törekszik, de a rendszerért mindenképp megvívja a maga elvi-elméleti harcát. Nemzetközi gazdasági vonatkozásban erről alább még lesz szó, de hadd utaljak itt az ún. belső gazdasági jogra. Komoly elméleti konstrukciók születtek a gazdasági jog mint új jogág elméleti, módszertani és tartalmi szintézisének, úgy is mint „a liberális jogi model antithézisének” („antithèse du modèle juridique libéral”) dokumentálására és általánosítására²² – ami már csak elméleti többlet volt ahhoz, hogy ilyen

²² L. FARJAT, különösen 363. és kk. old.

megnevezéssel egyre több intézmény (tanszék, folyóirat, kutatóhely, más tudományos fórum) jött létre, ill. hogy a mögöttes állami intervencionizmus a jog gyakorlatában egyre csak nőtt és a gazdaságirányítás szélesebb használatú köznyelvén is így hívta magát. A pragmatista rendszerekben a politikus célszerűség és az elméleti ésszerűség szimbiózisában a rendszer másik fontosabb megjelenése abban látható, ahogy ott és ahol egy-egy „rendszerben” (tankönyvben, diszciplinában átfogott jogterületen) nem tud elméletileg jól összeálló rendszert igazolni, sőt tudva-tudja és látva-látja, hogy a jogági sokféleség mixtum compositumában mozog, ott is elméleti rendszerbeli kategóriákkal dolgozik. Ez megnyilatkozik abban, hogy elméletileg regisztrálja és így alkalmazza a tárgyalt jogintézmények jogági mibenvoltát, hogy általában visszaül, ahol lehet visszacsatol az adott jogintézmények anyarendszerére is.

14. Ami már most a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának világában *létrejött ilyen rendszereket közelebből illeti*, az elnevezések (tankönyvek, intézetek, folyóiratok, fórumok, állami integrációs és más szervek képében) sokfélék: „nemzetközi gazdasági jog”, „világkereskedelem joga”, „nemzetközi kereskedelmi jog”, „a nemzetközi kereskedelem joga” és a gazdasági integrációt illetően az „európai kereskedelmi jog”, „európai gazdasági jog” és az „európai közösségi jog” a legismertebbek és leghasználatosabbak. Nem csak a nevek, a velük jelzett rendszerek is pragmatikusan eltérők.

Batiffol, a hagyományos értelmű nemzetközi magánjog ismert tekintélye bölcs belátással mondja *Loussouarn* és *Bredin* „A nemzetközi kereskedelem joga” c. nagy munkájának előszavában, hogy „a munka címének eredetisége új tartalmat is fejez ki”.²³ Egyrészt a mai nemzetközi gazdasági viszonyok annyira összefüggenek a gazdaság belső viszonyainak anyagi jogi szabályozásával, másrészt az állami intervencionizmus itt is érvényesülő nagy szövevénye, a belső és nemzetközi polgári jogi és közjogi normák nagy komplexuma úgy megnőtt, hogy a szerzőknek alig volt más választásuk, mint „újszerűen reagálni erre a helyzetre, a nemzetközi kereskedelem jogát a saját fejlődésében, nem pedig a nemzetközi magánjog egyes fejezeteinek függelékhalmozásában bemutatni”.²⁴ Ez az utóbbi mondat a rendszertani bomlás oldaláról nézve különösen jól mutatja az új helyzetet: a hagyományos nemzetközi magánjogi rendszerek egy darabig még csak gyöködtek az új tényekkel, de végül az átmenetileg megoldást jelentő függelékek méhburka is felszakadt és az újszülött maga is naggyá nőtt – mindazokkal a vonásokkal, a magánjog és a közjog különböző ágainak keverékével, amelyek már a nemzetközi magánjogi függelékek méhburkában is jelen voltak. Nehézség persze marad, mondja ismét csak *Batiffol*, mindenekelőtt „a tárgy rendszertani mibenléte”,²⁵ de nincs mentség, „a nemzetközi kereskedelem olyan gazdasági realitás, olyan relatív homogén egység, amely e könyv szerzőinél jogilag is fogalmi egységgé vált”.²⁶ Hát miben áll ez az egység? Ha most nem is követjük végig a szerzők, *Loussouarn* és *Bredin* módszertani-elméleti fejtegetéseit arról, hogy miért és milyen értelemben külön egység ez a jogterület,²⁷ a

²³ „L'originalité du titre de cet ouvrage exprime aussi celle de ça teneur” (*LOUSSOUARN-BREDIN*, V. old.)

²⁴ *Uo.*, V. old.

²⁵ *Uo.*, V. old.

²⁶ *Uo.*, VI. old.

²⁷ *Uo.*, I. és kk. old. („Objet, méthode, évolution et sources du droit du commerce international”).

lényeg így is látható. És ez a következő. A hagyományos jogági hatások csak a fent említett vissza-visszacsatolás formájában léteznek. Együtt van itt alkotmányjog, államigazgatási jog, kereskedelmi jog, polgári jog, nemzetközi közjog, eljárás jog és (most már a régi helyzet fordítottjaként) az egyes intézményeknél a nemzetközi magánjogi joganyag is. A teljesség vagy komplexitás szinte totalitására jellemző, hogy az ezer oldalt meghaladó nagy rendszerben benne van az EGK joganyagának megfelelő része, sőt a KGST–ÁSZF is.²⁸ Mindez úgy, hogy a tankönyv, azaz a mondanivaló szerkezete szinte teljesen a hagyományos belső kereskedelmi jog rendszerét követi, tehát: módszerforrások; a kereskedő fogalma, igaz, kitérve a nemzetközi kereskedelem külső és belső organizációjával, a kereskedelmi bíraskodással; a kereskedelmi társaságok, beleértve az EGK és nemzetközi társasági jogi normákat is; a kereskedelmi ügyletek, különösképp a vétel, a letét és a csekk; és végül a csőd. Tulajdonképp, ha kissé más sorrendben is, de az intézmények oldaláról a napóleoni *Code de commerce* keretei próbálnak a rendszer keretei lenni. Csak az egyes intézményeknél már benne van az egész világkereskedelem, annak szinte egész jogforrásanyaga, méghozzá a cél szerinti jogági komplexitás mellett. „Az egyes jogforrások minősítésének és helyének nehézségeit és problémáit elismerve – írják a szerzők elméleti bevezetőjük összefoglalásaképpen – a nemzetközi kereskedelem nagy realitása az, ami a könyvbe kívánczolt.”²⁹ Azt azok után – s ez is kisugárzása az európai jogági kategóriákban való gondolkozásnak – nem is mondják, hogy ez elméletileg zárt rendszer, pláne, hogy önálló egységes jogág lenne. Szinte érezni a szellem fájalmát, amelyet a bomlás kivált, de úgy látszik, nincs más választás, mint valahogy újra posztulálni a „nagy realitást”. Ennek egy változata *Loussouarn és Bredin* rendszere.

Goldman „Európai kereskedelmi joga” már csak a Közös Piac relatíve önálló és új normarendszerére, az ún. Európa-jogra vonatkozik. Igazában már csak tényként rögzíti, hogy ebben a szabályösszességben együtt van szinte minden jogág („európai közjog”, „európai magánjog”, „európai gazdasági és szociális jog”, „európai pénzügyi jog”, „európai kereskedelmi jog”),³⁰ és ezek a szűkebb értelemben vett „európai kereskedelmi jogban” is megjelennek, mert pl. a vállalatok szabad mozgása körében tárgyalja a kollíziós jogot, a jogi személyekre vonatkozó hágai egyezményt, a letelepedésre vonatkozó Európa Tanácsi jogi okmányt, az adó- és pénzügyi összefüggéseket, a szabad letelepedéssel kapcsolatos állami-igazgatási korlátozások problémáját, a közrendi, biztonsági és közegészségügyi szabályozók összehangolását, mindezen és más idetartozó szabályoknak mikénti érvényesülését pl. Franciaország tengerentúli területein, ill. az EGK ún. asszociált partnerállamaiban („Etats associés et d’Europe”, mint pl. Görögország), ami már tömény nemzetközi közjog.³¹ De persze tárgyalja ez a fejezet a jogi személyek szokásos kereskedelmi jogi problémáit is, a hangsúly azonban e kereskedelmi jogi valami külső (nemzetközi közjogi, alkotmányjogi, igazgatási jogi, adójogi és kollíziós jogi) feltételrendszerén van.

²⁸ *Uo.*, 675. old.

²⁹ „Ni leur place respective, ni leur qualification ne sont fermement assurées . . . le commerce international est une immense réalité, c’est sa réglementation qui sera ici décrite” (*Uo.*, 13. old.)

³⁰ *GOLDMAN*, 11. és kk. old. („droit public européen”, „droit privé européen”, „droit économique et social des communautés”, „droit fiscal et financier européen”, „droit commercial européen”).

³¹ *Uo.*, 125. és kk. old. („Le droit de l’établissement . . .”).

Míg *Goldman*, legalábbis ebben a tankönyvben, nem sokat teoretizál, az e területen eddig legátfogóbb és tudományosan is legnagyobb vállalkozás *Ipsen* „Európai közösségi jog”-a elméletileg is megpróbál megbirkózni azzal, amit létrehoz: a nyugat-európai tőkés gazdasági integrációt kifejező normakomplexum – kézikönyvvé, ill. tankönyvvé épített – konglomerát rendszerével. Már maga a szó – konglomerát rendszer – is ellentmondásos. Ezen mit sem változtat az az önmagában lebilincselő vállalkozás, amellyel *Ipsen* a német elmélet- és rendszeralkotás kései utóadaként ezt a joganyagot elméletileg és rendszertanilag megragadja és megjeleníti, ahogy a tények lázadását működőképes energiarendszerré kívánja transzformálni. Emögött – a konglomerát rendszer működőképessége és közvetve a könyv rendszere mögött is – végül is ott áll mind az az általános és különös tényező, ami a Közös Piacot létrehozta és működésben tartja,³² miközben a különös tényezők között különös helyet foglal el az a nagy jogi gépezet és jogászhadserég, amely ezt a rendszert jól kitanulta és hatékonyan szolgálja. Minket itt azonban az érdekel, hogy a klasszikus jogági ismérvek és rendszerek oldaláról az elmélet, konkrétan *Ipsen* mit tételez. Hogy ez érthető legyen, előbb azonban látni kell, ténylegesen mit épít be a konglomerát rendszerbe. A fontosabb elemek a következők: az EGK alkotmányjogi és nemzetközi közjogi alapjai; a három közösség, ezek tagjai, a tagok és asszociált tagok jogállása; a közösségi jog és a nemzeti jogrendszerek és jogszolgáltató fórumok viszonya; az EGK szervei és ezek jogosultságai; a közös piac létrehozására vonatkozó felhatalmazások és az erre irányuló közösségi jogalkotás a vámuniótól az adójogon át a kereskedelmi jog és a nemzetközi magánjog harmonizálásáig; a közös piaci gazdasági alanyok (Marktgürger) jogállása, a közös gazdaság- és jogpolitika jogi alapjai és eszközei. Jogági „minősítésben” ebben az épületben minden jogág jelen van (alkotmányjog, államigazgatási jog, adójog, kereskedelmi jog, munkajog, nemzetközi közjog, nemzetközi magánjog, eljárásjog, még büntetőjog is, l. pl. az Európa RT közösségi statútumának büntetőjogi rendelkezéseit).

Ami már most mindennek elméleti tételezését illeti, *Ipsen* főtétele az, hogy ebben a közösségi jogban önálló és önmagában zárt (összetartó) jogterületről van szó. Az önállóság és összetartozás indoka, ismérve és a jelenség újdonsága az EGK-ban van, hogy ti. ez új, önálló és önmagában koherens szervezeti és jogi forma, amely mennyiségileg és minőségileg módosítja a tagállamok állami gazdaságszervező feladatait (Entnazionalisierungsprozess). Ez a nemzetközi közjoghoz és az alkotmányjoghoz képest is áll, mert az egész joganyag eredete és érvényességi alapja tekintetében is (sajátos nemzetközi szerződések és közösségi szinten továbbképzett jogi normák összessége, amely mind a belső, mind a közösségi szintű jogalkalmazó szervek tevékenységében közvetlenül hatályosul). Az önállóság és belső összetartozás (Affinität) kényszerítő eleme és ezáltal a közösségi jog célszerű fogalmának meghatározó döntő magva végül is a szervezet, tehát az lenne, hogy nemzetközileg (regionálisan) szervezett gazdaságról lenne szó.³³ Ezzel *Ipsen* már átlépi az önállóság és „affinitás” körét és az ún. közösségi jog jogi (jogági) természetét is magyarázza. A szervezés ui. már széles, komplex kategória, a jogágazathoz

³² L. ehhez *MÁDL* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 435 old.), különösen 23. és kk., 65. és kk., 393. és kk. old.

³³ „Das zwingende Beziehungswerkmal für die Affinität und damit für die zweckmäßige Definition des Begriffs ist eben die Organisation – Recht der internationalen Organisationswirtschaft” (*IPSEN*, 9. old.).

képest tulajdonképpen felsőbb genus, amely már csak jogterület, komplex jogi rendszer leírására vagy körvonalzására alkalmas. Miután önmagában szinte határtalan, kényszerítően következik számára, hogy egy további behatároló kategóriát alkalmazzon. S ez a gazdasági jog, ill. annak alapjául szolgáló ismert ismérvek, ti. hogy modern viszonyok között az állam masszívan beavatkozik a gazdasági alanyok kapcsolatainak (általában a piac) alakulásába; ezt az intervencionizmust csak a közjogi és magánjogi eszközök intenzív összekapcsolásával, ahogy oly elvontan mondják: a két elem szimbiózisában tudja megvalósítani, s a végtermék, akarva-nem akarva, új jelenség, az a szimbiotikusan aktív vegyület, amelyre a történelem eddig nem tudott jobbat mondani és jobb nevet találni, mint hogy ez a gazdasági jog. Nos, a közösségi jogban – amelynek kifelé való, tehát külső önállóságát a már mondottak jelentenék – a belső természetet a gazdasági jog közösségi szinten való megjelenése adja. Ez adja egyik belső rendszertani lényegét, ez fejezi ki mögöttes gazdasági-társadalmi tartalmát, és ennek van a külső elhatároló vonzata is, hogy ti. a magánjog–kereskedelmi jog területéből azt a részt követeli magának, amelyet az állami és közösségi intervencionizmus felülről beárnyékol. A közösségi jog így nem más, mint a gazdasági jog mutációjának egy további új folyamata, nevezetesen a gazdasági jog közösségi gazdasági joggá válása.³⁴ A mutációnak ebben az új folyamatában pedig az a specifikum, hogy ezen gazdasági jog normáinak tárgya ugyan a gazdaság, de ezen túl is nőnek; az EGK organizációs és cselekvő (pl. jogszolgáltató) szerkezete ui. oly nagy súly, hogy a közösségi jog strukturálása csak az állami beavatkozás által érintett anyagi jog oldaláról nem oldható meg, a szervezeti mechanizmust is be kell venni, mert az állami beavatkozás enélkül a sajátos transzmissziós szervezet nélkül nem képzelhető el; e két sík, (az európai intervenciók organizmus és az általa infiltrált anyagi jog) aktív egymásbaját-
szása adja és magyarázza az integrációs szintre mutált gazdasági jogot: az európai közösségi jogot.³⁵

15. A már mondottakon felül nincs sok *összegezni* való. A tények lázadása a tőkés országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak jogában a nemzetközi magánjogot mint rendszert az út szélére szorította, annak a gazdasági kapcsolatokban szükséges elemeit a szükséghez képest magába szívja. A jogági elvi határok feloldódtak, a képződő rendszerek a funkciók és pragmatikus célok függvényében – végül is a mai tőkés állam és a tőkés gazdasági érdekek szimbiózisának függvényében – alakulnak, vagy tovább bomlanak (pl. az európai közösségi jogban közösségi adójogra, közösségi versenyjogra stb.). Az ismérvek és rendszerek elméleti megalapozása vagy mellékes, vagy a fenti függvénynek a hagyományos elméleti kategóriákra is visszacsatolt elméleti magyarázata, ritkán kritikai, többnyire aktív visszahatású reakciója.

5. § *A szocialista országokban: a gyakorlat elméletet, az elmélet helyet keres*

16. A tőkés országokkal szemben a szocialista országokban a tények hasonló lázadása sem vezetett a pragmatizmus uralmára. A gyakorlat szorítása elméleti fundálásban keresett új rendszerezési kiutakat. Az új rendszertani koncepciók, elméleti

³⁴ „Im Sinne und in der Erfahrung dieser Vorgänge ist die Vergemeinschaftung und die Formierung des europäischen Gemeinschaftsrechts ein weiterer neuer Prozess einer Mutation des Wirtschaftsrechts eben seiner Vergemeinschaftung” (IPSEN, 9. old.)

³⁵ A vázolt koncepció kibontottabb leírásához l. IPSEN, 6. és kk. old.

fundálásban kívánták és kívánják a tudomány és a gyakorlat egységét helyreállítani, a maguk helyét megkeresni.

17. A tényeket, amelyek – mutatis mutandis – a szocialista országokban is lázadtak és lázadnak a nemzetközi magánjog ellen, láttuk. Nem szorulnak ismétlésre. Alább az is látható lesz, hogy hasonló tények hasonló lázadása, a sok esetben azonos jog (pl. egyetemes nemzetközi szerződések) hasonló kérdésfelvetésekre, sőt sok esetben hasonló megoldásokra is vezet. Ez akkor is így van, ha a hasonló megoldások – szervezeti, jogi vagy tudományos rendszertani formák – végül is természetesen eltérő társadalmi-gazdasági rendszereket szolgálnak. Az egyes jogi és *rendszertani hasonlóságok* persze e terület sajátosságaira vezethetők vissza. Arra nevezetesen, hogy vannak a jognak olyan intézményei, amelyek mikénti alakulásában a termelési viszonyok viszonylag kisebb szerepe mellett a döntő a termelőerők szinte közvetlen átható ereje, a nemzetközi forgalmi viszonyok egységes stabilitásához fűződő kölcsönös érdekek hatása stb. Ezekben a viszonyokban, a modern forgalmi és technikai viszonyokat szabályozó jogintézményekben a termelőerők meghatározó szerepe – és hozzávetőlegesen azonosan fejlett foka – primer jelentőségű a termelési viszonyoknak azon általános szerepe mellett, amellyel ez utóbbiak a termelőerők parancsát különböző – pl. szocialista és nem szocialista – irányba transzferálják. Ennek folytán az alkalmazott jogi forma – bár az egyik társadalmi rendszerben ilyen, a másikban amolyan célt szolgál – mint *sui generis* jogi szabályozás végül is azonos vagy hasonló lesz. Ez a jelenség a legvégső forrása annak is, hogy konkrét intézmények körében ún. Kelet–Nyugat összehasonlító jogi szintézisek nemcsak társadalmilag hasznos jogi megoldásoknak minősíthetők, de elméletileg is igazolhatók. A természetükre nézve semleges termelőerők által imígyen legitimáltak azok az összehasonlító jogi szintézisek, ill. azok a meghatározott semleges jogi szabályozási formák, amelyek a szóban forgó lehetséges területeken ilyené a termelőerők döntő alakító szerepéből folyóan válnak, társadalmilag elkötelezetté két körülmény folytán lesznek. Egyrészt, hogy működésükkel aktív szolgálati funkciót töltenek be az adott társadalmi-gazdasági rendszerben, amely alkalmazza őket. Másrészt, hogy részei az adott társadalmi-gazdasági rendszerben az adott típusú jogrendszer egészének, miközben ezen egész fő sajátosságait a kérdéses jogtípust ilyené minősítő kritériumok és tartalom határozzák meg; ezek egyben azt is kizárják, hogy a fentiek értelmében forma szerint lehetséges neutrális normák és jogi megoldások a rendszeren belül semleges, pláne idegen folyamatokat és eredményeket hozzanak létre.

Mindezeket azért kellett itt végiggondolva elmondani, mert a jelzett ténybeli jelenségek „égi másá”-ban, az adott jogterület elméleti megragadásában és rendszerezésében – tulajdonképpen a formák formájában – a szocialista jogtudomány nagyon sok hasonló vagy azonos „égi más”-t hozott létre, végig anélkül, hogy ezt tudatosan tudta, vagy pláne hogy ezzel elméletileg szembe nézett volna. De hát a tények tények. A hasonlóságok és azonosságok majd alább láthatók. Ahelyett, hogy a kapitalista égbeli máshoz való hasonlóság vagy különbözőség okait minden esetben külön magyaráznánk, a fentiekkel gondoltam e jelenség számláját – talán nem túlzottan jogosulatlan egyszerűsítéssel – mintegy egyszerre aláírni.

18. A tényeket tehát ismertnek feltételezve, lássuk most már azt, hogy lázadásukat a szocialista országok jogi gondolkozása hogyan oldotta fel, ill. miként próbálja elméletileg igazolt és életképes rendszerekbe fogni. Miután – mint majd látható – annyira

szembeszökő, előbb még három előrebocsátott általános megállapítás a szocialista jogirodalom képéről, *a rendszerezés elméletorientáltságáról*. Az egyik: a szocialista jogirodalom sohasem volt sem a valóságban, sem deklaráltan annyira pragmatista, mint az a tőkés országok jogtudományában tapasztalható. A tények lázadása által kikényszerített rendszerbeli újrafogalmazások mindig elméleti igazolásban – a klasszikus jogági ismérvek továbbvitelével és új ismérvek kimunkálásával, tudományelméleti koncepciók kiépítésével – jelennek meg. Az elméleti rendszerezettségnek nagy értéke és a gyakorlatra is nagyobb hatása van (l. pl. a polgári jog, gazdasági jog és nemzetközi gazdasági jog kodifikációs megjelenését az NDK-ban és Csehszlovákiában, ill. az egységes polgári jogi koncepció gyakorlati vonzatait Magyarországon). A másik: az elméleti rendszerezés nemegyszer túl is teng, túl sok energiát köt le, inerciális tehertétellel is válik. Részben ebből folyik a harmadik megállapítás: Hogy ti. az elméleti-rendszerező munkák mellett aránytalanul kevés (különösen a nyugati jogirodalomhoz képest) a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sok konkrét jogintézményét és területét feldolgozó, az adott életviszonyokat tudományosan és gyakorlatilag komplex szemléletben élni, fejlődni segítő kézikönyv, folyóirat és monográfia. Erre utal a fenti alcím, hogy ti. a *gyakorlat több elméletet, elméleti segítséget keres*. Bizonyos, hogy e területen jelentős növekedés várható, egyebek között olyan körülményekkel összefüggésben, mint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a szocialista gazdasági integráció további növekedése és erősödő jogi institucionalizálódása, a jogi-jogtudományi kapacitások várható fejlődése. De utalni kíván a fenti alcím arra az alább látható jelenségre is, hogy a gyakorlat a szocialista országokban is a dolgok új elméleti megragadására kényszeríti a jogtudományt.

19. A rendszerező elméleti vita „kezdetben” – a tények lázadása előtti időben – a nemzetközi magánjog mikénti felfogására korlátozódott, majd fogalmi tágítására irányult.

a) Történetileg nézve a probléma előbb a szovjet irodalomban merült fel. *Lunc* és *Pereterski* volt a két pólus, amely közül *Lunc* – bár elvileg a kollíziós jogi intézmények által behatárolt anyagi jogi normákat is idetartozónak vélte – a hagyományos nemzetközi magánjog pólusán helyezkedett el, rendszerében ezt a joganyagot tárgyalta és ezt polgári jogi természetűnek vallotta. *Pereterski* pedig már 1946-ban az anyagi jogi normákra tette a hangsúlyt, mert – úgymond – a valóságban is ezen van a hangsúly. Ehhez kifejtette azt a koncepciót is, hogy ez a polgári jogtól független ágazat, tulajdonképpen a nemzetközi közjog része, mert nem valamely belső polgári jog, hanem döntően az államok nemzetközi szerződéseiben szabályozott viszonyokról van szó, és a „nemzetközi 'közjogi' polgári jognak”, ill. „nemzetközi vagyionjognak” nevezte. E koncepció azonban – mint *Boguszlavszi* irodalmi szemléjében megállapítja³⁶ – a későbbiekben holt vágány maradt. *Pereterski* a későbbiekben a hagyományos nemzetközi magánjogot látta modernizálандónak – kiterjesztvén ennek körét a nemzetközi elem feltételezésével született anyagi jogi normákra is. Az pedig, hogy ez a jogterület a polgári jog vagy a nemzetközi jog része-e – mint *Kalensky* is megállapítja³⁷ –, eldöntetlen maradt. *Uszenko* a nemzetközi közjog oldaláról vitatta, hogy minden, amit államközi szerződésben szabályoznak, emiatt már a nemzetközi közjog része lenne, mert így elveszne e joganyag tulajdonképpeni speci-

³⁶ *BOGUSLAVSZKI*, 59. old., az itt összegezett irodalmi áttekintés forrásaihoz és további részleteihez l. *BOGUSLAVSKI*, 58. és kk. old.

³⁷ *KALENSKY*, 160–161. old.

fikuma, hogy ti. vagyoni–kereskedelmi–civilisztikai viszonyokról van szó. E joganyag így kívül esett a szovjet nemzetközi jog tudományának érdeklődésén. A Pereterski-féle koncepció is elejtette közben azt a fonalat, amely a „nemzetközi vagyonyjog”-ban még benne lett volna, ti. a nemzetközi áruforgalmi megállapodások és áruszállítások, a nemzetközi bank- és hitelügyletek, a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetek joganyagát. A Lunc-féle koncepcióban ez eleve sem volt benn, és a belső polgári jog is negligálta. Ahogy viszont a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak ez a terrénuma erősödött, növekedett azoknak a monográfiáknak a száma, amelyek komplex szemléletben az adott problémák minden jogi oldalát érdeklődési körükbe vonták.³⁸ Így néz ki a hatvanas évek és a hetvenes évek fordulóján a tények lázadása a szovjet jogirodalomban: Jogági keretek védelme, tágítása, feloldása, rendszerbeli differenciálódás, nyitás a gyakorlat igényei és ezáltal a komplexitás felé.

b) Mi történt közben a többi szocialista országban? Mindenről írni messze vezetne. Röviden:

Réczei László a magyar jogi irodalomban és kifelé is a klasszikus nemzetközi magánjog önálló jogági mivoltát védte,³⁹ egyes helyeken gyakorlatilag teret engedve nemzetközi és belső polgári anyagi jogi normáknak is, és implicite azért nem kizárva, hogy az új viszonyokkal valami új rendszerezésben majd valamit tenni kell. Lényegileg ebben az elvi rendszerben jelenik meg 1968-ban a román nemzetközi magánjogi tankönyv is.⁴⁰ *Wiemann* volt az első, aki 1958-ban a klasszikus nemzetközi magánjog fogalmának feloldásával a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga”-ért szállt síkra, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat alakító belső állami és nemzetközi (főleg anyagi jogi és nemcsak polgári jogi) legisláció összességét fogná át.⁴¹ Ez a kelet–nyugati kapcsolatokra is kiterjeszkedő elmélet azonban azóta valahogy mint „seinerzeitige Theorie” „magára maradt”, bár indítékai ma is adottak lennének, írja legújabban *Seiffert*.⁴² *Seiffert* aztán, mint alább látható lesz, ebből más szinten továbblép: a szocialista nemzetközi gazdasági jog felé nyit.

A csehszlovák, a lengyel és a magyar nemzetközi magánjogi irodalomban közben – nem mindegy, hogy mikor: a hatvanas években, amikor a tények már lázadtak, még hozzá sokan, de egyelőre a civilisztikai tárgyú közvetlen jogrendező, tehát belső és nemzetközi anyagi jogi normák képében – egy másik koncepció hódított teret. Nevezetesen az anyagi joggal feldúsított nemzetközi magánjog. Eszerint a nemzetközi magánjog fogalmi körébe tartozik a kollíziós jogi, tehát klasszikus nemzetközi magánjogi normák mellett mindaz a közvetlenül jogrendező anyagi jogi, de civilisztikai természetű norma, amely a kollíziós jog egyes intézményei mögött megjelent, ezeket jórészt kiüresítette, mert helyükbe nemzetközi anyagi jogi jogegységesítés folytán meghatározott relációkban anyagi jogi normák léptek. Ez a koncepció közös lényege, bár szerzőként nem jelentéktelen mutációval. *Világhy Miklósnál* doktrinális rendszerű jogterületről van szó.⁴³ *Szászy István*

³⁸ L. pl. az Irodalomjegyzékben: *GENKIN, ALTSULER, POZDNYAKOV*.

³⁹ *RÉCZEI* (2), 488. és kk. old., *RÉCZEI* (3), 11. old. („A nemzetközi magánjog fogalma” c. pont).

⁴⁰ L. az Irodalomjegyzékben: *FILIPESCU–JACOTA*.

⁴¹ *WIEMANN*, 1033. és kk. old.

⁴² *SEIFFERT*, 35–36. old.

⁴³ *VILÁGHY*, 3. és kk. old.

önálló jogát tétel. ⁴⁴ Gyakorlatilag ezt vallja a lengyel *Jakubowski* is, ⁴⁵ míg a csehszlovák *Kalensky* ugyanezt beható elemzéssel teszi, ⁴⁶ egyik sem ellentmondás vagy engedmények nélkül. A bevallott indokok, hogy ezek a normák is külföldi elem feltételezésével születtek, jelentőségük többnyire súlyosabb, mint a kollíziós szabályoké, szoros összefüggésben is vannak a kollíziós normák összességével, mert nem teljes anyagi jogi szabályozottság esetén mindig a kollíziós megoldásra kell visszatérni, és hogy csak a szabályozás módszere, ami a kollíziós jogot önállóvá tenné, elégtelen rendszerezési elv, az érintett társadalmi viszonyok szélesebbre nyúló funkciójára is tekintettel kell lenni. A be nem vallott indokok: mindenféle oktatás-tervezési, tudományos bázishány okokból, továbbá számos szubjektív tényező folytán ezt az egyébként szükséges és fontos jogi materiát „hirtelen” nem lehetett jobb név alatt „eladni”. De hozzájárult ehhez az az általában érvényesülő jogi jelenség is, hogy az új tartalom nemegyszer meglévő formák keretei között bontakozik ki, és csak bizonyos további mennyiségi erősődéssel párhuzamosan tör új formákra. Sok példát lehetne erre mondani. Íme egy, e területről: a jogi informatika természeténél fogva a rendszerezés kényszere alatt áll; a magyar jogi informatika (p. bibliográfiák) a nemzetközi magánjogot – még mint kollíziós jogot – sokáig a polgári jog részeként szerepeltette; később önállósította, sőt még később, nevesül ma már olyan témákat is itt „jegyez”, amelyeknek már a szóban forgó szélesebb értelmű nemzetközi magánjoghhoz sincs semmi közük, mert igazgatási jogi, államjogi vagy nemzetközi közjogú tárgyúak, mint pl. a gazdasági integráció legtöbb problémája. ⁴⁷

20. Az ilyen *tág értelemben felfogott nemzetközi magánjog* kritikáját illetően az irodalomra hivatkozva ⁴⁸ itt csak néhány olyan körülményre utalnék, amellyel ez a koncepció nem nézett szembe, ill. nem tud megbirkózni. Az egyik, hogy minden elnevezésbeli és más vita ellenére a klasszikus nemzetközi magánjog mind a szabályozás tárgyából, mind a szabályozás módszeréből adódó ugyancsak „klasszikus” ismérvek szerint egyértelműen elhatárolódó önálló jogág. Ezt csak megerősíti az a tény, hogy saját általános része van, amelynek tételei – mint a matematikában a zárójelen kívüli érték a zárójelen belüli minden tagra – a különös részbéli szabályok összességére is vonatkoznak, és ezáltal jól záró rendszer jön létre. Van elég zavar vizsgált területünkön, miért a tiszta helyzeteket is megzavarni? A szabályozás tárgyának túlzott kiemelése végül is jogágilag parttalan célszerűségi eredményekre vezet. Ez lehet helyes, csak ne nevezzük jogágnak, ha nem az. Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egységes – már mint ilyen széles értelemben vett – nemzetközi magánjogi fogalom követelményei mellett bármilyen tankönyv, monográfia, azaz valamilyen tudományos rendszer arányos mértékben át tudja fogni az összes kollíziós normát, a nemzetközi eljárásjogot, a külföldiek belföldi jogállását, majd mindazt a belső és külső eredetű anyagi jogi normát, amely külföldi elem feltételezésével született; a gyámság és a munkajogi kollíziós szabályok mellett minden olyat, mint pl. a nemzetközi fizetési formák, a szerzői jog, a szabadalmi jog, a tengeri és légi fuvarozás, a devizajog, az államosítás, a nemzetközi vételi és más szerződések, egy nemzetközi

⁴⁴ SZÁSZY, 12., 45. old.

⁴⁵ JAKUBOWSKI, 7. és kk. old.

⁴⁶ KALENSKY, 169–170., 198. old.

⁴⁷ MÁDL (2), 519. és kk. old.

⁴⁸ MÁDL (3), 298. és kk. old.

kereskedelmi törvénykönyv, a vállalatok nemzetközi mozgása, a külföldi beruházások joganyagát, és a felsorolást még folytatni lehetne. A szóban forgó koncepció művelői természetesen nem is tudtak idáig elmenni. Végül is a kollíziós jog rendszerére építettek, ennek egészét nyújtják, majd – a gyakorlat igényeinek függvényében – egyes intézmények körében a feldolgozást részletesebb anyagi jogi térré is alakítják.

21. Ez még így el is ment volna. A legjelentősebb körülmény azonban, amivel ez a koncepció nem számolt, ami már e parttalanabb nemzetközi magánjogi koncepció fogalmát is szétzúzta, vagy legalábbis erősen támadja: az *újabb tények újabb lázadása*, mintegy a második hullám. Nevezesen az utóbbi évek sajátossága a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban: minőségileg új kooperációs formák tömeges megjelenése (kooperációs szerződések, nemzetközi beruházások, közös gazdálkodó szervezetek stb.) és mind-ezekben az államok masszív „intervenció” szabályozó-részrtvevő-irányító szerepe általában, és ennek regionális nagy rendszerekké formálódása a nemzetközi gazdasági integrációban különösen. Ez a második hullám aztán gátat szakított, a folyam szélessé vált, amelyben már csak szinte valamennyi jogág együttes erejével lehet biztosan evezni. De valami rend – mint minden nagy forgalmi folyamon – itt is kell, elméleti, oktatási és gyakorlati érdekekből egyaránt.

22. Ez vezetett a *nemzetközi gazdasági jog* koncepciójának megjelenésére az adott országokat illetően az oktatás, a tudomány területén egyaránt, sőt számos gyakorlati vonatkozásban is. E koncepciónak – bár lényeges rendszeralkotó ismérvei és indítékai azonosak – legalábbis három jelentősebb mutációja van.

a) Az általánosabb *Blagojevic* felfogása, amely a nemzetközi gazdasági jogot nemcsak a szocialista országok új típusú gazdasági kapcsolataira vonatkoztatja, hanem egyetemes igények hordozójává teszi. Általánosabb a szónak abban az értelmében is, hogy okfejtésében hol „új jogi diszciplínának”, hol „új jogágazatnak” minősül, és a végén pedig azzal összegez, hogy „átfogó nemzetközi gazdasági jogi *szemlélettel* (kiemelés tőlem, MF) kell harcolni a klasszikus nemzetközi közjog és más tradicionális jogágak fedezéke mögé bújó visszahúzó reakciós erőkkkel szemben”.⁴⁹ Felfogásának rendszerképző elemében a lényeg, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban forradalmi átalakulással van dolgunk (integráció, nagy állami és vállalati szintű kooperáció, államok és a nemzetközi gazdasági viszonyokat átalakító nemzetközi gazdasági szervezetek szervezeti élete és aktív gazdaságpolitikai-gazdasági tevékenysége stb.), amelyekben a hagyományos jogágazatok erőltetett elkülönültsége egyrészt anakronizmus, inerciális visszahúzó erő, másrészt olyan szabályok összessége, amelyek nagy részükben a fejlett tőkés országok érdekszolgálatára születtek; ezzel szemben csak a különböző szabályozási formákat (a nemzetközi jog, pénzügyi jog, magánjog, igazgatási jog, gazdasági jog, munkajog megfelelő elemeit) globálisan egyesítő nemzetközi gazdasági jog képes a megváltozott új viszonyokat kifejezni és szolgálni.⁵⁰ Ami pedig az így felfogott nemzetközi gazdasági jog egyetemes igényű tárgyi kiterjedését illeti, ezt a következő elemek adnák: a nemzetközi gazdasági viszonyokat alakító nemzetközi gazdasági szervezetek organizmusa, statutuma és tevékenysége; a nemzeti „szintek” viszonya az előbbiektől szerinti és más nemzetközi szabályozó rendszerekhez; a nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolatok feltételrendszerének újrafogalmazása; a

⁴⁹ *BLAGOJEVIC*, 273., 279. old.

⁵⁰ *Uo.*, 273–275. old.

volt gyarmati országok és a fejlett országok gazdasági kiegyenlítődsének jogi eszközei, a fejlődő országok segítése nem hagyományos jogi eszközökkel, az utóbbiakat ui. eddig a fejlett országok diktálták; a világkereskedelmi konferenciák elveinek jogintézményekké fogalmazása; a hagyományos nemzetközi kereskedelmi vagy magánjogi intézmények, ill. ezek modernizálása.⁵¹

b) *Boguslawski* nemzetközi gazdasági joga nagyon egyértelmű fogalmazásban önálló tudományos diszciplína és komplex jogágazat. Bár nem nevezi szocialista nemzetközi gazdasági jognak – mint alább láthatóan *Seiffert* –, tárgyalt és átfogott tematikája azonban igazában a KGST-országok viszonyaira korlátozódik. Konceptiója a következő elméleti érvelésre épül. A lényeg a szocialista országok közötti új típusú gazdasági együttműködésében jelentkező jogviszonyok sajátosságában van. E sajátosságokban a sokféleség az egyik döntő elem, már mint tervekkoordináció, szakosítás és kooperáció, tudományos és műszaki együttműködés, pénz- és valutaviszonyok, vállalatok különféle együttműködése, állami szervek konkrét gazdasági – irányító és operatív – együttműködése, közös beruházások, ill. mindezekben az állam különlegesen fontos szerepe. A másik döntő elem (tulajdonképpen már az előzőkből is folyik), hogy ebben a sokféleségben mindig szükségképp együtt van az állami szervező és ezek vagyoni, polgári jogi oldala, „es zeigt sich die Verschmelzung von Organisations- und Vermögenselementen in diesen Verhältnissen”⁵². A szocialista országok nemzetközi gazdasági jogviszonyait tehát az az összefonódó jogviszonyösszesség adja, amely az államok, állami szervek, szervezetek és vállalatok között jön létre. Bár az ezeket a jogviszonyokat szabályozó normák különböző jogágak területéről adódnak, szoros együttalkalmazásuk mellett minőségileg új kategória áll elő: a nemzetközi gazdasági jogi jogviszonyok, és ebből folyóan jogrendszerként a nemzetközi gazdasági jog komplex jogágazata, tudományosan pedig ennek önálló diszciplínája, amelynek tárgya éppen ez a bizonyos komplex jogágazat és az ennek körében érvényesülő törvényszerűségek feltárása lenne. Az így tételezett nemzetközi gazdasági jogi diszciplína általános része a tárgyat, módszert, jogalanyokat fogná át, míg különös részében a következő kérdések helyezkednének el: 1. államközi tervekkoordináció, 2. specializáció és kooperáció, 3. együttműködés a tudományos kutatás és technika területén, 4. fuvarozási és távközlési együttműködés, 5. szorosan vett külkereskedelmi kapcsolatok, 6. állami szervek közvetlen együttműködése beruházásban és közös intézményekben, 7. hitel- és pénzügyi kapcsolatok, 8. ipari tulajdon, 9. külföldi munkaerő alkalmazása, 10. a nemzetközi gazdasági viszonyokban résztvevő jogalanyok felelősségének növelése, jogviták szabályozása.⁵³

c) Míg *Boguslawski* szerint önálló, tehát nem csak komplex, jogágazatról majd akkor lehet beszélni, ha a gazdasági integráció folyamatában a gazdasági integráció természetéből és megvalósulására elégséges mennyiségű jogi matéria jön létre,⁵⁴ addig *Seiffert* a nemzetközi gazdasági jog önálló jogágiságát már ettől a szemponttól sem engedi vitatni. Valamely jogágazatnak – mondja – nem csak a már meglévőt kell regisztrálnia, nem csak akkor van, ha már minden eleme kész van, ha ezt vallanánk, a szocialista jog alkotó

⁵¹ *Uo.*, 275–279., 282–285. old.

⁵² *BOGUSLAWSKI*, 33. old.

⁵³ *Uo.*, 34., 56–57., 62–63. old.

⁵⁴ *Uo.*, 63. old.

funkcióját vitatnánk.⁵⁵ A szocialista nemzetközi gazdasági jog – itt már *expressis verbis* a szocialista nemzetközi gazdasági jogról van szó – *Seiffertnél* tehát már létező önálló jogágazat és tudományág: a szocialista gazdasági integrációt kifejező jogág és diszciplína. E jogág jogalanyai az államok, nemzetközi közjogi természetű alanyok, mindenképp a KGST mint olyan, nemzetközi ágazati szervek, állami szervek, valamint nemzetközi és belső gazdálkodó szervezetek. A jogalanyok együttműködési viszonyait szabályozó tradicionálisan különböző természetű normák integrációs együtt érvényesülés folyamatában ez az utóbbi – a komplex együttthatás jogalkotói és jogalkalmazói teleológiája – a különös, a jellegadó. Jogforrási oldalról a KGST-országok által együtt megállapított vagy egységes érvényesülés igényével tervezett joganyagról van szó, amely a közvetlen szabályozás uralma alatt áll. Mint Boguslawski, ő is kiemeli, hogy „das eigentliche Neue besteht in der komplexen Regelung von Planungs- und Austauschverhältnissen . . . , in der Verflechtung von Organisations- und Vermögensbeziehungen”.⁵⁶ Konkrét tárgyi spektrumát illetően ez a szocialista nemzetközi gazdasági jog a nemzetközi munkamegosztásból és kooperációból az anyagi és szellemi javak cseréje és forgalma területén kibontakozó gazdasági integráció során keletkező viszonyokat szabályozza, közelebről a következő kérdésekben: 1. gazdaságpolitikai prognózisok, termelési tervek, műszaki-technikai fejlesztés koordinálása és egyeztetése; 2. specializáció–kooperáció–szabványosítás; 3. külkereskedelmi tervek koordinálása; 4. beruházások koordinálása és közös vállalatok alapítása; 5. csereviszonyok és ezek feltételrendszere, beleértve az árképzést és a vállalatközi áru–pénzviszonyokat; 6. fizetési rendszer; 7. szállítás; 8. államközi irányító szervek és ezek tevékenysége; 9. különböző nemzetközi szervek statutuma; 10. kereskedelmi és hajózási egyezmények stb.⁵⁷

23. Az „odüsszeuszi” utazásnak végére értünk. A tények lázadásának különböző helyeit és jogtudományi mozgásformáit bejártuk. A múlté már gyanútlan műkedvelői felelőtlenségünk. Ideje összegezni az út tapasztalatait, mind általában (III), mind pedig arról, hogy ilyen előzmények után végül is milyen út ajánlható a tények lázadásának felszabadító és teremtő rendszerbe fogásához (IV).

III. A lázadás és felfogásának általános tapasztalatai

6. § Tények a tények lázadásának felfogásáról.
7. § Egyezések és eltérések az elméletek ajánlatában.
8. § Névháború és a helyes meghatározásokról.
9. § Az elméleti koncepciók érettségi szintjéről.

6. § Tények a tények lázadásának felfogásáról

24. Az általános tapasztalatok összegezése és a szinte természetszerűen adódó következtetések körében előbb *néhány tapasztalati tény*t kell megfogalmazni.

a) A tények lázadása tényleg tény. A belőle adódó elméleti-rendszertani problémákat nem a jogtudomány találta ki.

⁵⁵ SEIFFERT, 37. old.

⁵⁶ Uo., 28–35., az idézet: 34. old.

⁵⁷ Uo., 40. old.

b) A tények lázadása a korábban hagyományos jogági rendszereket, ill. az erre vonatkozó hagyományos nézetrendszereket valóban jelentősen megrázta, erjedésnek indította.

c) A nemzetközi magánjogra nézve a tények lázadása e jogág és diszciplína sorsáig menően teljes volt, ami az újrendeződés objektív kényszerével járt.

d) E jogterület tudományának – az előbbiekből folyóan – objektíve szükséges feladata, hogy a tényeknek a mennyiségi és minőségi változásokban megjelenő lázadását ésszerű és konstruktív rendszerbe átvezesse.

e) Még az elvileg pragmatista common-law jogi gondolkozás sem tagadja, a kontinens, különösen a szocialista országok jogtudománya pedig kifejezetten vallja, hogy az elméleti igényű rendszerezés nem csak tradicionális értéke és általában lényeges eleme a tudományos, jelesül a jogtudományi megismerésnek is, nem csak a tudományos kutatás és az oktatás nélkülözhetetlen és természetes eleme, de a valóságra hatni akaró gyakorlat és a gyakorlat instrumentáriumának tudatos vezérlésében is több, mint csak jelentős tényező.

f) Tudományelméletileg nézve a megindult jogtudományi erjedés, a különböző értelmezések és koncepciók megjelenése egyrészt a mögöttes társadalmi valóság természetes és szükségszerű kísérőjelensége, másrészt két egymásbafonódó szakasza az adott tudományág fejlődésének. Az egyik – az első – szakasz az, amelyre egyrészt, az új jelenségek megjelenése, tudomásulvétele és vizsgálata, másrészt az jellemző, hogy a tudomány az új jelenségek értelmezésére, elméleti megragadására fogalmakat épít, kezdeti általánosításokra törekszik. Az elmélet- és rendszerépítésnek tudományelméleti értelemben vett második szakaszában a fogalmak pontosítása, újabb ténybeli fejleményekhez viszonyított adekvát megfogalmazása és ezekre építve a lehetséges mértékig koherens elmélet, ill. rendszer kiépítése bontakozik ki. Alighanem vitathatatlan tény, hogy a jogtudomány az adott területen e második szakasz sűrűjében áll.

g) Mint látható volt – tudva vagy nem tudva, de: az előbbi tudományelméleti prognózist is követve – szóban forgó új jelenségek elméleti megragadásához, a rendszerezési törekvésekhez a tudományos vizsgálódás kiindulása mindig a tények, az adott valóság. Minden elméleti reakció és koncepció a tényekre és a valóságra hivatkozva érvel létjogosultsága és igazsága mellett.

h) Tény és valóság viszont az is, hogy a vázolt elméleti reakciók és koncepciók jelentősen eltérnek, a sokféleség képét nyújtják: a tényeket sokféleképp értelmezik, ebből eltérő koncepciókra jutnak. Ennek nyilván csak az egyik oka az a jogtudományi bizonytalansági reláció, amelyben a vizsgáló „műszer” sajátosságai (a vizsgálódó ember individuális szubjektív elemekkel is átszőtt szemlélete) magát a vizsgált tárgyat is „befolyásolják”, „elmozdítják”, a valósághoz képest részben máshogy látják, s így a létrejött „mérés”, a létrejött megállapítás a tényekhez és valósághoz képest részben – egy meghatározott rés erejéig – nem $2 \times 2 = 4$ módjára igaz. Részben ez a rés az, amely aztán a különböző koncepciók archimédeszi pontjával szolgál: innen jutnak – a jól „mért” valóság tényeivel kombinálva – bizony jelentősen eltérő elméletekre. Az individuális szubjektum eltérítő szerepe mellett – tulajdonképpen e szubjektumoknak a tényeken kívüli másik objektív elemeként – az eltérő koncepciók mögött az általánosabb jogtudományi tudatban tükröződő számos más objektív tény, ill. körülmény áll. Csak néhányra utalva: az elméleti rendszerezés történetileg kondicionált nagyobb igénye itt, ill. kisebb kényszere ott; az erjedés – a tények lázadásának – még le nem zárult jellege,

letisztult általános elmélet hiánya, ill. ebből folyóan az a tény, hogy minden elmélet a részbeni úttörés szinte szükségszerű hibaszázalékával is jár; a hagyományos rendszerismérvék egyedül üdvözítő voltának vitatása, ill. elégtelensége ezen a területen; a kirajzolódó újabb ismérvek — pl. a komplexitás és a funkcionális célszerűség — önmagukban, azaz fogalmilag is flexibilis jellege; a lázadás ténybeli méreteinek eltérése ebben vagy abban az országban, ebben vagy abban az integrációs rendszerben, ill. az adott területen működő eltérő jogászi-jogtudományi kapacitás működése itt vagy ott (jórészt ebből magyarázható az ún. európai közösségi jog nem vitatott volta az EGK-ban, ill. a szocialista nemzetközi gazdasági jog vitatott volta a KGST-re nézve, mint láttuk, *Boguslawski* és *Seiffert* között); az egységes polgári jogi rendszerű kodifikáció itt, és a gazdasági jogi szemléletű kodifikáció amott; a tények bizonyította meggyőződés, hogy bár a jogrendszert és a jogtudományt az ezek tárgyául szolgáló objektív jelenségek természetéből kiindulva kell tagolni, mintegy az „öntagolódást” posztulálni, ezt a jogtudomány mégis sokféleképpen teszi, tehát lehet tenni, sőt kell tenni, mert az „öntagolódás” is részben kívülről bevitt valami, hagyományos tagoló elveivel az „öntagolódás” maga sem tudott soha teljesen következetes lenni, most pedig — mivel az új viszonyokra nincs megfelelő alternatívája — ellenkezésével történeti inerciák hordozójává lett.

7. § Egyezések és eltérések az elméletek ajánlatában

25. Az általános összegezés körébe tartozik annak megállapítása, hogy a vázolt elméleti koncepciók *milyen főbb kérdésben egyeznek, ill. térnek el egymástól, mit nyújtanak és mit nem.*

A legáltalánosabb ténybeli jelenség talán az, hogy *a klasszikus nemzetközi magánjog* — az irodalom szinte egyhangú segédkezése és véleménye mellett — *a tények lázadásában teljesen vesztes lett:* nem volt képes e folyamatot magába felfogni. Ami ezek után a nemzetközi magánjognak juttatott, ill. maradt szerepet illeti, ebben már nagy a véleménykülönbség.

a) A legtisztább képlet az, amely a nemzetközi magánjogot meghagyja annak, ami, ill. ami mindig volt: a kollíziós jog minden jelentős ismérv mellett szépen záró rendszerének. Így is van benne forradalom elég. Az ti., hogy az új viszonyokat kifejező anyagi jogi rendszerekre figyelemmel maguk a kollíziós intézmények és elvek is átalakulnak.^{5 8}

b) A másik képlet, amely a nemzetközi magánjogba bevisz minden olyan anyagi jogi szabályt is, amely külföldi elem feltételezésével belföldön vagy nemzetközileg született. Ez a képlet aztán tovább bomlik: egyes felfogások szerint ez így egy jogágazat, mások szerint összefüggő jogterület, csak tudományosan egybefoglalt rendszer, ún. doktrinális rendszer. A még további „maghasadás” szerint ennek a fajta általánosabb nemzetközi magánjognak a lényegadó vagy rendszerteremtő eleme a kollíziós jog, míg mások a fősodort, a tények alapján, az anyagi jogi szabályozásban és joganyagban látják.

c) Van olyan rendszerezés is, amely a fent is még egy kicsit túlmegy és bizonyos igazgatási-szervezeti elemeket is belevisz az általánosabb értelmű magánjogba (pl. az ún.

^{5 8} L. ehhez MÁDL (1), 65. és kk. old.

Fremdenrechtet, devizajogot, kicsit a nemzetközi gazdasági szervezetekből), de mennyiségileg nem annyit, hogy a nemzetközi magánjog burka netán teljesen szétrepedjen.

d) Tulajdonképpen ennek a képletnek a homorúja az a nemzetközi gazdasági jogi, közösségi jogi vagy nemzetközi kereskedelmi jogi szemlélet, ill. a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának kisugárzása, amely az e felfogásoknak megfelelő komplex rendszerekbe a klasszikus nemzetközi magánjogból ott és annyit vesz be, ahol és amennyi az adott jelenség egyik tényleges jogi elemeként ténylegesen megjelenik.

26. Viszonylag nagy, talán a domináns szólam a bemutatott zeneműben az, amely a *komplexitás vezérmotívuma mellett új formákra, új rendszerekre és új nevekre* is tör. A vezérmotívum azonban jelentősen variálódik.

a) Van az a *nemzetközi kereskedelmi jogi felfogás*, amelyben bent van – az elméleti parttalanság vádját is vállalva – a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egésze, posztulálva az ún. „immense réalité”-t. A komplexitás itt pragmatikusan minden, ezért elméletileg általa nem is lehet különböztetni.

b) Másutt *nemzetközi gazdasági jog* néven a komplexitás legalábbis a komplex jogágazat,

c) ismét másutt ugyanilyen néven önálló jogágazat döntő szerkezeti eleme,

d) míg amott – az integráció szervezeti dinamikájának súlya miatt – sajátos vegyes szakjog területe, közösségi jog néven a klasszikus nyugati gazdasági jog közösségi szintű mutációja.

e) Egyes nemzetközi gazdasági jogi koncepciók csak integrációs viszonyokra vonatkoznak, mások jogtípusú szélességűek, de ezért pl. Kelet–Nyugat relevancia nélkül, ismét mások egyetemes igényei lépnek fel.

f) A *nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*, amely talán a legátfogóbb fogalom vagy név ott, ahol ez jogterület vagy oktatási koncepció megjelölése kíván lenni (pl. az NDK-beli Wiemannál, mint láttuk), átfogná, ahogy a fogalmazás szól, a burzsoá implikációkkal terhelt kollíziós jogot új szellemben (mint jogágot-e vagy más minőségben, a koncepcióból nem tudni), a szocialista országok gazdasági együttműködését szabályozó nemzetközi gazdasági jogot mint jogágot, valamint a Kelet–Nyugat gazdasági kapcsolatok jogát (a valamivé minősítés itt is kérdés marad) – az állami külkereskedelmi monopólium alapulfekvő következményei szerint. Lényeges eleme azonban ennek a koncepciónak a meghatározott „polgári jogi” és „gazdasági jogi” területeken tevékenykedő szakemberek funkcionálisan differenciált nevelése-oktatása, az új szocialista elem didaktikai és nevelő célzatú központba állítása, a kollíziós jog megfelelő szintre való lejjebb helyezése, tudati és tudományos detronizálása, ill. Kelet–Nyugat relációban a harcos kritikai szemlélet és politikai nevelési funkció kidomborítása.⁵⁹

27. Mindez már átvisz a másik – alighanem szintén döntő, de másodrangú, elég általánosan követett, ha nem is mindig megnevezett – motívumhoz. Ahhoz nevezetesen, hogy az egyes rendszerek a sokféleképpen kondicionált *funkcionális célszerűség* függvényében is alakulnak: átfogóbb rendszerekké vagy részterületek nagyobb, ill. kisebb rendszereivé. Nagy szerepe van ebben annak, hogy a mögöttes valóság, a tények mennyisége és minősége milyen súlyú egy meghatározott országban vagy régióban, hogy ehhez képest a homlokzat, amely általában is „szereti” nem százszázalékosan fedni a

⁵⁹ A koncepció markánsabb szövegezéséhez l. eredetiben: *WIEMANN*, 1053. és kk. old.

mögöttes valóságot, mennyire gazdag és differenciált. Magyarul: az adott tények lázadásának hasznos energiává alakításában mekkora és mennyire szakosított jogászi-jogtudományi kapacitás bontakozott ki. Ha ma egy adott ország, ill. jogrendszer számára mennyiségben és súlyban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok modern jelenségei komoly méretűek, ezeket a gyakorlatnak (a gazdaság- és jogpolitika különböző intézményeinek) és a jogtudománynak át kell tudni fognia. Ezt valamiféle differenciálatlan totalitásban ésszerűen nem teheti, létrejön a nagy egészen belül az a differenciálódás, amely mellett funkcionálisan célszerű és szükséges részterületeket jelentős erővel átfogni, művelni, rendszerezni (önmagán belül és az egész képlet részeként is). Csak egy-két példa: A KGST-országokban a szocialista gazdasági integráció normakomplexumának viszonylag elkülönült gyakorlati és tudományos megragadása bizonnyal indokolt, kell is hozzá nagy kapacitás; ugyanez áll mutandis mutatis az EGK-országokra is; de már Svájcra vagy Finnországra alig. Fejlett tőkés országokban a nemzetközi gazdasági verseny vagy a nemzetközi kartellek jogának önálló tárgyként való tanítása a több tucat, vagy az USA-ban a sok száz egyetem egyikén-másikán bizonnyal indokolt, míg pl. Magyarországon ez irreális „munkamegosztási” végtermék volna. A nemzetközi szerzői jog vagy iparjogvédelem azonban már Magyarországon is valós sajátos „homlokzattal” jelenik meg. Aligha vitatható, hogy a funkcionális célszerűség komoly differenciáló tényező. Csakhogy míg ez egyeseknél csak munkamegosztási indok, addig másoknál tudományos diszciplína elhatároló ismérve, ismét másoknál kiegészítő (ritkán döntő) jogági kritérium.

8. § *Névháború és a helyes meghatározásokról*

28. Az egyezések és eltérések köréhez kapcsolódóan kell rögzíteni azt a tapasztalatot, amely sokszor a „névháború”-val megy, ill. ami ehhez fűzhető. Itt nem azokra a különböző helyű és idejű nevekkkel-jelzőkkel operáló okfejtésekre gondolok, amelyek a „kommunista állami expanzió”-val szemben ún. name-callinggal emelnek bástyát, vagy az átfogó érvényű nemzetközi gazdasági jog ellenzésében feltétlenül reakciós erőket látnak, avagy a „gyűlöletre való nevelés”-t nemzetközi magánjogi funkciónak tekintik. Ezek bizonnyal a hidegháború név- és szóháborújának szomorúan nevetséges termékei, bár még korántsem erőtlen kóboráram-jelenségei.

Itt most arról van szó, hogy sok eltérő koncepció (rendszer, terület, ágazat) azonos név alatt fut, ill. sokan az elnevezés gyöngéi címén támadják a név hordozóját. Csakhogy így vitatkozni vagy vitatni valamit – bizonyos esetleg nyilvánvalóan értelmetlen elnevezésektől eltekintve (de ilyen tulajdonképpen nincs is) –, alighanem értelmetlen dolog. A fogalomra emelés ugyan lényeges fázisa a tudományos megismerésnek és lényeges eleme tudományos kategóriák használatának. És egy tudományág vagy jogág is fogalom. Csakhogy komplex fogalom és különösen a komplex fogalmak meghatározásánál gyakran vagyunk bajban a szavak bölcsességével. A tömör meghatározás, pláne a két-három szavas névvel való meghatározás társadalomtudományi jelenségeknél nem egyszerű, valószínű tudományelméletileg is problematikus dolog. Konkrét normatív tartalmú jogintézmények fogalmának-típusának definíciószerű meghatározása sem könnyű, ebben a körben is kell élni a leíró-kifejtő behatárolással, oldottabb meghatározással. Különösen így van ez komplex jogi-jogtudományi jelenségek esetében. Ha egy

fogalom, ill. az azzal kifejezni szánt valóság komplex, „nehéz”, akkor a használt szavakkal nyelvi értelme szerinti zárt definícióvá való sűrítés olyan leegyszerűsítés, amely már meghamisítja a valóságot. Nem véletlenül mondja ki a klasszikusok nézeteinek sűrítésével a tudományelméleti tételt Lukács György: minden definíciónak, mert a részlegességet végérvényes igazsággként rögzíti „a jelenségek alapvető jellegén erőszakot kell tennie. A meghatározás a jelenségeket . . . kiegészítésre szorulónak tekinti, olyasvalaminek, *amelyek lényegéhez tartozik* (kiemelés tőlem MF), hogy tovább vigyék, tovább képezzék, konkretizálják őket.”⁶⁰

Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a szóban forgó jogi-jogtudományi kategóriák történelmi kategóriák és ezek lényegük szerint változnak, akkor az eddigiekből két következtetés szinte $2 \times 2 = 4$ módjára folyik. Az egyik: a tartalmi valóság változásával a korábbi fogalmi-elnevezésbeli kategóriákhoz való ragaszkodás bizonyos változások szintjén túl inerciális, tulajdonképpen tudománytalan valami, a tudományelméletileg helyes út megfelelő új fogalmak-meghatározások-elnevezések keresése. A másik: az elnevezések helyesen csak művi értelemben foghatók fel és azok kifejtett fogalmi tartalmával együtt értendők. Irreális olyan követelményt támasztani, hogy a fogalom (jogág, jogtudományi diszciplína, jogterület) nyelvi megjelölésének mindent magában kell foglalnia, és csak a használt szavak jelentését szabad hordoznia abból, amit a szavak általában jelentenek. Ha ezt tennénk, akkor pl. nemcsak a nemzetközi magánjog vagy a gazdasági jog megnevezést kellene vitatnunk (az egyiket azért, mert úgymond, sem nem nemzetközi, sem nem csak magán, a másikat azért, mert a gazdaság mindent átfog és ezért nem elhatároló ismérv), hanem pl. a polgári jog elnevezését is, hisz legalább annyira a vállalatok és más gazdálkodó szervezetek joga, mint a polgároké.

9. § *Az elméleti koncepciók érettségi szintjéről*

29. A mit nyújt, mit nem kérdés körébe tartozik még egy az irodalmi szemléből összegezhető – egyébként a tudományelmélet oldaláról is vallott – megállapítás. Az nevezetesen, hogy a legtöbb elmélet vagy elméleti koncepció nem egyszerre születik, nem teljesen készen pattan ki, mint Pallas Athene Zeus fejéből. Mindegyik a fejlődés, az érettség bizonyos stádiumain megy keresztül, és csak kevés jut el a százszázalékos teljesség és zártság szintjéig. Tudományos értéke – legalábbis az elméleti gondolkodás továbbfejlődéséhez – még a nem teljes, részben hipotétikus elméletnek is van. Az sem elvi cáfolata egy elméletnek vagy koncepciónak, hogy nem tud bizonyos célszerűségi vagy más természetű kivételek nélkül funkcionálni, pl. a polgári jog személyi természetű viszonyok tárgyalása nélkül, ha alapvetően az áruviszonyok hordozójának tekintjük vagy egyes jogalanyok belső szervezeti normatívái nélkül, ha döntően személyek és kollektívák egymáshoz való külső viszonyait szabályozzák benne.

Mindez nem kívánja azt mondani, hogy a tudományelméleti helyesség és a társadalmi hasznosság oldaláról nézve nem a teljes és jól záró koncepció vagy elmélet az értékesebb és hogy nem erre kell törekedni vagy hogy a mondottak címén eleve menlevelet kellene adni minden bármilyen szellemes tudományos improvizációnak, de azt

⁶⁰ LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*, I. köt. 25. old.

kívánja mondani, hogy a teljesség és zártság abszolutizálni akarása a társadalomtudományok területén nem a tudományos gondolkozás természetéből és törvényszerűségeiből fakadó törekvés. Ez nem is csak a tévedés jogának elvitatása, ez a tudomány fejlődésének gúzsbakötése lenne.

**IV. Merre tovább? A nemzetközi magánjog ismét
klasszikus lesz – A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga:
„Ha már van ilyen, el kellene ismerni”**

10. § A tények Magyarországon.
11. § Jogtudományunk eddigi válasza.
12. § Az új válasz rendszerelméleti követelményei.
13. § A nemzetközi magánjog nem átfogó megoldás, de ismét klasszikussá válik.
14. § A jogág sem válasz a „kívül maradt” joganyagra.
15. § A nem nem válasz.
16. § E tanulmány válasza: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga összefüggő komplex jogterület és diszciplína („ha már van ilyen, el kellene ismerni”).

30. Ezzel a tapasztalatok összegezésében elérkeztünk a második felvonáshoz, ill. a tulajdonképpeni zárótételhez: ilyen előzmények után végül is – itt és most – *milyen út ajánlható* lázadó tényeink felszabadító és teremtő rendszerbe fogásához. Nyilván ez a döntő, s ez is a nehezebb. Biztos rászolgál majd mindazokra a mentségekre, amelyeket a tudományelméletileg azért értelmes, társadalmilag azért hasznos, de sok ponton vitatható és nem teljes elméleti koncepciók védelmére fentebb el lehetett mondani.

10. § A tények Magyarországon

31. A valamennyire is helyes általánosításhoz e kérdésben is elengedhetetlen, amit Marx erről általában mond, hogy ti. „amennyire csak lehet . . . tudományos vizsgálattal . . . meg kell állapítani a kiinduló és támaszpontul szolgáló tényeket”.⁶¹ Az első döntő kérdés nyilván az, hogy a *tények lázadása Magyarországra* nézve ma milyen fokú. Bizonytalant azt kell mondani, hogy jelentős, sőt relatíve talán az általánosnál is jelentősebb. Ezt kétféle tény igazolja.

32. Mindenekelőtt a tények – a sokféle és komplex nagy joganyag – mögötti következő *főbb gazdasági jelenségek* folytán, csak jelzésszerű felsorolásban:

- a) Magyarország külkereskedelem-orientáltságának közismerten igen magas foka.
- b) A fejlesztési, termelési, kereskedelmi és forgalmi viszonyoknak objektíve fokozódó internacionalizálódása, amelynek természetesen Magyarország is részese.
- c) A szocialista állam, természetéből folyó, aktív és intenzív alakító szerepe a gazdaság makro- és mikrovilágában általában, a külgazdasági folyamatokban pedig különösen, a külkereskedelem állami monopóliumának sokféle megnyilvánulásában.

⁶¹ *MÁRX*: A tőke. I. köt. (Magyar Helikon, Budapest, 1967.), „Utószó a második kiadáshoz” 22. old.

d) A fentiek megjelenése egyrésztől Magyarország általános világgazdasági kapcsolataiban (Kelet–Nyugat relációban a harcban és együttműködésben, a fejlődő országok relációjában a támogatásos együttműködésben), másrészt a magyar külgazdaság számára legjelentősebb gazdasági együttműködési rendszerben: a KGST-országok gazdasági integrációs programjában.

33. A másik tényösszeg az ebből a háttérből kinőtt és Magyarország számára különösen jelentős – a nemzetközi magánjog ruháját messze kinőtt – nagy *jogszabályösszeg*. Ezek ugyancsak jelzésszerű áttekintése is meggyőző arról, hogy ez a tartalmában összetartó, forma szerint több jogág ismérveit viselő komplex joganyag valóban nagy jogszabályösszeg.

a) A *belső eredetű* normák egy részét a külkereskedelmi monopóliumot közvetlenül kifejező és fejlesztő szabályok adják (külkereskedelem szervezete, felsőbb hatalmi igazgatási jogosítványok, külkereskedelmi igazgatás, külkereskedelem tervezése-irányítása, devizajog, külkereskedelmi jogosultság, beviteli–kiviteli engedélyek, vám és más eszközök a külgazdasági forgalom szabályozására). További belső normák: külföldiek belföldi gazdasági tevékenysége (beruházása, vegyes vállalata, képvisellete) és fordítva; a kooperáció és szakosítás normái; a kötelmi jog anyagi jogi szabályai; a külgazdasági kapcsolatok belső kollíziós szabályai; választott bíráskodás hazai normái.

b) Magyarország tagsága vagy részvétele folytán Magyarországra nézve is hatályos vagy releváns *egyetemes* vagy *multilaterális nemzetközi* eredetű jogi struktúrák közül aa) az állami gazdaságpolitikai vagy konkrét gazdasági magatartására a következő fontosabb jogforrások vonatkoznak: Az ENSZ Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről, az EBK helsinki okmányainak gazdaságpolitikai részei, a GATT, az UNCTAD, olyan nemzetközi beruházásokat szabályzó megállapodások, mint az Adriai-olajvezeték szerződése vagy olyan államközi kartell szabályai, mint a nemzetközi ónegyezmény. bb) Döntően a gazdálkodó alanyok számára adott szabályozások: a szállítás és fuvarozás különböző egyezményei, az atomkárokért való felelősség, ULIS, a szellemi alkotások konvenciói, a Régles és Reglément, INCOTERMS, a csekk és váltó egyezményei, EGB általános feltételek és ILA-tervezetek, választott bírósági szabályok stb.

c) A *bilaterális eredetű nemzetközi szabályok* közül megint aa) döntően az államokat kötik a következő fontosabbak: kereskedelmi és konzuli egyezmények, áruszállítási megállapodások és jegyzőkönyvek, jogsegélyegyezmények, közös beruházásra, ill. gazdasági-gazdálkodó szervezet létrehozására vonatkozó szerződések, adó- és vámegezmények. bb) A kereskedelmi és konzuli egyezményekben, valamint a jogsegélyegyezményekben a gazdálkodó alanyok jogviszonyait érintő részek.

d) A KGST-országok gazdasági integrációját kifejező, szabályozó és fejlesztő szabályok nagy egysége tárgyilag legalábbis három – kölcsönösen egymásba játszó, egymást feltételező nagy síkban jelenik meg. aa) Az egyik a szervezeti és döntéshozatali mechanizmus általában. Az itt elhelyezkedő normák történetileg és logikailag is premisszái a következő két sík szabályanyagának. bb) A második sík a tagállamoknak az integráció megvalósításában megjelenő közös intézményei és más jogosultságai, ill. kötelezettségei (közös államközi gazdasági-gazdálkodó szervezetei, közös bankok, kliringrendszer, tervkoordináció, prognózisok, szakosítási megállapodások, beruházások, gazdaságirányító szervek közötti megállapodások, a gazdasági kötelezettségvállalásokért való felelősség, választott bíráskodás stb.) cc) A harmadik sík azok a normák, amelyek a

gazdálkodó szervek jogviszonyait szabályozzák (a vétel, a szerelés, a műszaki szolgálat általános feltételei, fuvarozási egyezmények, közös gazdálkodó szervezetek normái, szellemi alkotás transzferjére vonatkozó szabályok, kiegészítő kollíziós szabályok stb.).

Bizonytalán könnyű elképzelni, hogy pusztán mennyiségileg milyen nagy jogszabály-anyagról van szó. Csak a belső eredetű normák több kötetre rúgnak: az 1965-ben megjelent 700 nagy oldalas „A külkereskedelem hatályos jogszabályai” c. kötet anyaga csak részben vált hatálytalanná „A gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteményébe” felvett új jogszabályok folytán, amelyek együtt megint egy kötetre valók. Nem beszélve most az 1974. évi külkereskedelmi kodifikációról, amely ugyancsak jelentős és nem csak mennyiségileg jelentős új árammal növelte a fősodor víztömegét.

11. § *Jogtudományunk eddigi válasza*

34. A kérdés most már, mit csinált a magyar jogtudomány ezzel a mennyiségére nézve nagy, természetére nézve pedig komplex és centripetális szabályösszességgel. A válasz ismertnek feltételezhető. A rendszerezést illetően egy darabig követte a fejleményeket: a nemzetközi magánjogot váltakozó intenzitással és mértékben feltöltötte anyagi jogi természetű döntően civilisztikai és kis részben más természetű normákkal és ezt doktrinális rendszerű tágabb értelemben vett nemzetközi jognak nevezte; nemzetközi gazdasági jogot vagy más elnevezésű rendszert hallgatólagosan vagy kimondottan mellőzött, vagy ellenezett. Valamiféle *átfogóbb rendszer vagy szemlélet megfogalmazására nem került sor*. A kérdéses jogszabályanyag körébe eső írások, előadások, viták, egyetemi tananyagok kis részben különböző jogágazatok színei alatt (pl. a KGST döntéshozatali mechanizmus, nemzetközi pénzügyi jogi viszonyok, külkereskedelmi igazgatás) jelentek meg. Ezek azonban nemcsak, hogy valamiféle rendszertani teljességre (már mint a külgazdaság adott viszonyainak a kérdéses jogág felől esetleg megragadható teljességére) nem törekedtek, de a mennyiség és az intenzitás oldaláról nézve is messze vannak attól, amire ezen a területen szükség van. A „Nemzetközi jog” c. egyetemi jegyzet e problematikát illetően összesen a KGST-ről szól és összesen 3 oldalon, a „Magyar államigazgatási jog” c. egyetemi jegyzet pedig „A külkereskedelem államigazgatási jogá”-nak 5 oldalt szentel. Ennyi az egész.⁶² Nem véletlen, egyebek között e formai ok miatt sem, hogy az egész „ügy” így döntően a tágabb értelemben vett civilisztika vagy nemzetközi magánjog gondja maradt, s hogy témánk írásai döntően a civilisztika fórumán jelentek meg, és ezen ágazat lobogója alatt hajóztak – az intenzitás elég spontán és általában ugyancsak ki nem elégítő fokán, többnyire amolyan természetesnek vett komplex szemléletben.

35. Általánosan ismert a magyar jogtudománynak az a ma már elég általános meggyőződése is, hogy ebből a helyzetből *tovább kell lépni*, mind az oktatás, mind a tudományos kutatás, mind pedig számos gyakorlati vonatkozásban – állapította meg erre vonatkozó vitája után nem kisebb tudományos kompetenciájú intézmény, mint az MTA

⁶² L. ehhez: HARASZTI–HERCZEGH–NAGY: Nemzetközi jog, Budapest, 1974., 298–301. old. Magyar államigazgatási jog. Különös rész. Szerk. SZAMEL LAJOS, Budapest, 1972. 224–229. old.

Állam- és Jogtudományi Bizottsága.⁶³ A nemzetközi kereskedelem jogának fejlesztését, intenzívebb kutatását és oktatását a közelmúltban (magyar támogatás mellett) az ENSZ megfelelő szerve, az UNCITRAL is „határozatba hozta”.⁶⁷ Azt persze nem állapította meg sem az Akadémia, sem az ENSZ-bizottság, hogy rendszertanilag milyen irányba kell menni (nem is volt feladata), bár az akadémiai vitaülés koncedálta a felmérő referátumnak azt a megállapítást, hogy rendszerépítő elméletre a magyar jogirodalomban is törekedni kellene.⁶⁵

12. § *Az új válasz rendszerelméleti követelményei*

36. Hát mit tenni (dolgainkat most döntően a rendszerépítés oldaláról nézve)?

A tudományos igényű rendszerépítésnek, a tudományos megismerésnek olyan tükrözésre kell vezetnie, amelyben a tükör a társadalmi valóság következő két döntő eleméből érkező fénynyalábokat szintetizálja és tükrözi. Az egyik azok a gazdasági és jogi tények, amelyeknek lázadásáról szó van és amelyeknek minden lényeges eleme – a marxi értelemben vett tudományos vizsgálat kiindulási követelményeként – most már előttünk van. Előttünk van ezeknek nemcsak mennyisége, de az a tény is, hogy az adott gazdasági és jogi realitásokban erős kohézió érvényesül: az áruviszonyt hordozó vállalati és az állami befolyást-irányítást közvetítő igazgatási-szervezési elem szimbiózisa, amely egyrészt történelmi szükségszerűség, másrészt az alkotó továbblépés éltető záloga. Ez az, amelyben a két elem dialektikus ellentétének, harcának és egységének vívódását a jogtudomány eszközeivel is az optimum felé kell fejleszteni. S itt kapcsolódik be a másik döntő elem, amelynek a helyes tükrözésben jelen kell lennie. Nevezetesen a jognak relative önálló jellege, hogy a jognak – bár a gazdasági-társadalmi viszonyok kifejezője, így pl. valamiképp a gazdaság tagozódásának is – önmagában véve is összefüggő kifejezésrendszernek kell lennie. Nem kell tovább részletezni. Engels e megállapítása és az ide tartozó nézetek ismertek.⁶⁶ A lényeg, hogy a rendszerezéshez, ha az ellentmondások által okozható azt a bizonyos arculcsapást el akarjuk kerülni, a jog sajátos önállóságára, eszközeink sajátosságaira és ezeknek sajátos összeműködésére, mindezek önmagukban is összefüggő kifejezésrendszerére is figyelemmel kell lenni. A helyes tükrözés eme második követelménynek is két oldala van. Az egyik oldala, hogy a jogra vonatkozó tudományos megismerés figyelembevétele tévútra kerül e követelmény nélkül. A dolog másik oldala,

⁶³ Amikor a Bizottság a tudományági helyzetfelmérés keretében 1976-ban e területtel is foglalkozott. L. ehhez MÁDL (2), 519. és kk. old.

⁶⁴ „The Commission at its 133rd meeting, on April 1973, adopted unanimously the following decision: The United Nations Commission on International Trade Law . . . expresses the view that universities should be encouraged to promote the study of international trade law” (kivonat az UNCITRAL 6. ülészakának jelentéséből).

⁶⁵ *Uo.*, 520. old.

⁶⁶ Mint ismeretes, Engels a jog relatív önállóságát K. Schmidthez írott levelében fogalmazza meg. A problémának a jogrendszer tagolására, különösen a gazdasági jogra vonatkozó kifejtéséhez l. pl. *EÖRSI Gyula* A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról c. könyvének (Jogi Kiadó, Budapest, 1968) „Gazdasági jog – komplex módszer” c. részét (87. és kk. old.), ill. *MÁDL Ferenc*: Az új gazdasági jogi elmélet kérdéséhez, az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, IV. (1961) köt. 241–264. old.

hogy a jogtudományi elméletben, tehát a rendszerépítő elméletben is a tulajdonképpeni fő funkció az emberi tudatnak akaratlagos cselekvésbe, aktív visszahatásba való átvitele. Ha a jogtudományt — mint a jogra vonatkozó általános emberi tudatot — a fenti követelményre tekintet nélkül próbálnánk az aktív cselekvésbe átvezetni, akkor a szabályozás tárgya szerinti ágazatok (gazdasági, társadalmi, politikai, igazgatási stb.) változó sokaságára szabdalnánk a jogot, amely így nem egy önmagában is egységes visszatükröző rendszer, hanem külső impulzusok szerint darabokra hullott tükör lenne, amiben már senki sem igazodnék ki, amiben mindenki látja magát minden darabban, csak azt nem tudja, merre lépjen, mert az eltérő törésszögek mindegyike más merre mutat. A jogtudomány, ha helyesen akar visszatükrözni és gyakorlatra segíteni, nem tud mást tenni, mint a jog relatív önállóságát és belső törvényszerűségét is figyelembe venni. Ez a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogszabályösszességét illetően azt jelenti, hogy az erre az ágazatra vonatkozó normákat sem lehet csak úgy totálisan, a gazdaság adott ágazatának realitásai oldaláról megragadni. A valóságot rendszertanilag e körben is úgy kell kifejezni, hogy ez a kifejezés az alkalmazott jogi eszközök sajátosságait és ezek rendszerépítő elemeit is megfelelően tükrözze, és ezáltal ez a kifejezés a valóságot jogilag jobb fejlődési esélyekhez juttassa.

13. § *A nemzetközi magánjog nem átfogó megoldás, de ismét klasszikussá válik*

37. Ha mindez így van, akkor számos fent bemutatott elgondolásra és koncepcióra nézve szinte dominómódszerrel adódik néhány majdnem hogy automatikusan igaz negatív következtetés. Negatív a szónak abban az értelmében, hogy egyes rendszerezési koncepciók nem megfelelő tükrözési-kifejezési eljárás miatt alkalmatlanok céljuk betöltésére.

Ezek egyike az a koncepció, miszerint a nemzetközi magánjog — különbözőképp tágított formájában — alkalmas volna a lázadó tények egészét átfogó, új rendszerbe fogni.

Erre elsősorban nem azért nem alkalmas, mert ebben a nemzetközi magánjogot különbözőképpen tágító koncepciók nem egységesek és idáig részben el sem mennek, hanem azért, amiért nem mennek el idáig. Kézenfekvő ui., hogy pl. a KGST vagy a Közös Piac integrációs normaanyagát nem lehet a legszélesebben értelmezett nemzetközi magánjogban sem felfogni. Még a nemzetközi gazdasági forgalom civilisztikai anyagi jogi materiájával is nehéz birkózniok, holott erre önálló jogág vagy doktrinális jogterület címén vagy akár csak függelékhalmozok alkalmazása útján legalább elvileg törekszenek. Ezen közben a szabályozásnak nem is egy elemét, mondjuk a módszerét, hanem inkább motívumát hangsúlyozzák, nevezetesen, hogy a szabályozás a külföldi elem feltételezésével született. Közben mellőzik, vagy legalábbis nem értékelik, hogy így a szabályozás módszerében — mint általában elfogadott egyik rendszerezési ismérven — végül is nagyon heterogén (direkt szabályozás, kollíziós szabályozás, mellérendeltségi forma és igazgatási elem) formákat „túrnek” meg, holott épp e koncepciók védői vannak leghatározottabban minden nem-ortodox (pl. gazdasági jogias) megoldás ellen, és a hagyományos módszerek mellett. Miután tehát a szóban forgó joganyag fő sodra sem bele nem férne ebbe a nemzetközi magánjogba, és egy részét még azok a koncepciók sem helyeznék itt el, amelyek a rendszerezési ismérvek csendes vagy kifejezett feloldásával mégis sok mindent

idersorolnak, miután továbbá ez rendszerbeli rendszertelenségre vezet ott is, ahol enélkül rend volna, legjobb és elméletileg *legkövetkezetesebb a nemzetközi magánjogot meghagyni annak, ami, elismerni azt a funkcióját, amire született*. Ti. kollíziós jognak, s ilyenként a jogrendszer egyik önálló ágának, amelynek funkciója, hogy jogrendszerek ütközése esetén – egységes anyagi jogi szabályozás hiánya esetén – az alkalmazandó jogrendszer meghatározására vezessen. Az általa átfogott társadalmi viszonyok a nemzetközi személyi és vagyoni viszonyoknak az a területe, amelyek anyagi jogában általában az áruforma, ill. az egymás mellé rendeltség érvényesül, amire nemzetközi magánjog névvel két további elkülönítő elem épül. Az egyik a közvetett szabályozás módszere, a másik, hogy az így képződött jogágnak általános részbeli és különös részbeli normatív és elméleti tételei folytán zárt hierarchikus rendszere van. A korábbi nézetek és szempontok mellett itt ez utóbbinak adnék még különös hangsúlyt. A normatív értelemben vett általános szabályok koeficiensként átfogják az egész egyenletet, tehát a különös szabályok egészét. Ezek az általános szabályok mással nem helyettesíthetők (a tágabb értelemben felfogott nemzetközi magánjognak normatív általános része nem is lehet), a kollíziós jogi általános szabályok csak itt alkalmazandók, míg a különös szabályok ezekkel együtt funkcionálnak, az egyenlet zárójele csak a kívülálló koeficiens értékeivel való „beszorzással” oldható fel. Amely jogszabályösszességnek ennyire egyértelmű előtörténete, társadalmi és jogi rendeltetése, továbbá így záró szabályozási modellje, ill. módja van, annak önálló jogágiságát elvitatni tudományosan alig lehet (kevesen is teszik), rendszerbeli egységét feloldani és erején-térmetén túli körre vinni a most adott problémák megoldására már alig vagy egyáltalán nem indokolható. Egyrészt mert a rendszeralkotás vázolt elvei az új tartalmat már nem tudják behatárolni, másrészt mert a tények lázadásának fősodrát ma már képtelen is lenne kanalizálni.

38. Az más kérdés, hogy a nemzetközi magánjog különösen a gazdasági kapcsolatok területén jelentősen visszaszorult. Általános végső megoldásként azonban itt is jelentős. A szabályozási formák és modellek oldaláról nézve pedig tulajdonképpen ez az általános szint, az ún. gemeines Recht, míg az anyagi jogi szabályozás mutatis mutandis az a *ius speciale*, amely léte esetén az általános helyébe lép. Az is más kérdés, hogy a nemzetközi magánjog a tények lázadásával, mindenekelőtt az anyagi jogi intézmények tartalmi változásával, szintén jelentős változáson megy keresztül, és Magyarországon pl. kodifikálni is kellene.

Mindez nem változtat azon, hogy a fenti (és eredeti) értelemben felfogott nemzetközi magánjog ebben a felfogásában viszonylag optimálisan felel meg a fenti tükrözési követelményeknek: a társadalmi valóság egy oldalát az alapul fekvő személyi és forgalmi viszonyokra épülve az alkalmazott szabályozás sajátosságaival fejezi ki, és ezzel a társadalmi cselekvés (oktatás, tudomány és gyakorlat) céljára világos tartalmú eszközrendszert nyújt; ahhoz a nagyobb eszközrendszerhez ti., amelynek komplex együtthatóságában, mondjuk, nagyobb zenekarában a zeneszerzőnek és a karnagynak ezt az instrumentum típust is meg kell szólaltatnia, s aki bizonyonnyal nagyot tévedne, ha közben állandóan nem tudná, hogy mondjuk a vonósokkal csak ezt és nem amazzt, a fúvósokkal pedig csak azt és nem ezt a hanghatást lehet elérni, hogy szólamaikat nem lehet összekeverni vagy összemosni. A szimfónia nem az instrumentumok funkciójának feloldásából, hatásának összekeveréséből, hanem abból áll elő, hogy az instrumentumok mibenlétét és lehetséges szerepét a művész ezek sajátosságainak figyelembevételével

egyesíti a kifejezni kívánt zenei gondolat, az ehhez kapcsolódó esztétikai elvek és művészi hatás megvalósítására.

39. A tanulmány alcímében szereplő és végig használt metafora szerint, befejezve e gondolatsort: miben is áll tehát a tények lázadása a nemzetközi magánjog ellen? Most már egyszerű a válasz. Először abban állt, hogy — a kollíziós jog terrénuma szűkülve — a városfalon belülré kellett engedni idegen egységeket. Ez aztán sajátos visszahatásként meghozta a hódítás vágyát és sor került, különböző távolságra, külső városfalak építésére. Ez azonban felhívította a védelem egységes belső magját. Már nem lehetett tudni, hol a még védhető castrum széle, ki római, ki peregrinus. A lázadás azonban tovább ment, és ennél nagyobb „veszedelmet” hozott: a hódítók már önálló castrumokat és a réginel nagyobb várakat építettek és elnyeléssel fenyegették a régi várost. A zűrzavar vagy az egymás bekebelezésének alternatívája helyett az erőben különbözők, de formailag egyenlők szövetsége és együttműködése győzedelmeskedett. Ebben az egyik fél — a régi város — a klasszikus nemzetközi magánjog. Jelentős szerep. Ebben is van állandó újítani valója. De többre ma már csak objektív helyzetének félreismerésével lehetne ösztönözni.

14. § *A jogág nem válasz a „kívül maradt” joganyagra*

40. Hát ha a nemzetközi magánjog a tények lázadásának uralma alá vételéből imígyen kiválik, és csak részszerpet tölt be az új városszövetségben, akkor jogág-e, jogágak-e, vagy minek nevezhető az a szabályösszesség, amely — mint láttuk — Magyarországra nézve is döntő része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának?

A válasz egy lépéseként álljon itt egy további — a helyes tükrözés követelményeiből, mint fent szó volt róla, majdnem hogy automatikusan folyó — negatív következtetés. Az nevezetesen, hogy ez a „maradék” — persze ahogy Anglia számára „rest of the world” minden, ami Anglián kívül van — általában sem és Magyarországon pedig különösen *nem ölti önálló jogág formáját*. Ennek a megállapításnak feltételezett helyességében másodlagos az a körülmény, hogy amint láttuk, a szóban forgó jogi materiát nemzetközi kereskedelmi jog, nemzetközi gazdasági jog, szocialista nemzetközi gazdasági jog stb. elnevezésekkel nagyon eltérő tartalommal teszik a különböző szerzők komplex vagy önálló jogággá. Az is másodlagos, hogy indokolt szükség híján kerülni kellene a meglevő koncepciók mibenlétét, az egyes elnevezések mögé épülő vonzatokat, az ebben felállt „rendet” álmutánciókkal összezavarni. Ebben az is kevés mentség lenne, hogy egy talán pontosabbnak és tudományosan helyesebbnek vélt, mondjuk, nemzetközi gazdasági jog elnevezésű koncepcióban vélnénk a legjobb megoldást megtalálni.

A tagadás főoka abban a már elmondott körülményben van, hogy a rendszerépítő elméletnek nemcsak az adott gazdasági jelenség elkülönítő önállósága (a nemzetközi gazdasági kapcsolatok centripetális erőktől uralt joganyaga), hanem az alkalmazott jogi szabályozás jogi sajátosságai oldaláról is helyesnek kell lennie.

Az igaz, hogy a szóban forgó szimbiotikus vegyületű joganyagban lényeges elemek okozzák az összetartozást: a gazdaság adott ágazatának „vezérléséhez” szükséges koherens ismeret- és eszközigeny; a vállalati szintű gazdasági mozgásnak nemzetközi és belső szervezeti és igazgatási dinamikától való feltételezettsége, ami ma jellegadó új sajátossága a nemzetközi operatív gazdasági kapcsolatoknak is; az e kiindulópontból szervesen adódó

jelenség, hogy a jognak különböző ágai szerinti eszközöket komplex együttműködésben kell működtetni; számos átfogó normatíva önmagában is komplex és kihat később keletkezőkre (pl. a Komplex Program, hogy csak egyet említsünk) stb. Bizonyos hogy mindezek által, mint annyian mondják, új minőség jön létre. Kérdés azonban, hogy *jogági* értelemben is új minőség jött-e ezáltal létre. S itt kell – a helyes megismerés, a gyakorlati tisztánlátás és a tulajdonképpeni fősodor, már mint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésének optimális jogi „vezérlőrendszere” végett – nemet mondani. Még pedig a rendszerezés már említett második főkövetelménye miatt.

41. Lehetne persze azt mondani, hogy kérem, ez elnevezés kérdése, és ne támasszunk szemantikai ellenvetéseket: ez az új minőség, amit senki se vitat, ez a szimbiotikus vegyület is kapja meg a jogági nevet vagy rangot és kész. Csakhogy ebből lesz a zűrzavar. Ez *nemcsak elnevezési kérdés*, ha első látszatra annak is tűnik. Mi lesz, most egyelőre csak a nevek és formai fogalmak szintjén, a hagyományos jogágak megjelölése, ha egy más jellegű jelenségcsoportot is jogági attribútumokkal ruházunk fel? Ha az elembeosztást adjuk az elemekből képződő vegyületeknek, akkor vagy tudománytalanul összezavarunk mindent, vagy az elemeknek kell más nevet adni. Nincs itt más kiút, mint azt tartani jogágnak, ami valóban az. Önmagában az, hogy ezek a jogágak régi kategóriák és önmagukban nehezen birkóznak valamilyen új jelenséggel, sem nem szűgyen, sem nem ellenérv. Viszonylag tiszta fogalmakat, az elemek rendszerét azért felborítani, mert ezek különböző kombinációit egy-egy tudomány- vagy iparág változó komplexitásban sokféleképp alkalmazza, semmiképp sem indokolt. És hogy egy elem, azaz jogág mi, arról a nemzetközi magánjog kapcsán fentebb már volt szó. Ennek folytatásaként az az állítás, miszerint a szóban forgó joganyag a szabályozás módszere, egy normatív értelemben vett esetleges általános rész alkalmazhatósága, egyes elemeinek mire való alkalmassága, esetleges egységes kodifikálhatósága tekintetében nem egynemű és ezen a címen sem alkalmas jogági formát ölteni, további bizonyítás nélkül is kézenfekvő.

42. Továbbá: bármennyire komplex valamely kisebb vagy nagyobb nemzetközi vagy belső eredetű jogszabály, abban az *egyes jogági elemek abbéli sajátosságukat végső soron nem veszti el*, fő szerepüket, hogy individuális elembeli mivoltukkal járulnak hozzá az adott vegyület létrejöttéhez, nem tudják elveszteni, sőt a komplexitás okozója nem is akarhatja, hogy elveszzenek, mert ettől a perctől nem tudná, milyen eszközökkel dolgozik, nem tudná, hogy a zenekarban az eddigi x-képességű instrumentum helyén most mi áll, amit ezért felelőséggel meg sem szólaltathatna, mert kiszámíthatatlan zavart okozna. Egy norma jogi minbelletét illetően, dogmatikai szerkezetének tartama szerint, ha értelmes elemeire bontjuk, vagy polgári jogi természetű, mert a megfelelő szankciókkal a felek egymás mellé rendeltségét tételezi, vagy igazgatási jogi természetű, mert fölé- és alárendeltséget tételez az ennek megfelelő szankciókkal, vagy büntetőjogi természetű a büntetőjog szankcióival, vagy nemzetközi közjogi természetű a nemzetközi közjog meghatározott alanyi körével, szankciórendszerével és eljárási rendjével stb. Nem arról van szó, hogy akár egyetlen paragrafusban ilyenek nem lehetnek együtt jelen. Pl., hogy valamely nemzetközi elemet tartalmazó szerződés érvényességéhez a polgári jogi érvényességi kellékek mellett különböző nem polgári jogi szankciók terhével külkereskedelmi-igazgatási, ill. devizajogi engedélyek is szükségesek. Ezek együttes szereplése egy meghatározott paragrafusban nem teszi nem polgári jogivá az egyik és nem igazgatási jogivá a másik elemet. Nagyon is tudni kell, hogy melyik mennyire nem a másik vagy

valami harmadik. Azt is tudni kell, hogy mindegyik mögött ott él, és esetenként alkalmazandó is egy-egy nagy anyagi és eljárásjogi vagy nemzetközi magánjogi szabályösszeg a maga általános és különös normáival. Ugyanez áll valamely nagyobb olyan normakomplexumra is, amelyben (törvényben, egyezményben stb.), mondjuk, jellegmeghatározóan döntően polgári jogi szabályok vannak, de számos eljárási jogi, nemzetközi közjogi, munkajogi, igazgatási jogi vagy büntetőjogi szabály kíséretében. A Nemzetközi Gazdasági Szervezetek KGST Mintaszabályzatában pl. mindezek jelen vannak (büntetőjogi elemek kivételével, bár a közös vállalatok gazdálkodásának büntetőjogi védelme, e védelem hogyanja is megoldandó feladat). Mindezek *a különböző elemek jelen vannak, együtt hatni hivatottak, de mibenlétük azonosságának és ezen azonosság akcióképességének megőrzésével!* A polgári jogi és nemzetközi közjogi elemek sajátosságainak nagyon is határozott tudatával és elhatárolásával és ennek megfelelő komplexitással alakulnak továbbá pl. azok a KGST-feltételek, amelyek az államok gazdasági kötelezettségvállalásáért való anyagi felelősséget tárgyazzák.

43. A példák és az elvi elhatárolás okainak sorát még folytatni lehetne. A lényeg: a jogág olyan egynemű, jellemerősségét megőrző kohéziós normaösszeg, amely elemeiben sem denaturálódik; ha részt is vesz valamely nagyobb többnemű normakomplexumban, magánvalóságának értékeit ebben is megőrzi, sőt ennek céljait épp ezekkel segíti. Már használt hasonlatunkkal: a vonósok vonósok akkor is, ha magukban játszanak, akkor is, ha közülük egy másik hangszerrel, pl. zongorával vagy egész zenekarral játszik, más hangszerek csoportjával zenekari művet ad elő. Az igaz, hogy az instrumentumok együtt új minőséget, a zenekart hozzák létre, de ez más genus és más „törvények” alatt él, mint egy-egy egyedi hangszer. E gondolatsor zárókövetkeztetése ezek után csak a következő lehet: a szóban forgó joganyagot ennek komplexitása, szimbiotikus vegyület jellege valami új jogággá nem teszi. *Valami más lesz az, amivel az új minőség illethető.*

15. § *A nem nem válasz*

44. A tagadás tagadásának számít viszont a harmadik negatív következtetés, amely a tükrözés fent említett követelményeiből – most már utolsóként – szinte automatikus igazsággént következik. *Nem lehet helyes az a negatív állapot,* amelyben a szóban forgó nagy szimbiotikus szabályösszeg jogtudományunk és jogi gondolkodásunk szerint ma van. Abban ti., hogy a szükséges komplexitással egyetlen hagyományos jogág sem fogja át, részben a határok tisztázatlansága, részben kapacitás okából, de leginkább azért, mert az eddig elmondottakból is folyóan ez a joganyag egyrészt mennyiségi, másrészt elméleti-rendszer-tani okokból a maga komplexitásában a hagyományos jogágakban és diszciplínákban nem is férhet el. Ezt a funkciót az érintett jogágak és diszciplínák közül egyedül egy sem vállalhatja, sem a nemzetközi jog, sem a nemzetközi magánjog, sem az igazgatási jog, sem a munkajog, sem a polgári jog, hogy a jelentősebb „részvényeseket” soroljuk fel. Az igazság az, hogy de facto nem is vállalja és – a nemzetközi magánjogot nem számítva – döntően kapacitás okából annál is kevesebbet tett, amit saját közelítésben, azaz jogági attribútumainak megtartása mellett megtehetett volna. Magyarországon – a külgazdasági kapcsolatok sajátosan nagy súlya, az idetartozó joganyag nagysága és jellege folytán – ennél nyilván többre van szükség.

*16. § E tanulmány válasza: a nemzetközi gazdasági
kapcsolatok joga összefüggő komplex jogterület és diszciplína
(„ha már van ilyen, el kellene ismerni”)*

45. Már létező jelenségekre még a pragmatikus angol is így nyilatkozott: „ha már van ilyen, el kell ismerni” (supra 7). Ha az eddigiek után akár ilyen szemléletben is keresnénk azt, hogy a „mi legyen hát akkor?” kérdésre milyen választ is lehet adnunk, a válasz akkor is egy felé mutat. Arra, ami az eddigiekből is kiolvasható. A válasz — tétel —, aminek az indokolásában az alábbiakkal kiegészítve kellene a lehetséges teljességre jutnia, a következő: Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak szóban forgó jogszabályanyaga *a szabályösszesség súlya, a szabályozás sajátosságai és funkciója révén összefüggő komplex jogterület, amely tudományosan önálló diszciplína, elnevezésben pedig a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga nevet vonzza.*

a) A normatív oldal indokai

46. Ennek a *leíró-kifejtő meghatározásnak egyes elemeit* sorra véve a következők mondhatók.

Az első elem a *fogalom normatív oldalára*, a jogterület jellegére, jelesül arra vonatkozik, hogy a szóban forgó joganyag a *szabályösszesség súlya, a szabályozás sajátosságai és funkciója révén összefüggő komplex jogterület*. Az indokok:

a) Az adott jogszabályösszesség mennyisége és kiemelkedő *jelentősége* viszonyaink között bizonytalannal nem vitatható.

b) Az is nehezen vitatható, hogy ez a jogszabályösszesség a maga immanens komplexitásigényével a jogágak között az említett körülmények folytán nagy részben gazdátlan.

c) Az összefogó, ill. elhatároló elemek egyike, hogy döntően *vagyoni-gazdasági viszonyok* adják a szabályozás tárgyát, ill, hogy a szabályozás végül is gazdasági-vagyoni viszonyokra irányul.

d) Már részben a szabályozás sajátosságaihoz tartozik a kérdéses gazdasági-vagyoni viszonyok egy további oldala, ti., hogy *nemzetközi* gazdasági-vagyoni viszonyokról van szó, és ezért a szabályozás mindig valamely *külföldi elem* feltételezésével születik és alakul.

e) A döntő indokok egyike azonban a jogi szabályozásnak az a sajátossága, hogy a nemzetközi gazdasági folyamatok szabályozása ma jellegzetesen a jogágilag különböző természetű normák már annyiszor említett centripetális szimbiózisában történik. Ez folyik a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak abból a mai jellegadó sajátosságából, hogy a gazdasági kapcsolatok megvalósulását kanalizáló polgári jogi vagy kereskedelmi jogi formák csak azoktól a formáktól feltételezetten élnek és funkcionálhatnak, amelyek útján az állam, ill. államközi gazdaságpolitikai intézmények a maguk nemzetközi gazdaság-szervező (irányító, befolyásoló és operatív) funkciójukat megvalósítják. A szabályösszességnek ez a belső tartalma független attól, hogy egyes normák, esetleg egész kódexek csak tisztán ilyen vagy csak tisztán amolyan jogági természetű normákat tartalmaznak. Bár a jellemző az, hogy legtöbb önálló normakomplexum (egyezmény, államközi szerződés, megállapodás, belső jogszabály) valamilyen szintig komplex (pl. a külkereskedelmi

törvényben van alkotmányjogi, igazgatási jogi, polgári jogi és nemzetközi magánjogi természetű norma; első gondolatra egyenmű, az ÁSZF-ben is van polgári jog, eljárási jog, pénzügyi jog, nemzetközi magánjog, no és nemzetközi közjogi keret; a GATT-szerződés is tartalmaz államközi nemzetközi közjogi kötelezettségeket, kereskedelmi jogi intézményeket, vámjogot stb.).

A jellegadóan szimbiotikus funkcionálás nemcsak a jogszabályösszesség egészére, de arra is vonatkozik, hogy egy-egy konkrét tranzakció, pl. egy ÁSZF szerinti vétel vagy Kelet–Nyugat kooperációs szerződés is több jogágú szabályozás komplexumán megy át. A szerződés része belső engedélyezési (végül is tervezési) mechanizmusoknak, polgári jogi formát öltve nemzetközi polgári vagy kereskedelmi anyagi jogi fázisba jut, aminek során találkozik kontingens, vám- és más államközi feltételrendszerekkel, a fizetések körében deviza- és nemzetközi elszámolási szabályokkal, esetleg kollíziós joggal stb. Azt lehetne mondani, hogy az egyes esetek is szinte leutánozzák a nagy szabályösszesség fejlődését és sajátosságait, ahogy a méhmagzat fejlődése is leutánozza az emberi faj fejlődésének biogenetikai történetét és sajátosságait. De így van ez nagyobb egyedi államközi vállalkozások esetén is. Csak egy példa: Az Adriai Olajvezeték vagy az Orenburgi Gázvezeték államközi és vállalatközi szerződések, belső gazdaságigazgatási intézkedések összefüggő komplex rendszerében valósul meg: az államok az általános kötelezettségvállalásokon, az államterület adott részének a szuverénitásból folyó biztosításán túl vállalják a megfelelő beruházó vállalatok létrehozását, ezek funkcionálásaihoz a megfelelő polgári jogi mechanizmus működtetését (l. pl. Magyarországon a 14/1975. PM sz. rendeletet az Orenburgi Gázvezeték Alap szervezetéről és működéséről).

A különböző jogági elemek szimbiotikus jelenléte és egymásra utalt funkcionálása hozza tehát létre a szabályozásnak azt a sajátosságát, ami valóban új minőség a csak ilyen vagy csak olyan, ill. döntően csak ilyen vagy csak olyan jogági természetű szabályösszességgel szemben. Ez az új minőség az, amely e komplex jogterület azonosságát az egyik oldalról behatárolná. Nem más ez, mint többször használt hasonlataink példáján az a tényként állítható körülmény, hogy a szimfonikus zenekar más minőségű azonosság, mint egy-egy instrumentum vagy ilyenek egyenmű csoportja, és ugyanez áll a vegyület és egy-egy elem, avagy egy városszövetség és egy-egy város közötti különbségre.

f) És itt kapcsolódik be a döntő indokok egy másika. Az nevezetesen, hogy a szimfonikus zenekar és egy-egy instrumentumösszesség nemcsak ismeretelméletileg, mintegy a maga statikus mibenlétében, hanem funkciójának, hatásának működtetési szempontjainak, célszerű működési elveinek, azaz a dinamika oldaláról is más minőség. Más és sajátosan összetartozó koherens egység. Átfogja mindazokat az elveket és módszereket, amelyek az egyes egyenmű elemek mibenlétére és működtetésére a különböző egyenmű elemek egymáshoz való racionális és célszerű viszonyára, a különböző elemek különféle összekapcsolásának az egész egységhez való viszonyára, az egész egység közvetlen és – főbb összefüggésekben – általános céljaira és hatásaira vonatkozik. Mindezekért mind az alkotóművésznek, mind a karmesternek, tehát a jogalkotónak és a gyakorlatnak a jogalkotás és jogalkalmazás minden jelentős fórumán át kell fognia mindezek ismeretét. Ezt csak ezek értelmes rendjében tudja megvalósítani. Ez a rend a nemzetközi gazdasági kapcsolatok komplex jogterülete, amely nem egy kódex mintegy törvényes rendszerében áll, hanem egy elméletileg és elvileg igazolt rendszer egységében és differenciáltságában jut kifejezésre. Ebben a nemzetközi gazdasági

kapcsolatok koherens fejlesztésének céljára komplex összefüggésben egyszerre jelennek meg

- gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődéséből adódó, az adott területre vonatkozó általános gazdaságpolitikai tendenciák és törekvések,

- az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak nemzetközi politikai, gazdasági és tudományos-technikai feltételrendszeréből adódó tendenciák és törekvések,

- a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában megfogalmazott általános elvek és ezek dinamikája, a részterületeken való érvényesülése,

- a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakításában döntő szerepet játszó alanyok és ezek szerepe: mindenekelőtt az állam, az integrációs szervek a szocialista gazdasági integrációban, más – gazdaságpolitikát vagy gazdaságpolitikát is csináló – nemzetközi szervek, az államközi gazdálkodó szervek, végül a sui generis vállalati szint alanyai,

- a jogágilag különböző területekről adódó vagy ötvöződő belső és nemzetközi eredetű jogszabálykomplexumok.

A funkcionáltatás, a koherens szemléletű vezérlés felől adódó egység természetes kényszerére, az adott jogi eszköztár szimbiotikus egységének eme külső burkára az adott jogterületről nagyon sok példát mondhatnánk. Áljon itt csak egy-kettő. A GATT-hoz való csatlakozásunk „vezérléséhez” szükség volt ezen intézmény jellegének és változó jellegének átgondolására, mégpedig összefüggésben a szocialista külgazdaságpolitika alapvető sajátosságaival és célkitűzéseivel; figyelemmel kellett lenni a külkereskedelem állami monopóliumára, a gazdasági integrációban vállalt kötelezettségekre és az ebből adódó előnyök védelmére, át kellett tekinteni külkereskedő jogalanyaink igazgatási és polgári jogi státusát, szabályozni bizonyos vámjogi kérdéseket, de figyelemmel kellett lenni olyan nemzetközi magánjogi vagy kereskedelmi jogi elvekre, mint a legnagyobb kedvezmény elve és a GATT-, különös tekintettel az UNCTAD-határozatokban a fejlődő országok javára megfogalmazott kedvezményekre is stb. A külkereskedelem területén nemrég tetőzött kodifikációban is egyszerre kellett látni az alkotmányos alapokat, a külgazdaság-politikai célkitűzéseket, ezek általános jogi elveit, az irányítás különböző eszközeit, a gazdasági műveleteket ténylegesen végző vállalatok (belső, vegyesek, külföldiek, mi külföldi vállalataink) státusát és akciórádiusát, társasági jogi, kötelmi jogi és nemzetközi magánjogi mozgásformáit.

g) Már a fentiekben is benn van, de – kicsit talán nem is szükséges „pótkötésként” – elkülöníthető indokként is megragadható az az egységteremtő körülmény, hogy az adott szabályösszesség egészében számos olyan normative is megfogalmazott általános elv is megjelenik, amely az egész joganyagot átfogja és koefficiensként – ha laza normatív határfokkal is – az egész joganyagot mint nagy matematikai képletet ezen elvek zárójelei közé helyezi. Ilyen elvek az egyenjogúság és a be nem avatkozás elve, az előnyök kölcsönös biztosításának elve, a nemzeti vagyon felett való szuverén rendelkezés elve, a legnagyobb kedvezmény elve, a külkereskedelmi monopólium, illetőleg a külgazdaság állami irányításának elve, a békés egymás mellett élés és gazdasági együttműködés elve általában, ill. a gazdasági integrációban való együttműködés elve KGST-relációban, a vállalat és az állam gazdasági elkülönülése külgazdasági relációkban is stb. Ezek ugyan változó intenzitású elvek, de egy nagyobb és differenciált teljesség nyilván ezen egyenletbeli általános értékek folytán is jelzik annak igazságát, hogy a különös jellegű értékekkel együtt jogos az az egyenlőségi jel, amelynek másik oldalán az áll: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga viszonylag elkülönülő összefüggő komplex jogterület.

Gazdaság- és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei XI. (1977)

b) Jogterület versus jogágazat

47. Miután láttuk, mik tartják össze és határolják le az adott diszciplináris rendszerű összefüggő komplex jogterületet, még a komplex „jogterület” névről kell néhány szót szólni.

Legkézenfekvőbb és logikus is az lett volna, ha a komplex *jogágazat* megjelölést kapja. De ez csak akkor lenne egyértelmű, ha a jogtudományi szóhasználatban a *jogág* és *jogágazat* is olyan egyértelműen szétválna, mint a köznapi nyelvben az ág és ágazat. A magyar nyelvben ui. – ahogy a „Magyar nyelv értelmező szótára” is mondja – az ág más minőség és más tulajdonságok hordozója, mint az ágazat. Az ág: „fa, bokor törzséből kinövő erősebb hajtás”, az ágazat: „fa, bokor ágainak összessége”. Ennek alapján egyértelműen lehetne azt mondani, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fáján-bokrán nőtt ágak összessége egyenlő a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogágazatával. Csakhogy e megkülönböztetést a jogi szóhasználat nem követi: a jogági azonosságra használják teljesen ötletszerű egymásutániságban mind a kettőt. A *jogágazat* megjelölés azonban még egy tartalmi okból is kérdéses lehetne. Az ágazat és ág is feltételez egy közös törzset, olyan törzsjoganyagot, amolyan jogi hardware-t, amelyből az ágazat nagyobb és kisebb ágai kiágaznak. Ilyen azonban ezen a jogterületen – szemben pl. nagy kódexekre épülő jogágakkal, amelyeknél ezt a szerepet a kódex betölti – dogmatikai értelemben nincs.

Ami van, az a külgazdaság irányításának és működésének különböző forrásokból adódó, tudományosan törzssé építhető alapvető jogi elvei és intézményei. Talán még egy kicsit tovább is lehetne okoskodni és azt mondani, hogy olyan terjedelemben ugyan nem nagy, de tartalmában átfogó kódexek, mint pl. a magyar külkereskedelmi törvény vagy az ENSZ Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről, avagy a Komplex Program ezt a törzset, a hardware-t kiadják. Tehát dogmatikailag is többről van szó, mint a törzsnak csak a jogtudományi rendszerezés által nagy ügyeskedéssel kreált imaginárius megjelenítése. Azt lehetne tehát mondani, hogy ha a jogi köztudatban az ág–ágazat megkülönböztetés egyértelmű lenne, ha jogi nyelvünk kicsit pontosabb volna és jobban élne nyelvünk gazdagságával, akkor tényleg megközelítenénk a babitsi tételt, hogy ti. „a szavak bölcsebbek a gondolatnál”, ha továbbá ott tartanánk, hogy a törzsnak az előbbiektől szerinti tényleges vagy imaginárius tételezése nem tűnnék túl légiés és ugyanakkor túl ezoterikus mutatványnak – akkor bizony a jogágazat megjelölést nemcsak lehetne használni, hanem igazában ez volna a következetes megoldás, a tartalmi jelentés és a nyelvi megjelölés egyértelműsége végett egyaránt.

Itt azonban – bár tévednék – nem tartunk. A külföldi irodalom talán még kevésbé. Miután a *jogterület* megjelölés önmagában parttalan, a területnek a magyar nyelvben nincs formális behatározottsága, a sajátossága éppen az, hogy a „széle” nem egyértelmű, bár bizonyos változó mélységű bizonytalan határsávval képletesen és a valóságban is rendelkezik, a „jogterület” megjelölésben a területet azzal a bizonyos kifejtő meghatározással kellett a lehetséges fokig mégis egyértelműbbé tenni. Azzal ti., hogy „a szabályozás sajátosságai és funkciója révén összefüggő komplex” jogterület.

c) Határok, határszéli együttműködés, belső differenciálódás

48. A szavak néha mégis a jogtudományban is bölcsőbbek a gondolatnál. A jogterület szó fenti sajátos jelentésével – a be- és kitüremkedő széleivel, ahogy mondtuk: változó mélységű bizonytalan határsávjával – segít bennünket akkor, amikor most egyik utolsó lényeges kérdésünkre keressük a választ: hát *hol is a határa ennek a komplex jogterületnek?* A szó bölcsessége is mondja: van egy belső területrész, a jogterület törzsanyaga, és vannak határszéli területrészek, amelyeken jogterületünk már a szomszédos területekkel ölelkezik, itt többet, ott kevesebbet foglalva le vagy adva át a szomszédoknak.

Arról, hogy a lázadás folytán milyen tények kerülnek erre a területre, a szükséges részletességgel a fentiekben már volt szó (31–33). Itt most már csak az a kérdés, hogy a kérdéses joganyagok mindene-teljessége tartoznék-e ide, és hogy ez a joganyag csak e terület „illetékességébe” tartozzék-e? A válasz egyszerű: nem.

Az idetartozás, ill. a törzsanyag elvi behatárolását már láttuk: a termelés, fejlesztés, forgalom és kereskedelem internacionalizálódási folyamatát kifejező kereskedelmi-polgári jogi csatornák azokkal az irányító-ellenőrző-alakító zsilip- és kormányzó rendszerekkel, amelyekkel az állam és államközi szervek ezeket a csatornákat működtetik, a bennük áramló víz mozgását kormányozzák. Ide tehát szorosan csak a polgári vagy kereskedelmi jogi szint és az erre épülő, ezzel közvetlenül érintkező nem civilisztikai struktúra tartozik: azok az igazgatási jogi, nemzetközi jogi stb. jogági természetű normák, amelyek a civilisztikai mechanizmusú az állami irányítást közvetítő katalizátorok feltételrendszerébe helyezik. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó normák rétegződésében van azonban egy harmadik szint is (ha az első és alsó a civilisztikai-vállalatközi szint, a második az állam és más közjogi szervek irányítási eszközeinek szintje), nevezetesen azok a szervezeti és eljárási, ill. részben igazgatási normák, amelyek keretei között az állam és más közjogi szervek a maguk befolyásolási-irányítási intézkedéseiket, tehát a második szint normaanyagát kialakítják. Ez már olyan kategória, amely hovatartozását illetően kétarcú. Egyrészt – az adott konkrét feltételektől függően – lazábban vagy határozottabban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának is ki kell rá terjeszkednie, másrészt azonban része és tárgya az érintett másik jogág általánosságának, az érintett szomszédos területnek.

Mindez bizonyosan ebben az elvi általánosságban is világos, de – a különöstől az általános felé menve – hadd álljon itt néhány példa a lázadás tényeinek már vázolt területéről. Valamely nemzetközi vételi szerződés érvényességéhez külkereskedelmi hatósági engedély kellhet még külön a kivitelhez vagy behozatalhoz, ami vámhatósági intézkedésekkel is járhat. Nos, maguk a kérdéses igazgatási aktusok is már részei egy másik általánosság, jelen esetben az államigazgatás rendjének is, bár ezek az igazgatási aktusok értelmüket és létüket az alapul fekvő tranzakció értelmétől és tartalmától „kadják”. De a vámszervezet vagy külkereskedelmi igazgatási szervezet egésze, amelyben ezek az aktusok születnek, mint az a bizonyos harmadik szint általában már döntően a szomszéd terület része. A mi területünkre quo ad vétel ebből – most már egy tágabb komplexitásban – annyi tartozik, amennyi annak funkcionálásához rendszeresen releváns (pl., hogy mely hatósághoz mely aktus megadása tartozik, ill. egy-egy hatósági vonalon belül van-e és milyen hierarchikus szint és ennek megfelelő eljárás). Ez már átvezet egy

általánosabb példához: a külkereskedelmi monopólium alanyi struktúrájához. Az állami szervek egész rendszerében a külkereskedelmi igazgatás is sui generis igazgatási probléma. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának területéről nézve a külkereskedelmi és külkereskedelmi jogú, valamint külföldi részvétellel működő vegyes vállalatok körén és jogosultságán túl jelenti az állam különös szerepét pl. e vállalatok körének alakítására, tevékenységük tervaktusokkal és más eszközökkel való irányítását, és mindebben az egyes állami szervek szintjét, jogkörét és kötelezettségeit. Így pl. a külkereskedelmi törvény mintegy felülről tárgya és forrása az igazgatási jognak is, mintegy alulról (talán még inkább: belülről) tárgya és forrása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának is. Egy további példa. A KGST eddigi normaanyagában az alsó, a civilisztikai szint nem probléma. A második szint: mindenféle igazgatási és eljárási normák (ajánlások, közös szervek alapítása, kooperációk megvalósítása, tervegyeztetés, fejlesztési prognózisok előkészítése) idetartozása ugyancsak kevésbé problematikus. A harmadik szint: az egész KGST működési mechanizmusa azonban már olyan komoly mennyiségű és súlyú szervezeti, igazgatási és eljárási normakomplexumot jelent, amely a harmadik szintet egyrészt az átlagosnál erősebbé teszi, másrészt különös súlyú matériája a nemzetközi közjognak is. Minthogy azonban az egész harmadik sík nélkülözhetetlen feltételrendszere a középső és alsó síkon materializálódó gazdasági folyamatok működésének, fordítva: minthogy ennek csak ezekre vonatkoztatva van értelme, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogába e felső szint alapvető elemeit is bele kell érteni.

49. Mindez viszont már átvizsgálja a dolog másik oldalához, hogy ti. az elmondottak, azaz a nemzetközi gazdasági kapcsolatok elég rugalmasan és helyenként kényszerű expanzióval felfogott határsávja kifelé, a szomszéd területek felé nemcsak valamiféle voluntarisztikus felfaló törekvés, nemcsak társadalmi értékű célszerűségtől vezérelt jogtudományi racionalitás, hanem a *kifelé irányuló objektív tolerancia* záloga is. Amennyire ui. kézenfekvő, hogy az ezen a jogterületen funkcionáló szimbiotikus együttlét miatt mindazt egységben kell látni, amit összetartozónak fent már elmondtunk, annyira kézenfekvő, hogy a nemzetközi közjog vagy az igazgatási jog e gazdasági viszonyokra nézve sem tud a szimbiózisból adódó komplexitás nélkül értelmesen gondolkodni. Ezért semmi természet- és elméletellenes nincs abban, sőt kívánatos, hogy pl. egy nemzetközi közjogi munka vagy – egészen általánosítva – elméleti vagy gyakorlati gondolatsor, amely a KGST-re vagy mondjuk a GATT-ra, avagy az ENSZ gazdasági chartájára vonatkozik, a tényleges gazdasági tranzakciók alsó szintjén is talajt fogjon.

50. A fenti gondolatból ágazik ki egy másik állítás arra nézve, hogy mit nem jelent a mondottak szerint felfogott nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Nem jelenti, hogy annak legszigorúbban – vagy objektívebb fogalmazásban: legkövetkezetesebben – felfogott egysége mellett e területen nem volna logikailag és rendszertanilag megengedett a *belső differenciálódás*, egyes részterületek célszerű intenzívebb összefogása és kiművelése, pl. nemzetközi vétel, ill. általában a külkereskedelmi szerződések joga, a nemzetközi szabadalmi jog, nemzetközi fuvarozási jog, nemzetközi fizetések joga, avagy ami a vonatkozó normaanyag növekvésével és nagy jelentőségénél fogva máris „belső autonómiáért” kiált: a gazdasági integráció joga. Ez a differenciálódás nemcsak, hogy „következetlen” engedmény nem volna, hanem egyenesen folyik általában a jog alkotásának, gyakorlatának, sőt még inkább folyik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának rendszertani koncepciójából (a funkció és cél elemeiből), mint ahogy az a jogban

általában ismert mind a jogalkotás, mind a gyakorlat, mind pedig a tudomány területén. Nem más ez, mint az a természetesség, hogy a polgári jogon belül van kötelmi jog, személyek joga, társasági jog, szerződések joga, szabadalmi jog stb.

d) A diszciplína és indokai

51. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának normatív oldalára, „jogágazat”, ill. jogterület jellegére mondtak után a *diszciplináris oldal, a tudományág jelleg* mibenlétének megjelenítése már egyszerűbb.

a) Az nem szorul senki előtt külön bizonyításra, hogy jogtudományi diszciplinák nem korlátozódnak a hagyományos jogágak területére.

b) Az sem szorul külön bizonyításra – ha szabad ezt feltételezni a fentiek után –, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának bőségesen van normatív tárgya, amire vonatkozzék, mert, úgymond, minden jogtudományi elméletnek és diszciplinának végül is a tárgyi jogra (fejlesztésére, mibenlétére stb.) kell vonatkoznia.

c) A fentiek után talán nem alaptalan merészséggel bizonyítottnak lehet azt is venni, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga relatíve elhatárolható koherens jogszabályösszesség és így normatív is messze tudja követni a ráépülő diszciplinát.

d) Az is bizonyítottnak vehető, hogy ennek a jogterületnek vannak normatív is megfogalmazott általános elvei, amelyek a diszciplína által kutandó általános törvényszerűségeknek is tükröződi. A diszciplinának természetesen még messzebb kell mennie: Először: szélesebb és mélyebb értelemben kell kutatnia e terület társadalmi-gazdasági hátterét, ennek az alkalmazott és alkalmazható jogi eszközökkel való fejlesztését, az ezek kölcsönhatásában megnyilatkozó törvényszerűségeket; másodsor: a történeti elem és a logikai elem mozgástörvényeiben létrejött szabályozási és rendszerezési formákat (kb. mindazt, amiről ez a tanulmány is szól); harmadsor: gyakorlatilag és tudományosan is racionális rendszerben általános képet kell adnia 1. a jogterület alanyairól, ezek jogi statikájáról és potenciális képességeiről, valamint 2. működésük, ill. együttműködések dinamikai eszközrendszeréről. Durván ez lenne a diszciplína általános része, amit a komplexitás immanensen igényelt fokán az egyes jogintézmények részletesebb és rendszeresebb tudományos vizsgálata követne. Ebből a diszciplína indentitásához az a lényeg: ha vitatná is valaki, hogy a jogterületnek normatív általános része nincs, legfeljebb csak általános elvei, azt már nem vitathatja, hogy elméletileg van általános „része”, lehetnek és vannak általános elméleti tanai, s amely területnek van saját elmélete, amely át tud fogni több különös szintbeli elméletet is, annak – ez már $2 \times 2 = 4$ – tudományos diszciplína jellegét bizonyonnyal nem lehet vitatni.

e) Ami pedig a diszciplína területén lehetséges és természetes differenciáltságot illeti, az itt épp olyan természetes, mint amilyen természetes és ésszerű a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában mint normatív jogterületen volt (supra 50)

e) A név – háború nélkül

52. Marad most már egy kérdés: e jogterület és diszciplína mint jelenség, jogrendszerbeli egység és fogalmi általánosítás *megnevezése* ez a név, hogy nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Ha itt eltekintünk a mögötte tételezett tartalom belső

helyességétől — és ettől itt el kell tekinteni —, akkor e tartalom és a nyelvi megjelölés viszonyáról van szó. Ennek megítélésénél viszont tekintettel kell lenni arra, amit a „névháború” kapcsán fent már elmondtunk (28.), éppen a tudománytalan névháború elkerülése végett. Ennek egyik fő eleme az volt, hogy új tartalom új fogalmi megjelölést igényel. Hogy itt erről van szó, hogy itt pl. a nemzetközi magánjog akármilyen tág értelmezésével sem lehet mit tenni, tekintsük ténynek. A másik elem, hogy komplex jogi jelenségről egy-két szavas teljesen adekvát fogalmi definíciót nem lehet adni, hogy a meghatározás helyesen kifejtő-leíró lehet, s hogy ez a kifejtés-leírás adja meg a művi értelmű néhány szavas fogalmi megjelölés tartalmát. Ilyen feltételek mellett a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga”-ra az az objektív tény kényszerített, hogy a tartalom sok elemét kifejezi. A „nemzetközi” jelző a nemzetközi elemet a normákban, a gazdasági ágazatban, a normák jó részének eredetében. A „gazdasági” jelző az alapul fekvő társadalmi viszonyok műbenlétét, hogy ti. gazdasági-vagyoni viszonyokról van szó. A „kapcsolatok” kategóriája, hogy nem egyszerűen csak valamely polgári jogi intézmény körében elhelyezkedő, hanem a gazdasági relációk szélesebb rendszeréről van szó. De a tartalomnak és a megjelölésnek eme nem egészen inadekvát viszonya mellett is hangsúlyozni kell, hogy művi értelemben vett fogalmi megjelölésről van szó, amelynek kifejtő-leíró meghatározását a fenti elemzések feltehetően egyértelműen elmondták.

Elfogadott nevünk objektív kényszere a továbbiakban abból is adódik, hogy a talán legkézenfekvőbb és legegyszerűbb megnevezés — „nemzetközi gazdasági jog” — lefoglalt név, amely mögött egészen más tartalom jelenik meg. Csak zavarra, sőt talán szükségtelen emocionális berzenkedésre is vezetett volna, ha e név mögé most egy „x”-edik variációjú gazdasági jogot magyaráztunk volna.

f) *A mondottak értelme a korszerű oktatásig*

53. Eljutottunk az utolsó kérdéshez: *milyen valós értelme is volt mindennek?* Miközben a végső választ persze az olvasóra kell bízni, arról mégis szólni kell még, hogy milyen cél lebegett dolgaink végfelé közeledő végiggondolása előtt és felett a szerzőben?

Ezek többségét (a rendszerezés szerepét e tudományterület fejlődésében, a tények lázadását követő és tudományosan helyesen kifejező megismerés érdekeit, korszerű cselekvési koncepció igényét) a bevezetés már megfogalmazta (1–2). A gyakorlati vonzatok és lépések tekintetében követett célok csokra és súlya sem kicsi. Talán hozzájárult ez az írás e jogterület fontosságának kiemeléséhez, amit a nemzetközi magánjogba való ágyazottsága nem tudott az indokolt hatásfokkal megtenni. Jelzi azt is, hogy e jogterület tudományos művelése nagyobb kapacitásokat igényel, mint amennyiben eddig része volt. A rendszer oldaláról a diszciplína tárgyát, látható, hogy e jogterületen számos fehér folt van: az elméleti feldolgozásban az ún. általános rész vagy kérdések kimunkálatlansága, sok konkrét intézményben a kodifikáció és a gyakorlat magárahagyottsága (pl. az integrációs jogi kérdések sokában, külkereskedelmi szerződések anyagi jogában, nemzetközi magánjogban stb.); a gyakorlatban ugyanezekben és még sok más kérdésben volna szükség az eddigi eredmények továbbépítésére vagy új lépések megtételére (a KGST érintett jogterületeinek harmonizációja, társasági jog, a Kelet–Nyugat együttműködésben az ILA, az UNCITRAL és más legislációs tervezetekhez való

viszonyunk stb.). Szemléletet is kívánt ez a végiggondolás formálni: a feladatokhoz mért korszerűbb szemléletet az elméletben és a komplex „vezérlés”, a korszerűbb szocialista „social engineering” szemlélet erősítését a gyakorlatban.

Végezetül hatással kívánt lenni ez a tanulmány *e jogterület korszerűbb egyetemi oktatására*. A fentiekén túl lényegileg két vonatkozásban.

Az egyik, hogy egy-féléves kollégiumban azoknak az igényeknek, amelyet a nemzetközi magánjog mellett ennek a jogterületnek a súlya és jellege támaszt, a szélesebb értelemben vett nemzetközi magánjogi tárgyú ágazati és speciálkollégiumok adott spektruma mellett sem lehet megfelelni. Nemzetközi összehasonlításban is még szerény lépés volna – Magyarország különös külgazdasági orientáltságára tekintettel különösen –, ha e két diszciplína együtt két féléves időkeretben részesülne.

A másik oktatási vonzat az eddig elmondottak természetes folyománya: külön tárgy a nemzetközi magánjog egy fél évben és külön tárgy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga a következő fél évben. Arról, hogy itt két külön tárgyról van szó, e tanulmány végén már nem kell külön szólni. Miért az első helyre a nemzetközi magánjogot? Azért, mert a jogi gondolkozás, a történeti háttér, a szabályozás specifikuma révén, hogy ti. mindenhol ott van, ahol közvetlenül jogrendező szabály nincs vagy csak részleges, ez az általánosabb kategória. Általánosabb a szónak abban az értelmében is, hogy nemcsak a külgazdaság viszonyaira terjed ki, hanem az ismert szélesebb polgári jogi keretek között mozog. S miért egyforma időbeli ráfordítás, amikor a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának medreiben sokkal nagyobb víztömegek folynak, mint a nemzetközi magánjogban. Itt és ma azt lehetne válaszolni: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának oktatása az ágazati és speciálkollégiumok rendszerében még kitágul, míg a nemzetközi magánjogra nézve ez nem történik meg. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga tehát ebben az oktatási rendszerben így elnyerheti a súlyának megfelelő helyet.

FORRÁSJEGYZÉK

A lábjegyzetekben a források megjelölése az alább bal oldalon feltüntetett nevek és rövidítések szerint történik:

ALTSULER	ALTSULER, A. B.: <i>Szotrudnicsesztvo szocialiszticeszkih gosudarsztv</i> . Izd. Mezdunarodnyh otnosenij, Moszkva 1973, 175 old.
BLAGOJEVIC	BLAGOJEVIC, B. T.: <i>Quelques caractéristiques du droit économique international actuel</i> . Revue Internationale de Droit Comparé, 1968. évi köt. 2. sz. 273–285. old.
BOGUSLAWSKI	BOGUSLAWSKI, M. M.: <i>Aktuelle Rechtsfragen der Wirtschaftsbeziehungen sozialistischer Länder</i> . Staatsverlag, Berlin 1973, 272 old.
DAVID	DAVID, R.: <i>Les grands systèmes de droit contemporains</i> . Dalloz, Paris 1966, 640 old.
EHRENZWEIG (1)	EHRENZWEIG, A. A.: <i>Specific principles of private transnational law</i> . Sijthoff, Leiden 1968, 204 old.
EHRENZWEIG (2)	EHRENZWEIG, A. A.: <i>A treatise on the conflict of laws</i> . West Publishing Co., St. Paul 1962, LI, 824 old.
EHRENZWEIG (3)	EHRENZWEIG, A. A.: <i>Private international law</i> . Sijthoff–Leiden, Oceana–Dobbs Ferry N.Y., 1967, 293 old.

- EÖRSI EÖRSI Gyula: *Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1975, 633 old.
- FARJAT, FARJAT, G.: *Droit économique.* Presses Universitaires de France, Paris 1971, 433 old.
- FILIPESCU–JACOTA FILIPESCU, I. – JACOTA, M.: *Drept international privat.* Editura Didactica si Pedagogica, Bucuresti 1968, 300 old.
- FRIEDMANN FRIEDMANN, W.: *Introduction to G.O.Z. SUNDSTRÖM's „Public international utility corporations”* (Sijthoff, Leiden 1972, XVII, 140 old.), XI–XVII. old. A Columbia University International Legal Research Program.
- FULDA–SCHWARTZ FULDA, C. H – SCHWARTZ, W. F.: *Regulation of international trade and investment.* University Casebook Series. Foundation Press, Mineola, New York 1970, XLIV, 796 old.
- GARNER GARNER, J. F.: *Public corporations in the United Kingdom. A „Government enterprise”* c. kötetben (szerk. FRIEDMAN és GARNER, J.F., Stevens, London 1970, XI. 351 old.) 3–26. old.
- GENKIN *Pravovoje regulirovanie vnesnej trgovli SzSzsZR.* Szerk. GENKIN, D. M., Moszkva 1961, Németül 1963-ban a Staatsverlagnál Berlinben: Der Aussenhandel und seine rechtliche Regelung in der UdSSR.
- GOLDMAN GOLDMAN, B.: *Droit commercial européen.* Dalloz, Paris 1971, 712 old.
- IPSEN IPSEN, H. P.: *Europäisches Gemeinschaftsrecht.* Mohr, Tübingen 1972, XL, 1092 old.
- JAKUBOWSKI JAKUBOWSKI, J.: *Umowa sprzedazy w handlu międzynarodowym* (Nemzetközi vétel – a szabályozás formái és módszerei, angol összefoglalóval). Państwo Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966, 301 old.
- KALENSKY KALENSKY, P.: *Trends of private international law.* Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague 1971, 308 old.
- LOUSSOUARN LOUSSOUARN, A. – BREDIN, J. D. *Droit du commerce international. Préface de H. BATIFFOL.* Sirey, Paris 1969, VII, 1033 old.
- MÁDL (1) MÁDL Ferenc: *Vivódás a valósággal a nemzetközi magánjogban. A nemzetközi magánjog elméletének fejlődése és mai irányai.* Állam- és Jogtudomány, 1969. évi köt. 1. sz. 65–96. old.
- MÁDL (2) MÁDL Ferenc: *A nemzetközi magánjog helyzetéről.* Jogtudományi Közlöny, 1976. évi 9. sz. 519–523. old.
- MÁDL (3) MÁDL Ferenc: *Új szakasz a magyar nemzetközi magánjogban?* Állam- és Jogtudomány, 1968. évi 2. sz. 285–317. old.
- MANSER MANSER, W. A. P.: *The multinational enterprises.* Ed. International Chamber of Commerce. 1973. Német kiadásban: Die multinationalen Unternehmen. Deutscher Wirtschaftsdienst J. Freyend Kg. Köln 1973, 175 old.
- POZDNYAKOV POZDNYAKOV, V. C.: *Gaszudarsztvennaja monopolija vnesnej trgovli v SzSzsZR.* Moszkva 1969.
- RÉCZEI (1) RÉCZEI László: *A nemzetközi magánjog 30 éve.* Jogtudományi Közlöny, 1975. évi köt. 3–4. sz. 225–229. old.
- RÉCZEI (2) RÉCZEI László: *Zur Frage des Gegenstandes des internationalen Privatrechts.* Staat und Recht, 1955. évi köt. 488. és kk. old.
- RÉCZEI (3) RÉCZEI László: *Internationales Privatrecht.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1960, 478 old.
- SCHMITTHOFF SCHMITTHOFF, C. M.: *The export trade. The law and practice of international trade.* Fifth ed. Stevens, London 1969, XXXII, 451. old.
- SEIFFERT SEIFFERT, W.: *Der Prozess der Herausbildung des Rechtssystems der sozialistischen ökonomischen Integration.* In: Sozialistische ökonomische Integration – Rechtsfragen. Red. W. Seiffert. Staatsverlag, Berlin 1974, 11–44. old.

- STEIN – HAY   STEIN, E. – HAY, P.: *Law and institutions in the Atlantic area*. Contemporary legal education series. Dobbs–Merill, Indianapolis, New York 1967, LXVII, 1152 old.
- SZÁSZY   SZÁSZY István: *Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, 318 old.
- VILÁGHY   VILÁGHY Miklós: *Bevezetés a nemzetközi magánjogba*. Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest 1966, 234 old.
- WIEMANN   WIEMANN: Gedanken zur Gestaltung der neuen Vorlesung „Recht der internationalen Wirtschaftsbeziehungen.“ Staat und Recht, 1958. évi 10. sz. 1033. és kk. old.

KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIÁNK NÉHÁNY NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL*

SIMAI MIHÁLY

A világgazdaság nagy változásai, bolygónk egyes térségeiben keletkező gazdasági egyensúlyi zavarok és problémák nemzetközi kisugárzásai új feltételeket állítanak az államok elé a XX. század hátralevő részében. Az államok gazdaságpolitikájának az a területe, amelyik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal összefüggésben fogalmaz meg várakozásokat, alakít ki elképzeléseket vagy célokat kulcsfontosságúvá vált. Különösen azok az országok kénytelenek ezt tudomásul venni, amelyek nagymértékben a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vannak utalva, vagy hatni kívánnak a nemzetközi kapcsolatokra. Változik azoknak az eszközöknek a fontossága is, amelyet az államok külgazdasági elképzeléseik realizálására alkalmasnak tartanak. Új helyzet alakult ki abból a szempontból is, hogy százötven állam keresi egyidejűleg a feltételeket helyzetének javítására a világgazdaságban. Ezek az államok különböző társadalmi rendszerben élnek. Eltérő gazdasági fejlettségük szintje, mások méreteik, adottságaik. Ugyanakkor növekvő mértékben függnek egymástól.

A külgazdasági stratégia fontosságának növekedése a gazdaságpolitikában szorosan összefügg a nemzetközi gazdasági viszonyok fokozott politikai jelentőségével is.

Nemcsak a korábbiakhoz hasonlóan fonódnak össze a világpolitikai és világgazdasági folyamatok, hanem a világgazdasági kapcsolatok egyes nagy problémái kikerülnek a vállalatok, tehát a hagyományos gazdasági intézmények és szereplők köréből: az államok között növekvő fontosságúvá váltak a világgazdasági konzultációk, amelyek egyre nagyobb mértékben terjednek ki a nemzeti gazdaságpolitikák koordinálására, a konjunktúrapolitikák összehangolására s a közgazdasági politika célrendszerének és eszköztárának nemzetközi egyeztetésére.

A hazai és nemzetközi törekvések és tapasztalatok lehetőséget adnak már a tudomány számára bizonyos általánosításra, ugyanakkor új követelményeket is támasztanak a tudományos kutatással szemben arra, hogy jobban, hatékonyabban segítse hazánkat a megváltozott külső feltételek megértésében a változások irányának nyomon követésében, s megfelelő következtetések levonásában.

A nemzetközi gazdaságpolitika, a külgazdasági stratégia sajátos helyet foglal el az államok gazdaságpolitikájában. Mivel a nemzeti gazdaságpolitikai nemzetközi következményeivel és a világgazdasági impulzusokra való reagálásával kapcsolatos, olyan közege

*A Magyar Tudományos Akadémián 1977. II. 24-én tartott székfoglaló előadás. A Magyar Tudományos Akadémia 1976. évi közgyűlésén Simai Mihály egyetemi tanárt, a közgazdaságtudományok doktorát az Akadémia levelező tagjává választotta. Szerk.

kíván hatni, illetve kívánja az onnan érkező hatásokat felfogni, amelyben a változások befolyásolására lehetőség általában sokkal korlátozottabb, mint a nemzeti gazdaságpolitikáé.

A külgazdasági stratégia kialakításában több tényező együttes hatása érvényesül. Ezek közé tartozik például:

1. Világgazdasági helyünk, helyzetünk pontos értékelése.
2. Érdekeink megfelelő felismerése.
3. A nemzeti gazdasági változások nemzetközi összefüggéseinek helyes megfogalmazása.
4. Annak a mechanizmusnak az ismerete, amelyik gazdaságunkat a világgal összeköti.
5. A világgazdasági és nemzetközi politikai változások irányának megértése és ebből megfelelő következtetések levonása.

Mindezekből következik az is, hogy a nemzetközi gazdasági stratégia elsősorban közép- és hosszú távú, a népgazdaság fejlesztésének 5 éves vagy ennél hosszabb időre szóló koncepciójának része. Előfordul természetesen az is, hogy a világgazdasági változások, úgy a népgazdaság egyes problémái miatt a külgazdasági stratégiát rövidebb időszakonként is módosítani kell.

A magyar gazdaság és a külkapcsolatok – a „nyitottság” – problémája

A Magyar Népköztársaság gazdasági életében az elmúlt évtizedben növekedett a nemzetközi gazdasági együttműködés fontossága, ami természetes is, hiszen hazánk európai méretekben a kis országok között foglal helyet. Termelésének aránya a KGST-államok össztermelésében 1,7–1,9% körül van, és a világtermelés 0,5%-át adja (1975).

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok fontosságát hagyományosan is elmélyítő tényezőkhez (a felhasznált energia mintegy 50%-ának, az összes nyersanyag-felhasználás kb. harmadának külföldi eredete, az export kb. 50%-os aránya a nemzeti jövedelemben stb.) új tényezők járultak. Az egyik a közvetlenül külföldi eredetű új technika növekvő súlya. A Magyar Népköztársaság bár jelentős tudományos és fejlesztési potenciállal rendelkezik, mégis tipikusan követő ország. Az elmúlt évtizedben bevezetett új technika (gyártmányok, termelési eljárások) növekvő hányada származott közvetlenül is külföldről. Nőtt a külföldi szabadalmakért, licencekért és know-how-ért fizetett összeg aránya fizetési mérlegünkben.

Másodszor: az utóbbi években a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fokozott szerepet játszanak a gazdaság bővítésének finanszírozásában is, ami kis országok esetében természetes, hiszen adott fejlődési szakaszban, különösen nagy strukturális változások idején a belső akkumulációs források korlátozottsága elkerülhetetlenül fékezne a kitűzött célok valóra váltását. A folyó 5 éves tervperiódusban az összes beruházások 5%-át valósítjuk meg külső erőforrásokból. Nő a külső eredetű technika és gépek aránya is a beruházásokban. A 70-es évek első felében beruházott gépek és berendezések 50%-a szocialista, 44%-a fejlett tőkésországokból. (1960–65 között a külföldi eredetű gépek és berendezések aránya 41,8% volt, ezen belül 76% származott a szocialista és 24% a fejlett tőkésországokból.)

Külgazdasági stratégiánk kialakításánál nem szakadhatunk el az olyan alapvető realitásoktól sem, hogy az elmúlt években befejezett vagy folyamatban levő beruházásaink általában inkább növelik, semmint csökkentik a külgazdasági kapcsolatok fontosságát hazánk számára, s nemzeti jövedelmünk import- és exportelaszticitása aligha csökkenhet a következő 5–10 esztendő során az említett változások miatt.

Szakirodalmunkban éveken keresztül használták a „nyitott” jelzőt gazdaságunk jellemzésére. A valóságban gazdaságunk nem volt nyitott. Egyetlen szocialista gazdaság sem nyitott.*

Nyitott gazdaságnak az olyan rendszer tekinthető, amelyben a külső hatások azonnal és lényegében korlátozás nélkül érvényesülnek a belső gazdasági folyamatokban. A külső árszint emelkedése pl. az importáron keresztül azonnal „begyűrűzik” a belső termelők és fogyasztók árakba, közvetlenül hat ily módon a jövedelmek és a kereslet szintjére. Ugyanakkor természetesen az exportárak emelkedése vagy csökkenése is azonnal kihat azokra az ágazatokra, amelyek exportra termelnek. A fizetési mérleg ilyen körülmények között lényegében szabályozó szerepet játszik a gazdasági tevékenység szintjének alakításában, s az importverseny közvetlenül hat a termelésre.

A magyar gazdaság ilyen értelemben tehát nem nyitott, hanem a nemzetközi gazdasági környezet változásától nagymértékben függő gazdaság.

Az állami gazdaságpolitika eszközeinek alkalmazása lehetővé teszi, hogy egyrészt a külső hatásokat átmenetileg mérsékeljük, másrészt arra is lehetőséget ad, hogy a gazdaságpolitikai célok hierarchiájának megfelelően ossza el az állam a veszteséget, amelyik a nemzetközi gazdasági feltételek megváltozásából ered. Ezt a politikát folytatta a Magyar Népköztársaság az 1973–75-ös időszakban is.

Az intézkedéseknek egyébként abban az esetben, ha átmenetinek tekinthető zavarokról van szó, csak a problémákat kell áthidalniuk, ellenkező esetben azonban hosszabb távú feladatot kell megoldaniuk, a gazdaság átállítását kell segíteniük.

Az állami gazdaságpolitika lehetősége (szabadsága) természetesen egyik esetben sem korlátlan.

A külső árszint tartós emelkedése a belső árakhoz képest az importtól nagymértékben függő gazdaságban, a belső és világpiaci árak elszakadása dezorientálja a gazdasági döntéseket, különösen a mikrogazdaság a vállalatok szférájában. Ez végső soron a gazdasági szerkezet olyan változásához vezethet, amelyik gyakorlatilag elviselhetlenné váló költségeket hárít a népgazdaságra, s fékezi hatékony iparágak fejlesztésének lehetőségeit, hozzájárul a külső eladósodás növekedéséhez. Visszafogja tehát a gazdasági fejlődés lehetőségeit.

A belső fogyasztói árak szintjének fenntartása a külső árszint tartós emelkedése esetén egyrészt ugyancsak dezorientált, dráguló fogyasztáshoz vezet, másrészt azonban

*A tőkés államok sem tekinthetők többé nyitottnak a szó szó szoros értelmében. A tényleges helyzet, a kapcsolatok elemzése azt bizonyítja, hogy a második világháború után nem volt „tényleges szabad piaci” modell érvényben a tőkés államokban. A kormányok beavatkoztak a versenybe s eltorzították a termelés szerkezetét nemzetközi méretekben ahhoz képest, ami szabadkereskedelem esetén lett volna. A mezőgazdaság különösen ki volt téve a kormányok masszív intervenciójának. A fejlődő és a szocialista országokból származó importot ugyancsak nagymértékben korlátozták. A fejlett tőkésországok tehát az állami eszközök felhasználásával beavatkoztak a kereskedelmi és termelési szerkezet alakulásába és a külső hatásokat is igyekeztek befolyásolni.

hatalmas állami ártámogatást tesz szükségessé. Ennek összege olyan mértékűvé duzzadhat, hogy súlyos zavarokhoz vezethet az állami költségvetési gazdálkodásban. Korlátozza a költségvetési forrásokból fedezett fejlesztés lehetőségeit. Ily módon ugyancsak a gazdasági növekedést lassítja. Az életképes, fejlődőképes, hatékony ágazatok teszik lehetővé a szubvenció növelését, de végső soron ezek lehetőségei válnak korlátozottá, ami visszahat az egész gazdaságra is.

Jelentős korlátai vannak az állam „szabadságának” abban a tekintetben is, hogy miután a költségvetési mechanizmusok segítségével vagy más módon megfékezte, enyhítette a külső hatások érvényesülését, miképpen ossza el a veszteségeket, amelyek a gazdaságot érték.

Elvileg természetesen több variáció lehetséges, még olyan feltételek mellett is, hogy közben tekintettel legyünk a szociálpolitikai megfontolásokra is. Az átállást ösztönző változatokat figyelembe vevő lehetőségek azonban már szűkebbek. Nyilvánvaló például, hogy nem lehet tartósan (és büntetlenül) visszafogni a beruházásokat. Éppúgy súlyos problémákat és zavarokat okozhat a lakossági fogyasztás csökkentése vagy növekedésének korlátozása is. Az ésszerű politika tekintetben a gazdaság és társadalompolitikai célokkal összhangban álló szelektivitás. Ez természetesen nagy rugalmasságot, megfelelő információs bázist, áttekintést és gyors reagálást követel a gazdasági vezetéstől. Feltételezi ugyanakkor olyan gazdasági mechanizmus létezését is, amelyben a gazdasági élet szereplői az intézkedésekre megfelelő gyorsasággal és a kívánt irányba reagálnak.

A külgazdasági eredetű zavaroknak természetesen más forrásai is lehetnek, nemcsak az árváltozások: a megrendelések lemondása, vásárlások beszüntetése bizonyos területeken fontos partnereink részéről, a vásárolt árucikkek késése, a vártnál rosszabb minősége stb. A külső hitelfeltételek romlása is nehéz helyzetet teremthet. Az ilyen problémákkal is számolnia kell a nemzetközi gazdaságpolitikának. Elhárításuk ugyanis gyakran csak alternatív export-, illetve importlehetőségek megteremtésével biztosítható és szükségessé teheti a gyors átállást is. Az ilyen zavarok azonban általában véve elég ritkák normális körülmények között, bár egyáltalán nincsenek kizárva. Olaszország pl. a Közös Piac döntése alapján néhány évvel ezelőtt leállította a hagyományos marhahús-importot Magyarországgal is. Súlyos helyzetbe került volna népgazdaságunk emiatt, ha a Szovjetunió nem vásárolta volna meg konvertibilis valutáért az olasz exportra szánt árutömeget.

A nemzetközi gazdasági biztonság és az új világgazdasági helyzet

Gazdasági fejlődésünk külső feltételeinek 1974 óta tartó rosszabbodása a külgazdasági stratégia átalakításának egyik fő ösztönzője.

A közgazdaságtudományt – nálunk és külföldön is – többször marasztalták el azért, mert nem jelezte előre a változásokat, amelyek a hetvenes évek első felében a világgazdaságban bekövetkeztek. A változások egyes lényeges elemeit a magyar mezőgazdaságtudomány is feltárta. Arra azonban nem voltunk és nem is lehettünk képesek, hogy a változások összhatását, a maguk teljességében fogalmazzuk meg, azokat a nemzetközi politikai és világgazdasági körülményeket sem láthattuk előre, amelyek sajátos egybeesése egyes területeken robbanásszerű változásokhoz vezetett.

A 70-es éveket megelőzően gazdasági fejlődésünk külső feltételei a szocialista építés kezdetei óta a kisebb-nagyobb problémák ellenére általában nem voltak kedvezőtlenek. A nyugati tőkés országok diszkriminációs politikájának hatását gazdasági életünkre pl. nemcsak ellensúlyozta a KGST-államok közötti együttműködés fejlődése, hanem gazdasági növekedésük fontos forrásává is vált. A világgazdasági változások, az árak mozgása is a gyorsan bővülő világkereskedelem különösen a hatvanas években s a hetvenes évek elején segítették népgazdaságunk fejlődését. A hatvanas évek végén megfogalmazott hosszú távú fejlesztési elképzelések ennek alapján a külső feltételek viszonylagos stabilitásával számolhattak. Annak ellenére, hogy a világgazdasági környezet átalakulásának, hosszú távú rosszabbodásának elemei már a hatvanas években is érelődtek, a hetvenes évek világgazdasági változásai váratlanul értek bennünket is.

Igaz, hogy már a hatvanas évek második felében világossá vált gazdasági szerkezetünk növekvő korszerűtlensége a fejlett ipari országokhoz képest, érezhető volt az is, hogy a műszaki fejlődés üteme nem elég gyors. Az 1968-as gazdasági irányítási reform egyik alapvető célja nemzetközi gazdasági pozícióink javítása volt. A termelési szerkezet ezt követő átalakulása azonban elmaradt attól, amire szükség lett volna, sőt a kedvező világpiaci áralakulás miatt némileg háttérbe is szorult.

A hatvanas évek végén egyre inkább előre láthatóvá vált az is, hogy a legfontosabb nyugati tőkés partnereink – a Közös Piac tagállamai – a politikai légkör javulása ellenére növekvő adminisztratív nehézségeket támasztanak kapcsolatainkban, s hogy az együttműködés eddig alkalmazott formái közelednek bővítési lehetőségük határaihoz a kelet–nyugati relációban. Azt azonban, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok kiegyensúlyozatlansága ilyen gyorsan növekedni fog, s ennek alapján szükségessé válik majd a külső hitelforrások növekvő felhasználása, aligha lehetett előrejelezni.

Az 1973-as „árrobbanás” előtti években is látszott már, hogy népgazdaságunk nyersanyagellátásának külső feltételei csak rosszabbodhatnak. Fő nyersanyagszállítónk, a Szovjetunió fokozott mértékben kényszerült arra, hogy a drágábban kitermelhető és nehezen hozzáférhető keleti forrásokra tegye át termelésének súlypontját. A gyarmati rendszer felbomlása befejezéséhez közeledett, s a fejlődő országok növekvő aktivitással kezdték követelni a nyersanyagpiacok olyan megszervezését, amelyik érdekeiknek jobban megfelel. A nyersanyagárak alacsony szintje hosszú éveken át korlátozta a termelés növelését sok fontos nyersanyag esetében a világgazdaságban. Az árak robbanásszerű változása azonban nem volt előre jelezhető, s a konkrét feltételek sem, amelyek azt kiváltották. Pl. az olajárak megnégyszereződését lehetővé tevő politikai helyzet: a közel-keleti háborúhoz kapcsolódó olajembargó.

A tőkés infláció és a nemzetközi pénzügyi rendszer strukturális zavarai már a hatvanas évek vége felé világossá tették a Bretton-Woods-i építmény gyengeségeit s előrevetítették fontos alappillérei összeomlásának veszélyét is.

Már az 1969–70-es válság idején, sőt korábban is felfigyeltek arra, hogy a gazdasági hanyatlás és az infláció erősödése nem egymást kizáró tényezők többé a tőkés gazdaságban.

Az 1973–75-ös inflációs túltermelési válság sok vonatkozásban mégis meglepetéseket tartogatott a közgazdaságtudomány számára mélységét, tartósságát, belső és nemzetközi következményeit illetően. 1973–75 között két esztendő alatt a fejlett tőkés országokban az árak 26%-kal nőttek. Az áremelkedés 44%-os voés 44%-os volt Angliában,

39%-os Japánban, 17%-os Svájcban és 13%-os a Német Szövetségi Köztársaságban. Békeidőben ekkora áremelkedésre ilyen rövid idő alatt nem volt még példa a mai kapitalizmus történetében. Ugyanakkor 1974-ben stagnált, 1975-ben pedig 10%-kal csökkent a világ ipari termelése. Erre sem volt példa a 30-as évek óta. Számottevően visszaesett a világkereskedelem volumene is. Ezen belül nagyobb mértékben esett vissza az import, mint a export, s a fejlett tőkés országok, különösen az ún. „marginális fontosságú” piacokról származó importjával csökkentették. Mi is ebbe a kategóriába tartozunk sok tőkés országban.

A külső feltételek ilyen mértékű és egyidejű romlására tehát a nem szocialista relációban nem lehettünk felkészülve.

Nem számítottunk arra sem, hogy a világgazdasági problémáinkat a KGST-államok helyzetében és nemzetközi gazdaságpolitikájában végbemenő változások másképp, kedvezőtlenebbül befolyásolhatják, mint a múltban.

A KGST-országok, köztük hazánk, ugyanis nem csupán a világgazdaság nem szocialista részében végbement kedvezőtlen tényezők hatását érezték és érzik. A fejlett tőkés és a fejlődő országokban bekövetkezett súlyos strukturális zavarok és a gazdaság egyes fontos területein kibontakozott válságjelenségek sajátos módon egybeestek a gazdasági növekedés extenzív tartalékai kimerülésének következményeivel az európai szocialista államokban. Ez a szakasz önmagában is egész sor új és nehéz feladatot tűzött napirendre: a technikai fejlődés meggyorsítása, termelési és fogyasztási szerkezet számottevő modernizálása, az infrastruktúra átalakítása egyidejűleg vált szükségessé. Új követelményeket támasztott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén is minden viszonylatban az új helyzet. Mindezek fokozták a KGST-országok többségének egyensúlyi zavarait.

Az egyébként is igen jelentős erőfeszítéseket igénylő új feladatok megoldását nehezítette az is, hogy a legfontosabb KGST-országot, a Szovjetuniót ebben az évtizedben két alkalommal is sújtotta a mezőgazdasági termelés jelentős csökkenése, és más szocialista országokban is problémákat okozott a mezőgazdaság műszaki, ill. szervezeti elmaradottsága.

A szocialista világgazdaság keretein kívüli zavarok és áremelkedés és az 1973–75-ös válság következményei azért voltak jelentősebbek, mert eleve nehéz helyzetben érték a szocialista országokat, köztük hazánkat is. A világgazdaság egyes térségeinek és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerének elemzése arra utal, hogy a kedvezőtlen külső feltételek tartósabbak maradnak. A világgazdaság fejlődése lassúbb lesz, mint az 1973 előtti 10–15 esztendőben volt. A fejlett tőkés országokban a hatvanas években megszokott gyors fejlődés aligha ismétlődhet meg a következő egy-két évtizedben. A fellendülés is mérsékeltebb és ellentmondásosabb lesz, a gazdasági visszaesések gyakoribbá válnak, miközben a struktúra átalakítása a termelés alapvető ágaiban, néhány vezető tőkés országban tovább folytatódik.

A fejlődő országok belső s nemzetközi strukturális problémái a következő másfél-két évtizedben általában nem enyhülnek. 10–14 fejlődő ország (olajexportőrök és egyes iparosodottabb államok) helyzete számottevően javul. A fejlődő országok túlnyomó többségében azonban csak jelentős társadalmi átalakulás hozhat kedvező változásokat a növekedési feltételekben.

A szocialista országok gazdasági fejlődésének kilátásait nagymértékben meghatározza a következő években az, hogy mennyire sikerül a minőség és hatékonyság megjavításához megteremteni a műszaki és szervezeti változásokat, beleértve a KGST együttműködés színvonalának számottevő emelését és a nemzetközi munkamegosztásban való szélesebb részvételük feltételeinek kedvezőbbé tételét is. Nem számíthatunk arra sem, hogy a múlthoz hasonlóan, a cserearányok változása jelentősen enyhítheti helyzetünket, vagy elodázhathja a szükséges szerkezeti változások valóra váltását. A gazdasági fejlesztéshez s a termelés fenntartásához szükséges import költségei tovább emelkednek. A világpiaci árak az elmúlt években meglehetősen differenciáltan alakultak a legfontosabb piacokon. A Magyar Népköztársaság importjának megfelelő összetételű világpiaci árindeks az átlagos árváltozásokhoz képest gyorsabb ütemben emelkedett. Tovább tart a magas világpiaci árak begyűrzése is a szocialista országokból származó nyersanyagimportunkban s előreláthatólag később „tetőzik”, mint eredetileg számítottunk rá. Ugyanakkor exportált cikkeink ára az átlagos ipari árindeksnél lassabban nőtt az elmúlt 5 esztendő alatt. A változás hátterében ugyanis nem rövid távú, ideiglenesen ható, hanem tartósabban érvényesülő tényezők állnak: a nyersanyagtermelés költségeinek növekedése, a termelők és exportőrök erősödő szervezetsége, termelésünk fenntartásához szükséges magas minőségi importalapanyagok és alkatrészek az átlagosnál gyorsabban emelkedő árszintje, az adott fejlettségi szinten szükséges, importból származó és ily módon viszonylag magasabb ára. A labilitás és a bizonytalanság a következő évtizedben megnehezíti, egyszersmind ösztönzi is a világgazdasági kapcsolatok szervezettebbé tételére irányuló erőfeszítéseket. Ezek több szinten bontakozhatnak ki.

Az egyik, a fejlett tőkés országok közötti együttműködés erősödése. A másik a fejlődő, s különösen a nyersanyagexportőr fejlődő országok lehetséges összefogása az OPEC-hez hasonló termelői egyesülésekben. Kibontakozhat azonban ennél szélesebb globális keretek között is az UNCTAD IV. határozatai részleges megvalósításával egyes területeken.

E változásokkal a háttérben kell megfogalmazni azokat a célokat, amelyeket nemzetközi gazdaságstratégiánk segítségével érvényesíteni akarunk, és a bizonytalanabbá vált külső feltételek közepette kell felülvizsgálni a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban alkalmazott eszközöket és mechanizmusokat.

A külgaazdasági stratégia a mi viszonyaink között is részben *defenzív elemekből*, tehát a külső hatásokkal szemben védekező tevékenységből, másrészt offenzívnek tekinthető, tehát az ország gazdasági potenciálját, nemzetközi versenyképességét erősítő elemekből tevődik össze. A kettő között merev határok ugyan nincsenek, a defenzív elemek azonban alapvetően a *szűken értelmezett gazdasági biztonság*, az offenzív elemek pedig a nagyobb hatékonyság oldaláról közelítik meg a megoldandó feladatokat.

Államunk nemzetközi gazdasági biztonsága erősítésével kapcsolatos célkitűzések már nemegyszer vezettek olyan gazdaságpolitikai döntésekhez, amelyek az eredeti elképzelésekkel és feltételekkel ellentétesen hatottak. Az ötvenes években a külső gazdasági kapcsolatoktól való függőség csökkentése érdekében végrehajtott gazdaságfejlesztési célok eredménye a külső piacoktól és nyersanyagoktól való megnövekedett függőség lett például hazánkban.

Szűkebb értelemben véve a biztonság az államok politikai és gazdasági létezésének biztosítottóságát jelenti, illetve annak a feltételrendszernek a meglétét, amely ehhez

kötődik. A létezés, a fennmaradás azonban ritkán kérdéses és a legtöbb állam többet óhajt, mint egyszerűen létezésének biztosítását. Változik azonban a szükséges feltételrendszer is. Az államok úgy kívánnak létezni, hogy alapvető értékrendszerüket élvezni tudják. Ez a mai viszonyok között összefonódik annak a rendszernek a biztonságával is, amelyben léteznek.

A politikai biztonság problémája az államok számára elsősorban társadalmi, pszichológiai és katonai kérdéseket hoz előtérbe, de természetesen lényeges gazdasági problémákat is. A katonai biztonságot hagyományosan úgy definiálták, mint olyan helyzetet, amikor a fegyveres fenyegetés veszélye nem áll fenn. A gazdasági biztonság hasonló értelemben azt jelenti, hogy az állam lakosságának jólétét külföldről nem fenyegeti gazdasági veszély. A szűken értelmezett nemzetközi gazdasági biztonság célrendszerében egyes államok nemegyszer tudatosan választják az alacsonyabb hatékonyságot mint alternatívát annak érdekében, elkerüljék az esetleges növekvő külső gazdasági sebezhetőséget, a növekvő külső gazdasági hatásokat, s a biztosabbnak tűnő nemzeti megoldást helyezik előnybe a nemzetközi kapcsolatokból eredő lehetséges nyereséggel szemben. A gazdasági biztonság mint cél szorosan kapcsolódik a gazdasági fejlettség, az életnivó elért szintjéhez is. A gazdagabb ország közvéleménye inkább hajlik az adott szint védelmére és kevésbé hajlandó azt veszélyeztetni további lehetséges nyereségekért. A nemzetközi gazdasági biztonság „elszigetelt” felfogása azonban a mai világban értelmetlen és lehetetlen.

A világ ugyanakkor messze van még attól, hogy a kollektív gazdasági biztonság megteremtését reális célként tűzhessék ki. Ennek a gazdasági és társadalmi feltételei sem globális, sem regionális viszonylatban nem alakultak ki.

A mai világban az államok céljai és lehetőségei eleve igen különbözőek ahhoz, hogy egyidejűleg közeledjenek kollektív gazdasági biztonság eléréséhez.

– A tőkés államok túlnyomó többségének gazdaságpolitikai célrendszerében más államok gazdasági biztonsága hiányzik, bár ma már nem hagyhatják figyelmen kívül partnereik gazdasági stabilitását.

– Eltérő az államok külső gazdasági sebezhetőségének mértéke és eltérőek pozícióik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében.

– Különböző az államok lehetősége arra, hogy külső gazdasági sebezhetőségét a világgazdasági változásokhoz alkalmazkodva vagy azokat befolyásolva csökkentse. A kölcsönös gazdasági függőség mértéke is rendkívül aszimmetrikus.

– A KGST államai jutottak legközelebb annak lehetőségéhez, hogy az adott szinten a regionális kollektív biztonság fontos elemei kialakulhassanak nemzetközi gazdasági kapcsolataik rendszerében. A lehetőségek valóráváltása azonban rendkívül nehéz feladatnak bizonyult, különösen akkor, ha a szélesebb, átfogóbb globális méretekben és a változó világgazdasági helyzet és erőviszonyok fényében vizsgáljuk a szocialista országok helyzetét, ami – megítélésem szerint – a helyes megközelítési mód. A szocialista országok példája azt is világossá tette pozitív és negatív értelemben is, hogy a statikusan értelmezett, rövid távú biztonság és a dinamikus, a gazdasági bázis erősítéséből, a gazdasági növekedésből fakadó kollektív biztonság értéke nagyon is különböző és a mechanizmus, amelyik magasabb fokú kollektív gazdasági biztonság eléréséhez szükséges, nem azonos a szűklátókörűen értelmezett gazdasági biztonság elérésének mechanizmusával.

A kollektív gazdasági biztonság az egyes államok szemszögéből ma különösen csak nemzetközi kompromisszumok rendszereként képzelhető el, amelyben az államok bizonyos területeken áldozatokat hoznak azért, hogy más területeken erősítsék biztonságukat.

A helyes külgazdasági stratégia tehát nem értelmezheti a gazdasági biztonságot szűken, defenzív módon, s tudomásul kell vennie a kockázat, a bizonytalanság elemeit is.

Az exportorientált struktúra és a szelektív fejlesztés feltételei

A nemzetközi gazdaságstratégia ún. offenzív elemei mind az export-, mind pedig az importpolitikát érintik, s kihatnak az együttműködés formáira és a partnerek megválasztására is.

A gazdaságfejlesztés, a termelés és a javak felhasználása szerkezetének megfelelő irányú átalakítása az „offenzív” nemzetközi gazdaságstratégia legfontosabb belső elemei.

A fejlesztéssel egyidejűleg a politika szerves részét képezi meghatározott iparágak, ill. gyártmányok visszafejlesztése, megszüntetése és munkaerő ennek megfelelő átcsoportosítása is. Hazánk, más szocialista országokhoz hasonlóan sokkal kevésbé alakította ki a „visszafejlesztés”, az átállás gazdasági mechanizmusait, mint a fejlesztését. Ez is fékezi a termelési struktúra átalakítását és az ún. intenzív, a termelékenység emelésén alapuló gyors és hatékony gazdasági növekedés megvalósítását.

A külgazdasági kapcsolatoktól nagyobb mértékben függő országokban, köztük hazánkban is, nehezítheti az átállást a főbb partnerországok gazdaságának lassúbb fejlődése, gazdasági visszaesése is.

A gazdasági fejlődés ütemének a következő évtizedre előrejelzett lassulása például egyes fejlett tőkésországokban vagy néhány szocialista állam 1976–80-as terveiben előirányzott, a korábbinál lassúbb növekedés csak akkor nem zavarja a strukturális átállási programunkat, amely részben az e térségekbe irányuló kivitel bővítésével függ össze, ha termelésünkben és kivitelünkben növekvő arányban szerepelnek az olyan árucikkek, amelyek iránt a kereslet az átlagosnál gyorsabban bővül.

Ilyen exportra orientált külgazdasági stratégia belső megfelelője ma még inkább, mint a múltban, csak szelektív fejlesztési politika lehet: az exportképes áruk termelésének gyorsabb fejlesztése. Új, minden piacon keresett gyártmányok meghonosítása. A szelektív fejlesztés feltételezi a belső és a nemzetközi munkamegosztás elmélyítését, vagyis szükségessé teheti a támogató iparágak megfelelő fejlesztését és az import átcsoportosítását. A szelektív fejlesztés kritériumait ezért sem lehet elszigetelten csak az export vagy csak az import oldaláról megfogalmazni. Ezek a kritériumok csak komplex összefüggésben alakíthatók ki.

Az exportorientált szelektív fejlesztéssel kapcsolatos problémáinkat igen összetetté teszi gazdasági fejlettségünk szintje is. A sáv, amelyben elhelyezkedünk, a közepes fejlettség felső, a magas fejlettség alsó határa ugyanis egyik „veszélyzóna” a világgazdaságban.

a) Az iparosodó fejlődő országok képesek arra, hogy viszonylag gyorsan betörjenek ebbe a zónába s fontos iparágainkban versenytársainkká váljanak.

b) A fejlett tőkésországokban levő, nem élenjáró iparágakat és a mezőgazdaságot védő különböző intézkedések is az átlagos hatásoknál nagyobb mértékben sújtanak bennünket.

c) A fejlettségi szint kiegyenlítődésének folyamata a KGST-államok között nem úgy ment végbe eddig, hogy a kooperáció és specializáció nagymértékben befolyásolhatta volna a kialakuló ipari struktúrát azokban az államokban, amelyek szintje megközelítően hasonló. Egyes esetekben magasabb szinten termelődött újra a párhuzamos szerkezet, hiszen a technikai-gazdasági paraméterek hasonló ipari szerkezet kiépítését ösztönzik, ha csupán belső szükségletekből vagy a KGST keretein túli exportlehetőségekből indulnak ki.

Míndezekből az következik, hogy a kitörés ebből a zónából a magasan fejlett ipari országok szintje irányába létkérdés s külgazdasági céljaink valóraváltása szemszögéből is. Helyes ezért az a koncepció, hogy erőfeszítéseinket olyan területekre összpontosítsuk, ahol az élenjárókkal azonos vagy azokhoz közelálló szintet értünk el.

Ugyanakkor igyekezzünk fokozni erőfeszítéseinket arra, hogy a szocialista országok közötti együttműködés rendszere jobban támogassa az ehhez szükséges feltételeket. Ez nemcsak a mi érdekünk, valamennyi hasonló helyzetben levő szocialista ország kölcsönös érdeke is.

Lehetőségeink a magasan fejlett gazdasági bázis kiépítésére s ennek megfelelően helyzetünk javítására a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerében részben adóttak, részben azonban ki kell őket alakítanunk a következő években.

Egyik kitűnő adottságunk pl. a szakképzett s különösen a magasan kvalifikált tudományos és műszaki munkaerővel való viszonylag jó ellátottságunk. Ahhoz azonban, hogy ezt – mint komparatív előnyt – hasznosítani tudjuk, egyrészt szükséges a tudományos és fejlesztő és termelőpotenciál szervezesebb és céltudatosabb összekapcsolása. Másrészt jobban kell koncentrálni a tudományos és fejlesztési feladatokat ellátni tudó munkaerőt és anyagi eszközöket azokban az ágazatokban és vállalati rendszerekben, amelyek a minden piacra termelni képes fejlett gazdasági bázis szemszögéből kulcsfontosságúak. Vitathatatlan ugyanakkor az is, hogy fokozott mértékben kell törekedni a kutatási és különösen a fejlesztési együttműködés erősítésére, elsősorban a KGST-államokkal, de ennél szélesebb keretek között is.

Számottevően modernizálni kell gazdaságunk műszaki bázisát is: a gyártmányokat, a termelési eljárásokat és a termelés szervezetét. Ez utóbbi esetében elmaradottságunk általában nagyobb, mint a műszaki szintet meghatározó egyéb területeken. Tudomásul kell vennünk, hogy nem a nyersanyagbeviteltől való nagy és növekvő függőség a magyar népgazdaság alapvető problémája, hanem az, hogy az elkerülhetetlenül emelkedő szintű nyersanyagárak mellett nem képes elég hatékonyan és magas minőségben előállítani a készárakat, amelyek nemcsak ellentételezik az importált anyagokat és technikát, hanem elegendő többletet is biztosítanak. (Ugyanez vonatkozik a hazai eredetű anyagok feldolgozására is, figyelembe véve a kitermelési költségek emelkedését és a kitermelő ágazatok növekvő importigényét.) A műszaki bázis modernizálása – a szelektív gazdaságfejlesztés követelményeivel összhangban – egyrészt azt igényli, hogy a szabadalmak és termelési eljárások importját a legfontosabb ágazatokra koncentráljuk. Másodszor olyan műszaki fejlesztési politikát követel, amelyik képes megfelelően szűrni a vásárolt, átvett új technikát, értékelni tudja az importált technika nemzetközi és hazai „elhelyezkedését” és következményeit. A technika importjánál a hazai hatékonyság és adaptációs képesség szempontjából legmegfelelőbb alternatívák kiválasztására törekszik, s tekintetbe veszi az importált technika hatását a külkereskedelemre, esetleg kisugárzásait termelésünk

és a fogyasztás egyéb területeire. Különösen fontos ez nagyobb jelentőségű beruházások esetében. Képesnek kell lennie arra is, hogy érdekeinknek megfelelően szelektáljon a rendelkezésre álló külső technikai források között.

Ilyen műszaki fejlesztési politika végrehajtásának lényeges személyi és szervezeti feltételei is vannak. (Egyebek között a központi szervek mellett erősíteni kell a vállalatok újítóképességét és javítani kell az erre irányuló ösztönzést.)

Számottevően javítanunk kell népgazdaságunkat a világgazdaság többi részével összekötő szervezetet és mechanizmust is. Korszerűsíteniünk kell az értékesítés rendszerét, fokozott mértékben kell alkalmaznunk az exportban a közös vállalkozásokat s azokhoz az új értékesítési formákhoz kell igazodnunk, amelyek az egyes piacokon kialakultak. Közvetlenebbé kell tennünk a termelő vállalatok külgazdasági részvételét és érdekelttségét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok hatékonyságának növelésében.

A döntések „buktatói” – két példa tükrében

Arra, hogy milyen összetett feladat a szelektív fejlesztés, s hogy mennyire elegendnek a különböző, nemegyszer a döntésekre ellentétesen ható tényezők adott területen, két példát vizsgálók kissé részletesebben, az egyik a mezőgazdaság, a másik az ún. komplex termelési rendszerek vagy kultúrák exportja érdekében történő fejlesztés.

1. Az ország természeti és tudományos-műszaki feltételei kitűnőek a korszerű mezőgazdaság fejlesztéséhez. Ha abból indulunk ki, hogy milyenek a jelenlegi hozamok, s mit lehetne elérni azzal, hogy a hozamokat felfuttassuk az etekintetben világviszonylatban az éghajlati szempontból hasonló fekvésű élenjáró országok szintjére, a magyar mezőgazdaság több termelt cikkből két-háromszor annyit lenne képes exportálni, mint amekkora az ország lakosságának fogyasztása. Ez azt sugallná, hogy fokozott erőfeszítéseket tegyünk a mezőgazdaságnak mint döntő fontosságú exportiparágnak fejlesztésére. Erre utalnak a világ demográfiai adatai is, amelyek szerint 2000-ig, legalább 50%-kal több embert kell majd táplálni bolygónkon, mint 1977-ben.

Mit mutatnak a külső feltételek:

a) A fejlett ipari tőkésországokban a mezőgazdasági protekcionizmus rendszere, amelyik egyik legdöntőbb akadálya komparatív előnyeink érvényesítésének, ebben a relációban továbbra is erős és aligha módosul jelentősen. Ennek okai ugyanis meglehetősen szerteágazóak: jövedelempolitika, stratégiai megfontolások, nemzetközi fizetési problémák és átfogóbb világgazdasági és nemzetközi politikai tényezők játszottak szerepet abban, hogy a fejlett ipari tőkésországok védik és a jövőben is védeni fogják mezőgazdaságukat. Ha sikerül is a kivitel növelése időnként ebbe a térségbe, tartós javulás legalábbis 10–15 esztendő távlatában aligha képzelhető el.

b) A fejlődő országok mint mezőgazdasági felvevőpiac rendkívül ellentmondásos, differenciált térséget testesítenek meg. Demográfiai és gazdasági okokból ebben a térségben kerül sor a keresletnövekedés döntő részére a következő évtizedekben, főleg hagyományos cikkekből, gabonafélékből elsősorban. Többségük azonban nem rendelkezik elegendő külföldi fizetési eszközzel ahhoz a jövőben sem, hogy számottevően növelni tudja mezőgazdasági importját. Ún. minőségibb mezőgazdasági cikkek külső piacokról történő beszerzésére még kevésbé lesznek ezek az országok képesek. Azok a fejlődő országok, amelyek jelentősebb vásárlóerővel rendelkeznek, és élelmiszerimportra

szorulnak, olyan agrárpolitikát folytatnak (nemzeti méretekben vagy regionálisan), hogy csökkentsék függőségüket az élelmiszerimporttól. A mezőgazdasági önellátás biztosítására irányuló törekvés egyébként az egész harmadik világot jellemzi.

c) Fizetési mérlegproblémák és más gazdasági és politikai okokból, az alapvető élelmiszereket illetően a szocialista országok is arra törekednek, hogy importjukat megszüntessék, illetve minimálusra szorítsák.

Az európai szocialista országok élelmiszer-fogyasztásának szerkezete azonban egyre nagyobb mértékben hasonlóná válik az iparilag fejlett tőkésországokéhoz. Tekintettel arra, hogy az 1985-ig terjedő periódusban, a termelés növekedése és szerkezetének változása nem tarthat lépést minden országban a szükségletekkel, még jó mezőgazdasági évek esetén is állandósul az élelmiszerimport. A szocialista országok közül, a Szovjetunió mezőgazdaságának ingadozásai voltak legnagyobb hatással a világgiazi keresletre, s a jelenlegi szervezeti intézkedések és a tervezett beruházások teljesítése tehát a tervezett mértékű hatékonysága esetén sem lesz képes mezőgazdaságának helyzetét olyannyira megjavítani, hogy lemondhatna pl. a takarmánygabona vagy húsimportról.

d) Az említett törekvések ellenére egyrészt éghajlati, időjárási problémák, másrészt gazdasági zavarok miatt az alapvető élelmiszereket illetően nagy importigények léphetnek fel mindhárom országcsoportban. Ezek azonban inkább lökésszerűen jelentkeznek majd esetleg olyan évek után, amikor túlermelés lenyomja az árakat.

Viszonylag jelentéktelen termelési ingadozások ugyanis lényegesen nagyobb áringadozásokat válthatnak ki a nemzetközi piacokon. 1972–73-ban, a világ gabonatermelésének 4%-os csökkenése a világgiazi árak megháromszorozódásához vezetett. Az aszimmetria az okok és a következmények között azt bizonyítja, hogy a nemzetközi piac nem megfelelő sok mezőgazdasági cikk helyzetének jellemzésére. Gabonafélék esetében pl. csak egy viszonylag kis mennyiséget forgalmaz a nemzetközi piac az összefogyasztáshoz képest, amelyen a fluktuációk megsokszorozott erővel hatnak. Az aszimmetria miatt az élelmezési helyzet alakulását mindig nagy gondossággal kell elemezni. Az árak megháromszorozódása pl. a 70-es évek elején súlyos hiányokra utalt, miközben a termelés csak kismértékben csökkent. Kialakulhat azonban olyan helyzet is a gabonafélék terén, hogy már a következő 10–15 esztendőben jelentősebb lépést tesz a világ az élelmezési biztonság érdekében, a nemzetközi együttműködés olyan erősítésével, amelyek legalábbis bizonyos határok között kölcsönös kötelezettségvállalásban testesülnek meg a szállítá-
sokat és a vásárlásokat illetően. Ez stabilabb, de igen lassan bővülő piacot jelentene.

e) Jobb a minőségi, vagyis a tartósított feldolgozott élelmiszerek. élelmiszer-különlegességek vagy speciális élelmezési cikkek helyzete. E cikkekből a fejlett tőkés és a szocialista országokban is tartósabb és biztosabb keresletre lehet számítani. Tartós és biztos értékesítési lehetőségek mutatkoznak a minőségi élelmiszerekből a közel-keleti olajexportőr-országokban is. A minőségi feltételek azonban emelkednek ilyenek pl. az egészségügyi szabványok, a minőség azonossága és a szállítás folyamatossága stb. Ugyanakkor ez is olyan sáv, amelyben a nemzetközi verseny meglehetősen éles, s az állandó műszaki fejlesztés ebből a szempontból létfontosságú. Jelenleg pl. a fejlett ipari országokban a fagyasztott élelmiszerek iránti kereslet új területe bontakozott ki, a mélyhűtött ételspecialitások piaca, amely részben kiszoríthatja a hagyományos ételkonzerveket a piacról. A feldolgozott és tartósított élelmiszerek csomagolása is döntő kérdéssé válik, részben környezetvédelmi, részben közvetlen gazdasági okokból (súly, ár stb.).

f) A külső feltételek megítélésénél a mezőgazdaságot illetően, feltétlenül számolni kell azzal is, hogy a mezőgazdasági exportnövelés és általában a mezőgazdaság fejlesztése közvetlenül és közvetve egyaránt importigényes. A mezőgazdaság kemizálásával és gépesítésével összefüggésben különösen gyorsan nő az energiahordozók iránti igénye.

A mezőgazdaság szerepe nemzetközi gazdasági céljaink realizálásában tehát meglehetősen összetett, ellentmondásos és csak igen körültekintő, az ágazaton belüli erősen szelektív és rugalmas politika lehet célravezető. Ehhez hasonlóan nehéz probléma az ún. termelési kultúrák fejlesztése és kivitele is.

Az utóbbi években, a külgazdasági stratégiával kapcsolatban meglehetősen nagy teret kaptak nálunk az olyan koncepciók, hogy fokozott mértékben rá kell térnünk ún. komplex termelési vagy szolgáltatási rendszerek exportjára ott, ahol erre adottságaink megfelelőek.

E koncepció mögött alapjában véve helyes, korszerű törekvések állnak, amelyek mindenképp figyelmet érdemelnek. Vannak persze olyan megoldások is, hogy ha nem megy áru vagy árucsoport kivitelének fejlesztése, meg kell kísérelni „rendszerbe kapcsolva” exportálni. Más megfontolások helyes vagy kényszerű importgyakorlatunkat vetíthetik exportunkra. Előfordulhat azonban az is, hogy az absztrakt elképzelés inkább kívánság mint realitás.

1. Valóban létezik jelenleg olyan kereslet a világon, amelyik nem egy-egy cikkre irányul, hanem kulcsrakész technikát akar szerezni, meghonosítani. Ilyen pl. a mezőgazdaság iparosodásával összefüggésben az a piac, amelyik a nagyüzemi sertés- vagy baromfityenyésztés meghonosításával függ össze a világ bizonyos országaiban, elsősorban a szocialista és egyes fejlődő országokban. Ez magában foglalja a tenyésztő és nevelő bázist, a takarmánytermelés és keverés rendszerét, a feldolgozást és a csomagolást s az ezekhez szükséges gépeket és berendezéseket, a szervezési tapasztalatokat, az agrobiológiai és technikai know-how-t. Ugyancsak létezik bizonyos kereslet komplex egészségügyi rendszerek iránt is, különösen azokban az országokban, ahol az egészségügyi hálózat most alakul ki. Más termelési rendszerek, illetve szolgáltatási rendszerek iránt is van nemzetközi kereslet: pl. a városi szemét komplex kezelése és hasznos célokra történő feldolgozása, bányák komplex gépesítése, közlekedési hálózatok távirányítási rendszerének kifejlesztése, távközlési rendszerek kifejlesztése, ill. átalakítása stb. Ez utóbbiak a fejlett ipari tőkésországokban jelentkeznek.

2. A komplex rendszerek iránti kereslet meglehetősen sajátos. Általában véve nagy állami vagy municipális, helyi közigazgatási fejlesztési programok keretében valósulnak meg. A megrendelők ritkán magántársaságok. Finanszírozásukban jelentős szerepet játszanak nagy nemzetközi, államközi hitelmegállapodások. A fejlődő országokba irányuló ilyen kivitel jelentős részét pl. nemzetközi vagy bilaterális segélyprogramok keretében finanszírozzák. A szállítások elnyerésének feltétele tehát sok esetben az állami hitelnyújtás, amelyik a kivitelt finanszírozza (a szocialista országok esetében más a helyzet). Nagymértékben összefonódnak ezek a szállítások a szakértők nemzetközi képzésének rendszerével s a nemzetközi szakértőáramlással is. A szállító ország vállalatának érdekeltsége rendszerint nem, ill. nem elsősorban közvetlen szállításokban, hanem inkább a tartós technikai függőség kialakításában jut kifejezésre. Fejlett tőkésországok esetében az állami segélyek keretében eszközölt létesítmények nemcsak egyszeri üzletet

jelentenek a magántársaságoknak, hanem utat nyitnak a későbbi exportlehetőségek számára is.

3. A termelési szolgáltatási rendszerek vagy kultúrák exportjából származó előnyök realizálásának tehát igen sokoldalú feltételei vannak. A szállító országnak nemcsak megfelelő saját termelési bázissal kell rendelkeznie, hanem viszonylag jelentős számú hazai és külföldi „referencia-létesítménnyel”. Képesnek kell lennie arra, hogy a szakértőket a szükséges mennyiségben és minőségben tartósan biztosítani tudja. Fel kell készülnie valamennyi szállított technika tekintetében a szervizre, az alkatrészes gép vagy berendezés-utánpótlásra és a technika fejlesztésére is. Mindezek mellett megfelelő anyagi eszközökkel is kell rendelkezni az adott létesítmények részleges vagy teljes finanszírozásához. A komplex rendszerek exportjából származó előnyök annak arányában csökkennek, amilyen mértékben nem rendelkezik az exportőr-ország az adott feltételekkel. Az előnyök hátránnyá válhatnak abban az esetben, ha az említett technikai feltételek biztosítása túlságosan nagy megterhelést jelent.

4. A rendszerek vagy kultúrák exportjánál figyelembe kell venni azt is, hogy a technikai fejlődés a termelési folyamatok egyes területein általában nem egyenletes, hanem nagymértékben egyenlőtlen. Egészségügyi rendszerek esetében pl. a lézertechnika gyors terjedése a sebészet bizonyos területeit forradalmasítja. A számítógépek kombinálása az egészségügyi műszerekkel forradalmasítja a diagnosztikát egyes területeken. Ezek egyidejű alkalmazására a kórházak általában nem képesek. Egy-egy műszer vagy műszerrendszer beállításával azonban számottevően megjavíthatják adott területen tevékenységük minőségét. Hasonló példákat lehetne hozni más területekről is. A rendszerek exportjának lehetőségét ezek a tendenciák nagymértékben korlátozzák. Értelmes fejlesztők úgy állítják össze a vásárlási listát – ha erre anyagilag lehetőségük van –, hogy az egyes országokból a technikailag legélenjáróbbat igyekeznek beépíteni az adott rendszerbe.

5. Rendszerek exportja mindenféleképp rendkívül körültekintő elemzést igényel az olyan országokban, ahol az export importtartalma rendkívül magas, s különösen a modern technika tekintetében általában követő országról van szó.

A rendszerek, termelési kultúrák kivitele tehát csak korlátozott jelentőségű cél maradhat számunkra is.

A partnerek kiválasztása: objektív és szubjektív feltételek

A nemzetközi gazdaságpolitika stratégiai célkitűzései csak abban az esetben realizálhatók, ha megfelelnek a legfontosabb partnerországok lehetőségei és szükségletei változásának is, illetve a partnerországok gazdasági fejlődésének iránya és szerkezete a mi szükségleteinkkel összhangban változik.

Emellett természetesen szükséges a készség is a kapcsolatok fejlesztésére, illetve fenntartására. A készség szempontjából, mint közismert, rendkívül nagy jelentősége van egymás politikai stratégiai és szűken vett gazdasági érdekei egybeesésének, illetve eltéréseinek, az együttműködés tapasztalatainak, hatékonyságának, egymás ismeretének is.

A partnerek kiválasztása vagy cseréje, fontosságuk változtatása tehát nem szubjektív óhajokon alapul.

A világgazdaság főbb országcsoportjaiban végbemenő változások és a Magyar Népköztársaság érdekeinek és lehetőségeinek egybevetése mindenekelőtt arra utal, hogy az együttműködés stratégiai fontossága a szocialista országokkal növekedni fog, esetleg annak ellenére, hogy a nem szocialista reláció súlya külkereskedelmünkben valamelyest emelkedik.

Ennek okai, illetve feltételei a következők:

1. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok biztonsága ebben a relációban fontos ösztönző tényező az olyan világgazdaságban, amelyben a bizonytalanság nagy marad az olyan típusú ország számára, mint hazánk.

2. A KGST együttműködés szervezeti továbbfejlődésben, tökéletesedésében, s ezzel összefüggésben közös és sajátos gazdasági érdekeink érvényrejtetésében, megfelelő kompromisszumok kialakításában lehetőségeink jobbakként, mint a nem szocialista relációban.

3. A KGST-országok erőfeszítéseinek eredményei a műszaki fejlődés meggyorsítására bővítik annak lehetőségét, hogy műszaki fejlesztésünkhöz szükséges gépeket és berendezéseket e relációból szerezzük be, amelyben a mi kiviteli lehetőségeink is kedvezőbbek, s így módon hazánk nemzetközi gazdasági egyensúlyát is jobban biztosítjuk.

4. A KGST keretében legfontosabb gazdasági partnerünk továbbra is a Szovjetunió marad. A Szovjetunió technikai és tudományos potenciálja és ennek további fejlődése lehetőséget ad arra, hogy műszaki fejlődésünkhöz egyes kulcsfontosságú területeken, az onnan származó behozatalból biztosítsuk a technikát, know-how-t, gépeket és berendezéseket.

A Szovjetunióval való kapcsolatok biztosítják a következő években is a legfontosabb nyersanyagokat és energiahordozókat a magyar népgazdaság számára. Ugyanakkor a szovjet piac marad iparunk legfontosabb vásárlója a következő években is.

5. Gazdasági fejlődésünk szükségletei (s etekintetben érdekeink azonosak a többi KGST-országgal) megkövetelik a szocialista együttműködésben a hosszú távú strukturális jelentőségű együttműködési formák erősítését, s ennek érdekében a tervezés, az elszámolási és árendszertökéletesítését, továbbfejlesztését. Tulajdonképpen ez a világgazdasági együttműködési mechanizmusok egyetlen olyan területe, amelynek kialakítására, formálására bizonyos fokig mi is hatni tudunk.

6. A szocialista országok a következő 10–15 esztendőben is 1,2–1,3-szor gyorsabban bővítik termelésüket és fogyasztásukat a világgazdaság átlagos növekedésénél. Különösen gyorsan bővül és differenciálódik a Szovjetunió belső piaca.

A KGST és különösen a szovjet piac gyors bővülése természetesen nem jelenti a kereslet azonos struktúrájának a múltra jellemző minőségi követelmények fennmaradását. Mindkettő viszonylag gyorsan változik, ami e relációban is fokozott követelményeket támaszt kivitelnkkel szemben.

Új feltételek alakulnak ki nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban a „harmadik világ” *növekvő differenciálódása, a gazdasági fejlődés egyenlőtleniségének fokozódása nyomán is.*

Fokozott lehetőségek nyílnak minőségi és a tömegfogyasztást szolgáló élelmiszerek, mezőgazdasági gépek, szállítóeszközök, szerszámgépek, gyógyszerek kivitelére. Nagy jelentősége lehet a technika, a termelési és szervezési tapasztalatok exportjának is.

Segíthetünk ezzel a fejlődő országok előtt álló nagy feladatok megoldásában: a lakosság élelmezésének javításában, az egészségügyi ellátás fejlesztésében, az ipar és a mezőgazdaság olyan fejlesztésének előmozdításában, amelyek összhangban állnak az adott országok fejlesztési céljaival.

Nagy problémát jelentett a múltban a fejlődő országokkal való kapcsolatainkban az a kérdés, hogy mit vásároljunk tőlük, hogyan hangoljuk össze a fejlődő országok exportlehetőségeivel a magyar népgazdaság szükségleteit, rövid és hosszú távú igényeit. Importunk fejlesztése kulcskérdés marad a jövőben is. Ugyanakkor a fejlődő országokban és a világgazdasági viszonyokban végbemenő változások jó lehetőséget nyitnak érdekeink megfelelő összehangolására.

A következő évtizedben igen jelentős változások várhatók a fejlődő országok bizonyos csoportjainak ipari készárukivitelében. Néhány latin-amerikai, ázsiai és afrikai fejlődő ország mai termelési szerkezetének és terveinek, valamint egyes iparilag fejlett tőkésországok tudatos iparkitelepítési politikájának elemzése nyomán, a következő főbb iparcikkekben látszik valószínűnek a fejlődő országok a mainál sokkal jelentősebb fellépése a világvitelben:

a) Félkészárúk és bizonyos fokig feldolgozott ipari nyersanyagok, pl. növényolaj, feldolgozott élelmiszerek, fűrészárúk, fakészőruket és papír-, fémalapanyagok. E cikkek termelése a fejlődő országok számára hazai nyersanyagaik értékesebb formában történő exportja mellett bizonyos munkalehetőségeket is biztosít. A fejlett ipari országok elsősorban a nyersanyagoknál kisebb súlyt képviselő félkészárúk szállítási költség-megtakarításából s a beruházási költség-megtakarításokból jutnak nyereséghez. Különösen jelentőssé válik e cikkekben az afrikai országok kivitele.

b) Hagyományos és új munkaintenzív ipari készárúk: konfekcióipari gyártmányok, textilárúk, fehérneműárúk, cipő és egyszerűbb fémtömegcikk, műanyagkészítmények, bútorelemek, faárúk. Az alacsony munkabéreköltségek, az e cikkek termeléséhez szükséges kismértékű gépesítés és a viszonylag könnyebben biztosítható minőségi követelmények teszik a fejlődő országokat különösen versenyképesé a következő másfél évtizedben e cikkekben. Az e kategóriában szereplő áruk termelésének csökkenése a fejlett ipari tőkésországokban különösen nagy lehet, s ily módon valószínű, hogy a fejlődő országok e cikkekben növekvő mértékű importkedvezményeket, egyoldalú preferenciát kapnak. A fejlődő országok gazdaságfejlesztési terveiből, programjaiból valószínűsíthető adatok a fejlett ipari tőkésországok iparszerkezeti fejlesztési koncepciói alapján 1985-re a világ textil- és konfekcióipari exportjának mintegy 30%-a, bőr- és cipőáru-kivitelének 25%-a és fémtömegcikk-kivitelének 7–10%-a fejlődő országokból származik majd. India, Sri Lanka, Pakisztán, Kenya, Szenegál, Irán, Algéria, Zambia, Elefántcsontpart és több kisebb afrikai ország válnak, illetve maradnak e cikkek legfőbb exportőrjei.

c) Gép- és elektromosipari gyártmányok, elektronika: szélesedik azoknak az országoknak a köre a fejlődő országok között, amelyek ilyen gyártmányokat termel és exportál. E gyártmányok között összetettebb, munkaiigényes iparcikkek szerepelnek, amelyek nagy hányada alkatrész vagy részgyártmány, s másutt összeszerelésre kerülő árukhoz termelik. E gyártmányok kivitelének növelésében különösen nagy szerepe van a nemzetközi társaságok tevékenységének. Több „fejlettebb” vagy fejlettebb iparral is rendelkező fejlődő ország, köztük Mexikó, Argentína, Brazília, India, Irán, Dél-Korea, Venezuela, Algéria stb. jelentős erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy növekvő

mennyiségben exportáljanak járműveket, gépeket, rádió- és tv-készülékeket, elektromos háztartási gépeket stb. E cikkekből (az alkatrészek kivételével) a fejlődő országoknak a fejlett tőkésországok piacain különösen éles versennyel kell számolni és a verseny a fejlődő országok piacain is jelentős.

d) Vegyipari alapanyagok, vegyiárúk, műszálak, műtrágya stb.: fontos szerepet játszik majd a 80-as évek elejétől néhány, elsősorban olajtermelő ország készáru-kivitelében. Különösen jelentős exportórré válik e cikkekből néhány olajtermelő ország, Irán, Irak, Algéria stb. E gyártmányok egy része ugyancsak a fejlett ipari tőkésországok tudatos iparkitelepítési politikájának eredményeként kerül át egyes fejlődő országokba, a vízszükséglet s nagy szennyező hatásuk miatt. A műtrágyatermelés és (kivétel) fejlesztési programok a mezőgazdasági termelési tervekkel összefüggésben ugyancsak nagy jelentőségűek néhány országban, s jelentős export áralapok is képződnek. (Különösen a közel-keleti olajtermelő államokban.) E cikkek aránya a fejlődő országok készáru-kivitelében 1980–85 között eléri a 9–10%-ot, s megközelíti a cikkcsoport a világ exportjának 7–8%-át. A cikkcsoportban a fejlődő országok éles versennyel találják magukat szemben a nemzetközi piacokon. Komparatív előnyeik elsősorban a helyi olcsó nyersanyagforrások és az enyhébb, a környezetszennyeződéssel kapcsolatos törvények miatt jelentősek. Ugyanakkor azonban a gyártmányok szabadalmait, a licenceket, a technikát illetően még fokozott mértékben függenek a fejlett tőkésországoztól, mint egyéb területeken.

Bizonyos területeken pl. ipari eredetű fogyasztási cikkek, háztartási gépek, fémalapanyagok, félkészárúk, vegyipari cikkek stb. tekintetében fokozott mértékben támaszkodhatunk a fejlődő országokból származó importra. Ez különösen fontos lehet pl. a munkaerőhiány mérséklése szempontjából is hazánkban. Mindez azonban nem lehet ad hoc jellegű. Csak tervszerű munkamegosztás alapján építhetjük ki tartós és számottevő együttműködésünket. Ez azt is jelenti, hogy ha a feltételek megengedik, le kell mondanunk bizonyos gyártmányok fejlesztéséről, vagy visszafejlesztünk egyes gyártmányokat, gyártmánycsoportokat.

Jelenleg 13 fejlődő országgal bonyolítjuk le az import 67%-át, az export 83%-át. Hazánk természetszerűleg a jövőben sem lesz képes arra, hogy nagymértékben növelje partnereinek számát a fejlődő országok között. Arra kell törekednünk, hogy olyan partnereket keressünk, amelyekkel a kölcsönös érdekek és előnyök jól érvényesíthetők, s a távolság sem jelent számottevő korlátozó tényezőt.

A világgazdasági viszonyok változásai és a Magyar Népköztársaság gazdasági fejlődésének jelenlegi szakasza, az új külgazdasági stratégia kialakításának céljai sok vonatkozásban tovább befolyásolják a *fejlett ipari tőkésországokkal kiépült kapcsolatunkat* is. Az új feltételek megnehezítik a régi, az elmúlt két-három évtizedben kialakult együttműködés egyszerű folytatását és segítik az új formák fejlődését.

A 70-es évek közepére, gazdasági kapcsolataink a fejlett ipari tőkésországokkal túllépték azt a kört, amelyik az egyszerű export- és importügyletek összesítéseként megjelent a nemzetközi kereskedelmi statisztikákban. Igaz, hogy még ma is meghatározó szerepet játszanak a nyugati vállalatok és a magyar ipari vagy külkereskedelmi partnereik közötti egyedi megállapodásokon alapuló kereskedelmi kapcsolatok. Az együttműködés növekvő hányada azonban már hosszabb távú szabadalmi, ipari kooperációs megállapodásokon, közös termelésen, közös vállalkozásokon alapul. Növekvő fontosságúak a kölcsöntőke-ügyletek is a kapcsolatok fejlődésében.

A gazdasági szerkezet átalakulása és a fejlett tőkés államok közötti viszonyok változásai nyomán azonban új lehetőségek is kibontakoznak a kapcsolatok fejlesztésében. Ezeknek a lehetőségeknek a realizálása merészebb és rugalmasabb formákat követel. A változások a fejlett ipari tőkésországokkal kiépült kapcsolatainkban is új szakasz kezdetét jelenthetik.

Megítélésem szerint forgalmunkban az iparilag fejlett tőkésországok fontosságának változása a következő 10–15 esztendőben jórészt attól függ, hogy milyen mértékben kerülnek alkalmazásra az új, fejlettebb eszközök a közös vállalások, az ipari-műszaki kooperáció, az együttműködés harmadik piacokon stb., amelyek tartósabban integrálják a partnerek érdekeit és konkrét céljait.

Vannak még bizonyos tartalékai a hagyományos együttműködés fejlesztésének is. Külkereskedelmi munkánk színvonalának emelésével a marketing, a piacszervezés, a piackutatás fejlettebb, a XX. század utolsó negyedének megfelelő formáinak alkalmazásával javíthatjuk a mai helyzetben is a kapcsolatok feltételeit és növelhetjük azok volumenét. A kapcsolatok fejlesztésének fontos feltétele az is, hogy együttműködésünk a szocialista és tőkésországokkal sokkal szervezettebben egészítse ki és támogassa egymást, mint a múltban.

A fejlett ipari tőkésországokkal kiépült kapcsolataink továbbfejlesztését a világpolitikában is a világgazdasági viszonyokban végbemenő egyes változások segítik is, ha a belső termelési és szervezeti feltételeket ehhez biztosítjuk.

Először is a világ államainak többsége érdekelt az enyhülés továbbfolytatódásában. Ennek alapján bízunk abban is, hogy a helsinki záróokmányban foglaltak megvalósulnak (beleértve az ún. 2. kosár tartalmát is, amely előírja a gazdasági kapcsolatok diszkriminációmentes fejlesztését). Ugyanakkor feltételezzük azt is, hogy az enyhülés bázisán lehetővé válik a kapcsolatok elmélyítése az együttműködés új, még inkább a hosszú távú elkötelezettség bázisára épülő formáinak kialakítása.

Másodszor valószínű a gazdasági kapcsolatok fokozódó multilateralizálása. Ez számunkra azt is jelenti, hogy a fejlődő és a fejlett tőkésországokkal bonyolított kapcsolatainkban az áruforgalom mellett a finanszírozás, a kooperáció és specializáció és más elemek fontossága (esetleg például olyan közös vállalati szervezeti formáké, amelyben több iparilag fejlett és több szocialista ország vesz részt, esetleg fejlődő országokkal együtt) növekedni fog. Az ilyen trilaterális ipari kooperációnak a jövőben különösen nagy jelentősége lesz. A KGST-államok közötti – hazánk szempontjából is alapvető fontosságú – együttműködésben is nagyobb mértékben válnak uralkodóvá a kapcsolatok multilaterális formái, s fejlődik annak mechanizmusa is.

Harmadszor, kapcsolataink fejlődését elősegítheti a nyugat-európai tőkésországok, s közöttük is legfontosabb partnereink gazdasági életében a következő években végbemenő strukturális átállás. Ez egyrészt bizonyos iparágak leépítését, másrészt új, modern ágazatok szerepének növekedését jelenti.

A fejlett tőkésországok nagy társaságai bizonyos munkaigényes fázisokat vagy egész termelési ciklust ugyanis növekvő arányban egyes fejlődő országokba telepítenek ki, ahol jelentős mennyiségben áll már rendelkezésre megfelelő képzettségű (írni-olvasni tudó és könnyen betanítható) olcsó munkaerő. A kitelepítés intenzitása azonban nem kis mértékben függ attól, hogy milyen lesz a fejlett tőkésországokban a foglalkoztatottsági helyzet. A munkanélküliség lassúbb felszívódása esetén ez a folyamat csak a 80-as

években válik intenzívebbé. Iparágak vagy egyes termelési fázisok kitelepítését ösztönzik környezetvédelmi megfontolások is (különösen a legnagyobb mértékben szennyezett környezetű tőkésországokból). Ugyancsak hozzájárulhat a kitelepítés gyorsításához néhány fejlődő országnak, a nemzetközi társaságok befektetéseit ösztönző helyi programja, a helyi nyersanyagok elemi vagy nagyobb mértékű feldolgozásának és feldolgozott formában történő exportjának előmozdítására. Az iparágak kitelepítése következtében végbemenő változások növelik a fejlett tőkésországok importját, s lehetőséget adnak exportjuk fokozására is.*

A kitelepítésre kerülő cikkek jelentőségét aláhúzza az is, hogy a helyi fogyasztást is szolgálhatják és könnyen konvertálhatók különböző piacokra.

Bizonyos gyártmányokat a kitelepülő iparágakból mi is átvehetünk s esetenként ez erősítheti is az együttműködést a fejlett tőkésországokkal.

Az átvett gyártmányok műszaki színvonala nem jelenti a hazai ipari bázis degradálását, s szükséges az is, hogy irántuk a nyugati piacokon tovább is jelentős legyen a kereslet. Ugyanakkor be is kapcsolódhatunk az új, modern ágazatokba is alkatrészek, részegységek szállításával, kutatási és fejlesztési együttműködés kiépítésével.

Negyedszer: A Magyar Népköztársaság új, a szelektív iparfejlesztésen alapuló exportorientált külgazdasági stratégiája ugyancsak kedvező belső feltételeket teremt a fejlett ipari tőkésországokéval való gazdasági kapcsolataink fejlesztéséhez. Gazdaságunk teljesítőképességének növekedése a világkereskedelemben minden piacon keresett cikkek termelésének bővítésére irányuló erőfeszítések, az együttműködés új forrásainak növekvő fontossága lehetőséget adnak kapcsolataink magasabb szintre emeléséhez és egyszersmind jobb kiegyensúlyozásához.

Ötödször: Igen lényegesnek tartjuk az erőfeszítéseket a nemzetközi gazdasági együttműködés átfogóbb szervezeti kérdéseinek rendezésére is. A fejlett tőkésországokkal való kapcsolatok miatt is igen jelentős figyelmet fordítunk a GATT keretében zajló multilaterális világkereskedelmi tárgyalásokra és globális méretű rendezésre. Úgy gondoljuk, hogy részvételünk e tárgyalásokban és erőfeszítéseink annak érdekében, hogy valóban érvényre jusson a tárgyalások kiinduló elvének realizálása, fontos eleme a fejlett tőkésországokhoz való viszonyunknak a kereskedelempolitika, a külgazdaságpolitika problémáit illetően.

A várható, kedvező irányú változások mellett kialakulhatnak a kapcsolatok fejlesztésével ellentétes tendenciák is a világgazdaságban. Ilyen például a gazdasági növekedés ütemének esetleges nagyobb lassulása a fejlett ipari tőkésországokban a következő években. Ez nemcsak a kereslet bővülését lassítja, hanem a versenyt is élezi. Ilyen helyzet kialakulása esetén még fontosabbá válnak a hosszú távú megállapodások és az új együttműködési formák számunkra éppúgy, mint partnereink számára a következő években, s természetesen azok a szerkezeti változások is, amelyek lehetővé teszik, hogy hazánk magasabb szinten kapcsolódjon be a XX. század utolsó évtizedeiben a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe — minden viszonylatban.

*Az importot elsősorban a következő cikkekből érinthetik a kitelepítés nyomán fellépő változások: tartósított élelmiszeripari alapanyagok és konzervek; különféle, de főleg pamutfonalak; konfekcióipari termékek, pamutárúk és szövetek; bőr- és cipőárúk; fémtömegcikk (autóalkatrészek, játékok, edények); egyszerűbb villamos háztartási cikkek, rádiók; fémek, ötvözetek, lemezárúk; vegyipari alapanyagok (pl. kénsav, marónátron stb); autógumi; papíráruk.

A fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünkben legfontosabb partnereink a nyugat-európai fejlett tőkésországok maradnak, az Európai Gazdasági Közösség országai, mindenekelőtt két iparilag fejlett ország: a Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország. E két ország mögött harmadik legfontosabb tőkés partnerünk marad Ausztria is.*

Szerepet játszanak benne bizonyos hagyományok. A tradicionális kapcsolatok olyan időszakokban is fenn tudtak maradni, sőt bővültek is, amikor egyébként a világkereskedelemben az értékesítés feltételei romlottak.

Figyelemre méltó az is, hogy ezekben a relációkban nagyobb mértékben került sor különösen az NSZK-val, de Ausztriával is a folyó külkereskedelmet már túllépő fejlettebb együttműködési formák, pl. az ipari-műszaki kooperáció szélesebb mértékű alkalmazására más relációkhoz viszonyítva.

Mindezek mellett ezek a piacok és különösen a Német Szövetségi Köztársaság piacai viszonylag gyorsabban bővültek, mint más tőkésországoké, különösen olyan cikkekből, amelyeket a Magyar Népköztársaság a fejlett ipari tőkésországokba exportál.

A mennyiségi kvóták megszüntetése vagy csökkentése és bizonyos egyéb adminisztratív könnyítése ezeken a piacokon ugyancsak szerepet játszottak a forgalom növekedésében.

Az import oldalán a 70-es évek első felében megnyilatkozott olyan törekvés is, hogy bizonyos cikkek termelését (vagy egyes fázisokat) a Magyar Népköztársaságba telepítsenek át és vállalatok között sajátos specializáció jöjjön létre.

Esetenként az export és az import szorosabb kapcsolhatósága is szerepet játszott az együttműködés fejlődésében az adott országokkal.

Ezek a tényezők a jövőben is számottevően befolyásolják kapcsolataink fejlődését.

A kereskedelempolitikai feltételek javulása esetén azonban számottevően bővíthetnének kapcsolataink az Egyesült Államokkal is.

Az elmondottakból talán világos, hogy nemzetközi gazdasági kapcsolataink a külső feltételek a világgazdaság változásai s legfontosabb gazdasági partnereink fejlődésének, igényeinek, lehetőségeinek és készségének a legvalószínűbbnek nyilvánítható reális számbavétele alapján változásokat diktálnak népgazdaságunk fejlesztésének belső feltételeit illetően. Sokkal nagyobb erőfeszítéseket követelnek tőlünk, mint az 1973 előtti másfél évtizedben. Gyorsabb reagálásra, nagyobb rugalmasságra, fokozottabb kockázatvállalásra kell képesé tenni gazdaságunkat. Ezt csak úgy tudjuk valóra váltani, ha gazdaságpolitikai döntési, tervezési, végrehajtási és ösztönzési rendszerünk hatékonyságát növeljük, javítjuk a szervezethez és az állami fegyelmet minden szinten, a kalkulációk és összehasonlítások szemszögéből is áttekinthetőbbé tesszük gazdálkodásunkat. Feladatainkat, problémáinkat s szűkülő alternatíváinkat közelebb kell vinnünk a közvélemény szélesebb rétegeihez is, hogy megértsék a gyors változások szükségességét. Külgazdasági stratégiánk nemzetközi és belső feltételeinek összhangja csak így teremthető meg.

*Figyelemre méltó, hogy a Magyar Népköztársaság tőkés kivitele 60%-ban 3 tőkésországba jutott. Igen magas, bár nem ilyen magas behozatalunkban is koncentráció.

Az import, de különösen az export ilyen mértékű koncentrációja a magyar külkereskedelemben néhány iparilag fejlett tőkésországra több tényező eredménye.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Salgó István
A kézirat nyomdába érkezett: 1977. VII. 25. — Terjedelen: 22,75 (A/5 ív)
78.4753 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Peschka Vilmos</i> : Megemlékezés Nizsalovszky Endréről (1894 — 1976)	1
Világ gazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai (közgyűlési osztályülés, 1977. május 4.)	5
<i>Bognár József</i> előadása: Világ gazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai	5
<i>Nyers Rezső</i> korreferátuma	19
<i>Osztrovski György</i> korreferátuma	24
A IX. Osztály határozataiból	31
<i>Kovács István</i> : Az államjog a jogrendszerben	35
<i>Peschka Vilmos</i> : Típus és analógia a jogban	51
<i>Falusné Szikra Katalin</i> : A munka szerinti elosztás értelmezésének néhány kérdése	61
<i>Sipos Aladár</i> : Az agrár—ipari integráció	71
<i>Nagy Endre</i> : Állami beavatkozás a monarchiabeli Magyarországon	85
<i>Gara Iván</i> : Tulajdonelméleti problémák egy vita tükrében	115
<i>Rácz Margit</i> : A KGST-tagországok közös gazdasági szervezeteinek feladatköre, tevékenysége	139
<i>Prugberger Tamás</i> : A szövetkezeti jogviszony és szabályozásának néhány struktú- rális kérdése	159
<i>Takáts Endre</i> : Az iparjogvédelem szerepe a nemzetközi kooperációban	183
<i>Mádl Ferenc</i> : A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga	195
<i>Simai Mihály</i> : Külgazdasági stratégiánk néhány nemzetközi összefüggéséről	241

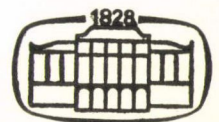
Megjelent: 1978. III. 14.

Index: 26.264

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG - ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XI. kötet 3-4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.), külföldi megrendelések a „Kultúra” Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközrendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica*, 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

A SZOVJET-MAGYAR
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI VEGYESBIZOTTSÁG
ÜLÉSE

A társadalomtudományok szerepéről és feladatairól

(Budapest, 1977. szeptember 6–7)

Az 1975-ben alakult Szovjet-Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság első ülését 1976-ban Moszkvában tartotta. A második ülésre 1977-ben Budapesten a Magyar Tudományos Akadémián került sor szeptember 6–7-én. A szovjet tagozat 15 tagú küldöttségének vezetője *P.N. Fedoszejev* akadémikus, a szovjet tagozat elnöke volt, a magyar delegációt *Friss István* akadémikus, a magyar tagozat elnöke vezette. Az ülés első napján a Vegyesbizottság olyan együttműködési kérdésekkel foglalkozott, mint a társadalomtudományi intézmények kutatási együttműködésének terve, a nem kormányközi nemzetközi tudományos szervezetekben való részvétel, tudományos munkák kölcsönös kiadása, a tudományos kutatásokban alkalmazható metodológiák kérdései. Az ülés második napján a Vegyesbizottság megvitatta *P.N. Fedoszejev* „A társadalomtudományok szerepe az SZKP által a jelenlegi szakaszban kitűzött, a kommunista építést célzó feladatok megvalósításában”, valamint *Friss István* „A társadalomtudományok szerepe és néhány aktuális feladata” c. referátumát. A vitában résztvettek szovjet részről *Bromlej* akadémikus, etnográfus, *Gatovszkij* akadémikus, közgazdász, *Bjeluszov*, a közgazdaságtudományok doktora, *Miszlivcsenko*, a filozófiai tudományok doktora és *Sermet*, az állam- és jogtudományok doktora, ill. magyar részről *Bongár József*, *Berend T. Iván*, *Halász József*, *Kulcsár Kálmán*, *Köpeczi Béla*, *Nagy László*, *Szabady Egon* és *Vass Henrik*. Lapunk az alábbiakban a két referátumot közli.

P.N. FEDOSZEJEV

**A társadalomtudományok szerepe az SZKP által a jelenlegi szakaszban
kitűzött,
a kommunista építést célzó feladatok megvalósításában**

A tudományos kommunizmus megalapítóinak tevékenysége – akik részletesen feldolgozták a társadalmi fejlődés elméletét – szemléletesen példázza az elméletnek a gyakorlattal, a munkásosztály által vívott harc konkrét feladatainak megoldásával való szoros kapcsolatát. Magától értetődik, hogy ez még nagyobb mértékben jellemzi a nagy Lenin tevékenységét, aki az emberiség történetében az első győztes szocialista forradalom előkészítését és megvalósítását, majd az éppen csak megszületett létező szocializmus kezdő és legnehezebb lépéseit irányította. Az új rend felépítésének és megszilárdításának 60 éve a Szovjetek országában olyan időszakot jelentett, amelyben megnőtt a társadalmi fejlődés terén hozott döntések tudományos megalapozottsága, a társadalom életében visszavonhatatlanul megnőtt a tudomány szerepe.

Az ezen időszak alatt szerzett gazdag tapasztalatokra és a múlhatatlan lenini végakaratra támaszkodva a Szovjetunió Kommunista Pártja erőfeszítéseit változatlanul a marxista-leninista tanok alkotó módon történő fejlesztésére, a Szovjetunióban a szocializmus és a kommunizmus építése tudományosan megalapozott koncepciójának kidolgozá-

sára összpontosítja a gazdaság, a politika, a társadalmi, a kulturális fejlődés stb. területén. Az SZKP ennek során jelentős mértékben figyelembe veszi és felhasználja a testvérpártok elméleti eredményeit, velük szoros együttműködésben oldja meg a társadalmi fejlődés által felvetett időszerű problémákat. Az SZKP XXV. Kongresszusa komplex jellemzést adott a Szovjetunió fejlett szocialista társadalmáról és összeállította különböző területeken történő tökéletesítésének feladatait, különös figyelmet fordítva a gazdasági stratégiára, amely nemcsak a következő öt év, hanem hosszabb perspektíva feladatait is magában foglalja.

A párt tevékenysége magas fokú elméleti szintjének, a társadalmi haladás döntő fontosságú problémái alkotó módon történő megközelítésének egyik új, kitűnő példája a Szovjetunió Alkotmány tervezetének – a fejlett, érett szocialista társadalom alapvető törvényének – kidolgozása.

A szocialista társadalmi viszonyok kommunista viszonyokká történő fokozatos átalakulásának feltételei között megsokszorozódik a tudomány jelentősége mind a távlati, mind a közelebbi célok meghatározásában. Ezzel összefüggésben új erőre kap a tudomány és az élet, a gyakorlat közötti szoros kapcsolat követelménye. „Az ország jelenlegi fejlődési szakaszában – mutat rá az SZKP KB a XXV. Kongresszuson elhangzott beszámoló jelentésében – az elmélet továbbfejlesztésének igénye nem csökken, hanem még inkább megnő.” Itt azonban a „skolasztikus elmélkedés csak fékezheti előrehaladásunkat. A tudomány hatékonyságát csak a gyakorlattal való kapcsolata növelheti – és napjainkban ez az egyik központi probléma” („Az SZKP XXV. Kongresszusának anyagai” Moszkva, 1976. 72., 73. pld.).

A társadalomtudomány feladatainak meghatározásánál a Kongresszus előtérbe helyezte annak szükségességét, hogy tanulmányozni kell a termelés fejlesztésének és tökéletesítésének, a népgazdaság irányításának folyamatait, valamint az egész munka hatékonysága és minősége fokozásának útjait. A szovjet társadalom és termelőeri továbbfejlesztésének tervében mélyreható tanulmányozást igénylő kérdésként emelték ki a munka jellegének és tartalmának megváltoztatását, a szocialista struktúra dinamikáját, a munka szerinti elosztás javítását, az erkölcsi és anyagi ösztönzés összekapcsolását, a szocialista életmód kialakítását és megszilárdítását, a kultúra fejlesztését, az ösztönei államiság tökéletesítését, a nevelő, ideológiai munka formáit és módszereit. Külön kiemelték, hogy a jövő tudósainak, akik arra hivatottak, hogy fokozottabb mértékben hozzájáruljanak az utóbbi időben kiéleződött ökológiai problémák megoldásához, elő kell segíteniök a természet szocialista felhasználásának javítását és a hatékony demográfiai politika kidolgozását. Végül, kiemelték a világ fejlődésével és a nemzetközi kapcsolatokkal, a forradalmi folyamattal, a kölcsönhatásokkal és különféle áramlataik egységével, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc közötti összefüggéssel, korunk legfontosabb kérdésében – a háború és béke kérdésében – az erők ellenállásával kapcsolatos nagy horderejű problémák tudományos elemzésének egyre növekvő jelentőségét.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 1976 májusában megtartott közgyűlése a tudósok munkáját a XXV. Kongresszus okmányainak fényében vizsgálta és konkrét intézkedéseket jelölt ki a kutatások megszervezésének javítására és hatékonyságuk növelésére. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni a tudományos kutatások program szerinti célirányos tervezésének szerepét az alapvető erőknek és eszközöknek a legidőszerűbb irányokban történő összpontosítása érdekében. Célszerűnek tartották a tudományos-

műszaki haladást és annak társadalmi-gazdasági következményeit célzó Komplex Programmal kapcsolatos munka folytatását, mely egyesíti a természettudományok, a műszaki és a társadalomtudományok képviselőinek erőfeszítéseit. Ezzel együtt hozzákezdtek a komplex programok megvalósításához a társadalomtudomány alábbi súlyponti problémáival kapcsolatban:

- A fejlett szocialista társadalom alapvető gazdasági és társadalmi problémáinak, valamint kommunista társadalommá történő átalakulása törvényszerűségeinek kutatása.
- A szocialista gazdálkodás tervezési és irányítási elméletének és módszereinek kidolgozása.
- A Szovjetunió regionális gazdasága és regionális társadalmi-gazdasági fejlődése 2000-ig. Nagy népgazdasági komplexumok 1976–1980. évi kialakulása és fejlődése.
- A demográfia, valamint a lakosság és a munkaerőforrások újratermelésének társadalmi-gazdasági problémái.
- A szocialista kultúra fejlesztési problémái.
- A szocialista világgazdaság fejlődésének törvényszerűségei, a szocialista gazdasági integráció és a Szovjetunió szocialista országokkal való hosszú távú gazdasági kapcsolatai fejlesztésének problémái.
- A tőkés és a fejlődő országok gazdasága, valamint a tőkés világgazdaság fejlődésének törvényszerűségei és tendenciái, a Szovjetunió ezen országokkal való külgazdasági kapcsolatainak problémája.
- Nemzetközi munkásmozgalom.

Egyetlen beszámolóban természetesen lehetetlen felölelni az említett problémakör keretében végzendő kutatások széles skáláját, ezért csak néhány olyan kérdésre térünk ki, amelyek közvetlen gyakorlati jelentőséggel bírnak az országunkban megvalósuló szocialista és kommunista építés konkrét feladatainak szempontjából.

A tudományos-műszaki haladást és társadalmi-gazdasági következményeit célzó Komplex Programmal kezdjük. Első változata az SZKP KB és a szovjet kormány megbízása alapján készült 1972–1974-ben, amelyet az akadémiai intézetek dolgoztak ki a minisztériumokkal és főhatóságokkal közösen 1976–1990-re. Ezek az anyagok pozitív értékelést kaptak a XXV. Kongresszuson, ugyanakkor megállapították, hogy a munkát folytatni kell, továbbá a program „szerves részét képezi a folyó és távlati tervezésnek . . . , olyan támpontokat ad, amelyek ismerete nélkül a gazdaságirányítás nem lehet eredményes” („Az SZKP XXV. Kongresszusának anyagai”, 48. old.).

A tervezés távlatainak bővítése, a folyó és a távlati tervezés közötti pontos kölcsönhatás megállapítása, a tervek folyamatossága olyan feladat elé állítja a tudományt, mely szerint tökéletesíteni kell a prognózis jellegű és a tervezés előtti munkák módszertanát és azok gazdasági-matematikai ellátását. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a szövetségi köztársaságok tudományos-kutató és elsősorban közgazdasági intézetei a távlati tervezés alapját képező gazdasági prognosztizálás kérdéseire összpontosították figyelmüket. A gazdasági fejlődés perspektíváira vonatkozó tudományos elgondolások kialakítása, a prognosztikai számítások gazdasági-matematikai eszközeinek tökéletesítése biztosítja a lehetséges gazdasági fejlesztési variánsok részletes kidolgozását, a gazdaságpolitika stratégiai feladatai leghatékonyabb megoldási útjainak, formáinak és módszereinek kiválasztását. Ennek során a tudomány nemcsak a társadalmi-gazdasági fejlődés hosszú távú következményeinek mennyiségi értékelésével és leírásával, a gazdasági fejlődés objektív lehető-

ségeinek és paramétereinek meghatározásával kapcsolatos problémát oldja meg, hanem ellátja a tervezési munkát tudományosan megalapozott és módszertanilag alkalmazható eszközökkel.

A Komplex Program keretében folyó munkák előirányozzák a tudományos-műszaki haladás kialakult tendenciáinak és az adott területen a Szovjetunióban elért színvonal elemzését, e színvonalnak a gazdaságilag legfejlettebb országokkal történő összehasonlítását. Az ideiglenes tervben az 1981–1990. évi tudományos-technikai haladás perspektíváinak megalapozásáról van szó, és külön kiemeli a 11. ötéves tervidőszakot (1981–1985.) az 1995-ig, számos esetben pedig a 2000-ig terjedő következtetésekkel és ajánlásokkal együtt.

Figyelembe kell venni többek között a Szovjetunió alábbi társadalmi-gazdasági fejlesztési problémáinak komplex megoldását is:

a) A hosszú távú időszak társadalmi feladatai, valamint a termelés dinamikájával és struktúrájával, a munkaerő és az anyagi erőforrások felhasználása hatékonyságának alakulásával egyeztetett megoldási szakaszai. A nép jóléte fejlődési prognózisának magában kell foglalnia a dinamikából származó hasznot és a lakosság pénzügyi jövedelmének megoszlását, az erőforrások elosztását az egyéni és társadalmi szükségletek, a termelő és nem termelő szféra között.

b) A lakosság és a munkaerőforrások újratermelése, a foglalkoztatott lakosság dinamikája, a népgazdaság területei és ágazatai közötti megoszlása, a demográfiai helyzetnek a népgazdaság fejlődésére gyakorolt lehetséges hatása, a munkaerő átcsoportosításának legfontosabb irányai.

c) A beruházások és építési-szerelési munkák volumene, dinamikája és struktúrája, amit a tudományos-műszaki haladás beruházási komplexumának fejlesztési lehetőségeiből kiindulva határoznak meg, a termelési állóalapot újratermelésének változatai népgazdasági ágazatok szerint, a nem termelési beruházások és nem termelési állóalapot volumene és dinamikája. Ebben az esetben meg kell alapozni az állóalapot újratermelésének teljesen intenzív típusára való áttérést.

d) A munkatermelékenység dinamikájának, a termelési beruházások és az állóalapot hatékonyságának, a főbb fűtő-, nyersanyag és anyag fajták fajlagos felhasználásának lehetséges tendenciái.

e) A termelés struktúrájának (az alapvető népgazdaságfejlesztési mutatók variánsai), a hosszú távú időszak társadalmi feladataival, a munkaerőforrások újratermelésével, az állóalapotokkal és beruházásokkal, a termelés hatékonyságának dinamikájával való kölcsönhatások fejlődési üteme és változásai.

f) A főbb népgazdasági komplexumok fejlesztési problémái a tudományos-műszaki haladás várható eredményeinek figyelembe vételével.

Rendkívül fontos, hogy a kutatások folyamán a kizárólag tudományos-műszaki kérdésekről áttérjenek a társadalmi-gazdasági hatékonyság mutatóinak elemzésére, ami ismételten hangsúlyozza e program komplex jellegét.

Elmondhatjuk, hogy a szovjet tudományban ezideig nem végeztek ennyire széles körű prognosztikai kutatásokat, amelyek eredményeinek jelentős szerepet kell játszaniuk a Szovjetunióban a kommunista társadalom anyagi-műszaki bázisának és társadalmi viszonyainak kialakítására vonatkozó feladatok megoldásában. A megfelelő tapasztalatok hiánya kezdetben bizonyos nehézségeket idéz elő, azonban minden okunk megvan a

reményre és minden erőfeszítést megteszünk ezek eredményes leküzdésére. Ugyanakkor magától értetődik, hogy ezek a munkák a társadalmi-gazdasági problematika tanulmányozása során már eddig elért eredményeken alapulnak és egyidejűleg szerves részét képezik az ilyen jellegű további tanulmányoknak. (Ezzel kapcsolatban a későbbiekben még érintjük a Komplex Programmal közvetlen kapcsolatban álló tudományos tevékenység egyes aspektusait.)

E tudományos feladatok megoldásához szükség volt az új társadalom történelmi tapasztalatainak sokoldalú elemzésére, a szocialista termelés társadalmasítási folyamatainak elemzésére, a különböző termelő komplexumok fejlesztésére, a társadalom szociális egyöntetősége további fokozása útjainak és formáinak konkretizálására, az állami és szövetkezeti-kolhoz tulajdonformák tökéletesítésére, ezek közelítésére és az osztály nélküli társadalom egységes össznépi tulajdonformába történő fokozatos egybeolvadására, a város és falu közötti társadalmi-gazdasági különbségek megszüntetésére, a kizárólag fizikai és szellemi munkát végző emberek közötti különbségek felszámolására. Tanulmányok készültek a munka jellegének fejlesztéséről, a munkatermelékenység növekedési tényezőiről és a munkafeltételek javításáról, a munkaerőforrások jelenlegi problémáiról, a szocialista munkának fokozatosan kommunista munkává válása objektív és szubjektív alapjairól.

A fejlett szocialista társadalom feltételei között az elosztás törvényszerűségeinek tanulmányozásával kapcsolatban kidolgozzák a munka szerinti elosztás tökéletesítésének és hatékonysága növelésének problémáit a társadalmi fogyasztási alapok és a szükségletek társadalmi kielégítési formái szerepének megnövekedése mellett. Külön helyet foglal el a népjólét emelésének biztosítását célzó különböző irányvonalaknak, a szükségletek dinamikájának, ezek kielégítési fokának és formáinak tanulmányozása. Az e területen folyó munkák egyik példája a munka aktivitása és a munka díjazása közötti összefüggés mechanizmusának elemzése, a népjólét lehetséges integráns mutatóinak jellemzése, amit a tervezésnél fel lehet használni.

A szovjet társadalomkutatók a szocializmus gazdasági törvényeit és kategóriáit összefüggésükben, egész rendszerként vizsgálják. Ezzel egyidejűleg a szocialista termelési viszonyok objektív folyamata által meghatározott fejlődésüket is vizsgálják. Igen nagy jelentősége van annak a körülménynek, hogy ezt a rendszert a gazdasági stratégia kidolgozása és megvalósítása, valamint a szocialista gazdálkodás tervszerű irányítása alapjának tekintik. Ennek kapcsán nagy figyelmet fordítanak a gazdaságirányítás, a gazdaságpolitika és a gazdálkodási mechanizmus objektív és szubjektív tényezőinek kölcsönös viszonyára. Központi helyet foglal el a szocializmus gazdasági törvényei jelenlegi szakaszban történő alkalmazási mechanizmusa problémájának kidolgozása, amely abból indul ki, hogy a társadalmi termelés tervszerűsége, az áru-pénz viszonyok, a gazdasági elszámolás, az érdekek és ösztönzők szerves egységet képeznek.

A közgazdászok konkretizálják a népgazdaság kritériumait, alapvető vonásait, sajátosságait és mutatóit a fejlett szocializmus feltételei között. Feltárják a tudományos-technikai forradalom, a szocialista társadalom anyagi-műszaki bázisa és a kommunizmus kialakulásának korszakában a termelési viszonyok fejlődésének szakaszai közötti összefüggéseket.

A szocialista újratermelés elméleti elemzése megköveteli a szocialista gazdasági fejlődési ütem módszertani meghatározási alapjainak kidolgozását a fejlett szocialista társadalomban való sajátosságaik, a népgazdaság stabil dinamikájának az összes erőforrá-

sok – munkaerő, anyagi és pénzügyi – intenzívebb felhasználása alapján történő biztosítása problémájának feltárásával. A népgazdasági, ágazatközi és ágazaton belüli arányok rendszere optimalizálásának szükségességéből kiindulva, tanulmányozzák a felhalmozás és fogyasztás, a termelő és nem termelő szféra, a társadalmi termék első és második felosztása, az álló- és forgóalapok közötti kölcsönös viszony kérdéseit.

A fentiekből látható, hogy a jelenlegi feltételek között mennyire fontos a termelés és a beruházások társadalmi-gazdasági hatékonysági kritériumainak helyes meghatározása, a megfelelő mutatók rendszerének népgazdasági, ágazati, egyesületek, vállalatok és regionális komplexumok szintjén történő kialakítása, valamint a hatékonyság növelési tényezőinek tanulmányozása. A tudósok e területhez való konkrét hozzájárulása – a beruházások, többek között a rekonstrukcióra és műszaki felújításra fordított költségek hatékonysága meghatározási módszereinek tökéletesítésére irányuló ajánlások kidolgozása, a hosszú távú nagyberuházási programok, a nem termelő szféra és a környezetvédelem területén eszközölt beruházások megvalósítása. Elvégezték a pénzügyi-hitel ösztönzők működésének komplex tanulmányozását a bővített szocialista újratermelés gazdasági mechanizmusában, olyan dinamikus anyagi-pénzügyi modellt dolgoztak ki, amelynek alapján kiszámítható a pénzügyi bevételek és azok anyagi fedezetének egyensúlya. A modell a tervezésben felhasználható.

Kidolgozták a komplex népgazdasági, ágazatközi és ágazaton belüli programok rendszerét, amely egyre nagyobb mértékben tükröződik a népgazdaság gyakorlatában. Ez a rendszer magában foglalja a programok szervezési-gazdasági ellátásának elveit, módszereit, mutatóit és formáit, finanszírozásukat, az elért eredmények értékelését, az ösztönzés és a felelősség formáit.

A tudományos kutatások eredményei alapján meghatározzák a tervezés céltudatos és erőforrás aspektusai, a munkaerő-, pénzügyi és anyagi erőforrásoknak a gazdasági fejlődés fő irányaira történő összpontosítása, az összes erőforrás tekintetében a gazdasági fejlődés és a tervek egyensúlya közötti arány biztosítása mellett a gazdaságban végbemenő strukturális változások egyesítésének formáit és módszereit. A társadalmi termelés céljai és erőforrásai közötti kölcsönös kapcsolatok pontos kialakítása, a tervezés program jellegű, ágazati és területi aspektusainak egyesítése, a folyó és a távlati tervezés közötti kölcsönhatás megerősítése biztosítja a számítások optimális modelljei és normatív módszerei tervezést megelőző kidolgozásának széles körű gyakorlati bevezetését. A hosszú távra érvényes gazdasági normatívák, mint pl. az árak, a beruházások hatékonyságának normatívái, a munkabér és a munka ösztönzésének normatívái, a természeti erőforrások gazdasági értékelése, a felhasználás távlati normatívái és egyéb normatívák a tervszerű irányítás egyre fontosabb elemeivé válnak. A távlati időszakban még nagyobb szerepet kapnak a népgazdasági tervek kialakításában, mivel éppen a gazdasági normatívák biztosítják a tervfeladatokat és a gazdasági számítások közötti szoros kapcsolatot.

A gazdálkodási tevékenység elemzéséből arra lehet következtetni, hogy céltudatos munkát kell végezni a tervmutatók tökéletesítése területén. Jelenleg kijelölték a termelés öszsvolumenének szabályozásáról a vállalatok és ágazatok tevékenysége végeredményeinek tervezésére és értékelésére való áttérés alapvető útjait. Ezzel kapcsolatban rendkívül fontos, hogy meghatározzák azon mutatók kialakítási módszerét és alkalmazási körét, amelyek közvetlenül figyelembe veszik a termelő tevékenységnek a népgazdaságban konkrétan felhasznált eredményeit. A vállalatok egész soránál végzett tudományos kutatá-

sok és kísérletek az olyan mutatók alkalmazásának célszerűségéről tanúskodnak, mint pl., a végtermék és a tiszta termelés, az építőipar által befejezett objektumok. Az érték- és a naturális-tárgyi mutatók mellett egyre nagyobb figyelmet fordítanak a termékek felhasználási sajátosságait jellemző mutatókra.

Nagy az érdeklődés a termelés gazdasági ösztönzői hatékonyságának növelésére irányuló intézkedési rendszer kidolgozása iránt is. Mindenekelőtt a mechanizmus tökéletesítése útjának kereséséről van szó, amelynek segítségével kisebb munkásszám mellett kiváló minőségű termékek kibocsátása ösztönözhető; a tervnek megfelelő választékú és struktúrájú termékek és szolgáltatások végeredményei; a tudományos-technikai haladás vívmányainak termelésbe történő széles körű bevezetése és a termelés műszaki-gazdasági színvonalának szakadatlan emelése ösztönözhető.

A népgazdaságirányítás módszereinek valamennyi szinten történő tökéletesítése – a párt gazdasági stratégiájának elválaszthatatlan része. Az e területen folytatandó tudományos munka általános iránya: a lenini gazdálkodási elvek továbbfejlesztése és a fejlett szocialista társadalom feltételeihez való alkalmazása. Ez elsősorban a gazdaságirányításban a demokratikus centralizmus elvének következetes megvalósítását érinti a társadalmi termelés kisebb egységei lehetőségeinek bővítése, a termelés szervezeti struktúrájában a legcélszerűbb változások biztosítása és, többek között termelő egyesülése létrehozása útján. Mint ismeretes, a folyó ötéves tervidőszak végére tervezzük az ipar szervezeti átalakításának befejezését, ahol már több, mint 3000 egyesülés működik, amelyek a realizálandó terméknek több, mint 40%-át állítják elő. Ezek száma 1975-ben 2300 volt (az ipari termelés 24%-a). Fontos jelentőségre tesz szert tudományos-termelő egyesülések létrehozása, amelyek tevékenysége felöleli a „tudomány-termelés” egész ciklusát. A tudomány ugyancsak nagy figyelmet fordít a mezőgazdaság szervezeti átalakításának problémáira is, valamint az iparral való kölcsönös kapcsolatának megerősítésére az agráripari kooperáció folyamatának meggyorsítása érdekében.

A gazdaságirányítás kérdéseinek kutatása folyamán külön kidolgozzák a tudományos-technikai folyamat tökéletesítése aspektusainak egész sorát, mivel ez a gazdasági fejlődés specifikus részét képezi. Ennek során a kiindulási anyagokat az utóbbi években kidolgozott, a tudományos-technikai forradalom gazdasági törvényszerűségeivel, a tudomány termeléssel való integrációjával, közvetlen termelőerőt jelentő új tartalmával kapcsolatos új szerepének elemzésével foglalkozó elméleti munkák képezik. Ezek a munkák foglalkoznak a „kutatás – műszaki kidolgozás – az új technika előállítása – termelési és nem termelési célokra történő felhasználása” ciklusok kialakulásával, a gazdaság és a technika, az alap és alkalmazott tudományok közötti kölcsönös viszony alapvető sajátosságainak vizsgálatával, megalapozzák a tudományos-műszaki haladás társadalmi-gazdasági megközelítését, kutatják a társadalmi-gazdasági hatékonyság kategóriáinak specifikáját a tudományos-technikai haladás vonatkozásában, az új technikára vonatkozó, társadalmilag szükséges és egyéni költségek viszonyát, a hatékonyság dinamikájának törvényszerűségeit a modellek és műszaki elvek változtatásánál, a termelés műszaki felújításának, mint objektív törvényszerűségnek a meggyorsítását, a technikai eszközök osztályozásának új elveit stb.

Ezen az elméleti alapon ajánlották a tudományos-technikai haladás komplex jellegű fejlesztésére irányuló intézkedési rendszert. A szóban forgó javaslatok előirányozzák a komplex tervezés, a gazdasági ösztönzés és az irányítás szervezeti-gazdasági struktúrájának

összekapcsolását. A közgazdászok ajánlásait e területen már részben megvalósították vagy megvalósításra készítik elő. Tervezik a „tudomány-termelés” ciklus közvetlen operatív irányítási módszerének kidolgozását (tervezés, finanszírozás, ösztönzés); a megrendelő-munkavállaló módszer alkalmazását, amely felöleli e ciklus valamennyi láncszemét a kutatásoktól kezdve egészen az új technika tömeggyártásáig; a technikai intézkedések egységes tervezését a műszaki fejlődés, valamint a vállalatok, egyesületek és ágazatok átszervezésének egységes rendszereként; a tudományos-technikai haladás tervezésének a gazdasági tervek összes többi fejezetével való szerves összekapcsolását. Gyakorlati elgondolások egész sorát készítették el a komplex tudományos-műszaki programok problémáira vonatkozóan. Bevezették az új technika népgazdasági alkalmazása gazdasági hatékonyságának meghatározási módszerét, amelyet a közgazdászok állítottak össze. E fontos okmány egységes rendszerbe foglalja a tervezést, a hatékonyság tervezését, tényleges eredményeinek nyilvántartását és az ösztönzést. Az új technika alkalmazásából származó népgazdasági hatékonyság kifejezésre jut az általános gazdasági mutatókban és normatívákban, összefonódik az önelszámoló tevékenységgel.

Országunk feltételei között egyre nagyobb jelentőségre tesz szert az ágazati és területi tervezés optimális összekapcsolása. Ezt két körülmény segíti elő: először, a népgazdaság többszörösére nőtt gazdasági potenciálja, valamint ágazati és termelési-technológiai struktúrájának bonyolultabbá válása; másodsor, a regionális irányító és tervező szervek szerepének lényeges megváltozása a hatáskörükbe tartozó terület termelési és társadalmi problémáinak megoldásában. A szövetségi köztársaságok irányítása alá tartozik a termelőkapacitások 80%-a és az összes szolgáltatás.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a centralizált irányítás megerősítése csak akkor lehetséges és célszerű, ha ezzel egyidejűleg növelik a szövetségi-köztársasági és helyi irányító és tervező szervek szerepét is. Meg kell mondani, hogy a tudomány és a gyakorlat e fontos társadalmi-gazdasági problémára ezideig még nem talált kielégítő megoldást. Azonban megoldásának alapvető irányai világosak. Mindenekelőtt tökéletesíteni kell az ágazatok és régiók gazdálkodásának szervezeti struktúráját, a termelés koncentrálása és centralizálása alapján. Az ipari termelés koncentrációjának kibontakozott folyamata, az ágazatközi kapcsolatok fejlődése és az agráripari kooperáció megteremtí az ágazati és területi irányítás szerves egyesítésének gazdasági feltételeit.

Igen fontos feladat a termelőerők telepítésénél a területi változásokat biztosító gazdasági és szervezeti intézkedések kidolgozása, a területi struktúra tökéletesítése, a régiók termelőerőinek komplex fejlesztése, a termelési ágak differenciálása és integrációja, a körzetek közötti és a körzeten belüli gazdasági kapcsolatok tökéletesítése.

A legperspektivikusabb természeti erőforrások földrajzi elhelyezkedése, a történelem folyamán kialakult ipari központoktól és azoktól a zónáktól való távolsága, ahol a lakosság koncentráldott, mindez előidézte a termelés területi megszervezésének problémáját – szükség van a termelőerők minél gyorsabb ütemű fejlesztésére a keleti körzetekben. Abból indulunk ki, hogy e körzetek gazdasági potenciáljának gyorsított ütemű kifejlesztése, valamint az ipari termékek előállításában, a fűtőanyag-energetikai és nyersanyag bázis fejlesztésében való szerepük növelése – nemcsak a Szovjetunió, hanem a szocialista országok egész közössége számára életfontosságú probléma. Megoldása megköveteli az új körzetek leggazdaságosabb kiaknázása útjainak kutatását, a káderek bevonását és letelepítését.

E problémák kutatása közvetlen összefüggésben van a folyó, rövid távú és hosszú távú népgazdaságfejlesztési tervek kidolgozásával. Az ilyen jellegű kutatások konkrét eredménye a tervezést megelőző okmányok kidolgozása, amelyek közül a legfontosabb „A termelőerők 1980, 1990 és 2000-ig történő fejlesztésének és telepítésének általános sémája”, ezenkívül kidolgozás alatt állnak a szövetségi köztársaságok és gazdasági körzetek sémái, valamint a népgazdasági és területi-termelési komplexumok fejlesztési és kialakítási sémái is. Megfelelő jóváhagyás (szakvéleményezés) után ezek a sémák irányvonalként szolgálnak a tervező szervek számára a folyó, rövid és hosszú távú népgazdaságfejlesztési tervek összeállításánál.

A fentiekben már említettük a lakosság újratermelésének társadalmi-gazdasági problematikáját és a munkaerőforrások ésszerű felhasználásának kérdését. A tudomány egyre nagyobb érdeklődéssel fordul e kérdések felé, ami nem utolsósorban azzal van összefüggésben, hogy negatív demográfiai jelenségek egész sorát kell felszámolni. Ami a munkaerőforrások területét érinti, a feladat itt a munkatermelékenység hatékonyságának növeléséhez szükséges feltételek megteremtése.

Az adott kérdéskörrel kapcsolatos munkák során a szovjet tudósoknak még nagyon sok, bonyolult problémát kell megoldaniuk. A szakértők azonban már a mostani szakaszban gyakorlati ajánlások egész sorát közelítették meg. Ezek többek között a következőket irányozzák elő: a magas korhatárért, az egészségért és a nagyfokú munkaképességért folytatott harc megerősítése; olyan feltételek megteremtése, amelyek lehetővé teszik a nők számára az anyaság és a társadalmilag hasznos munkában való aktív részvétel összekapcsolását; a gyermekes családok életszínvonalának jelentős mértékű emelése; a lakosság ésszerű migrációjának biztosítása; a munkafeltételek további javítása, a betegségek és munkahelyi sérülések csökkentése. Az ilyen jellegű ajánlások megvalósítása nemcsak gazdasági, hanem hatalmas társadalompolitikai jelentőséggel is bír, mivel még jobban feltárja az érett szakaszába lépett szocialista társadalom előnyeit.

A fentemlített problémák túlnyomó többségének tanulmányozása több tudományághoz kapcsolódik. Ezekben a kutatásokban és a megfelelő ajánlások kidolgozásában eredményesen vesznek részt a közgazdászok, jogászok, szociológusok, filozófusok, pszichológusok, történészek, néprajztudósok, a természettudományok és műszaki tudományok szakértői. A tervezési tevékenységbe, az elektronikus számítástechnika tudományos munkáinak elvégzésébe, a különböző rendeltetésű automatizált irányítási rendszerek létrehozásába aktívan bekapcsolódnak a matematikusok is. Az ilyen jellegű alkotó együttműködés eredményességét a gyakorlat bizonyította. Azonkívül az élet egyre több olyan kérdést vet fel a tudomány előtt, amelyek elméleti és gyakorlati megválaszolását csak több tudományág alapján lehet elvégezni.

Az egyik ilyen példa – a szocialista társadalom gazdasági bázisának és politikai felépítményének, gazdálkodó tevékenységének kölcsönhatása, valamint a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésére gyakorolt hatása. Az e témák iránti érdeklődés, ami teljes mértékben érthető, különösen a Szovjetunió új alkotmány-tervezetének előkészítésével kapcsolatban nőtt meg, amelyben reálisan megtestesülnek az alkotó marxista-leninista eszmék vívmányai.

Az említett kérdések bizonyos fokú leegyszerűsített megközelítését leküzdve, ami az esetek többségében nagyon absztrakt jellegű volt és vagy az állam és a gazdasági bázis közötti viszony teljes mértékű tagadásában, vagy a szocialista állam által végzett gazda-

sági-szervezési funkciók és a gazdasági bázis azonosításában jutott kifejezésre, a szovjet társadalomkutatók erőfeszítéseiket a bármely, politikailag szervezett társadalomra jellemző új aspektusok feltárására összpontosították dialektikusan összekapcsolva e két, egymással nem azonos kategóriát. Az ilyen dialektikát követve arra a következtetésre juthatunk, hogy éppen a fejlett szocialista társadalom gazdasági bázisa és az ösztönei állam formájában jelentkező politikai felépítmény kölcsönhatása tartós és stabil alapot teremt a szocialista demokrácia minden irányú kibontakozásához. Ez tulajdonképpen olyan demokrácia, amely a tömegeknek az aktív történelmi tevékenységbe történő szélesebb körű bevonását, a társadalom minden egyes tagja képességeinek továbbfejlesztését szolgálja. Ezzel együtt az említett kölcsönhatás a gazdasági fejlődés és a további társadalmi haladás elérésének igen erős tényezője.

A hasonló jellegű elméleti kérdések kutatásához hozzájárulva, a szovjet jogtudósok elemzik az állami jogi felépítmény fejlődésének objektív törvényszerűségeit és aktívan részt vesznek a társadalom életére gyakorolt hatása hatékonysága növelési útjainak és módszereinek kidolgozásában. A jogtudósok elég nagy szerepet játszanak a törvényhozás tökéletesítésével kapcsolatos alapvető problémák megoldásában. Ők biztosítják az utóbbi években elfogadott fontosabb törvénytervezetek kidolgozásának tudományos alapját, kidolgozták a jogi normák törvénybe foglalásának tudományos alapjait. Az utóbbi években a jogtudományok képviselői aktívan részt vettek a törvényhozási okmányok tervezeteinek előkészítésében. Fontos funkciókat látnak el a Szovjetunió törvényhozó gyűlésének, valamint a szövetségi és köztársasági törvényhozó gyűlések előkészítésében, a szövetségi köztársaságok törvénykönyv-tervezeteinek kidolgozásában és megtárgyalásában. Komoly feladatok állnak a jogtudomány és más társadalomtudósok előtt a Szovjetunió törvénykönyvének előkészítésével kapcsolatban.

A jogtudósok példáján megemlíthetjük, hogy kutató munkájuk során az empirikus anyag szokásos tanulmányozása és összegezése mellett jelentős figyelmet fordítanak a következtetések és javaslatok kísérleti ellenőrzésére. Az utóbbi években számos, az állami építés problémájával foglalkozó komplex kutatást végeztek el a Lett SZSZK-ban, Baskiriában, Gorkij körzetében. Ennek eredményeképpen tudományos-gyakorlati ajánlásokat dolgoztak ki a képviselői demokrácia rendszerében számos fontos intézet jogi szabályozásának tökéletesítésére, a küldöttek tevékenységének egyes formáit is beleértve és ezeket az ajánlásokat Lettország és Baskiria Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége elé terjesztették. Ezeket az ajánlásokat elfogadták és ezek alapján intézkedések egész sora került megvalósításra.

1977-ben befejezték „A körzet komplex irányításának megszervezése és a dolgozók társadalompolitikai aktivitásának fejlesztése az irányítási szférában” c. probléma kidolgozását. Ezek a munkák az SZKP XXV. Kongresszusának határozatában felvetett problémák egyikével foglalkoznak — a komplex területi vezetés és irányítás tökéletesítése. A kutatások eredményeképpen okmányok, normatív okmány-tervezetek és ajánlások egész sora készült el a megyei tanácsok és szerveik funkcióinak bővítéséről, jogainak megszilárdításáról a gazdálkodás és a szociális-kulturális fejlesztés területén, a helyi tanácsok apparátusának tökéletesítéséről, a társadalmi szervezetek szerepének növeléséről, a munkáskollektívák szerepének növeléséről stb.

Tomszk körzetében elemzést végeztek, ami „A terület komplex vezetése és irányítása” hatalmas tudományos program megvalósításának első szakaszát képezi. A program

célja, hogy elősegítse az olyan jelentős problémák megoldását, mint a komplex vezetés és irányítás szabályozása a közigazgatási-területi egységekben, a különböző közigazgatási egységek pontos jogi szabályozásának kialakítása és munkájuk koordinálásának javítása, a helyi apparátus túlzott elaprózottságának kiküszöbölése, az irányítás és gazdálkodás folyamatának a demokratizálási folyamatokkal való szorosabb kapcsolatának biztosítása.

A fejlett szocializmus alapvető minőségi jellemzői között központi helyet foglal el a társadalom szellemi kultúrája, amely az egész társadalmi élet fejlődésének jelentős tényezője. A társadalmi fejlődés programjának fontos alkotórésze, amint arra az SZKP XXV. Kongresszusának határozatai is rámutatnak, „a szocialista kultúra és művészet szerepének további növelése a szovjet emberek eszmei és politikai, erkölcsi és esztétikai nevelésében, kulturális igényeik kialakításában” („Az SZKP XXV. Kongresszusának anyagai”, 221. old.).

A szakértők szocialista kultúra területén végzett kutatásai az új embertípus – lelkiileg gazdag, elvhű, szellemileg és érzelmileg fejlett egyéniség – következetes kialakításának gyakorlati elősegítésére irányulnak.

A szocialista kultúra fejlesztési tapasztalatait összegezve, a szovjet társadalomtudósok a kulturális forradalom lényegét és elveit a kommunista formáció kialakulása és fejlődése egyik általános törvényszerűségének tekintik, tanulmányozzák a dolgozók alkotó tehetségének mind teljesebb kifejlődését és megnyilvánulását elősegítő szocialista kultúra fejlődési tendenciáit. E problémák jelentősége különösen megnő a tudományos-technikai forradalom feltételei között, amely objektíve szükségessé teszi a magas képzettségű, nagy kultúrájú és széles körű ismeretekkel rendelkező új munkástípus kialakítását. A kutatók figyelmét egyre inkább magára vonja a társadalmi élet anyagi és szellemi sférája, a tudomány és a termelés közötti, egyre szorosabbá váló kapcsolatok, amikor a gazdálkodás, a gazdaság és az államigazgatás területén megnő a szellemi, az erkölcsi és kulturális fejlődési tényezők jelentősége.

A szocialista kultúrával foglalkozó tudományos munkák meggyőzően bizonyítják, hogy a kultúra terén az osztályok és a társadalmi csoportok közötti különbségek leküzdése aktív és pozitív hatást gyakorol a társadalmi-gazdasági különbségek felszámolásának folyamatára. Ily módon, a szocialista kultúra és, többek között a szovjet oktatási rendszer társadalmunk szociális integrációjának egyik igen lényeges tényezője. Ebben a vonatkozásban nagy szerepe van a szocialista nemzeti kultúrák közeledési és egymást gazdagító folyamatának is.

A vizsgálandó kérdésekkel kapcsolatos kutatások a szovjet oktatási rendszer, a szellemi javak megosztási mechanizmusának tökéletesítésére irányulnak a dolgozók kulturális színvonalának emelése, növekvő igényeik kielégítése, a dolgozók eszmei és politikai, erkölcsi és esztétikai nevelésében a kultúra szerepének növelése céljából.

Az igen nagy gyakorlati jelentőségű kutatási irányok között már említettük a társadalom szociális és osztálystruktúrája dinamikájának tanulmányozását. Az adott területen a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő 60 év alatt történt változások mindenki előtt ismertek és valóban hatalmasak. A Szovjetunió új Alkotmány-tervezetének indoklásáról szólva, L.I. Brezsnyev a következőket mondta: „Mindezen változások közös jellemzője a szovjet társadalom növekvő szociális egyöntetűsége. Még tartósabbá vált a munkásosztály, a kolhozparasztság és az értelmiség megbonthatatlan szövetsége. Fokozatosan megszűnnek a különbségek az alapvető társadalmi csoportok között. Életvi-

telük tekintetében egyre közelebb kerülnek egymáshoz országunk nemzetiségei és népei. Kialakult az emberek új történelmi közössége – a szovjet nép.” (Pravda, 1977. június 5.)

A társadalom szociális egyöntetősége kialakulási útjainak és formáinak elemzése – a társadalomtudósok legfontosabb feladata. Ezzel együtt figyelembe kell vennünk, és ezt bizonyítják a társadalomtudósok kutatásai is, hogy országunkban a szociális és osztály kategóriák között még többé-kevésbé fellelhetők a különbségek. Ezek figyelmen kívül hagyása (pl., az egész értelmiség, vagy csak a műszakiak automatikus besorolása a munkásosztály összetételébe, vagypedig a munkásosztály értelmiségivé válásának állítása stb.) nemcsak elméleti szempontból hibás, hanem súlyos negatív következményekkel is járhat. Az ilyen jellegű különbségek fokozatos felszámolása - a szocialista társadalom további fejlődésének feladata. Megoldása adminisztratív intézkedésekkel nem biztosítható. Ezt kell elősegítenie a szocialista termelési viszonyok további tökéletesítésének, különösen vidéken, a termelőerők dinamikusabb fejlesztésének, a szocialista demokrácia fejlesztésének, a dolgozók kulturális színvonala további emelésének, a város és falu munka- és létfeltételei kiegyenlítődének stb.

A kommunista építés ezen világtörténelmi feladatait a társadalom oldhatja és oldja meg a munkásosztály segítségével és az állam irányításával. Magától értetődik, hogy ideológiai vonatkozásban a szociális egyöntetűség irányában történő előrehaladás a marxista-leninista világnézet és a munkásosztály eszméi alapján, a nép erkölcsi-politikai egységének következetes megerősítésén keresztül. Mindez meghatározza az SZKP vezető szerepének megnövekedését, amely a szociális egyöntetűség kialakulásának eredményeképpen az egész nép pártjává vált.

A kommunista építés folyamatának mélyreható tudományos kutatása, az e területen objektíve végbemenő változások feltárása és az ilyen változásokat meggyorsítani képes intézkedésekre vonatkozó ajánlások kidolgozása – tulajdonképpen ez a társadalomtudományok és részben a szociológia feladata. Az utóbbi években a szovjet tudósok elég sokat tettek e téren, mégis nagy munka vár még rájuk.

A társadalomtudósok elég sok konkrét, a kommunista építéssel szintén kapcsolatos, úgy nevezett alkalmazott munkát végeznek. A gyakorlati szakemberek igen gyakran fordulnak hozzájuk olyan kéréssel, hogy nyújtsanak segítséget a szociális fejlesztési tervek összeállításában, tárják fel a munkaerővándorlás okait, készítsenek ajánlásokat a dolgozók munka és társadalmi aktivitásának fokozására, elemezzék az egyes munkakategóriák időkihasználását, értékeljék a kollektíva nevelő munkájának hatékonyságát, tanulmányozzák a napilapok és folyóiratok olvasóinak, a rádióhallgatók és TV nézők stb. összetételét. Megemlíthetjük a következő, az utóbbi években végzett vagy jelenleg is kidolgozás alatt álló jelentős munkákat: „A tömegtájékoztatási eszközök működése és a közvélemény alakítása” (Taganroiban rendezték meg); a „Pravda” napilap olvasói törzsgárdájának tanulmányozása; a Bajkál–Amur főútvonal felépítésén dolgozó munkaerő jellemzése; az ifjúság hazafias nevelésének tanulmányozása; a dolgozók kollektívájának kialakítása ipari nagyvállalatoknál (a Kámai Autógyár példáján); a lakosság ésszerű migrációjának méretei és irányai; a fejlett szocialista társadalom tagjainak szabadidőben végzett tevékenységének társadalmi-gazdasági előfeltételei és e tevékenységi formák fejlesztése stb.

Természetesen helytelen volna azt gondolnunk, hogy e téren, a társadalomtudomány más területeihez hasonlóan, nincsenek hiányosságok és megoldásra váró problémák.

Példaként említhetjük a megbízható kiválasztási módszerek kritériumainak, a társadalmi jelenségek prognosztizálási módszertanának kidolgozatlanágát, idővel pedig ez lehetlenné teszi az egyes munkák eredményeinek széles körű felhasználását és másodlagos, mélyebb és általánosabb elemzését; előfordul, hogy nem megfelelő a szociológusok felkészülése, ami az egyes kutatásoknál módszertani hibákhoz vezet; nem mindig kielégítő a különböző központok tevékenységének koordinálása.

A Szovjetunióban az érett szocialista társadalom anyagi-műszaki bázisának megszilárdításában és ezen az alapon a dolgozók anyagi jólétének fejlesztéséhez szükséges feltételek kialakításában elért jelentős eredmények a szociális és osztálystruktúra fejlesztése, az össznépi államiság tökéletesítése, a lakosság minden rétege kulturális színvonalának emelése, a marxista-leninista ideológia tételeinek további megerősítése területén – mindez olyan megbízható előfeltételek megteremtését jelenti, amelyek lehetővé teszik, hogy a szovjet társadalomban minél gyorsabban kialakuljon és megszilárduljon a szocialista életforma. Természetes, hogy a marxista társadalomtudósok számára szükségessé vált e folyamat mélyreható kutatása és tudományos ajánlásokat kellett kidolgozniuk az e folyamat útjában álló akadályok leküzdésére és a folyamat meggyorsítására. Még egy rendkívül komplex tudományos és gyakorlati feladatot hozhatunk fel példának, amely csak a humán tudományok legkülönbözőbb területein dolgozó szakértők erőfeszítése útján oldható meg. Meggyőződéssel állíthatjuk, hogy ma már lényegében nincs olyan, a társadalomtudományokkal foglalkozó tudományos-kutató intézetünk vagy más kutató központunk, amely valamilyen formában nem érintené az adott problémát. Ilyen körülmények között rendkívül fontos a több irányból jövő erőfeszítések helyes irányítása és jó összehangolása, a maximális gyakorlati eredmények elérése, amelyek elősegítenék a kommunista építés ezen központi irányában történő további előrehaladást.

A definíciók kérdésében folytatott eléggé élénk és kezdetben valószínűleg elkerülhetetlen vitákat követően egyre inkább megerősödik annak elismerése, hogy a szocialista életforma megszilárdítása gyakorlati elősegítésének reális kinduló pontja a társadalomtudomány különböző ágazatai által tanulmányozott anyagi feltételek (a termelés és a termelőviszonyok fejlettségi színvonala) közötti dialektikus kölcsönhatás sokoldalú feltárása és lényegének megértése lehet, és végső soron egyrészt az ebből származó társadalmi, politikai, szellemi és egyéb feltételek, másrészt az ember egész tevékenysége, termelő és társadalmilag hasznos munkája közötti viszony megértése. Az elsődleges emberi létigényeket kielégítő szabad alkotó munka, a szellemi és egyéb igények kialakítása, a dolgozók és a lakosság különböző csoportjai társadalmi aktivitásának foka, a tömegek eszmei látóköre – ezek az életforma elemzésének központi kérdései.

A Szovjetunió Kommunista Pártja, ugyanúgy, mint a testvérországok kommunista és munkáspártjai, rendkívül nagy figyelmet fordítanak a szocialista világrendszer fejlesztési kérdéseire. Ennek meggyőző bizonyítékai az SZKP XXV. Kongresszusának anyagai és pártunk Központi Bizottságának mindennapi munkája is. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szocialista államok rendszerének fejlődése, sokoldalú együttműködésük elmélyülése stabil és tartós objektív bázison alapul. Ugyanakkor ebben a vonatkozásban igen nagy szerepet játszik az irányító kommunista és munkáspártok céltudatos tevékenysége. Együttes erővel állandóan tapasztalatokat gyűjtenek a szuverén országok rendszerében megvalósuló pártok közötti és államközi kapcsolatok megszervezése területén, lépésről lépésre küzdik le az e téren felmerülő ellentmondásokat és nehézségeket, kijavítják hibáikat, megerősítik a

proletár és szocialista internacionalizmus új feltételeknek leginkább megfelelő, a gyakorlatban bevált elveit.

A fentiek alapján érthető e problémakör alapos tudományos kidolgozásának jelentősége, melynek során abból indulunk ki, hogy a szocialista világrendszer megerősítésének minden irányú és sokoldalú elősegítése a Szovjetunió internacionalista kötelessége, mely 60 évvel ezelőtt, a világom elsőként kezdett hozzá az új társadalom felépítéséhez.

Az SZKP XXV. Kongresszusának határozataira támaszkodva a szovjet tudomány az utóbbi években elmélyítette a szocialista nemzetközi kapcsolatok elméleti és gyakorlati problémáinak tanulmányozását. Megemlíthetjük az e kérdéseknek, a szocialista országok egysége további megerősítése problémáinak, ezen országok fokozatos és minden irányú közeledésének szentelt alapvető munkák egész sorát.

Igen fontos helyet foglal el a testvérországok külpolitikai együttműködésének, a béke megerősítése érdekében tett összehangolt erőfeszítések szerepének, a nemzetközi feszültség enyhítésének, a világ haladó és demokratikus erői támogatásának tanulmányozása. Az SZKP és a többi marxista-leninista párt ez irányban végzett fáradhatatlan tevékenysége tartalmának teljes mértékű feltárása, a megkezdett lépések hatékonyságának elemzésében való részvétel és a további intézkedésekre vonatkozó gyakorlati ajánlások kidolgozása – a tudomány egyik legfontosabb feladata.

Az alkotó tudományos kutatások eredményei közé sorolhatjuk a szocialista gazdasági integráció problémáinak szentelt kutatások egész sorának elvégzését. Ezek a munkák feltárják az említett folyamat lényegét, elvi jelentőségét, az integrációs együttműködés konkrét útjait és formáit. A napjainkban folyó és az elkövetkező 1,5–2 éven belül befejezésre tervezett átfogó kutatások közül említést érdemel a szocialista világgazdálkodás rendszerével foglalkozó alapvető munka, valamint a szocialista közösség 1990–2000-ig terjedő távlati modelljének kidolgozása.

Egyidejűleg elemzik a testvérországok közötti munkamegosztás és a szocialista gazdasági integráció fejlesztésének problémáit, de nemcsak a formák és módszerek szempontjából, hanem a távlati együttműködés konkrét céljainak és feladatainak, a nemzeti termelő és tudományos-műszaki potenciálok kölcsönös kiegészítési stratégiájának és koncepciójának szempontjából is.

Már biztató eredményeket értünk el a hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozásában a nyers-, fűtőanyagok és élelmiszerek terén, a KGST országoknak az agrár-ipari komplexum fejlesztése területén megvalósuló kölcsönhatása távlati koncepciójának kidolgozásában. Az integráció stratégiai irányainak és céljainak kidolgozásában tett komoly lépés – az egyes országokban a tudományos-technikai haladás főbb irányainak, a tudomány és technika világszínvonalú fejlesztési lehetőségeinek meghatározása.

Az élet azt bizonyítja, hogy a szocialista államok közötti gazdasági kapcsolatok olyan hosszú távú és stabil koncepcióra épülnek, amely biztosítja a partnerek távlati érdekeinek maximálisan lehetséges kölcsönös kielégítését.

Magától értetődik, hogy ezeket és a fentemlített tudományos problémák nagyrészt a szovjet társadalomtudósok a testvéri szocialista országokban levő kollégáikkal közösen tanulmányozzák. Véleményük szerint az ilyen jellegű, rendkívül hasznos és felettebb szükséges együttműködés jobb megszervezésében irányában tett fontos lépés az volt, hogy a tudományos akadémiák alelnökeinek állandóan működő Értekezletén kidolgozták „A szocialista országok tudományos intézményei közötti sokoldalú társadalomtudományi

együttműködés hosszú távú program”-ját. Törvényszerűnek tűnik a társadalomtudósok közötti sokoldalú kapcsolatok fokozottabb fejlesztése, ez azonban egyáltalán nem csökkenti az aktív kétoldalú kapcsolatok jelentőségét. Nagyra értékeljük a magyar tudósokkal való gyümölcsöző együttműködésünket, amelynek fejlesztését bizottságunk hivatott elősegíteni. A jelenlegi plenáris ülés első napirendi pontjának megvizsgálása során meggyőződhetünk arról, hogy ezen a területen jelentős pozitív eredményeket értünk el és kitűztük a jövőre vonatkozó főbb feladatokat. Ez az együttműködés eddig sok segítséget nyújtott nekünk és meggyőződésünk, hogy a jövőben is hozzájárul a tudósoknak a Szovjetunió Kommunista Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt által kijelölt, országainkban a szocialista és kommunista építésre irányuló feladatok megvalósításában való eredményes részvételéhez.

A nemzetközi problematika területén a kutatások gyakorlati hozzájárulásáról szólna, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Szovjetunióval a tőkés és a fejlődő országokkal való külgazdasági kapcsolatait, a jelenlegi nemzetközi kapcsolatok problémáit érintő munkákat. Feladatunkat abban látjuk, hogy alaposan elemezzük a kommunista építés külső feltételeinek adott aspektusát, hogy elősegítsük az ilyen jellegű tényezőknek belső problémáink megoldása érdekében történő jobb felhasználását.

A Szovjetunió jelenlegi nemzetközi kapcsolatai és külpolitikája elméleti alapjainak kidolgozása során célunk az, hogy tanulmányozzuk a szocializmus és kommunizmus felépítése békés feltételei biztosításának lehetőségeit és útjait. Békés körülmények között realizálódnak a legmegfelelőbbben az új rendszer gazdasági lehetőségei, jutnak legteljesebben kifejezésre történelmi előnyei. A békés egymás mellett élés, a nemzetközi feszültség enyhülése, a Szovjetunió és a tőkés országok, a Szovjetunió és a fejlődő országok közötti kölcsönös kapcsolatok alapjai problémáinak tanulmányozása segítséget nyújt országunk külpolitikai irányvonalának meghatározásánál, az egyes államokkal és csoportosulásaikkal való kapcsolatok kialakításánál. Jelentős figyelmet fordítunk a békés egymás mellett élés olyan kulcsproblémáira, mint a fegyverkezési hajszák korlátozása és a leszerelés, a tömegpusztító fegyverek betiltása, a nemzetközi konfliktusok góccainak felszámolása, a tőkés országokkal való kölcsönösen előnyös együttműködés alapjai stb.

Folyamatban van a jelenlegi tőkés gazdaság sokrétű, komplex elemzése. E téren különösen érdekes a kapitalista gazdálkodás és társadalom fejlesztési prognózisa. Pártunk által a kapitalizmussal való verseny területén kijelölt feladat megoldása megköveteli a kapitalizmus gazdasági és társadalmi fejlesztési lehetőségeinek és perspektíváinak értékelését. Nagy jelentősége van hosszú távú terveink és a szovjet gazdaság fejlesztési prognózisa kidolgozásának a főbb tőkés országok, elsősorban az USA lehetséges perspektíváihoz viszonyítva. Az ilyen összehasonlítás igen fontos országunk jelenlegi és az elkövetkező 5–10–15–20 évre terjedő világgazdasági pozíciójának reális értékelése szempontjából.

Ugyancsak érdeklődés tárgyát képezi a főbb országokban a nagyüzemi termelés és irányítás megszervezésének, a tudományos-technikai forradalom fejlesztésének tanulmányozása, továbbá a szakosítás és kooperáció, a munkatermelékenység és a termékminőség javítása útjainak és módszereinek, az elektronikus számítógépek népgazdaságban történő alkalmazásának stb. kérdései. E problémakör elemzése lehetővé teszi, hogy a kommunista építés álláspontjáról értelmezzük a nagyipari termelés műszaki-gazdasági oldalát és gazdálkodásunkra olyan ajánlást dolgozzunk ki, amely felhasználható a termelés hatékonyságának növelésére és a szocialista népgazdaság irányításához.

A szovjet gazdaság fejlesztéséhez komoly segítséget nyújt a jelenlegi világgazdaság és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kutatása. A Szovjetunió mind nagyobb mértékben vesz részt a nemzetközi munkamegosztásban. A többi állammal való, innen eredő kapcsolatok igen gyors ütemben fejlődnek. Mint ismeretes, az SZKP XXV. Kongresszusa a X. ötéves tervidőszakra feladatul tűzte az ilyen jellegű tendenciák további elmélyítését és a külgazdasági kapcsolatok szerepének növelését a népgazdasági feladatok megoldásában és a tudományos-technikai haladás meggyorsításában („Az SZKP XXV. Kongresszusának anyagai”, Moszkva, 1976. 235. old.). Érthető, hogy ebben a vonatkozásban a szocialista gazdasági integrációs folyamatoknak van a legnagyobb jelentőségük, de emellett nem kevésbé fontos a főbb tőkés és fejlődő országokkal, valamint azok csoportosulásaival való gazdasági kapcsolatok tendenciáinak, lehetőségeinek és fejlesztési perspektíváinak, továbbá az ilyen kapcsolatoknak a szocialista gazdaságra gyakorolt hatásának elemzése sem.

Ez a beszámoló csak egy részét érinti a vizsgálandó témához tartozó kérdéseknek. Véleményünk szerint azonban az elmondottak elegendők ahhoz, hogy megérezzük a szovjet társadalomtudományoknak a kommunista építés gyakorlati igényeivel való szerves kapcsolatát. Nem is lehet másképp, mivel ez a tudomány tartós és az egyetlen igaz alapra — a marxizmus-leninizmusra — támaszkodik. Magától értetődik, távol vagyunk attól, hogy úgy véljük, az élet által társadalomtudományunk elé állított összes feladatot megoldottuk, hogy a vizsgálandó területen nincsenek hiányosságaink, gyenge pontjaink, még le nem küzdött nehézségeink stb. Még elég sokat kell tennünk annak érdekében, hogy a szovjet társadalomtudomány teljes mértékben eleget tegyen rendkívül fontos szerepének.

Valószínű, hogy az esetek nagy részében ugyanazokkal a problémákkal és nehézségekkel találkozunk, amelyeket önöknek, magyar kollégáinknak is le kell küzdeniök. Ezért, úgy vélem, hogy a mai ülésen folytatandó véleménycsere feltétlenül kölcsönösen hasznos lesz. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy vitánk hozzá fog járulni ahhoz, hogy a szovjet és a magyar társadalomtudósok még hatékonyabban vegyék ki részüket az SZKP és az MSZMP által a jelenlegi szakaszban kitűzött, a szocialista és kommunista építésre vonatkozó feladatok megoldásában.

Értekezletünk nevezetes időpontban — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójának előestéjén — kerül megrendezésre. Ezek alatt az évek alatt a Szovjetunió és Magyarország vállvetve harcolt és harcol az új szocialista világért. A testvérpártok internacionalista együttműködése, a szoros barátság hagyományai, a szovjet és magyar tudósok alkotó köteléke — ime ez képezi közös munkánk tartós alapját.

A Nagy Október évfordulója mindannyiunk számára ösztönző, újabb erőfeszítésekre szólít bennünket országainkban a marxista-leninista társadalomtudomány fejlesztése terén.

Nem kételkedünk abban, hogy a szovjet és magyar tudósok minden erejüket arra fordítják, hogy munkájukkal hozzájáruljanak az új, kommunista civilizáció, a béke és haladás ügyének továbbfejlesztéséhez.

A társadalomtudományok szerepe és néhány aktuális feladata

1.

Világtörténelmet formáló Nagy Októberi Szocialista Forradalom egy volt. De különböző történelmi előzmények után és a különböző formákban minden szocialista országnak, mely ma a szocialista közösségbe tartozik, *Magyarországnak is, megvolt a maga szocialista forradalma*. Egyértelműen a munkásosztály lett a politikai hatalom vezető ereje és a munkásság kezdeményezésére az állam kezébe vette a nagy, társadalmasult termelési eszközöket. Tíz néhány évvel később az addig túlnyomórészt kis földdarabokon kisüzemi termelést folytató parasztság, a munkásosztály vezetésével rátért a társas termelésre. Végbement a mezőgazdaságban is a termelőeszközök társadalmasítása, egyeduralkodóvá vált a termelőeszközök szocialista tulajdona. Összeszűgödött a tőkés osztályuralom anyagi bázisa, minimálisra szűkült a volt uralkodó rétegek nyílt politikai aktivitásának lehetősége, megszűnt a gazdasági életnek a profitérdek által való szabályozása. Megszületett a lehetősége annak, hogy az emberek – ha a társadalmunkon kívüli világgal fennálló kapcsolatoktól eltekintünk – teljes tudatossággal maguk csinálják történelmüket, *mert és amennyiben* társadalmuk mozgástörvényeinek ismeretében az egész társadalom érdekének megfelelően terv szerint végezheték termelő munkájukat.

De a történelmi folyamat nem ilyen időrendi sorrendben és egységben játszódott le. Szükségessé vált már egy-két évvel a felszabadulás után a termelés tervszerű irányítása és mi háromméves népgazdasági tervet készítettünk, mikor még a legfontosabb termelőeszközöket sem mindet államosítottuk és semmiféle apparátusunk sem volt a terv végrehajtására. Nem volt módunk fejlődésünk gazdasági törvényeit múlt és jelen tudományos elemzéséből levezetni. De a háromméves terv mégis építhetett és épített a múltra, mert nagyrészt a háborús károk felszámolására irányuló helyreállítási terv volt. Igyekeztünk hasznosítani a hozzáférhető szovjet tapasztalatokat is. Tervünket jó eredménnyel, a kitűzött idő előtt meg is valósítottuk.

Sikerünket éppen létrejött szocialista rendszerünk természetes velejárójának tekintettük, no meg jó munkánknak tulajdonítottuk. Nem ébredtünk rá arra, hogy még nagy távolság választ el bennünket társadalmunk mozgástörvényeinek megismerésétől és így attól is, hogy teljes tudatossággal magunk csináljuk történelmünket. Vezetésünk megrészegült a sikertől, voluntarizmus lett úrrá rajta. Következő, most már öt éves tervünk elszakadt a gazdasági valóságtól és lehetőségektől. Nemzeti jövedelmünk aránytalanul nagy részét fordítottuk nehézipari beruházásokra és ez a lakosság életszínvonalának jelentős romlásával járt. Súlyos gazdasági és politikai nehézségekbe kerültünk s ezek, mivel csak lassan lábaltunk ki belőlük, anyagot szolgáltatnak még az ellenforradalmat előkészítő agitációhoz is. Politikánk és gazdaságpolitikánk gyökeres felülvizsgálatára csak az ellenforradalom leverése után került sor. Ezzel együtt most már arra is, hogy *a tudomány terén erőfeszítéseket tegyünk társadalmunk fejlődéstörvényeinek megismerésére*, tehát megteremtjük sorsunk tudatos irányításának első feltételét.

2.

Tizenegy év telt el a felszabadulástól az ellenforradalomig, huszonegy év azóta. Együttvéve is csak egy emberöltő. Általában nem sok egy ország életében. Magyarországon ez az emberöltő a gyökeres társadalmi átalakulás korszaka.

Alacsony munkabérek az iparban, éhbérek a mezőgazdaságban, gyakori tömeges munkanélküliség, – ez jellemezte a dolgozók többségének helyzetét. Különösen falun volt súlyos a helyzet. A parasztság többsége nincstelen és törpebirtokos volt, nyomorra és tudatlanságra kárhozható. A falusi, rendszerint egy tanerős 6 osztályos elemi iskolákban éppen hogy írni-olvasni megtanult. Nem volt sokkal jobb a munkásság helyzete sem. Érettségije vagy magasabb képzettsége a lakosság 4%-ának volt.

Csak számokkal nem lehet kielégítően jellemezni a három évtizedben végbement változást, nem lehet leírni, hogyan lett a holnaptól, a munkanélküliségtől, a nyomortól rettegő milliókból munkanélküliséget soha nem ismert, emelt fővel járó, egyre jobban élő, holnapjáról, egyre javuló sorsáról meggyőződött szocialista dolgozó. De sok változást jól mutatnak a számok, álljon hát itt belőlük egy csokor! Harminckét év alatt a munkások reálbére közel két és félszeresére, reáljövedelme – ami béren kívüli jövedelmüket is tartalmazza – több mint háromszorosára emelkedett. Ha a felszabaduláskor a népesség 4%-ának volt érettségije, most egyetlen év alatt a lakosság háromnegyed százaléka tett érettségi vizsgát, az egyetemek és főiskolák nappali tagozatán tanult a 18–25 évesek 4,5%-a, az esti és levelező tagozaton az egész nép közel fél százaléka. Az aktív keresők 24%-a szellemi munkakörben dolgozik. Közülük minden ötödik felsőfokú végzettségű. Tíz diplomás közül kilenc már 1949 után szerezte diplomáját, többségük munkás- vagy parasztszármazású.

Az 1949 eleji népszámláláskor az országban közel 2,400.000 lakás volt, száz lakásra háromszázhetvenhét, 100 szobára kettőszázhetven lakó esett. 1960 és 1975 között több mint egymillió lakás épült, minden harmadik család új lakáshoz jutott. Ma száz lakásra kettőszázkilencvenhárom, száz szobára százötvenhárom lakó jut. 1949-ben a lakások 46,2%-a volt villannyal, 17,1% vízvezetékekkel, 10,2%-a mosdóhelyiséggel ellátva. Az 1976-ban épített lakások 99,6%-ában volt villany, 92%-ában vízvezeték, 92,9%-ában mosdóhelyiség, a háztartások villamos energia fogyasztása 1952-től 1976-ig hússzorosára emelkedett. S ami a felszabaduláskor nem volt: 1976-ban minden négy főre jutott egy villany hűtőszekrény, egy villany mosógép, egy TV készülék, tizenhat főre jutott egy személyautó.

A fejenkénti és évenkénti élelmiszerfogyasztás húsfélékből 33 kg-ról 70 kg-ra, tejből 102 literrel 135 literre, tojásból 93 darabról 270 darabra, zsiradékból 17 kg-ról 29 kg-ra, cukorból 10,5 kg-ról 33 kg-ra, babkávéből 0,23 kg-ról 2,85 kg-ra, borból 32 literrel 34 literre, sörből 3,1 literrel 77 literre, dohányból 1,1 kg-ról 2,8 kg-ra emelkedett, csökkent viszont lisztből, rizsből, burgonyából. Mindez a termelés és a nemzeti jövedelem növekedése és a foglalkoztatottság átrétegződése mellett ment végbe. A felszabaduláskor a lakosság több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott, egyötöde az iparban, ennek közel fele a kisiparban. Ma a mezőgazdaságra esik a foglalkoztatottak tizenöt százaléka, a víz- és erdőgazdálkodással együtt tizennyolc százaléka, az iparra harmincöt százaléka, építőiparral és közlekedéssel több mint ötven százaléka. A nemzeti jövedelem több mint négyszerezésére, az ipar bruttó termelése közel hét és félszeresére, az egy foglalkoztatottra jutó

termelés három és félszeresére nőtt. A mezőgazdaságban fele annyi dolgozó bruttó termelése, tíz százalékkal kisebb területen nyolcvan százalékkal több a korábinál. Az 1951–1955-ös évek hektáronkénti átlagos hozama 1971–1975-re a következőképpen változott: búza 14,6 mázsáról 33,2 mázsára, kukorica 20,6 mázsáról 41,7 mázsára, cukorrépa 186,9 mázsáról 330 mázsára.

Ennek a nagyszabású fejlődésnek javarésze, természetesen az ellenforradalom utáni évekre esik. Nemcsak azért, mert ezek teszik ki az elmúlt idő kétharmadát, hanem azért is, mert egész gazdasági-társadalmi fejlődésünk egyenletesebbé, kiegyensúlyozottabbá vált, elkerültük az ellenforradalom előtti évek kilengéseit, torzulásait és a dolgozók millióinak részvételével néhány kiemelkedően nagy jelentőségű változást sikerült létrehozunk gazdaságunkban, társadalmunkban.

Ezek között a változások között első helyen kell említenünk a *mezőgazdaság 1958 és 1961 között végbement kollektivizálását*. Amit helytelen, erőszakos módszerekkel többször sikertelenül kíséreltünk meg az ellenforradalom előtt, az most kedvező politikai helyzetben az önkéntesség elvének betartásával sikerült.

Korábbi kísérleteink súlyos zavarokat okoztak a mezőgazdasági termelésben és még súlyosabbakat belpolitikai életünkben. Egyes években komolyan próbára tették a munkás-paraszt szövetséget. Ezeket a kísérleteket is felhasználták az ellenforradalom szervezői népköztársaságunk elleni uszításuk során. Az ellenforradalom után a termelőszövetkezeti szervezést hosszú, a kérdéshez értők széles körének bevonásával folyó, a különböző, részben egymásnak ellentmondó álláspontokat sokoldalúan mérlegelő és tisztázó vita előzte meg. Mikor megtörtént a döntés, állami, tanácsi alkalmazottak, párt és tömegszervezeti funkcionáriusok ezrei járultak hozzá megvalósításához, gondosan ügyelve arra, hogy az önkéntesség elvén seholy se essék sérelem. Sikerült – persze: nem gondok, nehézségek nélkül és az állam jelentős anyagi támogatása mellett – a paraszti kisüzemi termelést úgy vezetni át szövetkezeti nagyüzemi termelésbe, hogy közben a mezőgazdaság bruttó termelése nem esett vissza, sőt növekedett. Néhány év alatt a szövetkezetek bebizonyították életképességüket és fölényüket. Döntő volt azokban a nagyszerű termelési eredményekben, melyekről beszámoltunk.

Másfajta, de ugyancsak rendkívüli fontosságú változást hozott a *gazdaságirányítási rendszernek 1968. január elsejei reformja*. Nem egy egyszerű intézkedés történt, hanem bonyolult, egymásba kapcsolódó intézkedések tömege. Megvalósíthatatlan lett volna sok ezer ember évekig tartó előkészítő munkája nélkül. A reform elveinek kidolgozása is több száz párt- és állami funkcionárius, tudós, vállalati szakember több évi példás együttműködésének eredménye volt. Hosszas viták és igen alapos mérlegelés után úgy döntöttünk, kísérletet teszünk arra, hogy tervmutatók vállalatokra történő lebontása nélkül, közgazdasági szabályozókkal biztosítsuk a népgazdasági terv megvalósítását. A kísérlet sikerült. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolója így értékelte a reformot: „Több mint hét év tapasztalatai igazolják, hogy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése helyes és szükséges volt. Teljesültek a megfogalmazott fő célok: tovább erősödött szocialista rendszerünk; meggyorsult hazánkban a szocialista társadalom építése; tovább fejlődtek a szocialista tulajdonviszonyok és a termelőerők; növekedett szocialista vállalataink önállósága; javult gazdaságunkban a tervszerűség.” (Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa, Budapest, 93. oldal)

Az ellenforradalom óta eltelt három évtized gazdaságpolitikájának egyik legjellemzőbb uralkodó vonása a *dolgozók életszínvonalának következetes, évről évre megvalósuló emelése*. 1956-ban a reálbér indexe – az 1950-est száznak véve – száztizenhét, a reáljövedelem százhuszonkettő volt. Azóta a reálbérnél két évben volt megtorpanás, a reáljövedelemben ilyen nem volt, visszaesés országos átlagban egyszer sem fordult elő, s így emelkedett 1976-ra a reálbér indexe kettőszázharmincötöre, a reáljövedelemé háromszázkilencre. A hatvanas évek végén sikerült elérni, hogy a paraszti jövedelmek elérjék a munkás-jövedelmeket és ezt a helyzetet azóta kisebb ingadozásokkal fenntartottuk. De az életszínvonal emelése nem szorítkozott a keresetekre. 1958 májusában és júniusában körülbelül kétezer, a termelésben, a párt- és tömegszervezetekben, állami és kulturális vonalon dolgozó pártmunkás körületekintően megvizsgálta a munkásosztály politikai, gazdasági és kulturális helyzetét. Összegyűjtötték a jellemző adatokat, és az üzemekben negyvenötezer munkással és munkásból lett értelmiséjével beszéltek. Jelentésükön és javaslataikon alapult a Központi Bizottság 1958. október tizenötödiki *határozata a munkásosztály helyzetéről*. Ez előírta a munkásosztály helyzetének javítására szükséges intézkedéseket. 1962 júniusában, majd 1970 januárjában a Központi Bizottság felülvizsgálta a határozat végrehajtását és a változásokat figyelembe vevő újabb határozatot hozott. – Ugyanennek a politikának megvalósítását szolgálta a már említett, 1960-ban elfogadott és 1975-re végrehajtott, *tizenöt év alatt egymillió lakás építését előirányzó terv*. – Ugyanezt a politikát szolgálja az állandó örködés a *lakosság megfelelő ellátásán*. Az már régen törvénynek számít, hogy alapvető élelmiszerekből – amilyen például a zsír, a cukor, a liszt – a lakosság minden igényét ki kell elégíteni. De a kereskedelmi szervek arra töreksenek, hogy a lakosság az üzletekben minden keresett árut megfelelő minőségben és választékban megtalálja.

Ha a nemzeti jövedelem növekedését hosszabb időtávon nézzük, azt találjuk, hogy ez a növekedés az ellenforradalom előtti öt évben, 1951–1955-ben átlag évi 5,7 százalékos volt, 1956–1960-ban 5,9 százalékos, 1961–1965-ben 4,1 százalékos, 1966–1970-ben 6,8 százalékos, 1971–1975-ben 6,3 százalékos. Látjuk, hogy az ellenforradalom óta csak egy öt éves periódusban – 1961–1965-ben – volt az átlagos évi növekedés kisebb, mint az ellenforradalom előtt. Nehéz öt éve volt ez a magyar népgazdaságnak. Erre esett a reálbéremelkedés megtorpanásának két éve is: 1961 és 1965. Különböző nehézségek futottak össze, néhány évben rossz volt az időjárás, s többek között ekkor kellett a népgazdaságnak a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatos terheket s a szövetkezetek erőteljes, a tervezettet jóval meghaladó fejlesztését megemészteni. De nemcsak erről volt szó. 1964 decemberében a Központi Bizottság megvitatta a helyzetet és az 1965. évi tervet. Az ülésről kiadott tájékoztató többek között közölte: „... Nem kielégítő a műszaki fejlesztés és a termelés összetételének javulása. A tudományos kutatás eredményeinek gyakorlati hasznosítása hosszadalmas. . . Fontos beruházások megvalósítása késik. . . Az export mennyisége – számos esetben minősége is – az importszükségletekhez viszonyítva nem kielégítő. Az export emelkedése kisebb a tervezettnél, az import pedig jóval magasabb annál. . . A központi tervező és irányító szervek sokszor tanúsítanak engedékenységet a beruházások és egyéb állami kiadások növelésére irányuló – önmagukban helyes, de a népgazdaság erőforrásait meghaladó – törekvésekkel szemben. . . A vállalati tevékenységben meglévő negatív jelenségek évről évre újratermelődnék. (Létszám túllépések, alacsony termelékenység, költségzínvonal, gazdaságtalan termékek gyártása

stb.)” (Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, Budapest, 1968. 97. oldal.)

Ezek a megállapítások több szempontból is elgondolkoztatóak. Egyrészt arra figyelmeztetnek, hogy az 1961–1965-ös tervidőszak nem kielégítő eredményei nagyrészt hibáink és mulasztásaink következményei voltak. Másrészt szembeszökő, hogy a felsorolt hibák, mulasztások nem csupán a tárgyalt évek jellemzői. Megvoltak előzőleg is és nagyrészt megvannak ma is. Mi ezek oka, gyökere, módunkban van-e egyáltalán kijavítani őket vagy talán olyan feltételekben gyökereznek, amelyeken nem tudunk változtatni?

Ennek felderítése nagy mértékben a *társadalomtudományok* feladata. Sokoldalú, komplex kutatással meg kell ismerni minden fontos, a döntés végrehajtását, megvalósítását befolyásoló s a döntéshozatalkor esetleg nem ismert vagy figyelmen kívül hagyott összefüggést. Ez elengedhetetlen feltétele az irányítás megjavításának. Különösen fontos és sürgős e feladat elvégzése most, amikor egyrészt extenzív növekedési lehetőségeink beszűkülése s elsősorban munkaerőforrásaink elapadása kényszerít rá, hogy a fejlődés intenzív tényezőire helyezjük a hangsúlyt, másrészt 1973-at követően erős rosszabbodás következett be a gazdasági életünkre ható külső körülményekben. Ez utóbbi körülmény arra figyelmeztet, hogy fejlődésünket mindig is nagy mértékben befolyásolták és fogják is befolyásolni külső – politikai, gazdasági, természeti – tényezők, melyek alakulására, alakítására kevés vagy semmi befolyásunk. *Alapvető feladatunk mindenképpen fejlődésünk belső tényezőinek és összefüggéseinek alapos ismerete.* Ez és csak ez mutat rá a külső tényezők legalkalmasabb fogadására és megválaszolására is.

Az elmúlt huszonegy év nagyszerű eredményeit nem homályosítja el az a felismerés, hogy még sokat kell kutatnunk, tanulnunk, megismernünk ahhoz, hogy tudatosan alakíthassuk sorsunkat. Nagy sikereink azt bizonyítják, hogy márt viszonylag sokat megtanultunk és tudunk. Kudarcaink arra intenek, hogy ne bizzuk el magunkat. Még sok kutatómunka, *a társadalomtudományok komoly erőfeszítései szükségesek* ahhoz, hogy nagy célunkhoz közelebb jussunk.

3.

Magától értetődik: a társadalom mozgástörvényeinek feltárására irányuló tudományos kutatásaink nem indulhatnak ki más alaphól, mint *a tények alapos tanulmányozásából.* Ez alól semmiféle, a törvényekre vonatkozó általános definíció vagy megállapítás sem menthet fel bennünket. Mi több: a marxista-leninista tudományos magatartás arra kötelez, hogy kétkedéssel és kritikával fogadjunk minden megállapítást, amely, illetve amíg az nincs a tények bizonyító erejével alátámasztva.

Mindazoknak a bajoknak, ellentmondásoknak, amelyekről a Központi Bizottság idézett 1964-es határozatában szó esett, nem volna szabad előfordulniuk a szocializmusban. Már régebben megtanultuk, hogy – korábbi feltevéseinkkel ellentétben – a mi szocialista társadalmunkban van tervszerűtlenség, és van spontaneitás. De nem volna szabad előfordulnia a hiányosságok, a hibák és mulasztások olyan sorozatának, amelyenről a határozat beszél.

De mi alapja volt annak, hogy korábban – tévesen – azt hittük: nálunk a szocializmusban szigorú tervszerűség van, mely nem fér össze semmiféle spontaneitással? Természetesen nem gazdasági-társadalmi életünk jelenségeinek elemzéséből jutottunk ilyen

eredménye. Marx néhány, a kommunista társadalomra vonatkozó fejtegetéséből és megjegyzéséből vontuk le azt a következtetést, hogy ennek a szocializmusban így kell lennie. Marx több helyen állítja szembe, általában röviden, azt, ami a kommunizmusban lesz, azzal, ami a kapitalizmusban van. Néhány idézettel világossá tehetjük, miről van szó. Marx A Tőke III. kötetének egy helyén arról beszél, hogy a tőkés társadalomban csak véletlen összefüggés van a között, hogy a társadalom mennyit fordít összes munkaidejéből egy cikk termelésére és a között, hogy mennyi az erre a cikkekre irányuló társadalmi, azaz fizetőképes kereslet. Előfordulhat, hogy valamely cikk minden darabjának előállítására csak a társadalmilag szükséges munkaidőt fordították, de összesen a keresletnél többet termeltek, a szükségesnél több társadalmi munkaidőt használtak fel, a többlet elpocsékolódott, a cikk piaci értéke kisebb a benne testet öltött munkánál. Utána Marx ezt mondja: „Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom előre meghatározó ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő terjedelme és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.” (Marx–Engels Művei, 25. kötet, 180. oldal.)

Marx szerint tehát a kommunista társadalom úgy fogja megszervezni a termelést, hogy az egyes cikkek előállítására fordított munkaidő összhangban lesz az illető cikk által kielégítendő társadalmi szükséglettel. Ehhez persze az kell, hogy a 1.: a társadalom pontosan tudja, mennyi az össztársadalmi munkaidő, 2.: mennyi az egy-egy cikk termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő; 3.: mekkora és milyen összetételű az a társadalmi szükséglet, amit az adott társadalmi munkaidő alatt kifejtett munkával ki lehet elégíteni, – vagyis összehangolja a társadalmi szükségletet a rendelkezésre álló munkaidővel, mert a kettő közötti összhang nem jöhet létre magától –, továbbá 4.: az is kell, hogy a társadalom bölcs előrelátással és eredményesen irányítsa a társadalmi munkaerőt oda, ahol azt a társadalmi szükségletet kielégítő termelés megköveteli. Nem törekedtünk ennél a felsorolásnál teljességre, de amit mondtunk, máris jóval több, mint amit a magyar társadalom 1964-ben teljesíteni tudott, vagy akár ma teljesíteni tud.

Több mint harminc éve folytatunk népgazdasági tervezést. Ez alatt az idő alatt tervezésünk elmélete és gyakorlata egyaránt sokat fejlődött és ma már magas tudományos igényeket ki tud elégíteni. Tervezésünk igyekszik tudományosan felmérni a társadalmi szükségletet és összhangba hozni a társadalmi munkaidővel, de – részben az információ szűkössége és pontatlansága, részben időbeli eltolódások, részben a becslések bizonytalansága, részben a társadalmi igények egy része ellentmondásosságának, indokoltsága és mértéke ellenőrizhetetlenségének következtében, részben egyéb okokból – ezt is, azt is csak megközelítőleg tudja megtenni. Utólag nem egyszer kiderül, hogy – amennyire ezt meg tudjuk állapítani – kevésbé fontos társadalmi szükségletek kielégítése biztosítva van, mialatt fontosabb társadalmi szükségletek kielégítetlenek maradnak. Kiderül az is, hogy a társadalmi munkaidő elosztása nem egészen a társadalmi szükségleteknek megfelelően, esetleg némi spontaneitással és nem teljesen tervszerűen ment végbe. Nem is beszélve arról, amire Marxnál nincs utalás, de amire saját – néha keserves – tapasztalataink megtanítottak, hogy társadalmunkat kívülről érő gazdasági vagy egyéb impulzusok időnként kényszeríthetik a társadalmat a helyes vagy legalább is korábban helyesnek tartott tervek feladására.

Ha jól meggondoljuk, be kell látnunk: nem sok alapunk volt arra, hogy Marxnak a kommunista társadalomra tett kijelentéseit saját társadalmunkra vonatkoztassuk. Igaz,

hogy korábban elterjedt volt az az elképzelés, miszerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyszerre, illetve egyik napról a másikra, vagy legalább is viszonylag rövid idő alatt megy végbe. Tehát, gondolták, a szocialista forradalom másnapján életbe lép a kommunista társadalom, mindazzal a jellegzetes vonással, amelyről Marx írt. Pedig Marx a Gothai program kritikájában figyelmeztetett arra, hogy nem lehet a kapitalizmusból egyszerűen, könnyen és gyorsan átlépni a kommunizmusba, hanem, hogy ennek a lépésnek olyan feltételei vannak, amelyek csak fokozatosan, huzamos idő alatt és sok munkával hozhatók létre. Ez a figyelmeztetés azonban alig talált visszhangra. Ma már tudjuk, hogy a szocialista forradalmat a szocializmusba való átmenet hosszú évei követik, utának jön magának a szocializmusnak jóval hosszabb, legalább is sok évtizedre terjedő korszaka. Ebben teremti meg a társadalom fokozatosan és sok munkával azokat a feltételeket, amelyek megvalósulásával a fejlődés magasabb fokára, a kommunizmusba jut. Nincs tehát okunk rá, hogy magunkra vegyük, amit Marx nem róltunk mondott. Nyilvánvaló, hogy a Marx által különböző helyeken és részben különböző oldalakról jellemzett kommunista társadalom nem azonos a mi szocialista valóságunkkal.

Hasonló a helyzet a szocializmusban folyó áruterelés megítélésében. Vannak, akik szerint Marx és Engels tévedett, amikor azt hitte, hogy – Engels Anti-Dühring-beli szavait idézve – „a termelőeszközöknek a társadalom által történő birtokbavételével kiküszöbölődik az áruterelés.” Pedig kézenfekvő ebben az esetben is, hogy ők a kommunizmus felső szakaszáról beszéltek, melytől mi még messze vagyunk. Ennek az alátámasztására idézem Marxnak egy megállapítását a Gothai program kritikájából: „A termelési eszközök köztulajdonán alapuló kollektív társadalomban a termelők nem szerelik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értéké*ként, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülő úton, hanem közvetlenül az öszmunka alkotórészeiként léteznek.” (Marx-Engels Művei, 19. kötet, 17. oldal.)

Világos, hogy Marx itt részben ugyanazokra az összefüggésekre utal, mint a Tőke III. kötetéből fent idézett mondatban. Az egyéni munkák akkor léteznek közvetlenül az öszmunka alkotórészeiként, ha a társadalom pontosan felmérte az ösztársadalmi munkaidőt, felmérte terjedelmre és összetételre a társadalmi szükségletet és megteremtette az összhangot a meghatározott cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő terjedelme és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között. Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy itt nem a mi társadalmunkról van szó. A marxi gondolat megvilágítására álljon itt még egy idézet a Tőke III. kötetéből: „A tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az érték meghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül az ezeket átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha.” (Marx-Engels Művei, 25. kötet, 802. oldal.)

Különböző vonatkozásokban a munka szerinti elosztás mellett már mai szocialista társadalmunkban is jelen vannak és erősödnek, abban a mértékben, amint azt az állam rendelkezésére álló eszközök az adott időben lehetővé teszik, a szükségletek szerinti elosztás elemei is, például a nagycsaládosok támogatásában, az egészségügyben, az oktatásban. Ez valószínűvé teszi, hogy a kommunizmus felső szakaszán a szükségletek szerinti elosztás mellett valóban nem lesz áruterelés. Szocialista társadalmunkban azonban nagyon is észlelhetően van áruterelés és helyesnek bizonyult, hogy még növeltük is az

ártermelés hatókörét, mikor áttértünk az új gazdaságirányítási rendszerre. Gazdálkodásunk tervszerűsége nőtt. Most is előfordul még, hogy eladhatatlan cikkeket termelünk, de ritkábban, mint azelőtt. Még távolról sem sikerült minden anarchiát és ösztönösséget kiküszöbölnünk, de jobb a helyzet, mint volt. A termékeknek gyakran a piacon kell igazolniuk, hogy társadalmi szükségletet elégítenek ki és milyen mértékben és az egyéni munka általában nem közvetlenül része a társadalmi összmunának. Mindez azonban szükségszerű velejárója társadalmunk jelenlegi fejlettségének.

Láttuk, milyen jelentős sikereket értünk el a termelőerők fejlesztésében és a társadalmi jólét emelésében. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy például a korábban említett hiányosságok egy részének felszámolásáért évek óta hasztalan küszködünk. Még nem minden termelés szolgálja legésszerűbben a társadalmi szükségletek kielégítését. Sokszor érvényesül a gazdálkodásban általában a társadalomban ösztönösség, a társadalmi munkaidő és javak elpocsékolása, rossz hasznosítása. Más szóval: társadalmi-gazdasági fejlettségünk adott fokán, *beleértve tudományos fejlettségünket*, még nem tudjuk a szocialista társadalom rendelkezésére álló termelőerőket a legeredményesebben kihasználni, a társadalmi fejlődés szolgálatába állítani. Nagy sikerekkel büszkélkedhetünk, de a szocialista termelési rendszerünkben adódó fölényt még nem tudjuk teljes meggyőző erővel bizonyítani.

4.

Abból indultunk ki, hogy a társadalom mozgástörvényei kutatásának a tények alapos tanulmányozására kell támaszkodnia. A tények pedig oda vezettek, hogy *nem tudjuk szocialista társadalmunk termelőerőit igazán eredményesen kihasználni*. Hol van a hiba és *mit tehetnek a társadalomtudományok* a hiba elhárításáért? Megpróbálunk először az első, azután a második kérdésre válaszolni.

Hol van a hiba? Mindazokban a körülményekben, tényezőkben, amelyek így vagy úgy gátat emelhetnek fejlődésünk amúgy sem sima útjába. Nincs egyenletes és problémamentes fejlődés. Minden fejlődés ellentmondások ütközésének, feloldásának, új ellentmondások keletkezésének útján megy végbe. Mindezekből a mozzanatokból fakadhatnak a fejlődést nehezítő akadályok. Ilyeneknek persze se szeri se száma. Itt csak néhányat sorolunk fel a fontosabbak és gyakoribbak közül, és csak a gazdaság területéről, bár akadályok természetesen másutt is fellépnek.

Nehézségeket okozhat *különböző érdekek ütközése* és az a tény, hogy ebből az ütközésből nem feltétlenül az osztálytársadalmi érdek kerül ki győztesen. Nem osztályérdekek ütközésére gondolunk, bár ilyenek előfordulását sem lehet teljesen kizárni. De gyakoriak az ütközések például a beruházási kérdésekben, akár arról van szó, hogy a társadalom által megvalósítható beruházásokból ki mennyit kapjon, akár arról, hogy egy adott területre előírányzott beruházásokból ki hogyan részesüljön. Nem valami társadalomellenes ártó szándékról van szó, inkább arról, hogy a beruházásért harcoló mindegyik félnek az a meggyőződése, hogy ő képviseli leghívebben az osztálytársadalmi érdeket. Sokszor igen nehéz helyes döntést hozni, a helytelen pedig nagy kárt okozhat. Nagy kárt okoz az is, ha a vetélkedő felek nyomására végül is nagyobb beruházási összeget osztanak el, mint ami a társadalomnak összesen rendelkezésére áll. — Természetesen sok másfajta érdekösszeütközés is előfordul. Jelentős társadalmi veszteség származhat például az ága-

zati irányító szervek vélt vagy tényleges és a vállalatok vélt vagy tényleges érdeke ütközéséből.

Gyakran akadályozza a kívánatos irányú fejlődést az adott, nem kedvező, de nehezen változtatható *termelési struktúra*, mégpedig akár vállalati, akár iparági, akár – az előzőekből adódó – népgazdasági termelési struktúra. Lehet, hogy a ma kedvezőtlen vállalati vagy iparági termelési struktúra korábban kedvező volt, de a korábban kedvelt termékek időközben elavultak s már nehezen értékesíthetők, vagy új gépekkel, új termelési eljárásokkal a termékek sokkal olcsóbban előállíthatók. Új termékekre, új gépekre, új termelési eljárásokra esetleg egészen új üzemekre lenne szükség. Dehát először is ehhez anyagi eszközök, esetleg igen jelentékenyek kellene és azok hiányozhatnak. Másodsor: lehet, hogy a termelés átállításához szakmunkásokra és szakemberekre lenne szükség és azok is hiányozhatnak. Harmadszor: nehézségek mutatkozhatnak a nyersanyagellátásban. Negyedszer: igen nagy problémát jelenthet azoknak a munkásoknak a megfelelő elhelyezése, akik nem tudnak átállni az újfajta termelésre, vagy feleslegessé válnak, mert az új módszer mellett kevesebb munkásra van szükség. Még sok más gond is hozzájárulhat ahhoz, hogy nehezzé váljon a döntés és megmaradjanak a régi struktúra mellett, bele- nyugodva annak minden hátrányába.

Évtizedek óta hangsúlyozzuk, hogy legfőbb társadalmi-gazdasági célunk a munka termelékenységének emelése s ennek meggyorsítása céljából mindent meg kell tennünk a *műszaki fejlesztés* elősegítésére. De hiába igyekeztünk mindent megtenni, a siker elmaradt. Nem mintha az évek folyamán nem haladtunk volna előre a műszaki fejlesztésben, de az eredmények messze elmaradtak céljainktól és várakozásainktól. Hosszú időn át nem sikerült legyőznünk a műszakiak ellenállását a licencvásárlással szemben, nem sikerült meggyőzni őket arról, hogy népgazdaságunknak az az érdeke: ne pazaroljuk a rendelkezésünkre álló szellemi erőt annak feltalálására, amit mások külföldön már feltaláltak, hanem fordítsuk ezt az erőt a találmányok fejlesztésére, tökéletesítésére. Igaz, hogy meggyőző erőnket ellensúlyozta a siker esetén az „újért” várható aránylag igen gazdag anyagi és nem elhanyagolható erkölcsi ösztönzés, melyet nem csökkentett az a tény, hogy az „új” nemzetközi méretben valójában nem is volt már olyan új. Egyéb nem túl szerencsés intézkedéseink és más intézkedések hiánya is hozzájárult műszaki fejlődésünk viszonylagos lassúságához. Ismételten meghirdettük például, hogy a műszaki fejlesztésben és az ahhoz szükséges tudományos kutatásban csak akkor érhetünk el komoly eredményt, ha viszonylag nem nagy számú tudományos és műszaki fejlesztésre alkalmas erőnket nem forgácsoljuk szét, hanem kevés és sikert ígérő célra *koncentráljuk*. Ezt nem valósítottuk meg.

Egész gazdasági gépezetünkre bizonyos *lassúság és merevség* jellemző. Sem a nemzetközi piac, sem a hazai társadalmi szükségletek változásaihoz nem tudunk kellő gyorsasággal alkalmazkodni s erre esetenként súlyosan ráfizetünk. A termelőerők gyors fejlődése gyors fejlődést és alkalmazkodást követel a termelési viszonyoktól. Ha ez nem következik be, akkor a követelményeknek többé nem megfelelő gazdasági szabályozók vagy szervezeti formák, alá- és fölérendeltségi viszonyok, a centralizáció vagy decentralizáció súlyosan akadályozhatják a fejlődést. Hasonlóképpen fékez az a körülmény, hogy adott áraink sokszori javítás után gyakran még ma sem orientálják a termelőket vagy hamisan orientálják őket arról, hogy mi előnyös a népgazdaságnak. Ehhez az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy egész árrendszerünk sokrétű és bonyolult kapcsolatai a bér- és jövedelem-

rendszerrel és a mezőgazdasági kistermelőkkel roppant kényessé vagy nehezen megoldhatóvá teszi a széles körű árrendezést.

Számtalan fejlődésünket fékező, lassító vagy akár megakasztó hatás érheti társadalmunkat, népgazdaságunkat külföldről, a nemzetközi politika és gazdaság szín- és küzdőteréről.

Néhány éve különösen sok szó esik az energiahordozó és nyersanyagárak hirtelen és erőteljes emelkedéséről, az ezek következtében számunkra igen kedvezőtlenül alakult nemzetközi cserearányokról, melyek elvitték nemzeti jövedelmünk növekményének nagy részét. Nem ennyire húsbavágóak, de azért érzékenyen érintenek bennünket a tőkésországok ellenünk irányuló gazdasági diszkriminációs intézkedései, például három év előtt a Közös Piacra irányuló húskivitelünk letiltása. Általában kedvezően hat fejlődésünkre a nemzetközi politikai élet enyhülése, mert megkönnyíti az előnyös kapcsolatokat a külfölddel, viszont akadályozza fejlődésünket, ha az enyhülést megkeményedés váltja fel. Nagyon nem közömbös számunkra az Amerikai Egyesült Államok által kezdeményezett fegyverkezési hajszája: előbb-utóbb legmegalapozottabb életszínvonalemelései terveinket is felboríthatja, ha az Egyesült Államok rátér a B1-es bombázók, a szárnyas rakéták, a neutron bombák tömeges gyártására.

Nem mérhető, de mérhetetlenül kedvező vagy kedvezőtlen hatást gyakorol fejlődésünkre a *társadalmi tudat*. Szocialista brigádmozgalmunk ma már dolgozóink millióit éri el és fejlődésünk nagy előrehajtó ereje. De különböző negatív vonásoknak is tömegjellege van társadalmunkban, ha nem is ilyen széles. Van pénzhajhászás és korrupció, opportunizmus és karrierizmus, borralaló rendszer olyan területeken is, ahol azelőtt nem volt, például egészségügyi szolgáltatásoknál és a belkereskedelemben, van a társadalmi vagyon pocskékolása és megdézsmálása, van fegyelméletlenség, lógás, hanyag és kárt okozó munka a munkahelyen és van rendkívül széles mértékben közömbösség és nemtörődomség a közös vagyon iránt. Mindez kiáltóan ellentétes a kommunizmus, a szocializmus eszméivel. „A kommunizmus ott kezdődik – írta Lenin a Nagy Kezdeményezésben – amikor az *egyszerű munkás* önfeláldozóan, nehéz munkával megbirkózva kezd gondoskodni a munka termelékenységének emeléséről, arról, hogy *minden pud gabonát, szenect, vasat* és egyéb terméket megóvjon, bár azokat személyesen nem a dolgozó kapja, nem is »hozzátartozói«, hanem »távol állók«, azaz a társadalom egésze. . .” (Lenin Összes Művei 39. kötet, 21–22. oldal.) Gyakran emlegetik nálunk a szocializmusellenes megnyilvánulásokkal kapcsolatban a kispolgári magatartást, kispolgári nézeteket. Annyiban nem alaptalanul, hogy dolgozóink nagy részének apja vagy nagyapja még paraszti vagy kisiparos, kiskereskedő kispolgár volt, a dolgozókra tehát ragadhatott a családban kispolgári felfogás. De a szocializmussal ellenséges osztályálláspontok tükröződései is messze túléltek az antagonisztikus osztályellentétek anyagi bázisát, újabb és újabb erőt merítve a társadalmunkban előforduló visszasságokból, ellentmondásokból és a kapitalista külvilág befolyásából is. Ne felejtsük el, hogy a társadalmi tudat átalakulása sokkal hosszadalmasabb, ellentmondásosabb folyamat, mint a társadalmi tudatot végül is formáló társadalmi lét átalakulása s hogy egyelőre, szocializmusunk mai fejlettségi fokán még a társadalmi létben is sok a nem szocialista jelenség. Ám a társadalmi létben napról napra sokasodnak, erősödnek, szilárdulnak a jellegzetesen szocialista vonások, egyre bővül és az emberek életét egyre inkább áthatja a szocialista demokrácia, ezek nyomában fokozatosan szocialistává fordul a társadalmi tudat is. Annál gyorsabban, mennél határozottabban lép fel a

társadalomnak már szocialista módon élő és gondolkozó része az ellenséges és káros nézetek és magatartás ellen.

Miután az első kérdésre, arra, hogy hol van a hiba, nagy vonásokban igyekeztünk felelni, megpróbálunk válaszolni a másik kérdésre is: *mit tehetnek a társadalomtudományok a hiba elhárításáért?*

Nyolc évvel ezelőtt jelentek meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelvei. Ezek egyik megállapítása szerint hazánk társadalomtudományi bázisa „alkalmas arra, hogy a szocializmus építésének hazai és nemzetközi tapasztalatait elméletileg általánosítsa, segítséget nyújtson a pártnak szocialista fejlődésünk további feladatainak és azok megvalósítási módjainak kijelölésében”. (Az MSZMP Központi Bizottsága Tudománypolitikai Irányelvei, Budapest, 1969. 43. old.) Ha végiggondoljuk az imént felsorolt, fejlődésünket gátló, fékező, akadályozó körülményeket, tényezőket, megértjük, hogy mire képesek a társadalomtudományok és mire nem képesek fejlődésünk szolgálatában. Vegyük például a beruházások kérdésében gyakran felbukkanó érdekösszeütközéseket. A társadalomtudományok nem tudnak hatalmi szóval belenyúlni, döntéssel véget vetni a vitának, de több társadalomtudomány együtt, egyes műszaki tudományok bevonásával meg tudják állapítani, hogy a társadalmi munkaerő és a társadalmi szükséglet összehangolása milyen beruházásokat tesz indokolttá s hogy a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erők, a hazai és nemzetközi politikai és gazdasági helyzet, az adott műszaki színvonal és annak várható fejlődése, az adott árviszonyok és azok várható változásai, az adott piaci helyzet és annak várható alakulása, továbbá néhány más szempont figyelembevételével a beruházások fontosságának, illetve megvalósításának milyen sorrendje javasolható. Hasonlóképpen a termelési struktúra körüli vitákban nem tudnak sem a társadalomtudományok, sem a tudományok általában dönteni arról, hogy egy üzemet be kell-e zárni, egy cikk termelését be kell-e szüntetni. De több tudománnyal együttműködve objektív képet tudnak adni arról, hogy különböző megoldások milyen előnyökkel és hátrányokkal járnak, milyen problémákat vetnek fel és azok megoldhatók-e és hogyan. Nagyjából hasonló a helyzet különböző más, fejlődésünket hátráltató körülmények esetében is. Azt hisszük, hogy ilyen tevékenységünkkel a társadalomtudományok valóban hathatós segítséget nyújthatnak a párt és állami vezetésnek. De miért szorítkoznak a nehézségekkel, a fejlődésünket fékező tényezőkkel kapcsolatos körülmények feltárására? Alapfeladatuk a társadalmi mozgások összefüggéseinek, törvényszerűségeinek, törvényeinek kutatása, megismerése. Ezek az ismeretek feltételei is a megfelelő döntések hozatalának, kritériumai is annak, hogy a hozott döntések megfelelőek-e. Mindenképp lényegesen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az emberek valóban hozzáértéssel irányíthassák sorsukat. Tudnunk kell, hogy egyetlen fontos összefüggés figyelmen kívül hagyása meghiúsíthatja a döntéstől várt eredményt.

De a társadalomtudományok nemcsak a jelen kérdéseivel, összefüggéseivel foglalkoznak, nemcsak az éppen napirenden lévő döntésekhez tudnak segítséget nyújtani. A mozgások belső összefüggéseinek, törvényszerűségeinek beható tanulmányozásából *fejlődési tendenciáik* is kibontakoznak. Fény derül arra, hogy a különböző, részben egymás mellett fejlődő, részben egymást keresztező tendenciákat fejlődésükben mi mozditja elő, mi veti vissza. Így a társadalomtudományok bizonyos fokig bevilágítanak a jövőbe, utat mutatnak és a tendenciák érvényesülése mellett és ellen ható erők felmutatásával esetleges *választási lehetőségeket* nyújtanak.

Választási lehetőségek, alternatívák kidolgozása fontos és mindmáig elég elhanyagolt feladata a társadalomtudományoknak. Igaz, hogy alternatívák kidolgozása sokszor, így különösen népgazdasági tervek esetében nagyon sok munkát követel, még akkor is, ha az alternatívák csupán a népgazdasági terv egyes részterületeire vonatkoznak. De alternatívák nélkül különösen egy népgazdasági terv azt a fatalista felfogást sugallja és terjeszti, hogy ezt így és csak így lehet és kell csinálni. Ha utána a gyakorlat azt bizonyítja, hogy lehet másképp is, – nos, akkor a tervet nem száz, hanem valami más százalékra teljesítettük. Ha népgazdasági tervet alternatíva nélkül terjesztenek elő döntésre, az azt jelenti, hogy a tervet el kell fogadni, mert elvetése esetén már nincs idő egy másik terv kidolgozására.

Többször említettük e fejtegetések folyamán, hogy *a társadalomtudományok más tudományokkal együtt* látják el valamely feladatukat. Következik ez abból, hogy a társadalmi mozgások, jelenségek és megfelelően a társadalmi törvények is nagyon sokoldalúan meghatározottak. Ahhoz például, hogy egy nagy beruházásról döntsenek, nem elegendő a műszaki előnyök kimutatása és más műszaki lehetőségekkel való összevetése, nem elegendők a gazdasági számítások, amelyek a beruházás gazdasági előnyeit bizonyítják, szükség van a tervezett beruházás természeti környezetének alapos felmérésére, a munkaerő lehetséges biztosítása feltételeinek megismerésére, a számbajövő vezetők képességeinek tisztázására, esetleg különböző egyéb, köztük szociológiai és pszichológiai vizsgálatokra is. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a társadalmi fejlődésünket érintő minden fontos kérdés tudományos vizsgálata *társadalomtudományok, műszaki tudományok és természettudományok szoros együttműködését* követeli meg.

Társadalmi törvények érvényesülését lehet gyorsítani és lassítani. Tőkésországokban ez elsősorban a munkásosztálynak felszabadulásáért, az uralkodó osztályoknak a kizsákmányolás és elnyomás fenntartásáért folyó harcában nyilvánul meg. Szocialista társadalmunkban nincsenek kizsákmányolt és elnyomott osztályok, de nálunk is akadhatnak erők, melyek valamely önmagát túlélő társadalmi jelenség, szervezet, szabályozás stb. fenntartásához ragaszkodnak. *A társadalomtudományok legnemesebb feladatai* közé tartozik, hogy a haladó, az új eszme igazát bizonyítsák, s így annak érvényesülését elősegítsék.

5.

A fejlett szocializmus korszaka, melyben élünk, hazánkban, de több más szocialista országban is *a társadalomtudományok fellendülésének* korszaka. Nem valami véletlen történelmi egybeesésről van szó, hanem arról, hogy ez a történelmi fejlődési szakasz megköveteli társadalomtudományaink jelentős fejlődését. Egyrészt az elmúlt évtizedek változásainak következtében a korábbinál sokkal összetettebb, bonyolultabb, nehezebben áttekinthetővé vált országunk gazdasági, kulturális, társadalmi szerkezete. Vezetése, irányítása, vagy akár csak a közéletben való aktív részvétel is egyre több társadalmi ismeretet követel. Másrészt társadalmunknak, amint előrehaladunk a szocializmus építésében a kommunizmus felé, egyre magasabb követelményeket kell maga elé állítani a gazdasági, a kulturális, a politikai építés terén és ezeknek a követelményeknek teljesítéséhez társadalmunk összefüggéseinek, törvényeinek mind alaposabb, sokoldalúbb, tudományos ismerete szükséges.

Társadalomtudományaink fontos feladata annak megállapítása, hogy körülbelül *hol tartunk fejlődésünkben*. Ennek ismerete bizonyos alapot nyújt annak mérlegeléséhez, hogy mit tekintünk sürgetőbb, mit kevésbé sürgető teendőinknek. Tájékozódásunkat megnehezíti, hogy a fejlett szocializmus építésében még érvényesülnek olyan törvények, törvényszerűségek, melyeknek uralkodó szerepük van az átmenet korszakában és már fellépnek olyan törvények is, melyek a kommunizmusban fognak teljes mértékben érvényesülni. Valamelyes bonyodalmat okoz a szocialista fejlődési szakasz egyelőre ismeretlen, de feltehetően elég hosszú időtartama. A Szovjetunióban az átmenet szakasza mintegy húsz évig tartott, a szocializmusé idestova negyven éve tart. Nálunk az átmenet megközelítőleg másfél évtizedet vett igénybe s annyit tudunk, hogy akármilyen derűlátóan ítéljük is meg mai fejlettségünket, még nagyon távol vagyunk attól, hogy áttérhessünk a szükségletek szerinti elosztásra, hogy teljesen eltűnjenek az osztálykülönbségek, hogy megszűnjön a falu és a város, a szellemi és fizikai dolgozók közötti lényeges különbség, hogy a munka már ne kényszer, hanem maga legyen a legfőbb életszükséglet, egy szóval: hogy itt legyen a kommunizmus.

Éppen a körülmények, tehát a szocializmus korszakának viszonylag hosszú időtartama, vezet arra a kérdésre, nem lehet-e fejlődésünk jelenlegi szakaszának, a fejlett szocializmus építésének más fejlesztési célja is, mint a kommunizmus felső szakaszának. Természetesen nem lehet azzal ellentétes vagy attól eltérő irányba vezető célja. De van olyan közbenső célja, amely a felső szakasz irányába mutat, viszont nem jelenti annak elérését. Ilyen célként a fejlett szocializmust építő minden országban egyöntetűen jelentkezik az az irányzat, hogy a társadalom minden tagja számára egyenlő lehetőséget kell biztosítani képességei sokoldalú kibontakoztatására. Ez még nem jelenti a kommunizmus imént felsorolt jellegzetes vonásainak elérését, de lényeges haladást jelent felénk. Bár elérését ugyanúgy nem lehet pontosan meghatározni, ahogy az első szakaszon belül nem lehetett a szocializmus alapjainak lerakását egy adott időpontra rögzíteni, mégis inkább ad lehetőséget arra, hogy felmérjük, mekkora utat tettünk meg és mennyi van még hátra, mintha csak a még nagyon távoli céltől elvlasztó távolságot próbáljuk meg gyarló eszközeinkkel felmérni.

Bizonyos eligazítást arra nézve is ad ennek a közbenső célnak a megjelölése, hogy milyen utakon közelítsünk távlati céljaink felé. Nem csökkentve erőfeszítéseinket a munka szerinti elosztás következetes megvalósítására, a közbenső cél arra figyelmeztet, hogy távlatilag ne hanyagoljuk el a közbenső célnak is megfelelő kommunista elosztási elv meglévő csiráit. Kissé más képet nyerünk a társadalmi szükségletek távlati alakulásáról is a közbenső cél figyelembevételével, mintha csak a mai társadalmi szükségletekből indulunk ki. Ebből természetesen társadalmunk jövőbeli kívánatos termelési szerkezetére vonatkozóan is levonhatunk bizonyos következtetéseket, bár pillanatnyilag ezek még nem nagy súllyal esnek a latba termelési szerkezetünk alakításánál.

Helyes figyelembe vennünk a közbenső célt területi fejlesztési terveink alakításánál. Ma általában még nagyon különböző fejlődési lehetőségek tárulnak fel valaki előtt, aki egy eldugott vidéki tanyán és az előtt, aki egy kulturális központot képező városban született és nő fel. Területi fejlesztési terveink ugyan ma is a fejlettségi színvonalak kiegyenlítését célozzák, de a közbenső cél szem előtt tartása mégis módosítást tesz szükségessé a tervekben. Ugyanez vonatkozik oktatásunk távlati alakítására is. Ennél is fontosabb, hogy érvényesítsük a közbenső célból levonható következtetéseket társadalmi

feladataink rangsorolásánál, a társadalmi prioritások megállapításánál. Egyenlő lehetőségeket a képességek sokoldalú kibontakoztatására csak úgy tudunk biztosítani társadalmunk minden tagja számára, ha egyenlő tanulási lehetőségeket és egyenlő egészségügyi feltételeket is biztosítunk számukra. Ehhez viszont az eddiginél is erőteljesebben kell fejlesztenünk oktatásügyünket és egészségügyünket. Jelentősen fokozni kell az oktatók és az egészségügyi anyagi és erkölcsi elismerését, ha ennek a két roppant fontos társadalmi feladatnak az elvégzését a legrátermettebb, foglalkozásukat hivatásnak érző emberekre akarjuk bízni.

A fejlett szocializmus törvényeinek kutatásánál nem szabad megfejtkeznünk arról, hogy nem egyedül élünk a világban. Idéztük pártunk Központi Bizottságának Tudománypolitikai Irányelveiből, hogy a társadalomtudományoknak a szocializmus építésének hazai és nemzetközi tapasztalatait kell elméletileg általánosítaniuk. De ez még csak közvetlen környezetünk és a KGST országok együttes népessége is csak egy tizede a föld lakosságának. Ennél sokkal nagyobb a szocialista tábor. De nyilván nem lehet figyelmen kívül hagyni az emberiségnek a szocialista táboron kívüli részét sem, a gazdasági, politikai, kulturális fejlettség nagyon különböző fokán álló nemzetekkel és államokkal, nemzeti és osztályellentéteikkel, nemzeti és osztályharcaikkal, törzsi, nemzetiségi, vallási különbözőségeikkel, ellentéteikkel és összeütközéseikkel.

Legérezhetőbben és legközvetlenebbül az érint bennünket, hogy a hatalmas szocialista táborral egy ugyancsak hatalmas imperialista tábor áll szemben. Más vonatkozásban már utaltunk is rá, hogy ez milyen terheket és fenyegetéseket jelent és jelenthet számunkra. Nem beszéltünk azonban még arról, hogy amíg imperialista környezet van, addig egyfelől éles gazdasági, politikai és ideológiai verseny folyik a két rendszer között, másfelől éles osztályharc folyik közöttük és addig a szocialista országoknak szükségük van erős hadseregekre, erőszakszervezetekre.

De nemcsak szocializmus és imperializmus van a világon. A népek nagy többségét az úgynevezett harmadik világ alkotja, azok az országok, melyeket – nem nagyon találóan, de ma már általánosan – fejlődő országoknak hívunk. Van közöttük néhány gazdag olajtermelő ország, de többségük gazdaságilag elmaradott, bár a fejlettség nagyon különböző fokán. Van közöttük néhány szocialista ország is, sőt a világ legnépesebb szocialista országa, Kína is ide tartozik. Többségük viszonylag nemrég még valamely imperialista ország gyarmata volt, s bár politikailag függetlenné vált, gazdaságilag még nem tudta függetlenségét megszilárdítani. Egy részük a föld legszegényebb országai közé tartozik, nyomorban, tudatlanságban, az éhhalál küszöbén él. De az egyes országok közötti nagy fejlettségi különbségek ellenére, a néhány gazdag kivételtől eltekintve, valamennyien szegények a gazdaságilag fejlett országokhoz képest.

Ezeknek a szegény és legszegényebb népeknek százmilliói sokat fejlődtek az utolsó egy-két évtized folyamán. A korábban öntudatlanok nagy része öntudatra ébredt s bár sok tekintetben nemcsak különbségek, de éles ellentétek is vannak közöttük, közös gazdasági szervezetet is hoztak létre. S ma a gazdaságilag elmaradott országok százmilliói ott dörömbölnek a fejlett országok kapuin és számukra kedvezőbb új világgazdasági rendet követelnek. Követeléseik között vannak vitathatók, helytelenek, egymásnak is ellentmondók, de e követelések magva egy vitathatatlan tény: a vagyonok és jövedelmek elosztása a földön, az imperializmus hosszú uralmának örökségéért kétségbeejtően,

felhőborítóan, elviselhetetlenül igazságtalan. Tízmilliók jólétben élnek, százmilliók nyomorognak és éheznek.

Ezen változtatni kell. De hogyan? A megoldás még akkor sem lenne egyszerű, ha a világ minden országa már szocialista volna. Akkor azonban mégis meg lenne a remény arra, hogy ha egy asztalhoz ülnek a népek megbízott képviselői, meg tudnak egyezni egymással a teendőkről. Nincs ilyen remény ma, amikor az imperialista hatalmak is ott ülnek a tárgyalóasztalnál, azok, amelyek a mai helyzetnek haszonélvezői, amelyek ma is százfélé módon zsákmányolják ki a volt gyarmati népeket, amelyek számára a világ megosztottsága és az erre támaszkodó fegyverkezés a legkitűnőbb üzlet.

Engels az Anti-Dühringben kifejtette, hogy a társadalom osztályokra tagozódásának volt bizonyos történelmi jogosultsága, amíg a társadalmi ösztönök hozadéka alig haladta meg azt, ami mindenki szűkösségéhez kellett. A modern termelőerők minden korábbi elképzelést felülmúló kibontakozása ezt a helyzetet megszüntette. A társadalmi termelés a társadalom minden tagjának olyan megélhetést tud biztosítani, amely anyagilag kielégítő és egyre bőségesebb, emellett biztosítja testi és szellemi képességei teljesen szabad kiművelését és gyakorlását. Ez a lehetőség most először van meg, de *megvan*.

Azóta a termelőerők fejlődése további, száz éve még nem sejtett csúcspontokért el. Az ember eljutott a holdra. De megsaporodott az emberiség is. Létszáma annak idején egy milliárd körül volt, most négy milliárd. Nagy részük emberhez nem méltó életet él, egy részük az éhhalál küszöbén. A termelőerők fejlettsége valóban mindenki számára lehetővé tenné a bőséges ellátást és képességei sokoldalú kifejlesztését, de ehhez az egész világot a gazdasági fejlettség olyan fokára kellene emelni, amilyeneken ma a gazdaságilag legfejlettebb országok vannak. Ez pedig száz- és ezer milliók olyan gigászi munkáját, a termelésnek, az építésnek, a közműveltség emelésének, a szervezésnek olyan méretű fejlesztését követelné meg, amihez ha azonnal hozzákezdünk, bár erre belátható időn belül semmilyen remény sincs, mai elképzeléseink szerint száz év is kevés volna.

Olyan feladat előtt állunk, melynek megoldását ma még körvonalaiiban sem látjuk. Nem lenne reális arra az álláspontra helyezkedni, hogy várjuk meg, míg a világ szocialista lesz s akkor majd rendbe hozzuk a dolgokat. Az imperializmus ma még erős, a szocializmus erői megosztottak, az elmaradott népek pedig követelik jogaikat. Meg kell találnunk a megoldás olyan módját, amely ha nem is ideális egyikük számára sem, de mégis mindük számára elfogadható. Ehhez a különböző társadalmi berendezésű, különböző nagyságú, gazdaságilag különböző mértékben fejlett és gazdag országoknak persze különböző módon és mértékben kell hozzájárulniuk. Döntő fontosságú maguknak a fejlődő országoknak a hozzájárulása, az, hogy mit és mennyit tudnak saját magukon változtatni, különösen azok, amelyekben a vagyon- és jövedelemmegoszlás nem kevésbé igazságtalan, mint a leggazdagabb és legszegényebb országok között. Sok függ az imperialista országoktól. Ők ugyan haszonélvezői is a helyzetnek, de vezetőik tudják, hogy százmilliók nyomása olyan erő, mely összeroppanthat egy birodalmat is. Ők is érdekeltek tehát abban, hogy valamilyen megoldást találjunk és a megoldást meg fogjuk találni. Ennek a megoldásnak keresésében *össze kell fogni különböző országok társadalomtudósainak, mindenekelőtt a szocialista országok társadalomtudósainak*. Nagyobb és nemesebb feladat ma nem állítható a társadalomtudományok elé.

Nemzetközi együttműködésre a társadalomtudósok és különösen a szocialista országok társadalomtudósai között már eddig is sok bátorító jó példa van. Közgazdászok és történészek, jogászok és irodalomtudósok és még számos más társadalomtudomány képviselői gyümölcsözően működnek együtt saját tudományuk problémáinak megoldásán. Nem alakult még ennyire kielégítően a komplex társadalomtudományos együttműködés, bár vannak már biztató kezdetei több társadalomtudomány és részben még más tudományágak közös problémáinak közös kutatásaira. A fejlődés kötelezően ebbe az irányba mutat, mert *a társadalom jelenségei, mozgásai, összefüggései nincsenek egymástól tudományágak szerint szétválasztva.*

Fejlődik a nemzetközi tudományos együttműködés a szocialista és nem szocialista országok tudósai, köztük társadalomtudósai között is. Ez is természetes, mert a gazdaság és a kultúra fejlődésével az országok egyre sokoldalúbb kapcsolatba kerülnek egymással és különösen gazdasági, de tudományos téren is mind több olyan feladatot kell megoldaniuk, amely több ország együttes részvételét teszi kívánatossá, mégpedig sokszor szocialista és tőkésországok együttműködését. Gondoljunk például az országok energiával és energiahordozókkal való ellátására, a folyók és óceánok tisztaságának megvédésére, az úrkutatásra, a sugárveszély elleni védekezésre. Ezeknek a közösen megoldandó feladatoknak a száma egyre gyarapodik. A társadalmak fejlődése, nemcsak a szocialista társadalmaké, nem áll meg és *a társadalomtudományok fejlődésének lépést kell tartani a fejlődéssel.* Innen származnak egyre újabb kérdések és megoldandó kutatási feladatok a társadalomtudományok számára.

6.

„A marxista-leninista társadalomtudományok egyik legfontosabb kérdése a politika és a tudomány viszonyának megítélése, illetőleg az ebből levont gyakorlati következtetések érvényre juttatása” – állapítják meg a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának már említett Tudománypolitikai Irányelvei. Hozzáteszik: „a marxista-leninista politika és a társadalomtudományok kapcsolatát alapvetően egységük, kölcsönhatásuk jellemzi”. (A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudománypolitikai Irányelvei, Budapest, 1969., 55. old.)

Úgy tűnik nekünk, hogy ez az utóbbi megállapítás tartalmát, irányát tekintve meggyőzően igaz, de mégis inkább kívánságot, követelményt fejez ki, azt aminek lennie kellene, semmint azt, ami van. Tény, hogy tudományos és politikai körökben egyaránt meglehetősen elterjedt két másfajta felfogás a tudomány és a politika kapcsolatáról, egymáshoz való viszonyukról. Az egyik szerint a tudománynak, az elméletnek az a feladata, hogy különböző jelenségeket, folyamatokat vizsgáljon, elemezzen és kutatásainak eredményét közölje a nyilvánossággal, vagy ha helyesebbnek ítéli, azokkal, akiket erre illetékesnek tart. A politikai vezetés ezeket az eredményeket megismeri, mérlegeli és ha olyasmit talál bennük, ami hasznosnak látszik, azt alkalmazza. A másik felfogás szerint a politikai vezetés leszűri tapasztalataiból, hogy milyen gyakorlati vagy elméleti, gazdasági vagy szervezési vagy egyéb problémák szorulnak tudományos kutatásra, feladja a leckét az illetékes tudománynak s az után elvégzi a kutatást és szállítja a kutatási eredményeket a megrendelőnek, a politikai vezetésnek.

Nyilvánvalóan egyik felfogás sem felel meg a Tudománypolitikai Irányelvek általunk helyesnek tartott követelményének. De ezek a felfogások mégis léteznek, mutatván, hogy tudomány és politika mai viszonya nem teljesen kielégítő. Nincs ugyan semmiféle ellentét politika és tudomány, vagy éppen politika és társadalomtudományok között, de azért politika és tudomány teljes egysége sem jellemzi a helyzetet. Inkább azt mondhatnánk, hogy ma tudomány és politika mint két kifejlett szervezet, nem egyenrangú, mert a politika elsőbbsége nyilvánvaló – kissé idegenül áll egymás mellett.

Társadalmunk politikai vezetésének, irányításának megvannak a szervezetei. Együtt: szervezetrendszer, hierarchia, egymás fölé- alá-, mellérendelt részekkel. Ezek közül a részek közül néhánynak – pl. egyes pártszervezeteknek, egyes minisztériumoknak, egyes tanácsi szerveknek van kapcsolatuk egyes tudományos szervekkel, egyes vezetőknek szoros, elmélyült, sokoldalú kapcsolataik vannak egyes tudósokkal, de a politikai rendszer kapcsolatai a tudománnyal általában nem elég intenzívek, nem elég rendszeresek és nem elég hatékonyak.

Megvannak a maga szervezetei, fellelvárai a tudománynak is: a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, a kutatóintézetek, egyes állami szervek (Központi Statisztikai Hivatal, Országos Tervhivatal, minisztériumok) tudományos intézetei, részlegei – a tudományos kutatás ezek kereteiben folyik. A tudományos szervezetek is hierarchiát, pontosabban hierarchiákat alkotnak, alá-, fölé-, mellérendeltségi viszonyokkal.

A társadalomtudományok képviselői nagy többségükben távol állnak a politika időszerű kérdéseitől, nem tudják és nem tudhatják, hogy mivel járulhatnak hozzá a politikai kérdések és feladatok megoldásához. A kutatások javarészt nem a politika és a gyakorlat számára legfontosabb kérdésekre irányulnak, nem adnak választ a gyakorlat kérdéseire, elmaradnak a gyakorlat követelményeitől. Eredményeik nagy része közvetlenül nem hasznosítható a politikában vagy a gyakorlatban, ha vannak ilyenek, azokat a politikai vezetők esetleg nem is ismerik, ha ismerik őket, ezt nehezen tudják saját apparátusukra átvinni.

Abban, hogy mindez így van, nemcsak a társadalomtudományok vétkesek. Igaz, hogy a politikai vezetés sokat tett és tesz a tudományok, köztük a társadalomtudományok fejlődésének előmozdításáért. Kétségtelen, hogy a társadalomtudományi kutatás feltételei országunkban igen kedvezők. Tudománypolitikai irányelveink szerint: „A párt a társadalomtudományokban is biztosítja az alkotó kutatómunka szabadságát. Nincsenek tiltott témák és előírt következtetések.” (Tudománypolitikai Irányelvek, Bp., 1969. 56–57. o.) Biztosítottak a kutatás anyagi feltételei és nagyszámú társadalomtudományi folyóirat, több kiadóvállalat gondoskodik a publikációs lehetőségekről.

Mehet-e a politika tovább a társadalomtudományok támogatásában? A támogatásban nem, de az egység megteremtésében igen. Szocialista társadalmunkban a vezetésnek tudományosan megalapozottnak *kell* lennie. Ehhez a politikának – elsőbbsége jogán – integrálnia kell a tudományt. Csak tudományos alapon lehet helyesen kijelölni a társadalmi célokat, tehát a célok megfogalmazásába is be kell vonni a tudományt. Ki kell alakítani azt a mechanizmust, amely a politika és a tudomány közötti állandó vérkeringést biztosítja.

Hogyan lehet ezt a mechanizmust kialakítani, hogyan azt biztosítani, hogy politika és tudomány – a politika elsőbbsége mellett – valóban egy egységet alkosson? Egyes politikusok, egyes tudósok jó kapcsolatai révén politika és tudomány egységbe olvasztása

aligha oldható meg. De már többször létrejött olyan kapcsolat a politika és a társadalomtudományok képviselői között, mely közeljárt ennek az egységnek megvalósításához. Így például 1965–1966-ban, gazdaságirányítási reformunk előkészítése során példás együttműködés alakult ki a párt politikai bizottságának irányítása mellett vezető pártfunkcionáriusok, tudósok és gyakorlati szakemberek között. Fontos gazdasági, ill. társadalmi intézkedések előkészítésekor más esetekben is erre törekedtünk, mindig jó eredménnyel. Ez azonban nem elég. Lényegében arról van szó, hogy politikai vezetésünknek – a politika elsőbbségének, vezető szerepének megőrzése mellett – nem egy-két konkrét esetre szóló, hanem tartós és egyre szorosabb szövetséget kellene megvalósítania a különböző tudományokkal. Nem egy tudománnyal, hanem társadalomtudományokkal, műszaki tudományokkal, természettudományokkal, mert ezeknek szoros összefonódásban kell dolgozniuk, és csak együtt tudnak igazán hatékonyan hozzájárulni a vezetés tudományos színvonalának emeléséhez. Fejlett szocialista társadalmunk összetettségéből, sokrétűségéből, bonyolultságából következik a társadalmi összefüggések, törvényszerűségek sokfélesége. Feltárni minden fontos összefüggést, ez a tudományok, sokféle tudomány feladata, mert csak ezek ismeretében lehet tudományosan megalapozott politikát csinálni.

A sokféle tudomány között két okból van a *társadalomtudományoknak* a többtől némileg eltérő szerepük. Egyrészt azért, mert alapvetően a társadalomtudományok foglalkoznak azokkal a társadalmi folyamatokkal, amelyeket irányítani kell. Másrészt azért, mert a társadalomtudományok egy részére nagy feladat hárul az ideológiai munka terén, ideológiai életünk elméleti tisztaságának védelmében, a marxizmus bomlasztására irányuló nézetek elleni eszmei-politikai harcban. Utaltunk arra, hogy a társadalmi tudatnak milyen hatalmas befolyása van, kedvező és kedvezőtlen értelemben egyaránt. társadalmunk fejlődésére. Megfelelően nagy a jelentősége a társadalomtudományok tudatformáló, nevelő munkájának.

Politika és tudomány szoros szövetsége elősegíti politikánk eredményességét, de még nem elég a sikerhez. A Magyar Szocialista Munkáspárt politikájának sikerét mindig az biztosította, hogy ez a politika a munkásosztály politikája volt, a nép politikája volt. Erről soha sem szabad megfeledkezni a fontos társadalmi döntéseknél. Minden gondolat akkor válik építő anyagi erővé, ha megragadja a tömegeket. Semmi lényeges nem jöhet létre a tömegek támogatása nélkül. Egyszerű ennek az elvnek igazságát belátni, de nem mindig egyszerű – bár mindig szükséges – olyan politikát, ezen belül olyan gazdaságpolitikát csinálni, mely megragadja, maga mögé állítja a tömegeket. Mindenfajta döntésnél előfordulhat, hogy egy vagy más fontos összefüggést figyelmen kívül hagynak. Így előfordulhat az is, hogy egy döntésnél a gazdasági szempont háttérbe szorítja a politikait. Ekkor persze nem az a feladat, hogy tömegtámogatást szerezzünk a döntésnek, hanem az, hogy az elkövetett hibát a tömegek támogatásával mielőbb felismerjük és kijavítsuk.

De sokkal többről van szó, mint arról, hogy a munkásosztály, a nép megértse a politikai döntések helyességét és támogassa azok megvalósítását. Arra törekszünk, hogy a lakosság egyre nagyobb része fokozódó mértékben *csinálja* a politikát, a gazdaságpolitikát, a várospolitikát, a kultúrpolitikát, a politika minden fajtáját. Tudjuk, hogy ez nem megy sem magától, sem máról holnapra. Ehhez mindenképp a párton belüli demokrácia, a szövetkezeti demokrácia, a munkahelyi demokrácia, a közéleti demokrácia, általában a *szocialista demokrácia* állandó erősítése és gyakorlása kell. Ezen kívül hozzá kitartó, következetes, a politika, az osztályharc, a közélet, a kultúra, az irodalom, a művészet

kérdéseire kiterjedő ideológiai, felvilágosító és agitáló munka, tehát olyan munka, melynek nagy része ugyancsak a *társadalomtudományokra* hárul. E feladatuk elválaszthatatlan a társadalom lényeges összefüggéseinek, az *igazságnak* feltárásától. A társadalomtudományok akkor teljesítik egészen feladatukat, ha nemcsak a politika tudományos megalapozásában, hanem meggyőző felvilágosító munkájukkal hathatósan hozzájárulnak ahhoz is, hogy a munkásság, a nép felsorakozzon a tudományosan megalapozott politika mögé és egyúttal fejlődjön képessége e politika csinálásában.

AZ INFLÁCIÓ ÉS A RECESSZIÓ TŐKÉS ORSZÁGOKBAN, VALAMINT AZ AZOKKAL KAPCSOLATOS JELENSÉGEK, AHOGYAN AZOKAT EGY MÉRNÖK LÁTJA*

HELLER LÁSZLÓ

Azzal kell kezdenem, hogy nem vagyok közgazdász, csak egyszerű mérnök. Ez persze így nem igaz, mert a mérnök – ha tényleg mérnök – közgazdász is kell hogy legyen. Ezt egyébként egyértelműen mutatja a mérnöki munkának az az egyszerű megfogalmazása, mely szerint az nem más, mint egy műszaki feladat gazdaságos megoldása. Az ide kívánczoló szöveg ugyan a „gazdaságos” helyett a „leggazdaságosabb” kifejezést igényelné, de amiért mégsem azt használom, annak oka az, hogy a műszaki feladat megoldásánál a gazdaságosság követelménye mellett még számos másikat (egyszerűség, könnyen kezelhetőség, célszerű felépítés stb.) is figyelembe kell venni és a helyes megoldás valamennyi szempontnak optimális figyelembevételével adódik.

A következőkben azért csak mint kívülről figyelő kíváncsi hozzászólni a jelenleg éppen aktuális közgazdasági jelenségekhez, mint a tőkés országokban mutatkozó recesszió és az azt döntő mértékben befolyásoló infláció. Nem akarok ugyan túlzottan szerénykedni, de az tény, hogyha a közgazdasági alapokkal tisztában is vagyok, közgazdasági műveltségem minden bizonnyal erősen hiányos. Ezért előre is elnézést kérek, ha esetleg valamely tételes közgazdasági alaptézist – ha nem is megdőnteni –, de esetleg felborzolni látszom majd. Az összefüggéseknek mérnöki szemmel való követése lényegében tehát azt jelenti, hogy szemüvegemet a természettudományok képezik, és azokból is elsősorban a hozzám legközelebb álló: a fizika illetve azon belül a termodinamika.

A termodinamikának első főtétele igen egyszerű, érthető és elfogadható is. Azt mondja ki, hogy egy zárt rendszeren belül az energiának különböző formái lehetnek, melyek egymás közt ide-oda alakulhatnak, de az összértékük mindig változatlan marad. Energiát tehát semmiből nem lehet teremteni és megsemmisíteni sem lehet. Egyszerűen fogalmazva úgynevezett első fajta perpetuum mobile-t készíteni nem lehet.

A termodinamika második főtétele már nem egy ilyen „jámbor” törvény. Megköveteli az első főtétele maradéktalan betartását, de azzal egyedül már nem elégszik meg, hanem azon belül bizonyos korlátozásokat ír elő. A természet a folyamatokon belüli változásoknak ugyanis csak bizonyos irányait kedveli és az azokkal ellentétes irányokat kizárja. Így például a hő melegebb helyről magától csak hidegebb helyre áramlik. Az első főtétele minden további nélkül megengedi például, hogy egy hideg folyadékkal telt

*A szerző írásban beküldött hozzászólása *Bognár József* „A világgazdasági korszakváltás és a magyarországi társadalomtudományok feladatai” c. előadásához, amelyet lapunk előző száma (XI. köt. 1–2. sz.) közölt. *Szerk.*

edénybe mártott forró fémdarab akár lejjebb hűljön mint a folyadék hőfoka, ha az ily módon felszabaduló hőmennyiség teljes egészében a folyadékot melegíti. Ha tehát egy $20\text{ }^{\circ}\text{C}$ hőmérsékletű vízzel töltött edénybe $80\text{ }^{\circ}\text{C}$ hőmérsékletű vasdarabot mártok, úgy az első főtételnek semmi kifogása az ellen, hogy a vasdarab akár $5\text{ }^{\circ}\text{C}$ hőmérsékletre lehűljön, ha a víz hőfoka ennek megfelelően felemelkedik. A második főtétel ezt már nem engedi, mert az a törvényszerűség, hogy a hő melegebb helyről magától csak hidegebb helyre áramlik, a hőcserét szükségszerűen megállítja annál a pontnál, amikor a vas és víz hőfoka azonos értéket ér el.

A második főtétel úgy is fogalmazható, hogy a természet magától csak keverni tud. Így például, ha egy edénybe 1000 fehér, egy másikba pedig 1000 fekete golyót helyezünk, majd a két edény tartalmát ide-oda öntözgetéssel keverjük, akkor – rendkívül kis valószínűséggel ugyan – előfordulhat, hogy az egyik edényben időnként eggyel több fehér vagy fekete golyó foglal helyet, de azt az idők végtelenségéig folytatott kevergetéssel (ide-oda öntözgetéssel) sem fogjuk elérni, hogy mind a két edényben csak azonos színű golyók legyenek.

A legsúlyosabb jellegű következményt a tervező mérnök számára a második főtételnek végül az a fogalmazása jelenti, mely szerint míg a mechanikai energia maradéktalanul átalakulhat hővé, addig a hőnek mechanikai energiává való alakulásánál annak csupán egy tört része jelenhet meg mechanikai energia formájában. Ennek a gyakorlati lecsapódása azután az a körülmény, hogy jelenleg még a legjobb hőerőmű termikus hatásfoka sem éri el például a 40 % értéket.

A folyamatoknak a természet által favorizált egyirányú lefolyása (mindig a rendezetből a rendezetlenbe!) matematikailag nem fejezhető ki tehát valamely egyenlőséggel, hanem csak valamely egyenlőtlenséggel. Kell lennie tehát egy olyan jellemző értéknek, mely mindig csak egy irányban változik. Ezt a mindig csak egy irányban változó jellemző értéket a termodinamika a testeknek egy egyszerű állapotjelzőjében az úgynevezett entrópia-értékben szabja meg. Ily módon a második főtétel egy újabb igen egyszerű összefüggéssel fejezhető ki: egy zárt rendszerben lezajló változások során az abban résztvevő közegek entrópia-értékeinek összege mindig növekszik.

Könnyen megállapíthatjuk, hogy a gazdasági jelenségek – ugyanúgy, mint a természetben lejátszódó hőtani folyamatok – bizonyos elkerülhetetlen egyirányúságot, és így az egyensúlyi állapot hiányát mutatják. Ilyen egyensúlyi hiányt mutat például a hosszú lejáratú hitelek nyújtása áruszállítások esetén. Az egyensúlyt itt a „hoci-nesze” lehetőség adná, ami azonban azért nem áll fenn, mivel a vevő az adott esetben nem termel éppen annyi és olyan árut, amely az általa vásárolt áruk értékének tökéletesen megfelelne. A hitel nyújtása teszi lehetővé, hogy a szállító és a vevő termelése között fennálló momentán eltérés (lényegében tehát az egyensúly hiánya) mellett is fenntartható legyen mindkét félnél a folyamatos termelés illetve fogyasztás üteme.

De ugyanilyen egyensúly-hiányt jelentenek az egyes államok költségvetésében gyakorlatilag mindig jelentkező deficitek is. De ugyanígy az egyensúlyi helyzet hiányát mutatja a legegyszerűbb bankügylet is, a betét üzlet. Egy nem túl nagy bank néhány ezer betevője nyugodtan alszik azzal a tudattal, hogy a szóban forgó bankban egy bizonyos pénzüsszeggel rendelkezik. De ha egy reggelen valamennyi betevője a banknak azzal ébredne, hogy látni szeretné a bankban elhelyezett pénzét, úgy egy ilyen egyszerre felmerült kollektív kívánság könnyen azzal az eredménnyel végződhetne, hogy a szóban

forgó bank megbukik. Az egyensúlyi helyzetet itt tehát a betevők kollektív bizalma jelenti, mely ha hirtelen megdől, azzal együtt az egyensúlyi állapot is felbomlik.

Az egyensúlyi helyzetnek a hiánya a gazdasági életben, illetve a gazdasági folyamatoknak annak következtében beálló egyirányú lefolyása – hasonlóképpen mint a termodinamikában – szükségszerűen valamely jellemző értéket kell hogy eredményezzen, mely – az entrópiához hasonlóan – mindig csak egy irányban változik. Aránylag egyszerű megfontolás alapján megállapítható, hogy a gazdasági életben ez az entrópiához hasonlóan állandóan egy irányban változó jellemző érték lényegében a termelési árszint. A termelvények árszintje tehát az, amely lényegében mindig egy irányban változik. Növekszik. (Természetesen az árszint alatt mindig az átlagot értem, mert hiszen amellett, hogy az átlagos árszint állandóan emelkedik, mindig adódhatnak egyes termelvények, melyek ára valamely periódusban, valamely speciális okból éppen csökken. Ez azonban éppen úgy nem befolyásolja az átlag-érték alakulását, mint ahogy a természetben lezajló változásoknál is vannak közegek, melyeknek entrópiája a folyamat során éppen csökken, de a második főtétel azt mondja ki, hogy a rendszerben lévő valamennyi közeg entrópiáinak összértéke az amelyik állandóan növekszik.)

Az árszintnek ez a szerepe (mindenekelőtt a tőkés gazdálkodásban) szükségszerű és egyértelmű. Ha ugyanis a bérek nem emelkednek, akkor a bérből élő nem tudja megvásárolni az új termékeket. Ha viszont növekszenek a bérek, úgy ez természetszerűen növeli az önköltségeket és annak megfelelően szükségszerűen emelkednek az árak.

Persze az árak alakulását a kereslet-kínálat is befolyásolja. Ez a befolyás azonban általában nem döntő az átlagos árszint kialakulására. Egyébként is, általában nem valamely jelentkező igény szabja meg az ajánlatot, hanem ez legtöbbször fordítva történik, amennyiben valamely új termék megjelenése ébreszti fel a fogyasztói igényt. (Persze ha az új termék sikeres, akkor a kezdetben még nem kielégítő kínálat következtében emelkednek az árak eleinte, de később a keresletnek megfelelően növekedő termelés következtében visszaesnek a reális önköltségnek megfelelő szintre. Ez a visszaesés például a zsebszámológépek esetében egy nagyságrendet is meghaladott, mint azt a közelmúltban tapasztalhattuk.)

Ha tehát nem jelennének meg a piacon újabb és újabb cikkek, úgy az infláció sem jelentkezne szükségszerűen. Sokat gondolkoztam azon, hogy miért tűnik a 26 évvel ezelőtti kapott Kossuth-díj 10 000 forintja olyan hatalmas összegnek a mai 10 000 forinthez képest. Ha jelentős is az árszint emelkedésének mértéke az elmúlt 26 évben, ez még semmiképpen sem látszik indokolni azt a hatalmas értékkülönbséget, amit a 26 év előtti 10 000 forint mutat a maival szemben. A magyarázat igen egyszerű. Az 1951 évi 10 000 forint azért volt oly hatalmas összeg, mert nem volt mire elkölteni. Nem volt televízió (még kevésbé színes), nem lehetett autót kapni, nem volt lehetőség családiház építésére, sem külföldi utazásokra, stb. stb. Ugyanígy magyarázható az is, hogy a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején a 3.000 forintban maximált havi fizetés gyakorlatilag ugyancsak fedezett minden akkor egyébként kielégíthető igényt.

Viszont a természetes fejlődés, amely a sok új terméket és lehetőséget hozza, ami az ember életét kellemesebbé és kényelmesebbé, egyszóval szebbé teszi, jelenti az egyértelmű egyirányúságot, melynek szükségszerű kifejezése a gazdasági élet entrópiájának, azaz az árszintnek egyértelműen egyirányú változása, azaz növekedése, egyszóval az infláció.

Az infláció, azaz az árak állandó és folyamatos emelkedése lényegében tehát el nem

kerülhető és ily módon lényegében károsnak sem nyilvánítható. Törvényszerűség, amit tudomásul kell venni, mint ahogy a termodinamika második főtételét is tudomásul vesszük. Ugyanúgy értelmetlen tehát az infláció ellen általános értelemben küzdeni, mint ahogy reménytelenül értelmetlen a második főtétel elleni küzdelem is.

Az infláció teljes megállapításáért küzdeni tehát reménytelen, ehelyett – mint azt a hőtani vonatkozásokban is tesszük – erőfeszítéseinket arra kell korlátozni, hogy káros hatásait minimumra korlátozzuk. Kikapcsolni nem lehet, de igyekeznünk kell – a lehetőségek szerint – kordában tartani!

A termodinamika második főtétele értelmében jelentkező veszteség, a villamos energiának hőből történő fejlesztése során, abban nyilvánul meg, hogy a kívülről bevezetett hőnek csupán egy része (jelenleg maximálisan 35–40 százalék) alakul át villamos energiává, míg a nagyobbik rész a környezetnek kerül átadásra és ez villamos energia fejlesztésére többé fel nem használható. Az energiagazdász nem próbálja tehát megkerülni a második főtételt, mely egy természeti törvényt fogalmaz meg, hanem igyekszik az egyébként elkerülhetetlen veszteség nagyságát csökkenteni. Mivel a veszteség nagysága döntő mértékben a hőbevezetés és a hőelvezetés átlagszintjeinek arányától függ, azaz a veszteség annál kisebb, minél nagyobb a hőbevezetés és minél kisebb a hőelvezetés átlaghőfoka, a tervező igyekszik például a hőbevezetés átlaghőfokát a lehetőség szerint fokozni. Ezt elérheti a szerkezeti anyagok hőfokbírásának növelésével és megfelelő munkaközeg kutatásával.

Ezt a metodikát kell követni a közgazdásznak is. Nem az infláció ellen kell küzdenie, hanem az azzal kapcsolatban jelentkező veszteségeknek lehetőség szerinti korlátozásában kell keresnie a megoldást. Mik ezek az infláció következtében keletkező veszteségek? Mindenekelőtt a pénz fokozatos elértéktelenedése. Ezt a bérek és keresetek egyidejű emelkedése, többé-kevésbé még kiegyenlítheti, de már a bérekből és keresetekből megtakarított összegek tárolása, bankbetét formájában, nem nyújt védelmet az elértéktelenedéssel szemben. Ugyancsak védtelenek a pénz fokozatos elértéktelenedésével szemben általában a nyugdíjból vagy járadékból élők. Általában tehát mindazok, kiknek jövedelmét valamely állandó, számszerűségben előre megszabott összeg képezi. Egy országban fellépő pénz-elértéktelenedés azonban nemcsak közvetlenül sújtja a lakosság jelentős részét, de a tőkés gazdálkodásban lévő automatizmus rendkívüli mértékben növeli az abból fakadó és mindenkit érintő súlyos következmények veszélyét.

A pénz-elértéktelenedésnek nem csupán szenvedő alanyai vannak, de vannak haszonélvezői is. Így elsősorban a pénzhitelben részesülők. A hitelbe kapott pénzt ugyanis olyan javakba fektetik, melyeknek számszerű értéke legalább oly mértékben növekszik, mint ahogy az infláció okozta általános árszint emelkedik. Nagymérvű infláció esetén azután míg a bankbetétért kapott kamat messze nem fedezi a pénzromlásból eredő veszteséget, addig a felvett kölcsön terhei elenyészőek a hitelből eszközölt befektetések számszerű értéknövekedéséhez képest. Amíg a betevő (vagy általában a hitelt nyújtó) például 10 év után azt kénytelen megállapítani, hogy a kamatos kamattal megnövelt betétje csak tört részét képezi eredeti értékének, addig a hitelből például házat építőnek esetleg már néhány év után törlesztésként csupán még lakbérként is nevetségesen kis összeget kell fizetnie.

És itt jelentkezik a második „veszteség”. A hitelnyújtásban oly nagymérvű biztonságot keres a pénz, elsősorban a kamatláb rendkívüli megnövelésével, hogy az a termelés

egyek szektorában a kereslet oly mérvű csökkenését eredményezi, mely a szóbanforgó szektorban a termelés erős visszaesését okozza. Amellett, hogy a kamatnövelés már önmagában az inflációt fokozza, a termelés csökkenése végső fokon munkanélküliséghez vezet. A tőkés gazdálkodás automatizmusa azután rendkívül gyorsan viszi át a valamely gazdasági szektorban keletkezett válságot a gazdaság többi részeibe és okozhat általános válságot.

A hitelnyújtás viszonyaiban bekövetkező romlás napjainkban igen élesen jelentkezik például az építőiparban. A gyorsan romló pénz kölcsönzésével igen vonzóvá vált a családi ház, lakás, nyaraló építése. Az építető számítása igen egyszerűen az volt, hogy néhány év elteltével a törlesztés értéke nevétségesen kicsire zsugorodik és gyakorlatilag ingyen jut egy kellemes, korszerű otthonhoz. A hitel-feltételek megszigorítása azután azért is jelentette az építkezési boom gyors csökkenését, mert hiszen nem mindig elsőrangúan fontos szükséglet kielégítéséről volt szó. Az építkezési tevékenységben mutatkozó visszaesés azután nem csak a szorosan vett építőiparban okozott krízist, de az azzal kapcsolatos számos más iparágban is. Így például az acéliparban, a szerelvényeket gyártó iparban, de számos más az építkezéssel kapcsolatos iparágban esik vissza a termelés és okoz természetszerűen munkanélküliséget.

Az előbb előadottakon túlmenően nemcsak a gazdasági élet természetes rendje vezet inflációhoz és azon keresztül a válságjelenségekhez, de ugyancsak erőteljesen növelik a válságveszélyeket a mesterségesen előidézett többletköltségek is. A tőkés országokban alkalmazott az a gyakorlat például, miszerint a kiadások jelentős része adóban leírható, növeli a válságveszélyt. Amíg ugyan a boom tart, ez a gyakorlat hatalmas mértékben fokozza a konjunktúrát*, de természetszerűen magában hordozza azt a rendkívüli veszélyt, hogy a kezdődő hanyatlást (recessziót) erősen gyorsítja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez az elsősorban a fenti adópolitika következtében beruházott javak iránti kereslet a hanyatlás első jeleire hirtelen megszűnik és döntő mértékben — úgyszólván láncreakciószerűen — fokozza a hanyatlás ütemét.

Egy másik ilyen jellegű jelenség, mely erősen hozzájárult az infláció kifejlődéséhez, az üzleti utak szinten minden képzeletet felülmúló mértékben való elszaporodása, melyek költségeit ugyancsak le lehet vonni az adóköteles jövedelemből. A szálloda- és vendéglő-árak szinte zászlóvivői az inflációnak és míg ez a körülmény a vállalatokat — a fentiek szerint — gyakorlatilag nem sújtja, addig az önköltségen utazó turistának súlyos terhet jelent és természetszerűen megfelelően csökkenti jövedelmének értékét. (Jellemző példa fentiekre: Egy nyugatnémet cég, melynél szakértőként működtem, meghívott egy vendéglőbe vacsorára. Az étlapot nézegetve az igen borsos árú ételek közül egy aránylag szerényebbet választottam. Mire a vendéglátóm az étlap legdrágább ételét ajánlotta, amit azzal próbáltam elhárítani, hogy az szemérmetlenül drága. Erreválaszként — szó szerint — az alábbiakat kaptam: „Aber Herr Professor, das zahlst doch der Adenauer!“.)

A szükségszerűen alakuló inflációt, az előbb leírtakon felül, még egyéb nem elhanyagolható tényezők is befolyásolják. Így egyes kormányzatok politikai szempontok szerint befolyásolhatják a nemzeti, de akár a nemzetközi árszintet. Az utóbbira elsősor-

*Az a körülmény, hogy például egyes országokban 3 – 4 év alatt leírható egy újonnan beszerzett gépkocsi erősen növeli az autófogyasztást és nem csak az autóiparnak fokozza termelését, de mindazon (számos) gazdasági ágak (benzin, gumi, szerviz, utak stb.) foglalkoztatottságát emeli, melyek az autóforgalommal kapcsolatosak.

ban valamely nyersanyagot monopolisztikus lehetőségek mellett termelő országok képesek. (Ilyen jelenleg például az olajárszint befolyásolása).

A nemzeti árszintet befolyásolhatja egy kormányzat például a bankjegymennyiség fedezet nélküli növelésével. Ez lényegében nem más, mint az állam-adósságoktól való részleges szabadulása a pénz értékének állandó csökkentése árán, melyet jelenleg is sok kormányzat gyakorol a világban.

Utoljára, de nem utolsó sorban, szólni kell az inflációnak egy nem tisztán gazdasági eredetű befolyásolójáról, melynek szerepe semmiképpen sem elhanyagolható. Ez pedig az inflációval kapcsolatosan fellépő pszichózis, mely abban nyilvánul meg, hogy a gazdasági életben működők nem csak reális indokok alapján, hanem sokszor azok nélkül is, csupán az infláció „varázsában” emelik az árakat. Így például Mr. Smith Detroitban minden hétfőn reggel egy fél órával korábban megy be kis üzletébe, hogy minden árcédulát 5 centtel megemeljen. Nem azért mert az árut drágábban kapta, hanem azért, mert „infláció van”. A sok „Mr. Smith” viszont nem elhanyagolható tényező!

Hol van tehát a megoldás? Mérnöki szemmel nézve a dolgokat, megint csak a második főtétel analógiájával kell megkísérelnünk megközelíteni a megoldást. Ahogyan a hőtechnikai gyakorlatban tudomásul vesszük az egyes folyamatok lefolyásának elkerülhetetlen irreverzibilitását és nem próbálunk küzdeni ellene, hanem csupán hatását, illetve az abból eredő veszteség mértékét próbáljuk csökkenteni, ugyanúgy kell eljárnunk a gazdasági életben is. Nem próbáljuk tehát az inflációt teljes egészében kiküszöbölni, mert – mint azt az előzőekben kifejtettük – az gyakorlatilag el nem kerülhető törvényszerűség, hanem káros következményeit igyekszünk kordában tartani, csökkenteni.

A káros következményeket eredőben megjelenítő jelenség a tőkés gazdálkodásban a recesszió. Ennek kifejlődésében döntő oka, majd következménye a termelés csökkenése, illetve az azzal jelentkező munkanélküliség. A termelés csökkenésének viszont – mint láttuk – döntő oka a pénz gyors elértéktelenedése, illetve a pénz értékállóságába vetett bizalom elsorvadása.

Logikusnak látszik tehát – legalább is egy bankügyletekben járatlan egyszerű mérnök számára – egy olyan eljárás megteremtése, mely a pénz értékállóságába vetett bizalom fenntartását biztosítja. Ez viszont úgy képzelhető el – megint csak egy bankügyletekben járatlan, egyszerű mérnök számára – hogy minden adós (tehát a bank a betevőinek, a járadékot nyújtó a járadékot élvezőnek stb. stb.) tartozása fix összeg helyett változó értékűvé válik és e változás mértéke a mindenkori inflációs ráta. De a bank is, mint például hitelező, az adóstól ilyen módon szintén mindig az inflációs rátával megnövelt összeget kapná vissza.

A hitelből építkező nem neves tehát többé a markába és a megtakarított pénzét bankba tevőnek, illetve az azt kezelő banknak sem kell hitelfeltételeket olyan mértékben szigorítani (pl. a kamatláb rendkívüli növelésével), hogy az a termelés csökkenéséhez vezessen. Természetesen egy ilyen megoldás csökkenti a boomot (illetve annak felfejlődését) de viszont kizár egy tényezőt, mely a recesszióhoz vezethet.

A javasolt rendszernek természetesen velejárója lenne a számszerűségek fokozatos és állandó növekedése. Ha ennek a növekedésnek mértéke már terhezzé válik, úgy meg van a lehetősége a számszerűségeknek egyszerű osztás útján való csökkentésére, mint azt például Franciaország a 60-as években gyakorolta az ú.n. „új frank” bevezetésével, mely a számszerűségeket 1 : 100 arányban csökkentette.

Korsós Antal: Olvasói feljegyzések az új Eörsi-könyvhöz¹

1. Eörsi Gyula néhány íves új könyve azzal a meglepetéssel szolgál, hogy a szerzője belopódzott a jogelméletbe. Belopódzott és nem bevonult. Ez voltaképpen felment az átfogó értékelés alól. Arról ugyanis, hogy egy bevonulás hogyan sikerült, lehet és kell is beszélni, de az, hogy egy belopódzás hogyan sikerült, az nem a nyilvánosság elé kívánczó téma. A „jogelmélet”, „jogelméleti szinten” vagy „síkon” kifejezések a műben nem szerepelnek, viszont kétségtelen, hogy a könyvecske jogelméleti jellegű, ha a megszokott jogelméleti megközelítésre, a megszokott jogelméleti tematikára nincs is tekintettel. Legfeljebb az árulkodik jogelméleti bőrből bújó polgári jogászról, hogy megvizsgált anyaga jobbára a polgári joggal áll kapcsolatban.

Szabad-e ilyet tenni? „Az igen annyira természetesnek tűnik, hogy inkább azt kellene kérdezni, hogy szabad-e recenziósnak ilyen kérdést feltenni” – válaszolhatná valaki. De hát nem hangzik-e el néha a „suszter maradjon a kaptafánál!” – kiáltás? A polgári jogász maradjon a polgári jognál, a büntetőjogász a büntetőjognál stb., hiszen ahhoz kell értenie, annak az irodalmába dolgozta be magát, más területen dilettáns. Nem érték egyet ezzel a gyakori nézettel. Vannak már példák arra, hogy valaki egyáltalán nem dilettáns több jogágazatban (pl. *Sárközy* a gazdaságirányítás államigazgatási és polgári jogában); továbbá: egy dilettáns bizonyos értelemben nyitottabb mint a szakember, nem korlátozza egy kialakult tematika, a megszokott érv és ellenérvrendszer; friss szeme rácsodálkozhat olyasmire, amit szakember nem lát meg – igaz, olyanra is, ami szakember számára nyilvánvaló, és akkor dilettánsunk nevetségessé válik –; egy jó dilettáns írhat jobbat, mint az adott jogterület gondolatszegény rutinmunkása. Nem ez azonban a lényeg, hanem az, hogy a jogágazati falak magasra húzása ma, amikor egyre jobban összefonódnak különböző jogágazatok intézményei, a fejlődést akadályozza. Interdiszciplinárisan is kell a jogot művelni, ehhez pedig a jogágazatok határain túlnéző, sőt túllátó jogászokra van szükség, mert különben a másik jogágazat művelőjével nem értik meg egymást. Ehhez még azt kell hozzátennem, hogy esetünkben a jogelmületről van szó, amelyhez a jogtudomány minden művelőjének legalább dilettáns-szinten értenie kell.

De hát dilettáns-e Eörsi Gyula a jogelméletben? Azt hiszem igen vagy még igen. Mindenesetre kifejezett jogelméleti iskolázottságról a munka nem tanúskodik. Fő tápláléka Marx, Engels és Lukács, a jogelméletben pedig – kézenfekvően – Szabó Imre és Peschka Vilmos. A dilettantizmus kérdését mégis nehéz megválaszolni, mert Eörsi Gyula jogtudo-

¹ Jog – gazdaság – jogrendszer-tagozódás, Akadémiai Kiadó, 1977.

mányi tevékenységét egyenesen jellemzi az, hogy új gondolatait gyakran meglehetősen kiérleletlenül nyomatja ki, és ezek évek múltán többé-kevésbé módosultan válnak a keze alatt kiérleltekké vagy kiérleltebbekké. „A tulajdonjog fejlődése” c. 1951. évi kétkötetes munkájának és az 1950/51. évi szegedi jogösszehasonlító jegyzetének sok gondolata csak az Összehasonlító jog c. 1975-ben megjelent munkájában érlelődött meg, és ki tudja, hogy nem fognak-e ezek is még továbbfejlődni? Polgári jogi felelősségelméletét először 1954-ben, a doktori disszertációjában (Tervszerződéses, 1957) fejtette ki, de idevágó gondolatai is – miután általános felelősségelméletté tágultak – csak vagy másfél évtized múltán szilárdultak meg, és a jövőt itt sem merném megjósolni. Az 1962-ben tartott akadémiai székfoglalóján pendítette meg először az „összkollektíva – kiskollektíva – relatíve autonóm jogágazatok” ötletét (Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai; differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben, MTA.II.Oszt.Közl. 13/1–2, 71–122.old.), és ennek alaposabb kidolgozása is csak a gazdaságirányítás mai rendszerére való áttérés idején következett be. És végül, közeledve a most tárgyalt könyvéhez: e könyv casus belli-je, a gazdasági jog, e hétfejű sárkány, amelynek több mint két évtizede csapkodja le a fejeit, ugyancsak példázza az „előbb publikálni, aztán kiérlelni”-metódust. Ebben a kérdésben egyrészt egy általános elméleti-ideológiai megalapozástól eljutott a gazdasági jog konkrét következményeinek vizsgálatához, értékeléséhez (elsősorban a „Külső és belső komplexitás (A gazdasági jog kérdéséhez)” c. munkájában, *Gazdaság- és Jogtudomány*, VI. (1972. 82–101) majd a most elemzett kis könyvben ismét visszatér egy általános elméleti koncepcióhoz, másrészt legújabban a sárkány lefejezését mintha egy békekötés előkészítéséhez használná fel: feltehető a kérdés, hogy nem válik-e hamarosan Saulusból Paulusszá, hiszen a gazdasági jogot e munkában már oktatandónak tartja és jogágazattá válásának a lehetőségét is megemlíti. Néha mintha pályázatra írná a műveit és a pályázati határidő lejárta miatt fejezné be azokat, nem pedig azért, mert készen vannak. Vagy – tiszteletudóbban – talán parafálható erre a jelenségre Musil szembeállítására: vannak lehetőség-emberek és vannak szöveg-emberek;² Eörsi elméleti gyakran lehetőség-elméletekként jelennek meg másokéval szemben, akik kész-szöveg elméletek pretenziójával jelentkeznek.

Nem tudok szabadulni a gyanútól: új könyvecskéjének bizonyos részeiben is ennek a jelenségnek vagyunk kitéve – ezért nehéz ezidő szerint a jogelméleti dilettantizmusnak a gyanúját igazolni vagy elvetni.

2. A munka első része „A Külső és a Belső a jogban” címet viseli. Mit takarhat ez a rejtélyes cím? Meglehetősen heterogén jelenségeket: a szerző hat területen vizsgálja ezeket. Közülük kettőről Eörsitől már olvashattunk: már vagy egy évtizede ír különösebb visszhang nélkül a jog külső (társadalmi) és belső (pszichikai) hatásáról (A szocialista polgári jog alapproblémái, 1965), valamint a jogterületek külső és belső komplexitásáról (több jogágazat eszközeinek együtthatása az adott célra, pl. a környezetvédelem joga – jogilag heterogén eszközök egy jogágazatba vonása az adott célra, pl. a gazdasági jog).

Elsőnek a jog külső és belső szemléletét tárgyalja: egyformán jogosult a jog társadalmi (kívülről való) és kifejezetten jogi (a jognak mint specifikus társadalmi komplexus-

² Musil, A tulajdonságok nélküli ember, Bp. 1977. I. 353.

nak a belső törvényeit vizsgáló) szemlélete, feltéve, hogy az utóbbi során nem feledkezünk meg arról, hogy a jog *társadalmi* komplexus, és a társadalmi meghatározottsága az alapvető. Egy tétel és néhány elszórt példa, semmi több: itt mindjárt felötlök a kiereletlenség gyanúja. Nem lehet-e itt továbbmenni, a tételt szélesebb összefüggésekben elhelyezni, pl. arra a következtetésre jutni, hogy a külső szemlélet túlnyomórészt a jogszociológiáé, a belső a jogtudományé anélkül, hogy falakat vonnánk a kettő közé? Ennek kimondása sokkal jelentősebbé tenné azt a tételt, hogy a két szemlélet igen eltérő következtetésekre vezethet, de a maga körében mindegyik igaz lehet; baj csak akkor van, ha a jog belső jelenségét külső szemlélettel próbálják megragadni és vizsgálni. A következő „Külső-Belső” a jog Külső-je és Belső-je. Itt meglepően állítja a fejről a talpára (vagy a talpáról a fejére) az anyagi jog és az eljárásjog viszonyát. Minthogy az utóbbit az előbbi formájának szokták tekinteni — Eörsi egy hasonlattal a pipáját is tanúként idézi e tétel megerősítésére — hajlamosak volnánk azt gondolni, hogy az anyagi jog a jog Belső-je és az eljárásjog a Külső-je. A szerző azonban az ellenkezőjét állítja: minthogy a jog az eljárásjogban önmagára vonatkoztatott — Szabó Imrével szólva a jog joga —, ez a jog Belső-je, az anyagi jog pedig, minthogy közvetlenül a külső társadalmi viszonyokra vonatkoztatott, a jog Külső-je. Ezt követi az állam és a kollektívák Külső-jének, illetve Belső-jének a tárgyalása, ugyanezen az elvi alapon.

3. Már a most említettekkel kapcsolatban felmerül a könyvben annak egyik — közvetlenül Lukácstól átvett — központi kategóriája: az *inkongruencia* jelensége. Itt mint a „tartalom és forma” (az anyagi jog és az eljárásjog) inkongruenciája jelenik meg, ami, minthogy a forma meg kell hogy feleljen a tartalomnak, ezt a viszonyt az anyagi jog és eljárásjog vonatkozásában megkérdőjelezi; a „Gazdaság és jog” c. II. Részben a címben jelzett két komplexus inkongruenciájaként, megpendítve már itt a főtémát: azt, hogy a gazdaságot a jogba „át kell írni” és ez alapján kétféle rendszerben lehetséges; „Az ellentmondások és a jog” c. figyelemreméltó III. Részben mint az ellentmondásoknak a jogba „másságok”-ként való egymás mellé írására vezető jelenség; „A tagozódás-probléma” c. V. Részben mint a jogrendszer tagozódás megoldásának egyik alappillére.

Az *inkongruencia* azonban nem az egyedüli vezérmotívum. Szorosan összefügg két másikkal: „a jogba való átírás”-sal és az engelsi „nem csapja önmagát arcul”-ból következő, a jogrendszer tagolásával szemben támasztott „jogi homogenitás” követelményével. Az inkongruencia a jogot az általa szabályozott szférától eltérő szférába viszi át; ez a jogba való átírás útján megy végbe és létrehozza Szabó Imre „elvarázolt” jogi világát, amelyhez a szerző kiegészítéseket fűz, és az átírás megteremti a jogi homogenitást. Az inkongruencia kívánja meg a jogba való átírást, amely törvényszerűen úgy megy végbe, hogy a jog „ne csapja önmagát arcul”.

Mindezek kifejtése során, miután a IV. Részben található „Pesszimista diagnózis”-ra a tradicionális jogrendszer tagozódási elméletet száz sebtől vérzőnek mutatja be, „A tagozódás-probléma” c. V. Részben hitet tesz amellett, hogy a jogrendszer tagozódása nem pragmatikus, hanem elméleti kérdés, a jogágazat nem Denkmódel, mint az NDK-ban vallják, hanem a jogi homogenitás objektív jelensége. Ezt az elméleti kérdést az alig módosított hagyományossá vált alapokon kell megoldani, és a modern fejlemények hatására valamivel ki kell egészíteni. A hagyományos megoldást úgy *módosítja*, hogy a „tárgy és módszer” mint jogágazati alap helyébe a homogén jogi módszer által egységbe szervezett tárgyat állítja. Véleményem szerint igaz van: a beruházási szerződést (ketté-

szakítva a beruházást mint tárgyat államigazgatási jogi és polgári jogi részre), a kötelelészt és a szerzői jogot a szabályozás tárgya nem vonhatja egységbe, hanem csak a szabályozás módszere. Mondom, egyetértek a szerzővel, csak az nyugtalanít, hogy lehet-e a jogrendszer tagozódását egy olyan mégiscsak másodlagos jelenségre építeni, mint a módszer. Továbbá: eddig 1962 óta azt állította, hogy a jogrendszertagozódás alapja a háromfajta társadalmi (összkollektíva – csoportkollektíva – relatíve autonóm) *viszony*. Most pedig kiderül, hogy nem a társadalmi viszony, hanem a *jogi módszer* a jogrendszertagozódás alapja. Feladta Eörsi a korábbi álláspontját? Szerintem kár volna; mindenesetre világosabb mint a mostani. Az említett *kiegészítés* pedig abból áll, hogy a jogágazatok rendszere az alapvető rendteremtést szolgálja, és erre ráakodik a „kvázi-jogágazatok” halmaza (pl. a környezetvédelem joga, a fogyasztóvédelem joga, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga), mégpedig a tudományos-műszaki forradalom (100. old.) a társadalmisítás (113. old.), illetve a viszonyok növekvő komplexitása (103. old.) következtében. Ezzel a kétszintű jogrendszer-tagolással is egyetértek, bár nem egészen világos a fejtegetésekből, hogy miért vezetett az említett három tényező a kvázi-jogágazatoknak nevezett jelenség elszaporodására. Ez korántsem evidens; annyi mindent lehet e tényezők nyakába varrni! Az nyilvánvaló, hogy a klasszikus kapitalizmusban kialakult modell a monopolista szakaszban főként az állami beavatkozás megnövekedése folytán tarthatatlanná vált, hogy a háborúk és válságok olyan joganyagot hoztak létre, amely nem lehetett a régi értelemben „tisztá”, hogy a tudományos-műszaki forradalom és a társadalmisítás hatalmas új joganyagot hozott létre és a jelenségek egyre komplexebbé váltak. De az, hogy éppen kvázi-jogágazatok jöttek ezek következtében létre, nem következik kényszerűen mind ebből. Mintha itt hiányozna egy láncszem. A recenzensnek azonban nem kötelessége az, hogy a hiányérzetét maga szüntesse meg: elég, ha ezt a hiányérzetét közli. Az is panaszkodhat, hogy szűk a cipő, aki nem ért cipőkészítéshez. A megoldáson törje a fejét a szerző – ha akarja. Sokakat talán az is kielégít, ha kijelenti, hogy az összefüggés nyilvánvaló, nyissa ki jobban a szemét a recenzens.

Ámbár érzésem szerint ilyen agresszíven Eörsi aligha válaszol. Nemcsak azért, mert nem ilyen a modora. Nem tudok szabadulni attól a benyomástól, hogy csak félszívrrel, kissé rossz lelkesemmel védi a jogrendszer tagozódásának általa ugyan finomított, de mégis tradicionális elméletét, amelyet az NDK-ban félretettek, és amelyet a modern fejlemények – a IV. Rész tanúsága szerint – ugyancsak kikezdték. Ez a „rossz lelkesimeret” főként a könyv legutolsó bekezdésében ütközik ki, ahol Eörsi még azt az aggodalmát is közzéteszi, hogy netán utóvédharcot folytat egy leáldozott elmélet védelmében. A 93. lábjegyzetben olyanfajta békepipát nyújt át a hétfejű sárkány gazdasági jognak, amilyen az USA és Panama egyezményében található, amely 2000-ben átadni rendeli a Csatornát Panamának. Lehetségesnek tartja ugyanis, hogy a fejlődés megvalósítja azt, hogy – Eörsi által gyakran átírt szöveget használva – jóllakják az ugyancsak jóévtágyú gazdasági jog kecskéje és mégis megmaradjon a tradicionális elmélet káposztája: a közhatalmi elemek és az áruelemek nagyfokú meggyengülése esetén a gazdasági jog megfelelhet a tradicionális elmélet jogi homogenitás-követelményének. Nem akar Eörsi egyértelműen egy esetleg régimódinak tűnő elmélet korlátlan és ezért esetleg korlátozott híveként búslakodni egy kis könyv lapjain? Vagy a netán más irányt vevő jövőbe akar most beavatkozni? Bárhogy is van, Eörsi a tradicionális elmélet mellett egyértelműen leteszi a garast, noha bizonyos kételyek gyöttrik. Ezek a fő kritérium, a jogi homogenitás eléggé tisztázat-

lan fogalmával lehetnek kapcsolatban; legalábbis a felszínen nyilvánvaló jelenség, hogy alsóbbrendű jogszabályok „arculcsapják” a felsőbbrendűeket, ez pedig — úgy tűnik — nem éppen a homogenitás jelensége. Az engelsi „nem csapja magát arcul” csupán követelmény volna és nem tényállítás? Vagy a homogenitást másképpen kell érteni? Aligha jelenti a homogenitás-követelmény a jogszabályok tartalmi ellentmondásmentességét, még ha a jogszabályi hierarchia megsértése túl is megy a tartalmi ellentmondáson: ahogy egy piszkos ruha a piszoktól még ruha marad, az ilyen szeplők a jogi homogenitást nem érintik. Mindenesetre a homogenitás kérdése nem eléggé világos a munkában. Végülis Engels akkor, amikor a „nem csapja magát arcul” kijelentést megteszi, a súlyt a gazdasági helyzet „önmagában véve is összefüggő kifejezésére” helyezi, vagyis egy jogi („önmagában” tehát jogilag meglevő) kerek egészre a prezentálásban, a „jogba való átírás”-ban. Ez pedig nem a tartalom (a „mit?”), hanem a „hogyan?” kérdése. Itt is arról volna szó, hogy Eörsi túl korán imprimálta kéziratát? Talán amikor ezt a recenziót írom, az ő fejében már tovább érelődött a probléma; talán már eljutott a jogi homogenitás egy olyan megoldásához, amely tárgyatlanná teszi a saját, az elmondottaktól eltekintve vonzó elméletével szembeni fenntartásokat. Ebben az esetben azonban a „rossz lelkiismeret” nem a tradicionálisban való megrekedésre, hanem a korai imprimálásra reagál.

4. A VI. Rész „A megoldás iránya” címet viseli. Ebben mindenekelőtt összefoglalásként rámutat a kvázi-jogágazatok számának és súlyának megnövekedésére, a polgári jogban még fellelhető „dogmatikai luxus”-ra, államigazgatási jogias elemek inkorporálására a polgári jogba és a gazdaságirányítás jogának eltávolodására az államigazgatási jogtól, a jogágazatok határvidékeinek elbizonytalanodására. Ennek eredménye az, hogy a jogágazatok rendszere a jogrendszer alapvető rendjét biztosítja, az egész jogalkotás alappilléreit adja, és erre rakodnak rá merőben gyakorlati célkitűzések mágnesei köré vonzott kvázi-jogágazatok. Ezt követi a vállalati jogra vonatkozó koncepció kifejtése.

E koncepciót nem érheti a kiérleletlenség szemrehányása, mert maga a szerző él azzal a fenntartással, hogy koncepcióját inkább első megközelítésnek tekinti, semmint végső álláspontnak. A koncepció szerint a vállalati jog négy részből állna: I. belső szervezeti, működési és érdekeltégi viszonyok, II. kollektív jogok és kötelezettségek, III. a munkajogviszony kétszemélyes elemei, IV. speciális munkaviszonyok (pl. közalkalmazottak).

Kettős kiindulópontjával egyetértek: a vállalat nem munkajogi belső viszonyainak jogi gazdátlanságával mint a jogrendszer hézagával, és azzal, hogy a munkajogot nem az egyéni, hanem a kollektív munkaviszonyok lábára kell állítani. Mégis négy problémát látok a koncepcióval kapcsolatban.

a) Az első rendkívül egyszerű: a száz oldallal előbb, a 34. oldalon kifejtettek szerintem ellentmondásban vannak az itt kifejtettekkel. Ott az államnak *mint tulajdonosnak* a vállalatával fennálló viszonyai a vállalati jog részeként jelentkeznek (a szerző meg is hivatkozza a vállalati jogról szóló pontot), itt, a 134. oldalon viszont kizárólag a vállalat *belső* viszonyai tartoznak ebbe a körbe.

b) Ennél sokkal jelentősebb kérdés az, hogy az így kialakítandó jogágazat megfelel-e Eörsi homogenitás-követelményének. Elsősorban a munkajog kétszemélyes, merőben szerződési viszonyaival kapcsolatosan merülnek fel kétségeim: ezek merőben szerződési viszonyok, és módszerükben jelentősen eltérni látszanak pl. a belső szervezeti, működési és érdekeltégi viszonyoktól. Sárközy „A szocialista vállalat” c. kutatási főirány körében

készített tanulmányában a kétszemélyes munkajogi viszonyokat ki is veszi az ő vállalati jogából.

c) Kérdéses, hogy ha már alakul egy vállalati jog, miért nem terjed ki a szövetkezetekre is, mint azt Sárközy javasolja, hiszen ezek is kollektívák, és a két kollektíva-típus között kétoldalú közeledés tapasztalható. Hadd tegyem ehhez hozzá, hogy a társulásoknak a vállalati jog keretébe vonásában már nem értek egyet Sárközyvel: a társulás végeredményben áruviszonyokat tartalmaz (pl. a bevitt vagyon szerinti szavazás és részese-dés), a szövetkezeti és vállalati belső viszonyok azonban nem (nem-közhatalmi hierar-chikus struktúra, nem-árujellegű egyenlőség, munka szerinti részesedés). Sárközy aligha-nem a jogágazaton „Denkmodell”-t ért, Eörsi terminológiájában kvázi-jogágazatot.

d) Eörsi szerint a jogágazatok kialakításánál óhatatlanul találkozunk rakoncátlan jogterületekkel, amelyek nem hajlandók teljesen beleilleszkedni a jogágazati koncepcióba. A Procrustes-féle igen egyszerű de nem nagyszerű mutatóványokat elkerülendő azt vallja, hogy jogágazatoknak lehet centrumuk és lehetnek perifériáik, amelyeken a jogágazati jellegzetességek elhalványulnak vagy csak csökevényesen vannak meg: a szövetkezeti jog centruma a termelőszövetkezet, a perifériája a többi szövetkezeti fajta, a vállalati jog centruma a vállalat belső viszonyainak összessége, perifériái a közszolgálat, a szövetkezeti alkalmazotti viszony, a magánmunkajogviszony. Szellemes és a tények iránti odaadásban – ugyanakkor a saját elmélete melletti pártosságban – fogant felfogás ez. A szövetkezetek vonatkozásában elfogadom, de kétségesnek tartom, hogy a közszolgálati jogviszony le-het-e mintegy függeléke a vállalati jognak.

5. Befejezésül annyit, hogy feljegyzéseim a kifogásaimra és kételyeimre összpontosít-tottak: tudományos szempontból ezek a relevánsak. Ezekből általános értékelésre követ-keztetni nem lehet. Az általános értékelés alól egyébként feljegyzéseim elején felmen-tettem magam. Mégis: a qui tacet, consentire videtur egy vélelmet alapít meg.

Eörsi Gyula: Szerzői megjegyzések a Korsós-kritikához

1. Elhiszi-e az olvasó, hogy örülök *Korsós Antal* bírálatának? Pedig hogyanne örül-nék, amikor először is teljes hitelű bizonyítékkal szolgált arra, hogy az eddigi recenzense-ken kívül legalább egy olvasó rendkívül figyelmesen és ébren elolvasta munkámat, másod-szor pedig mert káprázatos problémaérzékenysége révén alkalmat adott arra, hogy „kiér-leltebb” – az olvasó figyelmét nem fogja elkerülni, hogy nem „kiérlelt”-et írtam – nézeteimet közreadjam. Hogyan tatarozhattam volna másképpen a már nyomtatott be-tükbe merevedett nézeteimet?

Örülök annak is, hogy egyetért velem: szabad – az ő találó kifejezését használva – belopódznom a jogelméletbe. Kalandozásaim során már korábban is be-becsaptam ebbe a birodalomba¹, és az, hogy eddig nem került sor a regensburgi gyászos ütközetre, felbáto-rított. Az is örömet okozott, hogy megemlítette a dilettantizmus némely előnyét is: a

¹Ezt okiratilag is tudom bizonyítani; l. *Peschka*, „Összehasonlító polgári jog jogelméleti aspektusból” c. elemző ismertetését munkámról, 17. Allam- és Jogtudomány 502–510 (1974). Ha dilettáns vagyok a jogelméletben, mint *Korsós* esetlegesen feltételezi, akkor ezért döntő mértékben *Peschka* a felelős: az ő ismertetése szabadított rá a jogelméletre egy dilettánst.

mérhetetlen irodalomtól alig fárasztott, az ebben kijelölt bejárt utakat nem ismerő szem előnyeit – persze ezek csak időleges előnyök. Nagy élvezettel olvastam tudománypszichológiai esettanulmányait, amelyeket az esetek alapos ismerete és nagy – túlságosan nagy? – invenció jellemez. Tudom, hogy az ilyen esettanulmányok tárgyának a véleménye az esettanulmányokról nem sokat nyom a latban, mégis néhány adalékkal talán én is szolgálhatok megállapításaihoz. Nem tudom, puhába csomagolt becsületsértéseknek szánta-e ezeket, én mindenesetre megátalkodottságomban tüskés bókoknak fogom fel, főleg a *Musil*-idézetet. A véleményem ugyanis az, hogy – legalábbis a mi területünkön – nincsenek teljesen kiérlelt elméletek; köszönettel viszonzom *Korsós Antal*nak a *Musil*-idézetet: „felépített rendszereink egyike sem ismeri a nyugvás titkát”.² Hogy a Nagyokkal példálóddzam, a Szent család vagy a Német ideológia is „kiérleletlen”, és a marxizmus *Marx* halála óta is továbbfejlődött. Az elméletek fejlődnek, alakulnak, beépülnek, differenciálódnak a jogtudomány cserélődő művelőinek a kezén – nem fejeződnek be, esetleg úgy válnak közkinccsé, hogy a szerzőjük nevét már nem is idézik vagy letűnnek, amit nehéz az érettség teljességének tekinteni. Ebben a fejlődésben-alakulásban mindenki közreműködhet, csak éppen a szerző nem? Ennek ellenkezőjét példázza *Szabó Imre* jogösszehasonlítási elméletének önmagával folytatott vitákban való fejlődése.³ Egy nagy tudományos folyamat részei vagyunk valamennyien, elődeinkkel és utódainkkal. Ami pedig a „kész-szöveg”-elméletet illeti, ez mint célkitűzés a tragédia előszelét bocsátja szabadon, mint „megvalósítás” a komédiára emlékeztet. Az ilyen elmélet megalkotásának a célkitűzése éppen a legjobbakra, legigényesebbekre bénítóan hat: a szerző soha nem érzi „kész”-nek az elméletét, új és új távlatok és hiányérzetek keletkeznek az éppen elért szinten, és a mű soha nem jön létre. Nem egy példa van erre jogtudományunkban. Ha pedig mégis létrejön a „kész-szöveg-elmélet”, hamar elkomorodik a szerző, mint Napóleon, amikor felkiáltott: „Mon Code est perdu!” – hacsak nem tapasztja be viasszal a fülét és többet nem olvas a tárgykörben. Lehet egy elmélet egy adott időpontban zárt egész, de időben akkor is nyitott marad. Ez persze a felületesség és meggondolatlanság apológiája akar lenni, és kérem *Korsós Antal*t, hogy pszichológiai érzékét ne bocsássa annyira szabadon, hogy az elmondottakat öngazolásnak tekintse. A kutatás során elérkezik egy pillanat, amikor az akkori tudás szintjén előáll egy összefüggő egész, egy ideiglenes befejezettség. Ilyenkor az elmélet „kész” van arra, hogy forgalomba kerüljön, és ne csak a szerző, de mások is „érlelhessék” tovább.

Korsós Antal idevágó példái között szerepel a gazdasági jogi vitákban való részvétele is. Ennek során – ha nem is határozottan – megkockáztatja azt az állítást, hogy addig vagdostam e hétféjű sárkány fejét, amíg belefáradtam és most – az övével rokon hasonlattal élve – csak a harmadik kakasszóra várok. Először is hadd jegyezzem meg, hogy maga *Korsós* szúrta le: határozottan a „tradicionális” jogrendszer tagozódási elmélet mellett teszem le a voksomat. Ettől függetlenül azonban a *jövőben* még változhatnék Paulusszá. Nem tudhatom biztosan, hogy az eljövendő években hogyan alakulnak majd a nézeteim, de a jelenlegi önismeretem alapján azt kell kijelentenem, hogy megmaradok Saulusnak. Közeledtem-e a gazdasági jog felfogáshoz? Nem és igen. Elméletileg egy lépést sem tettem feléje: még az a notórius 93. lábjegyzet is csak azzal a feltétellel ismeri el a

² *Musil*, A tulajdonságok nélküli ember, Európa, 1977 I. 831.

³ L. *Eörsi* Egy elmélet kialakulása, 30 Jogtudományi Közlöny, 719–725 (1975).

gazdasági jog jogágazattá válásának jövőbeli lehetőségét, hogy a gazdasági jog a lábjegyzetben említett, *Korsós* által idézett változások eredményeképpen esetleg meg fog felelni a jogi homogenitás követelményének, tehát nem én változom Saulusból Paulusszá, hanem a gazdasági jog változik Paulusból Saulusszá. Miben áll tehát a közeledés? Abban, hogy a jogrendszerteragozódást „csak” alapvető rendszerteremtésnek nevezem, és elismerem, hogy ennek a talaján célraorientált kvázi-jogágazatokra is szüksége van a gyakorlatnak, amelyet végső fokon valamennyien szolgálunk (bővebben l. a 3. pontban). Úgy ismerem el a belső komplexitású gazdasági jogot, mint pl. a környezetvédelmi jogot. Nem minden közeledési tendencia korlátlan abban az értelemben, hogy végül megszűnik az ellentét, az ellentétek egymásbaolvadva megszüntetik egymást. Lehetséges az is, hogy a közeledés tendenciája egy adott ponton elgyengül, falba ütközik, megáll. Ebben az esetben a fal a jogágazattá minősítésnek a jogi homogenitáshoz kötése. Mint még arra kitérek, a gyakorlatot is a jogi homogenitáson alapuló jogrendszerteragozódási elmélet + a kvázi-jogágazatok képletének alkalmazásával lehet a leginkább szolgálni.

2. *Korsós Antal* a jog külső és belső szemléletére vonatkozó embriómat tápgazdag talajba ágyazza, amikor megjegyzi, hogy a jog külső szemlélete túlnyomórészt a jogszociológiáé, a belső a jogtudományé. Valóban: a jogszociológiát a társadalmi külső érdekli: a társadalom input-ja és a jog out-put-ja (pl. a jog hatékonysága), valamint a jogalkotást és jogalkalmazást végző csoportok viszonyai, a jogtudományt pedig alapjában azok a jogi sajátosságok, amelyek a jogot alkalmassá vagy kevésbé alkalmassá teszik funkciói betöltésére. Így azután ellentétes válaszok egyaránt igazak lehetnek, de csak a saját nézőpontjukból. Külső szemléletben „érvényes jog” tréfásan vagy epésen „fejéről a talpára (vagy a talpáról a fejére)” állításnak nevez: külső szemléletben lehet azt mondani, hogy az anyagi jog a Belső és az eljárásjog, mint „forma”, a Külső, belső szemléletben azonban az eljárásjog a Belső és az anyagi jog a Külső. Más-más nézőpontból mást és mást látunk, és ha a nézőpontokat összesítjük, többet tudunk meg a vizsgált jelenségről, mint ha egy nézőpontnál lecövekelünk. A bajok valójában ott kezdődnek, ahol az A. nézőpontból bíráljuk meg a B. nézőpontból kapott eredményt („képtelenség azt mondani, hogy ez a cipő szűk, amikor mindenki látja, hogy sárga”).

Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy ez a „maga szempontjából mindenkinek igaza van”-tétel sem vihető az általános kímélet és megértés jegyében túlzásba. Először is vannak olyan esetek, amelyekben ugyan a kétféle nézőpontból eredő kétféle következtetés mindegyike igaz, de az egyik nézőpont domináns, és ezért az ebből eredő válasz a lényegibb. Példaképpen a „burkolt konvergencia” jelenségére⁴ utalok. Itt a jogi megoldások eredményei erősen konvergálnak, de az ezeket produkáló jogi technikák úgyszólván egyáltalán nem. Ezért ebben a körben külső szemléletben a jogok konvergálnak, belső szemléletben nem konvergálnak. Minthogy azonban a konvergencia alapjában társadalmi, jogon kívüli kérdés, ez a túlsúlyos mozzanat. Ezért a Burkolt konvergencia jelenségének megítélésénél a legfontosabb következtetés az, hogy a Burkolt konvergencia alapjában a konvergencia jelensége (a külső szemléletből eredő következtetés). Ez a következtetés azonban csonka, ha nem tesszük hozzá a belső szemlélet alapján levont következtetést: a jogi technikákat összevetve nincs vagy alig van konvergencia. A kettőt összevonva: a konvergencia „Burkolt” fajtáját az jellemzi, hogy a jogszabályok, a jogi technikák nem

⁴ *Eörsi*, Összehasonlító jog, Akadémiai Kiadó 1976. 218. pont.

vagy alig közelednek; ennek a konvergálásnak a „hogyan?”-ját az jellemzi, hogy az a jogi technikák számottevő közeledése nélkül megy végbe. A fő megállapításunk azonban a konvergencia jelenségének az elismerése. Tehát a két ellentétes következtetés mindegyike igaz ugyan, de az egyik a lényegre tekintve igaz, a másik pedig csak arra vonatkozik, hogy hogyan megy végbe ennek a lényegnek (a konvergálásnak) a megvalósulása. A belső szemlélettel kapott eredmény csak *differentia specifica*-ja a külső szemlélet alapján kibontott jelenségnek. Az ellenkező tétel: „a burkolt konvergencia nem jelenti a jogok konvergálását, noha a különböző jogi technikák nagyon is hasonló bírósági ítéleteket produkálnak”, hibás volna. Fontos tehát annak megállapítása, hogy van-e túlsúlyos nézőpont, és ha van, melyik az. Lehet továbbá a „maga szempontjából mindenkinek igaza van”-tételnek abszolút korlátja is, amely meggátolja, hogy mindkét nézőpont igazát elismerjük. Vannak a jognak olyan jelenségei, amelyeket *csak* a belső vagy *csak* a külső szemléletben értelmes vizsgálni. a jogrendszer tagozódása csak belső szemléletben vizsgálható, mert ez a jognak mint relatíve önálló komplexusnak a szerkezetéhez tartozik, a jog hatékonyságát csak külső szemléletben érdemes vizsgálni, mert ez a jog külső hatásának a kérdése.⁵

3. A jogrendszer-tagozódási elmélettel kapcsolatban *Korsós Antal* ismét élesemléjű tudománypszichológiai esettanulmánnyal szolgál, amelyet nagy érdeklődéssel olvasott a tudománypszichológiai esettanulmány tárgya. Nem állítom, hogy légbőlkapott. Annyi biztos belőle, hogy bár egyértelműen a „tradicionális elmélet” mellé álltam, távol áll tőlem — legalábbis ebben a kérdésben — a „si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae”. Hogy ne személyesen fejezzem ki magam, „az ember”, ha már felsőbb korcsoportba lépett, bizonyos aggodalommal szemléli magát, amikor egy „tradicionális elmélet”-et védelmez újabakkal szemben: nem tudja biztosan, hogy elméleti felfogásának kialakításában mekkora szerepet játszik az, hogy esetleg már kevésbé nyitott az új eszmék irányában. Aligha tagadható, hogy minden tudományos elmélet mögött kétféle meghatározottság áll: az egyik az elemzett tényeké és eszméké, a másik a kutató egész személyiségéé.

Ez az utóbbi azonban elméleti szempontból teljsen közömbös, mert a mű a megszületése után a szerzőről leválasztódik és önálló életet kezd élni, ha védelmezésében és támadásában szerepet játszanak is a pszichikai elemek. A lényeg mindenképpen az elmélet, tekintet nélkül magabiztos vagy kételyűzte szerzőjére. És itt *Korsós Antal* megint igen élesemléjűnek bizonyul. Az engelsi — ha tetszik, tradicionális — elmélet kulskérdése valóban a jogi homogenitás mibenléte és a könyv valóban nem eléggé fejti ki, mit is jelent ez. *Korsós* mindkét ezzel kapcsolatos hipotézise majdnem helytálló. Egyetérték vele abban, hogy a jogi homogenitás nem a tartalomra vonatkozik, hanem a módszerre, vagyis — hadd tegyem hozzá — arra, hogy a gazdaság tényeit hogyan „jogiasítja” a jogba való átírás. Őröge van abban is, hogy az elméleteit befejezni nem tudó szerző agyának melege tovább érlelte a jogi homogenitás problémáját, és elméletnövesztésének jelenlegi állapotában — *Korsós Antal* Engels-interpretációjával egyetértve — úgy véli, hogy a jogi homogenitás a jog mint alkomplexus szintjén is a jognak mint eszköznek, az eszközök struktúrájának és a jogi módon megvalósítandó teleológiai céltételezéseknek a funkcionális megfele-

⁵ Ez nem jelenti azt, hogy a jog hatékonyságának vizsgálatába ne lehetne, sőt kellene bevonni jogi jellegű elemeket (pl. a jogszabályok mennyisége és minősége); a *szemléletmód* jön itt kívülről. Ugyanígy a jogrendszer tagozódását is *végső fokon* a jogon kívüli tényezők határozzák meg; itt azonban belülről jön a szemléletmód.

lését jelenti, a jogágazatok szintjén pedig az eszközök (módszerek) homogenitását. Ez egyébként implicite benne van abban a megállapításban, hogy a jogágazatokat nem a szabályozás tárgya és módszere alakítja, hanem a módszer által egységbe szervezett tárgy. Lehet, hogy ez nem derül ki ilyen világosan a 92–93. oldalon kifejtettekből; ha ez így van, akkor ismét az elmélet „post-liberális” továbbépülésének vagyunk a tanúi. Van azonban *Korsós Antal*nak egy habozó ellenvetése azzal szemben, hogy a jogrendszer-tagozódást egy olyan „másodlagosság”-ra építem, mint a módszer. Tartok tőle, hogy *Korsós* itt kivételesen nem éri el a saját színvonalát. Ha a módszer másodlagos, akkor először is nem a tárgyhoz viszonyítva az: a *jogi* módszer, a jognak ez a csak belső szemléletben vizsgálható jelensége, nem lehet *társadalmi* tárgy másodlagosa, legfeljebb külső szemléletben. Másodszor – itt azonos az eszközzel – a célnak van alávetve, de „már a célkitűzés kettős társadalmisága is – az, hogy a társadalmi szükségletből fakad és ezt hivatott kielégíteni, az eszközök alapjainak természetisége viszont a cél megvalósulása során közvetlenül egy más jellegű környezetbe és tevékenységbe vezeti a gyakorlatot – elvi különbséget teremt a cél és az eszköz között. A tételezésben rejlő egyneműsítés megszünteti ezt, de . . . az eszközök egyszerű alárendelése a célnak nem olyan egyszerű, mint amilyennek első pillantásra mutatkozik.”⁶ Ha pedig ez így van, akkor mi más lehetne egyebek között a társadalmi célok szolgálatára létrejött sajátos eszköz, a jog struktúrájának vagyis a jogrendszer tagozódásának is a meghatározója mint a jogi módszer?

Korsós Antal azonban újabb gátat állít fel: feladtam-e azt az álláspontomat, hogy a jogrendszer-tagozódás alapja az összkollektíva – csoportkollektíva – relatíve autonóm társadalmi viszonyok megkülönböztetése? – kérdi: Jól esik, hogy sajnálná, ha feladtam volna, és megnyugtatom: nem adtam fel. Ez a megkülönböztetés külső szemléletű, de megfelel neki a jogági tagolást közvetlenül indikáló belső szemléletű kategória: a jogi módszer mint megkülönböztetési alap. Az összkollektíva-viszonyoknak közhatalmi – állampolgári-egyenlőségi jellegű jogi módszer felel meg, a csoportkollektíva-viszonyoknak a nem-közhatalmi alá- és fölérendeltségi és nem-árjellegű egyenlőségi viszonyok ellentmondása állandó feloldásának a jogi módszere, végül a relatíve autonóm viszonyoknak az alapjában árjellegű vagy eredetű egyenjogúsági-mellérendeltségi jogi módszere. Az összefüggés talán világosabb lesz, ha utalok az iménti *Lukács*-idézetre. Ebben az eszközök *természeti* alapjairól van szó, amely egy más jellegű környezetbe és tevékenységbe viszi a gyakorlatot. A jog területén az eszközöknek nem természeti, hanem *társadalmi* alapjai vannak, és az ezek által létesített környezet az összkollektíva – csoportkollektíva – relatíve autonóm társadalmi viszonystruktúra. Ebben a környezetben fejt ki tevékenységét a jogi gyakorlat, kezében az e viszonystruktúráknak megfelelő eszközökkel (jogi módszerfajtákkal).

Bár nem volna jó, ha valamiféle tökély képe rajzolódna fel a jogi homogenitással kapcsolatosan, meg kell állapítanom, hogy helytálló *Korsós*nak az a másik hipotézise is, hogy a „nem csapja önmagát arcul” nem ténye a jognak, hanem csak vele szemben támasztott követelmény. Erre vall *Engels*nek az a kijelentése, hogy „*igyekeznek* harmo-

⁶*Lukács*, A társadalmi lét ontológiájáról, Magvető 1976. II. 27. E megállapításnak tárgyunkra való vonatkoztatását – amint az hamarosan kiderül – egyáltalán nem zárja ki az, hogy a jogban az eszközök alapjai nem természetiek, hanem társadalmiak, mert egészen más szférába tartozóan társadalmiak, mint a szabályozás tárgya vagy a céltételezések, az inkongruencia tehát itt is fennáll.

nikus jogrendszert létrehozni”,⁷ hogy a jognak „önmagában összefüggő kifejezésnek is *kell* lennie”⁸, hogy megtörténhet, hogy a jogi kifejezés „jogi szempontból is rossz” lesz⁹, hogy létezik a „jól vagy rosszul felismerés” jelensége¹⁰. Valójában azonban itt elméletileg irreleváns jogalkotási hibákról van szó: a jogi homogenitás tendencia-jellegű ontológiai jelenség. Ezért éppen úgy nem szabad mindig 100%-osan megkövetelni, mint bármely más, a rakoncátlan társadalom gyakorlatában tenyésző, a melléktenyezőket ki nem szűrő, nem komputerizált gondolkodású emberek zöld aranyalmafájához képest szürke elméleti tételt. Az elméleti tétel tekintélyét szűkreszabott és a tétel alapjaitól idegen fogantatású kivételek nem rontják le.

Ennyit válaszol *Korsós Antal*nak. Én azonban még nála is nehezebb kérdést teszek fel magamnak a jogi homogenitással kapcsolatban. Hogyan fest a jogi homogenitás a jog megkettőződése¹¹ fényében, amikor pl. egyazon államban a jog egy része törzsi szokásjog, egy másik része burzsoa törvény- és bírójog, mint *Kenyában* vagy *Ghanában*? Hogyan lehet szó a jogi módszer homogenitásáról, amikor ilyen kiáltóan eltér egymástól a kétféle jog módszere? Nem csapja-e egy ilyen jog „benső ellentmondásokkal. . . önmagát arcul”? Látszólag igen. Azonban az engelsi követelmény szerint a jog „az általános gazdasági helyzetnek felel meg” mégpedig úgy, hogy „önmagában véve összefüggő kifejezés is”. Ha az „általános gazdasági helyzet”-nek megvan a saját belső homogenitása, akkor ez a jogba is átírható mint egy önmagában véve összefüggő kifejezés. Ha azonban „az általános gazdasági helyzet” két merőben eltérő (a gyarmatosítás idején egymástól messze-menően elszigetelt, manapság egyre intenzívebben érintkező) különmemű szférából áll, akkor a jogi átírás sem hidalhatja át ezt a nagy távolságot, hanem csak arra lehet képes, hogy a különmemű gazdasági szférák mindegyikét fejezze ki „önmagában véve összefüggő”-ként. Pontosan ez történik az afrikai államokban azzal, hogy a két egymással heterogén szféra közül a modern a túlsúlyos. Ennek következtében a törzsi szokásjog mindinkább bírójoggá alakul át, a minden-áron-egyeztetés elve és módszere a törzsi közösségek felbomlásával a „minden-áron pernyertesség”-gé változik, vagyis megindul a folyamat a gazdasági és jogi heterogenitás megszüntetése irányában.

Hadd térjek azonban vissza *Korsós Antal* fejtegetéseire és hadd számoljak be az elmélet továbbnövekedésének egy másik megnyilvánulásáról. A megtéveszthetetlen *Korsós* a kvázi-jogágazatok elszaporodásának okaira vonatkozó fejtegetéseim olvastán is összevonta szemöldökét. Igaza van: a megokolás (tudományos-műszaki forradalom, tervgazdálkodás, a viszonyok növekvő komplexitása) túl általános. E végső okok és a jelenség között valóban lehet rá jobban feszülő okot is találni. A cél és eszköz problematikájából indulok ki, abból, hogy a jog eszköz. *A jogágazat eszközorientált* (vagy másképpen módszerorientált), *a kvázi-jogágazat célraorientált* (problémacentrikus, funkcionális). Mármost a célraorientált állami tevékenységek száma-súlya nagymértékben megnövekedett (tervteljesítés, környezetvédelem, fogyasztóvédelem stb.), a tudományos-műszaki forradalommal, a társadalmi tervezés megjelenésével és felfejlődésével, továbbá a viszonyok

⁷ *Engels* levele Konrad Schmidthez, 1890. okt. 27, MEM. 37. 480, az én kiemelésem, E.Gy.

⁸ *Engels* i. h., az én kiemelésem, E.Gy.

⁹ *Engels* Feuerbach, NEM 21. 287.

¹⁰ *Engels* i.m. 288–289.

¹¹ *Eörsi*, Összehasonlító polgári jog, 264. p.

komplexitása megnövekedésének a tisztánlátást és a várt eredmény előrelátását megnehezítő nyomása alatt. A jog immár nem csupán reagál a múltra és a jelenre, hanem a jövőt veszi igen konkrétan célba. A célraorientáltság pedig magában foglalja a cél megvalósítására alkalmas valamennyi, nagyon is különböző eszköz egyesítését az adott célra. Ennek pedig az a tendenciája, hogy az eszközorientáltságot kiszorítsa, ideológiailag: elavulttá minősítse.¹² Ez különösen vonzó program, ha a célraorientált funkcionális rendszert a *fogalmi* alapon létrehozott rendszerrel állítják szembe „fogalmi alapon” létrehozott rendszernek minősítve – teljesen helytelenül, de talán a juristischer Begriffshimmel elleni szent háborúban – az eszköz (módszer)-orientált jogrendszer tagolást. Jellegzetes rokonmegtüvelődés az itt tárgyalt jelenségnek *J. Letowski* fejtegetése: az államigazgatási jog (jogágazat) mindinkább az államigazgatás jogává (az általam használt terminológiában kvázi-jogágazat) válik, mert „a jogágazatok hermetikus elválasztásának kultuszát” mindinkább felváltja „a különböző jogterületek specialistáinak a találkozása abban az erőfeszítésben, hogy egy konkrét jelenséget vagy jelenségek egy csoportját értékeljék”, az államigazgatási tevékenységben pedig „kereszteződnek a polgári jog, a munkajog, a büntetőjog, a pénzügyi jog elemei”.¹³ Itt az államigazgatási jog komplex jogterületként, kvázi-jogágazatként jelenik meg, és teljesen figyelmen kívül marad az államigazgatási jogi módszerek összetartó ereje, amely jogágazatként láttatja az államigazgatási jogot. Vagy talán azt kell gondolnunk, hogy ez az egységes módszer a múlté, hiszen az állam az állami szektort (*Sárközy* szerint az egész népgazdaságot) más módszerrel irányítja mint az azon kívüli területeket? Gondoljunk az NDK-ban uralkodó, a könyvemben említett felfogásra, amely a gazdaságirányítást teljesen kivonta az államigazgatási jog köréből. Ez idő szerinti – és a tapasztalatok szerint esetleg nem végső – álláspontom szerint az idevágó jelenségek legfeljebb a gazdaságirányítási jognak kvázi-jogágazatként való megfogalmazását indokolják; ebbe akár a népgazdasági szerződések is beletartozhatnak.

Térjünk azonban vissza az alapkérdésre: mi a következménye a célraorientáltság, problémacentrikusság, funkcionális szemlélet jelentős térhódításának? Nem teszi-e ez valóban elavulttá az eszköz (módszer)-orientáltságot? Egyelőre merőben gyakorlati szinten maradva: a célraorientáltság alapján jogrendszer nem lehet felépíteni, mert a célraorientált egységek részben fedik egymást, részben üresen hagynak jogterületeket. De hát gyakorlati célkitűzés-e az, hogy fel lehessen építeni a jog rendszerét? *Korsós Antal*hoz méltó kérdés: legfeljebb sok áttételen keresztül és verifikálhatatlanul. A gyakorlat szóvivője mondhatja: „a pokolba a jog rendszerével, nekünk jogszabályok kellene, hogy feladatainkat el tudjuk látni”. Csakhogy ezzel a gyakorlat szóvivője kompetenciáján kívül nyilatkozott. Természetéhez híven figyelmen kívül hagyta az Egészét, pedig egy nagy csoport fa: erdő, azaz valami, ami a fák halmazával nem ragadható meg, és nem felesleges fogalom: az erdő sajátos törvényszerűségei valamennyi fa sorsára kihatnak. A jog vázának, a felszínen nem mindig mutatkozó összefüggéseinek, megegyezéseinek és különbözőségeinek az ismerete nélkül odajutunk, mint az, aki elemi alkatrészeire szedi szét az Eiffel tornyot, és az alkatrészek halmazát tekinti Eiffel-toronyraként. Pedig ahhoz pl. a statikája is hozzátartozik, és az az alkatrész-halmazban veszendőbe ment. A jog megismerése nélkül a

¹² A cél és eszköz különeműségére ld. e pontban feljebb.

¹³ *J. Letowski*. Les problèmes juridiques de la direction dans l'Administration, Ossolineum, 1977, 163–164.

jogszabályok ilyen alkatrészhalmazt adnak; szerencsére azonban a mindennapi tevékenységükben a gyakorlati jogászoknak is van képük az Egészségről, annak nagy egységeiről, akárcsak a munkásnak eszközei összességéről, és ez kihat az egyes elszigetelten jelentkező feladataik megoldására is.

Ha elméletileg vizsgáljuk a kérdést, igen egyszerű választ kaphatunk: az eszköz a célnak van alárendelve, és ezért a célraorientáltság a jog rendező szempontja. A helytálló tételből levont következtetés azonban helytelen. *A cél érdekében hozzák létre az eszközt, a jogot, de ez utóbbit nem a cél, hanem a tőle különmemű eszköz saját, viszonylag önálló törvényszerűségeinek megfelelően kell létrehozni, különben nem szolgálhatja jól a célt,* vagyis a jog rendszerét *alapvetően* eszköz(módszer)-orientáltan kell tagolni. Ez egybevág a könyvnek azzal a megállapításával, hogy a jogrendszer-tagozódást a jog belső szemlélete alapján kell megoldani (108. old.).

4. *Korsós Antal* a könyvben kifejtett vállalati jogi vázlattal kapcsolatosan kellemetlen és nehéz kérdéseket vet fel.

ad a) Szubjektíve igen kellemetlen, objektíve igen hasznos, hogy felfedte az ellentmondást a 34. és a 134. oldalon kifejtettek között. Beletartozik-e mármmost a tulajdonos-államnak és vállalatának a jogviszonykötege a vállalati jogba (34. old.) vagy sem (134. old.)? Elvileg a 34. oldalon van igazam: a tulajdonos és tulajdonának a tárgya között olyan bensőséges viszony van, hogy azt a 32–33. oldalon kifejtettek értelmében külső viszonyoknak aligha lehet tekinteni. Végeredményben ide az igazgató kinevezése (ma: munkajogi kérdés), a profilmeghatározás, az induló vagyon biztosítása tartozik: csupa olyan kérdés, amelyben egyedileg, minden vállalatra vonatkozóan külön-külön dönt a tulajdonos, ha mint szuverén tekintettel van is az egész népgazdasági struktúrára, amikor idevágó döntéseit meghozza; hogyisne volna vállalati jogi jellegű az, hogy ki vezesse a vállalatot, mivel foglalkozzék a vállalat és mekkora legyen a volumene? Kívül maradhat-e a vállalati jogon a vállalat tulajdonosa csak azért, mert a tulajdonos és vállalata két eltérő fajtájú jogi személy? Tilalomfába ütközhet-e a vállalati jog éppen ott, ahol a tulajdonjogi jogosítványok kezdődnek? A kettős (osztott) tulajdonjog hívei a kérdést könnyen megoldhatják: az ő szempontjukból logikus, ha az idevágó viszonyokat nem emelik be a vállalati jogba. Nekem azonban nem adatott meg (eddig), hogy ezt az osztott vagy kettős tulajdonjogi koncepciót elfogadjam: az államot tekintem a vállalat tulajdonosának, a vállalatot pedig az állami vagyonnal többé-kevésbé önállóan gazdálkodónak. *Korsós Antal* a saját véleményét nem fejt ki, de ha netán viszontválasszal él, bizton felteszi a kérdést: „mind ez szép és igaz, de hogyan lehet különböző jogágazatokba rakni az állam és vállalata tulajdonosi, illetve közhatalmi viszonyait (pl. ágazati irányítás)?” Nem kell ahhoz elfogadni *Sárközy* gazdaságirányítási tulajdonjogi felfogását, hogy az emberben valami berzenkedjék az ellen, hogy az állam és vállalata közötti, gyakorlatilag szorosan összefüggő különféle viszonyokat, amelyeknek ráadásul jogi eszköze (módszere) az államigazgatási aktus, két különböző jogágazat skatulyájába hajítsuk. *Korsós Antal* szájába olyan kérdést-megjegyzést adtam, amelyre nem könnyű válaszolni. Doktriner volna a tétel? Hozzak salamoni ítéletet: formailag (államigazgatási aktus) államigazgatási jogról van szó, tartalmilag vállalati jogról? Ez az utóbbi tűnik a legjobbnak, de hogyan állíthatom, hogy ebben az egy kérdésben a jogágazati elhelyezést a tartalom (külső szemlélet) határozza meg, amikor eddig mindig azt állítottam, hogy a jogágazattagozódási kérdéseket belső szemlélettel, lényegében a módszer alapján kell megoldani? Fel kell tehát tennem a kérdést: valóban

csak tartalmi okból lehet ezeket a viszonyokat a vállalati jogba zárni? Emlékeztetek arra, amit a háromféle társadalmi struktúrának a háromféle jogi módszerhez való viszonyáról az előző pontban állítottam. Ha a tulajdonos-állam és vállalata viszonyát vizsgáljuk, annak nyilvánvalóan nincs relatíve autonóm struktúrája. De közhatalmi struktúrája sincsen, hiszen tulajdonosról és tulajdona tárgyáról van szó. Ez pedig e viszonyok minősítése kérdésében visszavonja az államigazgatási aktusnak mint jogi módszernek a relevanciáját, mert itt az államigazgatási aktus – lényegétől eltérően – nem a közhatalom megnyilvánulása, hanem *csupán a valódi jogi módszernek olyan formája, amely mintegy az állami tevékenység „természetéből” folyik.* Az alapulfekvő társadalmi struktúra itt a csoportkollektíva-viszony rendhagyó megnyilvánulása: az állam nem-közhatalmi jellegű, de államigazgatási formájú, csoportkollektívát keletkeztető és megszüntető tulajdonosi tevékenységéről van szó. Ez itt a döntő elem; a jogi módszert ez minősíti rendhagyóan csoportkollektíva-jellegűvé (a „rendhagyás”-t közelebről l. ad b) alatt).

Mindennek következtében *a vállalati jog tematikáját ki kell egészíteni a vállalat létrejöttének, átszervezésének és megszüntetésének a kérdésével – átfogóbban: az állam mint tulajdonos és vállalata közötti jogviszonyokkal.*

ad b) A most kifejtettekkel nem megkönnyítettem, hanem megnehezítettem a Korsós által felvetett homogenitás-probléma megoldását. Most már nemcsak a munkaszerződés okoz nehézséget, de a tulajdonos-állam és vállalata közötti viszony is. Feltűnő azonban, hogy mindezek a nehézségek a kollektíva egyedi (kétszemélyes) és kollektív vetületében, jobbára a kollektíva „szélén” jelennek meg: hogyan keletkezik és szűnik meg a vállalat, hogyan keletkezik, módosul és szűnik meg a munkaviszony – lényegében erről van itt szó. Ami közte van: nem-tulajdonosi kollektíva viszony, amelynek ordinátája a nem-közhatalmi hierarchikus fölé- és alárendeltség és abszcisszája az üzemi demokrácia mellérendeltsége. Ennek a kettőnek az ellentmondása-egysége teszi lehetővé a jogi szabályozás homogenitását: a nem-közhatalmi fölé- és alárendeltséget és a nem-árujellegű mellérendeltséget. Ezek a „nem”-ek határolják be azt, amit kollektíva viszonyoknak neveztem, ezt az egységbe szervezett ellentmondást fejezi ki a jog „egymás mellé írás”-sal¹⁴: vállalati kollektív és egyedi-dolgozói jogok és kötelezettségek nyelvére fordítja le ezt az alapstruktúrát, amely más struktúráktól markánsan különbözik. Mármost ezt a struktúrát hozza in concreto, egyedileg létre, módosítja és szünteti meg a vállalat alapítás, átszervezés, megszüntetés, ebbe integrálja bele, ebből bocsátja ki az egyént, módosítja státuszát az egyedi (kétszemélyes) munkaszerződés. Van itt tehát bizonyos hasonlóság a tulajdonos-állam e minőségben kiadott aktusai és az egyedi (kétszemélyes) munkaviszonyra vonatkozó döntések között.

A munkaszerződés a lényegét tekintve a munkába lépőnek a kollektív munkaviszonyban létező státuszokba való besorolása. Azért van szükség rá, mert csak egyenkint lehet az egyéneket a kollektíva tagjává változtatni, mégpedig a saját akaratukból, és ugyanígy csak egyenkint, külön-külön akaratelhatározással lehet őket kibocsátani a kollektívából. A belépők magukkal hozzák bizonyos, a kollektívába tagolódás szempontjából releváns sajátosságait. Ezek szerint besorolódnak bizonyos csoportokba, amelyek az azonos kategóriákba tartozóknak azonos jogállást (sajátos státuszt) biztosítanak – a szabadságidő pl. attól függ, hogy az alkalmazott a munkakörök melyik csoportjába és a

¹⁴ A szóban forgó munka, 40. pont

munkaviszonyban töltött évek melyik csoportjába tartozik –, és bizonyos vonatkozásokban a csoporton belül – a munkaszerződés megkötésekor megegyezéssel – kijelölik egyedi helyüket is (pl. a bér megállapítása a „től-ig”-okon belül). Nem elméleti megközelítésben, hanem a felépítés gyakorlati rendjében: a munkaszerződések summája a kollektív munkaviszony a maga hierarchikus és egyenlőségi struktúrájával. Ha már fennáll az egyedi munkaviszony, akkor már teljesen uralkodnak a kollektíva-struktúra jellegzetességei és jogi módszerei (pl. szakszervezeti jogok, munkaügyi viták kezdeményezésének a lehetősége stb.). A munkaszerződés a keletkezésekor vagy módosításakor besorolja az alkalmazottat a kollektív munkaviszonykomplexum meghatározott – különböző szempontú - csoportjaiba, és ezzel a feladatát lényegében be is töltötte, hiszen másfajta tartalmi elemei a kollektív munkaviszony származékai. Minthogy a módosítás is már alá van vetve a kollektív struktúra jellegzetességeinek és jogi módszereinek, marad maga a munkaszerződés megkötése, ami a jogi módszer egysége szempontjából problémát okoz. A munkaszerződést ugyanis akaratmegegyezéssel kötik meg a még relatíve autonóm viszonyban álló felek, de a tartalom megállapításában a kollektív munkaviszony szabványosított elemeinek, kereteinek már túlnyomó szerepük van. Az eltérő módszer tehát csak a vállalatra vonatkozó tulajdonosi aktusoknál és a munkaszerződés egyediesíthető feltételeiben való megállapodásnál tapasztalható. Mire lehet ebből következtetni? Ezeknek az elemeknek a nyilván ésszerűtlen lemetélését, Procrustes szellemét csak egy kevésbé elegáns módon lehet semlegesíteni: megbékélünk azzal, hogy a vállalati jog ágazata nem 100%-ban homogén a jogi módszert illetően. Ehhez az engedélyt már megadtam magamnak. Ismételten hangsúlyozom, hogy a jogágazat homogenitási követelményét nem szabad az „et pereat mundus”-ig feszíteni: a jogágazat szempontjából a fegyelmezetlen valóságnak a túrhetőség határáig engedményeket kell tenni. Ezt teszi egyébként a jelenlegi munkajog is: elméletileg elhanyagolja a munkaszerződés megkötésének említett specifikumát, és ezt jól teszi.

ad c) A vállalatok és szövetkezetek belső jogviszonyainak egy jogágazatba vonása lehet perspektivikus alternatíva, de ezidő szerint helyesebb a vállalati jogot és a szövetkezeti jogot a kollektíva-jogágazatok két fajtájának tekinteni^{1 5}. Az egyikbe nem-tulajdonos kollektívák tartoznak, a másikba az alapvetően tulajdonosiak. Ez ma még igen fontos különbségekre vezet.

ad d) *Korsós Antal*nak az a kérdése, hogy a közszolgálati jogviszony lehet-e „függelék”-e a vállalati jognak, kissé hatásvadászónak tűnik. Neki is tudnia kell, hogy nem erről van szó. Mielőtt megkísérelném vázolni, hogy miről van hát szó, teszek egy megjegyzést arról, hogy még miről nincs szó: a közszolgálati jogviszony jelentőségének tagadásáról. Kár volna nagyszámú presztízsszimbólumunkat a jogágazatban elfoglalt helyvel is növelni. A lényegre térve: a termelőmunka viszonyainak a közszolgálati viszonyoktól való éles elválasztását a burzsoa rendszer felszámolása után mindenütt megszüntették. A közszolgálati külön státusz, amely minden közösséget elutasít az ipari-munkás-státusszal, és mérhetetlen fölényességgel nézi le még a magántisztviselői státuszt is, túrhetetlen és összeegyeztethetetlen a szocializmus célkitűzéseivel. 1917. minden a mun-

^{1 5} A legutóbb ugyanígy *Hegedűs* is, A dolgozó kollektíva és jogi szabályozásának koncepciója, 32 Jogtudományi Közlöny, 384–393 (1977).

kamegosztásban elfoglalt hellyel nem közvetlenül összefüggő különbséget megszüntetett ezen a téren: a közalkalmazottat (és a függetlenített pártmunkást) ugyanúgy tekintette mint az ipari munkást. Minden idevágó területen nem-tulajdonosi dolgozó kollektíváról van szó, az alapmodellt pedig a társadalmasított termelőmunka szférája adja. Később, amikor az egységes, de differenciált munkaviszony elve vált uralkodóvá, nagyobb súlyt kaptak a közszolgálati munkaviszonyok sajátosságai is, és ma már bizonyos mértékig alighanem beszélhetünk külön közalkalmazotti nem-antagonisztikus különérdekekről és státusról, sőt státuszokról is – utalok a tanácsosi és főtanácsosi címekre –, de a differenciált egységben a hangsúly az egységen van és, mint említettem, a modell a társadalmi termelés munkaviszonya. A közszolgálati munkaviszony helye mintegy a „Különös Rész”-ben van; az „Általános Rész” a vállalati munkaviszony. Így kezeli a kérdészt a Munka Törvénykönyve is: a Vegyes Rendelkezésekről szóló VII. fejezetben állapítja meg a vonatkozó külön szabályokat, és – helyesen – még így sem a Weltner–Nagy-féle munkajogi tankönyv, amely az alkalmazási és megszüntetési szabályok körében elemzi a specifikumokat. Arról nem is szólva, hogy e specifikumok nem is minden közszolgálati viszonyra vonatkoznak.

Ezen az elvi alapon javasoltam a közszolgálati jogviszonyt a vállalati jogban elhelyezni. Elismerem: a dilemma elvi szinten nem enged könnyű döntést. Vagy a *vállalatot*, vagy a *nem-autonóm struktúrában (nem vállalkozási, megbízási alapon) folytatott munkavégzést* helyezzzük a centrumba. Az első esetben a nem-vállalati munkaviszonyok látják ennek kárát. A második esetben a vállalaton belüli viszonyok maradnak csonkák: valamiféle olyan „vállalatirányítási jog” jönne létre, amelyből éppen az egésznek az értelme: a termelés, a termelőeszközöknek a munkával való egyedi összekapcsolása maradna kívül. A *Korsós* által említett *Sárközy* féle felfogás a kettő között kompromisszumot alkot: szerinte csak a kétszemélyes munkajogviszonyok maradnának kívül a vállalati jogon. Az önmagában nem baj, hogy kompromisszumról van szó, de az nézetem szerint igen, hogy ez a felfogás lemetéli a kétszemélyes munkaviszonyt a kollektív munkaviszonyról. Ez először is gyakorlatilag lehetetlen, mert a munkaszerződés tartalma jórészt azonos a kollektív munkaviszonyéval, és másodszor elméletileg félreorientál, mert a kollektív és a kétszemélyes munkaviszonyt mint két különböző jelenséget állítja egymás *mellé*, noha az utóbbi az előbbi derivátuma.

Optimálisnak tehát ma is (még) a könyvben kifejtett megoldást tartom.

5. Amivel kezdtem, avval végzem. Hálás vagyok *Korsós Antal*nak (még ha olykor elkomorultam is olvastán), amiért megteremtette az alkalmat, hogy a saját könyvemhez ilyen terjedelmes Appendixet fűzhessek.

A SZOVJET ÁLLAM ÉS JOG KIALAKULÁSA

HORVÁTH PÁL

1. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítése. 2. Az I. és II. Összoroszországi Szovjet Kongresszusok. 3. a III., a IV. és az V. Összoroszországi Szovjet Kongresszusok államszervező tevékenysége. 4. A szovjet hatalom központi szerveinek kialakulása (Vszerosszijszkij Central'nij Iszpolnyityel'nij Komitet, SZOVNARKOM, Komisszariat, Vojenno-Revolyucionnűje Komitetü (VCSK). 5. A Munkás Milícia és a Vörös Hadsereg kialakulása. 6. A népgazdasági és a művelődésügyi igazgatás alapjainak lerakása (Vszerosszijszkij Szovjet Rabocsego Kontrolja, Viszsij Szovjet Narodnogo Hozjajsztva, NAR-KOMPROSZA). 7. A szovjet hatalom helyi igazgatási mechanizmusának kifejlődése. A területi, kormányzósági, járási, városi és falusi szovjetek szerepe. 8. A KOMBEDI történelmi szerepe. 9. Törvénykezési szervezet alapjainak lerakása. 10. A föderatív jellegű állami mechanizmus kialakulása. 11. Az első szovjet Alkotmány. 12. A szocialista jog alapjainak lerakása. 13. A szovjet jog forrásai. 14. A birtoklási-vagyonjogi, család- és örökjogi viszonyok átalakulása. 15. A munkajog önálló jogággá válása. 16. Földjog, mezőgazdasági jog. 17. A szocialista anyagi büntetőjog alapjainak lerakása. 18. A peres eljárás alapjainak megvetése.

A szovjet állam- és jog kialakulásának történelmi tapasztalatairól beszélve ma már a modern jogtörténettudomány legfontosabb feladatainak egyikére gondolunk. A szocialista állam- és jogrend a legújabb kor történelmének szülötte, ennek ellenére a szélesebb értelemben vett jogi historizmusunknak is meghatározó elemévé vált az a történelemformáló átalakulás, amely elsőként a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeiben öltött testet. Az új jogtípus világrendszeré válásának eredményeként mondhatjuk sok tekintetben magunkénak ma is a szovjet állam és jog kialakulásának történelmi tapasztalatait, következésképpen a hatályos jog minden ágazatában implicite jelen van az a fajta jogi historizmus, amely a jövő formálását célozva tapad a kizsákmányoló osztályok hatalma alól felszabadult jog születéséhez.¹ Gazdag és ma is módfelett tanulságos előzményei vannak ennek a nemes törekvésnek a hazai jogtudomány utóbbi, immár több mint negyedszázados fejlődésében,² és ezek az eredmények egyben alapot adnak jogfejlődé-

¹ Ezt a feladatot a jogtudomány minden ágazata magáénak vallja és a belőle fakadó előrelépések historiográfiai konzekvenciáinak levonása is elháríthatatlan feladatnak tűnik. Ilyen természetű törekvéseink koncentrált kifejezőjeként I. Az állam- és jogtudományok fejlődése. Hazánk felszabadításának 30. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészek (1975. máj. 7.) anyaga. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar kiadványa. Bp. 1975.

² L. Szabó Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 138–140., 142–144. pp. Gyökereivel visszanyúl ez a felszabadulás utáni évekhez, azoknak a haladó gondolkodóinknak a harcához, akik a szovjet jogtudomány tapasztalatait felhasználva élesztették újjá a hazai jogtudományt. Vö. e sorok írójától: Összehasonlító jogtörténet. Új irányok a jogtörténeti historiográfia és a módszertan köréből. Bp. 1975. 112., 116., 265. pp.

sünk legújabb korának áttekintésére is.³ A szocialista állam- és jogrendszerek meghatározó, világtörténeti jelenséggé válása azonban a 20. század jogtörténetírásának feladatait ennél jóval kiterjedtebb dimenziókban szabta meg.⁴ Kötelezettségeink kiapadhatatlan forrásként soroljuk ide mindenekelőtt a szovjet állam- és jog kialakulásának történelmi tapasztalatait.

A polgári jellegű árutermelő társadalmak jogrendjének elemző vizsgálódásai már a 19. század legfelkészültebb elméit arról győzték meg, hogy a hajdan ideálisnak vélt burzsoá állam- és jog osztatlan uralmának megszűnése történelmileg elháríthatatlan. Jobbára csak a marxista világnézet talaján állóknak jutott azonban osztályrészül az a felismerés, hogy a történelemformáló társadalmi átalakulás a tőkés társadalom leggyengébb láncszemeit képező országok népeinek kezébe adja majdan a cselekvést, amely az embernek ember által történt kizsákmányolásán alapuló jogrendszerek uralmának véget vetett a népek börtönévé formált cári Oroszországban, és egy merőben új, szocialista jellegű állam- és jogrend felépítésével ezen is túlterjedő, konkrét példát mutatott azoknak a népeknek, amelyek a társadalmi forradalom hasonló, vagy közelállóan azonos feltételeinek kialakulása következtében válaszút elé érkeztek. A késeltetett burzsoá jogrendszerek kérészetű történelmi korszakát elemző modern jogtörténetírás ma már feltárta, hogy a megkéssett polgári átalakulások bölcsőjében születő feudálkapitalista, és a monopoltőkés rend viszonylag korai jelentkezése által válságba jutott közép- és kelet-európai jogrendszerek szinte kivétel nélkül a felbomlás küszöbéhez érkeztek az első imperialista világháború idején.⁵ A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tehát történelmi törvényszerűségként lépett fel az emberi társadalom fejlődésében és eredményeivel a szocialista állam- és jogrendszerek kiformalódásának korszakát is megnyitotta. A korszakalkotó változás mibenlétét nem egyszerűen megsejtve, találoán írta Engels még jóval az Októberi Forradalom előtt, hogy az „emberiség addigi történelme csak prológos” lesz azokhoz a távlatokhoz mérve, amelyeket ez az átalakulás megnyitni történelmileg kényszerül.⁶ Ez a klasszikus felismerés a szovjet állam és jog alapjainak megteremtését elemző, behatárolt jogtörténeti vizsgálódásaink nyomán is igazolható.

A nagy világtörténeti korszakváltások, társadalmi forradalmak a hazai és a nemzetközi tudományos gondolkodást is megkülönböztetett figyelemre készítették. A modern jogrendszerek alapjait formáló átalakulások könyvtárakat megtöltő tudományos irodalmában azonban a legnagyobb fondok éppen témánkhoz tapadnak. A módszeres jogtörténeti kutatómunka is számottevő értékekkel járult hozzá ehhez az egyedülálló historiográfiai

³ L. ezt az eredményes törekvést a Magyar állam- és jogtörténet. Átdolgozott 3. kiad. (Szerk. Csizmadia A. Bp. 1978. alapján.)

⁴ Örvedetesen gyarapodó eredményeink tehát a szocialista jellegű jogrendszerek vizsgálatában számottevő lemaradással küszködnek. L. Nagyné, Szegvári K.: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. (Helyzetelemzés) (Jogtörténeti Értekezések 7. sz. Szerk. Kovács Kálmán. Bp. 1975.) 58. p. Vö. Horváth P.: A magyar jogi historizmus tudományági helyzetelemzéséhez. L. Gazdaság- és jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei X (1976) 406–408. pp.

⁵ L. az idevágó legújabb hazai és nemzetközi tapasztalati anyagnak a szerző által történt rendszerezése alapján: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe (kiad. alatt). Közgazdasági és Jogi K. Bp. 1978.

⁶ L. K. Marx, Fr. Engels: Szocsinyenije. 20. Moszkva, 1936, 295. p.

jelenséghez,⁷ megadva egyben a lehetőséget arra, hogy ma már összefüggő képet alkossunk a szocialista jellegű állam- és jogrendszerek fejlődéséről. Ehhez szolgálhat eszközül, ha a szovjet állam- és jog kialakulásának történelmi tapasztalatait az összehasonlító jogtörténeti kutatómunka eredményeire támaszkodva számba vesszük.

1. *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítése.* A vezető monopoltőkés hatalmak világháborús szövetségi rendszerében kezdettől fogva a leggyengébb láncszemnek bizonyult az a cári Oroszország, amely az imperializmus, ill. a monopoltőke politikai és gazdasági előretörése következtében feloldhatatlan társadalmi válság elé került. Az I. világháború ádáz küzdelmei viszonylag rövid idő alatt kimerítették a megoldatlan társadalmi problémák terheit is vonzó militáris-feudális állam (Lenin) erőforrásait. A cári Oroszország az imperialista háború harmadik évéhez közeledve feltartóztathatatlanul haladt a társadalmi forradalom felé. Az orosz birodalom késleltetett burzsoá állam- és jogrendje eleve alkalmatlannak bizonyult a válság leküzdésére. A katasztrófa közeledtét látva a szövetséges hatalmak uralkodó körei csakúgy, mint az ország megalkuvó polgársága az önkényuralom (a cárizmus) felszámolásától remélt megoldást. Az 1917. évi februári polgári demokratikus forradalom célkitűzései azonban eleve lépéshátrányban maradtak a felgyorsult történelmi idők mögött. Az önkényuralom formai megszüntetése mögött a tőkés-földbirtokos osztályok hatalmának átmentése és az imperialista célokat szolgáló háborús erőfeszítések folytatása állt. Valójában azonban a cári Oroszország katasztrófájának küszöbére taszított társadalom erjedése már a februári forradalom történelmi napjában meghaladta az imperialista burzsoázia elképzeléseit.

A cári Oroszország forradalmi tömegmozgalmainak irányítása a polgári pártok részéről már a századforduló utáni évektől lehetetlenül. Az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspárt megalakulása (1903) óta a polgári jellegű pártpolitikai törekvések többé eredményes kísérletet sem tehettek a forradalmi tömegmozgalmak irányításának kisajátítására. Az orosz burzsoázia ilyen előzmények után tömegbázisainak hiányos voltát és a februári forradalom elemi erejű győzelmét konstatálva, sietve látott hozzá a hatalom megragadásához. A főváros forradalmi tömegei azonban az 1905–07-es forradalom tapasztalatain tanulva, Petrográd Szovjetjét állították (február 24–25.) a társadalmi forradalom élvonalába, amely a fővárosba koncentrált Munkás és Katonaküldöttek Szovjetjévé válva a birodalom elnyomott népeinek egészét képviselhette. A cár által feloszlott IV. Állami Duma (1915. szeptember 3.) kevésbé kompromittált képviselőiből alakult Ideiglenes

⁷L. csupán az idevágó szintetizáló alkotások kutfőanyaga alapján: Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR. 2. (Szovjetszkij period) Red. G. Sz. Kalinyin. Moszkva, 1966. 511. p., Isztorija goszudarsztva i prava. Tom I. Sztanovlenyje szovjetszkogo goszudarsztva i prava 1917–1922. gg. Moszkva, 1968. 606. p., Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR. Pod. red. O.I. Csisztjakova i Ju. Sz. Kukuskina. Moszkva, 1971. 428. p., *Pruša–Oldřik*: Dějiny sovětského státu a parava. Praha, 1967. 259. p., *Pruša–Maly* etc.: Dějiny sovětského státu a parava. Praha, 1963. 395. p., *Meder, W.*: Das Sowjetrecht. Grundzüge der Entwicklung 1917–1970. Frankfurt/M.–Berlin, 1971. stb. Hazai próbálkozások első jeleként sorolható ide a „Szovjet állam- és jogtörténet” c. jogi oktatási segédanyag (szerk.: Medve Zs.), Bp. 1952. 194. p. Az alapvető forráskiadványok körében I. Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. 3/1. köt. Bp. 1961., Isztorija goszudarsztva i prava SzSzsZR Csaszty 2. Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1968. 594. p. Kresztomatija po asznovam szovjetszkogo zakonodatyei'sztva. Moszkva, 1972. 391. p., Dekretü Velikogo Oktjabrja, Podborka, iz 50 dekretov. Szoszt. E. Ja. Zazerszkij i dr. Leningrad, 1967., Kresztomatija po isztorii KPSzsZ. Csaszty 1. Pod. red. B. V. Ganbiha Moszkva, 1969. 616.

Bizottság csak egy nappal később érezte szükségét annak, hogy Ideiglenes Kormányá alakuljon át. A polgári kormány ezek után csupán annak köszönhetett átmeneti megszilárdulását, hogy a Petrográdi Szovjet a mensevik vezetők megalkuvó törekvéseinek engedve elismerésben részesítette azt. A Duma-bizottság által életrehívott Ideiglenes Kormány és a mensevik vezetők megegyezése azonban mitsem változtatott azon a helyzeten, hogy az önkényuralom összeomlását követően szerte az országban a forradalmi néptömegek által életrehívott szovjetek kezében volt a reális hatalom. A szovjetek a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek kiépülésével eleve ellenőrzést tudtak gyakorolni a polgári és a katonai közigazgatási szervek tevékenysége felett és az ellenforradalmi erők biztos bázisát jelentő tisztikar tevékenységét is megbénították.⁸

A mensevik vezetők által – lényegében polgári demokratikus célkitűzések ellenében⁹ – elismert Ideiglenes Kormány az 1917. évi februári forradalom után sem lehetett ura a helyzetnek. Az Egyesült Pétervári Szovjet és az Ideiglenes Kormány jelenlétében nyilvánvalóvá lett, hogy Oroszországban átmenetileg két különböző osztály diktatúráját megvalósítani törekvő hatalmi szervek keletkeztek. Egy időre tehát elháríthatatlanná vált a kettős hatalom (Lenin), a mensevik vezetők megalkuvása következtében azonban az Ideiglenes Kormány időt nyert és sietve hozzálátott a polgári jellegű kormányzat megszilárdításához.¹⁰ A kormány a néptömegek forradalmi aktivitásától félvé rövidesen a monarchiához való visszatérés útjait is kereste. A kormányzat a szakadatlan belső válság ellenére sem törekedett az új alkotmányos rend megteremtésére, a megoldatlan társadalmi és nemzetiségi problémák rendezésére és az imperialista háborús szövetséghez fűződő kapcsolatait sem számolta fel. A válság feloldását terelőútra kívánta vezetni az Ideiglenes Kormánynek koalíciós kormányzattá történt átszervezése¹¹ és a helyi burzsoá nacionalista irányzatok képviselőivel történő egyezkedés¹² is.

⁸ L. a Munkás- és Katonaküldöttek Egyesült (Pétervári) Szovjetjének 1. számú prikázát (1917. márc. 1.), amely a hadseregben uralkodó kiváltságok felszámolása mellett rögzítette, hogy a katonai egységek politikai kérdésekben kizárólag a szovjeteknek kötelesek engedelmeskedni. A feloszlott Állami Duma Katonai Bizottságának intézkedései pedig csak abban az esetben érvényesülhetnek, amennyiben azok a szovjetek döntéseivel nem ellenkeznek. Az 1. számú prikáz felszámolta a tisztikar önkényeskedéseit és rögzítette a katonák alapvető jogait is. 1917. márc. 9-én pedig a Pétervári Szovjet deklarációban rögzítette le a hadsereg jogait és szabályozta a hadsereg választott szerveinek tevékenységét.

⁹ Ezek: amnesztia a politikai természetű ügyek miatt elítélteknek, a rendi, nemzetiségi, vallási diszkriminációk eltörlése, a demokratikus választójog és az önkormányzatok kiépítése, az alkotmányozó gyűlés mielőbbi összehívása, a gyűlölt politikai rendőrség és a cári erőszakapparátus feloszlata, a polgári szabadságjogok biztosítása, és a szovjetek által meghirdetett katonai jogok garantálása.

¹⁰ Az 1. számú prikázát már március 7-én hatályon kívül helyezték, megerősítették a régi állami bürokrácia pozícióit és az imperialista háború folytatására készítették elő a hadsereget.

¹¹ Máj. 2., ami a mensevik és eszer vezetők árulása, kormányba történt belépése útján volt elérhető.

¹² Valójában a polgári kormányzat azonban csak a németek által megszállva tartott Lengyelország függetlenségét ismerte el, ugyanakkor a nemzeti felszabadító mozgalom erőszakos eltiprására alkalmas erőkkel nem rendelkezvén az autonómia ködös ígéreteivel kielégíthető burzsoá nacionalistákkal kereste a megegyezést. Az állami önállóság helyreállítását követelő finn országgyűlést pedig éppen a hagyományos cári módszerekkel zétkergette. A felszabadító nemzeti mozgalmak erejét megosztva az észti, a lett burzsoá nacionalistáknak azonban már az autonómiát kínálta fel a koalíciós Ideiglenes Kormány, amely mintául szolgált az Ukrán Radával, és a bjelorusz nacionalisták Radájával történő megállapodásokhoz is.

A cári Oroszország állami struktúrájának, hatalmi és igazgatási mechanizmusának leplezett átmentését¹³ azonban rövidesen a nyílt ellenforradalmi törekvések követték, melyeknek eredményeként már az ún. júliusi válság elzárta az utat a burzsoá demokratikus köztársaság megteremtése előtt.¹⁴

A néptömegekkel történt véres leszámolás után gyakorlatilag vége szakadt az ún. kettős hatalomnak Oroszországban. A burzsoázia azonban olyan történelmi körülmények között jutott ismét az egyeduralomhoz, amikor a kormány hatalma egyre bizonytalannabbá vált. Az ellenforradalmi burzsoázia ebben a helyzetben már csak katonai diktatúrától várhatta a polgári jellegű állam- és jogrend megmentését. Kialakult tehát az a sajátos történelmi helyzet, amikor a polgári demokratikus forradalom továbbvitele ismét lehetlenné vált, amikor a „történelem ilyen formában adta fel a kérdést: vagy az ellenforradalom teljes győzelme, vagy egy új forradalom” (Lenin).

2. *Az I. és a II. Összoroszági Szovjet Kongresszusok.* A kettős hatalom sajátos történelmi miliójében a forradalmi tömegmozgalmak által életrehívott szovjetek bonyolult körülmények közé kerültek. A forradalmi tömegmozgalmak következetesebb erői eleve a Szovjetek köré tömörültek és a munkás-, katonai- és parasztküldöttek szovjetjeinek többségében a Bolsevik Párt meghatározó szerepe érvényesült. A Februári Forradalom korától kialakuló szovjetek népi-forradalmi hatalmi szervekké válását a helyenként túlsúlyra került mensevik és eszer vezetés sem tudta nyomtalanul felszámolni. Az Októberi Szocialista Forradalom által megteremtett szovjet állam csíráit, ill. közvetlen történelmi előzményeit kell tehát látnunk a munkás-, katonai- és parasztküldöttek szovjetjeinek elemi erejű kiépülésében. A kettős hatalom korszakának szovjeteiben azonban még gyakori jelenségként látható a kispolgárság jelenléte, ami az átmenetileg mensevik és eszer vezetés alá került szovjetekben helyenként már-már a szovjetek népi-forradalmi jellegét is aláásta. A kispolgári rétegek az Ideiglenes Kormány politikai manőverezését követve törekedtek a szovjeteken belüli kulcspozíciók megszerzésére. Emek rétegek aktivizálódásának célpontjává lettek a bolsevikok befolyása alatt álló szovjetek, amit a kormánynak a párt legjobb erőivel való, egyre leplezetlenebb leszámolási törekvése is élesztett. Ennek a bonyolult történelmi situációnak az elemzése alapján ismerte fel Lenin a kettős hatalom átmeneti

¹³ Irányelvül szolgált, hogy a változások az új helyzethez történő célszerű alkalmazkodás lehetőségét szolgálják. A központi szervekben néhány új minisztérium (munkaügyi, közellátási) felállításával, a politikai rendőrség állományának a Belügyminisztérium égisze alatt történt átszervezésével, és a népi milíciának (narodnaja milicija) a zemsztvók és a városi dumák alá vetésével akarták ezt a célt rövid úton elérni. Valójában a helyi önkormányzatokat is eleve megbénították a kormány által kiküldött teljhatalmú megbízottak gyámkodásának megteremtésével, de a régi struktúrához való ragaszkodást főként az mutatta, hogy a IV. Állami Duma formális megszűnésének deklarálását a kormány tudatosan halasztotta (okt. 6-ig), a köztársasági államformát célzó tanácskozásokat pedig október közepéig elodázta.

¹⁴ A néptömegekkel történt véres leszámolás és a szovjetek ellen indított átfogó támadás után a kilátásba helyezett polgári köztársaság sora megpecsételődött. Ez az oka annak, hogy az Ideiglenes Kormány – hatalmának utolsó napjaiban is – az alkotmányozó gyűlést az egységes és oszthatatlan birodalom fenntartására ösztönözte és a tervezett köztársasági államintézményeket ideiglenesnek nyilvánította. A válság hátterének megvilágítását tekintve ld. az újabb összefoglaló alkotások nyomán: Krizisz mirovogo kapitalizma. Pod red. V.P. Komleva i dr. Moszkva 1969., *V.I. Sztarcev*: Revoljucija i vlaszty. Petrogradszkij Szovjet i Vremennoje Pravityel'sztvo v marte-aprile 1917 g. Moszkva 1978. Vö. *D.V. Petrova*: Goszudarsztsvennaja Duma i Fevral'szkaja revoljucija 1917 g. Szovjetszkoje Goszudarszto i Pravo (1968) 12. sz. 105–107. pp.

jellegét, amelyet majdan törvénszerűen követni kell a második fázisnak, a proletariátus és a szegényparasztság politikai hatalmát megteremtő fegyveres felkelésnek.¹⁵ Az elkerülhetetlen küzdelem megvívására Lenin a szovjetekben látott biztosítékot, amelyek a kettős hatalom felszámolását követően a kispolgári és a mensevik rétegek befolyása alól fokozatosan felszabadultak. A forradalmi erjedés buktatókkal terhes nyolc hónapja alatt, de főként a júliusi válságot követően a szovjetek valóban igen nagy utat tettek meg. A dühödt ellenforradalmi támadások szervezett kivédése, a munkás-, katona-, parasztküldöttek szövetségi rendszerének kiépítése és az eljövendő fegyveres felkelés szervezése most már osztatlanul a bolsevik forradalmárok kezébe került. A munkások és az elmaradott paraszti tömegek osztályharcának egyesítésével, a nemzeti függetlenség és a béke megteremtésének meghirdetésével, a szovjetek ismét a forradalmi tömegmozgalom bázisai lehettek.¹⁶

1917 szeptemberében ült össze az I. Összoroszági Szovjet Kongresszus, amely a szovjetek történelmi szerepének megítélésében már szakított az elszigetelődő mensevik és eszer nézetekkel. A mensevikek utolsó kísérletei fulladtak ki az I. Összoroszági Szovjet Kongresszuson, amelyek a szovjeteket az újjászervezendő, polgári jellegű helyi önkormányzatokkal¹⁷ kiegészített, demokratikus gyűlések rangjára akarták süllyeszteni. A bolsevikok túlnyomó befolyása alá került szovjetek ebben az időben értették meg, hogy a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjei csak a fegyveres felkelés megvívása útján tudják megoldani a néptömegek követeléseit. Így az 1917 szeptemberében újjászervezett szovjetek többsége már a Bolsevik Párt irányítása alá került és ezzel egyidejűleg kialakultak a területi, kormányzósági, járási, és városi szovjet kongresszusok is. A forradalmi tömegmozgalom láthatóan alulról építette ki a maga hatalmi organizmusát, amelynek a központi szervező erejét viszont már a Bolsevik Párt Központi Bizottsága testesítette meg. A kiépült helyi szovjetek és szovjet kongresszusok október első felében egyre sürgetőbben követelték a II. Összoroszági Szovjet Kongresszus összehívását és a hatalom átvétele mellett foglaltak állást. A Petrográdi Szovjet mensevik vezetőinek elszigetelődése után megalakult a főváros szovjetjének Katonai–Forradalmi Bizottsága,¹⁸ amely a Bolsevik Párt célkitűzéseinek megfelelően a fegyveres felkelés előkészítését vállalta magára. Ettől kezdve a Bolsevik Párt Központi Bizottsága a fegyveres felkelés feltételeinek megteremtésére összpontosította erejét és a sorsdöntő feladatok megoldását célozva az Összoroszági Szovjetek II. Kongresszusának összehívása mellett foglalt állást.¹⁹ Egy nappal a II. Összoroszági Szovjet Kongresszus megnyitása előtt azonban az Ideiglenes Kormány ellen-támadást kezdett (okt. 24.) és ezzel megkezdődött a szovjetek hatalmáért folytatott harc.

¹⁵ L. az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkás párt 1917. évi júl. 26-i pártértekezletének állásfoglalásai alapján. Vö. *Lenin*: Szocsinyenyije 31. 114. p.

¹⁶ 1917 szeptemberére a forradalmi fellendülésnek az a szakasza, amikor a néptömegek ismét – szinte egybehangozóan – magukévá tették a jelszót, hogy „minden hatalmat a szovjeteknek”.

¹⁷ A zemsztvókkal és az ún. városi dumákkal.

¹⁸ Okt. 12-én létrehozott Vojenno-Revoljucionnűj Komitet, a fegyveres harc előkészítő szerve lett.

¹⁹ L. A Bolsevik Párt KB. 1917. okt. 21. állásfoglalásai alapján, amely egyben a földről, az imperialista háborúról, a szovjet hatalomról és a munkásellenőrzésről szóló kongresszusi döntéseket is előkészítette. A Zinovjev és Kamenyev köré csoportosuló megalkuvó csoportosulás a szovjetek megvalósítandó hatalmának és a fegyveres felkelés szükségességének tagadása következtében elszigetelődött. Lenin és Szverdlov tézisei viszont a felidézett alapvető kérdésekben megerősítést nyertek.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom kirobbanásának első napjai páratlan eredményekhez vezettek. A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus megnyitásának napján a birodalom központjában már csak a Téli Palota bevétele maradt hátra (okt. 25.) Vitathatatlan történelmi létjogosultsággal hozta meg tehát a Kongresszus²⁰ első történelmi jelentőségű határozatát,²¹ amely a szovjetek hatalmának deklarálása által a szocialista jellegű államhatalom közjogi bázisainak kezdetét jelentette. A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus azonban a minden eddigőtől eltérő társadalmi átalakulás idején nem korlátozhatta munkáját csupán a közjogi döntésekre. A Kongresszus második ülésétől kezdve a Bolsevik Párt KB. által előkészített alapvető kérdéseknek szentelte munkáját és gyors egymásutánban adta ki a szovjet hatalom első történelmi jelentőségű dekrétumait a földről, az annexió nélküli békéről, a hadsereg demokratizálásáról és a munkásellenőrzésről. A társadalmi rend, az államhatalom, és az államok nemzetközi kapcsolatainak alapvető kérdéseit szabályozó dekrétumok már a forradalmi szovjet állam legfelső jogalkotó hatalmának megnyilatkozásai voltak. Ezeknek az aktusoknak a napvilágra kerülése és a dekrétumoknak a néptömegek közvetlen részvételével történő végrehajtása a szovjet hatalom életrevalóságát jelentette. A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus munkája azonban formailag sem haladhatott a burzsoá parlamentarizmus irányában. A győztes forradalom legfőbb hatalmi szerve osztatlanul magáénak tekinthette a néptömegek bizalmát és az államhatalom birtoklásában sem kényszerült többé engedményekre a polgári pártok irányában.²² A hatalmat közvetlenül birtokló munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjeinek felhatalmazásával élve a Kongresszus a szocialista forradalom legfőbb hatalmi, igazgatási és jogalkotási jogosítványait egyaránt magáénak tekinthette. Nem állt ellentétben ezzel az körülmény sem, hogy a falusi néptömegek körében népszerű Alkotmányozó Gyűlést a Bolsevik Párt javaslatára – néhány hónappal a szocialista forradalom győzelmét követően összehívták.²³

A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus tudatában volt a szocialista forradalom páratlan erejű sikerének. A földről szóló dekrétumával felszámolta a volt uralkodó osztályok földtulajdonjogi monopóliumait és a föld nacionalizálása által eleve útját vágta az ingatlanra vonatkozó árutulajdonjog újjáéledésének. A földesúri, egyházi és kincstári földeket jobbra a parasztküldöttek szovjetjeinek²⁴ adták át, megnyitva ezzel az utat a

²⁰ A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus a Petrográdi Szovjet székházában (a Szmolnijban) nyitotta meg üléseit 1917 okt. 25-én. A Kongresszus 649 küldöttét a munkás-katona, ill. paraszti szovjetek delegálták, összetételét tekintve 390 bolsevik, 160 eszer és 72 mensevik küldött jutott el a Kongresszusra.

²¹ Amely a munkások, katonák, parasztokhoz címzett kiáltvány formájában nyert kibocsátást a forradalom alapvető feladatait és a szovjet hatalom tényét deklarálva.

²² Az Ideiglenes Kormányt és az ún. Előparlamentet a fegyveres felkelés számolta fel. A koalíció alapjait pedig már a júniusi válság bomlasztotta fel. Egyedül az ún. alkotmányozó gyűlés gondolata vészeltette át a forradalom viharos napjait, amely iránt főként a falvak néptömegei körében még számottevő várakozásokkal éltek.

²³ A választásokat még 1917 szeptemberében ejtették meg, de a várhatóan reakciós összetételű Alkotmányozó Gyűlés megnyitására ennek ellenére is sor került 1918. január 5-én.

²⁴ Volosztjokban az ún. föld-bizottságoknak, járásokban a szovjeteknek adták át, és ezek egyelőre a családok munkaképes tagjainak száma szerint felosztották a földet használatbavétel céljából. Másutt a dekrétum szellemének megfelelően paraszti kollektívák (artyelü) vették kézbe a nacionalizált ingatlanokat, a kísérleti és mintagazdaságokat azonban eleve állami kézbe vették. Hasonlóan jártak el

falu évszázados elmaradottságának leküzdéséhez. A Kongresszus egyhangúan fogadta el az előzetes feltételek, ill. az annexió nélküli békéről szóló dekrétumát és a hadbanálló hatalmakat felszólította a béketárgyalások azonnali megkezdésére.²⁵ A szovjet hatalom osztatlan érvényesülésével összhangban elfogadta az „Oroszország népeinek jogairól” szóló deklarációját,²⁶ amely a szovjet hatalom nemzetiségi politikájának és a szocialista nemzetállamok kialakulásának alapjává vált.²⁷ A szovjet hatalom történelmi jelentőségű első aktusai sorában azonban megtaláljuk azokat a lépéseket is, amelyeket valójában a félúton kétszer is elakadt polgári demokratikus forradalmak hagytak maguk után megoldatlanul. A címek, rangok, történelmi és politikai kiváltságok megszüntetését kifejező deklaráció²⁸ azonban nem csak a terhes örökséget vállalta, hanem irányt szabott a hadsereg, az államgépezet és a népművelés megtisztításához, az állam- és az egyház szétválasztásához, sőt a nők politikai és gazdasági felszabadításához is. Az ilyen és hasonló tartalmú, történelmi jelentőségű döntések végrehajtásában a Szovjetek Összoroszországi Kongresszusa joggal számíthatott a munkás-, katoná- és parasztküldöttek területi, kormányzósági és járási kongresszusainak, ill. a helyi szovjeteknek a támogatására. A történelmi feladatok kiterjedt volta szükségessé tette ugyanakkor a szovjet hatalom központi szerveinek kiépítését. Így a néphatalom forradalmi törvényességének kifejezőjeként a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus saját kebeléből választotta meg az Összoroszországi Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottságát,²⁹ amely a döntések előkészítését és koordinálását, valamint a végrehajtás módozatainak terhére vette magára. A Végrehajtó Bizottság eredetileg csak a munkás-katona szovjetek küldötteiből állt, miután a jobbra eszer vezetés alatt álló parasztküldöttek szovjetjei még az I. Összoroszországi Szovjet Kongresszuson is önállóan alakítottak Központi Végrehajtó Bizottságot. A szocialista forradalom eredményeit látva a Petrográdban üléselő II. Összoroszországi Parasztküldöttek Szovjetje azonban felismerte a munkás-, katonaküldöttek szovjetjeivel való egyesülés szükségességét, és ennek eredményeként a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus Központi Végrehajtó Bizottságát is átalakították³⁰ az ún. Összorsz-

az állattenyésztő, erdészeti, ill. a hal- és vadgazdaságokkal, valamint növénynevelő kísérleti gazdaságokkal is.

²⁵ 1917. nov. 8.-án kelt ez utóbbi, nemzetközi jogi aktus, amelyre a cári Oroszország szövetséges hatalmai nem reagáltak, ezért a Szovjetek Kongresszusa dec. 2-án jóváhagyta a németekkel kötendő ideiglenes békeszerződéseket.

²⁶ 1917. nov. 2., amely Oroszország népeinek egyenlőségét és szuverén államiságának megteremtéséhez való jogát – az elszakadás jogára is kiterjesztve – biztosította, sőt a kisebb nemzetiségi csoportok számára is kilátásba helyezte az autonómiát.

²⁷ A deklaráció gyakorlati megvalósításának első lépései közt idézhetjük fel, hogy a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus által életrehívott kormány, a SZOVNARKOM maga érvénytelenítette a cári Oroszországnak azokat az egyenlőtlen szerződéseit, amelyek államok egész sorának szuverenitását korlátozták. L. Perzsia, Törökország stb. irányában.

²⁸ L. Ob unyicstozsenyje szoszlovij i grazsznaszkih csinov c. deklarációt, amely 1917. nov. 11-én látott napvilágot.

²⁹ L. Vszzerosszjiskij Central'nyj Iszpolnyitel'nyj Komitet. Benne arányosan képviseltették magukat az Összoroszországi Szovjet Kongresszus politikai csoportjai, az alapvetően bolsevik vezetés azonban elsődlegesen a baloldali eszerek támogatását igyekezett biztosítani.

³⁰ 1917 végén a parasztküldöttek Végrehajtó Bizottságának 108 tagja (főként a baloldali eszerek és pártönkívüliek) egyesültek a Munkás-, Katonaküldöttek VB-val, amely a frontok 100 és a szakszervezetek 50 delegátusával kiegészülve a forradalmi tömegmozgalom szervezeti egységnek megvalósulását eredményezte.

országi Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Szovjetjeinek Központi Végrehajtó Bizottságává.³¹

A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus határozata alapján született meg ebben az időben a szovjet hatalom központi végrehajtó szerve, a SZOVNARKOM is,³² amely az állami tevékenység egyes központi ágazatainak³³ vezetőit egyesítette magában. A népbiztosok a forradalom vívmányainak védelme érdekében kapták rendkívüli megbízásaikat a központi végrehajtó hatalmi ágazatok élére, következésképpen tevékenységük hatóerejének megsokszorozását jelenthette a Népbiztosok Tanácsának testületi fellépése. A SZOVNARKOM a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus dekrétumainak (ill. deklarációinak) szellemében a központi végrehajtó hatalmi szervek együttes állásfoglalásai formájában lépett fel és eredményesen küzdötte le a hatalmától megfosztott osztályok és a hivatali értelmiség³⁴ ellenállását. A Népbiztosok Tanácsa elsődleges feladatának tekintette az ellenforradalmi törekvések leküzdését, a gazdaság és a közellátás újjászervezését, a közlekedés és a termelő ágazatok beindításának megszervezését. A szovjet kormány a gazdasági szervező feladatok mellett hatékony intézkedéseket tett a munkás ellenőrzés kiépítésére,³⁵ amely egyben előkészítőjévé vált az ipar, a bankok és a közlekedés kulcságazataiban végrehajtandó nacionalizálásnak is. A SZOVNARKOM döntéseként látott napvilágot mindenekelőtt a bankügy állami monopóliuma.³⁶ „Igazi vörösgárdista roham volt ez a tőke pozíciói ellen” (Lenin), amely a burzsoázia gazdasági hatalmát gyökerében ásta alá. 1918 januárjától pedig a szovjet kormány az ipar, a bányászat, a bankok és a kereskedelem nacionalizálásának tervszerű előmozdítását vette a kezébe,³⁷ és a néptömegek aktív támogatásával foganatosított lépések még az év vége előtt eredményesen lezárultak. A szovjet hatalom államszervező tevékenységének eme eredményei azonban már átnyúlnak a III., IV. és az V. Összoroszországi Szovjet Kongresszusok időszakába.

³¹ L. Vszeroszsijszkij Central'nij Iszpolnyitel'nij Komitet Szovjetov rabocsih szoldatszkih i kreszt'janszkih deputatov.

³² Szovjet Narodnüh Komisszarov, 1917. okt. 26.

³³ A népi Komisszariátusok, vagyis a Népbiztoságoknak az élén álló komisszárokról van szó, akik szintén a Kongresszustól nyerték megbízásukat. Ilyeneként ismeretesek már 1917 végéig a hadi- és tengerészeti ügyek, a kereskedelmi- és ipari ügyek, az igazságügy, a posta és a telefon, a közellátási, a népművelésügyi, pénzügyi, külügyi, vasúti és a nemzetiségügyi komisszárok.

³⁴ A katonai, népoktatási, igazgatási intézmények felhasználható szakembereinek széles rétegeiről van szó.

³⁵ Felkarolta a helyi szovjetek által szervezett üzemi munkás ellenőrző bizottságok munkáját és a fontosabb üzemek, ill. a közlekedés területén központilag szervezte a munkásellenőrzést.

³⁶ A SZOVNARKOM első idevágó lépései már 1917. nov. 17-én a szabotáló manufaktúrák és üzemek állami kézbe vételével jelentkezett. Ez a kormányrendelet eleve a helyi szovjeteknek adta át az államosított üzemeket. 1917. dec. 14-én jelent meg a szovjet kormány rendelete, a Párizsi Kommun hibáin okulva a pénzforgalom, ill. a bankügy állami monopóliumát hozta létre. A magánbankokat a kormányrendelet egyidejűleg beolvasztotta az Orosz Köztársaságok Nemzeti Bankjába. Semmisnek nyilvánította továbbá a cári kormányzat és az Ideiglenes Kormány külföldi hitelszerződéseit és a külföldi követeléseket is befagyasztotta.

³⁷ A munkálatok után a kormány közelebbi feladatait már a IV. Összoroszországi Szovjet Kongresszus által kiadott 1918. évi jún. 28.-i dekrétum határozta meg, amely az ipar háromnegyedének állami kézbe vételét rendelte el. Még szerteágazóbb feladatot jelentett a könnyűipar, a bankok, a villamossági ipar, ill. az állami egyedáruságok megszervezése. A feladatoknak irányt szabott Leninnek a „Szovjet hatalom időszerű kérdései” c. munkája.

3. A III., IV. és az V. Összoroszországi Szovjet Kongresszusok államszervező tevékenysége. A szovjet hatalom alapjait lerakó II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus az elért eredmények birtokában sem vágta el az eszer vezetők által követelt Alkotmányozó Gyűlés összehívásának lehetőségét. A bolsevikok arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az Alkotmányozó Gyűlés elé kell terjeszteni a társadalmi átalakulás programját és mindenekelőtt a „Dolgozó és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklarációt.³⁸ Az 1918. január 5-én megnyitott Alkotmányozó Gyűlés azonban leplezetlenül szembe került a szovjet hatalommal, ill. a megkezdett társadalmi átalakulás ügyével, és ez egyszeriben érthetővé tette a reakciós összetételű Gyűlés feloszlításának szükségességét.³⁹ Egyidejűleg országos méretekben lezajlott a Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Szovjetjeinek egyesülése, amely alapot teremtett a III. Összoroszországi Szovjet Kongresszus összehívására. 1918. jan. 10-én nyílt meg az egyesült szovjetek újabb Kongresszusa,⁴⁰ amely első határozatával megerősítette a „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklarációt. A Kongresszus jóváhagyta a földtulajdonjog szocializálását és konkrét programmal látta el a kormányt a népgazdaság döntő ágazataiban végrehajtandó nacionalizálásra vonatkozóan. A szovjet hatalom továbbfejlesztését tekintve jelentős, hogy a III. Összoroszországi Szovjet Kongresszus erősítette meg a szovjetek egyesülését kifejező új Központi Végrehajtó Bizottságot, és az eddig ideiglenes jellegű szovjet kormányt a Szovjet Köztársaságok Munkás Paraszt Kormányává nyilvánította.⁴¹

A III. Összoroszországi Szovjet Kongresszus igen nehéz körülmények közt vitte előbbre a szovjet állam felépítését. Döntései irányadóvá lettek a helyi, ill. területi Szovjetek (és szovjet kongresszusok) munkájának és a legfontosabb kormányzati szervek gyors átalakításának.⁴² Szinte minden döntés a szovjet állam egész struktúráját érintő kihatásúnak bizonyult, miként azt pl. a „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklaráció kiegészítéseként alkotott kongresszusi határozatok legjelentősebbike, vagyis az orosz köztársaságok föderatív szervezetét kifejező elhatározás⁴³ alapján láthatjuk. Az oroszországi polgári átalakulások félúton történő elakadása, a megdöntött osztályok ellenállása és a háború lezáratlansága rendkívüli erőfeszítésekre kényszerítette a szovjet államot. A szovjetek egyesülése, a III. Összoroszországi Szovjet Kongresszus példája és

³⁸ Szverdlov vitte az Alkotmányozó Gyűlés elé a deklarációt és a szovjet hatalom társadalomátalakító programját.

³⁹ 1918. jan. 7-én, a Szovjet Kongresszus ülészekai közt dekrétumok alkotásával felruházott Vszeroszjszkijszki Central'nij Iszol'nyityel'nij Komitet rendelete alapján feloszlatták az Alkotmányozó Gyűlést.

⁴⁰ A Kongresszusra 370 egyesült munkás-, paraszt-, katonai szovjet küldte el delegátusát és 116 forradalmi–katonai komite (voenno–revoljucionnij komitet) képviseltette magát, a küldöttek többsége a Bolsevik Párt irányítása alatt állt. A Kongresszuson 250 paraszti szovjet képviseltette magát, de ezek többsége már bolsevik volt és az 1918. jan. 13-án még önálló testületként összeültek kimondták az egyesülést a III. Összoroszországi Szovjet Kongresszussal.

⁴¹ A testület ettől a Szjezdü Szovjetov Szozjuza SzSzR nevet nyerte. L. Szjezdii Szovjetov SzSzR sojunüh i avtonomnüh szovjetszkih reszpublik. I. Moszkva, 1959. 46–49. pp.

⁴² Ennek eredményességét mutatja, hogy 1918. febr. és márc. folyamán megtörték az állami szolgálatban álló szakemberek (orvosok, pedagógusok) sztrájkját, és a kormány gazdasági szervező tevékenységét a kulcságzatok (az ipar, a bankok, a bányászat és kereskedelem) felé terelték.

⁴³ L. O federal'nüh Ucsveszgyenyijah Rosszjszkoj Reszpubliki c.

döntései alapján minden esetre olyan eredményességgel haladt előre 1918 tavaszán,⁴⁴ hogy a forradalmi vívmányok megőrzésének feltételei kialakultak.

A Breszt–Litovszkban megkötött béke lélegztételhez juttatta a szovjet hatalom megszilárdítását célzó törekvéseket. Az áldradikális eszer vezetők mégis a háború folytatását követelték, törekvéseik azonban hajótörést szenvedtek a IV. Összorosországi Szovjet Kongresszuson.⁴⁵ A Kongresszus rövid, néhány napos ülészaka egyetlen kérdésnek szentelte munkáját és az eszer követeléseket elvetve a békeegyezmények ratifikálása mellett foglalt állást. Lenin azonban már a „Szovjet hatalom sora levő feladatai”-ra irányította a figyelmet,⁴⁶ amelyeknek a gyakorlati megvalósítására rövidesen összeült az V. Összorosországi Szovjet Kongresszus.⁴⁷ Az eszer csoportosulás ezen a Kongresszuson ismét elszigetelődött,⁴⁸ és a Moszkvában ülésező gyűlés munkáját megakasztva ellenforradalmi felkelést szervezett. A szovjet hatalom végrehajtó hatalmi szervei azonban legyűrték az ellenforradalmi felkelést és az V. Szovjet Kongresszus ismét (július 10.) folytathatta munkáját.

Az V. Összorosországi Szovjet Kongresszus megtisztítása példát adott a szovjet hatalom megerősítésére. A területi és a helyi szovjeteket is megtisztították az eszerek ellenállásától, a központi végrehajtó hatalmi szervek pedig energikus ellenintézkedésekkel vágták útját a lázadó törekvéseknek. Ilyen körülmények között a Kongresszus a Vörös Hadsereg alapvető szervezeti kereteinek rögzítésével útját állta a belső ellenforradalmi támadás megismétlődésének,⁴⁹ és hozzájárított az elért eredmények alkotmányos lerögzítéséhez.⁵⁰ A Bolsevik Párt által előkészített tervezet 1918. július 10-én az V. Összorosországi Szovjet Kongresszus elé került, amely azt egyhangú határozatával megerősítette.⁵¹ A Kongresszus az I. szovjet alkotmány megalkotásával nem zárta le a társadalomformáló, forradalmi átalakulást, de az elért eredményeket alaptörvényben rögzítette. A megalkotott alkotmányos rendszer szervesen kapcsolódott a szovjet hatalom alapjait lerakó II. és III. Összorosországi Szovjet Kongresszusok által alkotott alkotmányos döntésekhez. A szovjetek hatalmának, és a lezajlott alapvető társadalmi-gazdasági változásoknak megfelelően az I. szovjet alkotmány közvetlenül tapadt a „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklarációhoz, a szovjet állam külpolitikai szerepét rögzítő béke-dekrétumhoz és az oroszországi szovjet köztársaságok föderatív intézményeit rögzítő jogforrá-

⁴⁴ Ami nem csak a központi államszervekben, hanem a területi, ill. helyi szovjetekben is példátlan eredményességgel haladt előre.

⁴⁵ 1918. márc. 14–16 között ülésezett ez a Kongresszus, amelynek 2/3-os többsége (bolsevik) már szilárd alapnak bizonyult a béke megőrzésére.

⁴⁶ 1918. ápr.

⁴⁷ 1918. júl. 4-én.

⁴⁸ A béke elleni áldradikalizmusuk lepleződött le, amikor a közellátási (forradalmi) kényszerintézkedések, a forradalmi paraszti tömegek harcának vezetésére rendelt falusi komiték (l. alább a KOMBEDI és az ellenforradalmi összeesküvők halálbüntetése ellen léptek fel.

⁴⁹ A moszkvai eszer felkelés mellett 23 városban törtek ki ellenforradalmi megmozdulások, amelyeknek tapasztalatai a Vörös Hadsereg egységes irányításának szükségességét tették érthetővé.

⁵⁰ A munka közvetlen előzményeként ismeretes, hogy a Bolsevik Párt Központi Bizottsága már 1918. ápr. 5-vel megindította az alkotmány előkészítésének munkálatait (J.M. Szverdlov vezetésével), majd a viták elhúzódásának elhárítására Speciális Bizottságot szervezett Lenin vezetésével.

⁵¹ A tervezetet az Összorosországi Központi VB vitte a Kongresszus elé, amely még a III. Összorosországi Szovjet Kongresszus határozata alapján kapta a feladatot az Oroszországi Föderatív Köztársaság alkotmányának előterjesztésére.

sokhoz. A szovjet hatalom minden lényeges vívmánya, így az öt egymást követő Összorosországi Szovjet Kongresszus államszervező munkássága is koncentrált kifejezést nyert az alkotmány által. Mindez lehetőséget nyújt tehát arra, hogy a szovjet hatalom állami mechanizmusának keresztmetszetét is felvázoljuk.⁵²

4. *A szovjet hatalom központi szerveinek kialakulása.*⁵³ A szovjet hatalom felépítésének elméleti megalapozását⁵⁴ a Nagy Októberi Szocialista Forradalom elemi erejű győzelme igazolta. A lenini államépítési koncepció kiinduló tételeként vált gyakorlati feladattá a régi népellenes rendszer gyökeres összeűzésének szükségessége. A munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjei által megvívott forradalmi átalakulás ezt a követelményt maradéktalanul megvalósította, de egyben történelmileg elháríthatatlan lett számára, hogy a forradalmi vívmányok védelmére alkalmas állami struktúrát is megteremtse. A forradalmi tömegmozgalom a Bolsevik Párt céltudatos szervező munkájának eredményeként a szovjetek mögé tömörülve vívta meg a fegyveres felkelést, amely történelmileg beigazolta a szovjet hatalom életképességét. A felfegyverzett nép politikai hatalmának megtestesítői tehát eleve a szovjetek lettek. A forradalmi néphatalom fennmaradásának biztosítása azonban egyidejűleg megkövetelte a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjeinek egyesülését és a forradalmi cselekvés koordinációját szolgáló Összorosországi Szovjet Kongresszu kialakítását. Így a II. Összorosországi Szovjet Kongresszus, megnyitásának napjától (október 25.) a szovjet hatalom legfőbb szervévé vált, és ennek megfelelően hozta meg a felidézett történelmi jelentőségű döntéseit dekrétumok, ill. deklarációk formájában.

A szovjet hatalom első éveinek Összorosországi Szovjet Kongresszusai a területi, kormányzósági és járási szovjet kongresszusok, ill. a helyi munkás-, paraszt- és katona-szovjetek küldötteiből tevődtek össze. A parasztküldöttek szovjetjeinek egyesülése már a II. Szovjet Kongresszus keretei közt kialakult, a III. Összorosországi Szovjet Kongresszus

⁵² Csupán a legalapvetőbb szakirodalmi bázisokat előrevetítve I. *Lesznoj, V. M.*: Szocialiszticeszkaja revolucija i goszudarsztvennij apparat. Moszkva, 1968. 931. p., *Csisztjakov, O. I.*: Vtoroj Vszeroszjszkij Szjezd Szovjetov i szozdanyije Szovjetszkogo goszudarsztva. Szovjetszkogo Gosz. i. Pravo 1967. 1. sz. 74–82. pp., *Lepeskin, A. I.*: Szovjetü – vlaszty trudjascsihszja. 1917–1936. Moszkva, 1966. 575. p., *Csisztjakov, O. I.*: Formirovanyije RSzFSzR kak federativnogo goszudarsztva 1917–1922. gg. Voproszű Isztorii 1968. 3–17. pp., *Makarova G. P.*: Osszuscsesztylenyije leninszkaj nacional'noj polityiki v pervuje godii szovjetszkaj vlaszty 1917–1920. gg. Moszkva, 1969. 266. p., *Csisztjakov, O. I.*: Sztanovlenyije rosszjszkaj federacii 1917–1922. gg. Moszkva, 1966. 335. p., *Irosnyikov, M. P.*: Szozdanyije szovjetszkogo central'nogo goszudarsztvennogo apparata. Szovjet Narodnüh Komisszarov i narodnűje komisszariatii. Oktjabr' 1917 – janvar' 1918. gg. Moszkva, 1966. 298. p. *Korenevskaja, E. I.*: Sztanovlenyije vűszsüh organov szovjetszkogo goszudarsztvennogo upravlenyij. Pravovűje osznovű organizacii i gyejatyel'nosztyi Szovjetszkogo pravityel'sztva v 1917–1922. gg. Moszkva, 1975. 158. p. Organizacija szuda i prokuraturű v SzSzsR. Rd B. A. Galkin, Moszkva, 1967. 301. p. stb.

⁵³ E körbe soroljuk az Összorosországi Központi Végrehajtó Bizottságot (Vszeroszjszkij Central'nűj Iszpolnyitel'nűj Komitet) a kormányt (SZOVNARKOM), a Népbiztosságokat (Komisszariatű), a Katonai-Forradalmi Bizottságokat (Vojenno–Revolucionnűje Komitetű), az Összorosországi Rendkívüli Bizottságot (Vszeroszjszkaja Csrezvicsajnaja Komisszija), a Munkás Milícia és a Vörös Hadsereg (Rabocsja Milicija), (Krasznoj Armija), a népgazdaság, az igazságszolgáltatás, a külügy- és népművelés stb. Központi szerveinek tevékenységét.

⁵⁴ Amely Leninnek az Államról szóló tanításaiban öltött testet közvetlenül az Októberi Szocialista Forradalom kirobbanását megelőzően, vagyis 1917 aug.-sept.-ben.

pedig a kialakult hatalmi szervek megerősítésével véglegesen lezártnak nyilvánítható szovjetek egyesülését.⁵⁵ A forradalmi államhatalom kialakuló központi végrehajtó szerveinek sorsára is maradandó hatást gyakoroltak ezek a történelmi lépések, szilárd talajt teremtve a már működő Összoroszlországi Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Végrehajtó Bizottságának, a Szovjet Köztársaságok Munkás–Paraszt Kormányának, a Népbiztosok Tanácsának és a Forradalmi Katonai Komiték tevékenységének.

Az Összoroszlországi Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Végrehajtó Bizottsága még a II. Összoroszlországi Szovjet Kongresszus kebelén belül lezajlott egyesülésnek volt a terméke. Eredetileg a szovjet hatalom első napjaiban a II. Szovjet Kongresszus keretei közt a Munkás-, Katonaküldöttek Végrehajtó Bizottságának megválasztására került sor, amely Szverdlov elnöklete alatt 1917. november 8-tól rendszeresen ülésezett,⁵⁶ és elsőik közt válhatott a győztes forradalom államhatalmi szervévé.⁵⁷ A szovjetek egyesülésének eredményeként ez a szerv a III. Összoroszlországi Szovjet Kongresszus határozata alapján az Összoroszlországi Központi Végrehajtó Bizottság⁵⁸ néven vált ismertté.

Az Összoroszlországi Szovjet Kongresszusok, ill. a VB viszonyát jellemzi, hogy az utóbbi a kongresszusi ülészekok közé eső időkben mindazokat a hatalmi jogosítványokat gyakorolta, amelyekkel a szovjet hatalom legfelsőbb szerve rendelkezett. A VB tagjait és a VB Elnökségét is a Szovjet Kongresszus választotta⁵⁹ meg. A VB-nek a kongresszusi ülészekok közé eső időkben foganatosított intézkedéseiről beszámolási kötelezettsége volt,⁶⁰ alapvető feladatai azonban az Összoroszlországi Szovjet Kongresszusok történelmi jelentőségű döntéseinek végrehajtásában merültek ki. A VB összekötő szerepe főként a Népbiztosok által vezetett központi végrehajtó hatalmi és igazgatási szervek irányában vált meghatározóvá, de a területi, ill. helyi szovjetek végrehajtó bizottságainak munkáját is számottevően befolyásolni tudta. A Népbiztosok Tanácsának kialakulásával gyakorlattá vált a kiszélesített Elnökség összehívása is, melyben a népi komisszárók testületileg vagy ágazatonként kaptak meghívást.⁶¹

⁵⁵A 250 paraszti szovjet küldötteinek 1918. jan. 13-i nevezetes ülése mondta ki a III. Összoroszlországi Munkás-, Katona Szovjet Kongresszussal való végleges egyesülést, és ennek megfelelően elfogadták a küldöttek a II. Kongresszus által még ideiglenes jelleggel kialakított végrehajtó hatalmi szervek egyesülését is.

⁵⁶A II. Kongresszus Parasztküldötteinek Végrehajtó Bizottsága pedig önállóan szerveződött, amelynek előzményei az 1917. szept.-ben zajló I. Szovjet Kongresszushoz nyúlnak vissza, amikor a paraszti szovjetek eszer vezetői kezdeményezték az önálló VB megteremtését és elkülönülését.

⁵⁷Már a kettős hatalom korszakának szovjetjei hoztak létre végrehajtó bizottságokat (iszpolnyityel'njüj komitetü), majd az I. Szovjet Kongresszus után az újjászervezett területi, kormányzósági, járási, városi szovjetek is szép számban alakították ki a végrehajtó bizottságokat párhuzamosan a forradalmi-katonai bizottságok (Vojenno-revoljucionnij komitetü) szervezésével. Mindezek azonban az Októberi Szocialista Forradalom megvívását megelőzően állami jelleget nem nyertek, de már a fegyveres felkelés megszervezése idején közel jutottak a forradalmi hatalmi szervvé váláshoz. Az I. Szovjet Kongresszus eszer-mensevik vezetői által irányított Parasztküldöttek Végrehajtó Bizottsága azonban nem tudott ilyen irányban továbbfejlődni.

⁵⁸Vszerosszjiskij Centralnij Iszolnyityel'njüj Komitet.

⁵⁹A VB szélesebb testületének 1/10 képezhetette az Elnökséget, amelynek tagjai egyben a főbb ágazatok szerint tagolt osztályok élén álltak.

⁶⁰Általában kéthetenként ülésezett a VB teljes ülése a megválasztott tagok nem kevesebb mint felének a jelenlétében, a VB szűkebb ülése azonban szinte szakadatlanul ülésezett és a jelenlevő választott tagok 1/4-nek döntései már érvényesek lehettek.

⁶¹1918 folyamán ebből fejlődött ki a VB Elnökségének és a Népbiztosok Tanácsának az együttes ülése.

A szovjet hatalom legfőbb testülete már az Ideiglenes Kormány megdöntésével egyidejűleg felismert az új végrehajtó hatalmi szervek kialakításának szükségességét. A megdöntött polgári kormányzat központi szerveinek élére kiküldöttek (komisszárok) kerültek és a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus túlnyomó többségének egyetértésével kialakult (október 26.) a Népi Komisszárok Tanácsa⁶² Lenin vezetésével. Ezzel született meg az első tisztán bolsevik összetételű szovjet kormány,⁶³ amely a Kongresszusra és a forradalmi néptömegek szovjetjeire, majd pedig az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottságra támaszkodva végezte munkáját. A Népbiztosok Tanácsában egyesültek a központi végrehajtó hatalmi szervek (Kommisszariátok) élén álló megbízottak. A testület⁶⁴ legfőbb igazgatási-végrehajtási jellege dominált, de a foganatosítandó intézkedéseinek biztosítása érdekében jogalkotási hatalmat is nyert.⁶⁵ A kormány az általános érvényű jogalkotási aktusait köteles volt az Összoroszországi Központi VB elé terjeszteni jóváhagyás végett, de a halaszthatatlan ügyekben mindenkor önállóan köteles volt eljárni.

A SZOVNARKOM igen rövid idő alatt a szovjet hatalom legfőbb központi végrehajtó hatalmi szervévé vált, és ezzel egyidejűleg a baloldali eszereknek a kormányba történő bevétele is lehetővé vált.⁶⁶ Feladatainak gyarapodásával megjelentek a SZOVNARKOM Állandó Bizottságai,⁶⁷ amelyeket Kis SZOVNARKOM-nak neveztek. A kormány tagjai eredetileg valóban azok a kiküldöttek (komisszárok) voltak, akiket az Ideiglenes (polgári) Kormány által irányított Központi szervek felszámolására, ill. az államapparátus használható elemeinek átszervezésére küldött ki a Kongresszus. A SZOVNARKOM és az Összoroszországi Központi VB. 1917. évi nov. 9. ülésén elfogadott dekrétuma tisztázta végül, hogy a komisszárok a szovjet hatalom végrehajtó hatalmi szerveinek felelős vezetői.⁶⁸ A szovjet kormány energikus intézkedései nyomán a központi államszerveket megtisztították a régi rend exponenseitől, az igazgatási és népművelési stb. apparátus használható elemeit (szakembereit) pedig a Kommisszariátokba átszervezték. Így a megszilárdult központi kormánysszervek alkalmassá váltak a szovjetek hatalmának biztosítására, a gyökeres társadalmi átalakulás irányítására, ill. a gazdaság kulcságazatainak állami kezelésbe vételére. Ezen túlterjedően a szovjet állam belső rendjének, a külügyek, az igazságügyek, a közellátás, a népoktatás stb. szervezése és igazgatása a Népi Kommisszariátok feladatává lett. Ebben a munkában, ill. a néphatalom számára is nélkülöz-

⁶² Szovjet Narodnih Komisszarov, a hazai szóhasználattal élve a Népbiztosok Tanácsa.

⁶³ Miután a baloldali eszerek a meghívást elutasították, fenntartva az igényt a jobboldali eszerek bevonásának szükségességét illetően.

⁶⁴ A Népbiztosok Tanácsának rövidített szóhasználata szerint a SZOVNARKOM.

⁶⁵ A SZOVNARKOM végrehajtási rendeleteket, esetenként törvényerejű rendeleteket (dekrétumok) is alkotott. Az eszerek vezetői ezért is támadták a szovjet hatalom megteremtőit, és egy ideig távol tartották magukat a kormánytól. A kormány Lenin elnöklétével szinte szakadatlanul ülésezett és a Tanácsba gyakran az érintett kommisszariát egész kollégiumát is meghívták.

⁶⁶ 1917. nov.-tól 1918. márc.-ig, amikor azok a Breszt–Litovszkban kötött béke aláírásának megtagadása miatt elvesztették mandátumukat.

⁶⁷ Amelyek a Tanács teljes ülésének tehermentesítését célozták és egyben az ilyen bizottságba behívták az érdekelt kommisszariát beosztott vezetőit is.

⁶⁸ Egyidejűleg a II. Szovjet Kongresszus 13 ilyen központi végrehajtó szerv (Népbiztosság) önállóságát konstataulta, és az év lezárulta előtt még az állami ellenőrzés, az állami javak, ill. a helyi igazgatás vitelére újabb kommisszariátokat is felállítani rendelte.

hetetlen szakemberek ellenállásának (sztrájkjának) a leküzdésében a Komisszariátok számíthattak a forradalmi vívmányok megőrzésére rendelt Katonai Forradalmi Komiték támogatására.

A Katonai–Forradalmi Komitéknek (Vojenno–Revoljucionnűje Komitetü) rendkívül jelentős szerepe volt a szovjet hatalom megszilárdításában. A fegyveres felkelés szervezését és a proletáriátus hatalmának megteremtését célozva a Petrográdi Szovjet már 1917. okt. 12-én felállította a maga Katonai–Forradalmi Komitét-ját. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom időszakában pedig a területi, kormányzósági, járási és városi szovjetek egész sora mellett szerveződtek Katonai–Forradalmi Bizottságok. Tevékenységük a Pétervári Szovjet Katonai–Forradalmi Bizottsáéhoz hasonlóan az ellenforradalmi szervezkedések leküzdésében és a megdöntött polgári kormányzat exponenseinek ártalmatlanná tételében merült ki. A szocialista forradalom győzelmével ez a tevékenység a SZOVNARKOM irányítása alá került és törvényes szabályozást nyert. A kormány azonban a Pétervári Szovjet Katonai–Forradalmi Bizottságát eleve az ellenforradalmi erők elleni harc központi államszerveként kezelte, majd az 1917. évi dec. 7-i rendeletével Összoroszországi Rendkívüli Komissziaként megerősítette.⁶⁹ A területi, ill. helyi Katonai–Forradalmi Komiték még egy ideig változatlan formában működtek, a SZOVNARKOM mellé rendelt Összoroszországi Rendkívüli Komisszia kialakulása azonban új irányt szabott a szovjet hatalom védelmének. A VCSEKA a központi végrehajtó hatalom kiemelt jelentőségű központi szerve lett⁷⁰ és a szovjet hatalom által szabályozott keretek közé vonta az ellenforradalmi és szabotázs cselekmények felszámolását.⁷¹ A feladatok országos méretekben jelentkeztek, és ennek megfelelően az Összoroszországi Rendkívüli Komisszia osztályokra és ún. speciális bizottságokra tagozódott.⁷² A hivatali bürokratizmustól mentes intézmény⁷³ a szovjet hatalom védelmét célzó legfontosabb döntéseit az Elnökség útján hozta meg.⁷⁴

⁶⁹ Vszeroszjizskaja Cszrevicsajnaja Komisszija rövidített nevén a VCSEKA (VCSK) néven vált közzismertté, élén J. E. Dzserszinszkijjel. A VCSEKA történelmi szerepének kiterjedt forrásanyagát és irodalmát illetően l. *Szofinov, P. G.*: Ocserki isztorii Vszeroszjizskoj Cszrevicsajnoj Komisszii. 1917–1922. gg. (Moszkva, 1960.) c. mű alapján.

⁷⁰ Tehát nem nyert alárendelést sem a belügyi Komisszariátnak, sem az igazságügyi népbiztosnak (a NARKOMIJUSZTIC-nak). Ugyanakkor a VCSEKA rendkívüli felhatalmazása eleve fölé emelte azt a területi, helyi katonai-forradalmi bizottságoknak.

⁷¹ Az 1917. évi dec. 7-i kormányrendelet a VCSEKA feladatává tette az ellenforradalmi és szabotázs cselekmények szervezőinek és végrehajtóinak a felkutatását, ill. azoknak a forradalmi bíróságok (tribunálok) elé állítását. Kötelezte továbbá a szervet, hogy a megelőzést és a szükséges ellenintézkedések rendjét is dolgozza ki.

⁷² Már a központi államszerveként működő Pétervári Szovjet Katonai–Forradalmi Komitéja ismerte a nyomozati-jogi, a rekvirációs, a bel- és külkapcsolatok, az információs és agitációs osztályokat. A VCSEKA munkájának szabályozásával az információs, a szervezési, az ellenforradalmi és szabotázs ügyek osztálya, valamint a katonai ellenforradalmi és a frontokon tanúsított ellenforradalmi ügyek osztályai alakultak ki. Speciális bizottságok pl. a közlekedés, a posta és a kulcsfontosságú vasúti csomópontok, ipari központok védelmére szerveződtek.

⁷³ Eredetileg alig 40 fővel indult el a VCSEKA és vizsgálódásaink végéig csupán 120 főre emelkedett a létszáma.

⁷⁴ Az Elnökség két elnökből, két helyettesből és két titkárból állt, tevékenysége ennek megfelelően végrehajtó bizottsági jellegű volt.

1918 folyamán a VCSEKA tevékenysége a diverzánások, a terroristák, valamint a hatalommal visszaélők elleni fellépéssel is kiegészült. Egyes guberniumokban, sőt a járásokban is előfordult ugyanis, hogy a hatalommal visszaélők már a SZOVNARKOM rendeleteit (és a szovjet hatalom alapvető dekrétumainak végrehajtását) is szabotálták. A helyi Szovjetek Katonai–Forradalmi Bizottságai tehetetlenül álltak szembe az önkénnyel, ezért vált szükségessé a VCSEKA területi és kormányzósági Végrehajtó Bizottságainak, ill. a járásokban szervezett Rendkívüli Komissziáknak a felállítása.⁷⁵ A helyi Szovjetek mellett működő Katonai–Forradalmi Bizottságok viszont a szovjetek katonai osztályaiba olvadtak.⁷⁶

Az Összoroszországi Rendkívüli Komisszia a jobboldali eszerek aknamunkája ellenére hatékonyan bizonyult a forradalom vívmányainak megvédében. Szorosan együttműködött főként a Belügyi és az Igazságügyi Népbiztossággal és az elháríthatatlan kényszerintézkedéseit a törvényes felhatalmazások keretei közt foganatosította.⁷⁷ Csak a növekvő ellenforradalmi terror és a banditizmus megfékezésének szükségessége kényszerítette rá a kormányt, hogy a VCSEKA-t 1918 őszétől teljhatalommal ellátva a halálbüntetés kiszabására is felhatalmazta.

5. *A Munkás Milícia és a Vörös Hadsereg kialakulása.* A szovjet hatalomnak a néptömegek fegyveres felkelése útján történt kialakulása eleve feltételezte a felfegyverzett nép szervezett irányítását. Ezt a célt szolgálta már a Pétervári Szovjet Katonai–Forradalmi Bizottságának 1917. október 12-én történt felállítása,⁷⁸ valamint a bolsevik vezetés alá került szovjetek vörös gárdáinak, ill. a munkás milíciáknak a szerveződése is. Így a hatalom megragadása pillanatában főként a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei már ütőképes fegyveres erőkkel rendelkeztek. A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus, ill. a helyi Szovjetek ezekre az erőkre támaszkodva ragadták meg a hatalmat, és ezekre építve szervezték meg a szovjet hatalom katonai, ill. rendészeti szerveinek igazgatását is. A proletárdiktatúra első hónapjaiban azonban – éppen a szignált előzmények következtében – több egymással párhuzamosan tevékenykedő szerv is feladatának tekintette a szovjet hatalom fegyveres erőinek irányítását és szervezését. A Pétervári Szovjet Katonai Szekciót szervezett a forradalmi fegyveres erők szervezésére és ehhez hasonlóan az újjászervezett munkás-katona szovjetek szinte mindenütt feladatuknak tekintették a felfegyverzett nép, ill. a reguláris haderők irányítását. Hasonló módon szerveződött az ún. Munkás Milícia (Rabocsaja Milícia) is, amelynek első osztagai még 1917 márciusában

⁷⁵Az oblasztyokban és a guberniumi központokban az ún. ISZPOLKOM-ok, járásokban, vasúti csomópontokon, határátkelőhelyeken pedig a kiküldött cserevicsajnaja komissziák működtek. 1918 első felében már 40 guberniumi ISZPOLKOM és 365 helyi cserevicsajnaja komisszia szervezésére került sor.

⁷⁶A SZOVNARKOM idézett 1918. évi ápr. 8-i rendelete ezt a helyzetet rögzítette és a törvényesen működő helyi szervek hatáskörét kiterjesztve a népi milícia irányítását is a szovjetekre ruházta.

⁷⁷Kezdetben a szovjet hatalom ellenségeinek megbénítása, súlyosabb esetben a személyes szabadság elvonása és a vagyonelkobzás eszközei álltak rendelkezésre. 1918 őszén azonban az ellenforradalmi terror megfékezése érdekében a SZOVNARKOM teljhatalommal ruházta fel a VCSEKA-t, majd a spekulációra és a banditizmusra is kiterjesztette jogkörét.

⁷⁸Sőt a Pétervári Szovjet már a februári forradalom idején rendelkezett a munkások Vörös Gárdájával, de ez még állami jelleget nem öltetett.

alakultak ki.⁷⁹ A Pétervári Szovjetek Katonai–Forradalmi Komitéja, másutt közvetlenül a szovjetek irányították ezeket az osztagokat. A fegyveres felkelés előkészítése és megvívása idején már túlnyomóan a bolsevikok irányítása alatt álló szovjetek rendelkeztek milicista osztagokkal, amelyek elsőként vették fel a harcot a hatalom megragadása érdekében, felváltották továbbá a helyi népellenes karhatalmi szerveket és felszámolták az ellenforradalmi szervezkedéseket.

A Munkás Milícia belső demokratizmusa eleve mintául szolgált a hadsereg demokratizálásában,⁸⁰ ami teljes mértékben egybeesett a szovjet hatalom törekvéseivel. A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus azonban a fegyveres erők demokratizálásával és a régi bürokratikus rendszer felszámolásával egyidejűleg napirendre tűzte a hadsereg és a Munkás Milícia megtisztítását, valamint a proletariátus diktatúrájának megőrzését szolgáló egységes irányítás megteremtését. A Kongresszus eleve különválasztotta a katonai és a rendőri igazgatás szervezésének ügyét, megalakítva mindenekelőtt a Katonai és Tengerészeti Ügyek Kiküldötteinek Szovjetjét,⁸¹ amely a reguláris hadsereg megtisztítását és az ellenforradalmi tisztikar (ill. tábornoki kar) leváltásának feladatát kapta. Egyidejűleg a Pétervári Szovjet Katonai Szekciójának hadseregszervező feladatát fenntartva, felállították a Hadügyi Népbiztosságot, amelynek a Munkás-Paraszt Hadsereg megszervezését célzó Ideiglenes Hivatala a Pétervári Szovjet Katonai Szekciójából szerveződött. Kialakult ezzel a hadsereg szervezésének központi bázisa. A Hadügyi Népbiztosságnak eme szerve dolgozta ki a Vörös Hadsereg szervezetéről szóló dekrétum szövegét,⁸² amelyet a SZOV-NARKOM emelt törvényerőre.⁸³ A dekrétum már tüzetesen szabályozta a Vörös Hadsereg szervezetét, rendjét és katonai szolgálatot teljesítő állampolgárok jogait. A szervezési munka ettől a Hadügyi Népbiztosság új Katonai Kollégiumára hárult, a helyi szovjetek idevágó feladatai pedig a katonai osztályok⁸⁴ kompetenciájának körülírásával nyert rendezést. A hadsereg egységes szervezeti formáinak kialakulása rövidesen meghozta eredményét és frontokon kivívott sikerekkel⁸⁵ a szovjet hatalom Vörös Hadserege a proletárdiktatúra állami mechanizmusának szerves alkotóeleme lett. Ezt erősítette meg az V. Összoroszországi Szovjet Kongresszus 1918. július 10-én felújított ülészakának a Vörös Hadsereg szervezetéről szóló határozata, ill. az I. szovjet alkotmány.

⁷⁹ A Pétervári Szovjet Rabocsaja Milícia-ja mellett 23 városban szerveződtek ilyen osztályok.

⁸⁰ A munkások saját körükből választották ki előljáróikat (komisszáriaikat), és közvetlenül részesültek a döntésekben stb.

⁸¹ Szovjetov Komitet po vojennum i morskim gyelam.

⁸² L. Ob organizacii Krasznoj Armii, miszerint a 18 éven felüli állampolgárok (kivéve a szovjet hatalom ellenségeit) általánosan hadkötelesek, szolgálatuk alatt azonban családtagjaik állami ellátmányban részesülnek. Részletesen szabályozta a katonai körzetek tagozódását és a szervező munka irányítását Összoroszországi Kollégiumra ruházta (Vszeroszsijszkaja Kollégija p organizacii Rabocse-Kreszt'janszkaj Armii). Egyidejűleg törvényesítették a katonai egységek vezetői mellé rendelt párt-munkásokat.

⁸³ Dekrétum formájában I. 1918. jan. 15-én.

⁸⁴ Az újjászervezett területi és helyi szovjetek egységesen katonai osztályokat hoztak létre, helyenként a megjelölésük ugyan (kollégiumok, komisszariátusok, otgyelek stb.) változatosan jelentkezett.

⁸⁵ 1918. febr. 23-i támadások eredményességéről van szó, amely egyben a Krasznoj Armija megalakulásának napja lett.

A szovjet hatalom a bolsevik vezetés alatt álló vörös gárdákat és a munkás milíciákat is magáénak tekintette, de a katonai fegyveres erőktől elkülönítve igyekezett továbbfejleszteni azokat. A Belügyi Népbiztosság 1917. okt. 28-i rendelete⁸⁶ tette először érthetővé, hogy a rendészeti feladatokat végző vörös osztagok, ill. a munkás milíciák a szovjetek alá rendelt karhatalmi szervezetekként tölthetik be a történelmi hivatásukat. Az új társadalmi rend védelme, az anarchizmus, a garázdaság és a spekuláció letörése lett a Milícia alapvető feladata,⁸⁷ és e tevékenység központi felügyeletet és irányítást is kapott a Belügyi Népbiztosság útján. A Szovjet Kongresszus a Katonai–Forradalmi Komité feladatának tekintette a rendészeti szervek továbbfejlesztésének irányítását, amely a Belügyi Népbiztossággal karöltve 1917 novemberétől speciális komitét szervezett a Milícia átszervezésének vitelére.⁸⁸ A sokrétű munka valójában csak 1918 őszén fejeződött be, a SZOVNARKOM idézett, ápr. 8-i rendelete⁸⁹ azonban jogilag is a helyi szovjetek katonai alosztályait tette felelőssé a Milícia operatív irányításáért.

6. *A népgazdasági és művelődésügyi igazgatás alapjainak lerakása.* A szovjet hatalom kialakulásával a proletáriátus és a szegényparasztság diktatúráját kifejező állam keletkezett, amely a társadalmi viszonyok gyökeres megváltoztatásával párhuzamosan előtérbe állította az államhatalom gazdasági-szervező és kulturális-nevelő funkcióját. A föld, a bankok, a bányák, ill. az üzemek és a közlekedés kulcságazatainak nacionalizálása csak úgy, mint a szovjet hatalom történelmi jelentőségű első dekrétumai elháríthatatlan feladatokat róttak a proletáriátus államára és ösztönözték azoknak a szerveknek a kifejlesztését, amelyek alkalmassá válhattak a burzsoázia gazdasági hatalmának felszámolására. A legalapvetőbb feladatokat még az 1917. évi nov. 16-án megjelent Népi ellenőrzésről szóló rendelet körvonalazta.⁹⁰ Az üzemekben, gyárakban és a manufaktúrákban viszont már a forradalmi tömegmozgalom életre hívta az üzemi bizottságokat. Ezekre épülve és a helyi szakszervezeti szervekkel együttműködve hozták létre most a népi ellenőrzési bizottságokat, amelyek a nagyobb városokban, ipari központokban és guberniumokban a népi ellenőrök tanácsát is kialakíthatták. A szovjet hatalom gazdasági szervező feladatainak legfőbb központi szerveként pedig életre hívták a Munkás Ellenőrzés Összoroszországi Szovjetjét.⁹¹ Ezzel a népi ellenőrzési bizottságok állami szervekké lettek és a szovjet hatalom gazdasági szervező munkájának jelentékeny hányadát vették magukra. Döntéseik kötelező erővel bírtak,⁹² és ezek a szovjet hatalom első dekrétumait, ill. SZOVNARKOM

⁸⁶ L. O rabocsi milicija.

⁸⁷ A helyi szovjetek mellett szervezett karhatalmi szervek struktúrája és azok jogi helyzete azonban még tisztázatlan volt. A milícia falusi szerveiről pedig egyáltalán nem rendelkeztek.

⁸⁸ A területi, ill. helyi szovjetek közreműködésével végzett munka rendkívül kiterjedt volt. A milicisták igazolásába bevonták az üzemi bizottságokat és a szovjetek ajánlásainak megfelelően jelölték ki a milícia helyi komisszárait.

⁸⁹ L. Ob ucsezgjenii vojennih komisszariatov c., amely a helyi szovjetek hatáskörét a miliciára is kiterjesztette.

⁹⁰ Lenin a gazdaság azonnali munkás ellenőrzését szorgalmazva a rendelet szövegében már a népgazdaság tervezésének feladatait is megjelölte.

⁹¹ L. a Vszeroszjjszkij Szovjet Rabocsego Kontrolja, amit Petrográdban állítottak fel az Összoroszországi Szovjet Kongresszus Végrehajtó Bizottságának, ill. a Parasztküldöttek VB.-jének képviselőiből. Képviseltette magát továbbá az Összoroszországi Szakszervezetek Szövetsége is.

⁹² Az üzemek, gyárak tulajdonosai ezekkel nem ellenkezhettek, miután a helyi népi ellenőrzési bizottság döntését csak a Munkás Ellenőrzés Összoroszországi Szovjetje változtathatta meg.

nacionalizálási lépéseit, és az elháríthatatlanul jelentkező közellátási kényszerintézkedéseket támasztották alá. A népi ellenőrzés kiépítése a mensevik és jobboldali eszer vezetők aknamunkája⁹³ ellenére elemi erővel haladt előre. Az országos jellegű feladatok követelménye volt, hogy az ellenőrzés Összoroszországi Szovjetjének át kellett alakulnia kiemelt központi irányító szervvé. Így jött létre még 1917 decemberében a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács,⁹⁴ közvetlenül a SZOVNARKOM mellé rendelve.⁹⁵ A szovjet állam gazdasági-szervező funkciójának legfőbb központi szerve alakult ki ezzel, amely a főbb ágazatok elhatárolódásának megfelelően osztályokat, ill. kollégiumokat foglalt magában. Az ügyek koordinálására 15 tagú Bürot hoztak létre, az egyes osztályok kollégiumainak kialakítását pedig a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács Elnökségének (Prezidium) a jogkörébe utalták.

A szocialista forradalom alapvető társadalmi-gazdasági programja és az imperialista háború által szétzilált gazdaság talpraállítására rendkívüli erőfeszítéseket követelt a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácstól. Innen fakadt, hogy a Tanács és az egyes osztályok kompetenciája, sőt gyakran az országos jelentőségű operatív feladatok is taxatív meghatározott jelleggel öltöttek.⁹⁶ Az állami pénzügyek, a külkereskedelem, a népgazdaság kulcságazatainak nacionalizálása, a gazdasági tervek kialakítása és a tömegek ellátását célzó közvetlen feladatok kerültek a Tanács tevékenységének homlokterébe. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács hatásköre tehát módfelett kiterjedt volt. A SZOVNARKOM-mal vagy az illetékes Kommissziátusokkal együttműködve a Népgazdasági Tanács operatív gazdasági kényszerintézkedéseket is foganatosíthatott.⁹⁷ Önálló legiszlációs aktusai mégis a szükség által diktált gazdasági (közellátási) kényszerintézkedéseken túl jobbára a népgazdaság szervezését, a tervgazdálkodás kialakítását, és a főbb termelői ágazatok tevékenységének irányítását szolgálták. A termelés, az ellátás és a finanszírozás országos jelentőségű jogi szabályozásában a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács a SZOVNARKOM törvényerejű rendeleteinek előkészítését végezte.⁹⁸ A szovjet hatalom történelmi jelentőségű dekrétumainak, ill. a kormány törvényerejű rendeleteinek végrehajtását célzó operatív legiszláció pedig főként a nacionalizálás, ill. a helyi szovjetek gazdasági szervező feladatainak rendezését célozva jelentkezett.⁹⁹ Ez utóbbiak meghatározó szerepe abban jelentkezett, hogy azok a gazdasági igazgatás szervezeti kereteit alapozták meg és a szovjet hatalom helyi igazgatási

⁹³A mensevikek és a jobboldali eszerek a gazdaság állami irányítását támadták és a Vszeroszjszkij Szovjet Rabocsego Kontrolja-t konzultatív szintre akarták süllyeszteni. A parasztság 50%-os képviselőinek követelésével is gyengíteni akarták továbbá a szocialista állam gazdasági szervező munkáját.

⁹⁴Viszsj Szovjet Narodnogo Hozjajsztva.

⁹⁵Az új szerv magába foglalta az Összoroszországi Népi Ellenőrzési Szovjetet és az egyes népbiztoságok kiküldött megfigyelőit.

⁹⁶Az Állami Pénzügyek, ill. a Bankügy Osztálya pl. a törvényben lerögzített állami monopólium keretei közt tevékenykedett. Hasonlóan homogén feladatokat teljesített a Gazdaságpolitikai Osztály, de az egyes termelői ágazatokat szervező osztályok tevékenysége is az előbbieket irányba haladt.

⁹⁷A szovjet hatalom érdekeinek megfelelően pl. a gazdaság talpraállítására, vagy a népellátás céljából vagyontokat konfiskálhatott, rekvirálást és más kényszerszabályozást is foganatosíthatott.

⁹⁸Amit gyakran az egyes osztályok kollégiumai alkottak, de csak a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács útján kerülhetett a kormány elé.

⁹⁹Első önálló rendeletek közt ismeretesek az ipari körzetekről ill. a helyi szovjetek és a területi SZOVNARKOM-ok mellett szervezett Népgazdasági Tanácsok (ún. területi SZOVNARHOZ-ok) tárgyában foganatosított intézkedések.

szerveinek kompetenciáját is célszerűen szabályozott keretek közé vonták. Az így kialakult gazdaságirányítási mechanizmus az első szovjet alkotmány utáni időkben már hatékony eszköznek bizonyult a villamosítás, a területi tervezés, ill. az országos népgazdasági tervek előkészítésére.

A szovjet hatalom a gazdasági szervező munkához hasonlóan kiemelt jelentőséget tulajdonított a néptömegek kulturális felemelésének. A SZOVNARKOM alapjait lerakó II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus a legfontosabb ágazatok egyikeként számolt a művelődési ügy központi irányításával¹⁰⁰ olyannyira, hogy már 1917. november 9-én a Művelődésügyi Állami Bizottságot közvetlenül az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság alá rendelték. A VB az átszervezést hajtotta végre sikerrel, amelynek eredményeként az év végén már 17 osztályra tagozódó Népbiztossági hivatal (a NARKOMP-ROSZ) az Állami Bizottság operatív szervévé vált.¹⁰¹ Ettől kezdve a népbiztos vezetése alatt álló művelődési ügyek Állami Kollégiuma alkotta a legfontosabb intézkedéseket, ill. a művelődésügy szervezését célzó törvényerejű rendeletek tervezetét is előkészítette. A szovjet hatalom kulturális-nevelő feladatainak kiterjesztésében meghatározó szerepe lett pl. a NARKOMPROSZ 1917. dec. 20-án hozott határozatának, amely kötelezte a helyi Szovjeteket az ún. kulturális- és művelődésügyi szekciók felállítására.¹⁰² Szekciók és helyi NARKOMPROSZ-ok alakultak, és ezek a szovjetek végrehajtó bizottságainak irányítása alá kerültek. Még sok nehéz feladat maradt természetesen megoldatlanul,¹⁰³ de a kormány és a helyi szovjetek intézkedései nyomán a művelődésügy központi és helyi organizmusa már szilárd alapokon állt. Ennek tudatában a SZOVNARKOM 1918. jún. 18-i rendelete az Állami Bizottság és a NARKOMPROSZ kettősségét megszüntette és a Művelődési Ügyek Állami Kollégiumának kompetenciáját is tüzetesen szabályozta.¹⁰⁴ A népbiztos vezetése alatt álló Kollégium most már valóban kiemelt jelentőségű végrehajtó hatalmi szerv lett, amelynek a kulturális-nevelőmunka országos szervezését és tervezését, a köztársasági és a helyi népművelési szervek irányítását és a közgondolkodás gyökeres átalakítását kellett megoldania.¹⁰⁵

¹⁰⁰A.V. Lunacsarszkijt nevezték ki a művelődési ügyek ún. Állami Komité-jának az élére népbiztosként. Ezt a szervet még az Ideiglenes Kormány hozta létre és az apparátus az Októberi Szocialista Forradalom vívmányait hosszú ideig bojkottálni törekedett.

¹⁰¹A művelődési ügyek népbiztosa kialakította a saját Kollégiumát (A Művelődési Ügyek Állami Kollégiuma), és a fontosabb döntések meghozatala előtt kötelezettsége volt, hogy összehívja a Népművelők Összoroszországi Kongresszusát.

¹⁰²A gyakorlatban a szovjetek művelődésügyi szekciói sajátos helyi (kormányzósági, járási) NARKOMPROSZ-t alkottak és a régi tankerületi rendszer, ill. a Néptanítók Igazgatóságainak (Direkci) átszervezéséhez fogtak.

¹⁰³A pedagógusok ellenállását a kormány energikus rendelkezései tudták csak megtörni 1918 tavaszán, a központi irányítást helyenként az ellenforradalmi befolyás és az anarchizmus gátolta, a nemzeti területeken pedig még jobbra a proletáriátus hatalmáért folyt a küzdelem.

¹⁰⁴A népbiztos vezetése alatt álló kollégium és az egyéb központi végrehajtó szervek viszonya, a köztársasági népművelési szervek irányítási rendszere, az állami és társadalmi szervek képviselete, a tervek elkészítése és a rendelkezésre álló eszközök felosztásának módozatai stb. nyertek ezúttal rögzítést.

¹⁰⁵A kifejlődő új struktúra a belső és a külső ellenség összehangolt támadása idején is igazolni tudta létjogosultságát, miután olyan korszerű követelmények talaján állt, mint az ingyenes és kötelező népkutatás, a művelődési lehetőségeknek a tömegekre történő kiterjesztése, a tudomány és az oktatás felszabadítása, ill. a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetése stb.

7. *A szovjet hatalom helyi igazgatási mechanizmusának kifejlődése.* A szovjet hatalomnak a cári Oroszországhoz tartozó távoli területeken történő megteremtése ugyanolyan elemi erővel halad előre, mint az ország központi területein.¹⁰⁶ Ennek ellenére a területi, kormányzósági, járási szovjetek, ill. a központi hatalom szervei közt gyakran, még 2–3 hónap után sem szerveződött meg az állandó kapcsolat. A szovjet hatalom alapjait lerakó II. Összoroszországi Szovjet Kongresszusnak a Munkásokhoz, Katonákhoz és Parasztokhoz címzett kiáltványa azonban az alapvető célokat egységbe foglalta és a szovjetek hatalmát általános érvényűnek nyilvánította.¹⁰⁷ A történelmi fordulat ösztönzését szolgálta továbbá a címek, rangok és a rendi eredetű kiváltságok felszámolását legalizáló dekrétum,¹⁰⁸ amely a kiváltságos osztályok monopóliumát képező hivatali bürokrácia hatalma alól szabadította fel a lakosságot. Az ideiglenes (polgári) kormány szolgálatába szegődő helyi államgépezet összeűzása azonban csak a szovjetek hatalmának kiterjesztésével történhetett. A II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus ezért proklamálta már a forradalom első napjaiban, hogy az Ideiglenes Kormány által kiküldött kormányzósági és járási komisszárok megbízását jogilag semmisnek kell tekinteni. A felfegyverzett nép szovjetjei azonban, főként a helyi önkormányzati szervek¹⁰⁹ felváltására alkalmas eszközökkel (és káderekkel) még nem rendelkeztek, így többnyire csak a nyíltan népellenes és ellenforradalmi beállítású zemsztvókat és városi dumákat csapták el. A szovjet kormány rövidesen speciális népbiztosság felállítását látta szükségesnek (1917. dec.) a szovjet hatalom helyi igazgatási rendjének megszilárdítása érdekében.¹¹⁰ A Belügyi Népbiztosság által kibocsátott instrukciók¹¹¹ hozhattak azonban csak gyökeres fordulatot (dec. 24.), miután egységes irányt szabtak a helyi szovjetek tevékenységének és a demokratikus centralizmus érvényesülésének törvényes utat nyitottak a helyi államigazgatás szervezetében.

Az instrukciók a helyi igazgatás alapegységévé a falusi és városi szovjeteket tették, amelyeknek tagjait városokban a gyárak és üzemek dolgozói választották, falvakban pedig a lakosság (kivéve a falusi burzsoáziát) közakarata delegálta a helyi hatalom megbízottait.¹¹² Hasonlóan a kormányzóságokban, a járásokban, a járások alegységeiként ismert volosztyokban (körzet) és a nagyobb kiterjedésű oblasztyokban¹¹³ is a szovjetek

¹⁰⁶ Jellemző adatként ismeretes, hogy 1917. október hó végéig (alig néhány nap alatt) 21 guberniumban zajlott le a felfegyverzett nép hatalomátvétele. November–december hónapokban újabb 28 gubernium került a szovjetek hatalma alá, és csak 15 kormányzóság sorsa húzódott át 1918 januárjára.

¹⁰⁷ „A nép a szovjetek útján saját kezébe veszi a hatalmat, „teljhatalommal és a döntések jogával felruházva” – írta Lenin 1917. nov. 5-én Oroszország lakosságának. L. Szocs. 35. k. 66. p.

¹⁰⁸ 1917. nov. 11. I. Ob unyicstozsenyii szoszlovnij i grazdanskijh csinov.

¹⁰⁹ A kormányzósági, járási, városi municipumokról, az ún. zemsztvók és a városi dumák szerveiről van szó.

¹¹⁰ Most a kormányba bejutó baloldali eszerek próbálkoztak a zemsztvók és a polgári jellegű városi dumák átmentésére.

¹¹¹ 1917. dec. 24-én hirdették ki ezt az instrukciónak nevezett rendeletet, amely a helyi szovjetek kompetenciáját kizárólagossá tette.

¹¹² Kezdetben a falusi lakosság udvarok meghatározott száma szerint delegált, de a Belügyi Népbiztosság instrukciói rövidesen megkövetelték, hogy a falusi burzsoázia részvételét kizárják.

¹¹³ Terület, a hazai megyéhez közelálló, de jóval nagyobb kiterjedésű közigazgatási egységekről van szó az oblaszty esetében.

megválasztására került sor. A néphatalom letéteményese minden esetben a küldöttek gyűlése volt, amely végső soron ellenőrzést gyakorolt a helyi szovjetek végrehajtó bizottságainak, ill. a kialakuló állandó szerveknek a munkája felett is.¹¹⁴ A helyi szovjetek végrehajtó bizottságot választottak, amely testületileg hozta meg döntéseit, tagjai azonban többnyire az osztályokra (és alosztályokra) tagolt állandó jellegű igazgatási szervek élén álltak. A gyökeresen új mechanizmus eredményes kiépítése eleve kizárta a létalapját úgy a zemsztvoknak, mint a városi dumák hivatalainak.¹¹⁵ Így látható, hogy 1918 nyaráig a helyi szovjetek állandó szervei is kiépültek és a forradalmi tömegmozgalmak a zemsztvokat és a városi dumákat teljesen felszámolták. A SZOVNARKOM 1918. április 8-i rendelete már a gyökeresen megváltozott helyi közigazgatási struktúrát és annak osztatlan uralmát vette tehát irányadónak, amikor a szovjetek hatalmát kiterjesztette,¹¹⁶ és egyben harcot hirdetett az önkényeskedés ellen.

8. *A KOMBEDI történelmi szerepe.* A proletárdiktatúra állami mechanizmusának kiépítése a városokban és a falvakban – valamint a szovjet hatalom távoli területein – a belső és a külső ellenséget egyaránt arról győzte meg, hogy az elvesztett hatalmi kiváltságokat csak az ellenforradalmi erők koncentrált támadása útján szerezheti vissza. Ilyen körülmények közt a szervezetlenség és a helyi szovjetekben tapasztalható provincializmus 1918 második felében helyenként már komoly veszélyekkel járt a szovjet hatalom megszilárdítására. A belső ellenség ebben a helyzetben főként a falusi burzsoáziára számíthatott, amely az éhség enyhítését célzó gazdasági kényszerintézkedéseket szabályozta. A kormány a veszélyeket látva erélyes intézkedéseket fogantatott, és ezekkel párhuzamosan a helyi államigazgatási szervek rangjára emelte az 1918 tavaszán kialakuló falusi komitétát, amelyek a falvak és a volosztyok szegényparaszti tömegeinek mozgósítása közben keletkeztek.¹¹⁷ A falu legaktívabb forradalmi erőit egyesítő, ún. KOMBEDI-nek¹¹⁸ a helyi államigazgatás rendszerében történő beillesztése útján lehetett csak úrrá lenni a nehézségeken. A szovjet kormány ezért törvényerejű rendelettel (jún. 11.) rögzítette a falusi komiték feladatát,¹¹⁹ majd pedig a szovjeteket utasította arra, hogy kiküldött instruktoraik útján működjenek együtt a falusi szegénység forradalmi szerveivel.

Az eszerek szakadatlan aknamunkája ellenére a KOMBEDI igen eredményesen szolgálta a szovjet hatalom megszilárdítását. A falusi komiték többsége a szovjetekkel párhuzamosan szerveződött és hatékonyan segítette az ellátási nehézségek áthidalását, a

¹¹⁴ A küldöttek Gyűlésének jogkörét az egyes szervek felszámolásának kimondásáig kiterjesztették.

¹¹⁵ Az Ideiglenes Kormány által szervezett közellátási komitétát azonban már 1917 decemberében kormányrendelettel kellett megszüntetni, miután azok a földesúri és az egyházi javak leltárba vételét és a parasztságnak történő átadását szabálytálták.

¹¹⁶ L. az idézett Ob ucsergyzenyii vojennüi komisszariatov c. rendelet alapján, amely a helyi fegyveres hatalom gyakorlásának rendjét és a milícia tevékenységének irányítását is szabályozta.

¹¹⁷ 1918 májusában vált súlyossá az éhség, amit csak a falusi burzsoázia spekulációjának letörésével, a kenyérelosztás kialakításával lehetett enyhíteni. A helyi szovjet hatalom ebben a törekvésben a falu nincstelenjei által szervezett komitékre támaszkodhatott.

¹¹⁸ L. a volosztynüje is szel'szkije komitetü bednotü-nek nevezett szervezetet, amelyek a kormány 1918. jún. 11-i dekrétuma alapján legalizált és ezzel azok forradalmi-hatalmi szervek lettek.

¹¹⁹ Az ellátási kényszerintézkedések fogantatása, a termelés beindítása, a falusi burzsoázia (a spekulánsok) elkobzott javainak kezelése (artyelek szervezése), helyenként a szükséges karhatalmi erők szervezése stb.

helyi ellenforradalmi szervezkedés felszámolását és a kollektív mezőgazdaság legkorábbi formáinak kialakítását. Így a helyi szovjetek és a KOMBEDI eredményes együttműködése¹²⁰ jó szolgálatot tett a proletáriátus és a szegényparasztság szövetségének.

9. *A törvénykezési szervezet alapjainak lerakása.* Miként a fentiekből is látható, a szovjet hatalom megszilárdítása nagymértékben függött attól, hogy proletárdiktatúra állami struktúrájának kialakítása milyen intenzitással tudott előrehaladni. A központi és a helyi államszervek elméletileg megalapozott kiépítése mellett rendkívül fontos szerep jutott ebben a törvénykezési szervezet kiépítésének. A forradalom vívmányainak a megőrzését a megdöntött polgári kormányzat ítélkező szerveitől nem lehetett elvárni. A forradalmi tömegmozgalmak és a kettős hatalom korának szovjetjei eleve új helyzet közeledtét jelezték, amidőn különféle (választott) népi bíróságok kialakítását kezdeményezték.¹²¹ Ilyen előzmények után érhető, hogy a Pétervári Szovjet Katonai–Forradalmi Bizottsága a hatalom megragadása pillanatától illetéktelennek minősítette a megdöntött rezsim minden bírói fórumát az igazságszolgáltatásra,¹²² és azokat a forradalmi tömegmozgalmak gyakorlatilag is megbénították.

A régi törvénykezési mechanizmusnak a forradalom által történt összezúzását a Szovjet Kormány első dekrétumainak egyike¹²³ konstataulta, megszűntnek nyilvánítva a régi központi és helyi bíróságok, a rendes és a legkülönbözőbb rendkívüli bíróságok körén túl az Ideiglenes Kormány által átvett ügyészség, ill. az ügyvédség rendszerét is.¹²⁴ Egyidejűleg a bíróságokról szóló 1. sz. dekrétum előírta, hogy a szovjetek a forradalmi tömegek bevonásával népi tribunálokat szervezzenek és a nyomozó szervek kialakításáról gondoskodjanak. Többnyire a munkás- és katonaküldöttek szovjetjeiből kerültek ki (közvetlen választás útján) az első forradalmi tribunálok.¹²⁵ A választott népi bírák mellett a népi ülnökök tűntek fel¹²⁶ és a forradalmi jogtudatra alapozott első döntések is megszülettek.¹²⁷ Az Igazságügyi Népbiztosság (a NARKOMJUSZTIC) feladata lett ennek az alapvetően forradalmi vívmánynak a továbbfejlesztése. 1917. dec. 19-én jelent meg a forradalmi tribunálokat kollégiumokká szervező NARKOMJUSZTIC instrukció, amely egyben elhatárolta a rendes (obszsih) és a különös (aszobüh) tribunálok hatáskörét és illetékességét. A bírói felügyelet és a helyi szovjetek szerepének tisztázását jelentette

¹²⁰ Ami a kormány-instrukcióknak megfelelően a KOMBEDI-nek a helyi szovjetek alosztályaként történő szervezésében is realizálódhatott. Ugyanakkor a kormány idézett dekrétuma gyakran a falusi komitét kötelezte a helyi szovjet megtisztítására, ha az az önkényeskedők kezébe került.

¹²¹ Ilyenként ismeretes Petrográd viborgi kerületének népbírósága még az Októberi Szocialista Forradalom előtt, a helyi szovjet által irányított kronstadti bíróság, a nyugati területeken szerveződő forradalmi tribunalok stb.

¹²² Ez a szerv nov. 12-én már egy központi forradalmi-katonai bíróság felállítását szorgalmazta a Petrográdi Szovjet mellett.

¹²³ L. Dekrét o szugye N° 1. 1917. nov. 22.

¹²⁴ Az 1. sz. bírósági dekrétum végrehajtása nyomán szűnt meg a Kormányzó Szenátus, mint ítélkező szerv, felszámolták a Legfőbb Katonai Bíróságot, a gyűlölt nyomozati szerveket és a Petrográdban szervezett Kereskedelmi Főbíróságot is.

¹²⁵ Így a hadsereg szovjetjei, a Petrográdi Szovjet, ill. a helyi szovjetek többsége kialakította a maga forradalmi tribunálját.

¹²⁶ Az ülnökök és bírósági szessziók kijelölését még a megválasztott népi bírásra ruházták.

¹²⁷ Az eszerek és mensevikek hangos protestálása (a bírói függetlenségre hivatkozva) ellenére ezek a döntések megalapozottaknak bizonyultak, és jó szolgálatot tettek a forradalom ügyének.

továbbá a kormány által kibocsátott 2. számú bírósági dekrétum (1918. febr. 15.). A helyi tribunálok felügyeleti szerveként megszervezték a kerületi (okrucsnije) bíróságokat, amelyek polgári és büntető osztályokra tagozódva fellebbviteli fórumokká lettek.¹²⁸ A 2. sz. bírósági dekrétum egyidejűleg kötelezővé tette a védők kollégiumainak a megszervezését úgy a rendes, mint a különös bíróságok mellett. A nyomozó hatóságok tagjait továbbra is a helyi szovjetek végrehajtó bizottságai jelölték ki és ezek köréből állították össze a kerületi nyomozó bizottságokat is. Az ellenforradalmi propaganda növekedése tette szükségessé továbbá a forradalmi sajtóbíráskodás megszervezését,¹²⁹ amely rövid idő alatt igen eredményesen lépett fel a forradalom ellenségeivel szemben.¹³⁰

Az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság kapott végül felhatalmazást, hogy különösen fontos ügyekben illetékes Forradalmi Tribunált (REVTRIBUNAL-t) hozzon létre¹³¹ és egyidejűleg kialakításra került az új ügyészi szervezet is. A helyi, kerületi tribunálok mellett csakúgy, mint a központi Forradalmi Tribunál mellett ügyészi kollégiumok felállítására került sor. 1918. jún. 11-én pedig az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság mellett kasszációs (semmitő) osztályokat szerveztek.¹³² A VB kasszációs osztályai nem fellebbviteli fórumként működtek, miután döntéseik vagy megerősítették a korábbi bírói ítéleteket, vagy a nyilvánvalóan hibás (ill. jogalap nélküli) eljárás ismételt, jogszerű lefolytatására kötelezték az illetékes bíróságokat. Legmagasabb fokon akár az ítéletek megváltoztatására, akár pedig az eljárás megszüntetésére csak az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság Prezidiumának volt lehetősége.

A vázlatosan megrajzolt kép azt bizonyítja tehát, hogy a szovjet hatalom viszonylag rövid idő alatt kialakította a proletáriátus diktatúrájának szolgálatára rendelt törvénykezési szervezetét. A fórumrendszer kialakulásának forradalmi racionalizmusa, a néptömegek képviselőinek közvetlen részvételére való törekvés és a forradalmi jogtudat alapján születő, bürokratizmustól mentes ítélkezés fémjelzi a mechanizmus egészét. A struktúra osztatlan uralmáról, a hatáskörök és az illetékességi szabályok precizizozott rendjéről a maga teljességében még persze nem beszélhetünk az adott korszakban.¹³³ A forradalmi

¹²⁸ A kerületi bíróságok tagjait a helyi bíróságok tagjainak közös gyűlése választotta és ez a testület jelölte ki a polgári és a büntető osztályok élén álló elnököket is. A helyi szovjetek illetéktelen beavatkozása ezzel visszaszorult, de továbbra is joguk volt a szovjeteknek, hogy a választott bírósági tagjaikat úgy a helyi, mint a kerületi tribunálból visszahívják. A kerületi tribunál általában több járás (ujezd) helyi bíróságainak felügyeleti és appellációs fóruma lett.

¹²⁹ Kijelölt rendes bíróságok mellett szervezték meg 1918. máj. 29-i kormányrendelet alapján, amely a kijelölt szovjeteket kötelezte, hogy három hónapos mandátummal, választás úttján jelöljék ki a sajtóvétségek elbírálására jogosult bírói kollégiumokat.

¹³⁰ A népi ülnökök közreműködésével történt a bűnösség megállapítása és a sajtóbírók döntéseinek többsége az adott sajtótermék ideiglenes vagy végleges betiltásában realizálódott.

¹³¹ 1918. máj. 29-től 3 hónapos mandátummal a VB tagjai közül választottak 6 tagot és elnököt. A REVTRIBUNÁL ülnökök bevonása nélkül ítélkezett.

¹³² A kasszációs (polgári, ill. büntető) osztályok elnökeit a kormány jelölte ki és a VB erősítette meg őket tisztségükben. Az Osztályok tagjait paritásos alapon a VB, ill. a NARKOMJUSZTIC delegálta.

¹³³ Főként az alsófokú népi ítélkező szervek körében a forradalmi tribunálok változatos formái éltek. A katonaküldöttek szovjetjeit mellett katonai-forradalmi bizottságok, kormányzóságokban, volosztjokban, gyakran az egyes falvakban is különböző összetételű ún. népi adminisztratív bíróságok, sőt a kisebb ügyekben az üzemi bizottságok is gyakran törvénykezési feladatokat láttak el.

törvényesség tudatának kiterjesztésében mégis az új törvénykezési mechanizmus gyakorlata irányadóvá válhatott. Az új bírósági szervezet alapvető feladata a szovjet hatalom védelmére, az ellenforradalom erőinek széttűzésére és a forradalmi törvényesség megszilárdítására irányult. A polgárháború és a külföldi intervenciók küszöbén mindez történelmi szükségszerűségként jelentkezett.

10. *A föderatív jellegű állami mechanizmus kialakulásának kezdetei.* A szovjet hatalom kialakulásának alapvető eredményei jelentkeztek a legfőbb jogalkotó és végrehajtó szervek, a helyi igazgatás, ill. a törvénykezési szervezet viszonylag gyors kiépítésében. Az államhatalom hagyományosan ismert alapvető ágazatainak (a törvényhozói, a bírói, ill. a végrehajtó hatalmi) keresztmetszetei útján kialakítható kép azonban távolról sem teszi teljessé a Nagy Októberi Szocialista Forradalom államszervező szerepét. Így a szovjet hatalom kialakulásának történelmi tapasztalataihoz szervesen hozzá tartozik a föderatív jellegű állami mechanizmus alapozása és proletariátus diktatúrájának egész rendszerét rögzítő, első szovjet alkotmány.

A kettős hatalom tapasztalatai és a fegyveres felkelés elháríthatatlanná válása osztatlanul meggyőzte a néptömegeket és a szovjet hatalom vezetőit arról, hogy népek és nemzetek börtönévé formált régi struktúráit gyökeresen fel kell számolni, az új föderatív jellegű forradalmi államgépezet felépítésének mikéntje azonban már távolról sem tűnt letisztázott kérdésnek. A proletariátus diktatúrája a soknemzetiségű cári Oroszország megoldatlan problémáit örökölte számos vonatkozásban és ezek sorában halaszthatatlanul jelentkezett az elnyomott népek és nemzetek önrendelkezési jogának biztosítása. Lenin a történelmi fordulat mibenlétét elemezve elsőként ismerte fel, hogy Oroszországnak szükségképpen el kell jutnia a föderatív államszervezés azon fokára, amely valóban biztosítja a nemzeti önrendelkezést, de egyben megeremti a lehetőséget a szovjet köztársaságok szövetségi rendszerének kiépítésére is.¹³⁴ Ez a felismerés vált anyagi erővé a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus első történelmi jelentőségű döntéseinek egyike nyomán, amely az „Oroszország népeinek jogairól” szóló deklaráció formájában vált közzismertté. A népek önrendelkezési jogát, az elszakadás jogára is kiterjesztve deklarálta ezzel a szovjet hatalom legfőbb jogalkotó szerve, amely egyben az összoroszországi szovjetek egyesülése következtében a felszabadult népek szövetségét is megtestesítette. A szovjet hatalom a deklaráció maradéktalan érvényesülésének gyakorlati példáját is bizonyította, amikor Finnország önállóságát nemzetközi jogilag garantálta és szinte egyidejűleg megerősítette a lengyel nép jogát szuverén nemzetállamának visszaállítására.¹³⁵ A deklaráció szellemében formálódott továbbá közvetlenül az Októberi Szocialista Forradalom utáni időkből az Ukrán Szovjet Köztársaság, amelyet az RSzSzR kormánya 1917. dec. 16-án de jure elismerésben részesített. Valójában az Ukrán Szovjet Köztársaság lett¹³⁶ a második szovjet köztársaság, és egyben az első, amely a szocialista föderáció gondolatát követve az

¹³⁴ L. Szocs. 7. köt. 233. p.

¹³⁵ A német megszállás alatt álló területek nemzeti önállóságának, ugyan korszakunk végéig még objektív akadályai voltak, az idegen uralom összeomlása után azonban még egy ideig önálló szovjet Lengyelország megeremtésének lehetőségei is jelen voltak. L. alább a külföldi intervenciók elemzése során.

¹³⁶ Még 1917. dec. 11-én történt kikiáltása által, amit az I. Össz ukrán Szovjet Kongresszus Harkovban megrendezett ülése nyilvánított ki.

RSzSzR-rel megtartotta az államjogi kapcsolatot. Az állam, struktúrájában is az előbbihez hasonló irányban haladt,¹³⁷ és első bizonyítékát adta annak, hogy a szovjet köztársaságok föderatív szövetsége megvalósítható közelségbe került. Az ukrán nacionalisták ún. Központi Radája¹³⁸ csak az ellenforradalmi és intervenciós erők támogatásával tudta átmenetileg meggyengíteni e területeken a szovjet hatalom kiépítését. Az Ukrán Szovjet Köztársaság jogilag is túlélt a polgárháború és az intervenciók nehéz éveit és egyik fontos tényezőjévé vált majdan a Szovjet Köztársaságok Szövetségének.

Közelálló intenzitással haladt a szovjet hatalom szervezése az észtországi és a litvániai területeken is. Szovjet Litvánia közigazgatási autonómiája egészen közel jutott már az önálló szovjet köztársaság proklamálásához, a német megszállók azonban mindkét nép önrendelkezési törekvését elfojtották. Jóval lassabban haladt viszont a régi Oroszország más elnyomott népeinek öntudatra ébresztése. Az Uralon túl, a távoli Kaukázusban, de még a Fekete-tenger mellékén is csak bizonytalan körvonalakban jelentkezett a felszabadult népek nemzeti mozgalma. Mindezekben a területeken tehát a szovjetek hatalmának megszilárdítása volt még hosszú ideig az elsődleges feladat, amit az átmenetileg egyedül álló Oroszországi Szovjet Köztársaság minden rendelkezésére álló eszközzel támogatásban részesített.

A szovjet hatalom osztatlan uralma szilárdabb alapokon állt az Orosz Szovjet Köztársaságban. Ugyanakkor ez a Köztársaság a fentiekben vázolt állami struktúráját tekintve átmenetileg unitárius államnak tűnt, miután az adott államjogi keretek közt autonóm köztársasági területek nem léteztek. A járási, kormányzósági szovjetek az államhatalom helyi igazgatási egységeivé lettek és a III. Összoroszági Szovjet Kongresszus által elismert területi (oblasztnüj) egységek¹³⁹ sem válhattak életképes elemeivé az autonóm szovjet köztársaságok szervezésének. Ilyen körülmények közt a Bolsevik Párt a II. és III. Szovjet Kongresszus közé eső időben készítette elő az Orosz Szovjet Köztársaság föderatív állammá történő átszervezését. Az új struktúra közjogi megalapozása a III. Összoroszági Szovjet Kongresszus döntései alapján született meg, amit a „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól szóló” deklaráció az Oroszországi Föderatív Szovjet Szocialista Köztársaság (RSzFSzR) proklamálásával juttatott kifejezésre.

A III. Összoroszági Szovjet Kongresszus történelmi jelentőségű döntései nyomán viszonylag gyorsan formálódtak ki az autonóm szovjet köztársaságok az RSzFSzR államjogi keretein belül. A Turkmén, a Kubányi–Fekete-tenger melléki, a Doni és a Krími Autonóm Köztársaságok¹⁴⁰ szerveződése ismét bizonyított a szovjet köztársaságok föde-

¹³⁷ Így az Össz ukrán Szovjet Kongresszus testesítette meg a szovjetek hatalmát, megválasztotta az Ukrán Központi Végrehajtó Bizottságot, deklarálta a forradalom vívmányait és a proletárdiktatúra végrehajtó hatalmi szerveit, nevezetesen a 13 Szekretariat-ot magában egyesítő Ukrán Kormányt (Narodnij Szekretariat) is megszervezte.

¹³⁸ Amit még a februári forradalom idején szerveztek a helyi burzsoá pártok exponensei. A Központi Rada főként a külhatalmaktól és az intervenció sikerétől remélt egy önálló polgári köztársaság megteremtését.

¹³⁹ Eredetileg az I. Összoroszági Szovjet Kongresszus határozott a területi szovjetek kialakítása mellett. A II. Kongresszus de facto ilyenként ismerte el a nyugati (zapadnaja), a moszkvai, az északi (szevernaja) és az ún. urali oblasztyok szovjetjeit, amelyek többnyire a helyi szovjetek kongresszusait is megszervezték.

¹⁴⁰ Kialakításukban sokat fáradozott a Félix Dzszerzsinszkij vezette VCSEKA. A forradalmi néptömegek alulról jövő kezdeményezéseit és cselekvő közreműködését élesztve.

ratív szövetségének életképessége mellett. Ezek az államalakulatok a szovjet hatalom kialakult modelljét alapul véve szerveződtek és kinyilvánították az Oroszországi Föderatív Szovjet Köztársaságok közösségéhez való tartozásukat. A fiatal szovjet köztársaságok többsége azonban rövidesen igen nehéz helyzetbe került, miután az intervenció- és fehérgárdista erők elsőként csaptak le az adott területekre. Így a föderáció első valóban kézzel fogható eredményeit ugyan az 1918-ban elfogadott szovjet alkotmány is megerősítette, a külső támadás és belső ellenség csapásai alatt azonban egy kivételével,¹⁴¹ minden fiatal szovjet köztársaság elesett. Ebből a súlyos történelmi szituációból kellett kivetető utat találni a szovjet hatalom vezetőinek, a polgárháború és az intervenció elleni küzdelem sikeres megvívása azonban ismét csak azt bizonyította, hogy az első alkotmányban rögzített föderatív államberendezkedés ezt az egyedülálló történelmi erőpróbát is kiállta. Ennek megértését szolgálva mindmáig tanulságos történelmi tapasztalatokkal áll elének a korszakunk végén megszülető, első szovjet alkotmány.

11. *Az első szovjet Alkotmány.* Az V. Összoroszországi Szovjet Kongresszus 1918 júniusában egyhangú határozattal fogadta el az első szovjet alkotmányt, amely a győztes forradalom társadalomformáló vívmányaival együtt a forradalmi, szocialista jellegű államépítés tapasztalatait is összegezte. Ez az alkotmány azonban minden eddig ismert chartalis rendszertől számos vonatkozásban eltérést jelentett, miután nem egy kialakult statikus közjogi állapot tükrözőjeként, és távolról sem a forradalmi átalakulás lezárójaként lépett fel. Az alkotmány szinte folyamatában tette érzékelhetővé a szovjet hatalom kiépítését, amidőn eleve az alkotmányos alapkérdéseket rögzítő dekrétumokból indult ki. Így válhatott az első szovjet alkotmány alapvető forrásává a „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklaráció, amely a társadalom-politikai és a gazdasági átalakulás programján túl — Szovjet Oroszország állami egységén belül — a „szabad népek szövetségének” alapját is megvetette.¹⁴² „Az RSzFSzR az ország összes szabad dolgozójának állama”, amelyben a nép választott képviselőit egyesítő szovjeteké a hatalom. Ez a megfogalmazás egyben kizárta a hatalomból a volt uralkodó osztályok tagjait¹⁴³ és a szovjetekbe egyesült nép hatalmát osztatlanul kiterjesztette. A területi és nemzetiségi szovjeteket felhatalmazta az autonómia kialakítására, kiterjesztve ezt az egyenrangú és önálló köztársaságok rendjének kialakítására is.¹⁴⁴ Következétesen érvényesült ez a törekvés az RSzFSzR mechanizmusának rögzítésében¹⁴⁵ és a föderatív államszervek kompetenciájának lerögzítésében. A Szovjet Köztársaságok föderációjának alapja az önkéntesség és a

¹⁴¹ A Türkmen Autonóm Köztársaságról van szó.

¹⁴² Megalkotása mint ismeretes még a III. Összoroszországi Szovjet Kongresszus munkájához tapadt. vö. az 1918. évi első szovjet alkotmány 10–11. § §-val. L. *Kravcsuk, Sz. Sz.:* Konsztitucija RSzFSzR 1918 goda-pervaja szocialiszticeszkaja konsztitucija v isztorija cselovecsesztva. Vesztnyik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo I. sz. (1969) 13–22. pp.

¹⁴³ Közelebbi megfogalmazással élve a nem dolgozó elemeket, l. az alk. 10. §-ának a 19., ill. a 65. §-val történő összevetése alapján.

¹⁴⁴ L. az alkotmány 11. §., amely még a területi (oblasztnüj) szovjeteket tekintette a föderáció alapjainak.

¹⁴⁵ Itt látjuk tehát a kialakult forradalmi államhatalom (a proletárdiktatúra) legfőbb jogalkotó, végrehajtó és igazságszolgáltatási mechanizmusának rendszerbe foglalását. Ilyenként megerősítve alkotmányosan is az Összoroszországi Szovjet Kongresszus, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, a Prezidium és a SZOVNARKOM, stb. által képviselt új struktúrát. vö. az alkotmány 45. §-val.

népek egyenjogúsága,¹⁴⁶ amely egyben az autómia öncélúságát végképpen száműzte a szovjet állam életéből. Ez a követelmény a felszabadított népek és nemzetek önrendelkezési jogának gyakorlati megvalósítását tűzte célul, és ezt a fenntartás nélküli célt az alkotmány a helyi szovjetek jogkörének kiterjesztése útján is garanciákkal bátyázta körül. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a fentiekben kifejeződő forradalmi következetesség nem adott tápot a nacionalista elzárkózásnak, ellenkezőleg eszközül szolgált a széparatizmus, ill. az anarchista törekvések leküzdése területén is. Az alkotmány ugyanis a kiváltságok (nemzeti, vallási, rendi diszkriminációk) visszavonhatatlan felszámolását hangsúlyozva rögzíti, hogy az RSzFSzR, ill. a szovjet köztársaságok polgárai egységes szovjet állampolgársággal rendelkeznek nemzetiségi hovatartozandóságuktól függetlenül, és ennek megfelelően egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel bírnak.¹⁴⁷ Az ebben kifejeződő következetes internacionalizmus szervesen összefonódott tehát az állami struktúra demokratikus centralizmusával és a szovjet köztársaságok önkéntesen vállalt föderációjával.

Az első szovjet alkotmány tehát az állampolgári jogokat gyökeresen új aspektusból közelítette meg. Nem pusztán arról van szó, hogy a polgári szabadságjogok lehető legteljesebb katalógusának lerögzítésére került sor, hanem eleve a hatalomban történő közvetlen részesedés és az ebből eredő jogok, ill. kötelezettségek összessége lett az állampolgári jogok alapja. A dolgozók joga pl. a társuláshoz, a szólás, a sajtó és a gyülekezés szabadságához eleve a szovjetekkel¹⁴⁸ a szovjet hatalomban való részesedéssel kapcsolta össze a 18. éves kort betöltő állampolgárok legalapvetőbb érdekeit.¹⁴⁹ A nemdolgozók (később a szovjet hatalom ellenségeivé nyilvánítottak) kizárása ellenére valóban általánossá tette tehát az első szovjet alkotmány a nép képviseleti jogát az államélet minden szférájában.¹⁵⁰ A demokratikus centralizmus elve érvényesült a helyi és területi szovjetek képviselőinek megválasztásában, amikor az alkotmány szerint az adott felsőbb (járásai, guberniumi, oblasztyi) szovjet tagjait az alatta megválasztott szovjetek delegálták.¹⁵¹ A kép teljességéhez azonban hozzá tartozik, hogy ez az alkotmány csak a legalapvetőbb rendelkező normákat rögzítette le a képviseleti jogok (választói- és választhatósági jogok) területén. Egészében a dolgozók képviseleti jogainak szabályozását csak úgy, mint a népakarat gyakorlati megvalósítását maguknak az illetékes szovjeteknek

¹⁴⁶ L. az alkotmány 2., 8. § §-nak a föderatív szervek kompetenciáját szabályozó 49. §-sal történő összevetése alapján.

¹⁴⁷ L. az alkotmány 13–15., ill. 22. § §-ainak összevetése alapján.

¹⁴⁸ L. az alkotmány 13. §-a alapján.

¹⁴⁹ Választó és választható is a jelzett kort elérő állampolgár, de a dolgozók küldötteit egyesítő szovjet pl. a választhatóság korhatárának esetleges felemelését már saját hatáskörében alkalmazhatta. Nem térhetett azonban attól el, hogy a nem-dolgozó rétegeket és a szovjet hatalom ellenségeit a polgári (politikai) jogok gyakorlásából kizárja.

¹⁵⁰ Nem csorbítja ezt a megállapításunkat az sem, hogy a helyi szovjetek választásában a forradalmi tömegmozgalom biztos bázisait meghatározó súlyú képviselőhöz juttatták, és ezt az elvet országosan is érvényesítette az első szovjet alkotmány. L. a városi küldöttek 25 ezer, a guberniumi (paraszt) küldöttek 125 ezer szavazat után juthattak pl. mandátumhoz. Más esetben, főként az oblasztyok kialakításánál alkalmazták, hogy a nagyobb, és bizonytalanabb társadalmi összetételű guberniumokat egy-egy iparilag fejlettebb központ köré vonták. Az így kialakított oblasztyok távlatilag a területi autonómia kialakításának eszközeként is számba jöttek.

¹⁵¹ A forradalmi érdekek követelték meg ezen a területen a képviselet többfokozatú rendszerének a kialakítását. Erre rendelkezések indokoltságát mutatja, hogy még így is bekerülhettek helyenként a szovjetek tagjai közé a falusi és a városi burzsoázia (kulákság, iparúzó) álcázott képviselői.

kellett kialakítani. A részletek további elemzése nélkül is látható tehát, hogy az első szovjet alkotmány közjogi értelemben is új utakat nyitott meg a modern társadalom fejlődésében. Elkötelezte az első szocialista államot az annexiótól mentes béke politikája mellett, példát statuált a nemzeti önrendelkezési jog és annak a gyakorlati megvalósulását garantáló legemberibb jogok biztosítására, ill. alkotmányosan is rögzítette a forradalmi vívmányok védelmére rendelt állami struktúrát. Az alkotmány önmagában is történelmi jelentőségű tényezővé vált, miután a föderatív szovjet állam keretei közt egyesült népek és nemzetek egész sorát mozgósította a proletárdiktatúra megvédésére és az első szocialista jellegű jogrend alapjainak megvetésére. Az első szovjet alkotmány világtörténeti (nemzetközi) jelentőségét pedig elsőként a közelgő 1918–1919-es európai forradalmak, a Szovjet Oroszország határain kívül születő tanácsköztársasági jellegű államépítési törekvések igazolták. Valójában azonban ennél jóval kiterjedtebb hatást gyakorolt az első szovjet alkotmány, amely rövidesen nemcsak a fejlett tőkés országok szervezett tömegeit mozgósította a monopoltőke hatalmának megdöntésére, hanem a gyarmati és félgymarmati függés legkülönbözőbb formáinak felszámolására ösztönzött, és az ébredő nemzeti függetlenségi törekvések szervezőinek is iránymutatást jelentett. Ez a tény önmagában is indokoltá teszi, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentőségű alapozó művét, a mindmáig legalapvetőbbnek mondható szocialista jellegű jogtípus modelljét is közelebbi megvilágításba helyezzük.

12. *A szocialista jog alapjainak lerakása.* Napjainkban tanúi vagyunk annak, amikor a jogtudomány képviselőinek figyelmét sokszorosán igazolt, szinte már-már világjelenséggé vált tapasztalatok ösztönzik arra, hogy az oroszországi szovjet hatalom jogrendjének kialakulási korszakára visszatekintsenek. Népek és nemzetek egész sorának jogtudó értelmisége értette meg immár hat évtized elmúltával, hogy a gyakran súlyos áldozatok árán szerzett tapasztalatok egy minden eddiginél igazságosabb és emberibb jogrend felépítésének lehetőségeit rejtik magukban. Az európai szocialista országok új típusú jogrendjéhez felzárkózva a hazai jogtudomány is igen gazdagon merített ezekből a forrásokból, a szovjet jog kialakulásának történelmi tapasztalatai azonban permanens módon is hatnak ránk. Az ebből fakadó kötelezettségek tehát, úgy az elméleti, mint a tételes szakjogtudományok területén folyamatosan jelentkeznek. A tapasztalati anyag rendszerezésének jelentős hányada azonban ma már elsődlegesen a jogi historizmus képviselőit, közelebről a jogtörténettudományokat terhelik. Ilyen értelemben csupán kutatástechnikai értelemben különíthető el egymástól a nemzeti és az összehasonlító (egyetemes) jogtörténetet, ill. a politikai tanok és a munkásmozgalom történetét elemző tudományágazatok idevágó érdekeltisége. Kiterjedtek és megalapozottak minden esetre azok a hazai és nemzetközi tudományos eredmények, amelyek a szocialista jogtípus egészének komplex vizsgálatát is elindíthatják. Közelebbi célkitűzésünk ezúttal azonban csak a történeti sorrendiség szerint előtérben álló feladatokat vállalta, keresve az áttekintő rendszerezés lehetőségeit a szocialista jogrendszer kialakulásának egyik meghatározó jellegű korszakában, amely korábbi vizsgálódásaink korszakhatáraival ismét behatárolhatóan tűnik.^{1 5 2}

^{1 5 2} A körülhatárolt feladatnak megfelelően a Bolsevik Párt, ill. Lenin korabeli, ismert állásfoglalását tartalmazó forrásművek körén túl csak az újabb alapvető szakirodalomra hívjuk fel a figyelmet. L. V. I. Lenin o szocialiszticeszkom goszudarsztve i prave. Red. V. M. Csikvadze. Moszkva, 1969. 411.

13. *A szovjet jog forrásai.* A Nagy Októberi Szocialista Forradalom abban is alapvetően eltért a korábbiakban ismert (polgári) társadalmi forradalmaktól, hogy a gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulásnak adva elsőbbséget a jogdogmatika¹⁵³ hagyományosan kialakult rendjétől, így a jogforrástan szabályaitól is függetlenítette magát. Pedig a történelmi jelentőségű átalakulás legfelkészültebb elméi többségükben a kor színvonalán álló jogtudományt is meghaladni voltak képesek. A világimperializmus legyengébb láncszemének összezúzását vezetve ezek az elmék azonban a forradalmi élcsapat, a proletáriátus és ezzel együtt a kultúra kincseiből is kirekesztett nincstelen tömegek tudatos irányítói lettek. Az írást és a tudományos igazságot még csak izlelgető forradalmi tömegeket pedig csak a közérthető igazságok útján lehetett rohamra vezetni a tőke és a militarista-feudális imperializmus bástyáinak ledöntése érdekében. Amint pl. a megszerzett hatalom lényegét kitapinthatóan felfoghatóvá tette mindenki számára a szovjetek hatalma,¹⁵⁴ úgy vált a forradalmi jogtudat is eredendő és nagyon is valós forrásává a születő új jogrendszernek. A szovjet hatalom történelmi jelentőségű első dekrétumai pedig éppen azáltal emelkedhetettek mintegy a legmagasabb rendű jogforrások rangjára, miután azok eleve adekvát módon egybeestek a legszélesebb értelemben vett forradalmi jogtudattal. Formális jogi vagy éppen közjogi forradalom megvívásának tehát nem volt talaja a szovjet hatalom kialakulása idején. A Bolsevik Párt eszmei és gyakorlati útmutatásai mellett a forradalmi néptömegek szovjetjei lettek a döntések meghozatalára alkalmas szervek. A szovjet hatalom normateremtő ereje tehát ismét a legáltalánosabb értelemben nyert elismerést. A szovjetek egymásra épülése, ill. a területi szovjetekbe és az Összoroszárszági Szovjet Kongresszusba történt egyesülése pedig objektíve magával hozta azt a világosan kirajzolódó fórumrendszert, ahol a szovjet hatalom egészére kiterjedő törvényerejű normatívák keletkeztek. Ilyenekké lettek elsőként a II. Összoroszárszági Szovjet Kongresszus által megerősített dekrétumok, ill. deklarációk. A földről és a békéről szóló dekrétumok, vagy pl. az Oroszország népeinek jogairól szóló, stb. deklarációk alaptörvényi jellege pedig csak idővel vált nyilvánvalóvá,¹⁵⁵ amikor már egy új alkotmányos rend kialakításának szükségessége is felismerést nyert. Így vezet el a már kifejezetten alaptörvény jellegű „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklaráció egyenesen az első szovjet alkotmányhoz, miután az a szovjet hatalom közjogi ősforrásainak egyikévé vált a benne rejlő gyökeres társadalomátalakító program következtében. Még számo-

p., *Bercsenko, A.Ja.: Leninszkije principü szovjetszkogo parava. Moszkva, 1970. 332. p., Isztorija Szovjetszkogo Goszudarsztva i prava. Otv. red. A.P. Koszicin I. Sztanovlenyije Szovjetszkogo goszudarsztva i prava. 1917–1922. gg. Moszkva, 1968. 607. p., Vorozsejkin, E.M.: Pervüje leninszkije dekrétü i sztanovlenyije szovjetszkijh szemejnüh otnosenyij. L. Vesztnyik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo 3. (1969) 3–12. pp., Bjeloruszskoj SzSzR. Moszkva, 1970., Zemljanszkij, P.T.: Ugo-lovno-processual'noje zakonodatjel'sztvo v pervüje godi szovjetszkij vlasztyi. Kijev, 1972. 306. p., Meder, W.: Das Sowjetrecht. Grundzüge der Entwicklung 1917–1970. Frankfurt/M., Berlin, Weimar, 1971. 588. stb.*

¹⁵³ Ezúttal természetesen az absztrakt, fogalomépítő jogdogmatikáról lévén szó.

¹⁵⁴ Még szélesebb megfogalmazással élve a proletárdiktúra, amely alatt a munkások, katonák és a falusi szegénység (parasztság) hatalmának idegen erők által nem korlátozott közakarátát értették.

¹⁵⁵ A felismerést a III. Összoroszárszági Szovjet Kongresszus határozataiban láthatjuk (ld. a Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól szóló deklaráció), amelyek az első történelmi jelentőségű dekrétumokra építve az alapvető társadalmi viszonyok (a termelési viszonyok) gyökeres átalakításának programját fogalmazták meg.

sabbak azok az Összoroszsországi Szovjet Kongresszusok által hozott közjogi jellegű döntések, amelyek a szovjet hatalom központi és helyi mechanizmusának szervezését szolgálták. Ezek sorában is alaptörvényként tartjuk számon az Orosz Köztársaság Föderációjáról¹⁵⁶ szóló határozatát a III. Szovjet Kongresszusnak, pedig ez a döntés önálló dekrétum formáját sem öltötte magára.

A dekrétum fogalmát a szovjet hatalom jogalkotása nem tette kizárólagosan a legmagasabb rendű jogforrás sajátjává. Alaptörvény jellegű jogforrások általános érvényű törvények, sőt az ilyen tartalmú törvényerejű SZOVNARKOM-döntések egy része is dekrétum formáját öltötte. A Szovjet Kongresszusok szessziói közé eső időkben az Összoroszsországi Központi Végrehajtó Bizottságnak is joga volt dekrétumok kiadására.¹⁵⁷ A jog egyes ágazatainak gyökeres és általános érvényű átalakítását tartalmazták pl. az öröklési jogról, ill. a polgári házasság bevezetéséről szóló VB dekrétumok is.¹⁵⁸ Hasonlóan dekrétumként adták közre a Népbiztosok Tanácsának a bíróságokról szóló határozatait, amelyek azonban már egyértelműen a törvényerejű rendeletek sorába tartoztak. Némelyik ezek közt valóban általános érvényű volt¹⁵⁹ és így a dekrétumként történő közreadása kiemelte azokat az egyéb kormányrendeletek, ill. utasítások sorából. Egyenként a népbiztosságok is konkrét felhatalmazással rendelkeztek a normakibocsátásra, amely többnyire a rendelet, utasítás, ill. instrukció formáját öltötte. A SZOVNARKOM erőteljes ösztönzésével továbbá az egyes komisszariátok — az operatív vezetés és a szovjet hatalom központi irányító tevékenységének megszilárdítása érdekében — éltek egyre gyakrabban a jogalkotással. Az ágazati igazgatást egységesítő, és koordinatív népbiztosi döntések sokszínű palettáján is szemünkbe ötlenek pl. az Igazságügyi Népbiztosság instrukciói,¹⁶⁰ amelyek az ellenforradalmi erők elleni harc szervezésén túl a bírói fórumrendszer kiépítésében, a hatáskörök és az illetékességi szabályok egységesítésében is kiemelkedtek. A népi komisszárok operatív szervező és irányító tevékenysége azonban legnagyobb gyakorisággal az adott Komisszariát utasításai, ill. rendeletei alapján vált ismertté. Végül pedig a szovjet hatalom kiemelt központi szerveinek (a SZOVNARKOM Prezidiumának, a Katonai–Forradalmi Bizottságnak, a Népgazdasági Tanácsnak stb.) ad hoc jellegű döntései sorában is igen nagy gyakorisággal születtek új normatív aktusok.¹⁶¹

Egészében a szovjet jog megalapozásának korszakát a fentiekben vázolt forradalmi jogalkotás jellemzi. Az új jogrend egyes ágazatait átfogó kodifikáció ebben a korban még

¹⁵⁶L. a III. Összoroszsországi Szovjet Kongresszusnak a „O federal'nuh ucsezgyenyijah Rosszijszkoj Reszpubliki” c. határozatát, amely szorosan a „Dolgozó- és kizsákmányolt nép jogairól” szóló deklarációhoz kapcsolódott.

¹⁵⁷De ezeket a Kongresszusnak utólag meg kellett erősíteni, sőt a nem törvényi rendelkezéseket is a Kongresszus elé kellett terjeszteni.

¹⁵⁸1918. ápr. 14, ill. 1917. dec. 18-i keltezéssel. l. az alábbi elemzéseink során.

¹⁵⁹L. pl. a 8 órás munka bevezetéséről (1917. okt. 29-i keltezéssel) és a társadalombiztosításról (1917. nov. 1-i kelettel) szóló dekrétumok esetében.

¹⁶⁰L. pl. az 1917. dec. 19-i 1. sz. instrukció a tribunaloknak, 1918. febr. 15-i 2. sz. instrukció a kerületi népi bíróságok munkájáról stb.

¹⁶¹Ilyenként utaljunk pl. a Szovjet Kormány által 1918. ápr. 1-vel kibocsátott új munkavédelmi szabályzatokra, vagy a Népgazdasági Tanácsnak a bankok, a bányák, az üzemek, ill. a szállítás, nacionalizálásának végrehajtását (pl. a bankügy állami monopóliuma, a nacionalizált ágazatok leltárba vétele és átadási szabályzatai stb.), a termelés és az elosztás rendjét meghatározó szerteágazó rendelkezéseire.

nem születhetett, mégsem lehet tagadni, hogy ez a forradalmi jogalkotás pl. az állami struktúra kiépítése, a dolgozók jogainak lerögzítése, a nacionalizálás, sőt a tételes jog egyes ágazatai körében is¹⁶² átfogó legiszláció kezdeteinek minősülhetett. Végül meg kell emlékezni arról is, hogy a szovjet hatalom átmenetileg felhasználta a korábbiakban kialakult jog azon elemeit, amelyek közvetlenül nem álltak ellentétben a forradalmi célkitűzésekkel.¹⁶³ A központi államszervek instrukciói minden ilyen esetben a forradalmi jogtudat hatékonyabb érvényesülését szorgalmazták a jogszolgáltató szerveknél. Nem kétséges, hogy ezáltal az ideiglenes jelleggel felhasznált régi joganyag merőben új tartalommal telítődött.

14. *A birtoklási–vagyonjogi, család- és örökjogi viszonyok átalakulása.* A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme ab ovo véget vetett a tőkés magántulajdon jog alapján nyugvó jog uralmának. A földről szóló történelmi jelentőségű dekrétum, a bankügy állami monopóliummá tétele és a gazdaság kulcságazataiban foganatosított átütő erejű változások fémjelzik a fordulat mibenlétét. Az alapvető termelési eszközök állami tulajdonba vétele a burzsoá jog legalapvetőbb pilléreit döntötte le. A szovjet hatalom idevágó normatív rendelkezései azonban nem álltak meg a tulajdonjogi viszonyok régi rendjének felszámolásánál, hanem egyidejűleg a szocialista jellegű (állami), össznépi tulajdonviszonyok alapjait is megvetették. A történelmi fordulatnak eme konstruktív eleméből fakadt, hogy a szocialista jog alappilléreinek ilyen értelmű lerakása ismét teljes mértékben függetlenítette magát a polgári jog hagyományosan kialakult ágazati elkülönülésétől. Már a nacionalizálást szervező és a vele párhuzamosan foganatosított municipalizálási¹⁶⁴ rendelkezések arra utaltak, hogy a polgári tudományosság által körülhatárolt jogági elhatárolódás is elvesztette a jelentőségét. Az alapvető termelési viszonyok (vagyis a tulajdonjogi viszonyok) megváltoztatása és az új tulajdonjogi rend felépítése csak a szovjet hatalom erőteljes állami beavatkozása, a proletárdiktatúra gazdasági-szervező funkciójának kifejlesztése útján volt elérhető. Az idevágó legiszláció tehát döntő részében adminisztratív jogi normatívákban jelentkezett. Még nyilvánvalóbbá lett ez a körülmény a termelő munka beindítása és az ehhez tömegek ellátása érdekében foganatosított gazdasági kényszerintézkedések területén.

A gazdasági káoszról és az imperialista háború pusztításaiból csak gyors és hatékony vagyonjogi rendszabályok útján lehetett remélni a kibontakozást. A magánkapitalista gazdaság korlátozása, és a munkásellenőrzés kiépítésével párhuzamosan halaszthatatlan történelmi feladatként jelentkezett az állami (szocialista) tulajdonjogi viszonyok uralkodóvá tétele. Ezt célozták már azok a rendelkezések, amelyek nyomban a hatalom megragadása után a legalapvetőbb termelőeszközöket (a földet, a föld méhét, a bányákat stb.) és a létfontosságú dolgokat (élelmiszer, ásványi sók, ruházati és szállítási eszközök) kivonták a polgári forgalom köréből. Adminisztratív kényszerintézkedésekkel léptek fel a

¹⁶² L. pl. az öröklési jog és a családjog területén, vagy a szocialista polgári jog, ill. földjog alapjait képező szabályozásokban.

¹⁶³ Ilyennek tekintette pl. az új bírói gyakorlat a hatályon kívül nem helyezett büntető anyagi jogi, nemzetközi jogi ill. a pénzügyi, fuvarjogi stb. szabályokat.

¹⁶⁴ A municipalizálás fogalma alatt zajlott az Oroszországban csak késve és deformáltan kifejlődő önkormányzati (zemsztvo, ill. városi дума és a község) szervek hatalma alatt álló javak, jogi személyek (üzemek, szolgáltató vállalatok, utak, középületek, szociális intézmények stb.) állami kézbe vétele.

szabotáló manufaktúrák tulajdonosai ellen és a falusi burzsoázia spekulációs törekvéseivel szemben is. A nacionalizált, ill. municipalizált javak nyilvántartásba vétele, majd állami tulajdonként a termelő közösségek használatába történő átadása hasonló módon zajlott le. Egyidejűleg már a bankügy állami monopóliummá nyilvánítása jelzi, hogy a polgári jogi ügyletek köréből rövidesen egész sor létfontosságú dolgot taxatív ki kellett rekeszteni.¹⁶⁵ A polgári jogi értelemben vett dolgok széles körben el kellett hogy veszítsék árutulajdon jellegüket.¹⁶⁶ Az egyre szűkebb körbe vont áruforgalmi viszonyokban is előtérbe került a kötött árrendszer és a tervszerű elosztás kötelezővé tétele.¹⁶⁷ A népgazdaság szervezését irányító állami szervek pedig a munkaviszonyok szabályozásán túlmenően a termelés tervszerűvé tételét, a nyersanyagok és késztermékek forgalmi rendjét is szabályozni kényszerültek.

A szovjet hatalom forradalmi jogalkotása láthatóan igen sokrétű feladat megoldására vállalkozott a hagyományosan polgári jogi jellegű birtoklási-vagyonjogi viszonyok szférájában. A megtett lépések nem csak a tőkés érdekek szolgálatára rendelt polgári jog felbomlását eredményezték, hanem alapul szolgáltak az állami (szocialista) tulajdonviszonyokon nyugvó gazdaság szervezésére és hatékony eszközöket szolgáltattak a még mindig sokasodó gazdasági nehézségek leküzdésére is. Mindez – az adott történelmi körülmények között – a szocialista jogrend egyik legjelentősebb összetevőjének (a szocialista polgári jognak) vetette meg az alapját, melynek alkotóelemei a család- és örökjogi viszonyokban vagy pl. az önálló ágazattá váló munkajogi viszonyok alakulásában közelebbi vizsgálódásokat is igényelnek.

Időben is elsőként áll elénk az a korszakalkotó változás, amely a házasság és a család intézményeivel összefüggő jogi viszonyokat felszabadította az évezredekken át konzervált osztályérdekektől, ill. a különböző faji, vallási, gazdasági és a tradicionális megkötöttségektől. A legjelesebb jogalkotási emlékek körében is idézett dekrétum „A polgári házasságról”¹⁶⁸ gyökeresen megváltoztatta a szovjet hatalom keretei közt élő népek és nemzetek megkötöttségeikkel terhelt házassági jogi, ill. családjogi viszonyait. Nem egyszerűen a polgári házasság deklarálására került sor, hanem a hitfelekezeti, társadalmi és gazdasági megkötöttségek (diszkriminációk) gyökeres felszámolásáról, ill. a házassági kötelekekkel összefüggő, alapvető családjogi problémák racionális rendezéséről. Szinte egyidejűleg proklamálták pl. a házasság felbontásáról¹⁶⁹ szóló dekrétumot, amelynek a gyakorlati alkalmazása is csak a polgári házasságról szóló törvény útján realizálódhatott. A házassági kötelekek létrehozása vagy megszüntetése ettől kezdve a felek egyenjogúsága

¹⁶⁵ Élelmiszer, gyufa, dohány, nyersanyagok, sőt az élelmiszerek előállítására alkalmas eszközök is ide soroltattak.

¹⁶⁶ Ezek a létfontosságú dolgok adásvétel, csere, zálog stb. ügyletek tárgyai nem lehettek és az állam meghatározott szervei (speciális bizottságok) gondoskodtak azok begyűjtéséről és az elosztásáról is.

¹⁶⁷ Az ellátási kényszerintézkedésekhez tapadt, hogy az állam átmenetileg a létfontosságú termékek körében még a közvetlen csere megszervezését (élelmiszer és ipari termékek közvetlen cseréje a rekvirálás helyett) is kényszerült magára vállalni.

¹⁶⁸ Az Összoroszlországi Központi Végrehajtó Bizottság útján nyert kiadást, hosszú tárgyalások után (1917. dec. 18.) az „O grazsdanszkom brake, o gyetjah i o vegenyii knyig aktov grazsdanszkogo szosztjojanija” c. dekrétum.

¹⁶⁹ L. O. rasztorzsenyii braka c. dekrétumot, mely 1917. dec. 16-án jelent meg.

alapján és a gyermek neveléséhez fűződő társadalmi érdekek fokozottabb védelme mellett történhetett. Érvényes házasság csak az arra illetékes állami szervek előtt jöhetett létre,¹⁷⁰ a hitfelekezeteket pedig egységesen eltiltották a házasság celebrálásától.¹⁷¹ A szülő és a gyermek eme törvények alapján egymás iránt kölcsönösen jogokkal és kötelezettségekkel lett felruházva, tekintet nélkül arra, hogy a gyermek a házasságon kívül, vagy azon belül született.¹⁷² A házasságot a felek egybehangzó akaratnyilatkozata alapján az anyakönyvi hivatalok előtt eszközölni lehetett. A házasság egyoldalú felbontása és a gyermek sorsára vonatkozó döntések azonban csak bírói úton születhettek.

Az öröklési jog gyökeresen új alapokra fektetését jelentette továbbá az Oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság által 1918. ápr. 14-én kibocsátott dekrétum, mely természetesen kihatott a házassággal, ill. a családdal összefüggő vagyoni viszonyokra is. Az öröklési jogról szóló dekrétum újszerűsége azonban ennél jóval kiterjedtebb dimenziókban hatott. A törvény egyértelműen megerősítette a munkával szerzett tulajdont,¹⁷³ amely a túlélő házastársra csakúgy, mint a gyermekekre is átöröklhető, de egyben a leghatározottabban elkülönítette azt a tőkés (kizsákmányolásra alkalmas) tulajdontól, amely¹⁷⁴ elhalálozás esetén közvetlenül az államra száll.¹⁷⁵ A házasságba behozott vagy azon belül munkával szerzett vagyon közössé lett,¹⁷⁶ és hatályát veszítette minden olyan megkülönböztetés, amely az ilyen javak szerzéséből fakadt.

Összességükben ezek a rendelkezések még számos vonatkozásban kiegészítésekre szorultak úgy a családjog és a házasság, valamint az ide sorolható vagyoni viszonyok területén. Történelmi jelentőségük mégis vitathatatlanul jelentkezett, miután a szovjet polgári jog igen jelentős összetevőinek megalapozását hozták, és az évezredek diszkriminációkkal együtt számolták fel a tőkés magántulajdonjog alapján álló házassági-vagyonjogi viszonyokat is.¹⁷⁷

15. *A munkajog önálló jogággá válása.* A szovjet jogalkotás történelmi jelentőségű lépésekkel vitte előbbre a szervezett munkásmozgalom évszázados követeléseinek megvalósulását a munkajogi viszonyok merőben új szabályozása által. Így a szocialista forradalom legalapvetőbb célkitűzéseit foglalta törvénybe a SZOVNARKOM, amikor a munkának a tőke uralma alól történt felszabadítását konstatálva dekrétumban rögzítette le a

¹⁷⁰ A tanúk által ellenjegyzett, egybehangzó akaratkijelentés írásbeli rögzítése alapján. Ezeket az okmányokat a szovjetek mellett szervezett anyakönyvi hivatalok főkönyveibe (knyig aktov grazsdanszkogo szosztójanyija) vezették be és minden további változást is (születés, halál stb.) ezúton lehetett joggalállyal rögzíteni.

¹⁷¹ Ez a rendelkezés azonban csak a korszakunk végén, 1920-ban látott napvilágot, amikor már a tömegek szellemi felemelése kerülhetett előtérbe.

¹⁷² Az apaság megállapítása viszont vitás esetben már a bíróságok polgári tagozata előtt zajlott.

¹⁷³ Ami lehet lakás, ház, háztáji telek, ilyen körben használt termelő eszköz, 10 ezer rubel értékhatárt nem meghaladó kiterjedésben.

¹⁷⁴ Bármely megnyilvánulási formájáról (ház, ingatlan, üzlet, ill. tőke) legyen szó.

¹⁷⁵ A túlélő házastárs, lemenő vagy felmenő egyaránt csak a munkaképtelenség kellő igazolása esetén részesülhet ebből a fenntartást biztosító kielégítésként.

¹⁷⁶ És az ilyen javak átörökítésében sem alkalmazták többé a törvényes és a végrendeleti öröklés szabályait.

¹⁷⁷ A szovjet hatalom jogalkotása eredményesen törte át a vallási normákkal összevont tradíciók visszahúzó erejét és a nemek egyenjogúságának is utat nyitott. Az említett előrelépések hatása rövidesen messze túllépte a szovjet hatalom határait.

szocialista munkajog alapintézményeit.¹⁷⁸ A törvény a 8 órás munkanapot tette általánossá, a nehéz fizikai munkát végzők és a 18 éven aluliak munkaidejét csökkentette, ill. a többletmunka bármely formájának alkalmazásához a dolgozók szerveinek (üzemi bizottságok, szakszervezetek) hozzájárulását követelte.¹⁷⁹ Szigorú munkavédelmi szabályok bevezetését követelték meg a gyárak, üzemek, ill. minden egyéb munkáltató intézmény részéről, és a dolgozók szakszervezeti szerveit kötelezték a bérszabályozások, valamint a törvény által általánosan alkalmazott kollektív szerződések előkészítésére. Alig néhány nappal később (nov. 1.) pedig megjelent a társadalombiztosításról szóló¹⁸⁰ kormányrendelet, amit következetesen kiegészítettek a munkásbiztosítás alapvető formáit tárgyaló (öregségi, betegségi, rokkantsági) november-decemberi dekrétumok. A tőkés bérmunka rendszerének felszámolásával párhuzamosan megszüntették a biztosítási magánpénztárakat és állami (ill. üzemi) alapokat hoztak létre.¹⁸¹ A szovjet hatalom szemmel láthatóan társadalomformáló szerepet szánt a munkajogi jogalkotásnak, ezért az átfogó rendszabályok betartásának szervezeti biztosítékait is kiépítette.¹⁸² A SZOVNARKOM operatív intézkedésein túl a Munkaügyi Népbiztosság (a NARKOMTRUD) szoros kötelezettségévé tették, hogy a szakszervezeti szervekkel együttműködve maradéktalanul juttassák érvényre a szocialista munkajog követelményeit. A kormány a szovjeteket kötelezte továbbá, hogy a munkanélküliek megsegítését és a munkaközvetítés feladatát végző szervezetet országosan kiépítsék.¹⁸³ A NARKOMTRUD, a szakszervezetek és szovjetek együttes erőfeszítéseit követelte végül az 1918 tavaszán közreadott gyökeresen új munkaszabályzat.¹⁸⁴ Az átfogó szabályozás elsőként emelte a kodifikált jog szintjére a szocialista munkajog normáit és a Munkaügyi Népbiztosságra bízta a végrehajtás ellenőrzésének megszervezését.¹⁸⁵ Kialakult ezzel az a sajátos történelmi helyzet, amikor a proletárdiktatúra jogrendjében az önálló munkajog kifejlesztése és maradéktalanul érvényesítése kapott elsőbbséget.¹⁸⁶

¹⁷⁸A Népbiztosok Tanácsának 1917. október 29-i dekrétuma hozta a munkavégzés (8 órás munka) alapvető szabályait.

¹⁷⁹18 éven aluliak és a nők ilyen többletmunkát engedéllyel sem végezhetnek. 14 éven aluli pedig bérmunka végzésére nem szerződtesethető.

¹⁸⁰O szocial'nom sztrahovanyii c. rend.

¹⁸¹Az öregségi, betegségi, rokkantsági alapokat üzemi és intézményi szinten szervezték, a munkanélküliek segélyezése céljából pedig központi (állami) fond kialakítására került sor.

¹⁸²A komisszariátok már 1917 novemberében példát mutatva csökkentették a magas hivatali illetményeket és egyenlővé tették a nők és a férfiak bérét. Egyidejűleg javították az alárendelt állami vasutak, a hadi intézmények dolgozóinak az illetményeit.

¹⁸³Ezzel egyidejűleg került sor az általános munkakötelezettség bevezetésére, miután a kormányrendelet a munkaerő tervszerű elosztásánál a parazita vagyonokból élő munkavállalási kötelezettségét is magában foglalta. Innen fakadt az első szovjet alkotmánynak az a tétele is, amely a szovjet állam polgáraitól megkövetelte a rendszeres munka végzését.

¹⁸⁴Az átfogó legiszlációt ezúttal az Oroszországi Szakszervezeti Szövetség Szovjetje készítette elő a NARKOMTRUD képviselőinek bevonásával és a SZOVNARKOM Prezidiuma hagyta jóvá.

¹⁸⁵A NARKOMTRUD a felhatalmazással élve felszámolta az elavult, és néppellenes törvények alapján szervezett felügyelőiségeket és az üzemi inspektori rendszert vezette be. Az inspektorokat a szakszervezeti szervek, ill. a segélypénztárak dolgozói delegálták, tevékenységüket azonban kizárólag a munkaszabályzat normái vezérelhették.

¹⁸⁶Jó ellenpéldájaként annak az ismert történelmi jelenségnek, amikor éppen a késleltetett burzsoáz jogrendszerek a nagy polgári jogi hadifrikációknál is előbbre helyezték a „burzsoázia házi

16. *Földjog, mezőgazdasági jog.* A szocialista polgári jog rövidesen önállóvá váló ágazatát (földjog, mezőgazdasági jog) alapozta meg végül a szovjet hatalom jogalkotása a történelmi jelentőségű „Földről” szóló dekrétumával.¹⁸⁷ Még távol volt ugyan a mezőgazdaság szocialista átalakításának az időszaka, de a dekrétum – a föld egységesen állami (szocialista) tulajdonba vételével – jogilag a megfelelő feltételek kialakításának minden lehetőségét magában rejtette ahhoz. Megfosztotta a volt uralkodó osztályokat a föld és a sokmillió paraszti tömegek feletti hatalomtól. A dekrétum a közvetlen termelőmunkát végzők használatába adta át a földet, de nem adott tápot a falusi burzsoázia, ill. az elnyomódásra kázhoztatott kisparaszti magántulajdon újjáéledésének.¹⁸⁸ A használatba vétel célszerű módjának bizonyult ugyan átmenetileg a felosztásos rendszer, amelyet a volosztyok föld-bizottságai, ill. az ujezdek parasztküldötteinak szovjetjei foganatosítottak. A bolsevik vezetés alá került paraszti szovjetek a dekrétum adta lehetőséggel élve a paraszti kollektíváknak (artyel) adták át a nacionalizált földeket. Az intenzív kultúrák alapjait képező kísérleti gazdaságokat¹⁸⁹ azonban eleve állami mintagazdasági közösségeknek nyilvánítottak. A földről szóló dekrétum ilyen történelmi körülmények között a kollektív mezőgazdasági termelő szervezet, ill. az egységes szocialista földtulajdonjog kialakulásának alapjává lett. Nem késett a szovjet kormány sem, hogy a dekrétum szellemének megfelelő irányt szabjon a további fejlődésnek. Így született az 1918. febr. 19-én közzétett törvény, amely a kollektív mezőgazdasági szervezetek kialakítását szorgalmazta, a NARKOMZEMLE, ill. a helyi szovjetek szoros kötelezettségévé téve a nagyüzemi termelő közösségek kialakításának meggyorsítását.

Az első eredmények életképes gazdasági egységek kialakulásához vezettek.¹⁹⁰ A kormány a gazdasági nehézségek ellenére az idézett törvény által rögzített preferenciákkal segítette ezeknek a gazdaságoknak a megerősödését és azokat önálló jogi személyként ismerte el. Íme ezek azok az alapvető lépések tehát, amelyek a forradalmi jogalkotás történelemformáló erejére támaszkodva alapot teremtettek a falu évszázados elmaradottságának mielőbbi felszámolására. A falu szocialista átalakulásának befejezése ugyan csak a belső és külső ellenség támadásainak kivédése, ill. a népgazdaság döntő ágazatainak megszilárdítása után kerülhetett napirendre, az 1917–1918-ban megtett lépések azonban jogilag is szilárd alapot teremtettek az árutermelő mezőgazdaság nagyüzemi rendszerének kifejllesztésére. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a szovjet hatalom jogalkotása korszakunkban már alapokat teremtett a földjog- és a mezőgazdasági (termelő-szövetkezeti) jog önálló ágazattá válásához.

17. *A szocialista jellegű anyagi büntetőjog alapjainak lerakása.* A fentiekben vázolt kép arról győz meg bennünket, hogy a szocialista jogrendszer egyik döntő fontosságú

törvényének” a kereskedelmi jognak a kodifikációját. A proletárdiktatúra ezzel diametriálisan ellenkező módon a munka felszabadításának adott prioritást.

¹⁸⁷ L. az első dekrétumok társadalomformáló szerepének elemzése során.

¹⁸⁸ Ide tartozó ténykörülmeny, hogy a dekrétum az ún. Sztolipin-féle földtörvények alapján, részlegesen kialakult kisparaszti magántulajdonjogot is felszámolta. Ezek még 1910-tól a paraszti birtokközösségek felbomlásztásának meggyorsításaként keletkeztek és a nagybirtok nyomasztó túlsúlya következtében az agrárlakosság elnyomódásának estek áldozatul.

¹⁸⁹ Kertészet, kísérleti- és tangazdasági földek, erdő- és halgazdaságok földjeit Ugyanis a dekrétum közvetlen állami kezelésbe (állami gazdaságok) rendelte.

¹⁹⁰ 1918 végéig 1500 körül mozgott a megszervezett artyelek száma és ezek sorában jó néhány már saját szervezeti szabályzattal is rendelkezett.

ágazatát, vagyis a szocialista polgári jog alapanyagát a forradalmi jogalkotás a burzsoá jog meghaladása szempontjából elsődleges összetevők keretei közt indította el. Joggal sorolhatjuk ide a népgazdaság döntő ágazatainak átszervezését biztosító jogalkotást is, amely ugyan átmenetileg jobbra adminisztratív, állami beavatkozások (ill. kényszerszabályozások) formáját öltötte, de távlatilag a szocialista ártermelő gazdaság jogrendjének (a szocialista polgári jognak) a melegágyát készítette elő. Merőben új és összehasonlíthatatlanul bonyolultabb feladat volt ez, mint a tőkés magántulajdon rendjén alapuló polgári joganyagok kialakítása. De hasonló összetettséggel és eddig ismeretlen történelmi jelentőséggel lépett színre a forradalmi jogalkotás első eredményei nyomán a szocialista jellegű anyagi büntetőjog és a merőben új alapokon nyugvó perjogi ágazatok kialakulása is.

A szovjet hatalom az osztályharc legkiélezettebb összecsapásainak kereszttüzében született meg, következésképpen szinte a hatalom megragadásának pillanatától kezdve forradalmi jellegű anyagi büntetőjogi normák kialakítására kényszerült. A polgári kormányzat és a legyőzött osztályok makacs ellenállása, a növekvő ellenforradalmi terror és a kispolgári anarchista elemek garázdálkodása kényszerítette rá a szovjet hatalmat, hogy a forradalmi vívmányokat a büntetőjog eszközeinek felhasználása útján is alátámassza. A néptömegek forradalmi jogtudata, önvédelmi joga jutott tehát kifejezésre azokban a legkorábbi jogalkotási aktusokban, amelyek az ellenséges osztályok támadásainak megelőzését, az ellenforradalmi szervezkedés elfojtását és célszerű megtorlását helyezték kilátásba.¹⁹¹ A Katonai–Forradalmi Komité és az Összoroszországi Rendkívüli Komisszia irányítása alá rendelt szervek azonban egyre kegyetlenebb ellenállásba ütköztek. A fegyveres ellenforradalmi támadások, a diverzió és a szabotázs cselekmények fenyegető előretörése sürgető feladattá tette a bűnüldöző szervek kiépítését és a legveszélyesebb elkövetési magatartások szabatos körülírását. Különösen fontossá lett ez a feladat a népi tribunálok és az egyéb helyi népi ítélkező szervek kialakulása nyomán, hogy a forradalom vívmányainak védelmét a jogbizonytalanság ne gyengítse. A bűnüldözés kiemelt központi szervei eleve meghatározott kompetenciával, körülhatárolt feladatokkal léptek fel, és az alárendelt szerveket a forradalmi törvényesség kialakítását célzó instrukciókkal látták el. Szélesebb értelemben a forradalom vívmányainak büntetőjogi védelme a népi tribunálok munkáját szervező NARKOMJUSZTIC feladatává lett.

1917. dec. 19-én jelent meg a NARKOMJUSZTIC első instrukciója, amely már egész sor büntetendő elkövetési magatartás szabatos körülírására kényszerült. Ezek sorában a tömegek forradalmi jogtudatával egybehangzóan fogalmazták meg a belső és külső ellenséggel való szövetkezés, a szovjet hatalom elleni támadás, a hazaárulás, a kémkedés, a diverzió, az ellenforradalmi terror, a szabotázs és más szembeütköző veszélyes cselekmények fogalmát. A tribunálok eljárását szabályozva az instrukciók a legsúlyosabb esetekre vonatkozóan előírták az elkövetőnek a „haza ellenségévé” való nyilvánítását, politikai jogainak és javainak részleges vagy teljes elkobzását.¹⁹² A halálbüntetés alkalmazását

¹⁹¹ A forradalmi jogtudat humánumból fakadt, hogy ezek a törekvések a fenti cselekmények tevőleges, vagy akár mulasztásos formáiban is az osztályérdekek meghatározó szerepére irányították a figyelmet. Még a katonai-forradalmi bizottságok számára kibocsátott instrukciók is a tudatos osztály-ellenség társadalmi veszélyességét keresték elsődlegesen.

¹⁹² Minden más esetben a pénzbüntetést, a személyes szabadság meghatározott idejű elvonását (elzárás), kitiltást és száműzetést szabhattak ki.

azonban a szovjet hatalom eleve nem látta indokoltnak. A tribunálok hatáskörében nyert megfogalmazást a közönséges bűnözés számos súlyos formája (lopás, rablás, pogromok szervezése stb.) és a hivatali bűncselekmények: megvesztegetés, a hivatali hatalommal visszaélés és a mulasztásos cselekmények is. A bíróságok a bűnüldözés központi szerveivel karöltve léptek fel a spekuláció, az árdrágítás és a rejtegetés ellen. A katonai bűncselekmények tényálladékszerű megfogalmazását¹⁹³ pedig a Katonai–Forradalmi Komité instrukciói fogalmazták meg a területi komiték munkáját koordinálva.¹⁹⁴

Egy merőben új anyagi büntetőjogi rendszer kialakulásának vagyunk tanúi tehát a szovjet hatalom első éveiben, amelynek alapanyagát minden egyéb esetben a forradalmi jogtudattal nem ellenkező régebbi normaanyag egy része is kiegészíthette. Az új anyagi büntetőjogi normák érvényesülését jól szolgálták a SZOVNARKOM idézett bírósági dekrétumai, ill. a sajtóbíróságok felállítását tartalmazó 1918. jan. 28-i kormányrendelet. A szovjet büntetőjog forradalmi demokratizmusa és humanitása eleve szembetűnő vonása volt az alapozás korszakának. A személyes szabadság elvonását pl. kezdetben csak a súlyosabb bűncselekmények esetében tartották indokoltnak,¹⁹⁵ és csak a nép nycmorát előidéző tudatos ellenforradalmi cselekmények elkövetőivel szemben jelentkezett fokozatosan az 5, ill. 10 évig terjedő elzárás.¹⁹⁶ Az ellenséges propaganda áldozataivá lett elkövetők esetében az osztályhelyzet pedig korlátlanul enyhítő körülményként nyert megfogalmazást. Még a nyílt ellenforradalmi támadás elkövetőit is eredetileg a teljes vagyonekobbzás és a haza ellenségeinek lajstromába történő bevezetés sújtotta, és a NARKOMJUSZTIC csak 1918. jún. 16-i rendelete alapján kényszerült az ilyen esetekre vonatkozóan a halálbüntetés kiszabásának elismerésére.¹⁹⁷ A szóban forgó forradalmi jogalkotás jogdogmatikai csiszolatlansága ellenére szembetűnővé vált a szovjet büntetőjog visszatartó (preventív) és nevelő jellege.¹⁹⁸ Az anyagi büntetőjog forradalmi normái a törvényesség szolgálatában is kitűntek. Esetenként a szankció relatíve meghatározatlan voltát¹⁹⁹ is jól ellensúlyozták azok a követelmények, amelyek a cselekmények objektív és szubjektív feltételeinek feltárását követelték meg az enyhítő vagy éppen súlyosbító körülmények alkalmazása esetén. Így bár a bonyolult történelmi körülmények között a kodifikált anyagi büntetőjog kialakulásáról még nem beszélhetünk, alapjában azonban az

¹⁹³ Pl. a katonai titok megszegése, az ellenség szolgálata, a katonai vagyon fosztogatása, a polgári lakosság zaklatása, a dezertálás stb.

¹⁹⁴ A megszilárdított helyi szovjetek katonai-forradalmi bizottságai vették át később ezeket a direktívákat.

¹⁹⁵ L. a NARKOMJUSZTIC 1917. évi dec. 19-i instrukciói alapján 6 naptól egy évig terjedhetett csak, továbbá ezek a normák már a személyes szabadság elvonásának alsó és felső határát is törekedtek behatárolni.

¹⁹⁶ Így látjuk elsőként az éhséget előidézők 10 évre történő elzárásának büntetési tételét.

¹⁹⁷ Ettől kezdve a forradalmi tribunálok a legsúlyosabb ellenforradalmi bűntettek elkövetőit golyó általi halálra, vagyonuk teljes elkobzására, enyhítő körülmények esetén száműzetésre, teljes jogfosztottságra (amely a hivatalviselést és a politikai jogok gyakorlásának eltiltását jelentette) és az ún. társadalmi bojkott alá vételre ítélték.

¹⁹⁸ A sajtóvétség esetén a részleges elkobzás, a lapkiadás időleges megvonása és a kötelező kiigazítás bevezetése, közönséges bűncselekményeknél a „társadalom bizalmának megvonása”, a büntetések közhírré tétele stb.

¹⁹⁹ Így pl. számos ellenforradalmi bűncselekmény megítélésénél szolgált irányadóul, hogy a bíróságok „a törvény szigorával”, ill. a forradalmi jogtudatra támaszkodva ítélkezzenek.

új társadalmi és gazdasági rend, ill. a szovjet hatalom hatékony büntetőjogi védelmet nyert, amelynek létjogosultságát a polgárháború és az intervenciók nehéz évei sokszorosan beigazolták.

18. *A peres eljárás alapjainak megvetése.* 1917–1918 folyamán a SZOV-NARKOM-tól származó törvényerejű rendeletek, jelesül az idézett bírósági dekrétumok, a NARKOMJUSZTIC bírósági instrukciói és természetesen a jogszolgáltatásba is bevont népi ülnökök forradalmi jogtudata képezte a forrását az eljárási jogok (a büntető- és a polgári perjog) fejlődésének. A rendes (obscsih) és a különös (aszobüh) bíróságok gyors elhatárolása (1917. dec. 19.) és a fórumrendszer kialakítása a bírósági dekrétumok nyomán²⁰⁰ jó alapot teremtett egy jellegében új peres eljárásjogi rendszer kialakításához. Az idevágó törekvéseket a forradalmi törvényesség és a demokratizmus megszilárdítása vezérelte, így az elért eredmények is szorosan tapadtak a szovjetek hatalmában egyesült néptömegek érdekeihez. A szovjet hatalom legfőbb szerveitől kapták megbízásukat az igazságszolgáltatás rendkívüli (katonai-forradalmi) szervei, a helyi rendes, ill. a kerületi fellebbviteli bíróságok tagjai pedig közvetlenül a szovjetektől nyerték mandátumukat. Ez a körülmény az igazságszolgáltatás népi-forradalmi jellegének megszilárdulásához vezetett. Ezeknek a fórumoknak a munkáját a felidézett bírósági dekrétumok tették jogilag is rendezetté és útját vágták az eszer-mensevik demagógiának, amely a formális bírói függetlenség jelszava mögé rejtőzött. Mai fogalmaink szerint ezek a dekrétumok bírósági szervezeti törvényeknek minősülhetnének, a bennük rejlő normarendszerek azonban a fórumrend, a hatáskör, az illetékesség ill. a perszakaszok szabályozása révén eleve meghatározó tényezőivé lettek a szocialista jellegű processzuális jogoknak.

Az 1. számú bírósági dekrétum tüzetesen körülírta pl. a helyi (rendes) bíróságok hatáskörét,²⁰¹ és a szovjetek kebelében szervezett nyomozó szervek munkáját is szabályozta.²⁰² Kimondta a dekrétum a vádlottnak azt az alapvető jogát, hogy a védelem az eljárás bármely szakában megilleti. A védőnek azonban csakúgy, mint a közvád képviselőjének (ügyész) feddhetetlen múlttal bíró személynek kellett lennie. Az alkalmazott bizonyítási eljárásnál kizárt a törvény mindenféle formális (kötött) bizonyítási módozatot, az eljárási költségek (illetékek) mértékét pedig egy minimális összeghatáron (100 rubel) belül vonta meg, hogy ezáltal a peres eljárás terheitől általában a néptömegeket mentesítse. A helyi alsófokú bíróságok döntései a kisebb súlyú ügyekben megtámadhatatlannak minősültek.²⁰³ Minden más ügyben a kerületi fellebbviteli bíróságok előtt lehetett élni jogorvoslati kérelemmel. A fellebbviteli fórum döntésével az ügyeket jogilag lezártnak tekintették és még az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság mellett szervezett kasszációs osztályok (polgári és büntető) határozatai is csak az ún. semmiségi panaszokkal foglalkozhattak. Az igazságszolgáltatás bürokratizmusát zárták ki ezek a törekvések és ennek érdekében ejtették el a fellebbezés felfüggesztő hatályát az ítéletek végrehajtásá-

²⁰⁰ L. a Törvénykezési szervezet címszó alatt tárgyalva.

²⁰¹ Ide utalta a 3000 rubel értékhatár alatti jogvitákat, büntető ügyekben a 2 évi szabadságvesztésnél nem súlyosabb büntetéssel sújtható cselekményeket.

²⁰² Ezek a nyomozó bizottságok (komiték) az ügyek előzetes feltárását végezték, de letartóztatási határozatot csak a bíróságok közreműködése útján foganatosíthattak.

²⁰³ 100 rubelnál nem nagyobb értékű jogviták, ill. a 7 napig terjedő elzárást tartalmazó büntető ítéletek is.

ból.²⁰⁴ A jogegységet és a forradalmi törvényességet szolgálta az is, hogy a szovjet köztársaságok²⁰⁵ apellációs fórumainak eljárása nem állhat ellentétben egymással.

A 2. számú bírósági dekrétum még tovább szélesítette az alapfokú helyi bíróságok hatáskörét,²⁰⁶ és a szakbírák mellett rendszeresítette a népi ülnökök bevonását.²⁰⁷ Az eljárás folyamán megkövetelte a felek anyanyelvén történő szóbeliséget. Lényeges vívmányként jelentkezett továbbá a védők kollégiumainak úgy a rendes, mint a különös bíróságok melletti felállítása, és a büntető ügyekben alkalmazott nyomozati eljárás tüzetes szabályozása.²⁰⁸ Végül megemlítendő, hogy az Oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság mellett felállított REVTRIBUNÁL-ok eljárása természetesen eltérhetett a bírósági dekrétumok adta szabályoktól,²⁰⁹ miután az ide került ügyek súlya és a jobbára ellenforradalmi jellegű cselekmények megítélésében a szovjet hatalom legáltalánosabb érdekeinek védelme volt a meghatározó. A REVTRIBUNÁL szervezését tartalmazó jogforrásokban azonban ez az eljárás is törvényes keretek közé volt szorítva.²¹⁰ A megrajzolt kép teljessége nélkül is nyilvánvaló tehát, hogy a szovjet hatalom első két éve a szocialista jellegű jogrend alapozásában is korszakalkotó léptekkel haladt előre, és az elért eredmények sok tekintetben determináló tényezőkké válhattak a jogi gondolkodás 20. századi megújulásában. Ma már világjelenségnek mondható ez a tény, és ez arra kötelez bennünket, hogy a szovjet hatalom által alapozott szocialista jogrendszer fejlődésének történelmi tapasztalatait szélesebb értelemben is számba vegyük. Jogi historizmusunk azáltal válhat tudományosan megalapozottá, ha ezt a feladatot a módszeres jogtörténeti kutatómunkánk is magáénak tekinti.

²⁰⁴ Maga a fellebbviteli fórum viszont hozhatott felfüggesztő határozatot az elsőfokú bírói döntés végrehajtására vonatkozóan.

²⁰⁵ Így pl. az ukrainai fellebbviteli bíróságok.

²⁰⁶ Ide sorolták véglegesen a polgári (az öröklési, a család- ill. házassági) jogi pereket.

²⁰⁷ Széles körű ellenőrző, ill. vétőjoggal ruházva fel őket, kiterjesztve azt az egyhangúan meghozott felmentő ítélet meghozására is.

²⁰⁸ A helyi szovjetek által szervezett nyomozó bizottságok előtt zajlott a büntető ügyek nyomozati szakasza, amely általában nyílt, de szükséghez képest a zárt ülés is elrendelhető volt.

²⁰⁹ Így a REVTRIBUNÁL eljárása történhetett ülnökökkel és azok mellőzésével, és a meghozott döntéseket a VB Kasszációs Osztálya előtt fellebbezni is lehetett, ill. a VB Kasszációs (büntető) Osztálya vagy az Igazságügyi Népbiztos adhatott engedélyt arra, hogy indokolt esetben az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság végső döntését kérjék.

²¹⁰ A SZOVNARKOM 1918. máj. 4-i dekrétuma pedig továbbfejlesztette a REVTRIBUNÁL-ok eljárásának szabályait, de egyidejűleg a hatásköröket kiszélesítve ide sorolta a pogromok szervezőinek, a család és a megvesztegetés útján elkövetett súlyosabb hivatali visszaélőknek, ill. az anarchista rombolók ügyeinek elbírálását is.

A SZÁMÍTÓGÉP PROGRAMOK ALKOTÁSÁHOZ ÉS FELHASZNÁLÁSÁHOZ FÜZŐDŐ ÉRDEKEK JOGI VÉDELME

A tudományos technikai forradalom hatása a szellemi
alkotások jogának fejlődésére

BOYTHA GYÖRGY*

1. Szükség van-e védelemre?
  2. Elégetlennek bizonyult védelmi formák
  3. Mai software védelmi tendenciák
  4. A software védelme a magyar szerzői jogban
  5. A software felhasználásának szabályai
  6. A software letétbe helyezésének és regisztrálásának kérdései
  7. A software nemzetközi védelme
- Válogatott irodalom

1. Szükség van-e védelemre?

Az előkérdés, hogy egyáltalán szükség van-e a számítógép programok és a gépi felhasználásukkal összefüggő egyéb software védelmére, ma már világszerte eldőltnek tekinthető.

A számítástechnikai eszközök egyre szélesebb körű gyakorlati alkalmazása a fejlődés nélkülözhetetlen feltételévé vált. Ma már nemcsak a tudományos kutatás, hanem a társadalmi-gazdasági tervezés, szervezés és ügyvitel úgyszólván minden területén, a legkülönbözőbb szintjein egyaránt elengedhetetlen a számítógépek alkalmazása ahhoz, hogy a nemzeti és nemzetközi vonatkozásokban támasztott bonyolult követelményeknek meg tudjunk felelni. Sürgető módon vetődik fel a kérdés a szocialista fejlődés szempontjából is, a társadalmi rendszerünkben adódó előnyök kihasználása, lehetőségeink késedelem nélküli realizálása, a szocialista integráció többirányú hatékonyságának növelése és a különböző társadalmi-gazdasági berendezkedésű országok együttélésének rendjében vállalt szerepünk érvényesítése terén. Ötödik ötéves tervünk ennek megfelelően a számítástechnikai eszközök termelésének 60–70%-os, az elektronikus alkatrészek gyártásának 120–130%-os növelését írja elő.

Az elektronikus számítógépek – az ún. hardware – alkalmazásának és fejlesztésének azonban elengedhetetlen feltétele a számítógép programok, valamint a programok gyakorlati alkalmazásához szükséges segédanyagok, mint pl. feladatleírások és használati utasítások – összefoglalóan az ún. software – alkotásának és felhasználásának előmozdítása. Ez a megállapítás mind az ún. rendszerszoftware, mind pedig az ún. felhasználási software tekintetében érvényes.

*A tanulmányban kifejtett megállapítások a szerző személyes nézeteit tükrözik, s nem tekinthetők azon intézmény hivatalos állásfoglalásának, amelynek a szerző munkatársa (B. Gy.).

Hitelt érdemlő becslések szerint világszerte mintegy 15 milliárd US dollárt költenek évente software alkotásra és a software rendszerek fenntartására.¹ Közismert, hogy a számítógéprendszerek beruházási és működési költségeinek ma már mintegy 70%-a, tehát túlnyomó többsége software költség.² Jelentős befektetésekkel járó iparágrol van szó. A létrehozott termékek forgalmazásával kapcsolatban megfelelő jogi védelemre van szükség ellenérték nélküli felhasználással, másolással, a software hozzájárulás nélküli alkalmazásával és mindenféle egyéb hasznosításával szemben. Az elmúlt években nyilvánvalóvá vált, hogy a jogi védelem terén fennálló bizonytalanság fékezi mind a rendelkezésre álló szellemi kapacitás kihasználását, mind pedig a software ipar fejlesztéséhez szükséges beruházásokat.³ Az elért eredmények emiatt messze a szükségletek és a lehetőségek határain belül maradnak.

Haladéktalanul tisztázni kell ezért a software alkotásával és felhasználásával kapcsolatos hatékony jogi védelem lehetőségeit, mind a software-t alkotó szerzők, mind a software alkotását finanszírozó, szervező és a software-t forgalmazó vállalatok érdekében; harmadik személyekkel szemben és egymásközi viszonylatukban egyaránt.

A megoldást sürgeti, hogy a számítógépek alkalmazásának terjedésével nő az olyan felhasználási software iránti kereslet, amely nem csupán egyedi problémák, hanem általánosabb feladatok megoldására alkalmas, mint pl. bérszámfejtés, készletnyilvántartás, diszpécser döntések, tipikussá váló egyéb kibernetikai problémák. Az ilyen jellegű software terjedésével fokozódik a mások által történő igénybevétel lehetősége. Sőt: társadalmi szempontból egyenesen szükséges minél szélesebb körű felhasználásuk előmozdítása. Csupán megfelelő jogi védelem és a felhasználás rendjének jogi szabályozása útján érhető el, hogy a beruházások megtérüljenek, hogy a software alkotói és beruházói maguk is a program minél szélesebb körű elterjedésében legyenek érdekeltek; hogy erőfeszítéseket tegyenek az ilyen programok létrehozására és terjesztésére s ne igyekezzenek azt véka alá rejteni, a tényleges kizárólagosság pozíciójától remélve ismételt értékesítés lehetőségét.

2. Elégtelennek bizonyult védelmi formák

Az utóbbi években jelentősen tisztultak a software *jogi védelmének lehetőségeit és célszerű formáját* illető elképzelések, bár ezen a téren még nem beszélhetünk minden tekintetben egységes felfogásról.

2.1 Szerződés

A software-t értékesítő cégek eleinte természetesen a program átengedésére kötött szerződéstől várták érdekeik védelmét, hiszen gyakorlatukban ez az eszköz állt

A hivatkozások az irodalmi jegyzékben meghatározott műre utalnak.

¹ V.ö. Whitford Report, § 477; AIPPI (2) US Report, 382 old.

² WIPO (4); Explanatory Notes Introduction, II (b).

³ Hazai viszonylatban a software szerzők díjazásának a jogi védelem tisztázatlanságából folyó számviteli nehézségeire utalok, melyekre még visszatérek. Tőkés relációban idézem Squires-t: „... a software vonatkozásában jelenleg rendelkezésre álló jogi védelem elégtelen ... aminek eredményeképpen a software ipar képtelen beruházási tőkét vonzani a software szektor folyamatos fejlesztésének finanszírozásához” (i.m. 23. old.). V.ö. továbbá CONTU preliminary report 21. old.

minden további nélkül rendelkezésükre. A know-how szerződések mintájára kikötötték, hogy a programot csak azzal a feltétellel adják át, ha azt a vevő *titokban tartja*, kizárólag saját céljára használja fel, harmadik személyeknek nem értékesíti, annak lemásolását másnak nem engedi, a programot kezéből ki nem adja. A szerződés azonban csupán a szerződő felek egymásközti viszonylatában létesít jogokat és kötelezettségeket. Csakhamar kitűnt, hogy ez a tulajdonsága alkalmatlanná teszi a program forgalombahozójának érdekvédelmére harmadik személyekkel szemben. 1975-ben, az AIPPI San Francisco-i konferenciáján már csak a csehszlovák nemzeti csoport helyezte előnybe a szerződésben kikötött titoktartást más, intézményes védelmi formával szemben.⁴

A kézből kiadott és más által működtetett program előbb-utóbb ismertté válik; a kelendő program különösen azzá. A titok hálója egyrészt ellenőrizhetetlenül áteresztő, másrészt óhatatlanul átsap eredeti rendeltetésének ellenkezőjébe. Arra szánták, hogy a program további értékesítését tegye lehetővé, s idővel a kereskedelem kibontakozásának, a reklámozásnak, a program széles körű elterjedésének, keresett márkacikké válásának, a befektetések megtérülésének és a remélt nyereség realizálásának gátjává lesz. A felek közötti titoktartás kötelezettsége áttekinthetetlen mellékutcákba tereli a programok szerzeszivárgását. A szerződés tehát alkalmatlan jogi forma a software forgalmazással kapcsolatos érdekek adekvát védelmére.

2.2. *Tisztességtelen verseny elleni védelem*

Anélkül, hogy a gyakorlatba átment volna, az irodalomban hosszú ideig kísértett a tisztességtelen verseny elleni nem specifikus védelem lehetősége. A tisztességtelen versenyt tiltó jogszabályok azonban meghatározott versenymagatartási formákra vonatkoznak, függetlenül attól, hogy milyen termék forgalmazásával kapcsolatban tanúsítják azt, s nem védenek általában más alkotásának engedély nélküli felhasználásával szemben. Önmagában más munkájának a felhasználása a legtöbb ország jogában nem esik a tisztességtelen verseny tilalmi alá. Összetéveszthetőség, a közönség félrevezetése a termék eredetét illetően, rosszhiszeműség vagy a helyzettel való visszaélés bizonyítása stb. lehetnek a tisztességtelen versenyt tiltó törvény alkalmazásának feltételei. Mindez nem zárja ki ezeknek a szabályoknak az alkalmazását meghatározott esetekben software elorzásával kapcsolatban sem, azonban alkalmatlanná teszi a tisztességtelen versenyt tiltó jogszabályokat a software védelméhez és rendeltetésszerű felhasználásához fűződő érdekek alapvető védelmére.

A szerződésen és a tisztességtelen versenyt tiltó jogszabályokon alapuló védelem közös hiányossága végül, hogy alkalmatlanok a software alkotói személyes jogainak biztosítására.

2.3. *Szabadalom*

Már az 1960-as évek elején megszületett a felismerés, hogy olyasfajta védelem kell a program forgalmazói számára, ami nemcsak a velük szerződő vevőkkel és nemcsak a

⁴ AIPPI (2) 446–447 old.

tisztességtelen verseny minősített eseteiben, hanem a software piac minden érdeklődőjével, a nyilvánosságra hozott program iránti teljes kereslettel szemben és a rendeltetésszerű felhasználás menetében is hatályos. Különben olyan mértékben csökken a program csereértéke, amilyenben növekszik elterjedtsége. *A software fejlődését biztosító kereskedelem alapfeltétele a software-en fennálló kizárólagos jog* biztosítása; a program valójában csak így válik forgalomképesé.

Mivel a software felhasználására irányuló *kizárólagosság igénye* a software-t forgalmazó cégek részéről, a piacon merült fel, a megoldást először az iparjogvédelem körében keresték. Tekintve, hogy a program felhasználása műszaki jelleggel történik, megkísérelték a computer program szabadalmaztatását.

2.3.1. Általános szempontok

A szabadalmazhatóság kérdésével a publikációk szinte kimeríthetetlen sora foglalkozott. Kerekén másfél évtizeden át bámulatraméltó furfanggal próbálták szabadalmi ügyvivők a számítógép programokat a szabadalmi találmány fogalmába erőszakolni; a legkülönbözőbb bíróságok garmadával hozták az ellenmondó ítéleteket, leginkább az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában, elsősorban rendszersoftware-ek szabadalmazása ügyében. A programok szabadalmazására irányuló kísérletekkel és a vonatkozó ítéletek indokolásaival azonban ma már nem szükséges részletetekbe menően foglalkoznunk, mert az utóbbi egy-két esztendőben világszerte uralkodóvá vált a felfogás, hogy a computer program nem jelent műszaki megoldást, amely változtatást eredményezne a programozott számítógépben vagy a számítógép eljárás műszaki jellemzőiben. Adott computer bárminő programozása mindig a számítógép rendeltetésszerű használatán belül mozog,⁵ s egyetlen program sem idézhet elő változást sem a computer szerkezetében, sem hardware mivoltában már adott működési lehetőségeiben. A legötletesebb rendszersoftware is csupán meglévő műszaki megoldások fokozottabb kihasználását eredményezheti, nem pedig a műszakilag eleve meghatározott lehetőségek bővítését, a computer szerkezetének vagy műszaki elvének módosítását. Ennek megfelelően ma már az államok túlnyomó többségében semmiféle program sem szabadalmaztatható.

2.3.2 Szabadalomellenes jogforrások és bírói gyakorlat

Törvény zárja ki a számítógép programok szabadalmazhatóságát Franciaországban,⁶ Lengyelországban,⁷ Mexikóban.

Az 1973. október 5-én Münchenben aláírt *Európai Szabadalmi Egyezmény* 52. § (2) bek. c) pontja kifejezetten leszögezi, hogy az adatfeldolgozó berendezésekhez készült programok nem tekinthetők találmánynak.

⁵ Kollé (3) 73 old.

⁶ 1968. évi francia szabadalmi törvény 7. §(2) bek. (3) albek.

⁷ 1972. évi lengyel találmányi törvény 2. cikk (5) bek.

Egyértelműen szabadalomellenes a programokat érintő *bírói gyakorlat* vagy a szabadalmi hivatalok állásfoglalása az NDK-ban, Ausztráliában, Ausztriában, Hollandiában, Svájcban, Svédországban és 1976 óta a Német Szövetségi Köztársaságban is.⁸

Szabadalomellenes irányban fejlődött az angol felfogás is. A Patents Appeal Tribunal 1969. október 23-án még a computer részeként elismerte a szövédjegyazonosításra készült adatfeldolgozógéphez tartozó lyukkártyák szabadalmazhatóságát. 1970-ben a Banks Committee a Brit Szabadalmi Rendszerről készült jelentésében már a computer programok szabadalmi védelme ellen foglalt állást.⁹ Az angol szabadalmi jog reformjáról készült „White Paper” kifejezetten elveti a computer programok szabadalmazhatóságát.

Kanadában odáig fejlődött a bírói gyakorlat, hogy a programokat önmagukban nem tekintik szabadalomképesnek.¹⁰

2.3.3 A software szabadalmazásának alakulása az USA-ban

Nem egyértelmű a helyzet egyelőre az Amerikai Egyesült Államokban, ahol először merült fel a software védelem igénye. 1961-ben elutasították az idevágó szabadalmi igényt. Majd 1968-ban a Court of Customs and Patent Appeals úgy döntött, hogy valamennyi folyamat, amelyet valamely univerzális számítógép programozása révén kivitelezni lehet, elvben szabadalmazható, ha a kivitelezéshez emberi mérlegelés vagy döntés (ún. mental step) nem szükséges.¹¹ A Supreme Court azonban 1972-ben ezt az állásfoglalást érvénytelenítette és leszögezte, hogy a programba foglalt eljárás nem szabadalmaztat-

⁸NDK: Amt für Erfindungs- und Patentwesen, Beschwerdespruchstelle, IIb; 1972 május 19. Bek.A.f.E. 1972, május 19. Bek.A.f.E. 1972, 770 old.

Australia: The British Petroleum Ltd.' Applications, 38 Austral Off.f.Pat.1020 (Commissioner of Patens 1968); németül: GRUR Int. 1968, 378 old. és köv.

Ausztria: Patentamt Nichtigkeitsabteilung 1968 március 28 (GRUR Int. 1968, 381 old.); Beschwerdeabteilung 1970 okt. 29 (GRUR Int. 1971, 337 old.)

Svájc: Amt für Geistiges Eigentum, 1968 Sept. 3. (GRUR Int. 1969, 142 old.) Bundesgericht, 1972 Dec. 12. (GRUR Int. 1974 226 old.)

Hollandia: Octrooiraad, Afdeling van Beroep, 1969 nov. 21 és 1970 dec. 16. (Németül: GRUR Int. 1971, 335 old. és köv.)

Svédország: Nordiskt Immateriellt Rättskydd 1974, 311 old. (Benson igény elutasítása).

Német Szövetségi Köztársaság: A Bundespatentsgericht 17. tanácsa 1961 óta általában szabadalmaztatónak ítélte rendszer-software-eket; így pl. helyt adott az USA-ban elutasított Benson igénynek is (1973. május 28; Aktz.: 17 W (pat) 71/70. Szöveg angolul: 5 IIC 211 (1974). A Bundesgerichtshof szakított ezzel a gyakorlattal s 1976. június 22-én úgy üzemelési diszpozíciós feladatok megoldása céljából készült szervezési és számítási programok, ha alkalmazásuk során valamely felépítésében és szerkezetében ismert adatfeldolgozó berendezést rendeltetésszerűen használnak, nem szabadalmazthatók. (BGH, X.ZB. 23/74, BPatG; GRUR 1977 96 old.)

⁹487. szakasz. („...a computer program, that is: a set of instructions for controlling the sequence of operations of a data processing system, in whatever form the invention is presented. . . . should not be patentable”).

¹⁰Waldbaums' Application, 5.C.P.R. 2nd 162. (Commissioner of Patents 1971) Németül GRUR Int. 1972, 160. old.

¹¹In re Prater; 159 USPQ 583, 1968; 160 USPQ 541, 1969; németül GRUR Int. 1969, 395 old.

ható, ha végső soron az alapul szolgáló matematikai formulázás oltalmát jelentené (Benson ügy). A Legfelsőbb Bíróság ugyanakkor nem foglalt állást a számítógép programok szabadalomképesége kérdésében általában, a törvényhozásra bízva a döntést.¹² Időközben azonban felkérést kapott a probléma tisztázására; amennyiben erre vállalkozik, állásfoglalása legkorábban 1978 folyamán várható.¹³ Az Amerikai Szabadalmi Hivatal mindenesetre leszögezte, hogy a Benson ügyben hozott legfelsőbb bírósági döntést kiterjesztően fogja alkalmazni és kétség esetén a bejelentő hátrányára dönt.¹⁴

A US Court of Customs and Patent Appeals 1976-ban két software jellegű termékre adott szabadalmat. Az egyik esetben grafikai átírórendszeréről volt szó, amely tekintélyes arányban hardware-t is tartalmazott, emiatt mint gépet szabadalmazták. A másik esetben egy multiprogramozó rendszeren belül a programok sorolását változtató eljárásra kérték a szabadalmat; nyilvánvalóan rendszersoftware-ről volt szó. Ez utóbbi szabadalmat a szak-sajtó aggályosnak találta, a rendszersoftware-ek fejlődését féltve az idevágó merev szabadalmi monopóliumok számának növekedésétől.¹⁵

Felhasználási software szabadalmazására az USA-ban sem kerülhet sor.

2.3.4 A magyar jog nemleges álláspontja

Végül, de nem utolsósorban: a magyar jog szerint egyértelmű, hogy computer program nem tekinthető találmánynak. Nem jelent olyan műszaki megoldást, amely valamely feladat műszaki úton és eszközökkel történő kivitelezésben állna s önmagában változást eredményezne valamely termékben vagy termelési eljárásban.¹⁶ Aminthogy nem minősülnek műszaki megoldásnak a könyvviteli, számviteli rendszerek, a gyógyászati és más eljárások sem, amelyek nem jelentenek közvetlen változást a termelés menetében vagy valamely termékben.

2.3.5 A szabadalmi jog lényegi és gyakorlati alkalmatlansága software érdekek védelmére

Fentiekből is kitűnik, hogy a szabadalmi oltalom ábrándjával fel kell hagynunk. Az AIPPI a számítógép programok védelmére vonatkozó San Franciscói határozatában már 1975-ben defenzívába kényszerült a szabadalmi jog terén. Csak annyit javasolt, hogy a nemzeti jog szerint egyébként szabadalomképes találmánytól ne tagadják meg a szabadalmat csupán azért, mert software elemet tartalmaz.

A programok szabadalomképeségének fokozatosan tért nyerő tagadásához nem a program megfelelő értelmezését kizáró jogpolitikai megfontolások, nem jogászai konzerva-

¹²Gottschalk v. Benson, 409 US 63, November 1972. Németül közölve: GRUR Int. 1973, 75. old.

¹³CONTU software subcommittees report, Meyer összefoglalás 16. old. 37. lábj. (B/EC/XII/10).

¹⁴Patent Office Sets Tentative Policy on Computer Programs, PTCI No. 106, A-8 (1972).

¹⁵Computer Weekly Jan. 13. 1977 (No.532) 8. old.

¹⁶Vö. 1969. évi II. törv. 4. § és indoklás.

tivizmus és nem a szabadalmi jog fejlődésképtelensége vezetett. A software kirekesztését a szabadalom intézményének a jog hatékonyságát óvó immunreakciója eredményezte.

A szabadalmi jog a computer programokkal szembeni elzárkózásával egyidejűleg asszimilálni tudott másfajta alkotásokat, a találmány fogalmának lényegéből fakadó korszerűsítése révén. Új állat- és növényfajták egyre szélesebb körben szabadalmaztathatók, noha létrehozásuk korántsem műszaki megoldás. A jelentős lépés, amely egyben a szabadalmi jog fejlődőképességét is igazolja, a műszakiság követelményének a természeti törvények közvetlen alkalmazási körére történő általánosítása volt;¹⁷ ez lényegileg benne rejtett a találmány hagyományos koncepciójában, csak ki kellett bontani belőle, anélkül, hogy ily módon az új megoldás vagy eljárás közvetlen létrehozásának követelménye bizonytalanná vált volna. Hasonló lépésre a szabadalom fogalmának programokra adaptálása érdekében nem nyílik mód.

Ez azonban korántsem olyan sajnálatos, mint ahogy ezt a szabadalmi oltalomra törekvő software érdekeltek általában vélik. A szabadalmi oltalmat okirattal igazolt, vitán felül álló volta, jogosultjának a szabadalmi lajstromból következő legitimálása s mindennek megfelelően a szabadalom problémamentesnek tűnő forgalomképesége tette vonzóvá. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy szabadalmi szempontból még a legliberálisabb döntések tükrében is csupán a programok csekély hányada jöhetett szóba. Az igénypontok meghatározása minden esetben problematikusnak bizonyult, elbírálásuk nemkülönben. A szabadalomképeség esetenkénti vizsgálata szükségképpen olyan hosszú időt venne igénybe, hogy a közbülső bizonytalanság állapota tovább tarthat, mint a program aktualitása. Ugyanakkor a bejelentést még a szabadalmat elismerő határozat meghozatala előtt, a jogi bizonytalanság létszakában közzé kell tenni, ami előnyt biztosít a versenytársaknak az esetleges szabadalmat megkerülő megoldásokra. Az egyes szabadalmak meghatározott területekre korlátozódnak, a szabadalmi eljárás ugyanakkor költséges; az időbeli és anyagi problémák nemzetközi szinten többszöröződhetnek.

Gyakorlati megfontolásokból is más kizárólagossági formát kell tehát találnunk.

3. Mai software védelmi tendenciák

3.1 Áttekintés

Amíg a kötelmi jogi eszközök, a versenyjogi védelem és a szabadalmi jog elégtelenségét illetően ma már lényegében világszerte egységesnek mondható az uralkodó felfogás, pozitív irányban, az alkalmazandó jogi megoldás tekintetében még a desztilláció szakában vagyunk. A fejlődés irányvonalai már egyértelműen kirajzolódtak, a software alkotásában és forgalmazásában érdekeltek tudata folyamatosan új irányba tájolódik s a gyakorlati igényeket, valamint a jogi lehetőségeket egyaránt figyelembe vevő jogász szemlélet is tisztul. A párlat születésben van; ebből következően azonban még befolyásolható a minősége. Az erjedés ugyanakkor világszerte folyik, amiből meg az következik, hogy a

¹⁷ Vö. „Rote Taube” ítélet; Bundesgerichtshof, 1969 március 27. GRUR 1969. 672 old. Továbbá: Kolle (3).

software forgalmazás nemzetközi jelentőségére tekintettel a nemzeti megoldás kialakításakor célszerű a világszerte mutatkozó desztillációs tüneteket is figyelemmel kísérni.

A software jogi védelme terén ma két konvergens tendencia mutatkozik: Nemzeti szinten növekvő ütemben terjed a *szertői jog* alkalmasságának és új-eredeti software alkotásokon való fennállásának elismerése; nemzetközi – nem kormányközi – szinten ezzel párhuzamosan *sui generis* típuszabályok még 1974-ben megindult kidolgozása folyik, a software alkotások védelmére vonatkozóan javasolt nemzeti jogszabály és nemzetközi egyezmény modellezése formájában. A két tendencia konvergenciája abban mutatkozik, hogy a különböző nemzeti jogszabályelőkészítő munkálatok és elméleti munkák keretében a szerzői jog általános szabályainak a software specifikumaira történő adaptálását mérlegelik, a *sui generis* védelem kimunkálásával foglalkozó nemzetközi erőfeszítések pedig mind egyértelműbben szerzői jogi jellegű koncepciókba torkollnak.

3.2 Szerzői jogi védelem térhódítása

Vegyük először szemügyre a szerzői jogi tendencia alakulását.

3.2.1 A mű fogalma

A legtöbb aggályt e téren eleinte a szerzői jogi védelem szempontjából figyelembe jövő mű fogalmával kapcsolatos félreértések eredményezték. A szerzői alkotás lényegének definiálásával a legtöbb törvény adós marad, az újabb jogszabályok is csupán madártávlatú utalásokkal léptek e téren előbbre. Ugyanakkor a szerzői jogi törvények egyéb rendelkezéseiből, folyamatban lévő kodifikációk előkészítő anyagaiból megnyugtatóan kihámozhatók azok a lényegi elhatároló elemek, amelyek körül a mű fogalma történetileg kristályosodik, a mindenkori formális ismertetőjegyek és tipikussá vált kategóriák körén túlterjeszkedve.

3.2.1.1 A forma kérdései

A szerzői jogot eredetileg a könyvnyomtatók iparüzési érdekből segítették a világra, hogy valamiféle kizárólagos joggal pótolhassák a polgári forradalmak keretében felszámolt privilégiumokat. Amit nem adhatott többé az uralkodó, megvásárolhatták a szerzőtől: a kiadványaik utánnyomásával szembeni feltétlen védelmet. Ezzel a Gutenberg nemzete érdekekkel összefüggésben honosodott meg az a felfogás, hogy a szerzői jog a formát, sőt: az ember számára közvetlenül érthető, írásban vagy rajzban rögzített formát védi,¹⁸ nem pedig a tartalmat, más formában való kifejezéssel, vagy nem a forma többszörözésében álló egyéb felhasználással szemben. A könyvnyomtató hosszú ideig csak azonos kiadványban látott konkurenciát, fordítás, adaptálás saját terméke terjesztését alig veszélyeztette.

¹⁸ Újabb hazai irodalmunkban is kísért. Vö. Rátonyi i.m.: „Általános felfogás, hogy a szerzői jog csak a mű megjelenési formáját védi. . . .” (225 old.)

Egy ilyen formális koncepció természetesen nem elégítheti ki a software védelmére szorulókat. A fejlődés azonban már a XIX. században túllépett a formavédelem körén. Először a nemzetközi szerzői jogban, amikor a szerző védelmet kapott fordítással szemben is; a formális koncepció azonban még e téren is fel-felütötte egy ideig a fejét, így pl. Ibsen egyik művének fordításban való első kiadásakor, amikor Norvégia még nem volt a Berni Unió tagja. Volt, aki úgy vélte, hogy a szerző valamely tagállam nyelvén megjelent műve ottani kiadása révén csak az adott fordításban vált védetté, s a többi tagállamban eredetiből továbbra is szabadon fordítható. Ma már egyértelmű, hogy a műre vonatkozó védelem független attól, milyen nyelven kívánják felhasználni.

A formavédelem koncepciója másodsor a megfilmesítéssel kapcsolatban szenvedett vereséget. Nyilvánvaló lett, hogy valamely regény szerzőjét a megfilmesítéssel szemben is védelem illeti, holott a filmben tökéletesen új formát kap az alkotás. A műre vonatkozó védelemnek az iparüzési érdekektől való függetlensége és a szerző érdekei felől történő kiépítése szükségszerűen maguk után vonták a mű formájának a tartalomra vonatkoztatott dialektikus értelmezését: A formára a teljes, kifejtett tartalom azonosítása és reprodukálhatóság miatt van szükség.

Ez a felismerés azután még tovább vezetett. Nem feltétlenül szükséges, hogy a mű formája közérthetően fejezze ki a tartalmat. Kódolások, vakírás stb. szintén alkalmasak a mű azonosítására, noha csak beavatottak értik. Ennek megfelelően vonták le a következtetést az USA új szerzői jogi törvényének alkotói, amikor a 102. §-ban leszögezték, hogy szerzői jogi védelem vonatkozik bármilyen formában rögzített eredeti műre, függetlenül attól, hogy közvetlenül megérthető és többszörözhető-e, vagy pedig csak gépi berendezés segítségével. Ez a szövegezés már a computer programok testére szabott;¹⁹ lényege azonban minden szerzői jogi törvény műfogalmában benne rejlik.²⁰

Témánk körén túlmegy, de a szerzői jogi mű fogalmának megértéséhez talán hasznos szem előtt tartanunk, hogy a mű formája és dologi megtestesülése nem azonos fogalmak. A mű formájának anyagi rögzítése nem lényegi conditio sine qua non a szerzői jogvédelem szemszögéből, azt az egyes államok tetszőlegesen követelhetik meg törvényeikben, a mű azonosíthatóságának gyakorlati megkönnyítése érdekében. A Berni Egyezmény párisi szövegének 2. cikke (2) bek.-e csupán lehetőséget ad rá, hogy az egyes tagállamok a művek vagy azok valamely csoportjának rögzítését is megkívánják. Ezzel a lehetőséggel szinte kizárólag az angol és az észak-amerikai szerzői jog, valamint az ezeket követő jogok élnek. Elvben a mű megtanulása is lehetővé teszi azonosítását, például betanult koreográfia ismételt előadása esetén; vagy rögtönözve formált előadás is védelemre tarthat igényt a nyilvánosság számára történő továbbközvetítéssel szemben. Stb.

A forma lényegi funkciója tehát a szerzői jogi védelem szempontjából a *mű azonosítható módon történő kifejezése*, függetlenül attól, hogy rögzítve van-e, közvetlenül érthető-e, vagy többféleképpen van-e rögzítve.

A forma védelmének szembeállítását a tartalommal a dolog lényegét tekintve ma leginkább a szabadalmi jogtól való banális elhatárolást kívánja szolgálni. A különbség

¹⁹ House Report 1976, 52. old.: a példálódzva felsorolt lehetőségek között lyukkártyát és mágneses megoldást is kifejezetten említ.

²⁰ Vö. Whitford Report: „Nem lehet kétséges, hogy egy irodalmi alkotás akkor is védhető, ha kódolva van. Hangsúlyozzuk továbbá, hogy teljesen közömbös, eredetileg miként rögzítettek valamely computer programot, írásban, mechanikailag vagy másképpen.” (492 §).

azonban nem a formára vagy a tartalomra irányulás szerint adódik, hanem a szerzői alkotás és a feltalálói gondolat eltérő rendeltetéséből: előbbit csak reprodukálják, utóbbit viszont ismételtően kivitelezik, megvalósítják. A védelem lényegileg eltérő jellegű tárgya mindkét kategóriában tartalmi és formai elemek egységéből kerekedik. Egyetlen találmány realizálása sem mehet végbe formai elemek nélkül s egyetlen szerzői alkotás sincs, ami ne akarna valamit kifejezni vagy kiváltani.

Ha egy feltaláló könyvet ír találmányáról, annak tartalmát a szerzői jog teszem azt többek között filmszerű reprodukálással, a szabadalom pedig a gyakorlati realizálással szemben védi.

3.2.1.2 A tartalom kérdései

Ebben az összefüggésben is találunk történelmi gyökerű tévhitet. A nyomdaipar a könyvet kívánta védeni, ez pedig irodalmi vagy művészeti alkotásokat tartalmazott. Ezekből a kategóriákból sarjadt a szerzői jogilag releváns művek körének definiálása. Ez egyrészt műfaji, másrészt értékrendi problémákkal járt.

Az irodalom fogalmát aránylag könnyen, ám annál pontatlanabban kiterjesztették a tudomány területére, tudományos írásműveket értve a „tudomány alkotásain”, törvényhozási szinten sem akadva fenn azon, hogy ez a gyűjtőfogalom felöleli például a találmányok jórészét is. Színművek hol irodalmi, hol művészeti alkotásként kettős helyet is kaptak a szerzői jog tárgyai körében. Az alapkategóriák tovább tágultak s befogadták a műszaki irodalmat, az iparművészetet, majd lassan a fényképészeti alkotásokat is. Ma már az is természetes, hogy valamely műszaki rajz vagy térkép is a Berni Egyezmény címében szereplő „irodalom és művészet alkotásai” közé sorol. Tévhit tehát, hogy a software védelmére a szerzői jog azért nem alkalmas, mert irodalmi és művészeti alkotások védelmére korlátozódik, a számítógép program pedig még tudományos alkotásnak sem tekinthető minden esetben. Vajon annak tekinthető-e egy hasznos barkácskönyv vagy valamiféle szerelési vázlat? Szerzőiknek nincsenek aggályaik a védelmet illetően.

Ami az értékrendi vonatkozásokat illeti, sokszor még a bírói gyakorlatban is kísért az „irodalmi és művészeti alkotások” meghatározásból sugárzó parnasszusi igény. A szerzői jog azonban csak közvetve hivatott az esztétikum és a tudományos érték oltalmára; közvetlen feladata az eredeti alkotómunka védelme és az eredeti alkotások felhasználásának szabályozása. Ennek következtében valamely írásmű elbírálásánál sem esztétikai mércét alkalmaz, hanem egyszerűen attól teszi függővé a védelmet, hogy eredeti alkotásról van-e szó, vagy pedig plágiumról. S művészeti alkotásoknál sem az dönt, hogy giccsről, vagy a valóság esztétikai tükrözéséről van-e szó. A jogalkalmazás vagy megbénulna, ha értékítéletekkel kellene dolgoznia szerzői jogi téren, vagy az arra hivatott szaktudomány területén kontárkodva önkényes és tudománytalan következtetésekre jutna. A szempont e tekintetben is csupán: plágiumról van-e szó, tévhit tehát azt hinni, hogy a szerzői jog csak meghatározott értékszintet elérő software védelmére vehető igénybe, aminek elbírálása bizonytalan.

3.2.1.3 Lényegi műfogalom

A fejlődés azt mutatja, hogy a szerzői alkotás fogalma műfajilag és értékrendileg egyaránt bővebben tágulékony. Hol vannak hát a határok, azok a lényegi elemek, amelyek megszabják, meddig terjedhet a szerzői jogi védelem köre?

A szerzői jogi törvények, egyezmények és a bírói gyakorlat tükrében *a kulcsfogalom az alkotás.*

Alkotáson *eredeti, azonosíthatóan kifejtett gondolatszövedéket* kell értenünk, akár fogalmi, akár zenei, akár képszerű, akár absztrakt, akár konkrét formában, akár koreografáltan.

Vagyis: nem alkotás az ötlet, bármilyen zseniális legyen is, mert nem kifejtett gondolatszövedék. Nem alkotás valamely módszer önmagában, mert többféle gondolatszövedék kimunkálására alkalmas. S nem alkotás valamely jelrendszer, mert akárhányszóféle tartalmat lehet vele kifejezni. Nem alkotás a valóság meglévő összefüggéseinek adekvát felfedezése vagy feltárása sem, így nem alkotás a valóságos összefüggéseket kifejező matematikai képlet sem.

Nem alkotás továbbá, ami nem eredeti. Az *eredetiség* követelménye nem azonos az újdonsággal. Utóbbi a szerző tudatától független, objektív újszerűséget jelent. Az eredetiség lényege viszont, hogy ne forogjon fenn plágium. Vagyis: A szerző szubjektív értelemben hozzon létre valami újat. Innen ered a bírói gyakorlatban nálunk is sokszor kiegészítően használt „egyéni” jelző. Az eredetiség követelménye azonban nem érvényesíthető maradéktalanul: Minden műben szükségképpen felhasználásra kerül valami mások alkotásaiból, a fejlődés a szerzői alkotások vonalán is gondolatok egymásrahatásából áll. Az eredetiség az átvétel újszerűségében is állhat, eredeti lehet valami meglévő adaptálása, átdolgozása is. Ha azonban másvalaki kifejtett gondolatszövedékének az átvételéről van szó, ehhez a másik szerző hozzájárulása szükséges; ellenkező esetben plágiumról van szó, az át- vagy feldolgozás eredetisége ellenére is.²¹

²¹Néhány példa a szerzői alkotással szemben támasztott eredetiség-követelmény jogszabályi meghatározására: „Személyes alkotás” (création personnelle, 1957. évi francia törvény); „sajátszerű alkotás” (eigenartige Schöpfung, 1955-ben módosított 1922. évi sudjei törvény), „sajátos szakmai alkotás” (eigentümliche geistige Schöpfung, utoljára 1972-ben módosított 1936. évi osztrák törvény), „személyes szellemi alkotás” (persönliche geistige Schöpfung, 1965. évi NSZK törvény), „eredeti alkotás” (original works, 1977. évi USA törvény).

A Szovjetunió polgári törvényhozásának utoljára 1973-ban módosított, 1961. évi alapelvei szerint „a szerzői jog a tudomány, irodalom és művészet alkotásaira vonatkozik, függetlenül attól, mi a mű alakja, rendeltetése és értéke, valamint reprodukálásának módja. . . . azonban valaminő objektív formában kell kifejezést nyerniük, amely lehetővé teszi a szerző alkotótévékenységének reprodukálását” (96. §).

A fentiekben vázolt mű-fogalom támpontjai a magyar szerzői jogban elsősorban a következők: Az 1969. évi III. törvény (Sztj) „védi az irodalmi, tudományos és művészeti alkotásokat” (1 § (1) bek.). „A szerzői jog azt illeti, aki a művet megalkotta (szerző). (d § (1) bek.). A törvény indokolása szerint „. . . az eredménynek *alkotásként* (kiemelés tőlem) megjelölése egyfelől arra világít rá, hogy a törvény által védett eredményt valamely, a szellemi munka körében is sajátos tevékenységgel hozták létre, másfelől arra is utal, hogy az eredmény valamilyen formában érzékelhetővé válik”. Az „egyéni, eredeti” jelleg követelményét a törvény az átdolgozásokkal stb. kapcsolatban kifejezetten is előírja (4 § (2) bek. Az 1 § (2) bek. „szerzői alkotómunkát” említi. A 13 § (1) bek. a cím védelmével kapcsolatban „sajátos” jelleget kíván meg. Sem a törvény, sem végrehajtási rendelete (9) 1969. (XII. 29) MM. sz. rend., Vhr.) nem tartalmaz a szerzői jogilag releváns művekről kimerítő felsorolást, ami kizárná azt, hogy nem említett egyéb alkotásnemeken is keletkezdhessék szerzői jog. A Vhr. említ viszont olyan alkotásokat, melyek az irodalom, tudomány és művészet hagyományos koncepcióival csak igen távoli rokonságot tartanak, mint pl. a műszaki létesítmények tervei ((1 § (1) bek.).

A szerzői jogilag releváns mű fogalma tehát éppenúgy az alkotás lényegéből adódó keretek között fejlődik, mint a szabadalomé a találmány sajátosságai által megszabott határok között. Ezért nem önkényes elhatározás kérdése, hanem a software jellegéből adódó következmény, hogy a program nem a találmány, hanem a szerzői alkotás fogalma alá esik. Vitás határesetek természetesen voltak és lesznek; ez nem a software-re korlátozó probléma, hanem az élő jogintézmény társadalmi fejlődés által provokált alakulásával járó jelenség. Gondoljunk az ipari ízlésmintát az eredeti művészeti alkotástól elválasztó mezsgye problematikájára, ahol a bíróságoknak többször esetenként kell állást foglalniuk. megvan-e az ízlésmintában a szerzői jog fennállásához szükséges eredetiség.

Ne tévesszük szem elől azt sem, hogy a plágium esetei más műfajok esetében is a felhasználás során kerülnek felszínre; a szerzői jog hatékonyságát és a szerzői alkotások felhasználásának forgalombiztonságát elsősorban mégsem ez a körülmény veszélyezteti. A jogsértésből adódó utólagos eljárások száma még mindig jóval kisebb, mintha eleve minden esetben eljárást kellene indítani a jogszerűség deklarálására.

3.2.1.4 A software szerzői jogilag releváns mű

Elvileg leszögezhető, hogy a programozás során mindig adva van bizonyos választási lehetőség, ami még azonos problémák megoldása esetén is eredeti alkotómunkát implikál. Ez a lehetőség egyre inkább bővül, minél bonyolultabb és összetettebb programok alkotásáról van szó. Valamely 500-1000 lépéses új program is szerzői alkotásnak vélemezhető ennek megfelelően.²²

Ugyanakkor minden program szükségszerűen „kifejtett gondolatszövedék”, amely azonosítható formában nyer kifejezést, esetleg többféleképpen is (algoritmus sor, gépi nyelv, lyukkártya, mágneses rögzítés stb.). Érthető tehát, hogy több éves intenzív kutatómunka eredményeként Gert Kolle, a kérdés egyik elismert szakértője is eljutott a végső következtetéshez: „A szellemi alkotások jogvédelme terén egyedül a szerzői jog maradt,

---

A mű fogalmának meghatározásához értelmező módon bírói gyakorlatunk is hozzájárult. Az „egyéni, eredeti” jelleget feltételül szabta a Legfelsőbb Bíróság Pf. III.20107/1970 sz. ítélete is; ugyanez a határozat leszögezte, hogy csak valaminő formában megtestesült gondolatok minősülhetnek műnek. Mint arra még visszatérünk, a Fővárosi bíróság 25.P.27228/1972/21 sz. részítéletében kifejezetten is szerzői alkotásként ismert el olajkutatási módszert tartalmazó számítógép programot. Másrészt ugyancsak a Fővárosi Bíróság 1971. június 1-i ítéletében titkos írás megfejtőinek módszerén önmagában nem ismerte el a szerzői jogi védelem lehetőségét. A Legfelsőbb Bíróság Pf. III.21192/1972/9 sz. határozata szerint ötletek átvétele másik műből (mint pl. egy költő látomása, melyben saját koporsója lebeg feléje, vagy az a gondolat, hogy a híres cigányprimás pályafutása végén visszatér egyszerű hozzátartozóihoz) nem plágium.

Az eredetiség követelményének az esztétikai értékelés mellőzésével adott helyt a Legfelsőbb Bíróság fénykép szerzői jogvédelme tárgyában hozott Pf.III.20410/1975/3 sz. határozata. Pf. IV.20880 sz. ítéletében a Legfelsőbb Bíróság már 1964-ben leszögezte, hogy a szerzői jogi védelem szempontjából közömbös, megfelel-e a mű magasabb művészi követelményeknek, vagy csupán gyakorlati célokat szolgáló iparművészeti alkotás. Pf.III.20680/1967 sz. határozatával szolgai másolásnak bizonyult iparművészeti terméktől tagadta meg a szerzői jogi védelmet, Pf.III.21105/1971 sz. ítéletével pedig az egyéni jelleg hiánya miatt egy falipolc vonatkozásában.

²² Ulmer, 78–79 o. Kolle (1) II.; 9. o.

mint amely a software, vagyis operatív számítógép programok és a vonatkozó dokumentáció számára a kizárólagos védelem meghatározott fokát nyújthatja. Természetes, hogy a software védelem kiindulópontját a szerzői jogban kell keresnünk. . . . Ily módon számos országban a jogi írók többsége elfogadja a számítógép program szerzői jogi védelmének lehetőségét.”²³

3.2.2 A szerzői jogi védelem alkalmazása software-re

Noha ma már uralkodó felfogásnak mondható a software szerzői jogilag releváns alkotásként történő elismerése, korántsincs még egyértelműen tisztázva a szerzői jogi védelem alkalmazásának számos részletkérdése.

3.2.2.1 A szerzőség kérdése

Kinek a javára keletkezik a software-en szerzői jog? Ha a program és a vonatkozó dokumentáció alkotása egyetlen, vagy az alkotás minden fázisában együttműködő több szerzőtárs műve, nem merül fel probléma, a szerzői jog őt vagy őket illeti.

A programalkotás gyakorlatában azonban a komplett software létrehozásának különböző fázisában más és más személy működik közre, szabatosan elhatárolható módon. Kézenfekvő a kérdés: Ilyenkor melyik közreműködési forma tekinthető olyan eredeti-egyéni hozzájárulásnak, amely a végeredmény, a teljes software vonatkozásában szerzői jogot eredményez a közreműködő javára.

Hasonló esettel már meg kellett a szerzői jognak birkóznia. Jó néhány évbe telt, míg a film szerzőségének kérdése rendeződött, noha máig sem világszerte egységes módon. Alapelve kristályosodott a legtöbb országban, hogy a filmnek azok a szerzői akik a filmalkotás egészének kialakításához egyéni-eredeti módon járultak hozzá. Ennek az elvnek a konkretizálása a különböző közreműködők hozzájárulásának minősítését kívánja s ebben az összefüggésben, mint a minősítések terén általában, határesetekkel is számolnunk kell, amelynek eldöntése elsősorban jogszabályalkotói, de ezen túlmenően egyben jogalkalmazói feladat marad.

A film vonatkozásában a különböző országok szerzői jogi alapkoncepciójuknak megfelelően két lényegileg különböző csoportba sorolnak. Az angolszász felfogás, amely a szerzői alkotást a korai angol szerzői jogi fejlődés hagyományaként ma is merőben tulajdoni kategóriaként kezeli, az alkotómunka személyes jellegéből folyó személyhez fűződő jogi konzekvenciák nélkül, a film szerzőjeként egyszerűen a producert ismeri el. A többi ország joga nem a film alkotásának szervezőjét és finanszírozóját, hanem a filmet szellemi hozzájárulásukkal megalkotó személyeket tekinti a film szerzőjének, a filmgyártó jogait tőlük származtatva, törvényből következően, mint pl. az olasz jog, vagy megfelelően szabályozott szerződéses jogátruházás formájában, mint általában a többi jog. A film szerzőségét a film alkotásában közvetlenül és eredetien résztvevő természetes személyek körében kereső jogok számára általában nem probléma a forgatókönyvíró, a filmzene

²³ Kolle (2) 73 o.

szerzője, a rendező s még néhány más személy (pl. dialógusszerző, filmnovellairó) szerzőségének elismerése. De határesetként jelentkezik gyakran az operatőr, akire nézve esetenként kell eldönteni – ha a jog kifejezetten ki nem zárja –, hogy a rendező utasításait végrehajtó, vagy inkább a filmet egyénien alakító közreműködőről van szó. Másrészt viszont nyilvánvaló, hogy nem a film szerzője például a hangmérnök, aki más alkotó elképzeléseinek műszaki kivitelezését biztosítja, annak ellenére, hogy felkészültsége nélkül a film ugyanúgy élvezhetetlenné válhatna, mint a hibásan szedett könyv. Külön kérdés a film alkotásához adaptált korábbi művek szerzősége: Ezek megfilmesítéséhez nyilvánvalóan szükséges szerzőjük hozzájárulása, a filmek felhasználásával kapcsolatban nevük és művük egyaránt megemlítendő; ugyanakkor azonban a filmnek magának éppúgy nem lesznek közvetlen szerzőivé, mint ahogy a regényíró az általa engedélyezett dráma-adaptációnak sem válik alkotójává.

Mindez megfelelő analógiával alkalmazható a kollektíven alkotott számítógép program illetve software szerzőségére. Önálló és a program lényegére kiható alkotómunka szükséges általában a számítógépi kezelésre alkalmas feladat kifejtéséhez, a feladatnak a gép által követelt módon történő megfogalmazásához, a matematikai modell megalkotásához, az algoritmus, azaz a gép számára érthető közlésmód folyamatos matematikai rendszerének kidolgozásához,²⁴ A mindezt eredeti módon végző személyek nyilvánvalóan a software szerzői. Határeset lehet viszont az adott computer nyelvre történő kódolás minősítése. Kétségtelen, hogy itt is van tere az egyéni-eredeti alkotómunkának. Az esetek nagy részében viszont csak mechanikus áttételről, azaz kulcsrendszer alkalmazásáról van szó. Hasonlóan a műfordítás és a szó szerinti nyersfordítás viszonyához: utóbbira nem igényelhető szerzői jogi védelem.²⁵

A munkaviszonyban alkotó programszerzők jogainak gyakorlására nézve minden jogban a munkaviszonyból folyó köteleesség keretében alkotott művekre nézve irányadó szabályok alkalmazandók.²⁶

3.2.2.2 A védelem tartalma

Lássuk ezekután a szerzői jog által nyújtott védelem hatósugarának kérdéseit.

A szerzői jog a törvényben kimerítően meghatározott kivételes esetektől eltekintve véd a mű mindennemű, hozzájárulás nélküli, jövedelemszerzés célját szolgáló vagy a szerző jogos érdekeit egyébként sértő reprodukálásával vagy egyéb nyilvánosságához közvetítésével szemben. Ez vonatkozik a mű minden jogosulatlan megváltoztatására (átdolgozására, feldolgozására, fordítására) is. A vonatkozó jogokat a szerzőtől vagy jogutódjától szerződésben kell megszerezni. A szerzőt a mű felhasználásáért díjazás illeti.²⁷ A szerzői jog élők között a maga egészében a magyar jogban és a szerző személyiségi jogait elismerő külföldi jogokban (ma már a jogok többsége) nem ruházható másra. A munkaviszonyban alkotó szerzők jogait azonban általában úgy biztosítják a vonatkozó külön jogszabályok, hogy ez

²⁴ Vö. a Budapesti Fővárosi Bíróság 25.P.27228/1972 sz. részítéletének indokolásával (6 o.)

²⁵ Vhr. 3 § (2) bek.

²⁶ Jogunkban Sztj. 14. § és Vhr. 11–12. § §.

²⁷ Jogunkban v.ö. különösen Sztj. 10..§; 13. §; 17. § (3) bek; 18. § (1) bek; Vhr. 10. § (1) bek.

megfelelő piaci diszpozíciós lehetőséget és anyagi érdekeltséget biztosítson a szerzőt foglalkoztató jogi személyeknek. A magyar jog kapcsán erre a kérdésre még részletesebben visszatérünk.

A software felhasználására irányuló szerződésben a felhasználóra ruházott jogok terjedelme részletesen körülírandó. *A szerzői jogi védelem lényege nem a felhasználás kizárásában, hanem a szerző érdekeinek a felhasználás menetében való biztosításában áll.* S mivel a software-t forgalmazó cégek a szerzőtől munkaviszony vagy egyéb felhasználási szerződés alapján szerzett jogaikat saját javukra gyakorolhatják, a szerzői jog a műveket forgalmazó felhasználók piaci helyzetének biztosítását és rendezését is szolgálja.

A számítógép programok szerzői jogi védelmének hatékonyságával kapcsolatban a gyakorlatban leginkább az a kérdés vetődik fel, hogy mennyiben minősül a program puszta futtatása is reprodukciónak, ami ellen a törvény védelmet nyújt. A szerzői jogok általában nem forgalombahozatal célját szolgáló felhasználás körében a jövedelemszerzésre irányuló vagy a szerző jogos érdekeit egyébként sértő másolat készítését tiltják. A szerzői jogosult engedélye nélkül harmadik személynek használatba adott program futtatását ily módon a szerzői jog általában csak az esetben tiltaná, ha ez a futtatás másolatnak, reprodukálásnak minősül. A jelenleg érvényben lévő szerzői jogi törvények erre a felhasználási kérdésre érthető módon nem térnek még ki. A gyakorlatban a program futtatása azonban általában együttjár a gépszerű reprodukálással. Az irodalomban elterjedt felfogás szerint ezért a program gépbe táplálása jogi értelemben mechanikai többszörzést jelent s így releváns felhasználásnak minősül szerzői jogilag.²⁸

3.2.2.3 A védelem tartama

Egyes szerzők sokallják a szerzői jogilag biztosított védelmet, így különösen a hosszú *védelmi idő* miatt, ami szerintük gátolja a fejlődést, hasznos programalkotások közkinccsé válását és szabad továbbfejlesztésének lehetőségét. Ezzel kapcsolatban többek között Kolle is rámutat arra, hogy a fejlődés üteme gyakorlatilag hamarabb szünteti meg a programok iránti társadalmi igényt, mint ameddig a védelem tart. A program túlhaladottá válik, élettartama rövidebb, mint a szerzői jogi védelmi idő, ezért annak hosszúsága software viszonylatban általában irreleváns.²⁹

3.2.3. A software szerzői jogi védelmének alakulása a nemzeti jogokban

3.2.3.1. Elméleti állásfoglalások

A computer program és a vonatkozó dokumentáció szerzői jogi alkotás-jellegének felismerésével összhangban alakul a fejlődés a nemzeti jogok területén. Az elmélet szinte valamennyi országban eljutott odáig, hogy a különböző törvényekben gyökerező műfajfogalom alá vonja a software műfajt is.³⁰ Ez a felfogás lényegében csak a svájci irodalom-

²⁸ Vö. Whitford report, 498 §; Ulmer, 84 old.

²⁹ Kolle (2) 74 old.

³⁰ Részletes áttekintés az újabb idevágó irodalomról Ulmernél, 56–58 old, 14. lábjegyz.; a software szerzői jogi helyzetére nézve különböző országokban lásd még WIPO (1).

ban nem vált uralkodóvá, a mű-fogalom Kummer és Troller által az 1960-as évek óta képviselt értelmezései miatt. Előbbi szerint a program meghatározott cél által adott determináltsága megfosztja az eredetiség lehetőségétől, utóbbi az esztétikai követelmény híveként zárkózik el számítógépi programok szerzői jogi védelmének elismerése elől. E felfogások a svájci törvény mű-fogalmával sem támaszthatók alá és külföldön élénk bírálatot váltottak ki, elsősorban az osztrák Dittrich tollából.³¹

Az ALAI 1975. évi San Franciscó-i kongresszusán a melbourne-i végrehajtóbizottság által előterjesztett határozati javaslatban egyértelműen az állt, hogy a számítógép programok és a vonatkozó anyagok szerzői jogi védelmet élvezzenek, ha szükséges, a nemzeti törvények inkább kiterjesztő, mint megszorító értelmezése révén. Ez ellen a kongresszuson Kanada, Franciaország, Argentína és Mexikó képviselői (Kirby, Lecca, Ferro és Soni) egyfajta sui generis védelem érdekében emeltek szót, míg Svájc, Anglia, NSZK és az USA képviselői (Finsler, Morcom, Kolle, St. Landau) már akkor egyértelműen a javaslat mellé álltak. Magyarország képviselője (Szendy) úgy nyilatkozott, hogy bár csak sui generis védelem felelhet meg a computer program sajátos jellegének, a találmányi szabadalom és a szerzői jog alapján már ma védelmet lehet találni. Végső soron a létrejött kompromisszum is a szerzői jog alkalmazása mellett tört pácát; a határozat 2. pontja leszögezte, hogy amíg megfelelőbb védelmi rendszer nem adódik, a computer programok, bárminő formában testesüljenek is meg, továbbá a hozzájuk tartozó anyagok szerzői jogot élvezzenek, ha kell az érvényben lévő törvények nagyvonalú értelmezésével.³²

Kiemelem a Szovjetunió álláspontját, amely a szovjet szerzői jogi törvény mű-fogalmával összhangban már San Franciscó-ban egyértelműen úgy szólt, hogy „algoritmusok és computer programok a Szovjetunióban tudományos műnek minősülnek és ezért szerzői jogi védelem tárgy körébe vonhatók.”³³ Plotnyikov szerint a szerzői jogi védelem a legjobb a rendelkezésre álló védelmi eszközök között, s KGST keretek között is szerzői jogi alapon oldható meg leginkább az algoritmusok és computer programok jogi védelme.³⁴

3.2.3.2 Fejlődés törvényhozási szinten

A software szerzői jogi védelme törvényhozási szinten is erjedésben van.

a) Először a *Fülöp-szigetek* új szerzői jogi törvénye említette kifejezetten a computer programot is a szerzői jog tárgyainak szokásos példálódzó felsorolásában.

b) Ezután következett az *Amerikai Egyesült Államok* 1977. évi szerzői jogi státútuma, amelynek 117. §-a törvénybe iktatta a computer programokra nézve az USA

³¹ Kummer, Max: Das urheberrechtlich schützbares Werk. Bern 1968, 202. old. és köv. (Figyelemre méltó, hogy ugyanakkor a térképek szerzői jogi védelmét azzal indokolja, hogy milliméternyi térségekben is adva van az eredetiség lehetősége; 115–127. old.) Troller, Alois: Urheberrecht und Ontologie, UFITA 1967, Band 50, 414. old. és köv.; Dittrich, Robert, Trollerre vonatkozó bírálat: Elektronische Datenverarbeitung und Urheberrecht, Österreichische Blätter 1970, 11–12. old.

³² AIPPI (4), (5);

³³ AIPPI (2), angolul 450 old.

³⁴ Plotnyikov, 334–336. old.

gyakorlatában addigra már kialakult szerzői jogi védelmet, leszögezvén, hogy ez a jogszabály sem több, sem kevesebb jogot nem nyújt a mű szerzői jogosultjának a mű számítógépben történő felhasználása esetén, mint ami a bírói gyakorlat tükrében a korábbi törvény alapján máris megilleti. Törvényhozási iratokban fellelhető és illetékes tollakból származó kommentárok megegyeznek abban, hogy a számítógépben felhasznált művek körébe tartoznak a programok is,³⁵ a törvény csupán a programokon fennálló jogok terjedelmét és gyakorlásuk módját illetően tartotta korainak a kodifikálást.

A washingtoni Copyright Office először 1964 májusában regisztrált computer programot, a régi törvény alapján mint „könyvet”. Az USA joga szerint a mű regisztrálása a rajta fennálló szerzői jog deklarálását jelenti. Azóta jóval több, mint ezer program regisztrálására került sor. A regisztrált programok számának alakulása a software szerzői jogi védelme iránti igény növekedését jelzi: Az első hét évben mindössze 225 programot regisztráltak; a rákövetkező három és fél év alatt már 497-et, fele annyi idő alatt kétszeres mennyiséget. A computer programok regisztrálhatóságának feltételeivel kapcsolatban a Copyright Office 1975. évi „Circular 61” számú, „Computer Program” című köriratában többek között leszögezte: Regisztrálható a program, „Ha a benne összegeződött gyűjtés, válogatás, szerkesztés és irodalmi kifejezés elemei elegendők ahhoz, hogy eredeti szerzőséget eredményezzenek. . . Ha az első megjelenés olyan formában történt, amely optikailag nem érzékelhető, vagy ember által nem olvasható (mint gépre kódolt szalagok esetében), egy optikailag érzékelhető reprodukciót vagy programleírást is letétbe kell helyezni.” Az új törvény értelmében a mű regisztrálása már csupán per indításához kötelező, egyébként fakultatív.

bb) A CONTU javaslatai

Hogy a hosszú évek óta húzódó szerzői jogi revíziós munkákat ne hátráltassák még tovább, 1974. december 31-én törvényhozási úton Nemzeti Bizottságot létesítettek a szerzői alkotások számítógépekkel kapcsolatos felhasználását, reprografikus többszörözését és új művek gépek segítségével történő alkotását illető kérdések elemzésére és törvényhozási javaslatok kidolgozására. A computerizált felhasználás és a reprográfia specifikus szabályainak kidolgozását ily módon függetlenítették az 1977-ben tető alá hozott új szerzői jogi törvény hatálybalépésétől. A „National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works” (CONTU) néven működő bizottságnak eredetileg 1977. december 31-ig kellett volna végső jelentését a kongresszus elé terjeszteni; haladékot kért és kapott azonban 1978. augusztus 1-ig. A Nemzeti Bizottság négy háromtagú tanácsban foglalkozik a computer software, a computer adattárolás, a computer alkotta új művek és a reprográfia kérdéseivel.³⁶

A CONTU kérdőívet küldött számos computer programot gyártó, alkotó és használó személynek. A kérdések az alábbi témaköröket érintették: Milyen védelmi formát

³⁵ 1976. évi House Report: „The term »literary works« . . . also includes computer data bases and computer programs to the extent that they incorporate authorship. . .” (54 old.) Ringer (a washingtoni Copyright Office vezetője): az új törvény „recognises computer programs and data bases as copyrightable works”.

³⁶ A software albizottság tagjai Stanley H. Fuld, a New York-i fellebbviteli bíróság nyugalmazott főbírája, Arthur R. Miller, a Harvard Law School professora, E. Gabriel Perle, a Time Inc. jogi elnökhelyettese.

kapjon a program, s milyen tartalommal? Kiterjedjen-e a software szerzői jogi védelme a computerben való futtatás esetére is, vagy csak a többszörözés és a terjesztés körére? Mi minősül a program többszörözésének: hasonló verzió készítése, vagy computer memóriába eszközölt input is? Milyen további jogi védelmet igényel a software a jelenlegi törvény hatékonyabb alkalmazásán túl? Miképpen lehet további védelmet nyújtani úgy, hogy ez ne eredményezze a program alapvető elgondolásainak és struktúrájának monopolizálását? Erőteljesebb szerzői jogi védelem bátorítólag hatna-e a software kereskedelem növelésére és a titoktartásra építő licenc-szerződésektől való elszakadást eredményezné-e? Miképp történjék a regisztrálással kapcsolatos letét: jegyzékkel, szalag formájában, folyamatábrákkal, teljes dokumentációs csomaggal?

A CONTU 1977. augusztus végéig 12 ülésen meghallgatta egy sor hardware és software gyártásban és kereskedelemben érdekelt szervezet, valamint számos software vásárló és használó véleményét. Ezek kezdettől megegyeztek abban, hogy hatékonyabb törvényi védelem fokozottabb beruházásra ösztönözne és a technológia gyorsabb fejlődését, valamint a software ipar nagyobb versenyképességét eredményezné. A részleteket illetően 1976-ban még aránylag szerteágazó vélemények az elmúlt év folyamán szerzői jogi irányban összegeződtek, s az eredményt a „software subcommittee” előzetes jelentésében (preliminary report) már a következőképpen foglalhatta össze:^{3 7}

A computer programok írott utasítások; az új törvény értelmében az „irodalmi művek” kategóriájába esnek, a hagyományos amerikai szerzői jog keretei közé illeszkednek. A szerzői jog a legalkalmasabb védelmi forma számukra, másféle védelmet nem igényelnek. Új védelmi formákra irányuló javaslatok gyakorlatilag a szerzői joggal azonosíthatók; egyéb mechanizmusok nagyobb mértékben rontanák a program hozzáférhetőségét és használhatóságát.

Az albizottság javasolja, hogy a törvényt módosítása során egészítsék ki a következő definícióval:

„Számítógép program megállapítások vagy utasítások rögzített sorozata, amelynek célja, hogy számítógéppel összefüggésben használva meghatározott eredményhez vezessen.”

A program megfelelő felhasználásának lehetővé tétele és a fizikai megsemmisülésével járó károk megelőzése érdekében a software albizottság a programon fennálló kizárólagos jog alábbi korlátozásait javasolja a jogszerű felhasználó javára:

„Nem jogsértés, ha a számítógép program példányának birtokosa erről a számítógép programról másik példányt készít vagy erre mást feljogosít, ha:

(1) az ilyen új példányt a számítógép program géppel összefüggésben történő felhasználásának szükséges lépéseként készítik és semmiféle egyéb módon nem használják, vagy

^{3 7}CONTU preliminary report 1976, 21. old.; CONTU software preliminary report 1977, B/EC/XII/10 mell.

(2) az ilyen új példány kizárólag archiválás céljait szolgálja és minden archív példányt megsemmisítenek, mihelyt a számítógép program további birtoklása megszűnik jogszerű lenni.

E cikkely rendelkezéseivel összhangban készült másolatokat a példányokat készítő személy kizárólag a programra vonatkozó valamennyi jog bérbeadása, eladása vagy egyéb átruházása keretében adhatja bérbe, adhatja el vagy ruházhatja át egyéb módon.”

Az új törvénynek megfelelően a szerzői jog a programokon is megírásuk pillanatától kezdve fennáll, megelőzve minden egyéb lehetséges védelmi megoldást.

Az albizottság nem látja értelmét a számítógépekre vonatkozóan az általánostól eltérő védelmi idő megállapításának. A legtöbb mű gazdasági értékesíthetősége jóval a védelmi idő lejártá előtt amúgyis megszűnik.

Az USA szerzői jogának megfelelően az albizottság a számítógép programok minden példányán is megkívánná a szokásos copyright jelzést.

Az albizottság kitért az ún. „microcircuitry” esetére is, amikor blueprintek felhasználásával félvezető anyagban háromdimenziósan reprodukálják a programot, két centiméternél is kisebb átmérőjű „chips”-ekben hatalmas mennyiségű „nyomatott” információt tárolva (hardsoftware). Javasolta, hogy a szerzői alkotás ilyenféle „chips”-ekben történő reprodukálása egy tekintet alá essen a mű nyomatásával.

c) Az *Egyesült Királyságban* is folyamatban van a szerzői jog reformja. A Justice Whitford elnökletével működő előkészítő bizottság 1977 márciusában figyelemreméltó, átfogó jelentést terjesztett elő, amely részletesen foglalkozik a számítógép programok védelmének kérdéseivel is. Az idevágó lényeg alábbiak szerint foglalható össze:³⁸

Program alatt utasítások sorozatát értik, valamely számítógép működésének ellenőrzése vagy tételezése céljából, hogy az valamely kívánt feladatot hajtson végre. Számítógépnek minősülnek az információt tároló és feldolgozó eszközök. A software fogalma felöleli a programon kívül a számítógép programozásával és működésével összefüggő segédanyagokat, kezelési utasításokat és dokumentációt is. (471. §). „System control program” és „user program” egyaránt és a programozás minden fázisában tartalmazhat alkotó erőfeszítést. Védelemre leginkább azok a programok szorulnak, amelyeket többször is felhasználhatnak. (474. §).

A bizottság úgy véli, hogy szerzői jog áll fenn minden eredeti művön, melyet oly módon rögzítettek, hogy a fixált információ reprodukálható legyen, s ezért nem látja szükségét külön szabályozásnak. Úgy gondolja, hogy az irodalmi és (ahol alkalmazható) művészeti művek meglévő kategóriái elég tágölelésűek ahhoz, hogy máris magukba foglalják a computer programokat és csupán annyi módosítás szükséges, hogy félreérthetetlen legyen: szerzői jog fennáll bármely művön, amelyet reprodukálható módon rögzítettek; közömbös, hogy a program emberi szem által érzékelhető vagy olvasható-e, vagy hogy az emberi agy közvetlenül képes-e azt megérteni. Vitán felül áll, hogy irodalmi alkotás kódolt formában is védhető. Teljesen közömbös, hogy a computer programot először írásban, felvétel formájában vagy más módon rögzítették-e. (492. §).

³⁸ Whitford Report, 124–133 old.

A jelenlegi, 1956. évi angol szerzői jogi törvényben foglalt jogok a program védelem szempontjából is megfelelőnek tűntek a bizottság számára (tetszőleges anyagi formában történő többszörözés joga, a megjelentetés joga, a mű bárminő adaptálásának joga, a mű adaptációjának többszörözéséhez és megjelentetéséhez való jogok). A bizottság felfogása szerint a többszörözés fogalma felöleli a program gépi futtatásának esetét is, javasolják azonban, hogy az új törvényhozás e tekintetben is oszlasson el minden kétséget (498. §). A bizottság többsége továbbá azon a véleményen van, hogy mindezen túlmenően kifejezetten is védelmet kellene adni a program „használatával” szemben (149. §).

A programok regisztrálásának kérdését illetően a bizottság a kötelező regisztrálás minden formája ellen állást foglalt, mint ami összeegyeztethetetlen a Berni Unióval és megfosztaná a programozókat a szerzői jog által nyújtott automatikus nemzetközi védelemtől; egyébként is szükségtelennek tartja és a szerzői jogi törvényen kívül álló kérdésnek tekinti. Nem látja azonban akadályát annak, hogy önkéntes alapon álló regisztrációs rendszer kidolgozásával foglalkozzanak azok, akik ezt kívánatosnak vélik (500–501. § §).

A bizottság összefoglalóan javasolja, hogy

(1) A computer software különböző formáit műveknek kell tekinteni és ennek megfelelően védeni;

(2) computer programok számítógépbe történő tárolása szerzői jogot érintő cselekmény;

(3) a szerzői jogosultságot és a védelmi időt illetően a számítógép programot ugyanúgy kell elbírálni, mint más műveket;

(4) irreleváns;

(5) a bizottság többsége azt is javasolja, hogy valamely számítógép program computerek ellenőrzésére vagy tételezésére történő jogosulatlan felhasználását is jogsértésnek minősítsék.

A Whitford bizottság jelentésének különös fontosságot ad, hogy nemcsak a jövőben alkotandó törvény szempontjából javasolja a software védelmének szerzői jogi rendezését, hanem egyértelműen megállapítja, hogy a software már a jelenlegi törvény alapján is védett *de lege ferenda* csupán szabatosításra, program-orientált fogalmazásra van szükség.

d) Félszívűek a *de lege ferenda* állásfoglalások *Kanadában*. A jelenlegi törvény értelmében computer programokon elvben keletkezhet szerzői jog, amint ezt kanadai szakértők is megállapítják; az önkéntes regisztrálás rendszere azonban programszerzők által nem vehető igénybe, mert a számítógép programok végső alakjukban ember által nem olvashatók közvetlenül.³⁹ A szerzői jog reformjára irányuló Keyes-Brunet javaslatok egyrészt elismerik, hogy a jelenlegi törvény 2. cikke felöleli a computer programokat, mivel úgy rendelkezik, hogy „eredeti irodalmi mű magában foglalja az irodalmi terület minden eredeti termékét, bármi legyen is kifejezésének módja és alakja”. Ugyanakkor hivatkoznak a kanadai Gazdasági Tanács 1971. évi január 1-i jelentésére (Report on Intellectual Property), amely szerint Kanada ez idő szerint tartózkodik a szabadalmi vagy szerzői jogi védelem számítógép programokra történő kiterjesztését illető hangadó szereptől. Ennek megfelelően a szerzők nem javasolják a programok specifikus szerzői jogi védelmét. Ugyanakkor azonban helyeslik, hogy amennyiben a program védett művek

³⁹ Vö. WIPO (1) 227 old. 21. pont.

meglevő kategóriái alá esik, megfelelő védelemben részesüljön. Az angol javaslattal szemben úgy vélik, hogy a program számítógépben való használata önmagában ne minősüljön jogsértő cselekménynek.⁴⁰

3.3 Sajátlagos védelmi rendszerre irányuló javaslatok

3.3.1 Általános értékelés

A software szerzői jogi védelmének a legkülönbözőbb államok jogfejlődésében végbemenő meggyökeresedésével párhuzamosan nemzetközi szinten tovább folyik a software védelem sui generis követelményeinek eiemezése. A sajátlagos védelmi rendszer tételezésének komoly előnye, hogy feltárja azokat a vonatkozásokat, amelyek jogi szabályozásában a software alkotók és forgalmazók érdekeltek s egyben meglévő védelmi struktúrák determináló hatásától mentesen fogalmazza meg a kívánatosnak és kivitelezhetőnek tűnő rendezés szabályait. A sui generis megoldási kísérletek értéke közvetlen és adekvát megközelítési módjukban rejlik. Hasznosnak bizonyulhatnak akkor is, ha nem önálló rendszerként válnak jogszabállyá, hanem meglévő struktúrák, például a szerzői jogi törvények megfelelő adaptálását mozdítják elő.

3.3.2 Elméleti, AIPPI és WIPO kezdeményezések

A program alkotásával és felhasználásával kapcsolatos védelmi igények és megoldások sui generis tervezésére az 1960-as évek közepe óta egy sor jogi író vállalkozott. Javaslatok áttekintését igen megkönnyíti Manfred Kindermann 1976 márciusában megjelent rendszeres összehasonlító tanulmánya.⁴¹

Időközben azonban a megfelelő software védelemre irányuló javaslat kidolgozásának szálai a Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO) és a vezérigazgatója által összehívott nemzetközi, nem kormányzati tanácsadó csoport kezében összpontosultak. Az ENSZ főtitkára 1970. május 20-án kelt, a computer technológia fejlődését szolgáló alkalmazásáról szóló beszámolóját követően a WIPO nemzetközi irodája 1971-ben kormányzati csoportjával tárgyalt a számítógép programok nemzeti és nemzetközi jogi védelmének megfelelő formáiról, különös tekintettel a fejlődő országok igényeire.

⁴⁰ Keyes–Brunet 108 és 111 old.

⁴¹ Kindermann idézett művében Öhlschlegel „Sollen und können Rechenprogramme geschützt werden?” (GRUR 1965, 465–468. old.), P.A. Senhenn: „Wanted- A New Law to Protect Computer Program Material” (The Computer Bulletin 1968, 112–115. old.), H. Kargl „Aspekte eines geplanten Rechtsschutzes für Computerprogramme” (1969 DB No.4, 159–161. old.), R.W. Wild: „Computer Program Protection: The need to legislate a solution” (54 Cornell Law Rev. 1969, 586–609. old.), D.W.F. Verkade: „Bescherming van Computerprogrammas” (B.I.E. 1970 No. 3, 58–69. old.), G.E. Morris „Protecting Proprietary Rights of Computer Programs: The Need for New Legislative Protection” (21 Catholic University L.Rev. 1971, 181–200. old.) c. tanulmányait, továbbá válogatott irodalmi jegyzékünkben is szereplő szerzők közül Galbi, Kirby és Doi műveit, valamint az AIPPI és WIPO anyagokat veszi figyelembe.

Nem sokkal később az AIPPI 1974. február 24–március 2-ig Melbourne-ben tartott végrehajtó bizottsági ülése során határozatilag javasolta, hogy a WIPO vegye fontolóra program lajstromozási rendszer létesítését, amelynek keretében a programok tulajdonosai titkos letétbe helyezhetnék software-jüket, a program leírásának, tulajdonosa nevének és esetleg a felhasználási feltételek közzétele mellett. A lajstromozás a letét napjának bizonyítását és a program azonosíthatóságának megkönnyítését szolgálná. Ezek az adatok érdeklődő felhasználók tájékozódását és a programtulajdonosokkal folytatandó tárgyalásokat is elősegítenék.⁴² A következő esztendőben, az AIPPI 1975. évi San Franciscó-i kongresszusán hozott határozat kívánatosnak minősítette, hogy a WIPO keretében a számítógép program sui generis védelmét szolgáló nemzetközi letéti rendszert létesítő egyezmény tervezet és ezen túlmenően egy ilyen egyezménynek megfelelő mintatörvény tervezete készüljön.

A WIPO vezérigazgatója már 1974 júniusában a számítógép programok jogi védelmének megfelelő formáit általában elemző tanulmány előkészületi munkáiban való tanácsadás céljából nem kormányzintű szervezetek és különböző országok kormányainak képviselőiből álló, de nem kormányokat képviselő tanácsadó csoportot hívott össze.⁴³ Ezt követően a csoport még háromszor ülésezett.⁴⁴ Közben a WIPO Nemzetközi Irodája két tervezetet készített, egyet a computer software védelméről szóló *nemzeti típus-törvényről*, egy másikat a *computer software védelméről és nemzetközi letétéről* szóló *nemzetközi egyezményre* nézve.⁴⁵

A Tanácsadó Csoport harmadik genfi ülészakán 1976. május 17. és 20. között mindkét tervezetet megtárgyalta. Ennek alapján a nemzeti software törvény modelljét a Nemzetközi Iroda újraszövegezte, az új változatot a Tanácsadó Csoport 1977. június 1–3-ig tartott negyedik genfi ülése során megfelelő módosításokkal jóváhagyta.⁴⁶ Ezt a jogszabálymodellt a WIPO Nemzetközi Irodája többszörözte, publikálta⁴⁷ és magyarázó jegyzetek tervezetével látta el.⁴⁸ A software nemzetközi védelmével és lajstromozásával foglalkozó egyezmény tervezetének kérdéseivel a Tanácsadó Csoport a jövőben foglalkozni.

3.3.3 WIPO jogszabálymodell a computer software védelméről

1. szakasz. Definíciók

A törvény alkalmazása szempontjából

(i) „Számítógép program” utasítás-sorozatot jelent, amely gép által olvasható eszközben megtestesítve, alkalmas arra, hogy valamely információ feldolgozásra használható

⁴² AIPPI (1), (5).

⁴³ A tanácsadó csoport összetételére és az ülés lefolyására nézve lásd WIPO (1).

⁴⁴ Lásd WIPO (2), (3), (4), (5).

⁴⁵ WIPO nemzetközi egyezménytervezet AGCP (NGO) III/3, April 7, 1976.

⁴⁶ WIPO (4).

⁴⁷ WIPO (5).

⁴⁸ AGCP/NGO/IV/8, 1977. július 25, WIPO többszörözött anyaga.

gépet meghatározott funkció, feladat vagy eredmény jelzésére, kivitelezésére vagy elérésére bírjon;

(ii) „program leírás” az eljárás teljes ábrázolását jelenti, szóban, tervrajzszerűen vagy egyéb formában, elegendő részletességgel ahhoz, hogy meghatározzon egy megfelelő computer programot alkotó utasítássorozatot.

(iii) „támogató anyag” bármilyen, a computer programtól vagy a program leírásától eltérő anyag, amelyet a computer program megértésének vagy alkalmazásának elősegítésére alkottak, mint például a probléma leírások vagy használati utasítások.

(iv) „computer software” bármelyik vagy valamennyi (i)-től (iii)-ig említett tétel.

(v) „tulajdonos” azt a személyt jelenti, beleértve jogi személyt is, akit az ebből a törvényből eredő jogok a 2. szakasz (1) bek. szerint megilletnek, vagy a jogutódát, a 2. szakasz (2) bek. szerint.

2. szakasz. Tulajdonosi minőség; a számítógép software-en fennálló jogok átruházása és öröklése

(i) Az ebből a törvényből számítógép software-re nézve eredő jogok azt a személyt illetik, aki ilyen software-t alkotott; ha azonban a software-t alkalmazott hozta létre alkalmazotti kötelességei teljesítése során, az említett jogok, ellenkező megállapodás hiányában, alkalmazóját illetik.

(ii) Az ebből a törvényből számítógép software-re nézve eredő jogok egészben vagy részben, szerződéssel átruházhatók. A tulajdonos halálakor az említett jogok a végrendeleti vagy törvényes öröklés szabályai szerint szállnak át, az eset körülményei szerint.

3. szakasz. Eredetiség

Ez a törvény csak olyan számítógép software-re vonatkozik, amely eredeti abban az értelemben, hogy alkotója saját szellemi erőfeszítésének eredménye.

4. szakasz. Koncepciók

Az ebből a törvényből eredő jogok nem terjednek ki azokra a koncepciókra, amelyekre a számítógép software épül.

5. szakasz. A tulajdonos jogai

A tulajdonosnak joga van bárkit megakadályozni a következőkben:

(i) a számítógép software nyilvánosságra hozása vagy nyilvánosságra hozatalának megkönnyítése bárki számára, mielőtt azt a tulajdonos hozzájárulásával a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tették;

(ii) lehetővé tenni vagy megkönnyíteni bárki számára a hozzájutást bármely tárgyhoz, amely a számítógép software-t reprodukálja vagy tárolja, mielőtt a számítógép software a tulajdonos hozzájárulásával a nyilvánosság számára hozzáférhetővé vált;

(iii) a számítógép software bármilyen eszközzel vagy bármilyen alakban történő többszörözése;

(iv) a számítógép program felhasználása azonos vagy lényegileg hasonló számítógép program, vagy a számítógép program, illetőleg egy lényegében hasonló számítógép program programleírásának alkotásához;

(v) a program-leírás felhasználása azonos vagy lényegében hasonló program-leírás vagy egy megfelelő számítógép program alkotásához;

(vi) a számítógép program vagy a (iii), (iv) vagy (v) alatt leírt módon alkotott számítógép program felhasználása valamely információ feldolgozásra alkalmas gép működésének ellenőrzéséhez, vagy tárolása ilyen gépben;

(vii) a számítógép software vagy a (iii), (iv) illetőleg (v) alatt leírt módon alkotott számítógép software eladás, bérlet vagy használati engedély céljából történő tárolása vagy ajánlása, eladása, behozatala, kivitele, bérbeadása vagy használatba engedése;

(viii) a (vii) alatt leírt cselekmények bármelyikének megvalósítása olyan tárgyak tekintetében, amelyek a számítógép software-t vagy a (iii), (iv) illetőleg (v) alatt leírt módon alkotott számítógép software-t tárolják vagy többszörözik.

6. szakasz. Jogsértés

(i) Bármely, az 5. szakasz (i)-től (viii) pontjaiban említett cselekmény a tulajdonos hozzájárulása nélkül a tulajdonos jogai megsértését jelenti.

(ii) Más személy számítógép software-jével azonos vagy ahhoz lényegileg hasonló számítógép software függetlenül végbevitt alkotása bárki által, vagy az 5. szakasz (i)-től (viii) pontjaiban említett bármely cselekmény végrehajtása az ilyen függetlenül alkotott számítógép software tekintetében nem jelenti az előbbi személy jelen törvényből eredő jogainak megsértését.

(iii) A számítógép software bárminő jelenléte idegen hajókon, légi járművön, űrhajón vagy szárazföldi járművön, amely időlegesen és alkalmasszerűen érkezik az ország vizeire, légterébe vagy szárazföldjére, és a számítógép software bárminő használata az ilyen belépés során nem tekintendő az ebből a törvényből eredő jogok megsértésének.

7. szakasz. A jogok tartalma

(1) Az ebből a törvényből eredő jogok a számítógép software megalkotásának időpontjában keletkeznek.

(2) a) A jelen törvényből eredő jogok a (b) bekezdés sérelme nélkül 20 esztendő elteltével szűnnek meg, az alábbiak közül a leghamarabb bekövetkező időponttól számítva:

(i) a számítógép program első felhasználásának napja bármely országban, információ feldolgozására alkalmas gép működésének ellenőrzésére, a tulajdonos által vagy az ő hozzájárulásával, figyelmen kívül hagyva a tanulmányi, kísérleti vagy kutatási célú felhasználásokat;

(ii) a számítógép software első eladásának, bérbeadásának vagy használatra engedésének, vagy ilyen célokra történő felkínálásának napja bármelyik országban.

b) Az ebből a törvényből eredő jogok tartama semmiképpen sem haladhatja meg a számítógép software megalkotásától számított 25 esztendőt.

8. szakasz. Jogorvoslat

(1) Ha a tulajdonos bármely jogát megsértették vagy veszélyeztetik, joga nyílik a jogsértő magatartás megszüntetését előíró határozatra, kivéve, ha az ilyen határozat az eset körülményeit tekintve ésszerűtlen lenne.

(2) Ha a tulajdonos bármely jogát megsértették, joga nyílik kártérítésre vagy olyan ellenszolgáltatásra, amely az eset körülményeire tekintettel arányban állónak minősül.

9. szakasz. Más törvények alkalmazása

Ez a törvény a számítógép software védelme tekintetében nem zárja ki a jog általános elveinek alkalmazását, vagy bármely más jog alkalmazását, aminő a szabadalmi jog, a szerzői jog vagy a tisztességtelen versenyt tiltó jog.

3.3.4 A WIPO modell szerzői jogi koncepciója

Közelebbről vizsgálva a javasolt szabályokat, a software testére szabott tervezet alkalmazott szerzői jognak bizonyul. A tervezetet kísérő magyarázó jegyzetekből az is kitűnik, hogy alkotói tudatosan alkalmaztak szerzői jogi megközelítést.⁴⁹

A definíciókból kitűnően a tervezett *védelem tárgya* megfelel a szerzői alkotás fogalmának, akár a számítógép programról, akár egyéb software-ről van szó.

A software *jogosultját* illető szabályozás angolszász szerzői jogi felfogást tükröz, az ebből eredő problémák nem a sui generis software védelem sajátosságai. A szerzői jog tulajdoni, vagy személyiségi jogi felfogása és ennek megfelelően a szerzői jog egészében történő átruházásnak lehetőségét illető eltérő szabályozások a szerzői jog egyéb területein is különbözőek. A 2. szakasz is tipikusan szerzői jogi szabály. A *munkaviszonyban* alkotott software felhasználási jogait szintén már meglévő jogszabályaikkal összhangban kívánják majd az egyes országok rendezni.

A 3. szakaszban foglalt *eredetiség* meghatározása ugyancsak a szokásos szerzői jogi követelmény átvétele, szemben az iparjogvédelem abszolút újdonságot igénylő „novelty” fogalmával;⁵⁰ a tervezet is a plágiummal szemben kíván védeni.

A 4. szakasz lényegében annak a szerzői jogi alapelvnek software-re alkalmazása, hogy a szerzői jog *nem véd az ötletek átvételével szemben*; tárgya a kifejtett gondolat-szövedék.

Szemérmesebben jelentkezik a szerzői jog a tervezet magvát jelentő 5. szakaszban, ahol a software tulajdonos (az alkotó szerző, alkalmazója vagy jogutódja) *jogait* határozza meg a javaslat. Angolszász szankciós-büntetőjogias szemlélet keveredik polgári jogi koncepcióval, aminek eredményeként egyrészt jogokat biztosít a tervezet, másrészt azonban

⁴⁹Előbbi okmány: „The model provisions essentially adopt a copyright law approach which takes account of their subject matters affinity with copyright protection. . . .” (6. old). „. . .the model provisions are essentially based on a copyright law approach” (8 old) stb.

⁵⁰A 3. szakaszhoz fűzött magyarázat szerint is: „it adopts the idea of „originality”, contained in the copyright laws of most countries” (24 old.)

nem pozitív tartalommal teszi ezt (nyilvánosságra hozatalhoz, többszörözéshez, terjesztéshez, a software használatához való jogok formájában), hanem tiltott cselekmények felsorolásával, melyek ellen a jogosult úgy léphet fel, mint általában bűncselekmények esetén. Ha azonban változatlan tartalommal helyrefordítjuk a formulázást, a szerzői jogokban általánosan elismert jogosultságok konkretizálásával állunk szemben. A helyrefordítást egyébként a továbbiakban maga a tervezet is elvégzi: a 6. szakasz (i) bekezdése szerint az 5. szakaszban felsorolt cselekmények csak a tulajdonos hozzájárulása nélkül jelentenek jogsérelmet. Vagyis: mégiscsak pozitív jogosultságokról van szó, melyekből autorizáció szükségessége adódik, nem pedig pusztán önmagukban tiltott cselekményekről, melyek csupán utólagos tiltakozási lehetőséget eredményeznének a jogosult javára. Az 5. szakaszban felsorolt jogok közül egyébként az (i) és (ii) alattiak a szerző *nyilvánosságra hozatalhoz való jogát* konkretizálják; ebben a körben különös figyelmet érdemel a (ii) pont, amely a nyilvánosságra nem hozott programhoz való jogosítatlan hozzáféréssel szemben a programot hordozó vagy azt reprodukáló tárgy vonatkozásában is kiemeli a védelem fennállását. A (iii)-tól (vi) pontok a szerző *többszörözéshez, műve átdolgozásához és a plágiummal szembeni védelemhez való jogát* fejtik ki software tekintetében. Ebben a körben viszont a (vi) pont érdemel különös figyelmet, mert kifejezetten tiltja a program hozzájárulás nélküli felhasználását hardware-ben, elejét véve értelmezési vitáknak, hogy vajon ez is másolásnak minősül-e?

A (vii) és (viii) pontok a *terjesztéshez való szerzői jogot* konkretizálják.

A 6. szakasz (2) bekezdése is egy korábbi szakasz negatív újraszövegezése. A 3. szakasz leszögezte, hogy a védelemhez önálló alkotómunkát kíván, tehát nem abszolút újdonságot. Most ugyanezt oly módon fejezi ki a tervezet, hogy nem jogsértés azonos vagy hasonló software önálló és független módon történő alkotása. Az ismert szerzői jogi elv: Ha nincs plágium, nem jogsértő a hasonlóság. A (3) bekezdés formális átvétel egyrészt az iparjogvédelem köréből, másrészt nemzetközi egyezmények területéről; a tervezet egyébként egyáltalán nem rendelkezik saját területi és személyi hatályáról. A példa a Párizsi Egyezmény 5ter szakasza volt, amely azt célozta, hogyha valamely külföldön nem védett szabadalom kerül kivitelezett formában olyan ország területére, ahol védve van, ne lehessen elkobozni az átmeneti és alkalmoszerű bevitel ideje alatt. Hasonló célú szabályozásra szerzői alkotásoknak nemzetközi rendezvények, könyvvásárok stb. alkalmából történő behozatala kapcsán külön egyezmények keretében szokott sor kerülni.

A modellben javasolt *védelmi idő* szabályozás problematikus. Részben, mert sokféle szempont egybevetését teszi esetenként szükségessé. Részben, mert az általános 25 éves szabály számítási kiindulópontját gyakorlatilag alig lehet megállapítani (mikor alkották a software-t?); részben pedig, mert nem kapunk útbaigazítást, hogy a határidők tárgyevénként vagy naptári dátumoktól számítanak-e.

Az ajánlott *jogorvoslati szabály* megintcsak nem tarthat számot általános alkalmazásra. A jogorvoslati eszközök a nemzetközi perjog szabályai szerint mindig az eljáró bírósági jogától függenek. A jogbitorlás következményeit tekintve a szellemi alkotások jogát rendező nemzeti jogszabályok általában a jogorvoslati igények tartalmára korlátozódnak, azt írják elő, hogy saját joghatóságuk területén milyen érdemi megoldást követelhet a sértett fél (abbanhagyást, helyreigazítást, elégtételt, elkobzást, kártérítést stb) nem pedig, hogy milyen alakiséget (injunction) s ráadásul ezt is „kaucukfeltételtől” függően (ha az eset körülményeiből ésszerűnek tűnik).

Helyeslendő a 9. szakasz szándéka, amely teret kíván engedni a különböző nemzeti jogokban már eddig kialakult gyakorlatnak, *más védelmi mechanizmusok* alkalmazásának. A WIPO vonatkozó magyarázó szövege szerint „lehet, hogy a computer software néhány országban megfelelően védhető a meglévő jogok minden megváltoztatása nélkül. Azonban a computer technológia újszerűségére tekintettel . . . . . e téren jelentős bizonytalanság uralkodik.”⁵¹ „A modell rendelkezések célja, hogy az országok segítségével legyenek computer software védelmére alkalmas jogok kiegészítése, egyértelművé tétele terén. . . A modell rendelkezéseket nem szabad úgy értelmezni, mintha szükségképpen külön törvény hozatalát igényelnék, a modell rendelkezésekbe foglalt elvek egyszerűen meglévő jogi szabályok tisztázását vagy kiterjesztését célozzák és beépíthetők, amennyiben nem épültek be máris, meglévő jogokba, így például részben a szerzői jogba, részben a kereskedelmi titok védelmét szolgáló, vagy a tisztességtelen versenyt tiltó törvénybe.”⁵²

Meglévő védelmi rendszer mellé sorolni egy sui generis védelmi struktúrát párhuzamosságokhoz, kollíziókhöz, jogbizonytalansághoz vezethet. A tervezetet ezért úgy helyes vizsgálni, *mennyiben nyújt támpontot az egyébként adott software védelmi rendszer tökéletesítésére*, vagyis: álláspontom szerint a szerzői jog megfelelő értelmezésére és továbbfejlesztésére.

Végül rámutatok arra, hogy a WIPO modell szerzői jogi alapállásával összhangban *semmilyen formában sem intézkedik regisztrálásról vagy letétbehelyezésről*. Az angolszász koncepciónak megfelelően pedig *hiányoznak belőle a szerzőség elismerésére irányuló igen fontos személyiségi jogi követelmények* is.

3.3.5 Sui generis védelmi rendszer helyett műfaj-specifikus szerzői jogi szabályozást kell kialakítani

Áttekintve a fejlődés eddigi menetét, leszögezhetjük a következőket:

Egyrészt: Nincs kellő alapja sui generis védelmi rendszer kialakításának. A számítógép software adottságainál fogva a szerzői jog tárgya, védelmének kérdéseit a szerzői jog nemzeti illetőleg nemzetközi rendszerében kell megoldani.

Másrészt viszont: A szerzői jog rendszerében szükség van software-re vonatkoztatott, műfajspecifikus szabályokra, amelyek egyértelműen alkalmazzák a szerzői jogot a software alkotás és felhasználás sajátosságaira. Ilyen szabályok túlnyomórészt értelmezés útján máris levezethetők az általános rendelkezésekből; idővel azonban nyilván jogsabályi kifejtést igényelnek.

Tanulságosnak tűnik párhuzamot vonnunk a filmalkotás szerzői jogi védelmének kristályosodási folyamatával. A vetített mozgófénykép az annak idején könyvekben, színdarabokban, szimfóniákban és festményekben gondolkozó szerzői jogász számára legalább olyan nyugtalanító műszaki manipulációnak tűnhetett, mint ma a computerben futtatott program. Úgy gondolom, nagy hiba lett volna, ha valaminő sui generis filmvédelmi rendszert növesztettek volna a szerzői jog mellé, ütközések, átfedések, ellentmondásos intézkedések lehetőségeinek nyitva tág teret. Ehelyett lassacskán megkísérelték a

⁵¹ AGCP/NGO/IV/8: 4. old.

⁵² AGCP/NGO/IV/8: 12. old.

filmet hagyományos elképzeléseikhez asszimilálni: felismerték, hogy lényegét tekintve közelebb áll az alkotás ismert fogalmához, mint az optikához, vegyészethez, vetítőgéphez és egyéb műszaki megoldáshoz. Nálunk az 1921. évi szerzői jogi törvény tette meg az első lépést a filmalkotás bekebelezésére; előírta, hogy a mozgófényképeszeti terméket tartalma szerint írásműként, képzőművészeti alkotásként vagy fényképként kell védeni, ha cselekménye vagy jelenetézése egyéni, eredeti jellegű (73 §); a film felhasználását pedig a színműveken fennálló előadási jog felől közelítette meg (74 §). Hogy ki a film szerzője, mi módon lehet eldönteni, hogy regényhez vagy festményhez mérhető-e inkább, vagy csupán fényképnek tekintendő-e, mindegyre nézve a törvényhozó adós maradt a válasszal. Csaknem félévszázad telt el, míg az új magyar szerzői jogi törvény végrehajtási rendelete önjogú szerzői alkotásként vette fel a szerzői jogilag számbajövő alkotások körét érzékeltető példálódzó felsorolásába. Ekkorra már annyira meggyökeresedett köztudatban a film szerzői alkotás jellege, hogy saját maga válhatott kapaszkodóvá a TV-produkciók számára: A Vhr. azt is leszögezte, hogy a filmmel azonos elbírálás alá esnek a rögzítés módjára tekintet nélkül a televíziós játékok is. S mindezzel egyidőben kiépültek a törvényben a film szerzőségére és a film sajátos felhasználására vonatkozó speciális szabályok, melyek révén a filmalkotás most már szervesen beépült a szerzői jog általános rendszerébe.

Hasonló módon zajlott le a film szerzői jogi megemésztése nemzetközi szinten is: A Berni Unió 1908. évi berlini revíziója során csírázni kezdett a ma már terebélyes 14. szakasz; a konvenció kimondta, hogy önálló mozgófényképeszeti termékek ugyanolyan védelmet élveznek, mint az irodalom vagy a művészet alkotásai, amennyiben a szinpadai (!) fejlemények elrendezése egyéni és eredeti jelleget nyújt nekik. 1928-ban a római revízió során kimaradt a szinpadai analógia, 1948-ban pedig, a brüsszeli revízió során már önjogú műként vették fel a „mozgófényképeszeti eljáráshoz hasonlóan állítottak elő” a releváns művek példálódzó felsorolásába. A 14. szakasz pedig elkezdett dagadni a filmalkotás védelmét célzó sajátos szabályoktól. Terebélyesedése tovább folyt az 1967. évi stockholmi konferencián, ahol már osztódásnak indult s 14bis jelöléssel a filmszerzőség részletes szabályait is felsorolta. Szó sincs már arról, hogy irodalmi vagy képzőművészeti alkotásként fogadná be a szerzői jog a filmet. A filmalkotás önmagában is megfelel a szerzői jogilag védhető mű fogalmi jegyeinek.

Valahogy így állunk a software védelmével is. Ma még számos jogban, meglévő törvényi keretekre tekintettel, az „irodalmi alkotáshoz” rokonítják. A következő fázis a jogi felépítmény relatív önmozgásán belül törvényszerűen a software önjogú szerzői alkotásként való elismerése, illetőleg az alkotásával és felhasználásával járó sajátosságokat tükröző speciális szabályok eredeztetése az anyajog táguló rendszerén belül.

A tapasztalat arra tanít, hogy óvakodnunk kell új jelenségek centrifugális jogi hatásától, elkülönülésre csábító szabályozástól. Ugyanakkor törekednünk kell arra, hogy lényegüknek megfelelő fészekbe telepítve, ne nyugodjunk bele fikciókba, analógiákba, hanem sajátosságaiknak megfelelően finomítsuk az általánosat. Különösképpen vonatkozik mindez a nemzetközi szabályozás kérdéseire, ahol a különböző egyezmények dezorga-

⁵³ A sui generis védelmi rendszerek hátrányára nézve hasonlóan Beier: „Er bringt jedoch die grosse Gefahr einer noch weiteren Zersplitterung des gewerblichen Rechtsschutzes mit sich, was sich vor allem auf den internationalen Schutz nachteilig auswirkt. Sondergesetze und Sonderabkommen mit

nizáló burjánzása érezhetően árt a hatékonyságnak.⁵³ Az érdekelt államok nagy száma miatt egyébként is egyre problematikusabb harmonikus új egyezményeket tető alá hozni. Örülünk kell, ha valamely új tényállás jogi rendezése meglévő mechanizmuson belül megoldható. A software szerzői alkotás jellegének világszerte terjedő elismerése megkönnyíti nemzeti szabályozását, és megoldhatja nemzetközi védelmét is az adott nemzetközi szerzői jogi egyezmények alapján.

4. A software védelme a magyar szerzői jogban

4.1 Törvényi és jogalkalmazói támpontok

A hatályos magyar szerzői jog kiterjed az egyéni-eredeti számítógép software alkotásával és felhasználásával kapcsolatos viszonyokra: a számítógép program és a tágabb értelemben vett software, amennyiben egyénien eredeti, minden tekintetben megfelel a szerzői alkotással szemben jogunkban támasztott fogalmi követelményeknek.⁵⁴

Ennek megfelelően hozhatott a Budapesti Fővárosi Bíróság 25. P. 27228/1972 sz. alatt a per jogalapját eldöntő részítéletet, amely szerint a szóban forgó, számítógép program formájában kidolgozott módszer „új, önálló és szerzői jogi oltalomra alkalmas tudományos szellemi alkotás” (4. old). Az ítéletből kitűnő tényállás szerint egy mérnök az általa alkotott olajkutatói módszert tartalmazó számítógép programot az egyik magyar külkereskedelmi vállalat útján külföldre értékesítette. Volt munkaadója, egy kutatólaboratórium, ahol a mérnök korábban hasonló tárgykörben már eredményeket ért el, perbe fogta, a módszert saját tulajdonának nyilvánította és kérte a mérnök által felvett teljes vételár saját javára történő megítélését. A Bíróság 1973. szeptember 21-én kelt részítélete indokolása több szempontból is tanulságos. Az eljáró tanács rámutatott arra, hogy „ez idő szerint a számítógépi módszerek speciális jogi védelmét jogszabály nem rendezi, és még az iparjogvédelem kérdéseiben jártas szakemberek előtt sem tisztázott, hogy a módszereket milyen kategóriába kell sorolni. A per során maguk a felek is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a perbeli vita az iparjogvédelem körébe tartozik, sőt, az alperes. . . szerint a perbeli eljárást know-how-ként kell elbírálni” (8. old.) A Bíróság ezzel szemben a Szerzői Jogi Szakértő Testület külső szakértők bevonásával kialakított véleménye alapján úgy foglalt állást, hogy „önálló szellemi alkotómunka szükséges általában . . . a számítógépi kezelésre alkalmas feladat feltárásához, a feladatnak a gép által megkövetelt korrektséggel megfogalmazásához, a matematikai modell elkészítéséhez és végül az algoritmus, azaz a gépi eljárás kidolgozásához” (6. old), majd leszögezte, hogy alperes műve szerzői jogi oltalomra alkalmas alkotás.

Ezek alapján úgy ítélte, hogy a kidolgozott módszer hasznosításának joga „alperest, mint a mű szerzőjét illeti meg”. A megindult másodfokú eljárás megszakadt, a per szünetel; nincs más ítélet, amely ezt a döntést megváltoztatta volna.

←
geringer Mitgliedzahl. . . das ist ein höchst unbefriedigender Zustand, der nicht nur die Rechtsanwendung, sondern auch den gegenseitigen Schutz und die Vereinheitlichung der Rechtsordnung erschwert.” (i. m. 220 old.)

⁵⁴A szerzői alkotásnak a magyar jogban a software-ra nézve is irányadó fogalmával kapcsolatban lásd a 21. sz. jegyzetben összefoglaltakat.

Alátámasztja az ítéletben érvényesített felfogást az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztályának 1976. június 2-i véleménye is, amely szerint: „Amennyiben a számítógép program megfelel a szerzői jogi védelmet élvező mű kritériumainak, kiterjed rá a szerzői jogvédelem. Ezt a kérdést azonban hatályos jogszabályainkon túl, komplex módon meg kell vizsgálni, az esetleg felmerülő jogvitákat figyelemmel kísérni, mert lehetséges, hogy a végleges megoldás sajátos külön szabályozást fog igényelni.”

4.2 Software-re orientált jogfejlesztés lehetősége

Fentiekből kettős következtetés adódik: Jelenleg a software alkotásával és felhasználásával kapcsolatos jogviszonyokat a ma hatályos szerzői jogunk alapján kell elbírálni; a jövőre nézve azonban törekednünk kell a software sajátosságaiból eredő bizonytalanságok kiküszöbölésére, egyértelmű megoldásokhoz vezető szabályok útján.

A megoldást szükség esetén a software alkotások felhasználásának feltételeiről szóló végrehajtási rendelet formájában építhetnénk jogunkba, hasonlóan az egyéb műfajú szerzői alkotások tekintetében követett végrehajtási gyakorlathoz.⁵⁵ A software végrehajtási rendelet elvileg tágabb ölelésű is lehetne, amennyiben a szerzőség, munkaviszonyban alkotás, a felhasználási jogok és a szerzői jog korlátai vonatkozásában is megfelelően értelmezhetné illetőleg alkalmazhatná a törvény alapvető rendelkezéseit.

Feladatunk tehát megvizsgálni, milyen vonatkozásokban okoz gondot szerzői jogunk mai jogszabályanyaga a software-rel kapcsolatban s milyen új szabályok segíthetnének az új tényállások által teremtett nehézségeken. Munkánkban hasznunkra lehet a WIPO által kidolgozott modell.

4.3 Rokonjogi szempontok

Hatályos szerzői jogi törvényünk védelemben részesíti a *szerzői alkotómunkával rokon más tevékenység* meghatározott eseteit is (Szjt. 1 § (2) bek.). Ebbe a körbe sorolja a fényképet, ábrát, műszaki rajzot, térképet, szemléltető képet vagy eszközt és filmet, amely mint tudományos vagy művészi alkotás nem esik szerzői jogi védelem alá. A Vhr. ide sorolja az alkotásnak nem minősíthető szövegeképeket, földrajzi, helyrajzi ábrákat, vázlatokat, építészeti, mérnöki és egyéb műszaki vagy szerkezeti terveket, plasztikai szemléltető eszközöket, szakmai fényképeket és filmeket is. E tárgyak készítőjének hozzájárulása ugyancsak szükséges felhasználásukhoz, nevét is fel kell tüntetni a felhasználáskor. A munkaviszonyban alkotott művekre vonatkozó szabályokat ebben a körben is alkalmazni kell, a szerzői jog korlátai a rajtuk fennálló jogokra is vonatkoznak. A védelem azonban formalitáshoz kötött: feltétele, hogy a terméken a készítő neve és a megjelenés vagy nyilvánosságra hozatal éve szerepeljen. A védelem tartama az ezt követő 15 év (Szjt.

⁵⁵ A szerzői jogi törvény általános végrehajtási rendeletén kívül jelenleg 11 különböző végrehajtási rendelet szabályozza a különböző jellegű művek felhasználásának (kiadói, színpadi, megfilmesítési, rádió és TV sugárzási, művészeti alkotások felhasználására irányuló stb. szerződések) feltételeit, a díjtételekre is kiterjedően.

51 §; Vhr. 36 §). További eltérés, hogy a törvény kifejezetten kiragadja ezeket a termékeket a szerzői jogi védelem sokoldalúbb, összefüggő rendszeréből s kérdésessé teszi nemzetközi védelmüket a szerzői jogi egyezmények keretében.

Elvben felmerülhetne a kérdés, nem sorolhatnának-e a software termékeket is ebbe a körbe. Műszaki szakemberek számára elsősorban a rövidebb védelmi idő tűnhet vonzósnak, szerzői jogászoknak pedig a hagyományos kulturális értékek körén kívül eső software-től való elhatárolódás lehetősége.

A kérdés azonban objektív adottságokon múlik: Az esetek nagy részében egyéni, eredeti alkotás-e a software, vagy pedig lényegét tekintve merő szakképzettséget kívánó ábrázoló, rögzítő, determináltan kivitelező tevékenység eredménye-e. Úgy vélem, a software alkotás menetében szükségszerű választási lehetőségek egyéni-eredeti alkotás eredményező döntéseket igényelnek, amelyek következtében a software inkább sorol a szerzői alkotások körében említett tudományos, szakirodalmi művek közé, esetleg a műszaki létesítmények terveinek analógiájára (Vhr. 1 § (1) bek.), és méltán tart igényt a szerzői alkotásnak kijáró nemzetközi védelemre is. Ezt a felfogást tűnik igazolni a korábbiakban vázolt nemzetközi jogfejlődés is. A software minden további nélkül, ipso facto sorol a szerzői alkotásokhoz; rokonjogi minősítését törvény útján kellene kimondani.

4.4 Szerzőség és software

A szerzői jog azt illeti, aki a művet megalkotta (szerző). (Sztj. 4 § (1) bek.) Több szerző közös művére, ha azt nem lehet önálló részekre szétválasztani, a szerzői jog a szerzőtársakat együttesen és – kétség esetében egyenlő arányban illeti meg; a szerzői jog megsértése ellen azonban bármelyik szerzőtárs önállóan is felléphet. Ha a közös mű részei a mű sérelme nélkül szétválaszthatók, a társszerzőket az egyes részekre önálló szerzői jog illeti. (Sztj. 5 § (1) és (2) bek.) A közös mű részeinek szétválaszthatóságát illetően a Legfelsőbb Bíróság döntése szerint nem az irányadó, hogy az egyes részeket fizikailag lehet-e külön reprodukálni, hanem az, hogy ilyen esetekben is csupán a közös mű részeként értékelhetők-e.⁵⁶

Ez a szabály minden további nélkül alkalmazható számítógép software szerzőségének meghatározására. Több szerző esetében az esetek többségében nyilván szerzőtársakról van szó, a program vagy akár a tágabb értelemben vett software általában szétválaszthatatlan hozzájárulásokból összeállt egésznek minősül. Az alkotás azonban ilyenkor is több fázisból áll, s mint arra már utaltunk, minősíteni kell az egyes hozzájárulásokat egyéni-eredeti jelleg lehetősége szempontjából.

Eredeti program és a hozzátartozó egyéb software szerzőjének kell nyilván tekinteni, aki a program egészére kiható módon működött közre megalkotásában; így különösen azt, aki a feladatot számítógépi kezelésre alkalmas módon kifejtette, a feladat folyamatábráját illetőleg matematikai modelljét megalkotta, a konkrét algoritmust kidolgozta, azt eredeti módon gépnyelvre fordította.

⁵⁶ Pf. III.21027/1974/4 – 1975. június 20.

4.5 Software alkotás munkaviszonyban

Ha a mű elkészítése a szerző munkaköri kötelezettsége és a munkáltató a munkaviszony tartalma alapján a mű felhasználására jogosult, a mű átadása a nyilvánosságra hozatalhoz való hozzájárulásnak minősül és a felhasználás joga az átadással átszáll a munkáltatóra. A munkáltató ezt a jogát a munkaviszony tartalma által meghatározott körben szerzi meg, és csak működési körén belül gyakorolhatja. A szerző a művet e körön kívül is csak a munkáltató hozzájárulásával használhatja fel, de hozzájárulását a munkáltató csak alapos okból tagadhatja meg.

Ha a jogszabály a felhasználási jog gyakorlását időhatárhoz köti, ennek elteltével a felhasználás joga a szerzőt illeti. Ugyancsak a szerzőt illeti ez a jog akkor is, ha vele a munkáltató jogszabályban megállapított idő alatt nem él. (Szjt. 14 §) Ez idő szerint nem rendezzi a jogszabály a munkáltató felhasználói jogainak időbeli vonatkozásait.

Vitás esetben annak elbírálásánál, hogy a mű alkotása a szerzőnek munkaköri kötelessége-e, a munkaszerződésből, illetve a szerző munkakörén belül kapott szolgálati utasításból kell kiindulni. A munkáltató feladata, hogy írásban – a munkaszerződésben vagy más módon – rögzítse a munkaviszonyban álló szerző munkakörét és a munkáltatót megillető felhasználási jog terjedelmét. Alapos okból tagadja meg a munkáltató a hozzájárulását a műnek működési körén kívüli felhasználásához, ha a felhasználás valamely jog által védett érdekét sértené vagy veszélyeztetné. Ha a mű felhasználásának joga a munkáltatót illeti meg, a mű visszavonására irányuló szerzői nyilatkozat esetén köteles a szerző nevének feltüntetését mellőzni. Ugyancsak mellőzni kell a szerző kívánságára nevének feltüntetését akkor is, ha a művön a munkáltató a munkaviszonyból folyó rendelkezési és irányítási jogával élve változtat, de a változtatással a szerző nem ért egyet. A munkaviszony megszűnése a munkáltatónak a Szjt. 14.§-a alapján gyakorolható jogait nem sérti.

Ha a munkáltató a Szjt. 14.§-ában biztosított felhasználási jogának gyakorlása során a műre harmadik személlyel köt felhasználási szerződést, a szerzői díj összegének – a munkáltató döntése szerint – 60–80%-a a szerzőt illeti meg, amit a munkáltató a díj felvételétől számított 8 napon belül köteles a szerző részére kifizetni. Amennyiben a műre harmadik személlyel felhasználási szerződés kötése a munkáltató feladatkörébe tartozik, a munkáltató a mű szerzőjének díját – a mű alkotásával kapcsolatos ráfordításokra figyelemmel – a szerzői díj 60%-ánál alacsonyabb mértékben is meghatározhatja.

Ha a munkaköri kötelesség alapján alkotott mű felhasználási jogát – akár a munkáltató hozzájárulása alapján, akár a munkáltató felhasználási jogának megszűnése folytán – a szerző gyakorolja, a szerzői díj teljes összege a szerzőt illeti meg. (Vhr. 11–12 § §)

Mindez vonatkozik és elvileg alkalmazható is a munkaviszonyban alkotott software eseteire. A probléma a szerzők anyagi részesedésére vonatkozó szakaszokból adódik, annak következtében, hogy a jogszabály megalkotásakor hagyományosabb alkotóműhelyeket, építési tervezőirodákat, munkaviszonyban végzett ipari formatervezést, a filmszakmában kifejtett alkotómunkát tartották szem előtt, ahol az alkotás forgalmi értéke software kategóriákhoz képest alacsonyabb. A szerzői részesedés arányait a munkaviszonyban alkotott mű értékesítésének esetére miniszteri rendelet szabta meg; Ugyan-ezen a jogszabályi szinten rendelkezni lehet software-hez igazodó arányokról. A kérdés

lényegében csak ott okoz fejtörést, ahol a software értékesítése nem tartozik a munkáltató feladatkörébe, amikor például valamely bank saját céljaira dolgoztat ki munkavállalójával valaminő programot s azután ezt sikerül értékesítenie más pénzintézeteknél. Ilyenkor ugyanis ez idő szerint a bevétel minimálisan 60%-át a software szerzőjének kell biztosítania. Ha az értékesítés feladatkörébe tartozik, a szerző részesedését 60% alá is szoríthatja. Az arány megállapítása minden esetben a munkáltató feladata. Jelenleg azonban nyilvánvalóan joggal való visszaélés lenne mondjuk 10–20%-os részesedés megállapítása. Software-re vonatkoztatott új arányok megállapításánál a munkáltató egyéb esetekhez képest aránytalanul nagyobb befektetésére is figyelemmel kell lenni.

A szerzői részesedés kérdésére merőben anyagi, jövedelem- és bérszabályozási kérdés. Számviteli, könyvelési, bérapproblémák kiiktatódnak, mihelyst elismerést nyer az alkotót illető összeg szerzői díj jellege, amely már nem részesedési vagy különmunka alapokat terhel.

4.6 A szerzői jog tartalma software szempontból

4.6.1 Általánosságban

A software-re nézve igényelt jogok tartalmát tekintve, mindenek előtt azt tartjuk szem előtt, hogy kiépítésük egyaránt szolgálja a szerzők, a software vállalatok és a felhasználók érdekeit. A jogok eredő pontja az alkotó szerző. Minél több joga van, annál többet engedhet másnak, aminek következtében származékos módon előbb a software értékesítő vállalat, majd a felhasználó részesülhet fokozottabb védelemben harmadik személyekkel szemben. A szerző és a software vállalat között vagy munkaszerződés, vagy software alkotására irányuló megbízás, vagy kész software értékesítésére irányuló szerződés rendezheti a jogosítás kérdését. A software vállalat és a felhasználó között pedig a törvényben biztosított és a szerzőktől eredeztetett jogok alapján köthető az értékesítési szerződés, a szerzői jogi kizárólagosság a software létrejöttének pillanatától kezdve megfelelő alap a piaci forgalmazás feltételeinek megfelelő alakításához.

A WIPO jogszabálymodellje jól összefoglalja a forgalombiztonság szempontjából igényelt jogok tartalmát. Vizsgáljuk meg, mennyiben vezethetők le szerzői jogi törvényünkben?

4.6.2 Nyilvánosságra hozatal joga

A nyilvánosságra hozatal jogát a Sztj. 8 §-a a következőképp szabályozza: A szerző határoz afelől, hogy műve nyilvánosságra hozható-e. A mű nyilvánosságra hozatala előtt annak lényeges tartalmáról csak a szerző hozzájárulásával szabad a nyilvánosság számára tájékoztatást adni. Ehhez a Vhr. hozzáfűzi: A felhasználási szerződés megkötése – ellenkező kikötés hiányában – magában foglalja a hozzájárulást ahhoz, hogy a felhasználó a mű tartalmáról a nyilvánosság számára tájékoztatást adjon.

Ez a szabályozás elégségesnek tűnik a még-nem piacra szánt software titokbantartásának biztosítására. A WIPO javaslatban foglaltak lényegében ezt a szabályozást csupán

konkretizálják, mikor külön rendelkeznek a software hordozójának a nyilvánosság elől való elzárásáról is. Egy hazai végrehajtási rendelet legfeljebb e tekintetben járulhatna hozzá a meglevő szabályok alkalmazásának könnyítéséhez.

4.6.3 A szerzőség feltüntetése

A szerző személyhez fűződő joga, hogy művén szerzőként feltüntessék; a szerző azonban a jogosult művét nevének megjelölése nélkül vagy felvett néven is nyilvánosságra hozni. Követelheti, hogy szerzőségét senki se vonja kétségbe. (Sztj. 9.§) Ha a művet név nélkül, vagy felvett néven hozták nyilvánosságra, a szerzői jogokat a szerző fellépéséig az gyakorolja, aki a művet először hozta nyilvánosságra. (Sztj. 6.§(1) bek.) A szerző a személyéhez fűződő jogokról nem mondhat le. (Sztj. 12.§(1) bek.) Név megjelölési jogának feltételeit azonban, mint láttuk, a munkaviszonyban alkotott mű felhasználása kapcsán a törvény sajátosan rendezi. Mindezek a szabályok megfelelően alkalmazandók a software vonatkozásában is.

4.6.4 Többszörözéshez való jog – jogosulatlan felhasználása tilalma

A software többszörözéséhez való jogot szerzői jogi szabályaink a következőképp biztosítják:

A szerző személyhez fűződő jogát sérti művének *minden jogosulatlan* megváltoztatása vagy felhasználása. (Sztj. 10 §) Jogosulatlan a felhasználás különösen, ha arra jogszabály vagy a felhasználásra nézve rendelkezésre jogosult személy felhatalmazást nem ad, vagy ha a felhasználó jogosultságának határait túllépve – a művet szélesebb körben, nagyobb példányszámban stb. – használja fel. Jogosulatlan megváltoztatás például a műszaki létesítmény tervének olyan módosítása is, amely a rendeltetésszerű használatot vagy az üzemeltetést befolyásolja. (vhr. 7 §(1) bek.) A felhasználó köteles a szerzőt vagy a jogutódját – kívánságára – a felhasználás módjáról és mértékéről tájékoztatni. (2) bek.) A szerző hozzájárulása bármilyen felhasználáshoz szükséges, kivételt csupán a törvény eltérő rendelkezései állapíthatnak meg. A szerzőt vagy jogutódját a mű felhasználása ellenében – ha a törvény másként nem rendelkezik – díjazás illeti meg. A díjazásról a jogosult csak kifejezett nyilatkozással mondhat le (Sztj. 13 §(1) és (3) bek.). Felhasználáson a Sztj. alkalmazásában azt a folyamatot kell érteni, amely a művet a nyilvánossághoz közvetíti. Ez vonatkozik az átdolgozásokra, feldolgozásokra és fordításokra is. (Vhr. 10 §(1) bek.) Szerzői jogi védelem alatt áll – az eredeti mű szerzőjét megillető jogok sérelme nélkül – más szerző művének átdolgozása, feldolgozása vagy fordítása is, ha annak egyéni, eredeti jellege van (Sztj. 4 §(2) bek.)

E szabályokból közvetlenül következik a software bármilyen eszközzel vagy bármilyen alakban történő nyilvánossághoz közvetítésének, azonos vagy lényegileg hasonló program vagy program leírás alkotásához való felhasználásának, engedély nélküli átkódolásának tilalma.

Értelmezésre csupán a program gépben való felhasználásának és másolásának tilalma szempontjából szorulnak; ez ugyanis nem jelenti szükségképpen a mű nyilvánossághoz közvetítését, amit a Vhr. felhasználáson ért. Eligazítást találunk viszont a Sztj. 18 §(1) bek.-ében: Eszerint nyilvánosságra hozott műről bárki csak akkor készíthet másolatot, ha

az nem szolgálja sem forgalombahozatal, sem jövedelemszerzés célját és a szerző jogos érdekeit egyébként sem sérti. A program többszörözése, másolása viszont az esetek túlnyomó többségében jövedelemszerzés célját szolgálja és sérti a szerző programértékesítéshez fűződő törvényes érdekeit. Talán csak a tudományos kutatás terén alkalmazható software vonatkozásában az idézett törvényhely szabad felhasználást engedő rendelkezése. Ami pedig a program gépi futtatását illeti, az a már ismertetett érvek tükrében nyilvánvalóan mechanikai másolásnak minősül, s az imént kifejtett korlátozás alá esik, éppúgy, mint a program egyéb másolása. Nincs tehát akadálya annak, hogy esetleges végrehajtási rendelet közvetlenül is kimondja: A szerző engedélye nélkül nem használható a program valamely computer működésének ellenőrzéséhez és meghatározásához, sem a számítógépben való tárolása, sem egyéb másolása nem történhet a szerző engedélye nélkül. Kivételt kizárólag a tudományos kutatás körében eszközölt magánhasználat jelenthet, ha jövedelemszerzés célját közvetve sem szolgálja.

Ennek a tilalomnak az indokolt voltát illetően, amint láttuk, megoszlanak a vélemények. Kanadában ellenzik, Angliában sem egyhangúan döntött mellett a Whitford bizottság. Ez a tilalom lényegében annak veheti elejét, hogy a jogos felhasználó a software-t a szerző vagy jogutóda hozzájárulása nélkül másnak is átengedhesse magáncélú futtatásra. Saját maga nyilván használhatja, hisz ezért szerződött. Más által való felhasználásra azonban csak a program egy példányának átadása révén kerülhet sor, amit szerződésben is ki lehet zárni, eredményesebben, mint a program többszörözéséhez szükséges adatok kiszivárgását, ami sokkal inkább igényli a másolás, többszörözés kizárólagos jog formájában való tilalmát.

4.6.5 Forgalmazás joga – nyilvánossághoz közvetítés tilalma

A software forgalmazásának tilalma közvetlenül adódik a nyilvánossághoz közvetítés szerzői jogunkban rögzített tilalmából. Végrehajtási rendelet ebben a vonatkozásban csak annyiban alkalmazhatná közvetlenebbül software viszonylatokra, hogy leszögezhetné a software hordozójára nézve is ugyanezt. Úgy vélem azonban, ennek sincs túl sok jelentősége: hisz annyit tesz csupán, mintha külön védenénk a pénztárcát is, nem csak a benne lévő bankókat. A software forgalmazásának tilalmából okszerűen következik, hogy hordozóanyag is ki van zárva a forgalomból. A nyilvánossághoz közvetítés fogalma egyébként értelemszerűen kiterjed a kínálati tevékenységre is. A továbbértékesítéssel szemben pedig véd a Sztj. 2§(2) bek.-e is, amely szerint a felhasználó, ha jogszabály másként nem rendelkezik – jogait csak a szerző beleegyezésével ruházhatja át.

4.6.6 Szabad felhasználás esetei

Figyelmet érdemelnek jogunkban a szerzői jog korlátai is. Ezek a software alkotás fejlődése, a software társadalmilag indokolt felhasználásnak előmozdítása szempontjából ugyanolyan fontosak lehetnek, mint a kizárólagos jogosulti pozíció általában.

A szabad felhasználás körében a felhasználás díjtalan és ahhoz a szerző hozzájárulása sem szükséges (Sztj. 16§).

Új, önálló mű alkotásához idegen mű felhasználható; ez a jog azonban nem terjed ki az azonos műfajban történő átdolgozásra. (Sztj. 17§(3) bek.) Ez a rendelkezés ugyanazt eredményezi, mint a WIPO modell 4. szakaszában foglaltak: a jogok nem terjednek ki

azokra a koncepciókra önmagukban, amelyekre a számítógép software épül. Más software-ben alkalmazott ötletek szabadon átvehetők egyénien eredeti másik software alkotásához. Az idézett magyar törvényhelyből következően nyilván az elterjedt subroutineok szabad felhasználásának lehetősége is következik, ami még nem tekinthető valamely korábbi software adaptálásának.

Nyilvánosságra hozott mű részlete vagy kisebb terjedelmű önálló mű iskolai oktatási célokra valamint tudományos ismeretterjesztés céljára a forrás és szerző megnevezésével átvehető (Sztj. 17§(2) bek.). Meghatározott körben esetleg ez a rendelkezés is alkalmazást nyerhet software alkotás során.

A magánhasználatra készülő másolat – és ezzel összefüggésben a programfelhasználás – kérdését már érintettük, a Sztj.18§-a kapcsán, a többszörözés tárgykörében (4.6.4). Esetleges végrehajtási rendeletben ezt a szakaszt abból a szempontból is tüzetesíteni lehetne, hogy a program felhasználására jogosult mennyiben készíthet saját céljaira másolatot, még ha nem is szolgálja ezzel a másolattal közvetlenül vagy közvetve jövedelme fokozását. E tekintetben a CONTU idézett javaslata szolgálhat alapul (3.2.3.2.bb).

Van azonban a Sztj. idézett 18.§-ának egy második megfontolandó bekezdése is. Eszerint szabadon kölcsönözhető a mű egyes példányai.

Ez a rendelkezés könyvtári kölcsönzést (jogászilag szabatosabban: használatba adást, ha ingyenes; bérbeadást, ha ellenérték fejében történik) tartott szem előtt, vagy magánszemélyek egymás közötti könyvkölcsönzését. Értelemszerűen kiterjed azonban hang-lemezek, kották, kazetták és más többszörözött példányok kölcsönzésére is. Bizonyos felhasználási formákra tekintettel azonban problematikusá válhat a kölcsönzés szabadsága, például már filmkópiák nyilvános kölcsönzése esetében is. A kérdés a software vonatkozásában is mérlegelendő.

A kölcsönzés szabadsága elsősorban gyakorlati szempontból gondolandó meg, amennyiben jogszerűtlen felhasználást segíthet elő. A program kölcsönzésének ugyanis csak felhasználásával összefüggésben van értelme, ezt pedig jogunk az előzőekben vázolt módon és körben jelenleg is tiltja. Ily módon a szabad kölcsönzésnek lényegében csak a jövedelemszerzés célját nem szolgáló és a szerző érdekeit egyébként sem sértő, tudományos kutatást szolgáló magánfelhasználással kapcsolatban van jogszerű tartalma.

Ugyanakkor a software kultúra és a műszaki-gazdasági fejlődés előmozdítása érdekében is kívánatos lehet nyilvánosságra hozott software-nek erre hivatott központi intézmény közreműködésével az érdeklődők számára történő hozzáférhetővé tétele. Úgy tűnik ezért, hogy a szabad kölcsönzést esetleges központi software nyilvántartás kérdéseivel összefüggésben célszerű vizsgálni, tekintetbe véve a software alkotás jelentős értékét és felhasználásának tekintélyes gazdasági hatásait is, ami mind a kölcsönadás malmára hajtja a vizet, azonban korántsem szükségképpen ingyenes formában.

A törvény meghozatalakor a software kölcsönzés még nem volt társadalmilag értékelhető felhasználási forma, ezért a törvényhozó nem vehette figyelembe. Ezen az alapon indokolt lehet a hivatkozott törvényhely software-re vonatkoztatott felülvizsgálata. Engedélyhez köthető például vagy díjfizetéstől tehető függővé a software „kölcsönzése” azon az alapon, hogy a szabad kölcsönzés szabálya nem vonatkozik olyan példányokra, amelyek célja eleve a védett mű közvetett jellegű felhasználásának lehetővé tétele, mint például zeneművek előadásánál az ún. „zeneanyag” (zenekari kották) esetében.

4.6.7 Jogsértés következményei

A szerzői jogok megsértésének következményeit a software védelmére is alkalmas módon rendezik a Sztj. 52–54 szakaszai, abbahagyást, eltűntést, a jogsértéssel előállított tárgy megsemmisítését, kártérítést és bírságot irányozva elő. Hasznos szervezet a software védelem kérdéseinek elbírálása szempontjából is az 55 §-ban létrehozott Szerzői Jogi Szakértőttestület is, amely az előzőekben hivatkozott, software szerző javára védelmet nyújtó, Fővárosi Bíróság által hozott ítélet alapjául szolgáló ügyben is állást foglalt.

4.7 A védelmi idő

A szerzőség elismerésére irányuló kötelezettség időben korlátlan. A vagyoni jogok a szerző életében és a halála esztendejét követő ötven éven át részesülnek védelemben. A védelmi időt szerzőtársak esetében az utóljára elhunyt szerzőtárs halálát követő év első napjától kell számítani. Ha a szerző személye nem állapítható meg, a védelmi idő a mű első nyilvánosságra hozatalának évét követő ötven esztendő (Sztj. 15 §).

Ismeretes és már utaltunk rá, hogy a software szakemberek egy része az iparjogvédelemben szokásos rövidebb védelmi időt részesítené előnyben, hogy a software fejlődést kizárólagos jogi helyzetek kevésbé gátolják. Elvben az esetek túlnyomó részében elegendő is lenne rövidebb védelem, a szerző szempontjából is. Hisz a technika rohamos fejlődésével gyorsabban avulnak a software alkotások is. Ugyenezért viszont a hosszabb védelmi idő sem sok vizet zavar, a software használati értékének csökkenése miatt rendszerint jóval a védelmi időn belül megszűnik kelendősége. Az a néhány kiemelkedő és alapvető software alkotás viszont, amely akár eredeti formájában, akár adaptált alakban esetleg évtizedeken át hasznára marad a fejlődésnek, megérdemli a védelmet. A szerzői jog konstrukciója nem olyan mereven monopolisztikus, mint a szabadalmi jogé. Ezt láttuk a szabad felhasználás eseteinek elemzésekor; ötletek, koncepciók más által is felhasználhatók, ha pedig kifejtett gondolatsorokat használna más, át- vagy feldolgozás az eredeti szerző érdekeinek tiszteletben tartása mellett, megfelelő adaptációs szerződésekkel nyélbeüthető. Az alkotómunka tartós megbecsülése legalább annyira ösztönöz az előbbrehaladásra, mint az értékes alkotások felhasználásának korlátlan szabadabbá tétele. Nem a védelmi idő mértéke a lényeges kérdés, hanem a felhasználás rendjének rugalmas alakítása, a szerzői és felhasználói érdekek harmonizálása útján, amire a szerzői jogban sokkal inkább mód nyílik, mint a szabadalmak kapcsán.

Meggondolandó viszont a védelmi idő számításának kérdése. Erre nézve a WIPO modell sem nyújt megnyugtatóbb megoldást, mint a túlélő szerzőtárs halálozási évének megállapítása. Sőt: az alkotás időpontja még nehezebben állapítható meg.

A társszerzőségről eredő filmalkotás forgalmazási sajátosságaira tekintettel a jog már túltette magát a szerző halálához kötődő védelmi idő számításán, rendszerint a bemutatás éve a védelmi idő számításának kiinduló pontja. Hasznosnak tünne megfelelően alkalmazni ezt az eljárást a software-re is, megjelentetése, vagyis első nyilvános használatra ajánlása vagy tényleges értékesítése évétől számítva a védelmi időt, esetleg a megjelenés évének a software-en történő valószínű objektív rögzítését kívánva meg. Ehhez azonban már a törvény módosítására lenne szükség. Ha erre sor kerül, annak sincs akadálya, hogy a kevésbé lényeges vonatkozásban, a védelmi idő rövidítése terén is lépünk.

5. A software felhasználásának szabályai a magyar szerzői jogban

5.1 Néhány alapfogalom

A szerzői jogi védelem egyik legfontosabb előnye a különböző felhasználási módokhoz képest alakítható szerződéskötési lehetőségekben rejlik.

A software mások által történő felhasználásakor nem a software eladásáról, hanem a software megfelelően körülírt felhasználásának engedélyezéséről van szó, ami a légtágabb határok között mozoghat. A felhasználási szerződéseket elterjedt módon licenc szerződéseknek, a felhasználási engedélyt licenc-nek is hívják, hasonlóan a szabadalmi szerződésekhez. A szerződések tartalma a szerzői jogi törvény felhasználási szerződésekre vonatkozó általános szabályait, az ezek által nem rendezett vonatkozásokban pedig a polgári törvénykönyv kötelmi jogi általános szabályait, megrendelésre készülő software esetében továbbá a megbíztatás és vállalkozás szabályait kell alkalmazni. A következőkben tárgyaltak a software munkaviszonyon kívül létrehozott alkotásainak értékesítésére vonatkoznak.

5.2 Általános szabályok

Ezekre vonatkozóan a Sztj. 25–30§-ai adnak eligazítást.

A szerződések feltételeit a törvényben – általában a már említett, felhasználási módokhoz igazodó és a software felhasználására nézve is megalkotható végrehajtási rendeletekben – megszabott korlátok között a felek szabják meg. A szerző érdekének védelmét szolgáló szabályoktól azonban a felek nem térhetnek el. A felhasználási szerződést – néhány jogszabályi kivételtől eltekintve, mint például a sajtókiadások esete – írásban kell megkötöni. Ez irányadó a software felhasználási szerződéseire is. A szerzővel egy tekintet alá esik aki a törvény alapján (pl. munkáltató) vagy a szerzőtől (szerződéssel) megfelelő rendelkezési jogot kapott.

A felhasználó csak akkor szerezhet kizárólagos jogot, ha ezt a szerződésben kifejezetten kikötötték, vagy ha jogszabály így rendel. A software licenc vonatkozásában egyik legfontosabb rendezni való, hogy a felhasználó kizárólagos vagy nem kizárólagos jogot szerez-e a szerződésben körülírt felhasználási módra nézve.

A felhasználó jogait csak a szerző beleegyezésével ruházhatja másra, jogszabályi vagy hatósági rendelkezéstől eltekintve. A műpéldány (software hordozó, programcsomag, programleírás) tulajdonjogának átruházása nem jelenti egyben a szerzői jogok átruházását, a felhasználási szerződés alapján átadott példány pedig eltérő szerződési kikötés hiányában a szerző (munkáltató, más rendelkezési jogosult) tulajdona marad.

Ha a szerződés nem meglévő software értékesítésére, hanem ellenkezőleg, jövőben alkotandó software munkaviszonyon kívüli létrehozására irányul, a megrendelő (felhasználó vagy értékesítő vállalat stb.) jogosult az elkészült művet indokolt esetben a szerzőnek kijavítás végett ismételtlen visszaadni. Ha a szerző a kijavítást alapos ok nélkül megtagadja, vagy határidőre nem végzi el, a felhasználó a szerződéstől díjfizetés kötelezettsége nélkül elállhat. Ha a mű javítás után sem alkalmas a felhasználásra, a szerzőt csak mérsékelt díjazás illeti meg. A mű elfogadását illető nyilatkozatra nyitvaálló határidő – ha a jogszabály másképp nem rendelkezik – két hónap, a mű átadásától számítva. Ha a megrendelő ezalatt nem nyilatkozik, a művet elfogadottnak kell tekinteni. Ha a művet

határidőn belül kijavításra visszaadta, a határidő a kijavított mű átadásától újakezdődik (Szjt. 29. §; Vhr. 23. §).

Ha szerző a mű felhasználásához hozzájárult, a felhasználáshoz elengedhetetlen vagy nyilvánvalóan szükséges, a mű lényegét nem érintő változtatásokat köteles végrehajtani. Ha kötelezettségének nem tesz eleget vagy nem tud eleget tenni, a felhasználó a változtatásokat hozzájárulása nélkül is végrehajtja (Szjt. 30§). E rendelkezés különösen fontossá válhat software alkotás vonalán.

5.3 Szabályozandó kérdések meglévő software felhasználására kötött szerződésekben

A törvény alapvető rendelkezéseinek figyelembevételével és azokon túl az egyes software szerződések kötésekor ajánlatos még a következőkre is kitérni:^{5 7}

Egyértelműen meghatározandó a felhasználás tárgya, maga a software, rendeltetése és jellege, átadásra kerülő hordozóanyaga, s a vonatkozó tulajdonjog kérdése.

Kellék- és jogszavatossági nyilatkozat egyaránt szükséges. Ezekben a jogosító egyrészt leszögezi, hogy a software a szerződésben rögzített módon történő felhasználásra alkalmas, másrészt kijelenti, hogy afölött a szerződésben meghatározott körben rendelkezni jogosult, a szerződés más felhasználói jogokat nem sért, s a szerződés tárgyát képező software-re nézve szerzősre irányuló igényt sem támaszthat más. E nyilatkozatok felelősségvállalást jelentenek, rájuk a Polgári Törvénykönyv szabályai megfelelően alkalmazandók. A jogszavatossági nyilatkozatnak ki kell terjednie arra az esetre is, ha valaki perben vagy peren kívül a software-re vonatkozó követeléssel lépne fel; a jogosítónak vállalnia kell, hogy ilyen esetekben az igényt támasztó személlyel szemben közvetlenül is helytáll.

Szabatosan kell körülírni a jogosítás tartalmát, területi és időbeli hatályát. Milyen körben (saját, leány- vagy társvállalatnál stb.) használhatja a felhasználó a software-t. Adhat-e másnak alfelhasználói engedélyt (sublicenc). Ha igen, milyen területi és időbeli korlátokkal. Készíthet-e a felhasználó a programról másolatokat. Adaptálhatja-e, átfordíthatja-e más nyelvre. Köteles-e a felhasználással kapcsolatos tapasztalatairól a jogosító félnek beszámolni. A felhasználás során szükségessé váló fejlesztési feladatokkal köteles-e jogosítót megbízni. Mennyiben tartozik a jogosító fél a program tökéletesítésével. Cél-szerű a program kölcsönzésének lehetőségét kizárni.

A szerzői jogi védelem teljes tartamára vagy ezen belül meghatározott időre szól-e a licenc. Milyen összegű díjat és milyen feltételekkel tartozik a felhasználó fizetni (átalány, időszakonként esedékes díj, a felhasználás mérvéhez, esetleg a program által ellenőrizhető futtatási mennyiséghez igazodóan vagy a program által elért jövedelemhez mérten).

Nemzetközi szerződésekben az alkalmazandó jogot és a vitás esetekben eljáró bíróságot is ki kell kötni. Az alkalmazandó jog megválasztásánál általános szabály, hogy rendszerint a szerződésre jellemző fő szolgáltatás helyén irányadó jogot kell alkalmazni. Software felhasználása nem jár olyanfajta vállalkozói kötelezettségekkel, mint például a

^{5 7} Vö. Lutz.

mű kiadása, rádiósugárzása vagy színházi bemutatása. Célszerű ezért oly módon eljárni, hogy a jogosító fél kötelezettségeire nézve saját államának, a felhasználó kötelezettségei tekintetében pedig az ő államának joga kerüljön alkalmazásra. A felek egymás jogának kölcsönös ismeretében megállapodhatnak annak a jognak az alkalmazásában is, amelyik részletesebben, korszerűbben és testre szabottabban tartalmaz software felhasználására irányuló szerződésre alkalmazható szabályokat. A szerzői jogi koncepció egyik előnye, hogy a felhasználói szerződések jogát alkotásra szabottan egyre szélesebb körűen kiépítő joganyagra építhet.

Az eljáró bíróság megválasztásánál két szempont kísérendő figyelemmel: az egyik a software felhasználásra vonatkozó bírói gyakorlat alakulása, ilyen hiányában pedig az egyes bíróságok országában nyilvánított elméleti állásfoglalások. A másik szempont a végrehajthatóság kérdése, ami az eljáró bíróság területén még kölcsönös végrehajtási egyezmények esetében is egyszerűbb és alperes szerinti joghatóság mellett szól. Ez persze relatív szabály, mert előre nem lehet tudni, hogy vita esetén ki lesz az alperes; a gyakorlatban mindazonáltal terjedőben van.

Mind az alkalmazandó jog, mind az eljáró bíróság megválasztásánál döntő szempont lehet a software szerzői jogi védelmét illető felfogás kristályosodási foka, s ahol már van, a speciális software szabályozás tartalma.

5.4 Szabályozandó kérdések új software alkotására irányuló szerződésben

Software létrehozására és majdani felhasználására irányuló szerződésben az előbbiekben említettekén túl ki kell térni a következőkre:

A software alkotójának vagy alkotóinak nyilatkozniuk kell, hogy a szerződésben meghatározott rendeltetésű software-t saját alkotómunkájukkal fogják elkészíteni és szavatosságot vállalnak annak eredetiségét illetően. Amennyiben munkájuk során más software alkotását illetően annak az ötlet vagy koncepció fogalmán túlmenő, kifejtett részét kívánnák felhasználni, úgy nyilatkozniuk kell, hogy ehhez a hozzájárulást a szükséges körben megszerezték. Célszerű, ha a megbízó megkívánja a hozzájárulások bemutatását. Ezekben lehetőleg az adaptált alkotás szerzőjének korlátlan rendelkezést lehetővé tevő hozzájárulására kell törekedni, szerzőségének elismerése és a körülményekhez mérten indokolt vagyoni igényeinek biztosítása, illetőleg díjrészesedésének rendezését igazoló nyilatkozata mellett. A software megrendelője másrésztől aláírásával elismeri, hogy szerzői jogi értelemben véve eredeti alkotás létrehozására ad megbízást.

Rendezni kell a teljesítési határidők kérdését; mikor, milyen formában kell a kész software-t átadni. Meg kell határozni a megrendelőnek a software megalkotásában való közreműködését, anyag, számítógép, know-how, a megoldandó feladattal kapcsolatos folyamatos tájékoztatás stb. formájában.

Részletesen rendezni kell a szerző díjazását, meghatározott összegben vagy a munkaviszonyban alkotott software továbbértékesítése esetén alkalmazandó részesedéshez hasonló megoldással kombinálva. Szem előtt tartandó az általános szerzői jogi elv, hogy a szerzőt egyrészt a mű megalkotásával járó alkotómunkáért, másrészt pedig a mű megalkotásával keletkező jogainak felhasználásáért illeti díjazás.

A kész software felhasználására kötendő szerződések kapcsán mondottak közül figyelembe veendőek különösen a software felhasználására irányuló engedély területi, időbeli és tartalmi körülhatárolására nézve említettek.

Ebben a körben is célszerű rendezni a software hordozóanyagának, az arról jogosan készíthető másolatok tulajdonjogának és kölcsönözhetőségének kérdését. Határozott időre szóló felhasználási szerződésnél a jogosító fél általában fenntarthatja magának a tulajdonjogot.

5.5 Ügynöki közreműködés

A software szerzője, megrendelője a felhasználókkal gyakran közvetítő vállalat, ügynök vagy ügynökség útján köt szerződést. A szerződés tartalmára az elmondottak irányadóak ekkor is. Az ügynök azonban a díjból levonhatja költségeit és közreműködői díját, a vonatkozó szabályok, elsősorban a Polgári Törvénykönyv rendelkezései szerint. A közvetítő személy az ún. jogbizomány konstrukciójában is működhet.

5.6. Sajátos problémát vet fel jogunkban a software nemzetközi értékesítése

Az állami külkereskedelmi monopólium elvével összhangban a Sztj. 25§-a és a Vhr. 20§-a szerint szerzői alkotás felhasználására irányuló szerződést, ha az egyik fél külföldi, a rendeletben meghatározott kivételektől eltekintve a Szerzői Jogvédő Hivatal útján kell megkötni. A munkaviszonyban alkotott művekre nézve ezt a szerződést a külföldivel a munkáltató kötheti meg a Hivatal bevonásával, azonban a szerzőt a Vhr. 12§-a szerinti mértékben, mint azt már ismertettük, részesedés illeti a szerzői díjban. Ez a rendelkezés a szerzői jog tárgyát képező software nemzetközi értékesítésére is vonatkozik.

Hazánkban ez idő szerint a számítógép programok nemzetközi értékesítésével a vonatkozó külkereskedelmi szabály (Vhr. 20§), az irányadó devizajogi és jövedelemadó rendelkezések figyelmen kívül hagyásával, a Szerzői Jogvédő Hivatal mellőzésével, a hardware szerinti profilhoz igazodóan egyszerre több külkereskedelmi vállalat is foglalkozik. Az értékesítés a KKM eseti engedélyei alapján ügynökségek közreműködésével (pl. Hungagent) is folyik. A bizományosként vagy ügynökként fellépő vállalat valamelyik belföldi jogi személy – vállalat, egyetemi központ stb. – megbízásából jár el, jórészt figyelmen kívül hagyva a programot készítő természetes személy szerzők jogszabályban rendezett érdekeit.

Hardware-től független, önálló program export esetében kizárólag szerzői alkotás felhasználására kötendő szerződésről van szó. A program felhasználási jogáért fizetett díj sokszorosan meghaladja a programalkotást megtestesítő anyag (mágnesszalag, lyukkártyák, dokumentáció stb.) értékét. A szerzők részletetése még sincs kellően biztosítva, mert a vállalatok részesedési alapgazdálkodása igen szoros, az egyetemek különmunka kerete szintén korlátozott, a díjakat pedig nem szerzői jogdíjként kezelik. Az ellenérték túlnyomó hányada ily módon a szerzőt alkalmazó szervnél, a külkereskedelmi vállalat megbízójánál marad. A nagyrészt jogdíjjellegű ellentérték emellett áruügyletekre irány-

adó, feláras árfolyamon kerül a külkereskedelmi vállalatok számlájára, ami devizajogba ütközik. Az összeg ezen kívül nem a szerzői díjakra irányadó rendelkezések szerint adózik számos esetben, ami adójogszabályainkat sérti.

Meglévő, kész programok külföldi értékesítésének szabályos módja a Szerzői Jogvédő Hivatal útján történő jogosítás; a Hivatal közreműködési díjat von le, s a jogdíjakra irányadó „turistaárfolyamon” a jogosult vagy jogosultak számlájára utalja a forintellenértéket. Egyben devizabevételi igazolást ad a kedvezményezetteknek, amelynek alapján azok a mindenkori devizarendelkezéseknek megfelelően a jogdíj meghatározott hányadát devizaszámra fizethetik.

Hardware-ral kapcsolatos vagy külföldi rendelésre készítendő software esetében továbbra is célszerű és jogilag is indokolt a jogexportot az egyébként érdekelt külkereskedelmi vállalattal karöltve intézni. A külkereskedelmi vállalatnak mintegy fővállalkozóként kellene gondoskodnia a hardware és software szolgáltatások összekapcsolásáról, a szerzők esetleges helyszínre utaztatásáról, a program hordozóanyagának elkészítéséről. Ennek megfelelően a bruttó érték alapján illetné jutalék. Ezt és az anyaghányad, valamint egyéb szolgáltatásai ellenértékét számlájára utaltatná, s részesedésének levonása után a forintellenértéket áruszorzóval utalná az őt megbízó munkáltatónak. A külföldi felhasználóval kötött szerződésben ugyanakkor a Szerzői Jogvédő Hivatal bevonásával illetőleg egyetértésével az ellenérték megfelelő hányadát jogdíjként a szerző vagy szerzők javára a Szerzői Jogvédő Hivatal a vonatkozó külkereskedelmi és adójogszabályok figyelembevételével, a jogdíjakra irányadó ún. „nem kereskedelmi” árfolyamon a szerzőknek fizethetné a díj forintellenértékét, illetőleg megfelelő devizaigazolást adhatna a hozzá befolyt jogdíjhányadról, a szerző devizaszámjára történő fizetést is lehetővé téve.

Mindez egyben ösztönzően hatna a hazai software alkotás kibontakoztatására is.

6. A software létbe helyezésének és regisztrálásának kérdései

6.1 Általános szempontok

Az iparjogvédelmi megközelítés egyéb jogterületekre átsugárzó hatásának egyik következménye a szerzői alkotás regisztrálásának mérlegelése néhány államban, különböző célok szolgálatában és eltérő jogkövetkezményekkel.

Eredetileg, a nyomdai privilégiumok idején a kizárólagos többszörözési engedély megadása regisztrálással történt, a lajstromozás adta a kizárólagos jogot. Mikor a későbbiekben a privilégiumok eltörlése folytán a nyomdász kiadók civiljogi úton biztosították maguknak a piaci kizárólagosságot és kibontakoztatták a maradéktalanul megvásárolható szerzői tulajdonjog intézményét, amely éppúgy abszolút rendelkezési lehetőséget biztosított számukra mindenkivel szemben, mint hajdan az igazgatási jogi privilégium, a regisztrálás vesztett jelentőségéből. Üresedő tartalommal fennmaradt azonban a szerzői jogot legkorábban kiépítő országokban, 1911-ig Angliában, enyhülő következményekkel mindmáig az Amerikai Egyesült Államokban, bizonyos perjogi vonatkozással Kanadában is. Különböző joghatásokkal burjánzik még az angolszász hagyományúfejlődő országok körében és elsősorban az amerikai befolyás alatt kialakult latin-amerikai országok többségében. Fejlett országok újabb törvényeiben egyébként már alig szerepel. Jelentősége egyéb-

ként is már csak kevés jogban jogkeletkeztető; sőt, legtöbbször már nem is a jog megadását igazoló formalitás, mint például a szabadalom konstituálását bizonyító lajstromozás. Egyre inkább csak per esetére nézve kötelező bizonyíték. Általában csak fakultatív jellegű, opcionális, vagyis nem kötelező, hanem csupán a felek jogbiztonságát saját kérelmükre szolgáló intézmény. Ugyanakkor számos ország a szerzői jogi vonatkozásokról függetlenül, a művek állami nyilvántartásának eszközeként fogja fel.

Software vonatkozásában ma már világszerte — az USA-t is beleértve — uralkodónak mondható felfogás szerint a letét és regisztrálás nem feltétele a jog keletkezésének vagy gyakorlásának. Ezt nemzetközi vonatkozásban egyébként a Berni Unió szerzői művek vonatkozásában kifejezetten ki is zárja (5. cikk). Az USA-ban az új törvényben már csak per indítása előtt, prima facie bizonyítékként kívánják meg. Kanadában és az USA-ban a szerzői mű felhasználására vonatkozó szerződések regisztrálása jelenthet perbeli előnyt, amennyiben nem regisztrált szerződésekkel szemben bizonyíték a jogszerzés tekintetében.

A jog *érvényének* a műpéldány letétbehelyezésétől és regisztrálásától való függetlenítése a szerzői jog egyik fontos előnye a szabadalmi eljárással szemben. A kizárólagos jog az eredeti mű megalkotásának pillanatától kezdve teljes érvénnyel fennáll és a védelem bástyái mögött gyakorolható. Kiküszöbölődik a várakozás függő helyzete, esetleg ezzel kapcsolatban alaki vagy akár érdemi feltételek körülményes vizsgálata és a mindezzel összefüggő költség. S fel sem merül a program lényegének még a védelem hatályosulását megelőzően kötelező nyilvánossághozatala.

Úgy vélem, a software letétbe helyezése és regisztrálása a rajta fennálló jogok *érvényesítése* szempontjából, tehát például a perlést megelőzően szintén szükségtelen. A formális bizonyítás modern pervitel során egyre inkább háttérbe szorul érdemi bizonyítékok mérlegelésével szemben. Nem véletlen, hogy a WIPO által kidolgozott modelltörvény semmiféle összefüggésben sem javasolja a regisztrálást, noha sui generis megközelítést alkalmaz, amit nem korlátoz a szerzői jog sokféle elterjedt szabályrendszere.

A software jogi védelmével kapcsolatban nem látszik indokoltnak sem jogkeletkeztető, sem érvényességi feltételként megkívánt, sem perbeli bizonyítékként szolgáló, sem kötelező, sem opcionális vagy akár csak felhasználási szerződésekre korlátozott letét vagy regisztrálás sem.

Megfontolandó viszont a software letét és regiszter készítésének egy másik a szerzői jogi vonatkozásokról független aspektusa: a *számbavevő és tájékoztató funkció*, amely a meglévő eredményekről való informálást szolgálja, elejét veheti párhuzamos alkotó munkának, jelzi a hiányterületeket, összefüggő tervszerű és folyamatos software fejlesztést segíthet elő, előmozdíthatja a meglévő software állomány minél szélesebb körű használatbavételét, természetesen a felhasználás egyébként adott jogi szabályozásának figyelembevételével.

Az ilyenfajta regiszter létesítésével kapcsolatban az alapvető kérdés: kötelező vagy önkéntes legyen-e a regisztrálás? Formailag ettől függ, hogy szankcionálni kell-e vagy sem. Tartalmilag pedig, hogy gazdaság- és tudományfejlesztési szempontból hiánytalan állami rendszerre támaszkodhatunk-e, vagy pedig csak többé-kevésbé reprezentatív információs anyagra.

6.2 A WIPO által fogalmazott önkéntes letéti rendszer

A WIPO 1976 áprilisában a nemzetközi software letéti rendszerére nézve készített javaslatában,⁵⁸ amelynek megvitatását az illetékes nem kormányzati csoport 1977-ben elhalasztotta, önkéntes, a jogosult elhatározásától függő nemzetközi letéti körvonalazott:

(Art. 14 (1). A letéti tárgy lehetne (i) a számítógép program és bármely vonatkozó dokumentációja, vagy (ii) meghatározott számítógép programhoz szánt, azzal összefüggő dokumentáció, (iii) meghatározott általános koncepciót kifejtő vonatkozó dokumentáció, melynek alapján több számítógép program is készíthető. A letéti anyagot nemzetközi letéti folyamatban kíséretében kellene benyújtani a WIPO Nemzetközi Irodájához.

A folyamatban nyilatkozni kellene az egyezményben szabályozott letéti irányuló szándékról, a jogosult és a szerzők adatairól, meg kellene adni a program címét és a letéti anyagokat azonosító megjelöléseket; a program kivonatát, célját, a benne felhasznált módszereket, nyelveket és a felhasználásához szükséges hardvereket meghatározásával; ha más program továbbfejlesztéséről van szó, úgy a korábbi programot is azonosítani kellene, esetleg annak letéti számával, ha van ilyen.

A Nemzetközi Iroda csak alaki szempontból vizsgálja a letéti anyagot. Azt 20 évig őrizné. A folyamatban és a letéti anyagok tartalmát közzétenné és a szerzőkkel tudatná. A letéti software titoktartását is kérni lehetne. Magához a letéti software-hez egyébként sem férhetne hozzá senki; nem titkos letéti anyag esetében azonban a software-t reprodukáló anyagok díj fizetése ellenében bárki számára rendelkezésre állnának.

A nemzetközi letéti joghatásai a következők lennének:

(i) Bizonyítaná a letéti anyag helyezés napját.

(ii) Ellenkező bizonyítékok hiányában a szerzők államok letéti anyagot nem helyezett software-rel szemben elismernék a letéti dátum korábbi voltát.

(iii) A letéti hozzáférhetőségétől kezdődően senki nem hivatkozhatna arra, hogy a software tartalmáról nem tudott.

(iv) A nemzetközi letéti jog ugyanaz a hatálya lenne, mintha az anyagot valamely szerzők államában helyezték volna letéti anyagként.

6.3 A Szovjetunió letéti rendszere

A software kultúra fejlesztését határozottabb formában szolgálja a Szovjetunió letéti rendszere.⁵⁹

A software letéti anyag helyezésére a Szovjetunióban sem a szerzői jogi védelem feltételeként kerül sor. Célja a Szovjetunió software állományának maradéktalan számbavétele és célszerű felhasználásának elősegítése.

1966. február 21-én a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Bizottsága 28. sz. a. szabályzatot bocsátott ki, az Algoritmusok és Programok Állami Lajstromjának megalapításáról.

⁵⁸ WIPO (6), II. Fejezet, 14–21 szakaszok.

⁵⁹ Vö. Plotnyikov, 337–339 old.

1969. október 10-én 443 sz.a. új jogszabály rendezte az elektronikus számítógép software anyagainak előkészítésére, jóváhagyására és lajstromozására vonatkozó eljárást. Kifejtett algoritmusokról, programokról, vonatkozó dokumentációról információs kártyák készülnek. Az anyagokat és információs kártyákat területi gyűjtőszervek saját algoritmus- és programtárukba helyezik; egyben értékelik azokat és döntenek az anyagnak az Algoritmusok és Programok Állami Lajstromába való felvételét illetően; meg nem jelent anyagokat a vonatkozó információs kártyákkal az Össz-szövetségi Tudományos és Műszaki Információs Központhoz, a megjelenteket az Állami Tudományos és Műszaki Könyvtárhoz továbbítják.

1974. január 1-én az Algoritmusok és Programok Állami Lajstroma 14000 anyagot tartalmazott. A megelőző öt év során több mint 63000 ember tájékozódott ezekben az anyagokban. 1971. augusztus 27-én a Szovjetunió Minisztertanácsa 604 sz. rendeletében „A vállalatok és szervezetek tudományos és műszaki eredményeik cseréjében és az átvett haladó tapasztalataik hasznosításában való kölcsönös gazdasági érdekelttségének fokozásáról” intézkedett, ami egyben a lajstromozott software anyag társadalmi igénybevételét is előmozdítja.

6.4 Konklúzió

Hasznosnak tűnik alkalmas módon nálunk is a hazai software alkotásokat regisztráló, software fejlesztésre orientált és megfelelő informálódást lehetővé tevő állami letéti és lajstromozási rendszer létesítésére törekedni.

Ennek csak úgy van értelme, ha nem önkéntes, hanem kötelező. A szankciók azonban nem lehetnek a software jogi védelmére kihatóak. A letéti rendszert a szerzői jogi és esetleg egyéb védelmi formáktól függetlenül kell megoldani, letétbe helyezés és ezzel kapcsolatos eljárás nem lehet a védelem keletkezésének és hatályosulásának feltétele.

7. A software nemzetközi védelme

7.1 Általános szempontok és tendenciák

A software felhasználása jellegzetesen nemzetközi távlatú kérdés. A nemzetközi hardware kereskedelem szükségszerűen maga után vonja a software nemzetközi mozgását is. Másrészt kevés olyan területe akad a műszaki-tudományos fejlődésnek, ahol a nemzetközi információcseré intenzívebb érdeklődésre tarthatna számot, mint éppen a számítógép alkalmazással összefüggő kérdések, köztük a software alkotás helyzete.

Nemzetközileg is rendezendő tehát a software alkotások felhasználásához fűződő érdekek védelme. Nem közömbös kérdés ez olyan ország számára, amely elsősorban szellemi alkotásokkal kapcsolódhat a számítástechnikai termékek kereskedelmébe, másrészt software import vonalán is rendezett körülményeket igényel. Utóbbi vonatkozásban például fontos lehet a továbbfejlesztéshez felhasznált külföldi software formájának zavartalan exportját biztosító jogok megszerzésének lehetősége, vagy a külföldi softwarehez való hozzájutás jogi előfeltételeinek kölcsönös akceptálása.

A software-hez fűződő jogok nemzetközi védelmével összefüggésben is kétféle felfogás konvergál világviszonylatban. A már ismertetett szerzői jogi tendencia természetes következménye, hogy a software nemzetközi védelme szempontjából is egyre fokozottabban támaszkodnak a különböző államok a nemzetközi szerzői jogi egyezményekben rejlő lehetőségekre, ebben az irányban kívánva tisztázni a kérdéseket. Másrészt viszont a software-rel kapcsolatos érdekvédelmi igényeket közvetlenül és önmagukban szemlélő, sui generis védelem pártján állók nemzetközi szinten is sajátos új egyezményrendszerrel kapcsolatban szőnek terveket. Nemzetközi viszonylatban is érvényes, amit a nemzeti szinten kimutattunk: Az ún. sui generis szabályozás lényegében szerzői jogi koncepció. Ezt bizonyítja a WIPO 1976. évi nemzetközi egyezménytervezete is, amely az AIPPI 1975. évi ajánlásával összhangban keletkezett, s amely lényegében az 1977-ben közrebocsajtott nem kormányzintű törvénymodell nemzetközi alkalmazását jelentené.⁶⁰ Ezen a tartalmi kérdésen túlmenően azonban nemzetközi szinten még egy további, jogpolitikai kérdést is szem előtt kell tartanunk: Új nemzetközi egyezmény létrehozása egyrészt igen körülményes és rendkívül hosszadalmas, a különböző érdekpozícióban álló országok új egyezmény kidolgozásakor olyan részletek körül is pozícióik konfrontálására kényszerülnek, amelyek a mindennapos gyakorlatban nem, vagy legalábbis nem emészthetetlenül vetnének fel nehézségeket. A védelemre pedig már ma szükség van, s ráadásul a keretei is megvannak; magyar bölcsességgel intenek: járt utat járatanért el ne hagyj. Másrészt: ha évek múltán sikerülne is új egyezményt aláírni, további idő telne el ratifikálásáig. Az ún. szomszédjogokra vonatkozó egyezmények sorsa intő példa: az 1961. évi római egyezményt mindmáig csak 20 állam léptette életbe. A sikeresnek mondható 1971. évi fonogram egyezményt is csupán 27; szemben a Berni Unióval, amely 71 tagállamot számlál, vagy az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény 72 tagállamával. S ne felejtjük: a jogi hatálybalépés még korántsem jelent a célkitűzéseknek megfelelő hatályosulást, még az életbe léptető államok viszonylatában sem feltétlenül. Az egyezményrendszerek proliferálódása helyett a meglévők izmosítására, intenzív igénybevételére és tiszteletben tartásuk megkövetelésére kell koncentrálnunk.

Mivel, mint láttuk, a tendencia világszerte a software szerzői jogi törvények alapján történő védelme, a nemzetközi védelemhez szükséges kölcsönösség egyre szélesebb körben látszik biztosítottnak szerzői jogi alapokon.

7.2 Védelem adott nemzetközi egyezmények alapján

7.2.1 Berni Unió

A Berni Unió a védett művek körére nézve leszögezi, hogy „az irodalmi és művészeti művek kifejezés felőleli az irodalom, a tudomány és a művészet minden alkotását, tekintet nélkül a mű létrehozatalának módjára, alakjára; tehát lehet könyv, szöveggönyv, vagy más írásmű. . .” A példálódzó felsorolás keretében említi például a tudományos vonatkozású tervet is. (2. cikk) A Berni Egyezmény ennek megfelelően kiterjed software alkotásokra is.

⁶⁰ WIPO (6) I. Fejezet.

Az „említett művek az Unióhoz tartozó valamennyi országban védelemben részesülnek. Ez a védelem a szerző vagy más jogosult javára áll fenn” (2. cikk (6) bek.). A software – szerzője, örököse és a jogait megszerző munkáltató vagy más software vállalat tehát egyaránt hivatkozhat a Berni Unió szabályaira. A védelem tartalmát tekintve az egyezmény szerint „a szerzők – a mű származási országa kivételével – (ahol a nemzeti törvény önmagában irányadó) az Unió valamennyi országában azokat a jogokat élvezik, amelyeket a vonatkozó törvények a belföldieknek most vagy a jövőben biztosítanak” (belföldiekkel egyenlő elbánás elve, az ún. regime nationale), „valamint azokat a jogokat is, amelyeket az egyezmény külön megad” (a védelem minimuma). (5. cikk, (1) bek.) Az Egyezmény „alapján védett irodalmi és művészeti művek szerzőit . . . megilleti az a kizárólagos jog, hogy műveikről fordítást készítsenek, illetőleg műveikről fordítás csak az ő engedélyükkel történjék” (8. cikk). „Az irodalmi és művészeti művek szerzőinek kizárólagos joga, hogy engedélyezzék műveik adaptálását. . . és egyéb átdolgozását” (12. cikk). „A közönség számára már jogszerűen hozzáférhetővé tett műből történő idézés az elérni kívánt cél által indokolt mértékben megengedett, ha ez a bevett szokásoknak megfelel; . . . a forrást és a szerző nevét meg kell jelölni, ha ez a név a forrásban szerepel” (10. cikk (1) és (3) bek.). Mindez értelemszerűen vonatkozik a software többszörözésére, adaptálására, más nyelvre fordítására és más software-ből vett részek beépítésére. „Az Unióhoz tartozó olyan országban, ahol az eredeti mű törvényes védelem alatt áll, az ennek bitorlása útján létrejövő minden mű lefoglalható” (16. cikk). Különszakasz véd a többszörözéssel szemben: A szerzőket megilleti „az a kizárólagos jog, hogy műveikről bármely módon és formában többszörösítés csak az ő engedélyükkel történjen” (9. cikk (1) bek.).

Ezekből a szabályokból kellő mérvű és ugyanakkor rugalmas nemzetközi védelem következik a software-re nézve.⁶¹

7.2.2 Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény

Ez az Egyezmény általánosabb kategóriákkal dolgozik. I. cikkében „Valamennyi szerződő állam kötelezi magát minden szükséges intézkedés megtételére annak érdekében, hogy a szerzőknek és a szerzői jogok egyéb jogosultjainak kielégítő és hatékony jogvédelmet biztosítson az irodalmi, tudományos és művészeti művekre vonatkozóan. . .” A Párizsi Szöveg (Magyarország ratifikálta) módosított formájában is a Berni Unióhoz hasonlóan biztosítja a belföldiekkel azonos elbírálást. Az Uj IVbis cikk ezenkívül leszögezi, hogy „az I. cikkben említett jogok a szerző vagyoni érdekeit biztosító alapvető jogokat ölelik fel, nevezetesen a bármilyen módon történő többszörösítés . . . (stb.) kizárólagos jogát” (1) bek.) „Hazai törvény útján azonban minden Szerződő Állam kivételeket tehet . . . feltéve

⁶¹ A Szovjetunióval hatályos kétoldalú szerzői jogi egyezményünk van, amely a software szerzői jogi minősítésére vonatkozó szovjet jogszabályi és elméleti álláspont ismeretében nyilván kiterjed a software védelmére is. Egyébként mind Magyarország, mind a Szovjetunió tagja az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezménynek is.

Az Amerikai Egyesült Államokkal csak az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény alapján állunk szerzői jogi kapcsolatban. A korábbi, 1912. évi egyenlőtlen feltételekkel kötött kétoldalú egyezmény eltérő rendelkezései folytán nem kerül alkalmazásra, függő helyzetben van. Az USA szerzői jogának ismeretében nem vitás, hogy az Egyetemes Egyezmény magyar–USA vonatkozásában is kellő védelmet nyújt software-re nézve.

hogy e kivételek nem ellentétesek a jelen Egyezmény szellemével és rendelkezéseivel. Az említett lehetőségekkel élő államok mindamelllett kötelesek mindazon jogok hatékony védelmének ésszerű szintjét biztosítani, amelyekre nézve kivételeket tesznek.” (2) bek.) Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény II. cikke szerint a mű védelmi ideje nem lehet rövidebb 25 évnél (a Berni Unió 50 éves szintjével szemben); ez az időszak azonban nem csak a szerző halálától, hanem az első megjelenés időpontjától is számítható, feltéve, hogy az illető országban már az Egyezmény hatálybaléptekor ez volt a helyzet.

A software nemzetközi védelme tehát az Egyetemes Egyezmény alapján is biztosítható.⁶²

7.3 Nemzetközi felhasználás a KGST keretében

Végül néhány szót kell szólnunk a software alkotás és felhasználás KGST keretek között történő előmozdítása és védelme érdekében teendő lépésekről.⁶³

A szocialista integrációban software vonalon a következő jogi feladatok állnak előttünk:

I. A software védelem alapjainak kölcsönös biztosítása

- a) A szerzői jogi védelem adott lehetőségeinek egyeztetése.
- b) A szerzői jogi védelem kiegészítése sui generis software védelmi szabályokkal.
  - a szerzői jogilag releváns software alkotási fázisok meghatározása
  - a software alkotás menetében új eredetit nyújtó szerzők körének megvonása
  - a software gépi futtatásának illetőleg egyes másolatok készítésének és a software kölcsönzésének értékelése a védelem szempontjából

II. Megvizsgálendő egyeztetett software nyilvántartás és dokumentációcsere megszervezése, esetleg közös letéti rendszer létesítése.

III. A Software KGST országok közötti cseréjének jogi rendezése

- a) A software forgalom jogi eszköze a szerződés. Kidolgozandók a szerződésminták, amint ez már megtörtént az általános típusú, a tudományos-műszaki eredmények átadására vonatkozó, a know-how átadásáról szóló és az áruvédjegyekre vonatkozó licencia szerződések esetében.
- b) Külön megbízási szerződések kidolgozása programkészítésre, szerzők bevonása a munkába, részesedésük elvi alapjainak kidolgozása, utalás az egyes tagállamok törvényeire.

IV. KGST országok közös erőfeszítéssel alkotandó programjainak és közösen kifejlesztendő számítástechnikai rendszereinek létrehozását célzó együttműködési szerződések, különös tekintettel a közösen alkotott software tagországokon belüli, valamint a KGST országokon kívüli felhasználására.

⁶² Vö. KGST komplex program; VB 48. ülés jkv. 8. melléklet; VB 60. ülés jkv. 6. melléklet.

⁶³ Vö. Plotnyikov i.m.

VÁLOGATOTT IRODALOM

1. ÚJABB MAGYAR IRODALOMBÓL:

1. *Boytha*, György: A számítógépi programok kereskedelmének jogi feltételei. MIE közlemények, 14. sz. 1976, 301–320 old. (A számítógép programok jogi védelme és kereskedelme, Automatizálás, 1977, 2.sz.)
2. *Gedeon*, Sándor – *Szentgyörgyi*, Zsuzsa: Dialogus a software jogi oltalmáról Automatizálás, 1974, 9. sz.
3. *Rátonyi*, Tamás: Software hasznosítás, jogvédelem és a szerzők anyagi érdekeltsége. Magyar Jog, 1976, 3.sz. 222–225 old.
4. *Szendy*, György: A számítástechnikai szellemi alkotások jogvédelmével kapcsolatos néhány kérdésről. Szabadalmi Közlöny, 1972, 6.sz.
5. *Szendy*, György: A software (SW) jogi oltalma. Mérés és Elektronika. 1974, 10 sz.
6. *Szendy*, György: Software védelem 75. MIE Közleményei, 1975, 12. sz.
7. *Szentgyörgyi*, Zsuzsa – *Gedeon*, Sándor: Problémák a software jogi védelmével kapcsolatban (Magyar Tudomány, 1970. 10. sz.)
8. *Veres* Mihály: A számítógép programok jogi védelmének lehetőségeiről. Jogtudományi Közlöny, 1975. 9. sz. 533–539 old.

2. ÚJABB KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL:

1. *Beier*, Friedrich-Karl: Zukunftsprobleme des Patentrechts. GRUR, 1972, Heft 5. 214 old. és köv.
2. *Doi*, T.: Legal protection of computer programs. Patents and licensing, 1973, December. 3–6 old.
3. *Galbi*, E.: Proposal for legislation to protect computer programming. 1970, 17. Bull. Cr.Soc.No.4. 280 old. és köv.
4. *Kernochan*, John M.: Subject matter of copyright; rights in general; rights in relation to computers. 1977, March 3. (In: Computer Developments in Copyright Law. I. New York, 1977. 49–67 old.)
5. *Gotzen*, Frank: Copyright and the computer. Copyright, 1977, No. 1. 15–21 old.
6. *Kindermann*, Manfred: Special Protection Systems for Computer Programs – A Comparative Study. IIC, 1976, No. 3; 301–331 old.
7. *Kirby*, P.: Industrial Property Protection of Software. IIC 1974. 169–179 old.
- 8–10. *Kolle*, Gert: (1) Der Rechtsschutz von Computerprogrammen aus nationaler und internationaler Sicht I–II. GRUR 1973, 611 old. és köv. 1974, 7. old. és köv.; (2) Computer Software Protection- Present Situation and Future Prospects. Copyright, 1977, No. 3. 70–79 old.; (3) Technik, Datenverarbeitung und Patentrecht. GRUR 1977, No.2. 58–74 old.
11. *Lutz*, Helmuth: Lizenzierung von Computerprogrammen. GRUR, 1976, No.7. 331–337 old.
12. *Meyer*, A. Christopher: Computer-related Activities of the National Commission on new Technological Uses of Copyrighted Works. (CONTU anyag a Berni Unió Végrehajtóbizottságának 1977. november 28. és december 6. között Párisban tartott ülésének B/EC/XII/10 sz. okmányának melléklete.
13. *Plotnyikov*, J. I.: On possible forms of legal protection of algorithms and programs for electronic computers in COMECON member countries. (In: „Conference on some topical questions concerning protection of industrial property” Budapest, 1974. 325–342 o.)
14. *Ringer*, Barbara: First thoughts on the Copyright Act of 1976. Copyright, 1977, No. 6. 187–194 o.
15. *Squires*, Jeffrey: Copyright and Computer Compilations. Bulletin of the Copyright Society of the USA. 1976 Oct. 18–46 o.
16. *Ulmer*, Eugen: La protection par le droit d’auteur des oeuvres scientifiques en general et des programmes d’ordinateurs en particulier. (Egyidejűleg angolul és spanyolul is.) RIDA, 1972, No. LXXIV, 46–85 o.

3. TÖRVÉNYELŐKÉSZÍTŐ ANYAGOKBÓL:

1. *National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works* (CONTU), Washington; Preliminary Report to Congress and the President on the Activities of the Commissions first year. October 1976. (In: *Current Developments in Copyright Law*, I. New York, 1977).
2. *CONTU software subcommittees preliminary report as of August 1977*. (Összefoglalás a Berni Unió Végrehajtóbizottsága 1977. november 28 – december 6-ig tartott párizsi ülése B/EC/XII/10 sz. anyagának 15–20 oldalán, Meyer staff attorney tollából.)
3. „*Whitford Report*” (Report of the Committee to consider the Law on Copyright and Designs. Chairman: Mr. Justice Whitford. Presented to Parliament March 1977. London, 1977. Computer vonatkozások: 124–133 old. (469–520 szakaszok).
4. Keyes, A. A. – Brunet, C.: *Copyright in Canada. Proposals for a revision of the Law*. April 1977. Minister of Supply and Services, Canada, kiadványa.

4. NEMZETKÖZI SZERVEZETEK ANYAGÁBÓL:

1. *AIPPI-MIE konferencia*, Budapest, 1973. Szept. 24–28. (Conference on some topical questions concerning protection of industrial property. Budapest, 1974. Software védelemre nézve: Part II, 199–353 o.)
2. *AIPPI anyagok*
  - (1) *Melbourne*; (Executive Committee and Council of Presidents meetings, February 24–March 2 1974) *Annuaire 1974*. Számítógép programok védelmével foglalkozó anyagok hivatkozási száma: 57B. Vonatkozó anyagok angolul 87 o. 108–110 o.
  - (2) *San Francisco*; Congress, May 3 to 10, 1975. *Annuaire 1975/I*. Groups Reports ad Question 57B: 325–454 o. angol vagy német, vagy francia nyelven; a másik két nyelven összefoglalások.
  - (3) *San Francisco*; *Annuaire 1975/II*. Summary Report by Paul Mathély, ad 57B: 81–84 o. angolul.
  - (4) *San Francisco*; *Annuaire 1975, III*. Report on Congress Working Session. Ad Question 57B: 105–107 o. angolul.
  - (5) *San Francisco: Material Resolutions ad Question 57*. Uo., 137 o. (angolul), 209 o. (németül), 69 o. (franciául).
3. *WIPO anyagok*

(Advisory Group of Non-Governmental Experts on the Protection of Computer Programs)

  - (1) First Session: Geneva, June 17 to 20, 1974. Report: Copyright 1974 No. 9; 226–232 o.
  - (2) Second Session: Geneva, June 23-to 27, 1975. Note: Copyright 1975, No. 9; 183–185 o.
  - (3) Third Session: Geneva, May 17 to 20, 1976. Note: Copyright 1976, 163 o.
  - (4) Fourth Session: Geneva, June 1 to 3, 1977. Note: Copyright 1977, No.10, 271 o. Report; Draft Model Provisions for a National Law on the Protection of Computer Software: 'Industrial Property 1977, No. 12.
  - (5) Draft Agreement for the Protection os Computer Software and its International Deposit. AGCP/NGO/III/3; April 7, 1976. (WIPO többszörözött anyaga.)

ENGEDELMESSÉG A JOGNAK

SAJÓ ANDRÁS

Necker bárónak, XVI. Lajos pénzügyminiszterének egy forradalomra volt szüksége, hogy észrevegye, milyen fontos is az engedelmesség: „Egy ilyen mérvű alárendelődésnek bámulatra kell ragadnia az elmélkedésre képes embereket. Egyedülálló eset, csaknem rejtélyes eszme a nagyon nagy szám engedelmissége a nagyon kis számnak”. Az engedelmisség elemzésével alig találkozunk a társadalomtudományokban, noha Necker ideje óta épp elég esemény igazolta, hogy alapvető kérdésről van szó. Akik egyáltalán említik, általában megelégszenek azzal, hogy az *engedelmisség természetes kötelesség*. Ha valóban igaz az, hogy az engedelmisség – sokkal inkább, mint az igazságosság – a birodalmak alapja, s oboedientia facit imperantum, úgy érthetővé válik a kérdés elhanyagolásának oka: kényes dolog a hatalom alapját bolygatni. Mégis, a nagy és kisebb történelmi válaszutakon és a magát mind autonómabbnak képzelő hétköznapi ember életében is felvetődik a kérdés: minden körülmények közt engedelmeskedni kell-e a jognak, a felsőbbtség akaratának.

Tanulmányunk e kérdés megválaszolásához kíván adalékokkal szolgálni. Mindenekelőtt megvizsgáljuk, miként illeszkedik a jogkövetés a társadalmi engedelmisségi mechanizmusba. Ezt követően áttekintjük a jogi tudatforma speciális hozzájárulását a jogkövetéshez, mivel épp az ebből adódó „szellemi konfliktusok” formájában jelenik meg a jog követendőségének problémája. A jogkövetés társadalmi természete és az ezzel kapcsolatos elméleti tételezések mibenléte alapján keressük a választ – a, már most meg kell vallanunk, a priori sosem megoldható kérdésre – mikor kell (nem kell, nem szabad) engedelmeskedni a jognak.

I. A jogkövetés a társadalmi engedelmisségi mechanizmusban

(*Áz engedelmisség formális értelmezése.*) A jogkövetés a jog érvényesülésének egyik területe: míg a jogalkalmazás az erre sajátosan feljogosított hatóságok jogérvényesítését foglalja magában, a jogkövetés a társadalom ilyen imperiummal nem rendelkező tagjainak cselekvésében, viselkedésében, viszonyaiban valósul meg. A jogérvényesülés – mint állapot – tágabb a jogkövetésnél, mivel felölel minden, a jogilag előírtnak megfelelő társadalmi állapotot és viselkedést, függetlenül attól, hogy annak kialakulásában van-e szerepe a jognak. A jogalkalmazásban, mely a jogtudományi vizsgálódás előterében áll, a tipikus esetben mindig kimutatható a jog és a hatósági viselkedés kapcsolata, mivel vagy a jog konkrét megjelenési formája, a jogszabály szolgál a hatósági cselekvés modelljéül, irányelvül, vagy a hatósági cselekvés, a döntés – amelyből a fűrésző elme általános

cselekvési elvet alkot — lesz a jog. A jogkövetésnél viszont a jog ilyen *közvetlensége atipikus*. Amikor tehát a jogkövetést a jog társadalmi érvényesülése értelmében használjuk, ezt nem tekinthetjük a hatósági jogalkalmazás mintájára állampolgári jogalkalmazásnak, amelyet az előbbtől legfeljebb a helyesség színvonala s az különböztet meg, hogy az állampolgár *önmagára* alkalmazza a jogot.

A jogkövetés jog és társadalom sajátos viszonya, melynek fogalmát nem lehet a jogérvényesítés vagy jogérvényesülés általános vonásaiból levezetni. Mivel a *jogkövetés társadalmi viszony*, genus proximumát is *társadalmi* és nem pedig kifejezetten *jogi összefüggésekben* kell keresni. A jogkövetés társadalmi genusához a joggal való összefüggés csak a differentia specificat adja.

Ókori gondolkodók és újkori tudósok (különösen közjogászok) az egész jogkövetési problémát mint a jognak való engedelmisség kérdését fogták fel, politikai jelenségnek tekintették.

A jogkövetés szó arra utal, hogy az emberek *valamit* követnek. A követésben pedig a követett iránti *engedelmisség* mozzanata mindig lényegi: a követés a cselekvés többé-kevésbé *vezetett* mivoltára, az emberi akaratnak más akarat vagy akaratobjektíváció alá rendelődére utal. Az elvont célmeghatározástól a konkrét utasításig bármilyen formában megjelenő idegen *akaratnak* megfelelést, alárendelést szokás *engedelmisségnek* nevezni — a német iskolamester filozófia eredendő idealizmusának szellemében. Ez a felfogás azért is olyan elterjedt, mert az engedelmisség meghatározására főleg az akaratelmélet befolyása alatt álló fogalom-elemző szerzők vállalkoztak: innen az akarat elem hangsúlyozása és a hegeli interpretáció elterjedtsége. Jellemző ebből a szempontból Binding definíciója: „Az engedelmisség nem egyéb, mint hogy az egyik akarat a fölérendelt (überlegen) akarat alá veti magát a kötelességi motívum alapján”¹. Az engedelmisség egyébként rendszerint a *természetesnek tartott alárendeltség* járuléka és így a kérdést többnyire az alárendeltségi *kötelezettség* megalapozásával kapcsolatban tárgyalják. E megközelítés, amely többnyire megelégszik azzal, hogy kijelenti, miszerint „az engedelmisség kötelesség”, mindössze átcsúsztatja a tapasztalatilag adott engedelmisséget az ember belső szférájába. Így azután ez az uralkodó osztálynak oly kényes kérdés pszichológiai-morális problémává csökevényesül, amellyel a jogtudománynak nem kell foglalkoznia.

A formális megközelítésben a metafizikus akaratszabadság elve kísért. Akaratok állnak szemben egymással, titkos bilincsekbe verik egymást, vagy emelt fővel, arcukon a lemondás nemes szomorúságával, olykor a kötelességteljesítés önfelédtt gyönyörével vonulnak önként választott börtöneikbe. Az akaratszabadság, az önkárhóztató hősiesség talányos elve, mely készséggel szolgál gyakorlati vezérfonalként mások elkárhóztatásában, különös erőre kap a tőkés termelés viszonyai között, amikor az akaratok közvetlen kapcsolata a felszínen is megszűnik tipikus lenni, és átadja helyét a *dologi közvetítésnek*. A kapitalizmusban a csak dologi függőség megteremti az ember embertől való *függetlenségének látszatát*; hiszen ha az akarat akkor szabad, ha nem enged más ember akaratának, úgy látszólag szabadabbá válik, ha e másik akarat a dologban, a tőkében s nem közvetlenül jelenik meg, „ugyis a cselekvés „csak a dolgoknak” enged, s nem pedig egy másik embernek.

¹ BINDING, K.: *Die Normen und ihre Übertretung*. I., II. Leipzig, 1877. 1883. II. 63. p.

Hegel szerint – és az ő elképzelései a német idealizmus számára útmutatónak bizonyultak, amint az például Simmel formális engedelmisségi tanaiból kitűnik – az öntudat csak azért van, hogy elismerik. Az öntudat ilyen értelemben úgy juthat önléthez, ha egy másik öntudattal kölcsönösen elismerik egymást. Ennek az elismerési viszonyoknak egyik alakzataként tárgyalja Hegel az úr-szolga viszonyt, melyben a tudat a dologiság alakjában van². Úrnak lenni: „hatalom a lét felett, ez a lét pedig hatalom a másik” (a szolgál) felett. Az úr önmaga és a dolog közé helyezi a szolgát. Az elismerés itt egyoldalú. Hegel természetesen dialektikusan fogja fel az engedelmisséget: a szolga *munkálkodik*, és ezzel megváltoztatja e természetes létezését,³ vagyis a munkatevékenység átalakítja az adott engedelmisségi tudatot és viszonyt.

Kétségtelen, hogy a hegeli úr-szolga kapcsolat a maga elvontságában is túlmutat az engedelmisségen, amikor a munkálkodással meghaladhatónak ítéli a konkrét tudati állapotot. Mint a tudat fejlődésének állapota azonban e hegeli fogalom semmiképp sem azonos az általunk keresett társadalmi viszonyal.⁴

Az úr és szolga, a parancsoló és engedelmeskedő – és ezen belül a jognak engedelmeskedő – empirikus problémájának megoldására a Hegel utáni idealizmus a *hatalom formális értelmezésével* tesz kísérletet. A formális megközelítés talán legjellegzetesebb képviselője Simmel. Kiindulópontja egészen hegeli: „Ezért áll előttünk *kölcsönhatás* már az uralom elvont akarásának esetében is, amely abban lel kielégülést, hogy a másik ember cselekvése vagy szenvedése, pozitív vagy negatív helyzete a szubjektum számára saját akaratának termékeként jelenik meg”. Simmel az engedelmisséget az alá-fölrendeltség összefüggésében elemzi. Mindenekelőtt elhatárolja az alárendeltség különböző formáit, aszerint, hogy az alárendelt akaratot mennyiben határozza meg az uralkodó másik akarat. Kimutatja, hogy a fizikai kényszer szélsőséges esetét kivéve mindenkor létezik valamilyen fokú személyes szabadság; másfelől a szabadság látszata ellenére a meghatározottság nagyfokú lehet, így pl. a *tekintélynek* való engedelmisség esetében. A tekintély két szélső alapformáját különbözteti meg: részben a személyes minőségek, tulajdonságok csaphatnak át a környezet szemében objektivitásba, vagy valamely egyén feletti hatalom (például állam) kölcsönzi „a végső érvényű döntésekre való képességet”⁵. Simmel szerint a tekintélynek alávetettek saját aktusa közrejátszik a tekintélynek való alávetettségben; tudniillik *hisznek* a tekintélyben.

Az engedelmisség egy másik forrása Simmelnél a presztizs, mely a vezetettek szempontjából megengedi a spontaneitás tudatát: a presztizsnek engedelmeskedő szabad-

² A kölcsönös elismerés és a dologiság konkrét jelentést kap Marxnál a munkás-tőkés-tőke viszonyban; Hegelnél azonban ez tisztán interindividuíális szellemfejlődési állapot. A szolganak Hegelnél nincs szociológiai értelme: a szolga az, aki a „haláltól, az abszolút úrtól fél”.

³ HEGEL G.F.W.: *A szellem fenomenológiája*. Bp. 1961. 101–107. p.

⁴ HEGEL szerint a tudat önmozgása magyarázza a jelenséget, de még a szellemi önmozgás koncepciójának elvetése esetén sem kapunk konkrét választ arra, miből származik az úr hatalma a szolga fölött. A hegeli fejtegetés alapján úgy tűnik, mintha a szolgaság forrása az lenne, hogy a szolga tudata nem vállalta előzőleg élete kockáztatását, illetve a halált, és ezzel önmaga elismertetését. Ebben az értelmezésben azonban igen hamar az arisztokratikus vagy éppen a fasiszta Hegel-értelmezéshez, vagy legalábbis Nietzschehez jutunk, tehát olyan felfogásokhoz, melyek a szolgaságot a gyenge jellem természetes következményének tartják és mit sem tudnak kezdeni azzal a lényeges hegeli megjegyzéssel, miszerint a szolga munkájával az öntudat szabadságához juthat.

⁵ SIMMEL, G.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Bp. 1973. 220. p.

ságérzése teljes lehet. Az engedelmeskedő ezen nem-teljes meghatározottságát tovább fokozza a „látszólagos egyoldalú irány mögött ténylegesen meglévő kölcsönhatás”⁶ vagyis, hogy az, aki másokat engedelmességre kényszerít, kénytelen egyúttal ezeket elismerni, ezek által meghatározottan cselekedni.

Hiba volna tagadni a simmeli megfigyelések értékét vagy hasznosíthatóságát. Még súlyosabb hiba volna azonban, ha elkerülné figyelmünket, hogy a formális megközelítés az alapkérdésre, az engedelmességnek a hiedelemvilágon túli gyökereinek, szükségszerűségének a feltárására képtelen. Következésképp a jogkövetést a formális engedelmességre visszavezetve a polgári tudósok semmit sem magyaráztak meg, mindössze illetékességük hiányát vallották be.

A jogkövetésnek a *politikai-közjogi engedelmesség* keretei közé szorítása ráadásul nemcsak az engedelmességet képtelen társadalmi összefüggéseibe elhelyezni, hanem társadalmi összefüggéseiből kiragadva fogja föl azt is, *aminek* a jogkövetésben a cselekvő engedelmeskedik. Az idetartozó koncepciók ugyanis a jognak való engedelmességet azonosítják a jogszabálynak megfelelő, vagy az (utólag) jogszerűnek minősített magatartással, azaz az egyéni jogkövetéssel.

(Az engedelmesség meghatározottsága a termelő folyamatban.) Az engedelmességet a polgári megközelítések a metafizikus adottságként kezelt hierarchikus társadalmi berendezésben szükségszerű, az alárendelti *pozícióban* egyedül lehetséges megnyilvánulásnak, esetleg az ember eredendő tulajdonságának, az akarat sajátos minőségének, egyfajta engedelmességi ösztön, hajlam vagy engedelmesség-kiváltási képesség következményének tartják. Valóban, az engedelmesség az emberi társadalomban ősidők óta megfigyelhető. Érthető hát, ha természetesnek tűnik. Ahogy Marx írja „a dolgok a szokásos menetét illetően, a munkást rá lehet bízni a termelés természeti törvényeire”.⁷ A marxi elemzés azonban nem elégszik meg a dolgok szokásos menetének leírásával, hanem azt a történelmi meghatározási folyamatot elemzi, amelyben a szokásos kialakult. Ez már csak azért is elkerülhetetlen, mert, mint Necker báró esete is mutatja, a szokásos „természetiségét” időnként elemi erővel kérdőjelezi meg a fel-fellángoló társadalmi engedtlenségek, amelyekről aztán kiszáradva rendre kitűnik, hogy mögöttük csak másfajta (másnak való) engedelmesség húzódik meg. Az engedelmesség természetessége és elterjedtsége, valamint fogalmának, mint idegen akarat alá rendelődésként meghatározása aligha kielégítő, ha a jelenség okára, meghatározó tényezőire vagyunk kíváncsiak. Amikor az engedelmesség mint társadalmi viszony összefüggésében keressük a jogkövetés mint társadalmi jelenség magyarázatát, amikor azt állítjuk, hogy a jog követése a társadalmi-termelési viszonyokban meghatározott engedelmesség nélkül nem létezhet, sőt annak egyik megjelenési formája és visszatükrözése, természetesen nem a formális engedelmesség és a jognak való engedelmesség akaratelméleti felfogására gondolunk. Az engedelmesség a jogkövetés társadalmi jelensége vonatkozásában nem azt jelenti, hogy valaki egy szabálynak engedelmeskedik, még csak azt sem, hogy a társadalom tagjai a jogban kifejeződő akaratot elfogadják. Az engedelmesség, mint a társadalom működésmódja marxista fogalmának szem előtt tartásával jutunk csak a jogkövetés társadalmi értelmének, lényegének feltárásához.

⁶ SIMMEL, G.: im. 223. p.

⁷ MARX, K.: *A tőke*. I. (2. kiad.) Bp. 1949. 797. p.

Az engedelmisség társadalmi okát, meghatározottságát Marx tárja föl *A tőkében*. Az engedelmisség itt, a tőkés nagyipari termelésben teljesebbé válik és egyúttal itt mutatkozik meg következetes világossággal a maga termelésben való meghatározottsága. Nem mintha a korábbi termelési módok nem ismerték volna az engedelmisséget: a rabszolgatartó társadalomban ez individuális viszonyként nyilvánult meg, s később is a személyes parancs és a közvetlen akarat-szembesülések formájában jelentek meg az engedelmisségi problémák. Bár ez a személyes jelleg mind a mai napig érvényesül szemléletünkben és a mindennapi életben elsősorban ez jelenti az engedelmisséget, tagadhatatlan, hogy az engedelmisségre vezető „találkozások” kimenetelét nem az engedelmeskedő személy tudata tette társadalmilag lehetővé, hanem az adott termelési viszonyok, melyek ezeket a tudatokat (pl. a helyzetbe a beszélő szerszám egykedvűségével beletörődő – mert megtört – rabszolga tudatát) létrehozták. Kétségtelen, hogy a tőkés termelés előtti engedelmisség meghatározóiról kevesebbet tudunk, mint kellene. Hogy azonban a tőkés termelés teremtette engedelmisségből indulunk ki, annak nem annyira az adathiány az oka, mintsem hogy itt bontakozik ki teljességében a termelési folyamattal fennálló összefüggése, itt éri el teljesen kifejtett alakját.

A tőkés termelés egymást erősítő folyamataiban alapozza meg az engedelmisséget. A tőke a termelési folyamatban az egész társadalmat uralma alá hajtja. Maga a munkafolyamat a *gépeknek való engedelmisséget* követeli meg, másrészt, a termeléshez szükséges engedelmisséget biztosítandó, engedelmisségi viszonyként szerveződik meg a társadalmi élet valamennyi lényeges területe (a család, az állami élet, a hadsereg).

Az engedelmisség marxi fogalma feltételezi, hogy az engedelmisséget *történelmi képződménynek* lássuk, amint maga a tőke is az. Aminthogy bizonyos fokig a tőke is érthetetlen a termelés formáinak történelmi alakulása nélkül, úgy a tőkés rendszer engedelmisségét is hosszú történelmi változás készíti elő, amelyre tekintettel kell lennünk. Mégis, a marxi módszer alapján indokolt a legfejlettebb – a tőkés – engedelmisségből kiindulni, hiszen „az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához”.⁸

Az engedelmisség elemzésénél még egy módszertani megjegyzést kell tennünk – megintcsak Marxra utalva –: az engedelmisségnek, akárcsak a tulajdonnak, *nincs* saját történelme, nem független viszony.⁹

A tőkés termelésben az engedelmisség *akarati viszonyként* fejezi ki azt a folyamatot, amelyben a tőke alá rendelődik a munka, és a munkaeszköz a munkás leigázásának eszközüvé válik. „Miután a munkaeszköz automatává alakult, a munkafolyamatban mint tőke kerül szembe a munkással, mint holt munka, amely uralma alá hajtja és kiszípolozza az eleven munkaerőt.”¹⁰ A munkás ugyanis teljesen másodrendű a géphez képest,

⁸ MARX, K.: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* I–II. (MEM 46/1–2.) Bp. 1972. I. 31. p.

⁹ V.ö.: MARX–ENGELS *Művei*. Bp. 4. 158. p. „Még a legelvontabb kategóriák is annak ellenére, hogy – éppen elvontságuk folytán – minden korszakra érvényesek, mindamelllett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek.” MARX, K.: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, Bp. 1972. I. 30. p. Következésképp a tőkés termelés talaján megismerhető engedelmisségi mechanizmus nem adja meg a korábbiak szerkezetét a maga teljességében, bár számos elemét átveszi. Kiválóan alkalmas viszont annak igazolására, hogy valóban és csakis a termelésre épülő társadalmi totalitásban érthető meg az engedelmisség.

¹⁰ MARX, K.: *A tőke*. i.m. 456. p.

lényegében „ugyanahhoz a művelethez rögzítik”.¹¹ A tőkés termelés az ezt előkészítő történelmi folyamatra alapozva az embernek nem hagy választást: a munkás kényszerül elfogadni ezt az alárendeltséget. Az elkerülhetetlen gazdasági kényszer folytán elfogadott tőkés termelési rendszerben a termelés technológiája megköveteli, hogy az ember feltétlenül kiszolgálja azt. „Az a körülmény, hogy a munkást technikailag alárendelik a munkaeszköz egyenletes járásának és hogy a munkát végző szervezet sajátos módon mindkét nembeli és a legkülönbözőbb korú emberekből tevődik össze, olyan kaszányyszerű fegyelmet teremt, amely tökéletes gyári uralommá válik és tökélyre fejleszti a már korábban említett felügyelői munkát, tehát egyszersmind a munkásoknak fizikai munkásokra és munkafelügyelőkre, az ipar közönséges katonáira és altisztjeire szétosztását.”¹²

A marxi elemzés szerint tehát magában a *gépi termelési folyamatban* adott a munkás állandó alárendelődésének ténye, s ezt a technológiának való engedelmességet a gyáron *belül* még megfelelő fegyelmi eszközök egészítik ki. E fegyelmi eszközök azonban *csak azért lehetnek hatékonyak*, mert a tőkés makrotársadalmi viszonyok folytán a munkásnak a *mindennapiságban nincs alternatívája* (különösen nincs a munkásosztály magáért valóvá válása előtt); alá kell vetnie magát a gép ritmusának és a felügyelő ellenőrzésének, hiszen a tőkés társadalomban csak a gyáron „belül” élhet. Mivel a munkást történelmileg megfosztották a termelőeszközöktől, egyszerűen nincs egyénileg lehetősége arra, hogy ne engedelmeskedjék. A napi létfenntartásért el kell fogadnia a fennálló termelésben számára kínált beosztást, az alávetett helyzetét. Ezen az egyéni kiszolgáltatottságon a munkásosztály megerősödése is csak enyhíteni tud. A munkásosztály harca történelmi perspektívában a viszonyok olyan változtatását ígéri, amelyben az engedelmesség is átalakul. A rendszer keretei közt azonban ez csak részben ellensúlyozza az alárendeltséget, csökkentve a kiszolgáltatottságot és beépítve az engedetlenséget a mindennapokba (pl. sztrájk és annak legalizálása).

A tőkés társadalomban a dologilag meghatározott engedelmesség az egész társadalomra érvényes. Még a tőkés is a gép kiszolgálója lesz, és a tőkés termelés követelményeinek, ha nem is technológiai, de gazdasági értelemben feltétlenül engedelmességgel tartozik. Ha megtehetné is, hogy a gép technológiai követelményeit megszegje, a gazdasági verseny az ilyen játszadozást lehetetlenné teszi. Így hát a társadalom tagjai akaratukat mindig valami külsőnek, idegennek kényszerülnek alárendelni, és ez az elidegenedettségek nemcsak kerete, hanem *alapja* is az engedelmesség minden további aktusának. Igaz, a kapitalizmus látszólag biztosítja az individuális akarat szabadságát, amikor eltörli a feudális személyes függést, ámde az akaratok autonómia mégiscsak látszatviszony, amely mögött a dologilag meghatározott és dologilag közvetített akaratok alárendeltsége érvényesül. Marx kimutatta a munkás és a tőkés közötti csereviszony látszatjellegét. E kapcsolatban a cserepuszta forma, mely magától a tartalomtól idegen és csak elködösíti azt. E tőkés tartalomban adott az engedelmesség, mely a felszínen mégis autonóm akaratok aktusként hozza létre azt a viszonyt, amelyben aztán konkrétan – immár a „saját kötelezés” folytán – engedelmeskedni kell. Ez a látszat ugyanakkor erősíti az engedelmességet, hiszen az önmeghatározás bizonyos illúzióját kelti: akárcsak a rousseaui népakarat-ábrándban, itt is úgy tűnik, hogy az ipari kapcsolatban az engedelmesség forrása az egykori „szabad”

¹¹ MARX, K.: i.m. 454. p.

¹² MARX, K.: i.m. 457–458. v.ö. 443. p.

akarati aktus, amellyel a munkás munkaerejét eladta. A már hivatkozott marxi elemzésből azonban nyilvánvaló, hogy bár e látszat bizonyos fokig – és egyebek közt éppen a jogban és a jog segítségével – valóságot teremt, alapjában megmarad látszatnak: a munkás nem saját valódi akaratának rendeli alá magát, amikor engedelmeskedik. A termelés közvetlenségében egyszerűen a géphez igazodik, anélkül, hogy az egész helyzetet engedelmességi kérdésnek tekintené. Ennek oka megint a makroszinten, a tőkés termelésben és azáltal meghatározott *szocializációban* keresendő. Az engedelmességre szocializálást azok a társadalmi környezetek biztosítják, amelyek az egyénre már annak a munkafolyamatban való részvétele előtt hatnak, illetve amelyek a termelést mint külső feltételek biztosítják. E környezetek viszont megintcsak a termelés által meghatározottak. Ezen összefüggés igen jól látható például a nagyiparnak új családi struktúrákat alakító hatásáról adott marxi elemzésben, melynek végkövetkeztetése szerint „a nagyipar a régi család gazdasági alapjával és az ennek megfelelő családi munkával együtt a régi családi viszonyokat is felbomlasztja”.¹³ A gyermekben kiszolgáltatottsága, függősége folytán eleve kialakul az engedelmességre való hajlam, amit aztán a termelési módnak és az őt nevelők osztályhelyzetének megfelelő családi viszonyok megfelelő módon és kellő tartalommal erősítenek. Ahol pedig a család erre a feladatra nem alkalmas – például, mert a bérrabszolgaság folytán a szülőknek nincs elegendő ideje e feladat teljesítésére, vagy e feladatot rájuk bízni túl veszélyes lenne –, ott megfelelő póttintézmények működnek. A korai kapitalizmusban a gyermek igen korai munkába állítása biztosítja az engedelmességre szocializációt – a későbbiekben pedig egyre inkább az iskolarendszer segítségével oldódik meg a probléma. E tényezők mellett nem csekély szerepet játszanak az *ideológiák*, melyek mindenfajta engedelmességet eleve az egyetlen lehetséges emberi magatartásnak, vagy legalábbis az egyedül üdvözítőnek tüntetnek föl. A felnőtt társadalomban mindehhez még a különféle kényszerszervezetek többé-kevésbé nyílt fenyegetése, vagy közvetlen hatása (például kötelező katonai szolgálat) járul.

Nem elhanyagolható az említett intézmények és ideológiák mellett magának a munkafolyamatnak engedelmesség-megalapozó–fenntartó *pszichikai* hatása sem. Ezzel kapcsolatban Marx Adam Smith-t idézi: „Az emberek túlnyomó többségének gondolkodása szükségszerűen mindennapi tevékenységükből alakul ki, és ezzel kapcsolatosan fejlődik tovább. Az olyan embernek, aki egész életét pár egyszerű művelet elvégzésével tölti . . . nincs alkalma arra, hogy értelmét gyakorolja. . . Változatlan életének egyhangúsága természetesen szellemének *bátorságát* is megrontja . . . és képtelenné teszi arra, hogy erejét lendületesen és kitartóan alkalmazza, kivéve abban a részletfoglatosságban, melyre alkalmazták.”¹⁴ Ez az atomizálódás, amit a munkát mind elemibb részeire bontó technikai fejlesztés csak fokoz, *általánosan érvényesül a tőkés társadalomban*, hiszen ugyanez a folyamat jellemzi például a bürokratizálódott hivatali munkát vagy akár a tudományos kutatást is, nem is beszélve a hadseregről, amelyből kivész az univerzális katona, és a

¹³ MARX, K.: i.m. 529–530. p.

¹⁴ SMITH, A.: *Wealth of nations*. V.I.II., id. MARX, K.: *A tőke*. I. i.m. 391. p. Locke még korábban így fogalmazta ezt meg: „a munkások részesedése a nemzeti jövedelemből, alig lévén több a pusztá létfenntartásnál, sosem ad emez embercsoportnak időt, vagy lehetőséget, hogy gondolataikat e fölé emeljék vagy hogy az övéikért (közös érdekből) a gazdagabbal harcoljanak, hacsak a rossz kormányzat rendkívüli helyzetet nem teremt”. (LOCKE; *Works*, 1759. II. 36. p.) – Ha nem volna váltság és fejlődés, az engedelmesség örök lenne.

harcos egy fegyver valamely alkatrészének kiszolgálójává degradálódik. Ilyen körülmények közt érthető, ha a modern háborúk az engedelmes kegyetlenségnek a korábbi egyéni zsoldos túlkapasokat messze meghaladó rémségeivel szolgálnak.

(*Engedelmesség és engedetlenség dialektikája*). Azok a makrotársadalmi tényezők, melyeknek eredőjeként megjelent az engedelmes cselekvés, mint társadalmi mozgásforma, egyúttal meghatározzák az egyénben általános engedelmisségi készséget kialakító szocializációt és megjelölik a követendő tekintélyeket. Minden termelési mód sajátos együttműködést kíván meg és az együttműködés mindig szükségessé tesz valamilyen egységes akaratkövetést, s ennek megfelelően különböző mérvű engedelmisséget. Az egyes – történelmileg adott – engedelmisségi módok magyarázata azonban izolált: jellemzője a diszkontinuitás; hiányzik belőle a minőségi változás, az ugrás eleme. Az engedelmisség történelmi típusai közötti különbség – továbbá számos konkrét társadalmi viselkedés – érthetetlen, ha megelégszünk a termelési technikának a fegyelemre gyakorolt közvetlen és áttételes hatásainak figyelembevételével. Az engedelmisségben – ha csak illúzióként is, mint a tőkés-munkás szerződésben – megszüntetve-megőrizve jelen van az autonómia mozzanata. Ez az autonómia természetesen nem valamiféle fénylő ellenezmény egy manicheus módon engedelmes, illetve autonóm részekre bomló világban. Az *autonómia* lényegében a saját akarat követése. Tegyük mindjárt hozzá, hogy ez a „saját” akarat is külsőleg meghatározott, csakhogy nem közvetlenül és egyértelműen valamely más akarat határozza meg.¹⁵ Az autonómia összefér az engedelmisséggel; ha tudniillik az autonóm elhatározás következtében vállal valaki engedelmisséget, cselekvésének forrása nem a követett tekintély vagy az elfogadott kényszer, hanem önmaga; csakhogy épp a határok nyitottsága teremti meg az ember egyik legkedveltebb illúziójának, az önmeghatározásnak álcázott szolgaságnak a lehetőségét. Az esetek többségében pedig az engedelmisség *automatizmusa* eleve megfosztja a cselekvőt az önirányítástól. Mivel az engedelmisség a fizikai kényszerítésnek és konkrét parancsnak való engedelmeskedésig terjed, lehetetlen minden egyes konkrét esetben eldönteni, hogy hol is végződik az önirányítás. (Annál is inkább, mert az engedelmisség gyakran csak mentségszámba megy olyan – társadalmilag egyébként helytelenített – cselekvéseknél, amelyeket a cselekvő nagyon is szívesen tesz meg.) Ha azonban az egyén lemond a célhoz rendelt eszközök értékeléséről, ha tehát *nem tagadja meg azon eszközcselekvések végrehajtását, melyek a céllal összeegyeztethetetlenek*, úgy az önként vállalt engedelmisségből vitathatatlanul kivész az autonóm mozzanat.

Ha a történelem csak engedelmisséget ismerne, az egyes társadalmi alakzatok (és ezek embereinek engedelmissége) diszkontinuitása teljes lenne, az áthidalhatatlan szakadékok átugrása pedig a parancsot adók belső önfejlődésének csodás folyamányaként állna a bámuló történelmi utazó előtt. Az engedelmisség különböző történelmi formái közt azonban bizonyos fejlődést figyelhetünk meg a feltétlen és közvetlen fizikai kényszerből eredő – így térben és időben viszonylag korlátozott – engedelmisségtől a szublimáltabb kényszeralakzatok elfogadásán át az elsősorban dologilag közvetített formákban megjelenő akaratkövetésig. Ez a történelmi átalakulás csökkenti az engedelmisséggel járó idegen-

¹⁵ Témánktól túl messzire vezetne azt vizsgálni, hogy mennyiben valóság és mennyiben illúzió ez a nem-más-akarat által meghatározottság.

ség, külsődlegesség érzetét. A fejlődés nem magyarázható pusztán és közvetlenül termelési feltételek változásából, sem az ember valaminő misztikus autonómiára törekvéséből. A termelési mód, és közelebbről a gazdasági szféra átalakulása csak közvetett, bár végső fokon döntő magyarázó tényező. Az autonómiára törekvés *történelmi tendenciája* viszont az egyén szempontjából még ma is ellentmondásos, sokszor illuzórikus, még gyakrabban manipulált szükséglet, aminek létszükséglet-mivoltát a hétköznapi gondolkodás inkább csak lidércfény formájában ismeri fel, és hősi felvillanásaiból a filozófus reménye véli kiolvasni, hogy az idő az autonómia létszükségletével terhes.

Az engedelmesség meghaladása rejtélyének kulcsa abban keresendő, hogy *az engedetlenség maga sem más, mint alternatív engedelmisség*. Az engedetlenség jórészt ugyanazon szocializációs mechanizmusok felhasználásával működik, mint amire a megtagadott korábbi alá-fölérendeltség épült, csak az eddig követett tekintély (kényszer) helyett az alany újat fogad el. Történelmileg azonban az új tekintély, az új tartalom átalakíthatja magát az engedelmisséget is, megváltoztathatja annak pszichés vonásait, tartalmát, terjedelmét, szocializációját; – röviden, létrehozhat egy új termelési módnak megfelelő, annak feltételei által újra és újra megerősített engedelmisséget. Másrészt az alternatív engedelmisségi struktúrát, az új tekintélyt megintcsak a termelőerők változása előzi meg, és így tovább.

Az engedelmisségi alternatívák megjelenése a társadalmi értékrend egységének felbomlásával függ össze, ami mögött a társadalmi szerkezetváltozás mindig tettenérhető. Ahol a társadalmi lét „természeti” formái érvényesülnek, ott „csaknem” minden érdekelt . . . tudatából eltűnik annak a pozíciónak a tételezett jellege, amelyet közvetlenül születése következtében foglal el a társadalomban . . . ezt a „természeti” felfogást még a klasszikus ókorban is megtaláljuk, ahol is az ember létét hosszú ideig teljes mértékben azonosították poliszpolgári létével, és ugyanez a helyzet a rendi társadalmakban, stb.¹⁶

„A korai időkben az emberi élet szabályosságát sokkal tisztábban észlelték, mint a természet egyenletes folyamatát. Ez az ember a törvény és szokás varázslatos körében élt, de az őt körülvevő világ törvénytőlkülölnék látszott. Ez annyira így volt, hogy amikor kezdték megfigyelni a természet rendezett mozgását, nem találtak ennek jelölésére jobb szót a jognál vagy igazságoságnál (diké), annál a szónál, mely eredetileg az emberi életet irányító változatlan szokást jelölte.”¹⁷

Ezt a korai görög társadalomra alapozott állítást megerősítik az etnográfiai kutatók is: „Az Andaman szigetek lakója számára a jog azt jelenti, hogy rend van a világegyetemben, mely rendet abszolút uniformitás jellemzi; ezt a rendet egyszer és mindenkorra az ősei állapították meg. . . a jortól vagy szokástól való bárminő eltérésnek megvannak a következményei és bármilyen beálló rossz valamilyen . . . megszegés eredménye”¹⁸.

Malinowski kutatásai óta illetlen tévedésnek számít azt állítani, hogy az egyetlen helyes rendet ismerő ősi társadalmak tagjai nem szegték meg a (helyes) rendet. A szokássértés, nonkonformizmus vagy deviancia azonban nem valamilyen más – felsőbb – értékrend nevében történik. A szabálytalan cselekedet – még ha heroikus nagyságában megőrzi is a kollektív emlékezet – nem válik egy új szokás alapjává, amelynek a jövőben a többiek engedelmeskednek. Az „engedetlen” nem tartja elfogadhatónak amit tett, a

¹⁶ LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiája*. Bp. 1976. II. 327. p.

¹⁷ BURNET, J.: *Early Greek Philosophy*. 4. ed. Cambridge. 1930. 12–13. p.

¹⁸ RADCLIFFE-BROWN, A.: *The Andaman Islanders*. Cambridge. 1922. 399–400. p.

szabálysértő „amikor így cselekszik, akkor sem vallja be szívesen, gyakran még önmagának sem, hogy tettei nem érik el a jog mércéjét”¹⁹. A szabálytszegő, a közösségi-adotton változtatni akaró is igyekszik viselkedését engedelmesnek mutatni, s hisz is ebben: legalábbis Szokratész példájából erre következtethetünk.

Az elmondottak természetesen nem kizárólag a jogi vagy szokásszerű szabályok vonatkozásában igazak, hanem a fennálló egyenlőtlenviszonyok „magától-értetődő” elfogadására is. A már gyenge törzsfő hatalma adott, rögzített feltételek esetén megdönthető ugyan, de csak szigorúan meghatározott személyek által – törzsfő nélkül pedig nem lehet élni.

A *plurális értékrendű társadalmakban* válik csak elismert problémává a többféle cselekvés. Az előbbieken Malinowski kapcsán már utaltunk arra, hogy a plurális értékrend szembeállításával viszonylagos értékű – a valóságban az átmenetek sokaságával találkozunk. Az engedelmestség problémává válásának további feltétele a lehetőségeket átérezni képes szubjektum léte, márpedig „minél társadalmibb egy társadalom, minél erőteljesebben érvényesül benne gyakorlatilag a természeti korlátok visszaszorulása, annál kifejezettebben, sokoldalúbban és határozottabban összpontosul a döntés abban az érben, amelynek a mindenkor tettet végre kell hajtania”²⁰. Épp ezért, mint látni fogjuk, az engedetlenség mint modern individuális probléma hiányozni fog az ilyen én nélküli polgárok felbomló poliszában.

Ha a társadalomban párhuzamosan többféle kényszeríteni képes erő, többféle tekintély létezik, úgy a különböző osztály- vagy rétegérdekeket, lokális-territoriális szempontokat érvényesítő emberek számára a korábbiakban egyedül elképzelhető hatalmi és egyenlőtlenviszonyú rendnek való engedelmestség megtagadása „bizonyos értelemben” már autonóm aktus. A megszorítást az indokolja, hogy az ókor jellegzetes engedetlenségi eseteiben erre többnyire egy karizmatikus hatalmi vezérnek engedelmeskedve kerül sor. Még maga a „kiválasztott”, Isten felkentje is gyakran azt hiszi, hogy nem saját akaratából engedetlen a főnállóval szemben. Ugyanakkor az engedetlenség kínálta alternatíva a társadalom nagy tömegei számára nem autonóm alternatíva. Az eddiginél erősebb hatalomnak vetik alá magukat, hogy ezentúl ennek engedelmeskedjenek, adózzanak, ezt istenítsék a korábban megszokott, beidegzett módokon, vagy esetleg még buzgóbban, egyszerűen mert az új kényszer, tekintély erősebb, illetve alkalmasint inkább megfelel érdekeiknek. Az engedetlen tömegek cselekvését nem jellemzi a választás, még kevésbé a kezdeményezés. Mégis a különféle engedelmességek közti harc válik az autonómia kibontakozásának területévé: a plurális társadalom versengő hatalmai értelemszerűen nem képesek már a korábbiakhoz hasonló egyértelműséggel meghatározni az embert. Ez a pluralitásból származó autonómia még akkor is gyakorol hatást, ha egy-egy termelési mód virágkorában viszonylag átfogó, egységes az engedelmestség.

Ilyen ókori előzmények után lényegében a *polgári forradalmak* idejére kapcsolódik össze a gazdaságilag lehetségessé vált polgári individualizmus az engedetlenséggel. Rous-

¹⁹ MALINOWSKI, B.: *Baloma* Bp. 1972. 295. p. Megjegyzendő, hogy a Malinowski tanulmányozta társadalmak viszonylag fejtettek – s az ősi rendet helyenként az európai gyarmatosítás is bomlasztotta. A bomlás következtében „a benszülöttek doktrínájában” egyedül érvényesülő „nemzetiségi szolidaritás” mellett egy azzal ellentétes gyakorlati rend is érvényesült. E tény nem jelenti azt, hogy ne létezett volna korábban egy, a tanításoknak megfelelő tényleges nemzeti rend.

²⁰ LUKÁCS György: *i.m.* II. 279. p.

seau az engedelmességet az egyén „részvételéből” vezeti le. Az engedelmisség az egyéni választás, az autonómia kérdésévé válik. A forradalmak után az engedetlenség egyéni lehetősége háttérbe szorul, illetve különféle kikötésekkel bástyázzák körül, de nem tűnik el egészen. A munkásság erősödésével mindinkább csökkenő terjedelemben a XIX. századi burzsoá politikai irodalom még foglalkozik az engedelmisség individuális megszegésének elméleti feltételeivel. A jogi pozitívizmus azonban már csak azért tárgyalja, hogy elutasíthassa. Végül a monopolkapitalizmus terrorisztikus uralmának megvalósulása esetén magát a problémát is igyekeznek agyonhallgatással kiradírozni. Nyilvánvaló a minőségi különbség a forradalmak előtt szélteben-hosszában jogszerűnek elismert társadalmi engedetlenség (a „nép” forradalomhoz való joga) és a szűk körű individuális engedetlenség közt, amit egyébként a tényleges politikai berendezkedés általában elutasít. Polgári ideológia és politikai realitás azonban egységes abban, hogy eleve elfogadhatatlannak minősíti a munkásosztály tömeges munka-engedetlenségét, a sztrájkot. Ezen a téren minden engedményt hosszú, szervezett küzdelem előzött meg. És éppen a munkásosztály *saját szervezétének való engedelmissége* nyújtja történelmileg azt a társadalmi engedetlenségformát (a proletárforradalomban), mely képes olyan társadalmat teremteni, amelyben nem az engedelmisségben megszüntetve őrződik meg az autonómia, hanem előbb az engedelmisség aktusa az autonómia itt és most megvalósításának eszköze, majd pedig egyenesen az autonómiának rendelődik alá az engedelmisség.

Az engedelmisség – mint a történelmi és laboratóriumi²¹ tapasztalatok igazolják – az ipari társadalmak emberének második természetévé válik, amit az előbb említett gazdasági-termelési viszonyok tesznek szükségsszerűvé. Ámde ugyanakkor a XIX. század elejétől kezdve egy, az engedelmisséggel ellentétes tendencia is jól megfigyelhető, mely többnyire az *egyéni felelősség* ideológiájára támaszkodik. Ez az „engedelmisség-ellenes” autonóm felelősség rendkívül komplex technikai-társadalmi változás következménye. Mindenekelőtt a *munkásosztály erősödése* megkérdőjelezte a tőkés termelésben adott engedelmisséget. A munkásosztály történelmi perspektívájának a tőkés társadalom engedelmisségi struktúrájára gyakorolt hatásán túl nem elhanyagolható változások következtek be az *ipari-technológiai szférában* is: legalábbis egyes iparágakban a gyártmányok bonyolultságával csökkent az emberek ellenőrizhetősége, miközben a termelés fejlesztése mindinkább attól függ, mennyiben lép fel a termelő ember önállóan, kezdeményezően. Ezért a korábbi mechanikus alárendeltségi viszonyok a termelésben háttérbe szorulnak. A technikai változás és a munkásosztály erősödése – e tényezők által meghatározott közvetítések segítségével (mint amilyen az általános kulturális szint emelkedése, változások a politikai erőviszonyokban stb.) – részben átalakította a termelési-fegyelmi struktúrákat és általában az osztálytársadalmi engedelmisséget. A képzett munkaerő a termelés más, dologi feltételeivel egyenértékűvé vált, amennyiben helyettesíthetetlen, hosszadalmas és költséges képzése miatt nagy állótőkét képvisel. Ezért *átalakul a gyárak*, munkahelyek *belső hatalmi rendje*. Marx még úgy ábrázolta a gyári világot, mint ahol a politikai társadalomban érvényesülő hatalommegosztás véget ér, és a tőkés (a tőke) önkényuralmának adja át helyét. E jellemzés egyes fejlett tőkés országokban látszólag érvényét veszítette, valójában azonban túlzó a jogászok körében kedvelt megállapítás, hogy a gyári abszolút monarchia demokratikus köztársasággá változott. A Mitbestimmung, az „ipari demokrácia” és más

²¹ MILGRAM, S.: *Obedience to Authority*. New York, 1974.

jelszavak mögött a munkásosztály tényleges politikai erejének és a munkaerő megnövekedett jelentőségének hatása húzódik meg, de e hatás a tőkés termelésnek megfelelő módon tükröződik vissza, vagyis anélkül, hogy változtatna a tőkés termelés lényegi meghatározottságán, hiszen tovább él – a korábitól részben eltérő formában – a munkahelyi fegyelem. A tőkés társadalomban az *egyesnek* – nem érintve itt a munkásosztály kínálta történelmi perspektívát – most is szükségszerűen alá kell vetnie magát e fegyelemnek, amit hatékonyan tagadni csak megfelelő *ellenfegyelem* (például a pártszervezet) elfogadásával, s nem pedig minden rendet tagadva lehet.

Mégis, az ideológia és az ezáltal meghatározott *szubjektív képzetek szintjén* mintha éppen az *egyén cselekvési autonómiája* kerülne előtérbe. Az engedelmisség mind ritkábban szerepel a reklámozott társadalmi értékek között; ókonzervatív illetlenségnek számít, amit a fasizmus teljesen lejáratott. Az ember a manipulált szabadságban nem érzi engedelmisségnek cselekvését, s ha mégis, ez rendszerint konfliktussal is jár, vagy legalábbis kényelmetlenül érzi magát tőle. Az autonómia azonban a manipuláció világában – akárcsak korábban a munkás és tőkés közti szerződés esetében az akarat szabadsága – csak a látszat valóságának birodalmába tartozik. „Az objektív helyzetek parancsai saját szándékainká válnak.”²² Mivel az emberek közvetlen vezérlésének lehetősége – a már jelzett technikai okokból – csökken, az autonómia ideológiája megteremti a termelési viszonyoknak megfelelő önvezérlés illúzióját, igaz, azon az áron, hogy választásaik csak az adottak (még hozzá a fogyasztási modellekben adottak) körébe eshetnek. „Maga a mechanizmus, mely az egyént a társadalomhoz fűzi, változott meg és a társadalmi ellenőrzés azokban az új szükségletekben gyökerezik, amelyeket kitermelt.”²³ Az engedelmisségre kondicionáló tényezők továbbra is hatnak, csakhogy az engedelmisséget most már többnyire a saját, elfogadott belső értékrend külsővé válásának érzik. Ebből a szempontból is a reveláció erejével hatnak Milgram kísérletei, melyek igazolták, hogy a „tudomány érdeke”, mint a kísérleti alanyokba szocializált érték, képes elfogadtatni az emberellenes parancsokat oly módon, hogy sokan a parancshelyzet ellenére sem érezték magukat idegen akarat alá vetve. Míg a korai ipari termelésben a rész munka eltompította a munkást, és ez lehetetlenné tette, hogy azon gondolkodjék, van-e az engedelmisségen kívül más természetes rend is, addig a modern kapitalizmusban, ahol technikai okokból a tőkés kénytelen nem-eltompult, vagy legalábbis nem hagyományosan eltompult emberekkel dolgoztatni, a munka tisztán dologi összefüggéseket figyelembe vevő folyamatában most az az érzés alakul ki, hogy a dolgozók nem más embereknek engedelmeskednek – miközben ténylegesen ezt teszik. És még ez az illúzió is csak tendenciaszerűen s fölöttébb ellentmondásosan érvényesül: egyáltalán nem jellemez minden munkafajtát. A dolgok uralma egyébként sem feltétlenül teremti meg az autonómia illúzióját: a tőkés társadalomban az eldologiasodás szükségképpen elidegenedésbe csap át, s így éppen megsokszorozódhat az engedelmisség: az ember dolgoknak is, sőt önnön testet öltött akaratának is, mint idegen dolognak, kényszerül engedelmeskedni. A dologi meghatározás más embernek való engedelmisséget csökkentő hatása azért is ellentmondásos, mert a tőkés osztálytársadalmi termelési folyamat tervszerűtlensége korlátozza e – közvetlenül a munkában adott – lehetőséget: a termelési

²² ALMÁSI Miklós: *A látszat valósága*. Bp. 1971. 274. p.

²³ MARCUSE, H.: *One Dimensional Man*. New York. 1968 9. p.

és értékesítési válságok vagy nehézségek kiváltják a tőkés vagy képviselője akaratának közvetlen beavatkozását a termelésbe. „A fejlett ipari civilizáció szolgái szublimált szolgák, de azért csak szolgák maradnak, mert a szolgaságot nem az engedelmesség, nem is a munka nehézsége, hanem az eszközmivolt és az embernek a dologi állapotra redukálása határozza meg.”²⁴ Az akarat dologi közvetítettsége másodlagos az engedelmesség lényege szempontjából ott, ahol az engedelmesség alapja az engedelmessé válása.

(Az engedelmesség társadalmi szükségszerűsége a szocializmusban.) A kapitalista viszonyok tekintetében könnyű helyzetben voltunk, mivel a marxi elemzés eligazít az engedelmesség társadalmi megalapozottsága kérdésében. Minthogy az engedelmesség a konkrét termelési mód sajátosságai alapján vált érthetővé, más társadalmi formációk tekintetében ugyancsak konkrét elemzésre van szükség.

Ha a szocialista társadalmat az engedelmesség szempontjából vetjük össze a tőkés rendszerrel, megállapíthatjuk, hogy a nagyipari-gépi fegyelem ugyan hasonló technikai környezetet teremt, de hiányzik az a külső tényező (a tőkés termelési folyamat), mely az egyént választási alternatíva nélkül, vagy látszatválasztással a gépi fegyelem alá vetette. Vajon e történelmileg döntőnek bizonyult mozzanat hiányában van-e, lehet-e „engedelmesség”; ha igen, mi határozza meg, s miben különbözik a kapitalista társadalmi engedelmességtől? A marxizmus klasszikusai közül különösen Engelst foglalkoztatta kérdés. Kiindulópontja szerint az ipari termelés jelentős gyáron belüli kooperációt igényel. A technika olyan gyors döntést kíván, „amelyet a tekintély határoz meg, az pedig fikarcnyit sem törődik az egyének önrendelkezésével”.²⁵ Az engedelmesség „technikai szükségszerűség”. Minőségi különbséget jelenthet azonban, hogy az az akarat, amelynek a dolgozók magukat alávetik, lehet demokratikusan kialakított, és főleg, „maga a termelés nem külső – idegen hatalom az ember fölött, bár a természeti erők, melyeket a tudomány segítségével az ember uralma alá hajtott, bosszút állnak rajta azzal, hogy az őket kiaknázó embert a társadalmi szervezettől független igazi zsarnokságnak vetik alá”.²⁶ Ugyanakkor a szocialista viszonyok közt – ellentétben a kapitalizmussal – a tekintélynek csakis azok között a határok között van helye, „amelyeket a termelési feltételek elkerülhetetlenül megszabnak”.²⁷

Engels az anarchisták ellen érvelve elismeri a politikai tekintélyállam perspektívikus megszűnésének lehetőségét. Ismeretes, hogy a XX. századi szocialista építés során a proletárdiktatúra és az egész szocializmust építő nép felhasználta az államot, amelynek tekintélyi jellege éppoly tagadhatatlan, mint amilyen szükségszerű, hiszen a társadalomban fennálló érdekellentmondások és a rendkívül bonyolult nemzetközi viszonyok folytán az egész társadalmi termelés egységes, politikai jellegű átfogására van szükség. A szocialista állam tekintélyét és az ennek való engedelmisséget tehát – az Engels által előre nem láthatott – társadalmi (és termelési) feltételek is igénylik.

Mindezek alapján a szocializmusban is szükség van a tekintélyre és az ennek való engedelmisségre a társadalmi együttműködés biztosítása érdekében; új minőségi vonást

²⁴ MARCUSE, H.: i.m. 32–33. p.

²⁵ MARX–ENGELS Válogatott Művei, Bp. 1963. I–II. (MEVM) I. 625. p.

²⁶ MEVM. I. 625. p.

²⁷ MEVM. I. 626. p.

jelent azonban a hatalom alakításában való részvétel lehetősége. Így ugyanis minden eddiginél inkább érvényesülhet a saját akarat által vezetettség, miközben csökken – de nem szűnik meg – annak esélye, hogy ez az akarat külsővé-idegenné váljon.

II. Az állam és joga, mint a társadalmi engedelmesség felépítmenyi elemei

Az elmondottakból következik, hogy a jognak való engedelmesség csak része egy átfogó társadalmi engedelmességnek, melynek érvényesülését végső fokon a termelési viszonyok determinálják, részben közvetlenül, részben megfelelő közvetítő mechanizmusok segítségével (és ezek közé tartozik maga a jog is). Az adott termelés alapzatán olyan felépítmeny emelkedik, amelyet alá-fölrendeltség jellemez, és amely megfelelő ideológiákkal kiegészítve erősíti az alapvető termelési engedelmességet. A második lényeges következtetés abban áll, hogy – éppen mert a termelési mód határozza meg az engedelmességet – annak *tartalma történelmileg változik*. Ez az alapvető eltérés csak fokozódik azáltal, hogy hasonló okokból a „követendő” jog is megváltozik, bár az engedelmesség szerkezeti és tartalmi mozgásai – az egyenlőtlen fejlődés jelenségeitől itt eltekintve – főbb vonalaikban egybeesnek a jog alakulásával, sőt adott esetben éppen a jog tartalmi változása vezet az engedelmesség változására, amikor épp a jog az engedelmesség tartalma – helyesebben, hegelizáló terminussal: belső formája. Így például a nagyobb látszatautonómiát igénylő-engedő tőkés termelésben a jog is nagyobb cselekvési autonómiát enged.

A jogkövetés – mint társadalmi jelenség – tehát nem önmaga oka, elsődlegesen nem a jog valamely sajátos minősége biztosítja azt, hogy a társadalmi cselekvés bizonyos határok közt a jogilag elvártnak megfelelő szabályosságokat mutasson. A *szabályosság forrása* maga a termelés, illetve a társadalmi életnek alapvetően a termelés által meghatározott más szférái. A jogászai felfogás praktikus beállítottsága és saját jelentőségét érthető, de nehezen megbocsátható módon eltulzó törekvése azonban mindezt többnyire figyelmen kívül hagyja, és a jog valamilyen belső tulajdonságára igyekszik visszavezetni a jog követettségét. Bizonyos határok közt ez jogos is, hiszen tagadhatatlan, hogy a jognak van közvetlen engedelmességre készítő hatása – elvégre a jog egész létezése abból ered, hogy a termelési folyamat *önmagában* képtelen „eléggé” (azaz az uralkodó osztályoknak megfelelően) meghatározni a társadalmi viselkedéseket.

(*Az ideológia szerepe a jogkövetésben.*) A jogkövetés felépítmenyi mechanizmusát – annak gazdasági meghatározottsága nélkül – lényegében még Hume vázolta: „Aki az emberi dolgokat filozófus-szemmel nézi, leginkább azon fog csodálkozni, hogy milyen könnyen uralkodhat kevés ember a nagy többségen és hogy az emberek mily feltétlen megadással vetik alá érzelmeiket és szenvedélyeiket uralkodójuk érzelmeinek és szenvedélyeinek. Ha azt vizsgáljuk, mint lehetséges e csoda, azt fogjuk találni, hogy az uralkodókat csak a vélemény támogathatja, mert az erő mindig az alattvalóknál van. Az uralom tehát csak a véleményen nyugszik. E szabály éppúgy érvényes a legdespotikusabb, legkatonaiabb, mint a legszabadabb, legnépibb kormányzatokra. Az egyiptomi szultán vagy a római császár hajthatta jólelkű alattvalóit, mint a barmokat, érzelmük és akaratuk ellenére, de legalább mamelukjait vagy praetoriánus gárdáit emberek módjára véleményük szerint kellett vezetnie”^{2 8}

^{2 8} HUME, D.: *Essays* I. London, 1875. I. 109–110. p.

Hume klasszikus megfogalmazása értelmében lényegében az állami erőszak kiváltotta hiedelmek biztosítják az állam és joga iránti engedelmisséget. A kormányzat azonban csak egy uralkodó réteg vagy osztály érdekeit figyelembe véve érvényesítheti azt az erőszakot, mely akár közvetlenül, akár megfelelő ideológiát kialakítva hozzájárul a társadalmi jogkövetéshez.

A társadalmi jogkövetés értelmezéséhez tehát az embereknek az alapvető termelési viszonyokkal összefüggő engedelmisségén túl a jogi formák sajátos ideológiai hatását illetve a jogot érvényesítő állami kényszer makrotársadalmi befolyását is figyelembe kell venni.

A jog – mint ilyen – társadalmi követettségének *specifikus* oka a marxista jogfelfogás értelmében lényegében a jog *állami* minőségében és az ebből adódó kényszerjellegben keresendő. A jog, mint társadalmi objektiváció nem elvontsága közvetlenségében hat az egyes emberre. (Egyébként itt és most nem is a jognak az egyénre, hanem a társadalomra, illetve annak közvetítő különöseire gyakorolt hatásával foglalkozunk).

Az állam mindenekelőtt az uralkodó osztály sajátos hatalomgyakorlása érdekében elkülönült szervezet. E szervezetet működési területének és *tárgyának* elvonatkoztatása alapján az osztályszemlélettől mentes burzsoá jogfelfogás terület és népesség pusztá egységének látja.

Az állami szervezet hatásának kulcsa mindenekelőtt abban áll, hogy az általa közvetített akaratot *kényszerrel* is képes érvényesíteni, mégpedig rendszerint olyan erejű kényszerrel, amelynek az egyén egyáltalán nem, szervezett társadalmi erők is csak kivételesen tudnak ellenállni. Az állami szervezet ezen túlereje, mely az erőszak monopolizálásáig terjedhet, nyilván alkalmas a lakosság tényleges alávetettségben tartására. Ehhez nem is szükséges az erőszak állandó gyakorlása: az emberi gondolkodás sajátossága lévén a jelek használata, az erőszak jele, szimbóluma (az erre vonatkozó múltbeli tapasztalatokkal együtt) elegendő az állami szervek akaratának elfogadtatásához. A félelem transzformálódik tekintéllyé, amit elősegít az, hogy az állam erőfölénye és anyagi lehetőségei segítségével *ideológiai monopóliumhoz* is jut. Az ideológiai monopólium révén az állam társadalmilag elfogadtatja a világnak az állam adott működését kívánatosnak, szükségesnek mutató képét. A *félelem tekintéllyé* válása jelen esetben azt jelenti, hogy a pszichés alaptól függetlenül a társadalom elismeri az állam általános felsőbbbbségét, elismeri azt a jogosultságát, hogy akaratát érvényesítse. Empirikus szociológiai értelemben aláveti magát az állam akaratmegnyilvánulásának, pusztán azért, mert magát alárendeltnek tartja. De ez az alárendeltségi érzés olyan tényleges alárendeltségi állapotot tükröz vissza, melyet az állam – az *uralkodó osztály* érdekeinek alapvetően megfelelő – erőfölénye biztosít. Ezt az állapotot fejezi ki és egyben erősíti meg a vonatkozó állam-ideológia, melyet többnyire más életszférák ideológiái is alátámasztanak, úgy például, hogy az államnak és akaratmegnyilvánulásainak vallási vagy erkölcsi értéket tulajdonítanak. Másfelől az állam ezen ideológiák intézményi hátterét is befolyása alá vonja, vagy legalábbis kiegyezik velük. (Jellemző ebből a szempontból a vallási ideológia változása az állam–egyház konkordátumok tükrében).

A jog az államhoz szorosan kapcsolódó ideológiaként biztosítja a társadalmi engedelmisség érvényesülését. Egyáltalán nem állíthatjuk persze, hogy a különböző korokban a jogot, illetve a *jogot mint ideológiát* azonosnak érzékelték volna az emberek. Lényegében csak a polgári forradalmak utáni időszakot jellemzi a jogi ideológia általános uralma.

De bármennyire erős is az ideológiai törekvés arra, hogy minden cselekvést jogi cselekvésnek lássanak és ennek megfelelően jogszerűen viselkedjenek, a gyakorlat, a mindennapi élet nagyon gyorsan túlteszi magát ezeken a korlátokon.

A jog követésében ott munkálkodik – a vonatkozó társadalmi érdekektől itt eltekintve – az államiság erőszakra alapozott követendőségének vázolt mechanizmusa, hiszen a jog mint az uralkodó osztály államiként megjelenített akarata az állami tevékenység tartalma; az a tartalom, melyet a tekintélyként elismert állam iránti engedelmisségben meg kell valósítani. Ha túlzó logikai tisztaságra törekednénk, akár azt is mondhatnánk, hogy a jogkövetés során nem a jognak engedelmeskedik a társadalom, hanem az államnak, hiszen az engedelmisség nem magának az akaratnak, hanem az akarat alanyának szól. Ez a megállapítás azonban figyelmen kívül hagyja, hogy a jogkövetés társadalmilag egyebek közt abból adódik, hogy *a jog mint visszatükrözés* előírásai részben egybeesnek a más engedelmisségi mechanizmusok folytán már amúgyis „engedelmesként adott” viselkedésekkel. S szabályozás és a magatartás egyaránt megfelel a termelési viszonyokban objektíve meghatározott érdekeknek, anélkül, hogy egymással közvetlen kapcsolatban állnának. Egy adott társadalmi *magatartás általában nem jogra-orientált társadalmi megfontolások következménye.*

A jogkövetést az államnak való engedelmisségre korlátozó felfogás megfeleldezik a jog viszonylagos önállóságáról is, tehát arról, hogy a társadalom bizonyos esetekben a joggal, mint sajátos mozgású objektivációval²⁹ kerül szembe, amint hogy az egyes állampolgár is közvetlen kapcsolatba léphet a jogszabállyal, mint elvont-általános normával, amelyet állami konkretizálás nélkül alkalmaz magára és viszonyaira, s nem pedig az állami közrehatás következtében. Ilyen összefüggésben tehát a jogban kifejeződő elvont akarat önállósul, önálló megjelenéshez jut, és saját – ámbár származtatott – tekintéllyel rendelkezik, mely az egyes konkrét állami szervek fölé emeli, sőt adott esetben lehetővé teszi, hogy saját ideológiája legyen. Ezért fordulhat elő, hogy követésében érdekelt nem-állami társadalmi erők révén a jog a megteremtő államot is túléli, vagy akár ezzel szemben álló erőként lép fel.

Tanulmányunk a továbbiakban azt vizsgálja, hogy a jog ideológiai természetéből milyen sajátos következmények adódnak az alapvetően a termelési folyamatban meghatározott engedelmisségből felépülő jogkövetésre.

Eppen a fenti kérdés tisztázására a jogkövetésben szerepet játszó, a cselekvéstől elválaszthatatlan gondolati beállítottságok mibenlétével, közelebbről azzal a problémával kell foglalkoznunk, hogy a társadalomideológia és ezen belül a jogi ideológia miként hat a jogkövető társadalmi magatartásra. Meg szeretnénk óvni az olvasót és magunkat is attól, hogy az ideológiára vonatkozó ideológiába, az értelmiség tehetetlen önreflexióinak ebbe a véget nem érő hínárjába bonyolódjunk. Elégedjünk meg ehelyütt annyival, hogy megpróbáljuk tisztázni, mit jelent az „ideológia” illetve a „jog ideológiai mivolta” a jogkövetés szempontjából.

A jogkövetésben egyfelől adott a jog mint a valóság normatív erejű leírása – hű vagy sem, ne firtassuk – másfelől egy további jogi jellegű ideológia, mely azzal foglalkozik, hogy miért kell ezt a jogot (vagy az azt érvényesítő hatalmat) elfogadni. Az első

²⁹ SAMU Mihály (szerk.): Állam- és jogelmélet (tankönyv). Bp. 1970.; LUKÁCS György: *i. m.* III. 134–135. p.

értelemben tulajdonképpen az elvontságából kilépett normaanyagról van szó. Ennek a tudatformának a jelentősége a társadalmi működés szempontjából abban áll, hogy a valóság viszonyainak egyfajta „természetes” szemléletét biztosítja. Ha jogilag gondolom el a világot, úgy az uralkodó osztály szempontjából értelmezem s az értelmezés eredménye az elfogadás. A korábbiakban azonban már jeleztük, hogy a világnak a jogilag előírttal egyező eredményű felfogása többnyire éppen nem jogi terminusok segítségével valósul meg. A kapcsolat bonyolult, hiszen más közvetlen összefüggések hatására adódik a mindennapokban a jogival egybevágó világszemlélet és az ennek megfelelő cselekvés. Nem árt ismételni, hogy adott esetben persze helye lehet a közvetlenül jogi szemléletnek, s másfelől, hogy a jog (nemcsak mint pusztán szemlélet, hanem mint az erőszakszervezetet és a mindennapi viselkedést befolyásoló normatív erő) jelentős szerepet játszik ama sokat emlegetett nem jogi közvetlen összefüggések kialakításában.

Ami ezekután a „másik”, a jog elfogadandóságát biztosító ideológiát illeti, ez tulajdonképpen a normarendszerben adott ideológia ideológiája, egyike azoknak az „összefüggéseknek”, amelyek közrehatnak abban, hogy a társadalom viszonyainak a pozitív jogban kínált értelmezését elfogadják. Ez az ideológia működik, amikor a társadalom tagjai valamilyen okból – pl., mert az újszerű vagy érdekükkel ellentétes – nem tartják magától értetődőnek a jogilag felkínált valóságértelmezést. Vagyis ez az ideológia teremti meg azt az eszmei összefüggést, amitől a jogi valóságéleírás normatívvá, kötelezővé lesz, helyesebben ilyennek tűnik. Ámde e mégoly jelentős, viszonylag önálló társadalmi hatalommá nőtt szellemi értékrendszerben való elhelyezés sem elegendő önmagában a jogi értelmezés autoritatívá tételére; ehhez az is szükséges, hogy a megfelelő kényszerítő gépezet érvényesítse ezt az „értelmezést”. De éppen a kényszerítő gépezet fellépése szempontjából további jelentősége van a jogot legitimáló ideológiának: ugyanis éppen ez teremti meg az (állami) erőszak és a már adott társadalmi értékrend kapcsolatát. Amikor tehát az ideológia az állami szervek erőszakalkalmazását igazolja s a kényszert az önkény aktusából az igazság tettévé nemesíti, ezzel biztosítja, hogy e szervek tevékenysége beilleszkedjen a társadalmi rendszerbe (alkalmasint akár a „nembeli fejlődésbe” – ha úgy tetszik), ami lehetővé teszi, hogy a társadalom tagjai támogatónan sorakozzanak fel az állami kényszeralkalmazás mögött.

A fenti megkülönböztetés a jogi normarendszer és az azt igazoló eszmék rendszere közt egyesek szerint talán túlbonyolított. Az elsőnek tárgyalt összefüggést sokan egyszerűen a jognak neveznék, az utóbbit pedig jogelméletnek vagy jogtudománynak. Csakhogy először is a jog társadalmi fogalma több mint a normák rendszere, s elválaszthatatlan működésében a normákra vonatkozó nézetektől. Ezek viszont sokkal szélesebb körből tevődnek össze, mint amit a jogelmélet vagy a jogtudomány átfog. Másrészt, ha így fognánk fel a dolgot, az a látszat keletkezne, hogy a tételes jog nem ideológia, holott igenis szellemi természetű rendszer, mely közvetlenül is hathat a tudatra. Sőt, mindig a tudatra hat, legfeljebb arról lehet szó, hogy az, ami az állampolgár tudatára hatott, már nem jogi norma, hanem például egy hivatalnok által kiszabott büntetés. De a hivatalnoknak ugyan micsodájára és mi hatott, ha nem a tudatára a jogszabály?

A dolgot tovább bonyolítja, hogy bizonyos fokig maga a szabályrendszer is képes önmagát igazolni, tehát elláthatja a metanorma ideológiai funkcióját. Másrészt a tételes jogra vonatkozó nézetek – egészen a moralitásig – viszont könnyen válhatnak a jogias világerőtelmezés forrásává.

Ha a mindennapi tapasztalat fényében a jogi metanorma csak kivételesen tűnik is elő,³⁰ a jogfejlődés és az egyéni élet konfliktusai egyaránt felvetik a legitimitáció problémáját. Mivel pedig a történelmi mozgás nem egyéb, mint a korábbi tudás szerint kivételnek számító helyzetek szüntelen egymásutánja – ezért aztán a jogkövetés is több mint a problémamentes rutin érvényesülése –, a metanorma ideológiai hatása nélkül a norma hatása értelmezhetetlen. A jogkövetésben ható ideológiai mozzanat elemzésekor tehát a normák és a metanormák egységére kell tekintettel lennünk.

(*A kötelesség mítosza.*) Amíg egy társadalomban a magatartási elvárások és normák rendszere az egyetlen lehetséges rendszer, amíg nincs cselekvési alternatíva illetve alternatív cselekvésre készítés, addig természetesen nem probléma a jog követendőisége; nincs szükség a fennálló elvárások kötelező mivoltának igazolására. Ami van, az az egyedül lehetséges, objektív értelemben is. Ha azonban a létező elveszti az egyedülvalóság kiváltságát, az egyedülvalóságot hirdető eszmékre van szükség. A létezőt egyedül lehetségesnek, a lehetséges bekövetkezését szükségesnek, a nem létezőt lehetségesnek mutatni: ezt teszi az ideológia, mely éppen e vonásánál fogva éppúgy szolgálhatja a jövő közelítését, mint az elidegenítést.

Az antikvitásban a korábban egységes normarendszernek a társadalmi tagozódással együttjáró bomlásakor vetődik fel az a gondolat, hogy a jog – a hagyományosan adott szokás- és elosztási rendszer más cselekvési lehetőségekkel összehasonlítható, illetve, hogy talán nem is felsőbb értékek kiváltságos hordozója, s ennyiben nem is feltétlenül követendő. Ez az ellentét az *Antigoné* alapproblémája – legalábbis a jogfilozófusok szerint.³¹ A görög városállamok belső ellentéteinek erősödésével az uralkodó (tűrannosz) akarata lesz a polisz törvénye, s mint ilyen követendő.³²

E tény világos felismerése az athéni polisz belső feszültségeinek erősödésével párhuzamosan az eredetileg természetesen követendőnek tartott joggal szembeni kritikai álláspontra vezetett. Trasymachos tanítása szerint az állam (és az attól elválaszthatatlannak tekintett jog) egyszerűen erőfölényének köszönheti uralmát. Az igazságosság nem más, mint az erősebb joga. A szofista Antiphon már nyíltan hirdeti, hogy a törvényt csak annyiban kell megtartani, amennyiben megszegését megbüntetik. Mivel a törvény ellentétben áll a természettel és önkényes, az ember viszont örömet keres, így ha a törvény megszegése örömet szerző cselekedetben áll, a törvény megszegése helyénvaló.³³ Szokratész nem csekély morális bátorsággal még menteni próbálja a polisz értékrendjét az individualizmus álláspontjáról, hirdelve, hogy a törvények tápláló szülők, és az ezeket érvényesítő állam iránt az egyén engedelmességgel tartozik. Mivel azonban éppen az

³⁰ Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének a fizikai dolgozók jogtudatának szerkezetére vonatkozó 1975-ös felmérése szerint az arra a kérdésre adott válasz, hogy miért kell követni a jogszabályokat, teljesen esetleges, legalábbis a tényleges jogtisztelet, tolerancia stb. szempontjából.

³¹ A tételes jog és a „felsőbb” előírások konfliktusa már Sophoklesz kora előtt is létezett, de *Antigoné* problémája, mint a temetés is mutatja, nem örök probléma. (A homéroszi korban ugyanis még nem létezett temetés, csak hamvasztás.)

³² „Kreon neve nem annyira egy tényleges uralkodóra utal, mint inkább a pozitív jog absztrakt felfogására.” JONES, W.: *The Law and Legal Theory of the Greeks. An Introduction.* Oxford, 1956. 61. p.

³³ DIELS, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Berlin 1954. 346–350. p.; BARKER, E: *Greek Political Theory.* London, 1960, 82. p.

individualizálódás készíti elő a polisz válságát, kísérlete eleve reménytelen. Az állam és a társadalom fokozódó szétválasztódásával és az állam fokozódó elidegenedésével mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy a *pozitív jog egyszerűen a hatalom akarata*. Amikor Anaxarchus arra figyelmeztette Nagy Sándort, hogy alattvalói számára neki magának kell lennie a törvénynek és az igazság forrásának, ezzel csak annyit ért el, hogy Sándor még önkényesebben parancsolt.³⁴

Az ókori fejlemények már mutatják azt a két fő megközelítést, mely a jog követendőségének megalapozásában – illetve, mint már Antiphonnál láttuk, az engedelmesség felszámolásában – megfigyelhető. Az egyik gyökerei visszanyúlnak a szokásrend, mint egyetlen lehetséges életforma korszakába. Ez a *jogot belső értékei miatt tekinti követendőnek*. A másik irányzat a jog *állami alkotottságát* hangsúlyozza és az állam iránt fennálló *kötelességekből* vezeti le a jog iránti engedelmesség kötelességét. A jog immanens tulajdonságaira építő minden megközelítésben felsejlik azonban valamilyen további társadalmi vagy transzcendens érték, amelyet a jog hivatott megvalósítani. Az már a mindenkori osztályviszonyoktól, illetve az elmélet kialakítójának hovatarozásától függ, hogy azt tartja-e, hogy cél és eszköz egybeesése szükségszerű, avagy, mint általában a természetjogi irányzat képviselői hirdetik, úgy véli, hogy ez az egység a pozitív jog természetétől idegen (kivéve rendszerint a *saját* pozitív jogrendszerünket).

Az a koncepció, mely a jog immanens értékében keresi a jog követendőségének alapját, viszonylag konzekvensen először Platónnál³⁵ figyelhető meg. Platón – aki osztályhelyzeténél fogva szembenállt a korábban fennálló athéni rendszerrel – nehezen fogadhatta el a jogkövetést politikai – vagyis az államban megtestesülő közösség iránti – kötelezettségként.³⁶ Az emberek uralmát – hacsak nem magához hasonló filozófusokról van szó – nem érezte megnyugtatónak, s helyett kívánta a törvények uralmát. Igaz, a törvények uralma csak kompromisszum: Platón úgy alapozza meg a jog immanens követendőségét, hogy közben nem titkolja a törvényi szabályozás hátrányait. Bár a törvényeket a rend biztosításán túl társadalomvezérlési eszköznek is tartja, s róluk, mint

³⁴ PLUTARCHOS: *Alex.* 51. 6–7. – A római birodalom jogászai aztán már a jog államilag alkotott jellegét hangsúlyozták. (Törvény az, amit az egész nép hoz létre és parancsol, – *Gai.* 1.3; illetve amit az uralkodó parancsol, akire átszállt a főhatalom: *Iust. Inst.* I. II. 6.)

³⁵ A koncepció kialakulása összefügg azzal, hogy az athéni társadalom válságában már Szokratész fellépése előtt megerősödött a jog kritikája, mely annak emberi-állami alkotottságából a szabályok megszeghetőségére következtetett, ami nemcsak az Athén vezetéséből a polisz demokratikus berendezkedése folytán kicsöppent rétegek körében vált népszerűvé, hanem a politikailag mind közömbösebbé váló állampolgárok között is. Szokratész ezzel szembeszálló fellépésére már utaltunk: ő a jogkövetés politikai kötelesség-mivoltát vallotta, de egy olyan individualizmus alapján, ami az alaptörvények, hagyományos istenek és a konzervativizmus bűvöletében élő hivatalos ideológia számára elfogadhatatlan volt.

³⁶ Platón nem hitt a tömegek, az átlagember egyéni felelősségvállalási képességében, márcsak azért sem, mert ebben az esetben el kellett volna ismernie, hogy neki és másoknak is ténylegesen vannak kötelességei az iránt az athéni állam iránt, melynek kormányzatát elkorcsosultnak ítélték. Mivel azonban maga is azon fáradozott, hogy saját elképzelése szerinti államot rendezzen be – ámbár mindhárom szirakuzai próbálkozása csúfos kudarcba fulladt –, illetve elméleti következtetései szerint is szükségesnek mutatkozott az állami fegyelem, elkerülhetetlen volt, hogy a szofista „anarchistákkal” szemben kidolgozzon valamiféle engedelmességtant. (Erre bővebben I. SAJÓ András: *Platón állam- és jogfelfogásának egyes kérdései*. ÁJT. 1975. 4. sz.)

az elvont igazságosság megnyilvánulásairól beszél, elismeri, hogy a poliszok tételes joga eltérhet ezen immanens értékeket hordozó jogrendtől.³⁷

Az „értékpularizmus” kínálta alternatív cselekvés csak elvont feltétele a jogkövetés általános társadalmi érvényű problémává válásának. Amíg „a társadalom egyik részét maga, a másikat saját reprodukciójának pusztán *szervetlen* és *természeti* feltételként kezeli”, amíg tehát „a dolgozókat a termelés szervetlen feltételeként a többi természeti lény közé sorolják”³⁸ addig szellemi befolyásolásuk aligha jelentkezhet.³⁹

A jogkövetés ideológiai megalapozása a *probléma* jelenkori értelmében a tőkés termelésre épülő állami szervezetrendszer és relatíve önálló jogrendszer kialakulása során vetődik fel, és pedig az államhatalomért folytatott osztályharctól elválaszthatatlan módon.

A jogideológia hatása, mint jeleztük, csak konkrét történelmségében vizsgálható⁴⁰. Ehelyütt mindössze az engedelmességi kötelesség társadalmi tartalmával kapcsolatosan kell tisztázni egy elvi kérdést, nevezetesen, hogy mi a valóságértéke a kötelességnek. Természetesen nem ismeretelméleti, hanem funkcionális értékelemzésre gondolunk. A probléma előzetes vizsgálatát a kötelesség szirénhangjától való félelelem indokolja. Jobb a metanorma természetjét tisztázni, nehogy a történelmi elemzésben túlságosan komolyan vegyük.

A jogkövetési kötelesség – mely, mint arra már utaltunk, lehet az állam iránti kötelesség részterülete (I. Szókratész és Austin), vagy az államtól függetlenül szemlélt jog iránti kötelesség (mint Platónnál) – ideológiai formában, vagyis tisztán szellemi összefüg-

³⁷Platón azonban nem a természet berendezkedését tartja a tételes jog fölött álló helyes rendnek (*Gorgias*, 583), mint a „természetjogász” szofisták, hanem az ideákban, illetve a lélekben keresi azt. A kozmosz értelemben vett természetet azonban nagyjából azonosítja a lélekkel (psyche), s így, ha nem is a naturális természetet, de mégis valaminő természeti rendet helyez a pozitív törvények fölé. L. JONES, W. i. m. 41. p.

³⁸MARX–ENGELS, Művei. 46/1. 368–369. p.

³⁹A poliszközösség felbomlásában és a helyébe lépő *világbirodalmi* kormányzási gyakorlatban a „filozófikus” elképzelésekkel szemben igazolódott, hogy a *jogkövetés alapján hatalmi és nem értelmi viszony*. Az engedelmességet a római birodalom fegyveres erői és a császár kultusza biztosították. Az állam parancsai iránti engedelmesség problémája elvesztette korábbi sajátos fontosságát, mivel a birodalom lakóinak többsége nem volt egy szinten a hatalom gyakorlóival, akik általában *közvetlen parancsokkal* biztosították a birodalom fenntartását. A jogkövetési probléma tehát nem állt előtérben, mivel a lakosság egymásközti, sőt a hatóságok iránti viszonyát sem az elvont és általános szabályokból álló jog rendezte. Az állam iránti hűségben a joghoz való ragaszkodás csekély szerepet játszott. A praktikus alattvalói viszonyban a politikai kötelesség eleme dominált, anélkül, hogy ennek sajátos jogi-ideológiai formája kialakult volna. Az egyéként is inkább magánjogi érdeklődésű római jogból és jogtudományból az erős hatás ellenére is szinte hiányzik a joganyag legitimálására vonatkozó ideológia. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a lakosság széles tömegeinek nem volt ilyesmire szüksége. Annyira távol voltak a politikától, hogy hiábavaló lett volna ezzel kapcsolatos sajátos meggyőzéssel élni.

Meglehet persze, hogy a jogideológiából éppen azért hiányzik a politikai elem, mert jogtudomány erős sztoikus befolyás alatt állt. A sztoa kozmopolitizmusa és egyenlőségtana a magánjog körén kívül, ahol a kereskedelmi érdekek szóltak e tanok mellett, elfogadhatatlan volt egy imperialista világbirodalomban. Nem véletlen, hogy i.e. 161-ben kitiltották a (sztoikus) filozófusokat Rómából, s ha Cicero állítja is, hogy a természetet az autoritás (*De legibus* II. 13. 40.), a császárkorban Seneca mindössze a clementia-t ajánlotta tanítványának, Nerónak, bár közismerten nem sok sikerrel.

⁴⁰A jogi ideológia történeti szerkezetváltozását más tanulmányokban részletesebben vizsgáltuk, ezért itt erre nem térünk ki. L. összefoglalóan SAJÓ András: *A keresztény államtól a Levitánig – Világosság*. 1977. 8. sz.

gésként fejezi ki az egyénnel szembeni társadalmi elvárásokat. E társadalmi elvárások *empirikus jelentése* mindössze annyi, hogy a jogi előírásoktól eltérő viselkedés, illetve az állami akarat nem teljesítése esetén az egyénnel szemben szankciókat alkalmaznak. Az ideológiai mozzanat szerepe abban áll, hogy e szankciók alkalmazását bizonyos játékszabályok megszegéséhez kötik. Ebben a folyamatban a kényszert a társadalmi értékekhez kapcsolják és ezzel az ezüstpapírba (vagy „aranyfüstbe”) csomagolással a közönséges cukor szalonképes szaloncukor lesz, immár fel lehet kötözni a szeretet és humanitás keresztényi karácsonyfájára. Az engedelmesség kötelelességkénti megalapozásában éppen erről van szó: a humanista és keresztényi eredetű szándéketika és a nyers állami kényszer összekapcsolásáról. A szándéketika rendszerében minden felelősségrevonás alapja valamilyen, az egyénben fellelhető immanens hiba. A jogkövetési köteleesség tehát ebben az ideológikus összefüggésben büntethetőségi apropó. A jog nem-követéséért azért büntethetnek, mert a büntetést megelőzően az egyén valamit (engedelmességet) mulasztott. Az így teremtett kauzalitás – látszat (az a hipotézis, hogy egy adott emberi állapot a cselekvő ember akaratának következménye) nyilván összhangban áll az emberi cselekvés teleológikus-tételező természetével. Ezért e felfogás könnyen talál társadalmi hitelt. Valójában persze nincsenek mindig tekintettel az egyén belső állapotára, arra, hogy volt-e konkrétan mulasztása; egyszerűen a nem-kívánatos állapotot számolják fel a szankció-alkalmazással. Ez azonban mint valami előzetes mulasztás következménye jelenik meg, vagyis az egyén engedetlensége előfeltételnek, az állami felelősségrevonás csak többé-kevésbé természetes következménynek látszik, holott történelmileg és lényegileg is fordított a helyzet. A megoldás azt az érzést alakíthatja ki az egyénben, hogy bizonyos értelemben *tőle, magatartásától függ, mit tesz az állam*; s ez a képzet az állami szerveket is jellemzi a törvényesség állapotában. A legalitás érvényesülését ez a képzet persze egyáltalán nem biztosítja feltétlenül, noha a megkötöttség kétségkívül nyújt bizonyos garanciát az egyénnek. Igaz, ennek az az ára, hogy el kell ismernie, az államnak nemcsak módjában áll fenytíteni, de *jogosult* is büntetni, vagyis a tény értékévé változik.

Messzire vezetne témánktól, ha a szándéketika társadalmi szerepét és értékét megkísérelnénk elemezni. Tagadhatatlan, hogy az emberi tevékenység teleológikus jellegének fokozott érvényesülése a szándéketikai megítélést elkerülhetetlenné teszi. De vajon társadalmilag feltétlen érték-e a szándéketikai megítélés általánosulása, ami éppen az állampolgári és jogi köteleességek kapcsán nagyon gyakran sajátos látszat teremtésével járt? Bármennyire vonzó is a kérdés, értelmetlen, hiszen a folyamat szükségszerű. Ha a negatív hordozhatja magában a fejlődést, mért ne hihetnénk, hogy a pozitív saját eredeti érvényességi körén kívül önmaga ellentétébe fordul? S másfelől, ha a köteleességcentrikus (szándéketikai) engedelmesség hozzájárul is az állami osztályuralom fenntartásához, a tömegek kizsákmányolásához, másfelől a haladást, az egyéni életviszonyok javulását hordozza a kancsuka nyersességéhez képest.

Mindenesetre a szándéketikailag orientált világban elkerülhetetlen, hogy a társadalom tagjainak joghoz való viszonya a szándéketikának megfelelő *ideológiában*, kötelelességként jelenjen meg. „Az állam erejét, illetve gyengeségét . . . éppen az a mód jellemzi, ahogy az emberek tudatában tükröződik”. Az ideológia, jelen esetben a kötelelességideológia a „társadalom nyugodt működésének előfeltétele.”⁴¹ A köteleesség kifejezés a cselek-

⁴¹ LUKÁCS György: *Utam Marxhoz*. I–II. Bp. 1971. I. 560. p.

vés olyan meghatározását jelöli, amikor a *cselekvés oka* nem a konkrét parancsban (elvárásban) van, hanem azon *előzetes feltevésben*, hogy a cselekvő valamilyen saját minőségénél fogva a parancskiadó parancsát elfogadja (például mert ő beosztott). Ennyiben tehát a kötelesség gondolattal az egyén magát kötelezi. A *kötelezettségnél* nem a cselekvő sajátos minősége létesít előzetes alapot a cselekvésre, hanem magában a *parancsban* vagy a parancskiadóban van a *minőség*. A kötelesség tehát előzetes hiedelem, a kötelezettség „menet közben” alakul ki a konkrét viszonyban (pl. szankció, erőfölény hatására). A kettő közt persze a valóságban kevésbé élesek a választóvonalak, de a folyamat főiránya, hogy a kötelezettség interiorizálódik (előbb persze külső-idegen hatalommá válik), s fokozatos közelítésekkel válik kötelességgé. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban, hogy Kant a kötelességet „nem önként elfogadott célra való kényszerítésként” definiálta.⁴²

Úgy véljük, hogy a kötelesség és a kötelezettség előbb javasolt, és gyakran fölöslegesnek tartott elhatárolását tovább gazdagítja a különbségtétel, amit Hart a „was obliged” és a „had an obligation” között tesz.⁴³ Az utóbbi azokról a *hiedelmekről* és motívumokról szól, amelyekkel a cselekedetet végrehajtották. A kötelesség meglétére vonatkozó „had an obligation” kijelentés igaz marad akkor is, ha az alany nem aszerint viselkedik: ahhoz, hogy valaki kötelesség alá essen, a normák előzetes létét kell feltételeznünk. Az a személy, akit egy rabló kirabol, kötelezett volt (was obliged) a pénzét átadni, de nem állt fenn ilyen irányú kötelessége. A kötelesség e sajátosságai tükrében meghatározott társadalmi realitással rendelkezik, noha a kötelességgé minősített viszonyokból hiányzik mindaz a természeti szükségszerűség mintájára képezett transzcendens kellőség, amivel a különféle ideológiák felruhazzák, a kötelességsértést lehetetlenségnek, a természet rendjén esett sérelemnek, s mint ilyen helytelenítendőnek mutatva. E naturalista jellegű kellés, quasi-szélsőszerűség hiányában is van azonban társadalmi realitása, minthogy az értékobjektívációkhoz kapcsolódó elvárások kifejezője.

Az engedelmisségi ideológiák a már említett szándéketikai világgéppel összhangban azon fáradoztak, hogy kialakítsák az emberekben azt a tudatot, mely szerint valamiféle (vallási, állami, városi, nemzeti, osztály, réteg stb.) közösségbe tartozásuk következtében a közösség bizonyos elvárásainak meg kell felelniük éspedig nem, vagy nem elsősorban azért mert ellenkező esetben valamiféle hátrány éri őket, hanem mert ez a *dolgok rendje*, és az ember mint a dolgok e rendjének részese jár el. A külső elvárások ily módon belső követelményekké, kötelességgé váltak. A kötelességnek azonban a tényleges társadalmi elváráson túlmenő transzcendens alapja nincs. Nem csoda hát, hogy az engedelmisségi kötelesség elméletei a legkülönbözőbb alapokon a legkülönbözőbb államok és jogok iránti engedelmisségi vagy engedetlenségi kötelességeket alapozhatták meg. Az emberek cselekvése nagyon gyakran éppen a kötelességi koncepciónak megfelelően zajlott, éspedig a hétköznapi életben tipikusan az éppen fennálló jognak való engedelmisség kötelességének tudatával. „Amit az emberek tévesen valóságosnak fogadnak el, az az elfogadás pusztá ténye folytán hajlik arra, hogy valóságossá is legyen.”⁴⁴

⁴² KANT, I.: *Metaphysik der Sitten*. (Kirchmann ausg. 1870.) 218. p.

⁴³ HART, H. L. A.: *The Concept of Law*, Oxford, 1961, 80. p. Tumanov is elismeri a distinkció jogosságát. (TUMANOV, Krityka burzsoaznoj tyeorii prava; 1971. 202. p.)

⁴⁴ FULLER, L.: *Positivism and Fidelity to Law* – A reply to Professor Hart. – Harvard Law Review. 1958. (71) 4.

Ez azonban nem változtat azon, hogy a kötelességfogalom a történelmi fejlődés során ambivalens szerepet játszik. A kötelesség számos társadalmilag értékes cselekvés forrása volt, mint a közösségi cselekvés motívuma (aminthogy a legnagyobb gonosztetteket is ennek nevében követték el). A kötelesség formái mögött valóban ott munkálkodhat az ember mint önmeghatározásra képes lény, de az elidegenedés viszonyainak rögzítőjeként is működhet, mint a manipuláltan önzérlő ember nagyüzemileg termelt ópiuma. Hogy azonban a kötelesség-eszme névértékben elfogadása a jogkövetés mint gyakorlati viszony, mint osztályviszony *megértésében* kifejezetten akadályt jelent, az egyértelmű.

A jogkövetési kötelesség célját vizsgálva megállapítható, hogy annak különböző elméletei – melyek elsősorban abban különböznek, hogy milyen jog számára kívánják biztosítani a joggá minősítéssel együttjárónak tartott követési kötelességet – meghatározott osztályok álláspontját képviselték és az ideológiai *osztályharc fegyvereiként* kovácsolódtak. A kötelesség ebben az összefüggésben engedetlenségre vagy átmeneti ellenállásra mozgósító hatást gyakorolt. Emellett nem elhanyagolható az a szerep, melyet az engedelmisségi kötelesség elméletei a megtorlások legitimálásában játszanak. Említettük már, hogy a modern felelősségi rendszerekben majdnem mindig szerepel az előzetes hiba valamilyen formája: a kötelességi elméletek ezt a hibát implikálják a jognak való engedetlenségbe, – sőt az annak való engedelmisségbe is. Ez utóbbi esetben a felelősségrevonandók az engedelmisséget nem az „igazi” jog iránt tanúsították, a büntetés a hamis bálványimádásért jár. Egyébként engedetlenség esetén is hamis bálványimádásról van szó: az az érték, amelynek nevében a jognak és államnak ellenálltak, az *erőviszonyok* tükrében hamisnak bizonyult. (A gyengeség és hamisság e mély rokonsága önmagában is sokat mutat a kötelesség ismeretelméleti értékéről.)

A kötelességideológia és kötelességtudat a teleologikus cselekvés, az anyagi lét illúziószükségletét elégíti ki, s mint ilyen felszámolhatatlan. A jogkövetési kötelesség is csak más kötelességeszme nevében lenne (és volt is) leküzdhető. A szocialista forradalom sem kivétel abban a folyamatban, mely a jogkövetési kötelességet megdöntő kötelességet mindig egy újfajta bálvány, az újfajta jog követésének kötelességévé alakította. A *szocialista* forradalom azonban mégis minőségileg eltér a korábbi bálványteremtésektől, mivel itt a jogkövetési – és politikai kötelesség objektíve már az ember önmaga iránti „kötelességnek” megnyilvánulása, s amellett, mivel a kommunizmust készíti elő, lehetővé teszi, hogy az ember és elidegenedett önmaga között feszülő kötelességet is meghaladjuk.

Végül is mit nyerünk a kötelesség, e tartalom nélküli, de nem hatástalan szó kiiktatásával? A világ kötelességei szerint akar élni, s mi lenne a világból, ha mégcsak nem is törekedne erre? Van azonban egy szempont, ami miatt – a számúzni kívánt szóval élve – kötelességünk felhívni a figyelmet arra, hogy boszorkányok és kötelességek nincsenek, noha e szó nevében sokan cselekszenek; még többen vannak, akik erre hivatkozva mások fölött ítélkeznek. Csakis a *kötelességek korlátaira figyelmeztetve* és figyelve kerülhetjük el az ember mint autonóm lény teljes kiszolgáltatását, csakis így menthetjük meg attól, hogy a rendkívüli történelmi helyzetekben ne a kötelesség drótján rángatóddzon a végzet bábjátékában.⁴⁵

⁴⁵ Közelebről arra a tragikus következményű alattvalói magatartásra gondolunk, melynek nem csekély része volt a nemzeti szocializmus hatalomra kerülésében és rémtetteiben.

A náciizmus győzelme során megsemmisítették a munkásosztály, sőt a demokratikus beállítottságú polgárság pártjait is. Ilyen körülmények között, a politikai kötelesség osztálykötelességkénti értelmezésének lehetőségétől és minden osztálycselekvés reményétől megfosztva, az egyéneknek állami izoláltsága bizonyos értelemben teljessé vált. A náci állam és a germán faj kínálta hamis és kötelező közösséggel szemben az *egyén csak magához*, saját emberségéhez fordulhatott – vagy fordulhatott volna. Az „emberi tartás” e minimális individuális követelménye a rendkívüli történelmi helyzetekre vonatkozik, de az ezekre való felkészülés és felkészítés a modern társadalmakban elkerülhetetlennek tűnik. Az egyéni alapállást azonban semmi esetre sem használhatjuk általános magyarázatként, hiszen a társadalmi életben a tipikus az, amikor az egyén nem ennyire izolált, magára hagyott és a jogkövetés társadalmi értelmezése megengedi, sőt megköveteli az osztályösszefüggések figyelembevételét.⁴⁶

(*A jogideológia hatásmódja.*) Miután áttekintettük a jog iránti engedelmeséget megalapozni igyekvő kötelesség-ideológia belső problémáit, sort keríthetünk azon kérdés vizsgálatára is, miként hat az ideológia a jogkövetésre. Pontosabban szólva, azt kell tisztázni, miként járulnak hozzá az uralom – az akaratnak való engedelmeség valószínűsége⁴⁷ – növeléséhez azok a képzetek, amelyek ehhez az akarathoz kapcsolódnak, miként vezetnek a társadalmi világ fennálló szerkezetéről alkotott – az egyén számára a priori adott – elképzelések oda, hogy az adott berendezkedés az egyedül lehetséges, szükségszerű és kellő rend látszatával bírjon.

Állításunk szerint az ideológiák – s közöttük a jogi ideológia is, a már említett „első” értelemben, mint a valóságos autoritatív leírása – az ember számára adott világot nyelvi-fogalmi formába öltözteti. Azáltal pedig, hogy a dolgok és emberek nem önmagukban, természetiségükben, hanem jelként jelennek meg, felszólító jellegük viszonylag egyértelművé, értelmezésük szférája leszűkítetté válik. „Csak a tárgyi világ használatára, megváltoztatására irányuló teleológiai tételezés választja ki a természeti tárgyak és folyamatok extenzív és intenzív végtelenségéből mindazt, ami lehetővé teszi a velük kapcsolatos gyakorlati magatartást”⁴⁸. A bennünket érdeklő ideológiák esetében azonban az eszmei mozzanat által végrehajtott olyan kiválasztásról van szó, mely az általános gyakorlatorientáló szerepen túlmegy, mivel ezek az értelmezések, illetve tulajdonság-megragadások már nem annyira a tárgyi világ manipulálásához szükséges ismereteket adnak, mint inkább a fennálló társadalmi rendet – e csak részben tárgyiasult lehetőséget – írják elő valóságként. Ezek az ideológiák már nem elsősorban tárgyak, hanem emberek, társadalmi alakzatok „használatára” vonatkoznak, még akkor is, ha közvetlenül a tárgyakkal – vagy tárgynak tekintett emberekkel – való bánásmódról szólnak. A jogkövetésre vezető

⁴⁶ Ezért hibás az az újabb burzsoá jogfilozófiai irodalomban ismét előretörő megközelítés, mely – erkölcsileg nyilván nemes megfontolásokból – az autonóm individuumot választja kiindulópontul. Ezzel ugyanis a társadalmilag tipikusait, az ember társadalmi lényegével összefüggő viszonyokat hagyja figyelmen kívül, azt nevezetesen, amikor „az ember” mint társadalmi, azaz osztálylény szerepel a jogviszonyban. A joghoz mint osztályakarathoz való viszony ugyanis az osztályviszonyok összefüggésében válik társadalmilag értelmes problémává. Az autonómia túlhangsúlyozása, az egyéni tartás erősítésére való egyoldalú törekvés a társadalmi realitások feltárásának akadályává válhat, ami az ún. ontonomikus megközelítésben is nyilvánvaló. (Vö. MARCIC, 1970.)

⁴⁷ WEBER, M.: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 69. p.

⁴⁸ LUKÁCS György: *A társadalmi lét ontológiája*. Bp. 1976. II. 396. p.

ideológiák s különösen a jog, mint ideológia esetében a kiválasztás objektív – a munkafolyamatban igazolódó – helyességét azonban többnyire a többé-kevésbé helyesen felismert érdekhez való viszonyítás helyettesíti. Mondani se kell, hogy épp a „helyesség” gyakorlati felismerhetetlensége, illetve az ideológiailag helyesként mutatottnak a mindennapi gyakorlatban való közvetlen megerősítése igazolja a társadalmilag adott valóságértelmezést.⁴⁹ Jól érzékelhető ez a különbség egy tárgyra, mint munkaeszközre és mint tulajdonra vonatkozó társadalmi elképzelések vonatkozásában: az utóbbi társadalmi viszonyban nem a termelési kudarc, legföljebb az erőviszonyok kritikája érvényesül. Persze a valóságban a két eszmei mozzanat összefonódik: a társadalmi viszony (és elképzelései) magát a termelést, a tárgyi összefüggést sérthetik. Elvileg ugyanis – s jórészt gyakorlatilag is – az egyéni értelmezési eltéréseket a környezet megtorolja, rosszal, megbüntet, különösképpen, elmebetegnek bélyegez érte. Az is az ideológiában adott valóságértelmezés elfogadása mellett szól, hogy a világról így alkotott kép viszonylag harmonikus, összefüggéseiben ármányosan szuggesztív belső rendszerrel rendelkezik. Ennek, illetve egyes elemeinek megsértése a rendszerrel való ellentmondásra vezet, vagyis a részeltérés a már adott tudat szempontjából képtelenség, – illetve a világnézet egyéni átalakításának kényelmetlenségével jár. Ez utóbbi nemcsak azért riasztó, mert sokszor teljesíthetetlen intellektuális erőfeszítést követel, hanem, mert sikeres megvalósítása csak fokozza az ellenséges társadalmi reakciók valószínűségét. A tolvajt, ha anarchista filozófiát dolgoz ki hozzá, már az államrend veszélyeztetőjeként üldözik. A tényleges eltérések az adott rendtől ezért többnyire valamiféle hipokrizis jegyében zajlanak.

A jogi szabályozás kínálta világképben a dolgokhoz és emberekhez való viszony a szükségyszerűség látszatát kapja. A jogilag előírt rend e tulajdonsága nem pusztán a felszólító nyelvi formákból és az ezeket érvényesítő társadalmi kényszerítésekéből származik, hanem részben ezekre épülve magában a jogilag adott forgalomrendszerben keresendő. A jogi fogalmakban elgondolt világnak a hétköznapi világban bizonyos értelemben nincs szüksége az imperatív megfogalmazásokra⁵⁰, maguk a fogalmak rendelkeznek

⁴⁹ „Az objektív tények sokkal gyöngébben, bizonytalanabban bírálják a mindennapi élet emberi tételezéseit, mint magukat a munkatételezéseket. Ez azzal . . . függ össze, hogy különbség van a természettel folytatott anyagcsere során végrehajtott tételezések és azon tételezések között, amelyek más emberek magatartását akarják megváltoztatni.” LUKÁCS Gy.: i.m. 1976. II. 425. p.

⁵⁰ LUKÁCS György: i.m. 1976. II. 391. p. – azt írja, hogy „A felszólítás specifikus nyelvi kifejezési formákat követel meg, amelyek, éppen mert objektivációkra is töreksznek, szükségképpen túlmennek a pusztá jelésszerűségen. Nyelvileg azt mondom: »Ne loj! . . .«, tehát valamiféle általános – emberi magatartás elterjesztésére töreksem a társadalomban. A pusztá jelzés, például a piros lámpa az útkereszteződésnél, csupán azt tiltja meg, hogy egy meghatározott utcának ezen a meghatározott részén egy pontosan meghatározott időszakon belül átmenjek. A jelzés tehát szigorúan szituációhoz kötött”. Ez az álláspont a jog szempontjából nem éppen problémamentes, amit a jog deskriptív vagy preskriptív felfogása körüli évtizedes vita is jelez. Az elsőre a szövegben fent utaltunk; úgy véljük ugyanis, hogy – bár részben a az előíró formára építve – a jogi fogalmi rendszer önmagában mint valóságleírás magatartás-befolyásoló. Ugyanakkor a jog társadalmi fogalmából ma már aligha tűnik kirekeszhetőnek az érvényesülés mozzanata, ahol pedig épp az a probléma, hogy a „fogalmi úton elterjesztett általánosságot” megfelelően helyhez kössék. A kellés mozzanata – és a felszólító megfogalmazás – eközben még nyugodtan a háttérben maradhat: a gyakorlati „jog esetek” jelentős részében nem annyira az a probléma, hogy valaki nem akarja elfogadni a jogi előírást, mint inkább az, hogy a valóság jogi fogalmi leírását az adott konkrét helyzet szempontjából irrelevánsnak véli: amit ő épített

orientatív értéktartalommal. Elegendő annyit mondani, hogy: „ez az enyém”, vagy „ez lopás” és már adott a társadalmilag helyes berendezkedés képe, s ami ezzel jár, a berendezkedéssel összhangban álló viselkedés belső késztetése.⁵¹

III. Politikai kötelesség és jogkövetés

A jog követendőségének, illetve követettségének elemzésében eddig megvizsgáltuk a jogkövetésnek a társadalmi engedelmisségi mechanizmussal való összefüggését. A vizsgálat során kitűnt, hogy az ideológiai mozzanat igen jelentős szerepet játszik ugyan a jognak való engedelmisségben, de korántsem olyan döntőt, amelyet a jogtudományi elképzelések alapján várni lehetne. Utaltunk már arra, hogy a társadalmi engedelmisséget biztosító felépítményi „segédmechanizmusok” közt milyen fontos szerepe van az államnak, melynek a joggal való lényegi összefüggése a marxista jogelméletben szinte közhely. A jognak engedelmeskedni bizonyos értelemben annyi, mint az államnak engedelmeskedni, s még inkább áll ez az engedetlenségre.

A jogkövetés tehát nem egyszerűen mint ideológiai viszony problematikus, hanem mint politikai viszony is. Ezért hát a jognak való engedelmisségnek ezzel a dimenziójával is feltétlenül foglalkoznunk kell, annál is inkább, mert épp itt adódik a legtöbb elméleti és gyakorlati probléma.

(Az államhoz való viszony.) A jogkövetés a polgári társadalmak óta azért jelent a korábbi jogkövetési szituációktól minőségileg eltérő állapotot, mert a társadalom tagjai egyrészt szervezettel kiépült állammal és viszonylag önálló, objektívalódott joggal kerülnek szembe, másrészt a jog elvileg mindenkire és egyformán vonatkozik. Az osztályharc éleződésével az állam és joga a dolgozókkal szemben elsősorban az erőszakra támaszkodva érvényesülhet, ugyanakkor az egész társadalmi struktúra működési módjának lényegi vonása, hogy az adott termelésben a dolgozókat *nem* a gazdaságon kívüli kényszer vezérli. Ezért a jogkövetéssel kapcsolatban szükségszerű kettősség érvényesül. A jog tagadhatatlanul az állami szervekhez kapcsolódik, így a *joghoz való viszony* szükségképpen politikai, gyakorlatilag mindenekelőtt az *állami szervekhez való viszony*. Az állam, mint a társadalom legerősebb szervezete a jogához, mint akaratnyilvánításához kapcsolódó reflexiókat önmagára vonatkozó reflexióként kezeli. Aki államban él, köteles az állam jogának

az szerszámoskamra s nem épület, amire engedély kell; a munkaidő után végzett munka szabad időben kifejtett tevékenység, melyre nem vonatkoznak az igazgatási és munkajogi előírások. Ez a mechanizmus egészen szélsőséges megnyilvánulásokhoz vezethet a büntetőjogban. Itt nemcsak a rokon- vagy gyermekverésnek, illetve bizonyos lopásoknak az elkövető részéről a testi sértés vagy lopás alóli kivonására gondolunk, hanem olyan, napjainkban a jogalkalmazó számára is fogas kérdést jelentő esetekre, mint a gazdasági előírások megszegése a gazdálkodás során.

Mindez arra utal, hogy a jog vonatkozásában a szó és a jelzés kapcsolata bonyolultabb, mint az az elvont tiltó norma és a konkrét tilalom alapján sejtethető.

⁵¹ A mindennapi szemlélet gyakorlati működésének bemutatására külön tanulmányra volna szükség. A tulajdoni képzet kapcsán megkíséreltük az összefüggések vázolását, különös tekintettel a képzetek történelmi létrejöttére és konkrét beépülésükre az egyéni tudatba a szocializáció során. L. SAJÓ András: „Szemléleti a priori? a jog érvényesülésében. ÁJT 1977. 3. sz.

engedelmeskedni, de magában az államban élés is kötelesség.⁵² Ugyanakkor a már említett lényegi egyenlőségi látszat megteremtése, továbbá az állam társadalmi (értsd uralkodó osztály általi) ellenőrzése és az állami szervrendszer működési sajátosságai megkövetelik, hogy a jogot, ha nem is az elvont állam, de legalábbis az egyes állami szervek fölött álló, *immanensen értékes jelenségként kezeljék*.

A jogkövetés a politikai kötelesség problémájaként jelenik meg, ami azért tűnik fogalmilag fölöttébb kétségesnek, mert egyrészt kötelességről beszél, amely szó mögött nincs immanens tartalom, másrészt a kötelesség felveti a „lennie kell” problémáját. Márpedig, legalábbis Macchiavelli a politikában értelmetlenségnek tekintette a „van” és a „kell” megkülönböztetését. Ha a politika a lehetőségek birodalma, úgy kétségkívül igaz, hogy az engedelmesség mellett nemcsak társadalmilag, hanem egyénileg is lehetséges az engedetlenség, aminek – éppúgy mint az engedelmességnek – megvannak a maga *rizikói*.

A jognak mint állami akaratnak való engedelmesség politikai kötelességként való megjelenítése nem leplezheti el, hogy ez az engedelmesség mindenekelőtt a társadalmi termelési módban kialakult engedelmességre épül és elképzelhetetlen az állami kényszer, valamint az állam ideológiai monopóliuma nélkül. A jogkövetés ideologikus, kötelességkénti megalapozása ezekhez képest csak külső, felszíni jelenség. Mégis foglalkoznunk kell ezzel az ideológiai formai összefüggéssel, mivel a jogkövetés problémáját az emberek mint tudatos lények élik át.

A jogkövetés politikai-jogi mibenlétének megértéséhez alapvetően három tényezőt kell figyelembe vennünk:

1. A jogkövetési kötelesség társadalmi problémaként csak meghatározott szervezeti fejlettséget ért, *centralizált államban* jelentkezik.

2. Az állam, illetve megfelelő intézményei és a társadalom tagjai a mindenkori társadalmi tudati fejlettséggel összhangban álló *ideológiát* interiorizálnak. Az ideológia azonban viszonylag önálló mozgással rendelkezik, amennyiben kialakulása, elterjedése után már társadalmi tényként hat, aminek megváltoztatásához belső sajátosságait tiszteletben tartó ellenideológiák szükségesek. (Például egy olyan uralkodó jogideológiával szem-

⁵² Az állam iránti engedelmesség legnagyobb hatású, elméletileg is legteljesebb kidolgozása Hegeltől származik, aki az állam iránti kötelességeket a francia forradalomban kompromittálódott szerződéselmélettel (és néprészvétellel) szemben hangsúlyozta. Hegel *elveti a korábbi évszázadok individualizmusát* és az ehhez kapcsolódó individuális értelmet. Jutalmul az állam egyénfelettségéhez jut, ami egyébként a felvilágosodás egyes ideológusaitól, Rousseau ellenfeleitől sem volt idegen (Helvetius szerint a *közjó* érdekében minden törvényes, sőt erényes). Az állam a hegeli rendszerben sajátos felsőrendű értékhorozó, az „erkölcsi eszme valósága. . .” „Az állam mint a szubsztanciális akarat valósága, mely az általánosságává emelt különös öntudatának sajátja, a magán- és magáértvaló *ésszerű*. Ez a szubsztanciális egység abszolút mozdulatlan öncél, amelyben a szabadság a legfőbb jogához jut, s ennek a végcélnak a legfőbb joga van az egyes emberekkel szemben, akiknek *legfőbb kötelessége* hogy az állam tagjai legyenek”. (HEGEL, G.F.W.: *A jogfilozófia alapvonalai*. Bp. 1971. 261–262. p.) Hegel nem tagadja ugyan, hogy történetileg a különös államok félelemből, bizalomból, stb. keletkeztek és a „tudatban, mint isteni, pozitív jogot, vagy szerződést, vagy szokást” szilárdították meg az engedelmisséget, a dolog lényege azonban az erkölcsi kötelesség. Miközben Hegel tagadja, hogy az állam az egyéni érdeken alapulna, nagyfokú realitásérzékkel elismeri, hogy „az egyének kötelessége teljesítésében valamilyen módon meg kell találnia számítását, saját érdekeinek kielégítését”. (HEGEL, G.F.W.: i.m. 27. p.) *A kötelességteljesítésben találja a polgár személye és tulajdona védelmét*: az egyén akaratának az állam ad objektív létezését. – Ez valóban kellő ok lenne a kötelességteljesítésre, de vajon igaz-e?

ben, mely az egyenlőséget hirdeti, csak olyan ideológia lesz versenyképes, mely kimutatja, hogy az előző ideológia nem biztosítja az eredeti egyenlőségi célkitűzés érvényesülését, vagy a kiinduló értéket kell megkérdőjeleznie. A kapcsolódás azonban mindenképp elkerülhetetlen.) Ez természetesen nem érinti azt az alapvető marxi tételt, hogy a társadalmi lét változása a tudat változásával jár.

3. Az *egyén*, mint társadalmi viszonyainak összessége, az ideológiát osztályhelyzetének megfelelően használja fel és így kapcsolódik az államhoz.

Az állampolgároknak az államban elfoglalt helyét a szuverenitás-doktrínák látszólag leíró módon, valójában a preskriptív ideológiák ellentmondást nem tűrő modorában fejtik ki. A szuverenitás-koncepció szerint az államnak mintegy lényegi tulajdonsága, hogy akarata feltétlenül érvényesül a területén élőkkel szemben. Mivel enélkül nem lehet meg az állam – államra pedig szükség van, minthogy létezik –, az állampolgárnak vagy alattvalónak engedelmeskednie *kell*. A közjogászai szűklátókörűség az államra vonatkozó létkijelentésből az állampolgárra vonatkozó legyen-tételt állít elő, amit aztán az államhatalom a hivatalos – lényegében büntetőjogilag védett – doktrína rangjára emel. Austin megfogalmazása szerint az állam attól szuverén, hogy az alattvalók iránta engedelmességet tanúsítanak és ez az engedelmesség engedelmességi szokássá válik.⁵³ A kötelesség kétségkívül átmegy szokásba, de a konfliktushelyzetekben, az újhoz való alkalmazkodásban mindig visszatér a kötelesség eredeti diadalmas motívuma. Az engedelmesség kötelességi körítés nélküli megalapozásával a polgári politikai és jogi doktrínák közt alig találkozunk. Ez érthető, hiszen egy olyan társadalmi rendszerben, amelynek létezése hamis tudatot feltételez, egy ilyen megközelítés kialakulásának és méginkább hatásának lehetősége minimális. Az osztály- és rétegérdekek különbsége így elsősorban a kötelesség *tartalmi* eltéréseiben fejeződik ki. A *természetjogi* és *pozitivist* megközelítések közt – melyek ebben az összefüggésben sem az ellentétek, hanem az átmenetek gazdagságát kínálják – nincs alapvető különbség a kötelesség megalapozásában. A természetjogászok a legitimálás alapját valamilyen jogon kívüli szférába helyezik, míg a pozitivisták elvileg magában a jogban – legfeljebb az államban – látják a legitimáló erőt. Ténylegesen azonban, mint az a kelsen-i hipotetikus alapszabály kapcsán közismert, a pozitívizmus is nyitva hagy egy – nem is kicsiny – rést, mely a jogon kívüli legitimálás alapja lehet. Gyakorlatilag mintha

⁵³ AUSTIN, J.: *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*. London, 1873. (IV. kiad.) 226. p. – Annál szuverénabb tehát egy állam, minél kevesebb állami kényszer-beavatkozásra van szükség, minél teljesebb az engedelmességi szokás. Ennek szélső határa egy olyan társadalmi rendszer, amelyben az állam feladata mindössze az akarat tartalmának meghatározásában áll, amit aztán az alattvalók minden esetben követnek. Állami szervekre, melyek a kényszert gyakorolják, ez esetben nincs is szükség. A társadalom tényleges osztályviszonyai ismeretében azonban a szuverenitás-elgondolás nyilvánvalóan illuzórikus, ami persze nem jelenti azt, hogy az engedelmességi *szokás* ne játszana fontos szerepet a jogkövetésben, illetve az állami szuverenitás biztosításában. A kényszer és a kötelességideológia előzetes működése nélkül azonban a szokásra épülő szuverenitás elégtelen. Önmagában a rendszeres, ismétlődő kényszeralkalmazás sem biztosítja az állam iránti hűséget új helyzetekben, nem teremt meg a legszűkebb önzérlésre képes állampolgárt, az önmagát az állami célok szerinti viselkedésre vezető embert. A szokás kialakulásában és fenntartásában a kényszer és az ideológia együtt hat. A belülről és a kívülről vezérelt társadalmi embertípus esetében egyaránt kialakulhat az engedelmességi szokás. (V.ö. RIESMAN, D.: *A magányos tömeg*. Bp. 1973.) Akár teljesen interiorizált a jogkövetési ideológia, akár a környezetben (a referenciacsoportok normáiban) él, amihez az egyén alkalmazkodni igyekszik, a jogkövetést *kötelességnek mutatja az ideológia*.

valamiféle időben elkülönülő munkamegosztás volna a kétféle irányzat között. A pozitívizmus a jogrendszer mindennapi működéséhez szükséges *gyakorlati legitimalással* foglalkozik, míg a természetjogi felfogás, különösen a második világháború utáni természetjog, azokra a *történelmi fordulópontokra* koncentrál, amelyekben a jog „rendes” burzsoá üzletvitele veszélybe kerül, amikor tehát valamiféle ideologikus gyökerekig kell elmenni, hogy az *übergesetzliches Recht*⁵⁴ nevében grundolják vagy újragrundolják – akár átmeneti ellenállás árán is – a jognak való engedelmesség köteleességét.

Az államba való politikai integráltság nyilván nem közömbös a társadalmi jogkövetésre: „... azt az államot . . . amelynek békéje az alattvalók gyávaságától függ, akiket úgy vezetnek, mint a barmokat, hogy csak szolgálni tudjanak, helyesebben pusztaságnak lehet nevezni, mintsem államnak”.⁵⁵ Az államot saját hazájuknak érző szabad emberek, mint Spinoza és később Rousseau is igazolja, sokkal erősebben kötődnek az állam intézményeihez, így jogszabályaihoz is, és megtartják az előírásokat akkor is, ha adott esetben hiányzik is a megfelelő erő a szabály érvényesítésére. Az állam iránti politikai elkötelezettség azonban elsősorban a politikailag releváns jogszabályok esetében fontos és bármennyire erős is a hatása annak az elgondolásnak, hogy az ember magának engedelmeskedik,⁵⁶

⁵⁴ A jogpozitívizmussal kapcsolatban elterjedt felfogás szerint a pozitivisták odadobják az állampolgárt az alattvalói kötelességnek, ahelyett, hogy más, az államot terhelő kötelességekkel enyhítenék az állampolgár terhét. E nyilván természetjogi sugallatú tétel ebben az általánosságban bizvást túlzónak mondható – elég ha a pozitívista Bentham aktivitására gondolunk. (V.ö. HART, H.L.A.: *Positivism and the Separation of Law and Morals*. Harvard Law Review, 1958. 4. sz.). Igaz, a közép-európai hivatalnoki pozitívizmus nem elhanyagolható szerepet játszott abban, hogy a mindennapi törvényesség lepleiben előtörhessen a fasizmus. Az intellektuálisan becsületos pozitívizmus (a nem katedra pozitívizmus) azonban hangsúlyozza az általa alkalmazott megközelítés technikai jellegét és az ebből adódó korlátozottságot. Ebben az esetben ugyan csekély esélye marad arra, hogy többé-kevésbé átfogó társadalomideológia legyen, de legalább kizárja azt, hogy a jog fogalmába túl nagy adag kötelesség és érték kategória épüljön és így a jog nevével tömegesen visszaéljenek. Ha elvileg kimutatjuk, hogy az erkölcsstelen is lehet jogi, lehetőség kínálkozik a jogtól való erkölcsi és gyakorlati distancia megőrzésére. L. HART, H.L.A. i.m. 227. p. A pozitívizmus védelmét ezzel be is fejezhetjük – mivel ez a szellemi attitűd – némileg ama wittgensteini tételhez tartva magát, hogy „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” – a lényegi összefüggésekről hallgatva megelégszik azzal a jogászai és „magán-egyedi” szinten érvényes igazsággal, hogy a jog az, ami érvényesül, s a jog érvényesül, mert az egyénnel szemben ott áll a nála sokkal erősebb kényszer. (HART, H.L.A.: i.m. – ugyan Austin tévedésének számlájára írja, mégis több pusztá véletlennél, hogy a pozitívista szerzők nagy része vonzódott a kényszer – és a parancselmélethez.)

⁵⁵ SPINOZA: *Politikai tanulmány – Levelezés*. Bp. 1957. 87. p.

⁵⁶ Rousseau szerint az erőszak nem lehet az engedelmesség tartós forrása, engedelmesség csak legitim hatalomnak dukál. „Hogyan találhatunk – kérdezi Rousseau – olyan társadalmi alakulatot, amely teljes együttes erejével védi és őrzi minden egyes tagjának személyét és vagyonát, s amelyben minden egyes ember, bár többivel egyesülve, csak önmagának engedelmeskedik és épp oly szabad marad mint eddig volt (noha más értelemben). Ez a főkérdés – megoldását a társadalmi szerződésben találjuk” ROUSSEAU: *Társadalmi szerződés*. Bp. 1947. 28. p. Az államhatalommal szemben tehát a kötelezettségvállalás aktusa által engedelmességi kötelesség keletkezik (igaz a kötelesség megtartása mellett halkan, de súlyosan szól az érdek is). Az elvek, az ideológia teszi jogszerűvé az állampolgári kötelességeket, „amelyek enélkül értelmetlenek, zsarnokiak”. ROUSSEAU: i. m. 32. p. Ha azonban meggondoljuk, hogy a kötelességet egy mítikus szerződés hallgatólagos feltevésére alapozza, elég nyilvánvaló, hogy az igen gyenge immanens lábakon áll. Hegel szerződéselmélet-bírálatában éppen erre utal: „nem az egyénnek önkényétől függ, hogy elváljon az államtól, mivel már természettől (!) fogva polgára az államnak”, és az „nem függ az egyes ember önkényétől”. Más kérdés, hogy a rousseau-i

amidőn államának engedelmeskedik, ez még azon rétegek tényleges jogkövetését sem hatja át, amelyeknek érdekeit valóban kifejezi az állam. Ismét más kérdés – s a jogkövetéshez csak közvetve kapcsolódik –, hogy egy adott osztály vagy réteg politikai okokból kiáll egy jogi megoldás, végső fokon egy adott jogrendszer mellett. A politikai összefüggés végső fokon a jogkövetési kötelesség határát is kijelöli. A polgári jogkövetési kötelesség-elméletben Benjamin Constant nagyon világosan kifejezésre juttatja ezt. „A törvénynek való engedelmisség kötelesség, de mint minden kötelesség ez sem abszolút, hanem csak viszonylagos; azon a feltételezésen nyugszik, hogy a törvény legitím forrásból származik. . . A köznyugalomnak sok áldozattal tartozunk. . . de semmiféle kötelesség sem köt bennünket olyan törvényekhez, mint amilyeneket például 1793-ban alkottak. . .”⁵⁷

A jogkövetést az állam iránti kötelességre redukáló felfogás szívesen megfelelkezik az állam és társadalom közötti kapcsolat valódi természetéről. A modern burzsoá államideológia alapvető törekvése éppen az ilyenfajta feledés kiváltása. Valójában persze „. . . az állam, a politikai rend az alárendelt, míg a polgári társadalom, a gazdasági viszonyok birodalma, a döntő elem. A hagyományos nézet, melyet Hegel is vallott, az államban a meghatározó, a polgári társadalomban az általa meghatározott elemet látta. A látszat meg is felel ennek”.⁵⁸

Az államhoz való viszony az állam hamis általánossága miatt csak látszólag a társadalmi általánoshoz, az osztályviszonyhoz való viszony, valójában a társadalomhoz való viszony mint osztályviszony és az államhoz való viszony nem esik egybe. *Társadalmilag tehát nem szükségszerű az államnak való engedelmisség*, sőt azt mondhatjuk, hogy az államnak való engedelmisség éppen ezért problematikus, mert az állam iránti kötelesség politikailag releváns. Az állampolgár társadalmisága, osztálylény-mivolta az állammal és jogával szembeni engedelmességre vezethet. Ez nemcsak a kizsákmányolt osztályokra, illetve azok tagjaira igaz, hanem bizonyos fokig az uralkodó osztályra is, hiszen „Az állam és az államakarat szűkebb terjedelmű és jellegű, mint az uralkodó osztály és akarata”.⁵⁹

Az ember politikai és társadalmi minősége a jogkövetés összefüggésében két ellentmondást hordoz. Az egyik ellentmondás az állami politikai szféra és más társadalmi szférák viszonylagos zártságában és öntörvényűségében áll, ami *értékkonfliktusokra* vezethet. Másfelől a társadalmi létben a szférák nem egyszerűen egymás mellett, hanem egymásban is léteznek. Az ember, mint társadalmi viszonyainak összessége egyszerre él a szférákban – az államban is társadalmi, pontosabban osztályegyed s nem pusztán alatt-

---

utalások alapján igazolni lehet az engedelmisségi „kötelesség” előnyeit (pl. a szabadság és egyenlőség csak így biztosítható), de a polgári társadalom valósága ezeknek csak illúzióját kínálja cserébe a kötelesséért. Rousseau egyhelyütt maga is azt írja – a kormányzatot és a társadalmi berendezkedést megbocsáthatóan keverve –: „Rossz kormányzat alatt az egyenlőség csak látszólagos és csalékony, s csupán arra szolgál, hogy a szegény nyomorban, a gazdag pedig jogtalan birtokában maradjon. A társadalmi állapot általában csak addig előnyös az emberekre nézve, amíg mindenkinek van valalmi, de senkinek sincs túlságosan sok tulajdona.” i. m. 36. p. Mivel ez a feltétel értelemszerűen nem teljesül a polgári társadalomban, a Rousseau-i tan a forradalom után az illúzióteremtés eszköztárába kerül.

⁵⁷ CONSTANT, B.: *Cours de politique constitutionnelle*. Paris, I. 1819. 211. p.

⁵⁸ MEVM II. 357. p.

⁵⁹ PESCHKA Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Bp. 1965. 425. p.

való —, és fordítva, e szférák együtt élnek az emberben. Ez az e_gyüttlét, illetve az, hogy az ember relative *ellentmondó társadalmi viszonyokba* kerül, sajátos problémákra vezet.

A társadalmi lét bonyolódásával ma már elképzelhetetlen az egyes létszférák olyanfajta különválasztása, mint ami még akár a kapitalizmus korai időszakaiban is jellemző volt, amikor az állam éjjeliőri szerepe folytán igen körülhatárolt területen játszott csak szerepet a mindennapi életben. Az állam megnövekedett társadalmi feladataival párhuzamosan erősödött az állami és más társadalmi létszférák közötti összeütközések lehetősége, ami az egyén különböző minőségei közti ellentétekre vezethetett. Az állam azonban a társadalmi rendszerben játszott kiváltságos helyzetének megfelelően csak kevésbé tűrheti e más szférák követelményeinek érvényesülését, hiszen a társadalmi általános küldetését érzi magáénak.⁶⁰ Hogy mennyi joggal, az más kérdés. Ebben az „imperialista” folyamatban egyáltalán nem meglepő, hogy a jogászvilágnézet és ezen belül a közjogi pozitivizmus a jog vagy az állam iránti immanens és feltétlen engedelmesseget követelt. Az egyén számára mindez azzal járt, hogy a forradalmak után oly békésen elkülönülő *burzsoá* és *citoyen* minőség konfliktusmentes egymás mellett élése megszűnt. Egyfelől a citoyenek egy része eleve nem burzsoá — ezért a munkásosztály számára az egész felosztás bizonyos fokig értelmetlen. Másfelől az állam a citoyen elsőbbségét követeli, anélkül, hogy elismerné, hogy a citoyennek az állammal szemben politikai jogai is vannak. A következő: az egyén privatizáló törekvései fokozódnak, ahol pedig nem csúszhat ki az állammal való kapcsolatokból, ott *passzívan engedelmeskedik*.

A jogkövetés „lényegére nézve politikai és csak e politikai alapviszonylatában jogi jelenség”⁶¹. A politikai viszonyok „a társadalom osztályokra való tagozódásának viszonyai”,⁶² amiből következik, hogy a jogkövetés politikai jellege az egyén számára annyiban releváns, amennyiben *osztálylénnyként* cselekszik. A lényegi meghatározó viszony tehát nem zárja ki azt, hogy a mindennapi életben a kérdés jogi oldala kerüljön előtérbe. Másfelől, amennyiben a politikai viszony dominál, az nem egyszerűsödik az államhoz való viszonyra, hanem egy meghatározott osztályhoz való viszony, illetve e kapcsolódáson keresztül *osztályok közötti viszony* lesz.

(*Nem túl gyakorlati tanácsok jogkövetésről és engedetlenségről.*) Súlyosan tévednénk, ha a társadalmat vagy az abban kitermelődött értékeket homogén egységként kezelnénk. A társadalom egységességének fikciója csupán az uralkodó osztály érdekeit szolgálja (a szocioetális közösség realitásának felhasználásával). A joghoz való viszony tehát nem valamiféle elvont társadalmiság jegyében valósult meg, hanem nagyon is konkrét osztályviszonyként. Ez az osztályviszony szubjektíve nem fejeződik ugyan ki a mindennapi jogkövetésben, de a mindennapi jogkövetés lényegi sajátosságait éppen az osztályösszefüggések adják. A mindennapi és a rendkívüli helyzetekben tanúsítandó magatartás *megértéséhez* az osztályszempont adja a kulcsot, s ennek alapján tárhatjuk fel a rendkívüli történelmi helyzetekben tanúsítandó magatartás alapjait is. Nem mintha az osztályálláspont lenne a mindennapi cselekvés vezérfonala. A mindennapi élet vezérfonalai — már egyáltalán ami ilyenként megfogalmazódik — nem szükségképpen az objektíve létező osztályérdeket fejezik ki.

⁶⁰ HEGEL, G.F.W.: *A jogfilozófia alapvonalai*. i. m. 262. p.

⁶¹ SZABÓ Imre: *A jogelmélet alapjai*. Bp. 1971. 151. p.

⁶² SZABÓ Imre: *i. m.* 41. p.

A mindennapi jogkövetés, mint az egyén pragmatikus társadalmi viszonya, a mindennapiság apolitikussága miatt *nem igényel – nem is tűr – politikai megalapozást* vagy legitimációt. A cselekvés, illetve az állami szervek cselekvési elvárása a szokásosság folytán többnyire fel sem veti a kötelesség problémáját. Ennyiben tehát a jogkövetés működhet a politikai kötelesség nélkül is. Ha a jogkövetés társadalmilag problematikusává válik, ha kicsúszik a mindennapi rutin keretei közül, felvetődhet a kötelesség eszméje. Gyakorlatilag az uralkodó osztály ideológiai monopóliuma folytán az államnak való engedelmességi kötelesség elve uralhatja a helyzetet, de egy elv esetleges versenytárs nélkülsége *nem jelent érvet a kötelesség elméleti jogosultsága mellett*.

Durva tévedés lenne az osztályálláspontot egy mindenkor és minden problémára érvényes előírás-gyűjteménynek tekinteni. Az osztályálláspontnak elemzésünk e pontján csupán leíró értelmet tulajdonítunk, és azt reméljük, hogy e kategória alkalmazásával tisztázható, hogy társadalmi méretekben miképp valósul meg a jogkövetés.

A jogkövetéshez fűződő osztályviszony tisztázására végezzünk el egy gondolatkísérletet. Ha az egyénnek nincsenek kötelességei az állammal szemben, vagyis ha nincs a világ rendjében semmi olyan erő, mely önmagában, az egyén személyes megfontolása és önnön helyzetének értékelése nélkül rábírhathná arra, hogy engedelmeskedjék az államnak, akkor következik-e ebből, hogy az egyén bármikor „kiléphet” az államból? ⁶³ (Kilépésen nemcsak a terület elhagyását, hanem szabályok figyelmen kívül hagyását is értjük.) Úgy gondolom, ennek nincs elvi akadálya. De sor kerül-e a kilépésre, ha nem tartja vissza az embereket a kötelesség? A „kilépés”, társadalmi általánosságot nyerve, az állam és a társadalom felbomlásához vezetne. Az állam felbomlásával a hobbesi természeti állapothoz hasonlítható pusztas társadalmi váz maradna, illetve olyan robinsoni izoláltság, mely az ember társadalmi lényegének pusztulásával járna. ⁶⁴ A természeti állapot elviselhetlensége az egyént ismét visszavezetné az államba, melyről remélheti ugyan, hogy jobb lesz mint az előző, de mint *egyénnek*, egyéni nézőpontból erre semmiféle biztosítéka sincs. Ebből az új államból, ha kedve úgy hozza, aztán kötelességek híján ismét kilép. Ez a folyamat elvileg a végtelenségig tarthat. Belátható, hogy a pillanatnyi érdek hatására végzett ki-be lépéseknek hosszú távon nincs értelme. A kilépési gyakorlat értelmetlensége még nyilvánvalóbbá válik, ha meggondoljuk, hogy az állam az uralkodó osztály hatalmát biztosítja: az uralkodó osztály a kilépéssel elveszteni privilegizált helyzetét. A kizsákmányolt tömegek egyénei a realisabb összefüggésben a kilépéssel ugyan többnyire csak láncokat veszhetnek, de a „kilépés” során egyrészt még nehezebb bilincseket nyerhetnek ezek helyébe, másrészt, ha cselekvésük *egyéni*, nincs biztosítékuk arra, hogy a későbbi természeti állapot, vagy az ezt kiküszöbölni hivatott állam vadsága a korábnál jobb helyzetet biztosít számukra. A tiszta értelem azt sugallja, hogy az egyénnek rendezett társadalomban célszerű élnie, s a modern társadalmakban ezt a rendezettséget csak az állam biztosíthatja. Mai gondolkodásunk szerint a kommunizmusban, az állam elhalása után is szükség lesz az ezen rendezettséget biztosító, önkéntesen követett, általános, központi szabályokra.

⁶³ Már AUSTIN igazolta, hogy a jog definiálható, elemezhető és társadalmilag követhető a kötelező jelleg feltételezése nélkül. A jog nem kötelező, hanem érvényes.

⁶⁴ Ismételtten hangsúlyozzuk, hogy mindez csupán a kötelesség elméleti lehetőségeit vizsgáló absztrakció. Ténylegesen az államból való egyéni kilépés és az állammentes területen berendezendő robinsoni lét nem lehetséges.

A racionális megfontolások alapján éppúgy elkerülhetjük az anarchia rémét, mint a köteleesség feltételezésével. Ugyanakkor az eddig használt individuális racionalizmus mellett létezik egyfajta, az osztályálláspontot figyelembe vevő történelmi racionalizmus, mely megmutatja, hogy a kizsákmányolt *osztályok* számára akkor értelmes a „kivonulás”, ha azt olyan új állam létrehozása követi, mely számukra – valamennyiük számára, kölcsönösen – a korábnál jobb helyzetet biztosít, illetve ami végső fokon a további „kivonulások” fölöslegessé teszi. A „kivonulás” sikerének objektív feltételei vannak, mindenekelőtt az, hogy az osztály tagjai egyformán cselekednek. Ez a *történelmi fejlődési perspektíva*, melyet a munkásosztály uralma kínál, *hiányzik a kötelességszemléletből*.

Az említett történelmi-osztályperspektíva nem azonos a mindennapi jogkövetés problémájával. A kérdés itt úgy vetődik fel, miért és mennyiben értelmes az államnak való engedelmesség, a jog követése annak, aki osztályhelyzeténél fogva „kivülesik” azon a társadalmon, melyet az állam és a jog szolgál.

A modern jogrendszerek, formai általánosságai törekvésektől vezettetve, a forradalmi vívmányok kényszere alatt és mindenekelőtt a társadalommanipuláció részeként jobbra elismerik a *jogegyenlőséget*, vagyis mindenkit a jogrendben felfogott társadalom tagjának mutatnak. A népképviselői rendszer emellett látszatot és valóságot szétválaszthatatlanul keverve megteremti azt az illúziót is, hogy a társadalom tagjaként az egyént a saját érdekeinek megfelelően irányítják. Amennyiben tehát az egyén életviszonyai egyébként elviselhetők, a jogrend olyan felbonthatatlan csomagot jelent a számára, amely esetleg alapvetően előnytelen osztályhelyzetéért is bizonyos jogokkal és védettséggel kárpótolja. A kötelezettségek teljesítésében álló pillanatnyi hátrány – legalábbis látszólag – kárpótlódik a holnapi *jogvédelemben*, a jogbiztonságban. Az állam és joga – legalábbis az anarchiához képest – a rendfenntartással tagadhatatlanul hordoz bizonyosfajta *értéket*. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a jog és állam még ezt a minimális (valójában egyenlőtlen) rendet sem biztosítja, úgy *követésének minden értelmes alapja megszűnik*, kivéve a jogellenességért járó szankció elkerülésében álló értelmet. Ez utóbbi szempont érvényesülésének előfeltétele az állami gépezet hatékonysága, s az elemi rend-nem-biztosítás részben éppen e hatékonyság-gyengülés következménye.

Anélkül, hogy a jog lényegi vagy fogalmi meghatározására törekednénk, s megmaradva a jogkövetés problémájánál, azt mondhatjuk, hogy az a jog, mely nem biztosít bizonyos *minimális társadalmi rendezettséget* nem is jog, mivel nem követhető. Ha pedig nem követhető, úgy egyes intézkedéseinek követendősége mellett sem hozhatók fel a jog általános követendőségének racionális érvei.

Ha a jog előreláthatatlan, önkényes, ha nélkülözi azt, amit Lon Fuller – néhány más, természetjogi jellegű követelménnyel együtt – a rend belső moralitásának nevez^{6 5} nem biztosíthatja a társadalmi rendet. Fuller erre a következő példát hozza. Egy szenilis uralkodó végzetes feledékenységére folytán nap mint nap más szabályokhoz tartja magát. Ha ilyesmi előfordul a valóságban, úgy a legitimitás presztízse egy ideig biztosítaná még a (királyi) uralmat, de a végrehajtó szervek – önmagukkal és egymással állandó ellentétbe keveredve – hamarosan képtelenek lennének működni és az állampolgárok számára is

^{6 5}FULLER, L.L.: *Positivism and Fidelity to Law – A reply to Professor Hart*. i.m. 644. p.; FULLER, L.L.: *The Morality of Law*. New Haven, 1965.

nyilvánvalóvá válna engedelmisségük értelmetlensége. A valóban problematikus társadalmi helyzetet azonban nem az ilyenfajta szenilis következetlenség, hanem a kegyetlenség és elnyomás következetessége jelenti. Még a fasizmus is biztosított „jogi” szabályozás útján egyfajta – ámbár temetői – rendet. A jog nevében és technikai eszközeivel végrehajtott üldözés a náci Németországban nagyon is szabályos, rendszeres, kiszámítható volt.

Megjegyzendő, hogy az erőviszonyok egyenlőtlensége miatt az egyéni engedetlenség nem vezet önmagában a társadalmi rend megbontására. Az egyéni szabálysértés még nem anarchia. Így az egyén számára a jog rendbiztosító társadalmi értéke aligha meggyőző érv, legalábbis nem lehet az a kanti kategorikus imperatívusz visszhangosító berendezése nélkül, mely a kötelesség bevezetésével arra figyelmezteti a rendet nem tisztelő embert, hogyha mindenki úgy járna el, mint ő, az anarchia elkerülhetetlenné válna. Az engedetlenség azonban csak az osztálycselekvésben válik társadalmi méretűvé, a hasonló helyzetű emberek pusztán párhuzamos cselekvése nem jár ilyen következménnyel. A sztrájk vagy a tömeges katonai szolgálat vagy az adófizetés megtagadása akkor okoz társadalmi problémát ha politikailag szervezett, egyébként megmarad a romantikus visszavonultság izolált-ságában.⁶⁶ Természetesen ezek az individuális aktusok sem elhanyagolhatók, – az államhatalom többnyire nem is hanyagolja el, mert a politikai fellépés csírasejtjeül szolgálhatnak.

Az osztálycselekvésként szükséges engedelmisség, illetve engedetlenség (az uralkodó osztály, illetve a kizsákmányolt tömegek szempontjából) csak végső fokon érvényesül. A *munkásosztály igazi érdekeit képviselő pártok*, amennyiben tevékenységüket biztosítja a legalitás, az általuk irányított társadalmi politikai cselekvésekben tiszteletben tartják a jogot, mint rendbiztosítót. Taktikájuk nem is a jog teljes átalakítására irányul valamiféle engedetlenségi mozgalom keretében, hanem az egyes szabályoknak a munkásosztály számára követhetőbbé tételére. Ez azonban nem jelenti a rend abszolutizálását – ami egyébként a burzsoá jogbölcselek nagy részét jellemzi.⁶⁷

A munkásosztálynak a párt taktikájában és stratégiájában kifejeződő álláspontjából viszont az következik, hogy általában, a hétköznapiokban, a nem-osztálycselekvésben értelmes dolog elfogadni a jogrendet. A pozitív jogrend alapjait nem érintő *egyéni szembenállás pusztá deviancia* lesz, mely ráadásul a fennálló állami renddel szembeszállni képes erők megosztásához vezet. Más kérdés az, hogy adott esetben a politikai harc eszközeként fel lehet használni a jogellenességet is (például engedély nélküli vagy tiltott politikai sztrájkok, tüntetések).

Helytelen lenne a társadalmi-politikai tömegcselekvést *mitizálni*, hiszen abban is egyének vesznek részt. Az egyén racionális megfontolásai felől közelítve az ellenállás kérdéséhez, mindenkor az adott társadalmi-történelmi viszonyoktól, a munkásosztály és

⁶⁶ THOREAU, M.O.: *Walden, or Life in the Woods. – On the Duty of Civil Disobedience*. New York, 1962.

⁶⁷ Jól mutatja ezt a rendpártiságot – annak következményeivel együtt – Radbruch példája [v. ö. PÉTERI Zoltán: *Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése*. in, SZABÓ Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletéről*. Bp. 1963.] A rend és a biztonság polgári oldalról érthető preferálása kimutatható Kelsen is, aki bevallotta, hogy elmélete a jogrendnek az igazságossággal szembeni preferálásából ered. (KELSEN, H.: *Die Idee des Naturrechts. – Zeitschrift für Öffentliches Recht*. 1927. 248. p.).

pártja történelmi helyzetétől függ, hogy az adott helyzetben történelmileg értelmes-e a jogkövetés vagy sem. Az osztálytudatnak a fennálló jogrendszerre vonatkozó értékelése az osztályszintű cselekvéshez ad eligazítást, különösen, ha az állam és joga forradalmi megváltoztatásáról van szó. Az osztály jogtudata azonban nem érvényesül minden egyénben, és tartalmilag sem fogja át a maguk közvetlenségében az osztályszempontból általában nem releváns mindennapi helyzeteket. Az egyénnek nem a joggal, mint objektívációval, nem is egy meghatározott osztályakaratot kifejező jogrendszerrel, hanem egyes szabályokkal, *konkrét utasításokkal* van dolga. Viszonylag egyszerű az elmondottak szerint a helyzet, ha a kérdéses szabály osztálylényi mivoltának lényegét érinti. Ilyen lehet pl. az egész munkásosztályt érintő bérezési rendszer, vagy egy felekezetre vonatkozó vallásgyakorlási tilalom. Ilyenkor ugyanis az egyén számíthat az összes érdekeltnek hasonló cselekvésére, támogatására, illetve arra, hogy az osztály, illetve réteg szervezetei megfelelő cselekvési útmutatást adnak neki. Ez az összefüggés azonban elsősorban a *jogalkotással* kapcsolatban igazolódik. A *jogalkalmazás* esetén már inkább érvényesül az *egyén izoláltsága*: olyan szabályok kerülnek ugyanis alkalmazásra, amelyeket a *limine* nem vagy nem kellő sikerrel utasított el az osztálycselekvés. Ennyiben tehát az egyén már nem számíthat makrotársadalmi támogatásra és engedelmissége, jogkövetése az osztályszempont hiányában a pragmatikus megfontolások irányába csúszik el. Megintcsak helytelen lenne a kétféle megközelítést mereven szembeállítani, hiszen a jogalkalmazásban válik valóban érzhetővé és átértézté a jogszabály közvetlen osztályrelevanciája.

Mit tehet a jogalkalmazással szemben a konkrét állami parancsnak kiszolgáltatót, izolált egyén, aki nem támaszkodhat az osztály- vagy rétegszolidaritásra, vagy legalábbis tisztában kell lennie azzal, hogy e szolidaritás csak remélhető, távoli és sikere nem biztos. A probléma nyilván akkor vetődik fel, ha az állami szerv vagy a jogszabály parancsa valamilyen vonatkozásban sérelmes az egyén számára. Hogy mi minősül sérelmesnek, azt általánosságban nem lehet meghatározni, lévén a *sérelem kultúrtermék*, s mint ilyen a mindenkori társadalmi-történelmi helyzet függvénye. A sérelem fogalmába a testi sértések mellé fokozatosan beépültek a testi mozgás korlátozásai, majd, a test fogalmának kiterjesztését képviselő dolgok károsítása is. Ehhez járultak azután az intellektuális sérelmek. A sérelmet nem lehet a közvetlen sértetthez korlátozni, mivel az ember meghatározott csoportok tagja, s mint ilyen, a csoportot, illetve e minőségben annak tagját ért sérelem az ő sérelme is. Úgy véljük, semmi sem szól amellett, hogy az ember a számára sérelmes *parancsot* teljesítse, amennyiben a nem-teljesítésből nem származik számára nagyobb sérelem, mint a teljesítésből. Még Hobbes is elismerte, hogy az ember engedelmissége az állam iránt megszűnik a létét veszélyeztető parancsok esetén.^{6 8} A sérelem és lehetséges sérelem értelmezésében azonban túl kell lépünk a közvetlen érdeksérelem hobbesi – individualista polgári – szűk látókörűségén. Szerződési kötelezettséget nem teljesíteni pusztán abból a megfontolásból kiindulva, hogy ebben az esetben remélhető, hogy az eladó megtarthatja a már kifizetett díjat, anélkül, hogy ellenszolgáltatást nyújtana, aligha értelmes. Ez a magatartás ugyanis az egyén számára kereskedői hitelének rontásával jár, ami hosszú távon nyilván végzetes. Az érdekszempont akkor is szűk látókörű, ha megfelelnek a várható szankcióról. A *szankció* ebben a vonatkozásban az *egyéni racionalitás szintjére szállítja le a jogkövetés társadalmi értelmét*, megvalósítva – bizonyos jogalkotási

^{6 8} HOBBS, T.: *Leviatán*. Bp. 1970. 132. p.

kerülőt megjárva – a kategorikus imperativusz kívánta társadalomorientált morálitást.⁶⁹ Közelebbről: az előbb említett eladó magatartásának általánossá válása tönkretenné a szerződési bizalmat, végső soron a kereskedelmet. A társadalom (pontosabban a magát a társadalommal azonosító osztály) érdekét képviselő állam ezt megengedhetetlennek találja, s mivel az egyéni érdek ezt a megfontolást esetleg nem venné figyelembe, a szankcionálással maga biztosítja a társadalmi szempont érvényesülését. A szankciót és ezen keresztül a ténylegesen emögött álló társadalmi érdeket már az egyéni érdek is figyelembe veszi.

A jogszabály vagy parancs sérelmességének megítélésében az ésszerűség azt diktálja, hogy az egyénnek igyekeznie kell a jogszabály vagy az állami szerv előírásait a *jóhiszeműség vélelmével* és önmaga megítélési korlátainak beismerésével kezelni.⁷⁰ Igaz, a jog az osztályakarattal eszköze, s már csak ezért sem lehet a „tökéletes értelem” szava. Mégis a szabály károságának bizonyítása az egyént kell terhelje, részben, mert a tévedés elsősorban számára káros, részben mert a jogszabály mégiscsak olyan társadalmi együttműködési folyamatban jön létre, melyben a kollektív bölcsesség érvényesülésének van valamelyes esélye. A törvényhozó, ha nem is értelmesebb az egyénnél, mindenesetre hivatásánál fogva nagyobb betekintése van a társadalmi összefüggésekbe, melyekről azonban nem mindig lehet (politikai okokból vagy idő hiányában) tájékoztatni a lakosságot. Ez az összefüggés különösen fontos a szocializmusban. Ellentétben a polgári társadalmak jogával, ahol a jogalkotás osztály-elfogultságának ismeretében a nagyobb tájékozottság és szakértelem szempontjai ellenére indokolt lehet a bizalmatlanság, a szocialista jogot, noha nem tévedhetetlen, semmi esetre sem vezeti a dolgozói érdekek szándékos kijátszásának célja. A szocialista jog egyúttal jelentős erőfeszítéseket tesz azoknak a társadalmi összefüggéseknek a tisztázására is, amelyek érthetővé teszik, hogy az adott rendelkezés miképpen szolgálja – esetleg a látszat ellenére is – az érintettek érdekét.

A jogalkotás értelmességének nyilván gátat szab az osztályérdek. A lopás tilalma nem fogadható el racionálisan azon az alapon, hogy a bölcs állam tilalmazza, hiszen a tilalom a tulajdonosok érdekeit szolgálja. A tilalom megalapozásához elégtelen az a kispolgári feltörekvési reményeket kifejező alkantiánus tétel is, miszerint a lopási tilalom megszegése azért értelmetlenség, mivel utóbb attól is lophatnak, aki most sikerrel lopna. Nem valószínű ugyanis, hogy azok tömegének, akik lopni kényszerülnek, valaha is annyija lesz, hogy érdemes legyen tőlük lopni. Az ilyen jellegű, a *társadalmi rend igazságtalanságait jogi kötelességévé tevő szabályokban* álló sérelem megítélésénél szélesebb összefüggésből kell kiindulni. Valójában ugyanis a jogkövetés akkor jelent egyéni problémát, ha a jognak valaminek a megtételére kötelező szabályával, illetve konkrét parancsával van dolga az egyénnek. A jogi szabályozás egyfelől a már meglévő materiális társadalmi viszonyok formáját teremti meg, másfelől viszont maga is teremt új társadalmi viszonyokat a jogviszonyok formájában.⁷¹ Ez utóbbi cselekvések bizonyos értelemben a jog nélkül

⁶⁹ Kant éppen ebben az értelemben helyezte a jogot a Sittenlehre-be: úgy tartotta, hogy a jog mintegy kívülről biztosítja az ember morális létezését.

⁷⁰ CAMPBELL, A.H.: *La morale della disubbidienza alla legge*. RIFD (1967) IV. sz. 668. p. – Ez az érv szerepel már SUAREZnél (quia reguntur altiori consilio et possunt habere rationes sublimitis accultas.) *De legibus*. I. 9. 11.

⁷¹ SZABÓ Imre: *i.m.* 51. p.

egyáltalán nem léteznének.⁷² E különbség alapján azt mondhatjuk, hogy amennyiben a társadalmi termelési viszonyokból közvetlenül adódó, jogilag visszatükrözött összefüggésben vetődik fel a sérelem, annak megoldása nem képzelhető el a visszatükrözött szintjén és ennek megfelelően már általános *társadalomkritikai* kérdés, amihez nem a tükröt kell kicserélni. Ilyen esetekben a jog nem-követése eleve irracionálisnak tűnik, mint pl. a lopás esetében. A lopás természetesen értelmes az egyéni érdek szintjén, amennyiben nem a tulajdonra irányuló igény sérelmét hivatott kielégíteni, hanem pl. valaki éhes. A tulajdon-szerzési igény szempontjából viszont a lopás lehet ugyan eredményes, de ettől még nem lesz értelmes.

Amikor a jogszabály vagy a jogszabály nyomán valamilyen állami szerv az állampolgártól, a jogalanytól olyan cselekvést kíván, ami egyébként a társadalmi viszonyok elképzelt jognélküli menetében nem létezik, az államilag megkövetelt állampolgári magatartás a valóság új elemét alkotja. A magatartás – megkövetelés nem azonos a parancsoló normában előírt magatartással. Számos esetben ugyanis tilalomként jelenik meg a parancs, és éppen a tilalommal meghatározott magatartástól való tartózkodás jelent új elemet a valóságban. (Vallásgyakorlás tilalma.) A valóság ebben az összefüggésben némileg relativizálódik, s mint a korábbi (szabályozás előtti) és a jelenlegi állapot különbsége jelenik meg. A kérdés az, hogy a szóbanforgó szabályozás, *utasítás előtt az adott magatartás létezett-e*, elfogadott vagy legalább megtűrt volt-e, vagy sem.

Hangsúlyozzuk, hogy a mindennapi jogkövetésben a javasolt racionális megfontolások nem döntöek: egyébként a jog elfogadásának is megvan a maga *értelme*, amennyiben az e szerint való cselekvés itt és most biztosítja az állami szankció elkerülését és olyan rutincselekvést kínál, amely nagy valószínűséggel társadalmilag elfogadott. Mi több, a jogkövetés biztosítja bizonyos érdekek hatékony állami védelmét. A mindennapi élet és gondolkodás *ökonómiajához* éppenséggel hozzátartozik az, hogy az emberek hosszas legitimációs vizsgálatok és idővesztés nélkül fogadják el a rájuk vonatkozó szabályokat.

A társadalmi élet azonban – és éppen ezért volt szükség e fejtegetésekre – olyan alternatívákat kínál, amelyekben a jog mechanikus követése csak látszatökonómiát biztosít. Mi több, az élet nemcsak mindennapokból áll. A rendkívüli társadalmi helyzetekben a jogszabályok racionalitásának nevére kiállított bianco váltót meg kell óvatolni. E kritikai fenntartás mögött megintcsak kimutathatók racionális megfontolások, s ehhez nincs szükség valamiféle ellenkötelesség ködfátylára. Az egyénnek számot kell vetnie azzal, hogy a *politikai felelősség* nem a jogihoz igazodik, és a rendkívüli helyzeteknek megvan az a kellemetlen tulajdonsága, hogy befejezésük rendszerint a rendes jogi felelősségrevonás helyett politikai számonkérés. Itt pedig a formálisan jogszerű cselekvés nem feltétlenül számít mentségnek, sőt adott esetben olyan hiba, melyet bűnül rónak fel. A politikai alapú felelősségrevonás vagy leszámolás elvileg ugyan minden társadalomban elképzelhető, de az átlagos gondolkodáson túlmegy. A hétköznapi helyzetekben nem számolhatnak ezzel az eshetőséggel, minthogy ez a fajta kalkuláció esetleg teljes passzivitásra kényszerítené az embereket.

A rendkívüli helyzetet aligha lenne értelmes elvontan meghatározni, de jellemzője lehet az, hogy a társadalom tagjainak osztálylányként való létezése és – ha szabad e sokat

⁷² Tipikusan ilyenek egyes perjogi cselekmények, vagy, és ez számunkra különösen fontos, az igazgatási szervek cselekményei és az igazgatási parancsra végrehajtott tevékenységek.

szenvedett és obskúrusságában vonzó kifejezést használni – *emberi* mivolta egyaránt tagadott lenne. A jogkövetés problémája ilyen történelmi helyzetekben nemcsak a konkrét jogszabályokban rejlik. Elsődlegesen politikai kérdésről van szó. Általában ugyanis a tartósan követett jogszabálynál nem vetődik föl az a kérdés, hogy e szabálynak való engedelmisséggel tulajdonképpen *kinek* engedelmeskedtem, kinek az uralmát erősítettem, ilyenkor azonban ez elkerülhetetlenül jelentkezik. Amennyiben az ésszerű megfontolások azt mutatják, hogy azok, akiknek a szabály alapján az egyén engedelmeskedni fog, nem kerülhetik el a politikai felelősséget, indokoltnak tűnik figyelembe venni, hogy nekik engedelmeskedni a szabályok szerint ugyancsak politikai felelősség alá eshet. Ennek alapján természetesen nem állítható, hogy a későbbi esetleges politikai felelősségrevonástól való félelemből vállalni kellene a fennállóval való nyílt és veszélyes szembeállást, és még kevésbé következik az önfeláldozásig menő szembeszállás követelménye. Ez a fajta etikailag-értékes magatartás fölöttébb becsülendő, ámde a jogkövetés problémájához *nincs sok köze*. A későbbi politikai felelősség Scyllaja és az adott pillanatban való jogi engedetlenség Charybdise közt megítélésünk szerint az egyén szempontjai azt diktálják, hogy - a szankciók súlyosságát és bekövetkezésének valószínűségét is figyelembevéve – kerülje a kétes politikai hatalom által előírt *sérelmes jogi kötelezettségek* teljesítését.⁷³ Méghozzá ne csak a saját magára sérelmes előírások teljesítésétől óvakodják, hanem az ilyen helyzetekben megszorodó, embertársaira sérelmes és általa végrehajtandó előírások teljesítésétől is.

Az elmondottakat érvényesnek tartjuk a szocializmusra is, azokkal az értelemszerű különbségekkel, amelyek a kizsákmányolás-mentes szocialista társadalom és a kapitalizmus között fennállanak. Ennek megfelelően a szocialista joggal kapcsolatos *osztályálláspont nem vezethet a jognak való engedetlenségre*, mivel a szocialista társadalomban létező osztályok uralkodó osztályok. Továbbra is szükség van azonban az egyén kritikus jogkövetésére, noha ez is minőségileg különbözik a polgári társadalom rendkívüli helyzeteiben tanúsítandó magatartástól. A szocialista jog a burzsoával ellentétben az elidegenedés fokozódó leküzdését szolgálja, s ez az embereknek a társadalmi önirányításban való alkotó részvételét igényli. Ismeretesek ugyan olyan törekvések, melyek *morális kötelességnek állítják be az állampolgárnak a szocialista állam iránti viszonyát*, abból kiindulva, hogy a szocialista társadalomban az osztályellentétek eltűnésével megvalósulhat az ember saját akarátának követése az államakarat követésén keresztül. A szocializmus ilyenfajta beállítása azonban figyelmen kívül hagyja a realitásokat. Ráadásul a jog instrumentális jellege a szocializmusban nyilvánvaló, sőt hangsúlyozott. Ennek ideológiai kifejezésével nehezen fér össze a kötelességtan. Végül a morális kötelesség emlegetése éles ellentétben áll Marx tanításával. Már az ifjú Marx – pl. Karl Grünnel folytatott polémiájában⁷⁴ – kimutatta a morális megalapozású szocializmus utópikus, reakciós jellegét. Amennyiben a kommunizmust nem valamiféle elvont, abszolút és változtathatatlan entitásnak hisszük (lényegében preformista módra) és valóban elismerjük a gazdasági alap meghatározó szerepét, az emberi teleológiát pedig ebből bontjuk ki, úgy el kell ismernünk azt is, hogy a szocialista

⁷³ „Jogi” kötelezettségeken azokat értjük, amelyek nem közvetlenül adottak a termelési társadalmi viszonyokban. Ilyen értelemben tehát a fasiszta jogrendben sem lesz értelmes a lopás.

⁷⁴ v.ö. MEVM. I. 332. p.

társadalomépítés csakis a dolgozók reális *részvételén* alapulhat. Részvételtől és nem manipulatív azonosságról van szó. Bealkonyult annak a még Platónra visszanyúló atyáskodásnak, mely a tömegeket lebecsülve azt tartja, hogy az embereknek bölcs vezetőkre van szüksége. A mai társadalmi valóság félreértése, a szocialista fejlődés eredményeinek tagadása lenne, ha a Lenin által megfogalmazott párt–tömegek viszonyt e kapcsolat egy történelmi esetlegességére redukálnánk, s azt hinnénk, hogy a tömegek ma is azon a tudati szinten állnak, mint a cári Oroszországban. Lenin nem véletlenül hangsúlyozta, hogy a létviszonyok fejlődésével emelkedik és emelendő a társadalmi tudat szintje. Ezen emelkedést nem lehet tagadni, s ez mindinkább megteremti az *önkéntes jogkövetést* – ahol valóban a szabály *társadalmi értelmének* elfogadása s nem pedig a szankcióval számolás a hatás oka –, de megteremti a jogszabályhoz való autonóm viszonyulás másik oldalát is, a kritikait. Erre is szükség van, hiszen a jogalkotás szocialista viszonyok közt sem feltétlenül „helyesen”, a fejlődésnek legjobban megfelelő módon tükrözi a valóságot.⁷⁵ A szocialista jogrend fejlesztésének egyik alapvető soron következő feladata abban áll – éppen az *érdekeltségi rendszer továbbfejlesztésével összhangban* –, hogy *kialakítsuk azokat a szervezeti formákat, amelyekben a szocialista demokrácia keretei között ez az autonóm kritikai mozzanat* valóban alkotó módon járulhat hozzá a társadalmi fejlődéshez.

(*A konkrét jogszabály követendőse*). Az eddigi fejtegetések a jogkövetés politikai összefüggéseit érintették. A *tényleges jogkövetési aktusok* és problémák empirikus világa nem azonos a jogkövető társadalmi állapot fogalmával. A kettőt nem kapcsolja össze közvetlen királyi út. Marx sem az egyes adásvételekben kialakult árakból jutott az értékhez, mint tudományos absztrakcióhoz. De ahogy a közgazdaságnak szüksége van a mindennapi árakra, ugyanúgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mindennapi jogkövetési gyakorlat problémáit sem. Az elvont jog és állam helyébe itt a *konkrét állami szervekhez való viszony* lép (amiben a fennálló államhatalomhoz való egyéni és csoportviszonyulás is szerepet játszik), az elvont jog helyébe konkrét rendelkezések és szabályok kerülnek. A nézőpontot meg kell tehát fordítani, s miután jeleztük, hogy milyen következménnyel van a társadalom tagjainak politikai cselekvése a jogkövetésre, szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, milyen politikai jelentése, jelentősége van az egyes jogszabályok követésének vagy megsértésének. Vagy másképpen fogalmazva: mit jelent az államnak engedelmessé válni, ha formailag közvetlenül jogszabályoknak kell engedelmessé válni, ha formailag közvetlenül jogszabályoknak kell engedelmessé válni? Az engedelmesség alapesete a parancs követése, de még ez a legegyszerűbb képlet is a kérdések sorát veti fel. Vajon a parancsnak, avagy a parancsot adó személynek engedelmessé válni-e? Egyszerű helyzetben a kettő kevésbé távolodik el; de vajon túléli-e a parancs azt, aki kiadta? A parancs vagy a parancsot kiadó személy – ez csak az engedelmesség legegyszerűbb alternatívája. Az állam esetében már sokkal bonyolultabb az engedelmesség kérdése. Az állam nem egyetlen szerv (amelyben sokan jogosultak parancsolni), az államban nem egyetlen, hanem számtalan parancs, egész jogrend van. Ennek megfelelően (és a nyelvhasználat homályossága folytán) az engedelmesség esetét sem könnyű meghatározni. Vegyünk néhány alapesetet, melyet egyes megközelítések hajlandók engedelmességként megbélyegezni:

1/a. Valaki arra gondol, hogy ellop valamit;

⁷⁵VAS Tibor: *A szocialista jogalkotás főbb kérdései*. JTK. 1958. 430. p.

1/b. Valaki arra gondol, hogy nem fizet adót, mert az állam szerinte rossz célra használja a pénzt;

1/c. Valaki összeesküvésben akart résztvenni, hogy megdöntse a fennálló politikai rendszert;

1/d. A rendőrfőnök nem intézkedik az összeesküvő leleplezésére (mint Fouché 1799 brumaire 18-a előtt).

2/a., b., c. Végrehajtásra kerülnek az előbbi elgondolások.

Beszélhetünk-e mindezen esetekben engedetlenségről? Az 1. szám alatti példák azt a kérdést vetik fel, hogy a gondolattól a tettig vezető út melyik stádiumától van engedetlenség, míg a 2/a., b., c. problémája az, vajon *milyen normával szembeni ellenszegülés* engedetlenség. Elvégre valószínű, hogy egy lopás nem áll azonos szinten egy lázadással: a lopás rendszerint minőségileg más engedetlenség, mint a lázadás, bár a kettő büntetése lehet azonos súlyú, amiből következik, hogy engedetlenség kérdésében a kilátásba helyezett vagy kiszabott szankció súlya nem nyújt eligazítást.

A különbség az engedetlenség *tárgyában* van; az egyik esetben egy normával való ellenszegülésről van szó, a másik esetben . . . nos, a másik esetben is csak egy normával való ellenszegülésről. A pusztán norma-alapú megközelítés nem ad megoldást. Ha túllépünk a normán és a *norma-védte érdeket* elemezzük, előtűnik valami különbség: a lopás a társadalmi berendezkedés egy intézményét (a tulajdont) sérti, a lázadás magát a társadalmi berendezkedést. Ennek megfelelően az engedetlenség két minőségével van dolgunk: a jogi és a politikai engedelmességgel (engedetlenséggel). A jogi engedetlenségnek mindig eleme valamilyen ellenszegülés, s ennyiben különbözik az egyszerű jogsértéstől, ahol is valamilyen jogi előírás megszegéséről van szó, de ez a jogrendszer általában nem veszélyezteti. A végrendelet alakításának megszegését nem szokás engedetlenségnek tekinteni: a modern viszonyok közt elsősorban azért, mert a „sértett” az örökségtől eső magánember és nem a közösség.

Alkalmassint azonban az egyszerű jogsértés is lehet politikai engedetlenség anélkül, hogy egyben jogi engedetlenség volna: ez az eset például, ha politikai célzatú árubojkott kapcsán tagadják meg a szerződészerű teljesítés elfogadását.

A politikai engedetlenség egyben jogot is megvalósít, feltéve, hogy az államrend jogilag védett.

De vajon a jogi engedetlenség megvalósít-e politikait? Tagadja-e a tolvaj lopása a politikai rendszert? Általában a bűnöző is részese a társadalmi rendszernek; ugyanazon értékeket tiszteli, mint a társadalom más tagjai, tisztában van azzal, hogy jogilag engedetlen, s ha őt lopják meg, ez felháborítja. A probléma látszólag mondvacsinált, hiszen az engedetlenség jogi engedetlenségként veszi el büntetését (ha politikai is). Jutalmazott politikai engedelmesség a siker jele.

A politikai engedetlenség meghatározása azonban nemcsak a jogi formájú engedetlenség vonatkozásában problematikus. Eleve kérdéses, hogy mely „természetes” magatartások számíthatók ide. Az emberi intellektus függetlenségének hirdetői Spinoza óta úgy vélik, hogy az egyes szabályok bírálata még nem engedetlenség, ha nem jár az állam sérelmével. A bírálat nem érintheti a szabályok betartandóságát. Feltéve, hogy a hit, gondolat és vagy szó megvalósíthatja az engedetlenséget (amit Spinoza persze tagad), kérdéses, vajon az egyes szabály ilyen megsértése mikor politikai engedetlenség. Nyilván, amikor az államot fenyegeti („felségsértés számba megy”).

Ez a gondolatmenet azonban továbbvihető a 2/b. irányában. Ha ugyanis az egyes norma iránti engedetlenség nem jelenti az egész jogrendszer iránti engedetlenséget, továbbá ha a jogrendszer egészének szelleme és az egyes parancs között ellentmondás keletkezhet, úgy éppen a politikai engedelmség követelheti meg a normával szembeni engedetlenséget. Ezt vallja a *polgári engedetlenség tana*.⁷⁶ Ez az engedetlenség tehát a jogrendszeren belüli ellentétre, az egész és a rész ellentmondására épül: az egyénnek mindig a „résszel” van dolga és a partikulárist próbálja a polgári engedetlenség partikularitásával leküzdeni. Végül a forradalmi engedetlenség is építhető engedelmségre, bár ez kétségkívül a tételes jogon kívüli szférának való engedelmséget feltételez. A természetjogi engedetlenség tana pl. a felsőbb (pl. isteni) értékrendnek való engedelmségre hivatkozik. A pozitív jogon kívüli elveket is a jog részének tekintik és a külső elveknek való engedelmség nevében támadják az attól eltérő állapotot.

Indokoltnak tűnik tehát fogalmilag elhatárolni a jog iránti politikai kötelességet, mint általános absztrakt viszonyt (ahol a jog bizonyos fokig elvontan adott) attól a helyzettől, amelyben az egyénnek az egyes szabályokkal kapcsolatban kell engedelmséget tanúsítani.

A konkrét jogszabállyal való szembehelyezkedés bizonyos fokig az *egész jogrenddel való szembehelyezkedés*: egyetlen szabály kötelező jellegének kétségbe vonása elvileg – de csak elvileg – az egész jogrend érvényességét érintheti. Konzervatív gondolkodók (pl. Hobbes, Austin) ezért tartották általában helytelennek az egyébként utilitáriusan igazolt engedetlenséget: az egész jogilag biztosított rendet féltették. Hobbes szerint – igaz egy polgárháború túlérzékeny légkörében – „nemcsak a törvényszegés bűn, hanem a törvényhozó iránt tanúsított bármiféle megvetés is”.⁷⁷ Kétségtelen, hogy a törvényhozással szembeni politikai állásfoglalás veszélyesebb a jogrend egészére, mint köztörvényes bűncselekmény. Ugyanakkor, mint az amerikai civil disobedience igazolja, az egyes szabályokkal szembeni ellenállás még nem szükségképp vezet anarchiára. Igaz, hogy eredetileg az amerikai gyarmati telepéseknek is csak az adójogi szabályokkal és nem a korona szuverenitásával volt bajuk. Mindenesetre a modern jogrendszerek erősen differenciáltak és csak kevés jogszabállyal szembeni ellenállás jár azzal a következménnyel, hogy az egyén egészen kívül kerül a jogvédelem előnyeibe (mint a francia jog „polgári halál” intézménye esetében). A jogi objektiváció kifelé mutató egysége azonban tagadhatatlanul befolyásolja az empirikus jogkövetést, illetve annak megalapozását: ha az egyes jogszabály egyedi ellenzése nem is veszélyes általában a maga közvetlenségében a jog érvényességére, egyetlen szabály hibája – mivel általánossága folytán osztársadalmi hatása lehet – veszélyeztetheti az egész jogrendszert. „A nép látja a büntetést, de nem látja a büntettet, és mert látja a büntetést ott ahol nincsen büntett, már azért sem fog büntettet látni ott, ahol büntetés van”.⁷⁸

(Az egész nem olyan veszélyes.) Az elmondottak alapján az a látszat keletkezhet, hogy a jogkövetés mint politikai viszony antinómiák forrása: egyfelől a jogot éppen a politikai kötelesség, az „államba tartozás” teszi követendővé, másfelől viszont éppen engedetlenségre vezethet az a tény, hogy az ember politikai minősége túlmutat az

⁷⁶ L. átfogóan RAWLS, J.: *A Theory of Justice*. Cambridge, 1971.

⁷⁷ HOBBS, T.: *Leviatán*. i.m. 247. p.

⁷⁸ MARX – ENGELS: *Művei* I. 113. p.

államiságon. Ezt a feszültséget azonban részben maga a jogrendszer oldja fel. E fejtegetést éppen ezért annak bemutatásával zárjuk, miként oldódik fel a politikai-társadalmi környezetnek a joggal való esetleges szembenállásra vezető elvárásainak nagy része a jogrendszerben.

A modern társadalmakban a pártok és más, államon kívüli intézmények, gazdasági szervezetek nyomása nem elhanyagolható szerepet játszik az állam belső viszonyainak alakulásában. E külső nyomások megfelelő – és fokozatosan legalizált – befolyási módokat alakítanak ki. Ahol pedig kenyértörésre kerül sor, ott kiviláglik, hogy az államnak és jogának nincs meg a hirdetett társadalomfölöttisége, – ami a kötelességi hivatkozásokban pedig oly kedvelt fordulat – sőt e befolyásokat is legalizálni kell. Amennyiben a jogrendszer alkalmazkodni kíván a társadalmi változásokhoz, be kell építenie magába – jogváltoztatási eljárásokkal – az ellenállás egy részét is. Ha az ellenállás bizonyos formái törvényesülnek és konszolidálódnak, megszeli az ellenállás mögötti érdekek jogrendszert fenyegető természetét.

A *társadalmi ellenállás jogi befogadásában* az is szerepet játszik, hogy az állam bonyolult szervezetrendszer, amelynek szervezetei közt meghatározott, a jogi szabályozásban is tükröződő hatalmi viszonyok alakulnak ki. E szervezetek egymással szembeni viszonylagos autonómia-igényéből is fakad, hogy a *jogot maguk felett állónak tekintsek*, aminek nevében az egyes szervezetekkel szemben legitim ellenállásra kerülhet sor. A jogkövetési (engedelmességi) kötelesség, illetve a jognak alávetettség e korlátai különösen jól megfigyelhetők az (állam)hatalmi ágak megosztásának klasszikus és neoklasszikus elméleteiben, illetve az ezeknek megfelelően felépülő államberendezkedésekben. Az egyes hatalmi ágazatok féltékenyen őrködnek privilégiumaikon, amit legjobban a jog felettük állósága fikciójának elfogadása biztosít. Praktikusan ugyan az állampolgár számára az lesz a jog, amit az állami szervek nyújtanak neki, de ezzel a „joggal” más állami szervek – amelyek hasonlóan erős pozícióban vannak – szembeszállhatnak. Ennek a szembeszállásnak klasszikus intézményesített formája a hierarchikusan felsőbb szerv határozatmegváltoztatási joga. A jogrendszer (illetve az államrendszer) működése ennek az absztrakt jognak a feltételezésére épül, ezért az említett fellebbezési, felülvizsgálati fórumok működéséhez általában az a jogelv kapcsolódik, hogy az állami szervek bizonyos körben jogosultak, sőt olykor kötelesek meghatározott aktusok jogszerűségének vizsgálatára. Ez a hatás továbbgyűrűzik az állampolgárok felé is, mintegy az állami szervek szövetségeseit faragva belőlük. Ne feledjük azt sem, hogy az állampolgárokat az állami szervek parancsaikkal hosszabb-rövidebb időre e szervekkel együttműködésre készítetik. Így rájuk is kiterjesztik azokat a szabályokat, melyek (jog formájában) biztosítják, hogy a szervezet más szervezetekkel szemben megőrizhesse pusztán jognak alávetett helyzetét. Részben ez a forrása a különféle *parancsmegtagadási* jogoknak, ami elsősorban katonákkal és hivatalnokokkal kapcsolatban alakult ki (korlátozott körben), de a jelenség nem ismeretlen pl. a szocialista munkajogban sem. Az olyan parancs, melynek teljesítése büntett elkövetésével járna, általában nemcsak megtagadható, de egyenesen megtagadandó. A vonatkozó szabályozás fő mozgatórugója nem annyira az állampolgárok helyzetének javítására való törekvés, mint inkább más szerveknek, illetve egész jogrendnek a kérdéses katonai vagy munkaszervezettel szembeni védekezése. Az állampolgároknak biztosított „ellenállási” jog azonban többnyire nem a jogszabályokkal, hanem a parancsokkal szembeni ellenálláshoz kapcsolódik, összhangban azzal a már említett ténnyel, hogy a jogi szabályozásnak

elsősorban e konkrét szintje vonatkozik az egyénre. Az egyéntől nem várja el a jogrend – sőt meg sem engedi neki –, hogy a jogszabályokat méricskélje. Mentésül tehát a felelősség alól, ha hierarchikusan alacsonyabb rangú olyan jogszabály alapján jár el, mely egyébként érvénytelen (pl. felsőbb jogszabályba ütközik). Általában viszont nem fogadják el az olyanfajta védekezést, hogy valaki a jogszabály alaki érvénytelensége miatt nem teljesítette annak előírását.

A jognak való *ellenállás* bizonyos fajtái lényegi elemei a *jog önfenntartó mechanizmusának*. Ebben az értelemben a jogrend fennmaradása feltételez egyfajta jogalkalmazói, illetve jogkövetői autonómiát, azt, hogy a jogszabályok címzettjei és érintettjei némi kétellyel fogadják a hozzájuk érkező közlések *jogiságát*. Ez nem azonos a szabály kötelező jellege iránti kétellyel, amit vallási vagy erkölcsi szempontok vagy egyszerűen érdekracionalizáció vált ki. Az előbbi esetben az a kérdés, megfelel-e egy előírás a jog formai követelményeinek (pl. illetékestől származik-e), az utóbbi az előírás tartalmából kiindulva összeegyeztethetetlennek ítéli azt más normarendszerekkel. A jog egyfelől kizárni igyekszik ez utóbbiak figyelembevételét, de a jogiság jogilag kívánatos kételye gyakran mégis ezeken alapul. Embertelen parancsnál a parancs embertelensége alapján kérdőjelezi meg annak jogszerűségét.

A jog, mint az állami szervek működési szabálya csakis úgy biztosíthatja e szervek összehangolt működését, ha kizárja az állami-jogi jelleggel való visszaélést. Ebben az összefüggésben a szabályok *legitimálása* nem pusztán elfogadtatásukat szolgáló misztifikáció, hanem egyúttal sajátos alaki bizonyítékul szolgál annak igazolására, hogy a jogszabályok valóban a fennálló jogrendszer részei, azaz törvényesek.⁷⁹ Ez az igény, bár kevésbé differenciált módon, már a feudális törvényalkotásban is tetten érhető, amikor az alakiságok betartása (pl. kellően összehívott országgyűlés előtti kihirdetés, megfelelő hatalmi szimbólumok felmutatása mellett) nemcsak a törvény szentségét, az isteni kegyet volt hivatott biztosítani, hanem azt is hangsúlyozta a feudális anarchia egyébkénti jogbizonytalanságában, hogy ez a szabály valóban jogszabály, vagyis megkülönböztetendő más társadalmi szabályoktól. Modern társadalmakban a formai legitimálás elsősorban a hivatalos közlönyben való kihirdetést jelenti, így az ideológikus legitimálódás leválik róla. A

⁷⁹A törvényesség, mely „megölte” Lajos Fülöp rendszerét, sajátosan állami-jogászai ideológia, mely az egyes szervek, inkább állami jogi, mint politikai, vagyis államon kívüli erők általi ellenőrzését szolgálja. Az állampolgárok jogkövetésének megalapozását azon az áron szolgálhatná, ha azok jogosultak lennének az állami szervek tevékenységének törvényességét ellenőrizni és azt saját jogkövetésük feltételének tartani. A törvényesség, mint állami tevékenység sajátosan jogi megalapozása mindig problematikus maradt, részben emiatt, részben a törvényesség eredendően formai jellege folytán.

A jogszabályok tartalmát a törvényesség formai megkötöttségei aligha befolyásolhatták, s ez, különösen, ha nem párosul a részvételi illúzió „önalkotási” képzetével, nem tudja kizárni, hogy föl ne vetődjék a jog „jogossága”, igazságossága. A tartalmi kritikával szemben a törvényesség aligha elégséges engedelmisségi alap. Elvégre a törvényesség csak a mindenkori korbácsolás szabályainak meghozatali rendjét és az ütlegetés végrehajtási körülményeit jelenti. „És még azt mondják, hogy a törvényt, mint törvényt kell tisztelni!” – a kérdés jogos és a benne kifejeződő szkepszis a tisztán jogi legitimáció képtelenségét különös erővel mutatja, lévén, hogy e kételyeket az alkotmányosság felkent papja, Benjamin Constant táplálta. CONSTANT, B.: *Journaux intimes: Oeuvres*. Pléiade. Paris, 1957. 275. p. –, ... A burzsoá ... jognak nem volt meg és nincs is meg a társadalmi alapja ahhoz, hogy széles körben meggyőzést fejtessen ki pusztán annál a ténynél fogva, hogy az adott tartalom jogi formában jelenik meg.” KULCSÁR Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Bp. 1961. 227. p.

kihirdetés az állampolgár szemével nézve fikció, számára többnyire egyszerűen a vele kapcsolatba lépő hatóság közlése adja meg az alaki legitimitációt.⁸⁰

A legalitás fenti korlátozottságán nem változtat az sem, ha az alkotmány védelmében megadják az állampolgároknak az ellenállás jogát vagy köteleességét.⁸¹ A megoldás az önmagát copfjánál fogva felemelni kívánó Münchhausen báróra emlékeztet. Ha ugyanis az ellenállás sikeres, úgy jogalap nélkül is elegendő igazolás a siker, az ellenállás sikertelenségének következményeit pedig az ellenállás jogszerűsége sem enyhítheti.⁸² Mégis helytelen volna lebecsülni a *legitimitás értékeit*, és megfélekedezni arról, hogy az ellenállás legitimálása valóban mozgósító erejű lehet, s adott esetben szolgálhatja a jogrendben rejlő társadalmi értékek védelmére kész állami szervek és politikai erők társadalmi bázisának erősítését. Az állami szervek tevékenységének jogi legitimitációja azonban egy adott ponton szükségképpen logikai ellentmondásra vezet. Már a jogállam-konceptió (vagy legalábbis a jogállam kifejezés) egyik megalkotója, Kant kimutatta, hogy amennyiben logikailag következetesen próbáljuk alkalmazni a jog uralmát, a legalitás meghaladhatatlanná válik. Hiába a nép szuverenitása, ha abban a kérdésben, hogy fennáll-e legalitás, hogy történt-e jogtalanság, csakis a jog dönthet, a megítélés pedig az állam (az uralkodó) joga. Ebben az esetben logikai képtelenség minden jogra hivatkozó ellenállás. Tisztán logikai alapon (az „ész” álláspontjáról) ellentmond a jognak az ellenállás (Kant szerint ezért is helytelen és

⁸⁰ Igaz, jó néhány jogrendszer kísérletet tesz arra, hogy alkotmányos legitimitációban egyesítse a formai és tartalmi legitimitációt. Az alkotmánybíróságok tevékenysége azonban erősen korlátozott, a törvényesség és alkotmányosság logikailag sem jelent végső megoldást a legitimitáció problémájára. A valóságban az állam a legitimitás (jogállam) ideológia keretében *circulus vitiosus*tól sem visszariadva, elfogadja a jogi korlátokat, minthogy az *önkorlátozás* az öngazolást – és ezzel létfenntartását – teszi lehetővé. „Egy legmagasabb állami szerv számára a legobjektívebb kényszerlet jelenti az a helyzet, hogy az ő szabályszerű magatartásától mint feltételtől függ annak a jogrendszernek a funkcionálása, amelyen az ő jogi minősége nyugszik.” BIBÓ István: *Kényszer, jog, szabadság*. Szeged. 1935. 88. p. – Végeredményben minden alkotmány megváltoztatható: mégpedig nemcsak *de facto* hanem *de iure* is: az olyan kijelentések mint pl., hogy a köztársasági államforma megváltoztathatatlan, nyilván megváltoztathatók kisebb alkotmányos válság árán, de jogszerűen: pl. népszavazással. Más kérdés, hogy az ilyen mélyreható változások, mint az államforma-változás többnyire a legalitás keretein kívül zajlanak.

⁸¹ A *birthright* védelmében az USA alkotmánya; köteleességként pl. az 1973-as *Declaration* 35. §-a, vagy a világháború utáni német alkotmányok.

⁸² Az engedetlenségi elméletek politikai funkciója: fenyegetni a fennálló államhoz és joghoz való hűséget és bátorítani az ellenállást, továbbá biztosítani egy esetleges siker esetére a korábbi engedelmességgért járó büntetés legitimitását. Ez utóbbi azonban viszonylag csekély hangsúlyt kap, mivel az egykor engedetlenséget követelő győztesek érdeke a győzelem után már az ő joguk, az „igazi” jog követendőségének köteleességét helyezi előtérbe, s így a radikális felelősségrevonás elmarad. A II. világháború után a német hivatalnokok felelősségrevonását – az amerikai érdekek mellett – kétségkívül az is akadályozta, hogy egyszerre kellett újjáteremteni a jog presztízsét és felelősségrevonni azokat, akik e presztízst kihasználva visszaéltek az igazságossággal. Még társadalmi forradalmak után sem szokás a korábbi jogrend követéséért felelősségre vonni a hivatalnokokat. A politikai jogoktól megfosztás forradalmi gyakorlata nem felelősségrevonás, hanem preventív lépés. Többnyire ugyancsak preventív lépés – amelynek helyességét elvontan aligha lehet vizsgálni –, amikor a korábbi hivatalnoki tevékenységért mégis felelősségrevonják e hivatalnokokat, hogy a forradalmi törvényszékek segítségével végképp megszabadulhassanak az ezek képviselte potenciális veszélytől. A felelősségrevonás azonban ilyenkor is rendszerint a korábbi jogszabályok megszégésén alapul! Más a helyzet az *ancien regime* egyes vezető politikusaiknak likvidálásakor. Ez tisztán politikai intézkedés, amihez vagy egyáltalán nem használnak jogi formákat, vagy ezek legfeljebb eljárási értékűek.

tilos). A ténylegesen bekövetkező ellenállás és a jog között a gyakorlati ész szempontjából olyan szakadék áll fenn, amit tisztán az ész alapján nem lehet megoldani – így szükségszerűen antinómikus a viszony – és a jog nézőpontjából mindig az is marad. Tisztán jogi szempontok alapján az ellenállás ellentmondás és mint ilyen logikai képtelenség – vagyis elvetendő. Az események azonban aligha méltatják figyelemre a logika formális követelményeit. Az ellenállás tény. Kant nem is habozik levonni a következményeket: „ha valamely forradalom egyszer már sikerült és új alkotmányt hoztak. . . (ennek) jogszerűtlensége nem szabadíthatja föl az alattvalókat azon kötelezettség alól, hogy jó állampolgárok módjára a dolgok új rendjéhez ne alkalmazkodjanak”.⁸³ A tényleges rendszerek legitimitása véges. A legitimálás végtelen sokszor kezdődik. Szó sincs tehát abszolút legitimáló erőről, még ha gyakorlatilag el is kell fogadnunk az éppen fennálló legitimációt.

A jog nemcsak a legitimitás-vizsgálat és ellenállási jog esetében adja tanújelét annak, hogy elismeri a társadalmiságnak a jog fölötti uralmát (ami természetesen aligha fér össze a feltétlen engedelmisségi kötelezéssel). A jogalkotási folyamat – háttérben a választási rendszerrel – miközben biztosítja a jog számára nélkülözhetetlen alkalmazkodást a társadalmi körülményekhez, egyúttal megszabja a szimbolikus interakció azon formáit, melyek az *államhatalom számára elviselhető keretek* közé szorítják az egyébként feltörő ellenállást. A jogalkalmazás területén hasonló a hatása a *nyitott fogalmaknak*. A jogalkotás ezek segítségével lehetőséget nyújt arra, hogy a mindenkori társadalmi normarendszerek közvetlenül jogiként érvényesüljenek az egyes ügyek megítélésében, ami ugyancsak csökkenti a joggal (ítélettel) szembekerülés lehetőségét (pl. erkölcsstelen ügyletnél az „erkölcsstelen” tartalmának meghatározása). Ebben a vonatkozásban is érvényesül azonban, hogy a társadalmiság bevonása az állami szervek monopóliuma: az egyénnek a társadalmi összefüggésekre való hivatkozása önmagában irreleváns. Ha pl. az erkölcsre hivatkozva tagadja meg valamilyen szerződés teljesítését, ez nem menetesíti a bíróság által megállapítandó jogkövetkezmények alól. A jog ossztársadalmisága és erre alapozott általános értéke a fentiek szerint társadalmilag erősen korlátozott. Elég ha az uralkodó osztály és az etatikus érdekek befolyására gondolunk. A jog *korlátozottsága* viszont *kizárja a jog iránti abszolút köteletség lehetőségét*.

A formális legitimitás bizonyítékai szükségesek ahhoz, hogy más normák ne éljenek vissza a jogszabály *presztízsével* és az egyes állami szervek ne önállósodjanak, de mint a tragikus német példa bizonyítja, társadalmilag elégtelenek. A német jogászság – és amennyiben érintve volt, a német alattvalók többsége is – megelégedett a formális legitimáció legenyhébb formájával: „jognak fogadtak el bármit, amit annak neveztek, amit kormányköltségen nyomtattattak ki és ami *von oben herab* származónak tűnt”.⁸⁴

A formális legitimitással való megelégedés azonban a *mindennapi ügyintézés* gyorsasága és hatékonysága érdekében elkerülhetetlennek tűnik, az egyén pedig többnyire nem

⁸³ KANT, I.: *Gesammelte Werke*. (ed. Schubert F.W. – Rosenkranz, K.) Leipzig, 1838–1840. IX. 169. p.

⁸⁴ FULLER, L.L.: *Positivism and Fidelity to Law*. i.m. 659. p. – A jogászképzés, illetve a bürokratikus állami szervezetek sajátosságai folytán a formális legitimitással való megelégedés gyakorlatilag minden ország jogászságát jellemzi, s noha a német társadalmi és történelmi sajátosságok e vonásokat még markánsabbá teszik, csak az egész német fejlődés benső ellentmondásai fokozták e gyengeséget végzetessé.

kerülheti el a számára adott jogi rendelkezés elfogadását. Hiába hivatkozna az állampolgár arra, hogy a rá alkalmazott szabály nem jogszabály (pl. nincs kihirdetve vagy ellentétes felsőbb szabállyal), tiltakozása a jog szintjén irreleváns, hacsak nincs olyan más állami szerv, amelynek érdekében állna (akár feladatánál fogva), hogy az állampolgárral szemben fellépő szerv ne léphesse túl a jog által számára rendelt hatáskört. Ez az összefüggés adja a valóságos tartalmát a törvénytelen hatósági eljárással mint *végrehajtással* szembeni ellenállás jogának.⁸⁵ Az eljáró hatósági személy cselekvésének legitimitása mellett azonban a bírói gyakorlatban mindenkor vélelem érvényesül.⁸⁶ Végül a törvényszéki döntés mindig *legis habet vigorem*, vagyis végső fokon minden jogrendszer a formai legitimitációt kénytelen alkalmazni.⁸⁷ Az állampolgárt többnyire nem is terheli a *legimitás ellenőrzése elmulasztásának* következményei – legfeljebb saját kiszolgáltatottsága fokozódik ebben az esetben.

⁸⁵ 1791. francia Code, Csemegi Kódex stb.

⁸⁶ EDVI. Illés Károly: *Anyagi büntetőtörvénykönyvek.* (Grill. 5. kiad.). Bp. 1909. 251. p.

⁸⁷ DUGUIT, L.: *Traité de Droit Constitutionnel.* (2. ed.) 1924. V. 746. p.

SZERVEZETI SZABÁLYOZOTTSÁG ÉS AZ IGAZGATÁSI DOLGOZÓK ORIENTÁCIÓI

(Egy szociológiai kutatás tapasztalataiból)

IFJ. GYENES ANTAL

1. Bevezető megjegyzések

A szervezetek hatékony működésének előfeltétele, hogy egyes részfunkciókat ellátó dolgozók tevékenysége a szervezet elé kitűzött feladatok irányába mutasson. Ennek alapvető eszközét a végzett munka mennyisége és minősége szerinti anyagi-erkölcsi ösztönzés jelenti. Ez viszonylag a legegyszerűbben a gazdasági szervezetekben, s ott is mindenekelőtt a közvetlen termelés szintjén valósítható meg. A termelés szintjétől távolodva ugyanis már a termelő szervezeteken belül is egyre több nehézségbe ütközik annak pontos, — mennyiségileg is kimutatható — megállapítása, hogy a vállalati szakigazgatási apparátus különböző szintjein elhelyezkedő dolgozók munkája milyen mértékű hozzájárulást jelent a vállalat egészének eredményességéhez.

A szervezetek jelentős része esetében a működés hatásfoka a szervezet egészére nézve is csak hosszabb távra vonatkoztatva állapítható meg. Míg ugyanis az iparvállalat — adott ágazaton belüli más vállalatokhoz viszonyított — nyereséges vagy veszteséges volta alapján elvben évenkénti bontásban is következtetni lehet a szervezet hatékonyságának alakulására, addig pl. egy igazgatási szervezet hatékonyságának inkább csak tendenciáit lehet megállapítani több évi tevékenység alapján. Ennek következtében az igazgatási szférában foglalkoztatott dolgozók munkavégzésének mérése, ellenőrzése csak meghatározott keretek között, illetve formális kritériumok szerint lehetséges.

A szervezeten belüli viselkedéseket tehát különböző szabályok, hatásköri előírások betartásának követelménye orientálja a kívánatosnak tartott irányba. A körülmények változásai folyamán azonban egyes szabályok szükségszerűen elévülnek, de még a legtökéletesebb szabály sem számolhat valamennyi, elvileg lehetséges szituációval. Ezért önmagában a szabályok pontos betartása még távolról sem bizonyítja a munkavégzés optimumát, annál is kevésbé, mivel a szervezet hatékonysága szempontjából leglényegesebb döntéseket az előre nem programozható, nem standardizálható ún. innovatív, „újító jellegű” döntések képezik.

A kialakult rutintól eltérő, nem szabályozott szituációban meghozandó döntéseknél a megszokottól eltérő körülmények miatt a döntés optimumának ellenőrzése már eleve jóval bonyolultabb, mint a rutin-döntések esetében, másrészt éppen az ilyen döntéseknél fordul elő a leggyakrabban, hogy a döntés alternatíváit és lehetséges következményeit csak egyetlen, az adott területre specializálódott szakember ismeri.¹ Az egyes rész-tevé-

¹ L. erről: J. Rejkowski. Licznoszt v perspektive naucno techniceszkoy revoljucii. Aktivnoszt licznoszt v szocialiszticeszkom obcsesztve szerk. Z.Sufin stb. ISZI An SzSzSZR, IFSz PAN, Moszkva—Warszava 1974. 101–116. old.

kenységeket ellátó dolgozók munkája hatásfokának pontos kimutatása tehát – még ha az elvileg lehetséges is – olyan bonyolult ellenőrző mechanizmus kialakítását tenné szükségessé, melynek működtetése több energiát igényelne, mint a szervezet tulajdonképpeni feladatainak ellátása.

Tekintve, hogy a teljesítmények mérését, a dolgozók ösztönzését, illetve a viselkedések szükséges korrekcióit szolgáló kontrollmechanizmus alkalmazásának lehetőségei a végzett munka bonyolultságának növekedésével párhuzamosan csökkennek, egyre nagyobb jelentősége van a „belső” kontrollnak, azoknak az ösztönzőknek, amelyek mintegy a személyiségbe beépülve arra készítetik az egyént, hogy az aktuális előnyöktől vagy hátrányoktól függetlenül optimálisan lássa el feladatát, ha pedig a körülmények változásai folytán ellentmondás keletkezik a kialakult gyakorlat és a szervezeti célok között, akkor korrekciókat vigyen viselkedésébe, felismerje a rutintól eltérő döntés szükségességét és vállalja a döntés meghozatalát.

Az a körülmény, hogy az igazgatási-adminisztratív tevékenység nem hozható mindig közvetlen összefüggésbe az igazgatás tárgyát képező területen végbemenő folyamatok alakulásával, és ezért a szervezet dolgozóit sem lehet mindig *közvetlenül* anyagilag érdekeltté tenni az igazgatás tárgyát képező viszonyok optimális alakulásában, természetesen nem jelenti azt, hogy a vállalatok szakigazgatási apparátusában, vagy az igazgatási szervezetben dolgozók esetében ne alakulna ki érdekeltség a szervezeten belüli tevékenységükkel kapcsolatban. Az ember egy sor szükségletét csak a munkahelyén tudja kielégíteni. Ebből a szempontból az egyénnek érdeke, hogy munkáját meghatározott önállósággal végezhesse, megvalósíthassa saját elképzeléseit, tisztában legyen munkája értelmével, bizonyos távra megtervezhesse saját tevékenységét, élvezze környezete megbecsülését stb. A konkrét kutatások de a mindennapi tapasztalatok is arra utalnak, hogy ezek az érdekek gyakran erősebben motiválják az egyént, mint a szűken vett „anyagi” érdekek (pl. a munkabér nagysága), illetve hogy az „anyagi” és „szociális” szükségletek csak feltételesen különböztethetők meg, mivel az, ami a felszínen pl. anyagi szükségletként jelenik meg, valójában a társadalmi megbecsülés iránti szükségletet jelenti.² Az aktuális teljesítmények közvetlen ösztönzésének korlátozott volta tehát csupán azt jelenti, hogy a dolgozó érdekeltsége elsősorban az *időperspektívára* irányul.

Az időperspektíva mindenekelőtt az egyén szervezeten belüli viszonyainak stabilitását jelenti, vagyis azt, hogy helyzete sem abszolút, sem viszonylagos értelemben nem rosszabbodik. Az időperspektívával függnek össze az előmenetel különböző aspektusai is: a végzett munka tartalmának gazdagodása, az, hogy az egyén egyre fontosabb, jelentősebb döntések meghozatalában vehessen részt, nagyobb anyagi és erkölcsi elismerésben legyen része, változzon formális pozíciója stb.

Az időperspektíva szükséglete az egyéni viselkedésben egyfajta biztonságra való törekvésben nyilvánulhat meg. Az embernek természetes igénye, hogy minimalizálja azon tényezők bekövetkezésének lehetőségét, amelyek hátrányosan befolyásolhatják sorsa alakulását, bizonytalanná tehetik jövőjét.

² Az „anyagi” és „szellemi” szükséglet kapcsolatának problémájáról l.: R.V. Rivkina: Akadékok a munkaerő-mobilitás szociológiai-pszichológiai aspektusainak vizsgálatához. A munkaerő-mobilitás szociológiai kutatásának módszertani problémái: szerk.: T.I. Zaslavszkaja – R.V. Rivkina. KIK 1976. 73–101. old.

Sok tekintetben a bizonytalanság minimalizálásának igénye eredményezi a túlzott konformitást. Tekintve, hogy az időperspektíva jelentős mértékben attól függ, hogy a felettes milyen véleményt alakít ki az egyénről, kialakul az a törekvés, hogy az egyén valamennyi döntése során „eltalálja” felettese elvárásait, ha pedig ez nem sikerül, akkor halogatja a döntést, megpróbálja azt „tovább csúsztatni”, illetve kényszeresen ragaszkodik a szabályokhoz, olyan szituációkra is igyekszik különböző előírásokat találni, amikor azok alkalmazása a tulajdonképpeni probléma megoldása szempontjából kedvezőtlen helyzetet teremt.

Az időperspektíva bizonytalanságát eredményezheti a teljesítmények pontos kimutatásának nehézsége, az ezzel kapcsolatos lehetséges szubjektívizmus, ami a munkacsoporton belül konfliktusokhoz, káros rivalizáláshoz vezet: kialakulhat az az állapot, amikor az egyén úgy véli, hogy saját helyzetének stabilitását gyengítheti mások helyzetének stabilitása. Az így létrejövő „klikkharok”, „fúrások”, ugyancsak a „bürokratikus” viselkedés különböző változatait eredményezik: lényeges információknak a munkahelyen belüli „konkurrensoktól” való visszatartását, a felelősségtől való menekülést, illetve annak másokra való hárítását.

Az egészségtelen rivalizálás ugyancsak a szabályoknak és előírásoknak a szervezet hatékonysága szempontjából káros alkalmazását eredményezi. Az egyes részfunkciók közötti kapcsolatok rendjét meghatározó szabályokhoz való minden körülmények közötti ragaszkodás alkalmas lehet a „versenyársak” munkavégzésének megnehezítésére, szervezeten belüli társadalmi helyzetük gyengítésére, bizonyos nem hivatalos függőség kialakítására, ezzel pedig a saját helyzet vélt vagy tényleges erősítésére. Az ilyen, előírásokon keresztül folytatott vetélkedés oda vezet, hogy a szabályok tényleges funkciói figyelmen kívül maradnak, sőt szélsőséges esetben előfordul, hogy minél elavultabb egy szabály, minél több nehézséget okozhat alkalmazásuk más munkájában, annál kedvezőbb helyzetbe hozhatja alkalmazóját, mivel a betartás megkövetelésének potenciális lehetősége növeli a szabály által érintettek függőségét.

Meglehetősen elterjedt és sok tekintetben magától érthetődőnek tartott az a nézet, miszerint a szervezeti folyamatok standardizálása és formalizálása, szabályok kialakítása és azok betartásának kívánalma károsan hat az egyénre, merevvé teszi személyiségét, s így képtelenné válik arra, hogy adekvát módon cselekedjen a megszokottól eltérő helyzetekben.³ Eszerint az álláspont szerint az előreláthatóság biztosításának eszközeül szolgáló szabályok öncélúvá válnak, betartásuk a legfőbb értéké válik, függetlenül a körülményektől.⁴

³ Ez a mindennapi tudat és a publicisztika szintjén általánosan elfogadott álláspont a polgári szociológiában elsősorban R. Merton 1940-ben megírt tanulmánya nyomán terjedt el. L. R. Merton: Bureaucratic structure and Personality. in Complex Organizations. Ed. by A. Etzioni. Holt, Rinehart and Winston. N.Y. 1962. 48–60. old.

⁴ A szervezet és az egyén viszonyával kapcsolatos az az – elsősorban a fejlett tőkésországokban elterjedt ideológiai irányzat is, amely kibékíthetetlen ellentmondást lát a szervezet és az egyén között, s egyben valamennyi társadalmi probléma okát hajlamos a formális, racionálisan megtervezett szervezetek sajátosságaiban keresni. L. erről részletesen: K.M. Kantor: Szootnosénije szocialnoj organizacii i invidia v uszlovijah naucsnotecniczeszkoj revoljucii. Voproszú filozofii 1971. 10.sz. 39–51. old.

A merev, a tényleges körülményeket figyelmen kívül hagyó „bürokratikus” viselkedésnek ez a magyarázata, bármennyire is kézenfekvőnek tűnik, nem rendelkezik megfelelő bizonyítási alappal.

Így nem állja meg a helyét az az okfejtés, amely a konformizmus kialakításának pszichológiai mechanizmusát a szervezeti szabályokkal és normákkal való túlságosan erős azonosulással magyarázza. Szociálpszichológiai kutatások ezzel épp ellentétes megállapításra jutottak: a merev viselkedés és a konformizmus közvetlen alapját a szorongás és bizonytalanság érzete képezi, amely viszont éppenséggel a releváns normák *nem megfelelő* elsajátításából következik.⁵

Ugyancsak empirikus eredmények bizonyítják, hogy azok a személyek, akik a standardizáció, formalizáció, szakosodás stb. terén magasabb szinten szabályozott viszonyok között dolgoznak, kevésbé konformista beállítottságúak, könnyebben elfogadják az új eljárások alkalmazását, kevésbé konzervatívak, mint azok, akik kevésbé szabályozott szervezetekben dolgoznak.⁶

Középszintű vállalatvezetők körében végzett kérdőíves vizsgálatok adatai ugyancsak arra utalnak, hogy a szervezeti változásokhoz való viszony pozitívan korrelál az adott vezetők vállalaton belüli viszonyrendszerének megfelelő szabályozottságával.⁷

Állami vállalatok és igazgatási szervek működésének elemzése egyebek között bizonyította, hogy a szabályokhoz való merev ragaszkodás távolról sem egyszerűen az alkalmazottak személyiségében történt elváltozás következménye, hanem sokszor tudatos taktika, amelynek célja az önállóság megőrzése a „kívülről” – felettesek, vagy más egységek képviselői részéről – jövő beavatkozással szemben.⁸

A szervezeti tevékenységek és viszonyok adekvát szabályozottsága tehát előfeltétele a szervezet racionális működésének, a szubjektivizmus és az ezzel kapcsolatos bizonytalanság megelőzésének. Ezzel kapcsolatban természetesen figyelembe kell venni, hogy a szubjektív tényezők visszaszorításában a szervezet tagjai nem azonos módon érdekeltek. Nyilvánvalóan vannak olyan dolgozói csoportok is, akiknek az egyenesen érdekeik ellen hat, azáltal, hogy a racionális szabályok betartásának mindenkire nézve egyaránt kötelező követelménye korlátozza akaratuk, specifikus érdekeik érvényesítését, vagy megnehezíti a munkavégzésben meglévő hibák leplezését. Ezért különös jelentősége van annak, hogy a szabályok kibocsátói megfelelően érdekeltek legyenek a szervezet szubjektivizmustól való emancipálásában. A megfelelő érdekeltség kérdését azért is szükséges hangsúlyozni, mert bizonyos körülmények között a szervezeti érdekekhez viszonyítva specifikus, vagy annak ellentmondó szűkebb érdekek realizálása történhet szabályozás, vagy éppen túlszabályozás útján.⁹

⁵ L. erről P.M. Blau: Decentralization in Bureaucracies. in: Power in Organizations. Ed. by M.N. Zald, Vanderbilt University Press. Nashville. 1970. 150–174. old.

⁶ L.: M.L. Kohn: Bureaucratic Man: A Portrait and an Interpretation. American Sociological, 1971. Vol. 36. (June): 461–474. old.

⁷ B. Gustavsen. Environmental Requirements and the Democratization of Industrial Organizations. First International Conference on Participation and Selfmanagement. Reports. Volume Iv. Zagreb. 1972. 5–22. old.

⁸ L. M. Crozier: The Bureaucratic Phenomenon. The University of Chicago Press. Chicago, 1967. 183–187. old.

⁹ Kulcsár Kálmán: A jogszociológia alapjai. KJK. 1976. 228. old.

A döntési, utasítási, ellenőrzési hatáskörök, az egyes funkciók, illetve szervezeti egységek közötti viszonyok világos egyértelmű és áttekinthető rendszere tehát korlátozza a szubjektív, előre nem látható, s ezért racionálisan nem kalkulálható tényezők szerepét, illetve az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot. A bizonytalanság csökkenése viszont kedvezően befolyásolja a „belső” ösztönök kialakulását, egyebek között a dolgozók szervezetével, illetve a szervezet előtt álló feladatokkal való azonosulását. A szervezeti feladatokkal való azonosulásnak pedig különös jelentősége van olyan körülmények között, amikor a munka hatékonyságát, a feladatok megoldásának optimális voltát nem lehet közvetlen eszközökkel mérni, s ennek alapján ösztönözni.

2. A munkával kapcsolatos feszültség

A munkával kapcsolatos feszültség alapvetően a dolgozó munkahelyi környezetében meglévő tényleges bizonytalanság megjelenése az egyén tudatában. Az emberek egyedi sajátosságaitól függően, különböző érzékenységgel reagálnak a környezetükben jelenlévő bizonytalanságra, azonban a feszültségérzet mindig visszavezethető objektív körülményekre. Bizonytalanság forrása lehet a munkatársakkal, a felettesekkel való kapcsolat jellege, a felelősség, a hatáskör, a munkahelyi tevékenységre vonatkozó hivatalos és nemhivatalos elvárások tisztázatlansága. Amikor tehát az alábbiakban „munkával kapcsolatos feszültségről”, „feszültségérzetről”, vagy egyszerűen csak feszültségről beszélünk, akkor mindig szubjektív állapotról van szó, ennek az állapotnak az alapját azonban mindig a tényleges környezet viszonyai képezik.

1974–75-ben hét iparvállalatban, valamint egy megyei tanács igazgatási apparátusában kutatásokat végeztünk, melyek során foglalkoztunk a munkával kapcsolatos feszültség problémájával.¹⁰ A kutatás adatai szerint a feszültséget kiváltó tényezők sorrendje a két szervezettípusban alapvetően azonos, intenzitásuk azonban az igazgatási szervezetben erősebb. A kérdőíves interjúk során megkérdezettek szerint a legtöbb problémát a túlterheltség váltja ki: az ipari szervezetek dolgozói között 31, az igazgatási apparátus dolgozói között pedig csupán 18 százalékot tesz ki azok aránya, akik számára gyakorlatilag semmiféle gondot nem jelent az ellátandó feladatok mennyisége.¹¹ A további tényezők szerepe a feszültségérzet kialakulásában a következő (a százalékos értékek azok arányát jelölik, akiknek az adott tényezővel kapcsolatban *semmiféle* kellemetlenségük, gondjuk nincs):

¹⁰ A kutatás során kötetlen és kérdőíves interjúkat alkalmaztunk, valamint szervezeti dokumentumokat elemeztünk. A vállalatok esetében 890, a megyei tanácsnál pedig 203 megkérdezett dolgozó válasza képezte az elemzés bázisát. A kutatás módszertani eszközeiről ld.: ifj. Gyenes Antal – Rozgonyi Tamás: Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szervezetekben. Kézirat. Budapest, 1977. MTA Szociológiai Kutató Intézet Könyvtára.

¹¹ A feszültséget kiváltó tényezők között a fizikai dolgozók körében is a túlterheltség szerepel az első helyen, ami ellentmondani látszik a vállalatokon belüli munkaerőtartalékokról kialakult képnek. Ismeretes azonban, hogy a munkaerő vállalatokon belüli tartalékolásának egyik oka éppen az, hogy a termelési feladatok mennyisége különböző okok miatt ingadozik – hol alig van mit csinálniuk a munkásoknak, hol pedig „rohammunkában” kell ellátni a lökészerűen érkező feladatokat.

	ipari szervezetek	igazgatási apparátus
– a hatáskör nem elegendő a hivatalos kötelezettségek ellátáshoz	42	22
– nincs elég információ a munka jó elvégzéséhez	46	30
– nem tudja, hogy felettese mit gondol róla	51	33
– képtelen eleget tenni a felette lévő emberek különböző, egymással ellentétes kívánságainak	47	37
– olyan dolgokat kell csinálnia, ami ellentétben van véleményével, meggyőződésével	47	39
– nem tudja, hogy munkatársai mit várnak tőle	57	40
– nem tudja, milyenek az előmeneteli lehetőségei	57	39
– nem tudja befolyásolni felettesének azokat a döntéseit, amelyek érintik sorsát, boldogulását	53	40
– olyan dolgokról kell döntenie, amelyek befolyásolják az általa jól ismert emberek sorsát	61	48
– nem tudja pontosan, hogy munkájával milyen felelősség jár	64	45
– képzettségei hiányosságai gátolják, hogy munkáját sikeresen végezze	63	55
– munkája és családi élete zavarják egymást	65	64
– nem szeretik és nem fogadják be maguk közé munkatársai	69	64

A feszültséget kiváltó tényezők százalékos értékeit foglalkozási kategóriák szerint átlagolva az alábbi képet kapjuk:

	Ipari szervezetek ^{1 2}
igazgató, igazgatóhelyettes	43
főosztályvezető, osztályvezető	43
telepvezető	41
művezető	46
csoporthvezető adminisztratív vonalon	47
adminisztrátor	50
csoporthvezető termelési vonalon	52
szakmunkás	58
betanított munkás	64

^{1 2} A százalékos értékek azok arányát jelöli, akiknél gyakorlatilag *nem* váltanak ki feszültséget a munkahelyi körülmények.

	Igazgatási apparátus
osztályvezető	38
csoportvezető	40
felügyelő	40
főelőadó	42
előadó	35
adminisztrátor	42

A nagyságrendi különbségeken túl szembevetendő, hogy az ipari szervezetekben a feszültségérzet alakulása egészében véve követi a hierarchikus tagozódást, az igazgatási szervezetben azonban nem. Az állami, illetve szövetkezeti vállalatokban a felsőszintű vezetőknél tapasztalható a munkával kapcsolatos legintenzívebb feszültségérzet (a legkisebb arányban az igazgatók, elnökök és helyetteseik, a főosztályvezetők és osztályvezetők, illetve a telepvezetők között vannak olyanok, akik számára soha nem jelentenek gondot a felsorolt tényezők), s a státusok hierarchiájával párhuzamosan csökken a feszültségérzet is – legalacsonyabb szinten a betanított és segéd munkások között van. Az igazgatási szervezetben a különbségek a beosztási kategóriák között kisebbek, a vállalatokhoz viszonyítva azonban valamennyi kategóriánál igen intenzív a feszültségérzet.

Az ipari szervezeteket illetően a feszültségérzet intenzitása és a hierarchiában elfoglalt pozíció közötti összefüggésre többé-kevésbé kézenfekvő a magyarázat: minél magasabb szinten van valaki a hierarchiában, annál sokrétűbb elvárásoknak kell megfelelnie, annál összetettebb szereprendszerben kell tevékenykednie, következésképpen annál nehezebb egyidejűleg eleget tenni valamennyi, vele közvetlen vagy közvetett kapcsolatban lévő egyén, csoport vagy külső szervezet igényeinek. Tekintve, hogy egyes elvárások a legkülönbözőbb szervezeteken belüli vagy szervezeten kívüli egységek felől érkehetnek, szükség szerű, hogy egyes elvárásoknak eleget téve más elvárásokat figyelmen kívül kell hagyni.¹³

Minél erősebb a különböző elvárások közötti ellentét, elvben annál nagyobb fokú „információ-ínségben” szenved az egyén, mivel mérlegelni kell, hogy mely elvárásnak tegyen eleget, s melyeket hagyjon figyelmen kívül. Emellett növekszik annak a valószínűsége is, hogy nem intézményesített eszközöket kell igénybe vennie ahhoz, hogy legalább kielégítően megfeleljen valamennyi relevánsnak tartott, de egymással ellentétes elvárásnak.¹⁴

Az ipari szervezetekben tapasztalt tendencia e tekintetben megegyezik más, általunk ismert kutatási eredményekkel:¹⁵ a hierarchiában való emelkedéssel párhuzamosan nő a munkával kapcsolatos feszültség. Ugyanakkor az ún. „szerep-túlterheltség” koncepciója nem alkalmas az igazgatási szervezetben tapasztalt helyzet magyarázatára. Az osztályveze-

¹³ L. erről bővebben: W. Good: A theory of role strain, American Sociological Review 1960. augst. 483–496. old.

¹⁴ L.: D. Snoek: Role strain in diversified role sets. The American Journal of Sociology. 1966. jan. 363–372. old.

¹⁵ L. D. Snoek. i.m.; továbbá R. Kahn és mások: Organizational Stress. J. Wiley, N. Y. 1964.

tővel szembeni elvárások pl. semmiképpen sem tekinthetők konfliktusmentesebbeknek, mint az előadóval szembeni elvárások, a feszültségérzet mégis az utóbbinak esetében az intenzívebb.

Az *igazgatási szervezetben* végzett kutatás adatai lehetővé teszik, hogy megkíséréljük magyarázatot találni a munkával kapcsolatos feszültség további okaira vonatkozóan. Az itt végzett kutatás egyik központi feladata ugyanis éppen annak vizsgálata volt, hogy meghatározott körülmények hogyan hatnak a munkával kapcsolatos feszültség alakulására olyan feltételek között, amikor az egyes dolgozók teljesítményének mérésére (ellentétben a termelő szervezetekkel) csak formális kritériumok vannak.

A feszültségérzet intenzitásának jelölése az egyes tényezőkkel kapcsolatban a kérdőív interjúk során 1-től 5-ig terjedő skálán történt (1 = megkérdezett számára gyakorlatilag soha nem jelent gondot az adott tényező, 5 = nagyon gyakran jelent problémát).

A feszültségérzet általános indexének kialakítása céljából az egyes tényezőkre vonatkozó válaszok pontszámait személyenként összevontuk, és megvizsgáltuk, hogy az így kialakult végösszeggel hogy korrelálnak az egyes alkérdések. Minden esetben szignifikáns korrelációt kaptunk, a megbízhatóság érdekében azonban a négy leggyengébben korreláló tényező elhagyásával alakítottuk ki a feszültségérzet végső indexét. (A négy tényező: „olyan dolgokról kell döntenem, amelyek befolyásolják az általam jól ismert emberek sorsát”, „túl sok a munkám ahhoz, hogy rendes munkaidőben elvégezzem”, „képzettségeim hiányosságai gátolják, hogy sikeresen végezzem munkámat”, „úgy érzem, hogy munkám és családi életem zavarják egymást”. Ezek differenciálták a legkevésbé a válaszokat, ami arra utal, hogy ezek a problémák vagy általánosak az igazgatási dolgozók számára, vagy pedig megfogalmazásuknál fogva viszonylag a leginkább „vonzák”, illetve „taszítják” az igenlő vagy tagadó választ.) Az index értékei alapján hat csoportot különböztetünk meg, 1-gyel a legalacsonyabb, 5-tel a legmagasabb feszültségérzetet jelöltük.

2.1. Munkaköri szituáció

A munkaköri szituáció elemzésekor arra kerestünk választ, hogy az egyén hivatalos funkciójából eredő önállóságának mértéke, a tevékenység „beszabályozottsága”, illetve a munkavégzés módozatainak megválasztásában megnyilvánuló függetlenség milyen jellegű hatást gyakorol a munkával kapcsolatos feszültségre.

A kérdőív ezzel kapcsolatos kérdéseire adott válaszok korrelációs értékei alapján a munkaköri szituáció következő dimenzióit vontuk be az elemzésbe:

- a) a hatáskör szabályozottsága,
- b) a munkavégzéshez szükséges eljárások szabályozottsága,
- c) a nem-rutin jellegű feladatok gyakorisága,
- d) a nem-rutin jellegű feladatok bonyolultsága,
- e) a diszkréció,
- f) az időkontroll (a saját munka megtervezésének lehetősége).

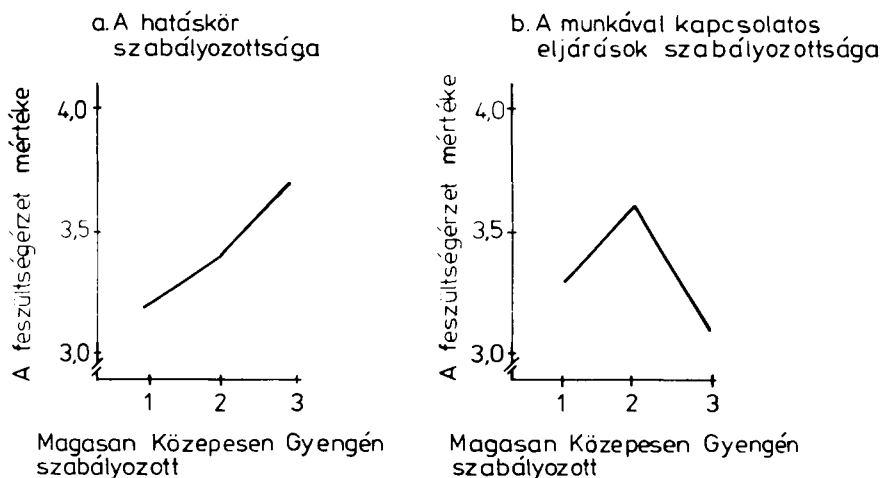
Ezeknek a munkával kapcsolatos feszültséggel való összefüggését mutatják a mellékelt grafikonok.

A munkavégzés szűkebb értelemben vett szabályozottságának két aspektusát különböztetjük meg: a *hatáskör, azaz a döntési, utasítási, ellenőrzési jogok, és az ezzel*

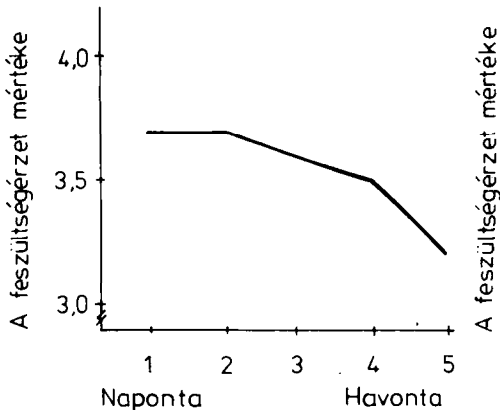
összefüggő felelősség szabályozottsága, valamint a *munkavégzéshez szükséges eljárások szabályozottsága* – milyen szituációban, milyen eljárásokat kell alkalmazni.

Amint az „a” és „b” grafikonból kitűnik, a szabályozás e két összetevőjének a feszültségérzetre gyakorolt hatása nem esik egybe: a hatáskör szabályozottságának csökkenésével egyenesvonalúan növekszik a feszültségérzet – minél kevésbé egyértelmű a jogok és kötelességek kapcsolata, annál bizonytalanabbnak itéli meg az egyén a helyzetét. A munkavégzés módozatainak szabályozottságát illetően ugyanakkor legkisebb mértékű feszültséget az *alacsony szintű szabályozottság* váltja ki, ennek ellenpólusát, a legintenzívebb feszültségérzetet azonban nem a részletekbe menő szabályozottságnál találjuk, hanem ott, ahol csupán hozzávetőlegesen szabályozzák a munkavégzés módozatait. Az egyén szempontjából tehát az a legkedvezőbb, ha gyakorlatilag saját belátása szerint választhatja meg a munka elvégzéséhez szükséges eljárásokat, ugyanakkor a részletekbe menő szabályozás kisebb mértékű feszültséget vált ki, mint a részletes szabályozottság és a gyakorlatilag teljes önállóság közötti állapot.

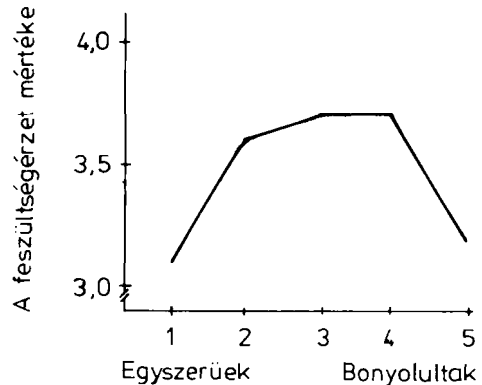
A munka rutinjellegét a megszokottól eltérő szituációk jelentkezésének *gyakoriságán* és *bonyolultságán* keresztül vizsgáltuk. A „c” grafikon egyértelműen mutatja, hogy megszokottól eltérő szituációk gyakorisága és a feszültség mértéke között lineáris kapcsolat van: minél gyakoribbak az egyedi esetek, annál nagyobb mérvű a feszültség. Ugyanakkor a „d” grafikon szerint a bonyolultságot tekintve a kapcsolat nem ilyen egyértelmű: feszültséget kiváltó tényezők hatása azoknál a leggyengébb, akik a leggyorsabban meg tudják oldani az egyedi jellegű problémákat, ezt követően a probléma bonyolultságával párhuzamosan nő a feszültség is, azonban a *bonyolultabb* kérdésekkel foglalkozók esetében a feszültség mértéke erősen csökken. Ez elsősorban azzal kapcsolatos, hogy a legbonyolultabb kérdésekkel foglalkozó dolgozók legtöbbször vezető beosztásban vannak. A magasabb beosztásban pedig az egyén jobban át tudja látni a szervezetben kialakult helyzetét befolyásoló tényezőket. Emellett a legbonyolultabb, a szervezet működése szempontjából „szűk keresztmetszetet” jelentő egyedi kérdések kezelése, ezek kontrollálása – tekintve, hogy az ilyen feladatok megoldása jelentős szervezeten belüli és szerveze-

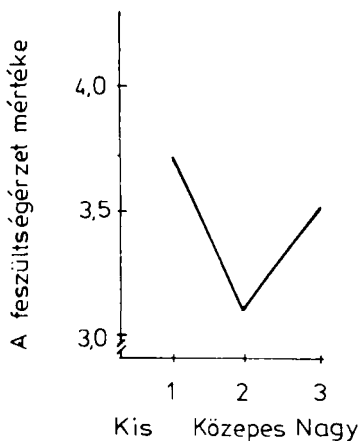
c. Az egyedi esetek gyakorisága

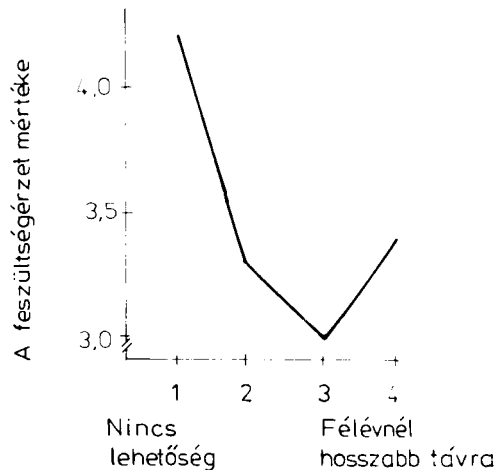
d. Az egyedi esetek bonyolultsága

e. A diszkréció mértéke

f. A saját munka megtervezésének lehetősége

ten kívüli érdeket is érint – egyfajta nem hivatalos befolyást is biztosíthat a dolgozó számára,¹⁶ ami ugyancsak növeli a biztosságérzetet.

A *diszkréció*t illetően azt tapasztaljuk, hogy legmagasabb feszültséget a diszkréció minimális szintje váltja ki, ugyanakkor a nagy diszkréció – a növekvő felelősség, az önálló döntés kényszere miatt – ugyancsak viszonylag magas feszültséggel jár együtt. Bizonyos mértékig hasonlóan alakul a helyzet az *időkontrollal* kapcsolatban is, vagyis azzal, hogy a dolgozóknak milyen lehetőségei vannak saját tevékenységének tervezését illetően. Nagy mértékű feszültséget vált ki, ha az egyénnek egyáltalán nincs lehetősége saját munkájának

¹⁶L. J. March, H. Simon: Organizations. J. Wiley N.Y. 1958. 165. old.

megtervezésére, ha tevékenységének ütemezését kizárólag rajta „kívülálló” erők határozzák meg, de az átlagosnál magasabb feszültség tapasztalható azoknál is, akiknek a legtöbb lehetőségük van saját munkájuk tervezésére, s ezzel párhuzamosan a felelősségük is nagyobb.

A munkaköri szituáció standardizáltságának különböző, egymással szorosan összefüggő aspektusai – hatáskör, illetve az eljárások szabályozottsága, a munka rutinjellege, a diszkréció – és a feszültségérzet közötti kapcsolat alakulása egyértelműen arról tanúskodik, hogy az *egyén számára nem csupán a részletekbe menő standardizálás terhes, hanem annak hiányos volta is*: az első esetben a szabályokban való eligazodás, az önállóság hiánya okoz bizonytalanságot, illetve feszültséget, a második esetben pedig a munkavégzéssel összefüggő hivatalos elvárások egyértelmű kritériumainak hiánya.¹⁷

Tudjuk, hogy a szervezeti hatékonyság szempontjából mind a túlszabályozottság, mind az „aluszabályozottság” káros. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a szabályozottság, illetve szélesebb értelemben a standardizálás optimumától bármely irányba való eltérés nem csupán a szervezet racionális működésében okoz kárt – a döntési, ügyviteli folyamatok bonyolultsága, illetve kiszámíthatatlansága miatt –, hanem a szervezetben dolgozó emberektől is meghatározott „árat” követel.

2.2 Vezető-beosztott viszony

Az egyén munkahelyi biztonságérzetét alapvetően meghatározza a felettes-beosztott viszony jellege.

Sok tekintetben a felettes véleményétől függ, hogy a dolgozó munkatársaihoz viszonyítva milyen anyagi és erkölcsi megbecsülésben részesül, milyen lehetőségei vannak érdekes munkát végezni, saját elképzeléseit megvalósítani. A felettes véleménye ugyancsak kihat a dolgozó időperspektívájára a szervezeten belül (előmenetel, fizetésemelés, a munka tartalmának gazdagodása). Az a körülmény pedig, hogy a felettesnek hivatalos jogai vannak utasításokat adni, azokat számonkérni, jutalmazni és büntetni, a beosztott felettesnek való alárendeltségét nap mint nap demonstrálja.

2.2.1. A felettes vezetői tulajdonságai és a beosztottak feszültségérzete

Amint az alábbi korrelációs mátrix mutatja, a vezetői tulajdonságok, illetve a vezetői módszerek között a beosztottak szempontjából a szervezőképességnek van a legnagyobb jelentősége:

¹⁷ Ilyen jellegű összefüggésre utalnak a munka standardizáltsági szintje és a munkával való elégedettség közötti kapcsolatot kutató vizsgálatok. A munka standardizáltsági szintjének növekedésével nő a munkával való elégedettség, a standardizálás egy pontján túl azonban az elégedettség csökken. L.: W. Scott, T. Mitchell. *Organization Theory*. R. Irwin, Homewood, 1972. 107. old.

Megnevezés	1. A beosztottakhoz való viszony	2. Szervező készség	3. Szakmai ismeretek	4. Eltűri-e az ellenvéleményt	5. Általában jó munkát végez mint felettes	6. Kikéri-e a beosztottak véleményét	7. Figyelembe veszi-e a véleményeket, javaslatokat
1. A beosztottakhoz való viszony	1,00						
2. Szervezőkészség	0,60	1,00					
3. Szakmai ismeretek	0,30	0,59	1,00				
4. Eltűri-e az ellenvéleményt	0,42	0,25	0,09	1,00			
5. Általában jó munkát végez mint felettes	0,60	0,71	0,41	0,25	1,00		
6. Kikéri-e a beosztottak véleményét a munkájukkal összefüggő problémákban	0,42	0,39	0,19	0,52	0,45	1,00	
7. Figyelembe veszi-e beosztottai véleményeit, javaslatait	0,45	0,43	0,18	0,56	0,46	0,76	1,00

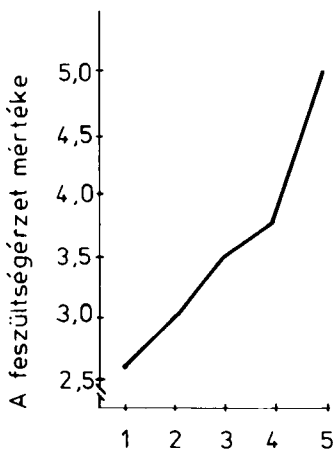
A vezetői munka általános megítélésével a szervezőképesség van a legszorosabb kapcsolatban, ezt követi a beosztottakhoz való viszony, a vélemények, javaslatok figyelembevétele, a beosztottak véleményének kikérése, végül pedig a felettesnek való ellentmondás lehetősége. Figyelemre méltó, hogy a szaktudás, és a beosztottakhoz való viszony megítélése elsősorban ugyancsak a szervezőképességtől függ. Tehát a beosztottak mindegyikét azt várják a feletteiktől, hogy megfelelően szervezzék, koordinálják a felügyeljük alá tartozó egység tevékenységét, és szakismeretükkel segítségükre legyenek munkájukban.

A felettes vezetői képességének általunk vizsgált aspektusainak a munkával kapcsolatos feszültséggel való összefüggéseit mutatják az idevonatkozó grafikonok. A feszültséggel való kapcsolat intenzitását tekintve a vezetői tulajdonságok sorrendje lényegében megegyezik azok fontossági sorrendjével. A vezető általános megítélése után (g) grafikon, a szervezőképesség (b) hatása a legegységértelműbb. Ezután a sorrend: a beosztottak véleményének figyelembevétele (f), a beosztottak véleményének megkérdezése (e), az ellenvélemények iránti tolerancia (d), a beosztottakhoz való viszony általában (a), végül pedig a felettes szakismeretei (c).

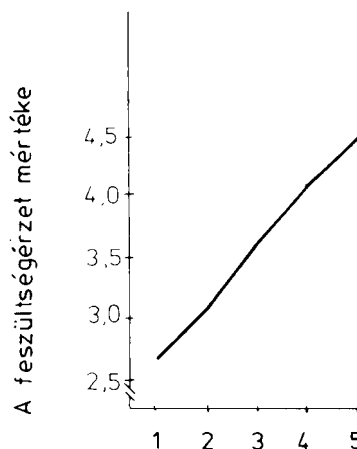
A felettes szakismereteinek a feszültségre gyakorolt hatását illetően meg kell említeni, hogy a korrelációs kapcsolat viszonylag alacsony szintjét nem az okozza, hogy a kapcsolat általában gyenge, hanem az, hogy az összefüggés nem lineáris. Mint a grafikonból kitűnik, már a szakismeretek optimálisnak tartott szintjétől való viszonylag kis eltérés is (a mi ötponos skálánkon egy pont) már igen jelentős mértékben megnöveli a feszültséget, ezt követően azonban a felettes szaktudásának csökkenése már nem vonja maga után a feszültségérzet hasonló arányú növekedését, sőt egy pont után a feszültségérzet csökken – a felettes szakismeretei olyan alacsony szinten vannak, hogy a beosztott „már nem is idegesíti magát”.

A felettes vezetői tulajdonságai (1= pozitív) hatása a feszültségérzetre

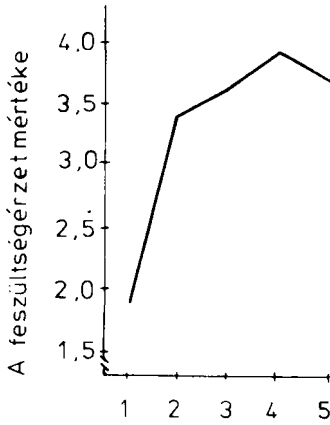
a. A beosztottakhoz való viszony

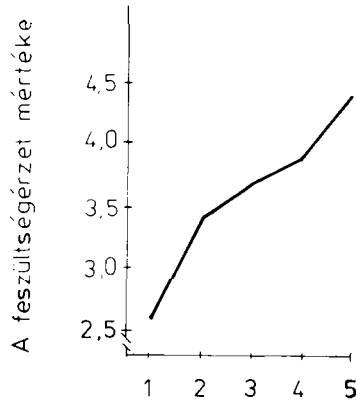
b. Szervezőképesség

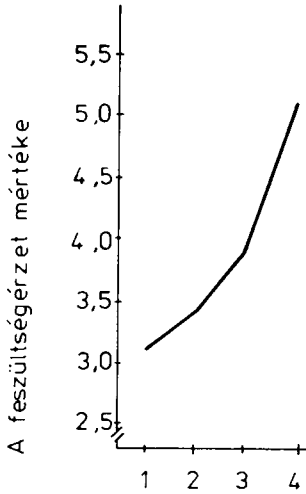
c. Szakmai ismeretek

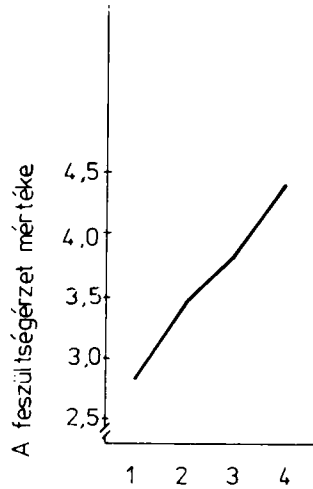
d. A beosztottak ellenvéleményei iránti tolerancia

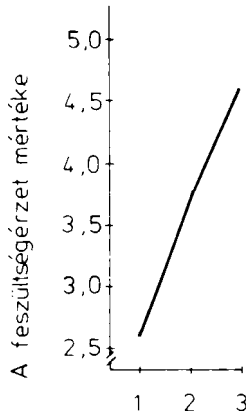
e. A beosztottak véleményének kikérése

f. A beosztottak véleményének figyelembevétele

g. A vezetői készségek általános megítélése

A munkaköri szituáció hatásának elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy a diszkréció, a nem-rutin jellegű feladatok, a munkával kapcsolatos eljárások szabályozottsági szintje, illetve az időkontroll vonatkozásában meglévő lehetőségek egy bizonyos szinten túl már bizonytalanságot, feszültségérzetet váltanak ki. Ez a körülmény magyarázza, hogy – a várakozással ellentétben – nem azoknál a legkisebb a feszültség, akik felettesükkel kapcsolatban a legtöbb önállósággal rendelkeznek. Az adatok ugyanis az alábbi képet mutatják:

„Mi jellemzi az Ön által végzett feladatokat?”	A feszültségérzet mértéke:
1. A feladataim nagyon egyszerűek, ismétlődőek, lényegében véve minden különösebb magyarázat nélkül el tudom végezni	3,5
2. A felettesem dönt, nekem a részleteket kell kidolgoznom	3,8
3. A felettesem néhány megoldást javasol, és nekem kell döntenem	3,7
4. A felettesem néhány megoldást javasol és közösen döntünk	2,8
5. A felettesem csupán általános formában veti fel a kérdést, minden más rám tartozik	3,5

A legegyszerűbb, a legkevesebb „alkotói” lehetőséget nyújtó rutin-feladatok ellátása esetén a feszültség ugyanazon a szinten van, mint a legnagyobb önállóságot, függetlenséget biztosító munka esetén. (Felmerülhet annak lehetősége, hogy az önbesorolásokból eredő torzulás következtében alakult ki ez a kép. Az önbesorolások azonban jól megfelelnek az objektív helyzetnek: az 1. típushoz sorolta magát az adminisztrátorok 86 százaléka, az előadók 40, a főelőadók 10, a felügyelő 0, az osztályvezetők és csoportvezetőknek pedig 8 százaléka. Az 5. típusba került az osztályvezetők 48, a felügyelők 46, a csoportvezetők és főelőadók 40–40, az előadók 8, és az adminisztrátorok 4 százaléka, ami elég jól tükrözi egyebek között a hatásköri listákban rögzített helyzetet.)

A feszültségérzet szintje abban az esetben a legmagasabb, mikor a felettes által meghozott döntések részleteit kell kidolgozni, a legalacsonyabb pedig a felettes javaslatai alapján közösen meghozott döntések esetében.

2.2.2. A hatáskörök és a felettes-beosztott közötti kapcsolatok szabályozásához való viszony

A munköri szituáció elemzése során láttuk, hogy a hatáskör szabályozottságának csökkenésével párhuzamosan *növekszik* a feszültségérzet intenzitása. Ez összefügg azzal a körülménnyel, hogy a hatáskör világos meghatározása csökkenti a felettes szubjektív jellegű megnyilvánulásainak valószínűségét, illetve annak lehetőségét, hogy a vezető felkészültségének, készségeinek gyenge oldalai bizonytalan, kiszámíthatatlan állapotot teremtsenek beosztottai számára. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy a hatáskörileg egyértelműbben szabályozott feltételek között tevékenykedő dolgozók többsége (61%) pozitív véleménnyel van feletteséről, míg a kevésbé szabályozott hatáskörrel rendelkezők többsége (65%) negatívan vélekedik felettese vezetői képességeiről.

A hatáskör szabályozottsága azt jelenti, hogy a dolgozó tevékenységét inkább személytelen szabályok, mint felettese közvetlen beavatkozásai irányítják. Tekintve, hogy a hatáskör szabályozása növeli a beosztottak autonómiáját, a különböző helyzetben lévő dolgozók különbözőképpen érdekeltek a hatáskörök szabályozásában. Erre utal az is, hogy a hatáskörök szabályozottságát növelni kívánók 29 százalékánál fordul elő igen intenzív feszültségérzet, míg a hatáskörükkel elégedettek között ez az arány csupán 9,6 százalék.

Hasonló a helyzet a *felettes-beosztott viszony szabályozásával* is. Azok közül, akiknél a feszültségérzet intenzitása erős, 54 százalék vélekedik úgy, hogy szükséges lenne a meglévőnél nagyobb mértékben szabályozni a felettes-beosztott viszonyt, jobban meghatározni a jogokat és a kötelességeket, ugyanakkor csak 16 százalék van azon a véleményen, hogy a szabályozás növelése felesleges lenne. Ezzel szemben alacsony feszültség-szintnél 35 százalék tartaná szükségesnek a szabályozás növelését, 41 százalék pedig feleslegesnek.

Beosztási kategóriák szerint vizsgálva a felettes-beosztott viszony szabályozásával kapcsolatos beállítódottságokat, azt találjuk, hogy a beosztottak inkább a szabályozás növelése mellett vannak, a vezetők pedig inkább a szabályozás ellen. Ugyanakkor e két nagy csoporton belül is egyértelmű a ranglétra szerinti tagozódás.

A felettesek-beosztottak kapcsolatainak szabályozásához való viszony (%)

	Szükségesnek tartja a szabályozás növelését	Bizonytalan	Feleslegesnek tartja a szabályozás növelését	Nem választott	Összesen
Adminisztrátor	52	43	5	–	100
Előadó	44	28	18	10	100
Főelőadó	44	23	31	1	100
Felügyelő	25	42	33	–	100
Csoportvezető	32	15	47	6	100
Osztályvezető	39	4	57	–	100

Az adatok egyértelműen mutatják azt a tendenciát, hogy minél alacsonyabb valakinek a hivatalos beosztása, annál szükségesebbnek tartja a felettes-beosztott viszony szabályozását. Az egyértelműség hiánya a jogok és köteleességek terén különbözőképpen érinti a felettest, illetve a beosztottat, amennyiben a felettes beosztottaihoz való viszonyában megnyilvánuló kiszámíthatatlanság bizonyos mértékben növelheti a felettes beosztott feletti befolyását. Ha a beosztott a megfelelő szabályozottság alapján minden szituációban eleve tisztában van azzal, hogy meghatározott lépésre milyen módon reagálhat felettese, illetve azzal, hogy felettesének milyen jogai és kötelességei vannak munkája felügyeletét illetően, akkor csökken a felettestől való egyoldalú függősége, több lehetősége van arra, hogy saját szervezetén belüli tevékenységét illetően különböző viselkedési alternatívákat mérlegeljen.

Természetesen nem arról van szó, hogy a felettesek abban érdekeltek, hogy viselkedésük minél kiszámíthatatlanabb legyen beosztottaik számára, hiszen ez azt eredményezné, hogy beosztottaik magatartását egyáltalán nem tudják befolyásolni. Ha teljes a bizonytalanság a téren, hogy a beosztottak milyen esetben számíthatnak a felettes pozitív, illetve negatív reakcióival – akár hivatalos, akár nem hivatalos formában – akkor a felettes egyáltalán nem számíthat arra, hogy beosztottai viselkedése az általa kívánatosnak tartott irányba mutasson.¹⁸

Az adatok azonban megfelelő alapot nyújtanak annak megállapítására, hogy a felettes-beosztott viszony kapcsolatban a beosztottak nagyobb fokú előreláthatóságban érdekeltek, mint a felettesek. (Megjegyzendő, hogy viselkedések előreláthatóságának kérdése nem csupán a felettes-beosztott közötti kapcsolatokra érvényes, hanem pl. az azonos hivatali szinten lévő munkatársak közötti viszonyokat illetően is. A hivatalosan is rögzített alá- és fölérendeltség ténye azonban különös jelentőséget ad ennek a kérdésnek, mivel nem-teljesen tisztázott, bizonytalan körülmények között általában az van kedvezőbb helyzetben, akinek intézményesítetten nagyobb a befolyása.)

¹⁸L. Gustavsen B.: Environmental Requirements and the Democratization of Industrial Organizations. First International Conference on Participation and Selfmanagement. Reports. Volume IV. Zagreb. 1972. 5–22. oldal.

2.3. A munkacsoporthoz való viszony

Az elsődleges munkacsoportban kialakuló viszonyokat, a csoport összetartását, az egyén csoporthoz való kapcsolódását mindenek előtt a munkavégzés során adódó érdekellentétek, konfliktusok kialakulásának objektív lehetősége határozza meg. Minél kevésbé tisztázott, hogy a munkacsoporton belül mire milyen feladatok tartoznak, annál nagyobb a konfliktusszituációk megjelenésének valószínűsége.

Adatainkból is kitűnik, hogy a munkacsoporthoz való viszony és a feszültségérzet intenzitása között egyértelmű kapcsolat van: minél pozitívabban ítéli meg a dolgozó a csoportot amelyben dolgozik, annál alacsonyabb a feszültség szintje.

A munkacsoporthoz való viszony összefüggése a feszültségérzettel

A feszültségérzet mértéke	A csoporthoz való viszony	
	Pozitív	Negatív
Alacsony	38	10
Közepes	30	30
Magas	23	47
Nem válaszolt	9	13
Összesen:	100	100

A csoporton belül kialakuló viszonyok és a szervezet egyéb aspektusai között ugyanakkor szoros összefüggés van. Ennek kapcsán mindenekelőtt a felettes vezetési stílusát kell megemlíteni: minél kiegyensúlyozottabb a vezető beosztottakhoz való viszonya, annál kedvezőbb alakulnak a vezetése alá tartozó csoport belső viszonyai is.

A kapcsolat természetesen kétirányú: egyfelől minél kevesebb konfliktus van a csoporton belül, annál több lehetősége van a felettesnek arra, hogy döntéseit a beosztottak véleményének, elvárásainak megfelelően hozza meg, illetve a csoport egységes fellépése annál inkább rákényszeríti erre. Abban az esetben ugyanis, ha a csoporton belül ellentétek vannak, a vélemények figyelembevétele nehezebb, a vezető ki van téve annak, hogy részrehajlással vádolják, maga is „belebonyolódik” a konfliktusokba. Ilyen szituációban ugyanakkor, éppen a csoport egységének hiánya miatt, a vezető könnyebben figyelmen kívül is hagyhatja a különböző véleményeket.

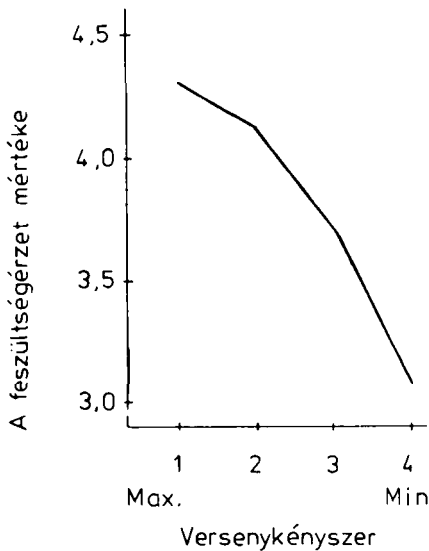
Másfelől ha a vezető módszereibe szubjektív elemek keverednek, ha a csoport tagjai így nincsenek tisztában a felettes döntéseinek kritériumaival, nagyobb a valószínűsége, hogy a csoport tagjai között verseny kezdődik a vezető döntéseinek befolyásáért. Mindehhez járul még, hogy az összetartó csoportok tagjai kevésbé érzékenyek a felettes vezetési stílusát illetően, mivel a csoport támogatást nyújt tagjai számára, akár a felettséssel való konfliktus esetén is.

Hasonló, szignifikáns összefüggést tapasztalunk a munkával kapcsolatos eljárások szabályozottságával való elégedettség, és a csoportösszetartás között, – minél kevésbé összetartó a csoport, annál elégedetlenebb az egyén a szabályozás mértékével. A csoport támogatásának hiánya, a csoporton belüli konfliktusok miatt az egyén a munkafolyamat

egyértelműbb szabályozásában keres támaszt. Ez a tendencia érvényesül a befolyással való elégedettség vonatkozásában is – minél összeforrottabb a csoport, annál elégedettebbek személyes befolyásukkal a csoport tagjai. Másfelől a csoporton belüli konfliktusok intenzitásának növekedése következtében az egyén növelni szeretné a szervezet eseményeire gyakorolt személyes befolyást, hogy a „riválisokkal” szemben kontrollálni tudja a helyzetre ható tényezők alakulását – például a felettes döntéseinek kimenetelét.

A csoportban kialakult viszonyok jellegével, illetve a felettes vezetési módszereivel függ össze, hogy a dolgozó milyen mértékben érzi magát kényszerítve arra, hogy az előmenetel, fizetésemelés, megbecsülés stb. tekintetében versenyezzen munkatársaival. Tekintve, hogy a versenyképesség szükségzerűen meghatározott bizonytalanságot jelent, kézenfekvő, hogy – mint az alábbi grafikomból is kitűnik – az ilyen szituáció intenzív feszültségérzetet vált ki.

Ugyancsak az egyén csoporton belüli helyzetével függ össze, hogy milyen gyakran működik együtt a csoport tagjaival, milyen gyakran fordul a csoport tagjaihoz tanácsért, segítségért, illetve hogy a csoport tagjai milyen gyakran kérik tanácsát, segítségét.

	A munkatársakkal való érintkezés, együttműködés gyakorisága			
	Ritkán	Időnként	Gyakran	Majdnem mindig
A feszültségérzet mértéke	3,6	3,2	3,3	4,0

A munkatársakkal való ritka együttműködés az egyén viszonylagos elszigeteltségét jelenti, ez pedig az átlagnál magasabb feszültséget okoz. Ugyanakkor az együttműködés gyakoriságának növekedése egy ponton túl az önállóság csökkenését, az egyén felé irányuló elvárások növekedését is jelenti, s így konfliktust jelentenek.

2.4. Az egyén helyzete a szervezetben

Az egyén helyzetét a szervezetben mindenekelőtt hivatalos beosztása határozza meg. Különböző beosztásokban különbözőképpen alakul az egyén másoktól való függősége. Magasabb beosztásban az egyénnek több lehetősége van saját munkája, és a szervezet egészének tevékenysége közötti összefüggés áttekintésére, a szervezetet érintő külső hatások megismerésére, több információ áll rendelkezésére arra vonatkozóan, hogy a konkrét körülmények között a különböző viselkedésformák, döntések milyen felelősséggel járnak, milyen következményeket vonnak maguk után.

Korábban láttuk, hogy az igazgatási szervezetben azok százalékos arányát tekintve, akiknél feszültségérzet gyakorlatilag nem tapasztalható, nincsenek lényeges eltérések az egyes beosztási kategóriák között. Az egyes kategóriákon belüli szóródás azonban jelentős különbségeket mutat, amint az alábbi táblából is kitűnik (az áttekinthetőség kedvéért a munkával kapcsolatos feszültség hatpontos skáláját itt szűkítettük, három csoportot különböztetve meg).

A beosztás összefüggése a feszültségérzettel

Beosztás Feszültségérzet	Adminisztrátor	Előadó	Főelőadó	Felügyelő	Csoportvezető	Osztályvezető
Alacsony	38,1	28,5	24,3	16,6	35,3	34,8
Közép	4,8	18,0	41,4	58,3	32,3	43,5
Magas	37,6	28,2	27,1	25,0	23,5	13,0
Nem értékelhető	9,5	15,4	7,1	—	8,8	8,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

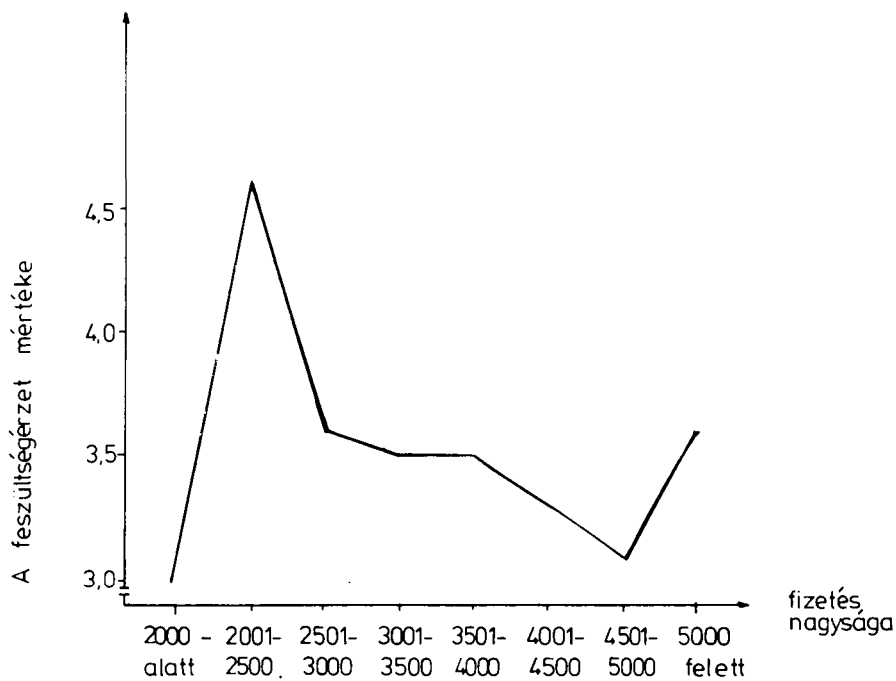
Szembetűnő, hogy az adminisztrátorok kategóriája a feszültségérzet mértéke tekintetében igen erősen megoszlik. A középső harmadba csupán 4,8 százalék került, míg az „alacsony”, illetve „magas” harmadban egyaránt magas százalékos értékeket találunk.

Hasonló a helyzet az előadók között is, bár itt a középső harmadban már többen vannak. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a feszültség szerinti „magas” harmadba tartozók aránya követi a hierarchikus tagozódást – intenzív feszültség leggyakrabban az adminisztrátorok között, legritkábban pedig az osztályvezetők között fordul elő.

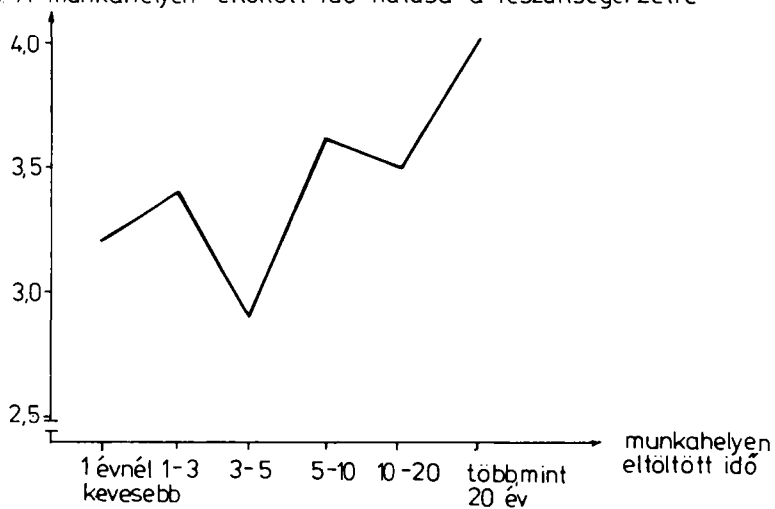
A feszültségérzet beosztások szerinti alakulása összefügg a *fizetés nagyságának* hatásával, ez pedig magyarázatot ad arra, miért az adminisztrátorok és az előadók csoportjain belül fordul elő legnagyobb arányban mind a viszonylag alacsony, mind pedig a viszonylag magas feszültségérzet. A fizetés és a feszültségérzet összefüggése ugyanis – mint a grafikonból kitűnik – sajátos tendenciát mutat. A legalacsonyabb feszültség szintet a legkisebb fizetési kategóriánál találjuk, a legmagasabbat pedig a közvetlenül ezt követő kategóriánál. Ezután a fizetés növekedésével párhuzamosan csökken a feszültségérzet, majd egy fizetési szint (5.000,- Ft) után némileg emelkedik.

Ennek egyik oka az, hogy a 2.000,- Ft alatt keresők igen lazán kötődnek a szervezethez (pl.: a középiskola elvégzése után nemrég léptek munkába, fizetésük csupán

a. A fizetés hatása a feszültségérzetre

b. A munkahelyen eltöltött idő hatása a feszültségérzetre

kiegészíti a családi költségvetést, stb.) ezért nem is nyugtalanítja őket, ha nincsenek tisztában szervezetben belüli viszonyaikkal.

A 2.000,- Ft felett keresők viszont már „átlépték” a szervezettel való azonosulás „küszöbét”, ezért itt a fizetés hatása már erősen érződik. Az 5.000,- Ft felett kereső magasabb beosztású dolgozók esetében a szervezettel való azonosulás viszonylag nagy önállósággal, diszkrécióval párosul. Ez, viszont mint láttuk, növekvő feszültséget okoz annak következtében, hogy a hivatalos és nem hivatalos normák – a tevékenység nem-rutin jellege miatt – kisebb mértékben szabályozzák a döntéseket, ami növeli a felelősséget is.

Az adott munkahelyen eltöltött idő pozitívan korrelál a feszültségérzettel: minél régebben dolgozik valaki munkahelyén, annál *magasabb* a feszültség szintje. Feltételezhető lenne, hogy minél régebben dolgozik valaki munkahelyén, annál jobban kiigazodik munkájában, illetve a szervezet viszonyaiban, ennél fogva helyzete is stabilabb. Adataink szerint azonban a szervezetben eltöltött idővel együtt nemcsak a szervezeti viszonyokban való tájékozódási készség javul, hanem a *szervezethez való kötődés is erősödik*, ezáltal pedig nőnek a szervezettel szembeni igények is. Minél régebben van valaki munkahelyén, annál több tapasztalata van a munkavégzés részleteit illetően, s igényt tart-e tapasztalatok „honorálására”, ugyanakkor tapasztalatait csak az adott szervezetben tudja hasznosítani.^{1 9}

2.5. A munkával kapcsolatos feszültség és a „szerep-túlterheltség”

Részben az eddigiekből is kitűnik, hogy a „szerep-túlterheltség” koncepciója önmagában véve nem elégséges a feszültség kialakításának magyarázatára. A bonyolultabb szereprendszer^{2 0} ugyanis nem csupán összetettebb, s ezáltal konfliktusok lehetőségét is magában hordozó elvárásokat jelent az egyén számára. A szereprendszer bonyolultabbá válása erősítheti a biztonságérzetet azáltal, hogy egyben növeli a dolgozó szervezetben belüli tevékenységének jelentőségét, még abban az esetben is, ha az elvárások olyan személyek részéről érkeznek, akikkel az egyén közvetlenül vagy közvetve hivatalos alárendeltségi viszonyban van.

A bonyolultabb elvárásrendszer ugyanakkor csökkenti a kudarcok bekövetkezésének lehetőségét is azáltal, hogy valamely elvárással kapcsolatos mulasztáskor hivatkozni lehet más elvárásokra. Ha valamely elvárásnak való meg nem felelés mégis hátrányos

^{1 9} Egy, az egyénnek a szervezet különböző jelenségeihez való viszonyát elemző kutatás kimutatta, hogy azon személyek esetében, akik életük során csupán egyetlen munkahelyen dolgoztak, környezetük megítélését legerősebben a szervezetben eltöltött idő határozza meg, s ez a hatás független a végzett munka tartalmától, és más szervezeti, illetve individuális tényezőktől. L. D.Hall, B. Schneider: Correlates of organizational identification as a function of career pattern and organizational type. *Administrative Science Quarterly*. 1972. No. 3. 340–356. old.

^{2 0} A polgári szociológia szerepelméletének bírálatára, és a szerepelmélet marxista szociológia általi értelmezésére vonatkozóan I. E.V. Beljajev; D.N. Salin: K ponjatiju „roli” v szociologii. *Informacionnij bjulleteny IKSZI AN SzSzsZr.* 1970. N. 40; V.B. Golofaszt: K isztorii opredelenija ponjatija „roli” v szociologii. *Informacionnij bjulleteny IKSZI AN SzSzsZr.* 1970. N. 40; M.Sz. Kogan: K posztrojeniju filozofszkoj teorii licnoszti. *Filozofszkije. Nauki* 1971. 6.sz. V.A. Jadov: *Szociologicseskoe issledovanije Moszkva, Nauka*, 1972.

következményeket jelent az egyén számára, akkor ezt kiegyenlítik a más elvárásoknak való megfeleléssel járó pozitívumok, vagyis a mulasztás még nem jelent kudarcot.²¹ Lényeges körülmény továbbá, hogy az elvárások összetettsége általában kapcsolatban van azzal, hogy az egyén milyen szinten helyezkedik el a szervezet hierarchikus tagozódásában. Ez pedig sok tekintetben összefügg azokkal a tényezőkkel, amelyek mint láttuk, a magas szintű feszültségérzet kialakulása ellen hatnak.

Az ipari szervezetekben végzett vizsgálataink során nem foglalkoztunk a feszültségérzetre ható tényezők elemzésével. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a feszültségérzet jellege és szerepe az egyén szervezetben való viselkedésében a hierarchikus szinttől függően változik. A feszültségérzet ösztönzőleg hathat a viselkedésre, ha az egyén rendelkezik olyan eszközökkel, amelyekkel az újra és újra kialakuló feszültségérzetet csökkentheti, a kiváltó okokat megszüntetheti: ellenkező esetben azonban a feszültségérzet passzivitásra, visszahúzóásra vezet. Az individuális-személyiség vonások jelentősen kihatnak arra, hogy milyen mértékű feszültség ösztönzi az egyént, illetve, hogy hol az a pont, amelyen túl a feszültség szintje már passzív viselkedésformákat eredményez. Azonban a vezetői hatáskörök általában több lehetőséget biztosítanak az aktuális feszültségérzetet kiváltó okok részbeni vagy teljes megszüntetésére. Közvetve erre enged következtetni egyebek között az is, hogy az ipari szervezetekben az az egyén önbecsülése, illetve az a meggyőződése, hogy tevékenységére szükség van, és képes befolyásolni saját sorsának alakulását a hierarchiában való emelkedéssel együtt növekszik,²² annak ellenére, hogy – mint korábban láttuk – feszültségérzete is növekvő tendenciát mutat.

3. A szervezethez és a szakmához való viszony

3.1. A szakmához és a szervezethez való viszony értelmezése

A szervezethez és a szakmához való viszony a szervezeten belüli viselkedés két, szorosan összefüggő, ugyanakkor egymástól jól elkülönülő meghatározója.

A szakmával való azonosulás a munkavégzés általános szakmai normáival való azonosulást jelenti, a szervezettel való azonosulás pedig a munkahelyen kialakult konkrét normákkal való azonosulást.

A szakmai képzés során az emberek nemcsak szakismereteket sajátítanak el, hanem meghatározott normákat is. Ezek a normák, értékek beépülve az egyén tudati struktúrájába mintegy „belülről” kontrollálják az egyén viselkedését, a szakmai standardok betartását, állandó mércéjét képezik annak, hogy a munkavégzés során alkalmazható megoldások célszerűek-e vagy nem, jók-e vagy rosszak, elfogadhatóak-e vagy nem. A szakmai értékek iránti elkötelezettség lényegét tekintve, a viselkedésre gyakorolt hatását illetően tehát semmiben sem különbözik a személyiség egyéb alapvető értékeitől, csupán a szervezetben végzett munka során ezek azok, amelyek a legszembetűnőbbek, és amelyet megléte vagy

²¹ L. erről bővebben S. Sieber: Toward a theory of role accumulation. American Sociological Review. 1974. augusztus, 567–579. oldal.

²² L. ifj. Gyenes Antal–Rozgonyi Tamás: Hierarchia a gazdasági szervezetekben. MTA Szociológiai Kutató Intézet Kiadványai Budapest 1974. 123–129. oldal.

hiánya az egyik legfontosabb meghatározója annak, hogyan viszonyul az egyén szervezetben belüli tevékenységének különböző aspektusaihoz, illetve a szervezethez.

A szakmai értékek alkotják a munkavégzésről kialakult „ideális” kép hátterét. Abban az esetben, ha a valóság nem felel meg az egyén tudatában kialakult képnek, az egyén törekszik a nemmegfelelés kiküszöbölésére – információkat keres a valóság tökéletesebb megértése céljából. Ugyanakkor a kívánatosnak tartott egyensúly megteremtése érdekében törekedhet a környező valóság megváltoztatására.²³

Az, hogy az törekszik-e a valóság és az „ideális” helyzetről alkotott kép közötti egyensúly kialakítására, s ha igen, milyen módon, függ az adott érték mélységétől, stabilitásától, további szituációtól, illetve az értékorientáció tudati, emocionális és viselkedési összetevői kölcsönkapcsolatától.²⁴

A szakmai értékekre való orientáció – mint általában az értékorientációk – a viselkedésre nézve egyebek között azzal a hatással jár, hogy az egyén olyan esetekben is kész jelentős energiákat áldozni bizonyos törekvések megvalósítására, amikor ez hosszabb-rövidebb távú személyes érdekeit tekintve közömbös, vagy azoknak éppen ellentmondó következményekkel jár.

3.2. A szakmai orientáció kialakulása

A szakmai értékek elsajátítása alapvetően maguknak a szakmai ismereteknek az elsajátítása során megy végbe, amennyiben ezek az ismeretek – az egyén tudati struktúrájának említett sajátossága következtében – nem csupán instrumentális értékkel bírnak, nem csupán az egyén bizonyos egyszerűbb szükségleteinek kielégítését célozzák, hanem maguk is különböző szükségletek forrásává, a viselkedés ösztönzőivé válnak. (Egy tervezőmérnök számára pl. egy jól megkonstruált épület, vagy berendezés esztétikai megelégedettséget is okoz, tervezőmunkája során nem csupán a várható anyagi és erkölcsi elismerés motiválja, ugyanúgy, ahogy a kvalifikált szakmunkás számára szakmai becsület kérdése egy munkafolyamatnak a szakmai standardok szerinti elvégzése, s ezek mellett akkor is kitart, ha főnökei esetleg gyorsabb vagy egyszerűbb megoldást szorgalmaznak.)

Az oktatási intézmények, továbbá tudatosan is törekednek a szakmai standardok átadására, s a tanulók minősítésekor fontos szempont, hogy az illető milyen mértékben sajátította el ezeket.

Végül a szakismeretek elsajátítása általában fiatal – viszonylag fogékony – életkorban, többé-kevésbé azonos érdeklődéssel, célokkal, elképzelésekkel rendelkező társak körében történik, s az ezekkel való érintkezés során a kialakuló szakmai orientáció további megerősítést nyer.

A tanulás befejezésével az oktatási intézményben kialakult baráti kapcsolatok, ismeretségek fennmaradnak, s még ha a szakember nem is azonos szakmájuk között dolgozik, a szakmabeliekkel érti meg magát a legjobban sok tekintetben továbbra is

²³L. J. Reykovszki: Licsnoszt v perszpektive naucsno-technicseszkoj revoljucii. Aktivnoszt licanoszt v szocialiszticseszkom obscsesztve. Moszkva–Varszava 1974.

²⁴L. erről bővebben V.A. Jadov és mtársai: Licsnoszt i jego cennosztijnje orientácii. Informacionnij bjuleten Szovjetszkoj Szociologicseszkoj Asszociácii. Moszkva 1969.

alapvetően azonos szakmájuk jelentik az egyén számára a vonatkozási csoportot, ezek tényleges vagy lehetséges ítéletei jelentősen befolyásolják viselkedését.

A szakmai orientáció természeténél fogva szorosan kapcsolódik az iskolai végzettséghez: annál erősebb, minél hosszabb időt vesz igénybe a szakma elsajátítása – minél több „befektetést” igényel ugyanis az adott szakma, annál nagyobb a jelentősége az egyén számára. A „szakmai orientáció” tehát szűkebb és tágabb értelemben is használható. Az első esetben valamely – általában intézményes keretek között megszervezett – *szakmával* való azonosulást, a második esetben pedig az adott tevékenységfajtaival való azonosulást jelenti. Vannak ugyanis olyan szellemi és fizikai munkatevékenységek, amelyek speciális ismereteket egyáltalán nem vagy csak kis mértékben követelnek, a szükséges jártasság pedig tapasztalati úton alakul ki.²⁵ Elemzésünk során a terminust szűkebb és tágabb értelemben is használjuk.

Összevetve az igazgatási szervezetben nyert adatok alapján az iskolai végzettségnek a szakmai, illetve a szervezeti orientációra gyakorolt hatását, látjuk, hogy míg a képzettségi szint növekedésével párhuzamosan jelentősen erősödik a végzett tevékenység jellegével, a szakmával való azonosulás, addig a szervezethez való viszonyt illetően ez a tendencia nem érvényes. A szervezettel való azonosulás tekintetében gyakorlatilag nincs különbség az egyetemi végzettségű és az általános iskolai végzettségű dolgozók között.

3.3. A szakmai és a szervezeti normák eltérései és konfliktusai

A szakmai normák és a szervezetben érvényesülő normák nem feltétlenül esnek egybe, sőt nem ritka eset, hogy a szakmai elvárások konfliktusba kerülnek a szervezet elvárásaival. A *szakmai standardoknak* megfelelően valamely kérdés eldöntésénél az alapvető szempont a döntéshozó szakismereteinek jellege és mélysége.

*Az iskolai végzettség összefüggése a szakmával,
illetve a szervezettel való azonosulással*

Szakmával való azonosulás szintje	Iskolai végzettség		
	8 általános vagy kevesebb	közép- iskola	egyetem, főiskola
magas	20	33	47
közép	20	44	43
alacsony	52	21	9
nem válaszolt	8	2	1
Összesen:	100	100	100

²⁵ Lásd erről bővebben V.G. Podmarkov: Vvedenije v promüslennuju szociologiju. Moszkva. Müszl. 1973. 101–108. oldal.

Szervezethez való viszony	Iskolai végzettség		
	8 általános vagy kevesebb	középiskola	egyetem, főiskola
pozitív	56	45	58
negatív	44	54	42
nem válaszolt	–	1	–
Összesen:	100	100	100

A szervezeten belül ezzel szemben a döntéshozatal legtöbbször *hierarchia* elvén alapul, vagyis azon, hogy minél magasabb pozícióban van valaki, annál több joga van beleszólni valamely probléma megoldásába. A hierarchia elv implicite feltételezi ugyanis, hogy a magasabb beosztásnak megfelelő szakismeretekkel kell párosulnia.^{2 6} A valóságban azonban ez az elv nem mindig érvényesülhet, részint „szubjektív” okok miatt – az adott pozícióban lévő személy szakismeretei hiányosak, esetleg a formális előírásoknak sem felelnek meg, de különböző megfontolások miatt nem kerül sor leváltására.

A pozíció és a szakismeretek egységének biztosítása azonban sokszor (és ez a döntő) objektív okok miatt sem lehetséges. A szervezeten belüli folyamatok bonyolódása következtében gyakran előfordul, hogy egy szervezeti egység működése különböző szakterületekre specializálódott dolgozók együttműködését tételezi fel, s ilyenkor a vezető, a „hivatalos” tekintély birtokosa eleve nem rendelkezhet olyan ismeretekkel, amelyek minden beosztottja vonatkozásában magasabb szintűek lennének, mint az utóbbiaké.^{2 7}

Lényegében véve ebből az ellentmondásból fakad a szakmai és a szervezeti normák egy sor további ellentmondása. Így a szakmai célok konfliktusba kerülhetnek a szervezeti célokkal – a szakmai szempontból optimális megoldás a szervezet számára túlságosan bonyolult, lassú, vagy költséges lehet. Ugyancsak konfliktus keletkezhet a szakmai tekintély és a pozícióból adódó tekintély között – a szakember számára sérelmes lehet, hogy munkáját olyanok irányítják és minősítik, akik az adott szakterülethez alig vagy egyáltalán nem értenek.

A szervezet tevékenysége előreláthatóságot, kalkulálhatóságot tételez fel, a munkavégzést előírások szabályozzák. Tekintve, hogy az előre be nem ütemezett mozzanatok megbolygatják a kialakult egyensúlyt, a szervezet – konkrétan a szervezet stabilitásában, a kialakult helyzet fenntartásában leginkább érdekelt dolgozók csoportja – idegenkedik a kialakult rutintól eltérő megoldásoktól. A szakmai standardok ugyanakkor nem utolsó-

^{2 6} M. Weber: a szervezet „ideáltípusa” kialakítása során még magától érthetődőnek tartotta, hogy magasabb beosztásban magasabb a szakismeretek szintje is. (L. M. Weber: *Gazdaság és társadalom*. KJK. 1967. 261. oldal.)

^{2 7} Ennek alapján különbözőzeti meg Gouldner a szakismereteken, illetve a hivatalos pozícióban alapuló tekintélyt, s megállapítja, hogy a szervezeteken belüli feszültségek egyik alapvető forrását a tekintély e két típusának ellentéte képezi. L. A. Gouldner: *Organizational Analysis*. in: R. Merton stb. *Sociology Today*, N.Y. Basic Books 1959. 413. oldal.

sorban éppen az új, *szakmai* szempontból racionálisabb megoldások keresésére és alkalmazására orientálják a szakembert.²⁸

A szakember, ismeretei mindig egy adott konkrét területre vonatkoznak, ezért hajlamos az adott terület szempontjait a legfontosabbnak tartani, s más, a szervezet számára nem kevésbé fontos területek szempontjait szükségképpen kevésbé tudja figyelembe venni. Az egy területre koncentrálnak, mélyreható szakismeretek tehát sajátos szűklátókörűséghez is vezethetnek.²⁹ Az a körülmény, hogy a szakember a dolgokat általában szakterületének határai között ítéli meg, egyben azt is jelenti, hogy a felelősségvállalása csak az adott terület kereteire korlátozódik,³⁰ ami további konfliktusok forrása.

A szakemberek azonban nem csak kezdeményezhetik az új megoldások alkalmazását, hanem – ha a kezdeményezés nem szakembertől indul ki – gátolják is azt. A megszokottól eltérő megoldások alkalmazásának gondolatához gyakran éppen az szükséges, hogy a jelenségeket ne csak „belülről”, kizárólag az adott tevékenység szempontjai szerint ítéljék meg, hanem kívülről is, esetleg több tevékenységfajta szempontjából. Gyakran tapasztalható, hogy éppen a szakemberek azok, akik szakmai okokra hivatkozva ellenzik a nem szakmabeliektől kiinduló megoldások alkalmazását, eleve képtelenségnek tartják, hogy laikus beleszóljon szakmai kérdésekbe.³¹

3.4. A szakmai és szervezeti orientáció kölcsönhatása

A különböző szakterületek elsajátítása tehát egyben különböző jellegű szakmai standardok elsajátítását jelenti, amelyek megkönnyíthetik, de meg is nehezíthetik az egyén számára az igazgatási szervezet normáinak elfogadását.³² Ez egyértelműen kitér az abból, hogy a felsőfokú végzettségű szakemberek szakmával, illetve szervezettel való azonosulása szakterületenként erősen differenciálódik.

A szakmai normák, valamint a szervezet hivatalos és nem hivatalos normái közötti egyezés figyelhető meg a jogi végzettségűek esetében: a jogi végzettségűek között a szervezettel azonosulók és a szakmával azonosulók aránya egyaránt magas, és nem különbözik lényegesen egymástól. A jogász szakma a jogi normákkal való viszonylag legnagyobb fokú azonosulását jelenti, ami megegyezik az igazgatási szervezet alapvető normáival. A különböző szabályok, előírások, utasítások betartásának követelményei a

²⁸ Lásd erről bővebben P. Blau, W. Scott, W.R. Formal Organizations Shandeler. San Francisco. 1962. 60–74. o. Kornhauser, W. Scientist in Industry, University of California Press Berkley, 1962. 1–16. old. Caplow, T. Principles of Organization, Harcourt N.Y. 1964. 196–197. old. M. Dalton: Conflict Between Staff and line Managerial Officers. A Sociological Reader Complex Organization. Ed. by A. Etzioni, Holt–Rinehart, N. Y. 1969. 266–275. o.

²⁹ Ezt a problémát Thorstein Veblen „begyakorolt cselekvésképtelenségnek” („trained incapacity”) nevezi. L. R. Merton: Bureaucratic Structure and Personality. In: Reader on Bureaucracy ed. by R. Merton etc. The Free Press N.Y. 1952. 364. oldal.

³⁰ L. R. Merton: Limited Perspective of Staff Specialist. In: Human Relations in Administration. Ed. by R. Dubin Englewood Cliffs. N.J. 1974. 243–245. oldal.

³¹ A „szervezetidegen” laikus elem jelentőségéről ld. Kulcsár Kálmán: Laikus részvétel a szervezeti döntésekben. Szociológia. 1972. 3. sz.

³² L.: R. Thorton: Organizational involvement and commitment to organization and profession. Administrative Science Quarterly. 1970. dec. 424. old.

jogászok számára természeteseek, a jogszabályokban való jártasság pedig megkönnyíti az igazgatási szervezet viszonyaiban való eligazodást, az egyes résztvevők és a szervezet egésze közötti kapcsolat áttekintését, a végzett munka céljának, értelmének ismeretét. Mindezek eredményeként a szervezeti normákkal való azonosulás összhangban van a szakmai normákkal.

A szervezettel és a szakmával azonosulók aránya ugyancsak megegyezik a közgazdászok esetében, itt azonban ez annak az eredménye, hogy a kétfajta normarendszer kölcsönösen gyengíti egymást: a szervezettel és a szakmával való azonosulás szintje mindkét esetben alacsonyabb az átlagosnál.

Az agrármérnöki, illetve bölcsészeti és orvosi diplomával rendelkezők között a szervezeti normákhoz való alkalmazkodás egészen más típusa figyelhető meg: a szakmai és a szervezeti normák konfliktusban vannak egymással, mely konfliktusból egyértelműen a szervezeti normák kerülnek ki „győztesen” – a szervezettel erősen azonosulók aránya kétszerese a szakmával azonosulók arányának, a szervezettel való azonosulás a szakmai orientációtól való eltávolodást jelenti.

A műszaki képzettségükénél ugyancsak konfliktus van a szervezeti elvárások és a szakmai standardok között, itt azonban az alkalmazkodás módja az előbbinek pontosan az ellentéte: a szakmával való nagyfokú azonosulás a szervezethez való negatív viszonyt vonja maga után.³³ Ebben közrejátszik az, hogy a műszakiaknál már az egyetemi felvételek során intenzív szelekció megy végbe: többnyire csak az kerülhet műszaki egyetemre, aki már eleve rendelkezik bizonyos műszaki hajlammal, az „orvosi”, „bölcsész”, „közgazdász” hajlam az egyetemi felvételeknél nem állapítható meg hasonló egyértelműséggel, a hallgatók irányultsága ezért heterogénebb, a szakmai orientáció csak később kezd kialakulni, intenzitása pedig gyengébb. A szervezettel és a szakmával való azonosulás jelentős eltérésehez ezen túlmenően hozzájárul az is, hogy műszaki kérdések-

Az egyetemi végzettség jellegének hatása a szervezettel és a szakmával való azonosulásra

Szakágazat	Szervezettel való azonosulás				Szakmával való azonosulás				
	erős	gyenge	nem válaszolt	összesen	erős	közép	gyenge	nem válaszolt	összesen
Jogász	67	33	–	100	61	33	6	–	100
Közgazdász	42	53	5	100	42	42	16	–	100
Műszaki	29	71	–	100	71	29	–	–	100
Agrármérnök	63	27	–	100	32	53	10	5	100
Egyéb (orvos, bölcsész)	62	28	–	100	33	52	15	–	100

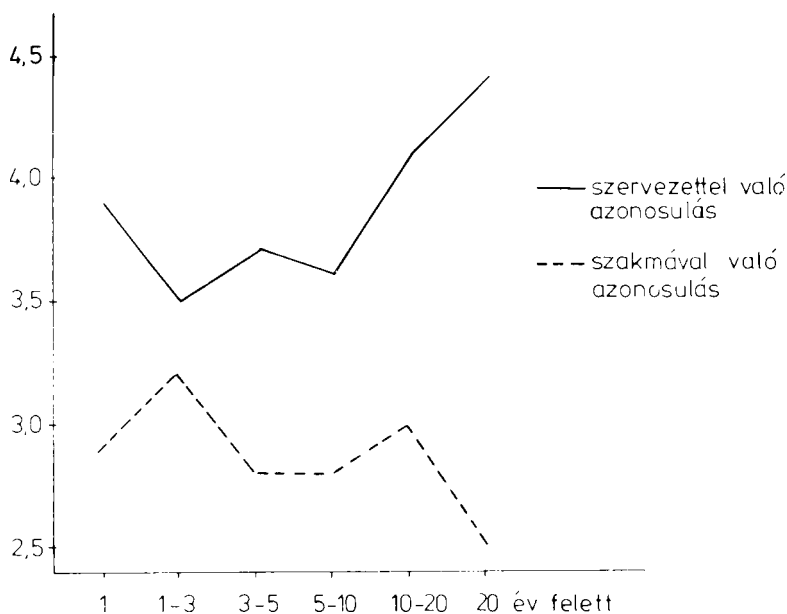
³³ Az alkalmazkodás sajátos módja lehet tehát a szervezettel való elidegenedés a szakmával való azonosulás változatlan szintje mellett. Az „alkalmazkodásnak” ezt a módját tapasztalta műszakiak között egy kutatási-fejlesztési részleget vizsgáló empirikus kutatás is. L. D.Hall, R. Mansfield: Organizational and individual response to external stress. Administrative Science Quarterly. 1971. dec. 533–545. oldal.

ben a szervezeti érdek és a szakmai érdek ellentmondása jóval-egyértelműbben jelenik meg, mint más kérdésekben.

A szervezetben eltöltött időnek a szervezettel, illetve a szakmával való azonosulásra gyakorolt hatása ugyancsak a szervezeti és szakmai normák konfliktusára utal: a szervezetben eltöltött idő múlásával *erősödik* a szervezettel való azonosulás, és *gyengül* a szakmával való azonosulás. Amint a grafikonból kitűnik, a munkahelyre való belépést követő néhány hónapban a szervezetről alkotott kép viszonylag pozitív, majd 1–3 év között egyértelmű kiábrándulás tapasztalható, ezután azonban a szervezettel való azonosulás fokozatosan erősödik; a legmagasabb értéket azoknál éri el, akik a legrégebben dolgoznak munkahelyükön. A szakmához való viszony alakulása a munkahelyen eltöltött idő során lényegében véve ezzel pontosan ellentétes tendenciát mutat: az első időben az átlagos szinten van, 1–3 év között éri el a legmagasabb szintet – mikor a szervezethez való viszony éppen a mélyponton van – 3 és 10 év között erősen gyengül, majd 10–20 év között, mikor az egyén pozíciója a szervezetben a legstabilabb, némileg erősödik, a legalacsonyabb szinten pedig a munkahelyükön legrégebben dolgozók között van.

Tekintve, hogy a munkahelyen eltöltött idő összefügg az életkorral, feltételezhető lenne, hogy a munkahelyen eltöltött idő hatásában csupán általános, az életkorral összefüggő tényezők tükröződnek. Az adatok azonban nem igazolják ezt a feltevést. A

A munkahelyen eltöltött idő hatása
a szakmával és a szervezettel való azonosulásra

A munkahelyen eltöltött idő

szervezettel való azonosulás ugyanis valóban erősödik az életkor növekedésével párhuzamosan, függetlenül az igazgatási szervezetben eltöltött időtől, a szakmával való azonosulást illetően azonban az életkor hatása nem esik egybe a munkahelyen eltöltött idő hatásával; az életkor növekedése nem jár együtt a szakmával való azonosulás gyengülésével. A szakmával való azonosulás jellemzi ugyanis a 20 éven aluliak 21 százalékát, a 20–30 évesek 32 százalékát, a 30–40 évesek 40 százalékát, viszont a 60 éven felüliek 63 százalékát. Attól eltekintve, hogy az összes megkérdezett 12 százalékát kitevő 50–60 évesek között a szakmával való azonosulás az átlagnál alacsonyabb szinten van, az általános tendenciát nem a szakmával való azonosulásnak az életkor növekedésével párhuzamos lineáris gyengülése jellemzi. A szervezettel való azonosulás erősödése, és a szakmával való azonosulás ezzel párhuzamos gyengülése tehát nem életkori sajátosság következménye, nem magyarázható azzal, hogy az életkor növekedésével egyszerűen feledésbe merülnek a szakmával kapcsolatos „ifjúkori ideálok”.

Arról van szó, a szakmai normák iránti elkötelezettség konfliktusba kerül a szervezet elvárásaival. A szervezet lojalitást vár a tagjaitól, a szervezetben elérhető sikerek pedig jelentős mértékben a lojalitástól függenek. A szervezet tehát folyamatosan a szervezeti normák elfogadására, viselkedése ezeknek megfelelő alakítására ösztönzi az egyént (pontosabban azokat, akiknek szakmai elvárásai ellentmondásban vannak a szervezeti normákkal). Ugyanakkor a munkahelyen eltöltött évek múltával a dolgozó egyre erősebben kötődik a szervezethez, egyre nehezebben vállalkozik munkahelyváltoztatásra következésképpen egyre inkább magáévá is teszi a szervezeti normákat.

A kétfajta normarendszer *konfliktusa esetén* az egyén reakciói elvben a következők lehetnek: 1. munkahelyet változtat, 2. a szervezeti elvárások javára fokozatosan feladja szakmai normáit, kizárólag a szervezetben elérhető sikerekre koncentrál, 3. megkísérli a szervezeti normákkal szemben érvényesíteni a szakmai normákat – ami viszont környezetéhez való viszonyában vált ki konfliktusokat, 4. eltávolodik szakmai normáitól, de nem azonosul a szervezeti normákkal sem, érdeklődése a szervezeten és a szakmán kívül eső területekre irányul, a szabadidővel kapcsolatos tevékenységekben keres megelégedést és elismerést (sport, családi élet, hobbik, „társasági élet” stb.)

A *beosztási kategóriák* szerinti bontás mindenekelőtt azt mutatja, hogy a szakmával és a szervezettel való azonosulás általában összefügg a szervezet hierarchikus tagozódásában elfoglalt hellyel – minél magasabb a beosztás, annál erősebb az azonosulás.

A vizsgált probléma szempontjából azonban a leglényegesebb információt az *osztályvezetők* szakmával, illetve szervezettel való azonosulásának alakulása jelenti. Az osztályvezetők között ugyanis a legerősebb a szakmával való azonosulás, ami természetesen összefügg azzal, hogy az osztályvezetők között vannak legnagyobb arányban az egyetemi végzettségűek. Ez azonban önmagában még nem magyarázza azt a körülményt, hogy az *összes többi* beosztási kategóriától eltérően az osztályvezetők szakmával való azonosulása *erősebb*, mint a szervezettel való azonosulásuk, mely utóbbi az átlagnál alacsonyabb szinten van. A beosztás hatása abban jelentkezik, hogy a szervezetben betöltött helyüknél, hatáskörükénél, hivatalos befolyásuknál fogva az osztályvezetőknek van a legtöbb lehetőségük szakmai normáik, elképzeléseik érvényesítésére, a szakmai és szervezeti követelmények egyeztetésére, illetve az ezekből eredő konfliktusok tolerálására. A szakmai elkötelezettség érvényesítésére tehát a nagyobb hatáskör több lehetőséget biztosít, ami viszont kedvezően hat a szakmával való azonosulás alakulására is.

A beosztás hatása a szakmával és a szervezettel való azonosulásra

Szakágazat	Szervezettel való azonosulás				Szakmával való azonosulás				
	erős	gyenge	nem válaszolt	összesen	erős	közép	gyenge	nem válaszolt	összesen
Adminisztrátor	24	76	–	100	5	–	86	10	100
Előadó	41	53	3	100	36	33	23	8	100
Főelőadó	51	49	–	100	43	26	30	1	100
Felügyelő	33	67	–	100	8	33	58	1	100
Csoportvezető	65	32	3	100	47	35	18	–	100
Osztályvezető	43	57	–	100	52	26	17	5	100
Átlag	47	52	1	100	37	26	33	3	100

Az egyetemi-főiskolai végzettség elemzése során már tapasztaltuk, hogy a szervezeti és a szakmai orientáció konfliktusa nem szükségszerű. A szakmával és a szervezettel való azonosulás összefüggéseire utal az is, hogy egy sor körülmény hasonlóan befolyásolja az egyén szervezeten belüli viselkedésének e két központi meghatározóját. Ezek közül említésre méltó, hogy a munkával kapcsolatos feszültség kedvezőtlen hatással van mind a szakmával, mind pedig a szervezettel való azonosulásra, a döntésekben való részvétel pedig mindkét szempontból egyértelműen pozitív hatású. A szakmával, illetve a szervezettel való azonosulás továbbá egyaránt pozitívan korrelál mind a csoporttal, mind a közvetlen felettesel való viszonytal. A különbség itt csupán annyi, hogy a felettes szervezőképessége jóval szorosabb kapcsolatban van a szervezettel való azonosulással, mint a szakmával való azonosulással.

Azonos irányban hat néhány szociál-pszichológiai jellemző is, azonban, míg a szervezeten belül érvényesülő tényezők az esetek túlnyomó többségében erősebben hatnak a szervezettel való azonosulásra, mint a szakmával való azonosulásra, addig az utóbbi esetben a helyzet fordított: az általunk vizsgált szervezeti viszonyoktól független személyiségi tényezők erősebben hatnak a szakmával való azonosulásra, mint a szervezettel való azonosulásra. Ez a tendencia különös egyértelműséggel jelentkezik az egyén aktivitásának³⁴ egyik összetevője, a versenyképesség, valamint társadalmi orientációja esetében.

Az aktivitás egyebek között az egyén által elsajátított normák, értékek aktív képviselését, az interperszonális kapcsolatokban, tényleges viselkedésben való realizálását jelenti.

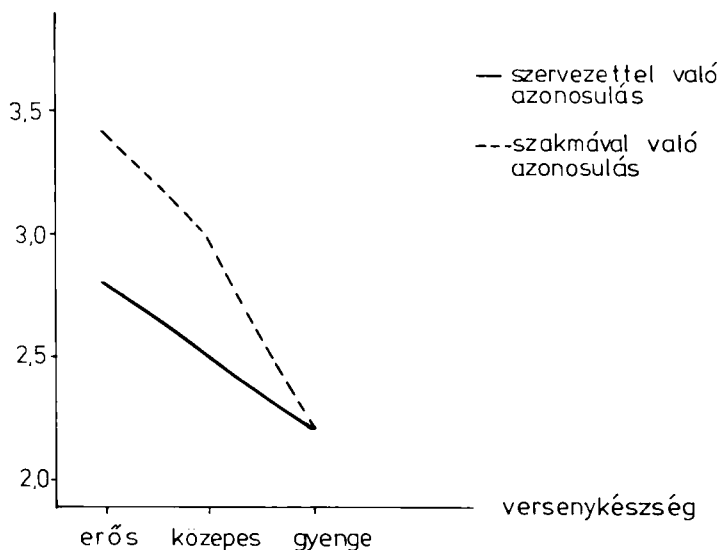
A versenyképesség ugyanakkor összefüggésben van a teljesítménymotivációval, amely definíciója szerint a „kiválóság mércéjével való versenyben” elérhető sikerre való törekvést jelenti. (Ez a „mérce” jelentheti mind a másokkal való versenyt, mind az egyén által

³⁴E fogalom koncepciójáról l. bővebben V.A. Jadov és munkatársa: Kon Licsnoszt i jejo cennosztñuje orientácii. Információnnüj bjuleteny IKSZI AN SzSzSzR.

kitűzött teljesítmény-követelményeket.)³⁵ A grafikonból is kitűnik, hogy a versenyképesség erősebben meghatározza a szakmával, mint a szervezettel való azonosulást. A szervezeti normákkal való azonosulás persze ugyancsak feltételezi a versenyt, ebben az esetben azonban a verseny „mérceje” nem a szakmai kiválóság, hanem elsősorban a hivatali előmenetel. (Ezen az alapon különböztethető meg a pozícióval, illetve a szakértelemmel összefüggő teljesítménymotiváció.)³⁶ A szakmával való azonosulás, a szakmai normák egyeztetése a szervezet elvárásaival, illetve konfliktus-szituáció esetében a szakmai normák „védelme”, realizálása a szervezeti normák „ellenében” az átlagnál intenzívebb aktivitását, versenyképességet tételez fel. Hasonló a helyzet a társadalmi orientáció hatását illetően.³⁷

Amint a grafikonból kitűnik, a szakmával való azonosulást jóval egyértelműbben meghatározza az egyén társadalmi orientációja, mint a szervezettel való azonosulást.

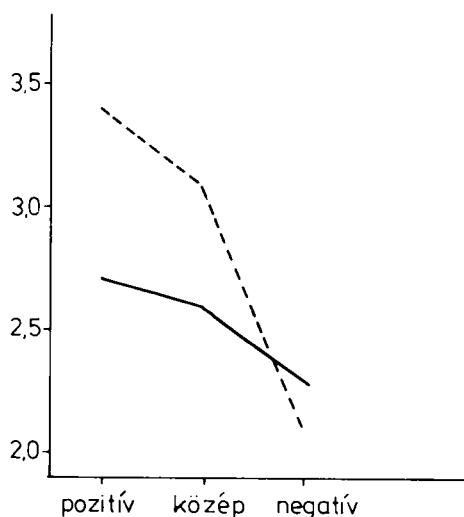
A versenyképesség és a társadalmi orientáció összefüggése a szakmával és a szervezettel való azonosulással

³⁵ L. McClelland és mások: The achievement motive. N.Y. 1953. 181. old. A teljesítménymotiváció hazai kutatásáról lásd bővebben: Varga Károly: Teljesítménymotiváció és a kutatási-fejlesztési munka hatékonysága. Bp. Akadémiai Kiadó, 1974.

³⁶ L. Kahn et. al.: Organizational Stress, Wiley London, N.Y. Sydney, 1964. 312. old.

³⁷ Társadalmi orientáción az egyénnek azt a készségét értjük, hogy eligazodjon a társadalom, elsősorban közvetlen társadalmi környezete normái, értékei között. Ez, az alapvetően a szocializáció során elsajátított készség szorosan kapcsolódik a személyiséghez, azonban döntően társadalmi meghatározottságú, tartalmát a társadalom viszonyai, azok a konkrét viszonyok határozzák meg, amelyek között az egyén szocializációja végbe megy. L. ifj. Gyenes Antal – Rozgonyi Tamás: I.m.

Negatív társadalmi orientáció esetén sokkal kisebb a szakmával való azonosulás valószínűsége. A szakmával való azonosulás lényeges előfeltétele tehát az egyéni értékrend és a társadalmi értékrend közötti összhang, illetve az egyéni értékrend stabilitása, az, hogy az egyén képes legyen saját céljait és azok elérésének eszközeit összeegyeztetni a társadalmi normákkal, értékekkel.

A szakmával és a szervezettel való azonosulás sajátosságai tehát részben ellentétes, részben azonos tendenciákat követnek. Mint az alábbi táblából kitűnik, a megkérdezett dolgozók jelentős részénél a szakmával való azonosulás a szervezettel való azonosulással együtt jelentkezik:

A szervezettel	a szakmával		
	azonosult	általában azonosult	nem azonosult
azonosult	64	47	28
nem azonosult	36	53	72
összesen:	100	100	100

Az azonosulás két aspektusáról közelebbi információkat is kapunk, ha típusokat különböztetünk meg, s ezeknek a típusoknak a különböző változókkal való kapcsolatát elemezzük. Az idevonatkozó szakirodalomban a szakmával és a szervezettel való azonosulás különböző kombinációi alapján kidolgozott tipológiák meglehetősen nagy számban fordulnak elő. Ezek közül a leglényegesebbekre térünk ki.

Gouldner a szervezethez, illetve a szakmához való viszonyt illetően két típust különböztetett meg „cosmopolitan-local”.³⁸ A szervezet iránti lojalitás, a szakmai ismer-

³⁸A. Gouldner: „Cosmopolitans and Locals” *Administrative Science Quarterly*, 1957. júne. 281–306. old.

tek iránti elkötelezettség, és a vonatkozási csoport jellegének vizsgálata alapján Gouldner azt tapasztalta, hogy a szakismeretek iránti elkötelezettség és a szakmai körök ítéleteire való orientáció a szervezet iránti alacsony lojalitást vonja maga után, ugyanakkor a szakmai ismeretek iránti alacsony szintű elkötelezettség a szervezettel való azonosulással párosul. Ebből arra következtetett, hogy ellentétben Weber feltételezésével, a szervezeten belüli szakemberek számának növekedésével nem nő a szervezet stabilitása, sőt ellenkezőleg, a szakemberek szervezet iránti lojalitásának alacsony szintje miatt a szervezet stabilitása csökkenhet.

Reissman négy típust különböztet meg: A „*functionális hivatalnok*”-ra (functional bureaucrat) az jellemző, hogy a *szervezeten kívüli* szakmai körök ítéleteire orientálódik, innen vár elismerést, kizárólag szakmai sikerekre törekszik; a „*munkára orientált hivatalnok*” (*job bureaucrat*) *teljesen feloldódik a szervezetben, a szakismeretek csak annyiban jelentenek számára valamit, amennyiben a szervezetben való alkalmaztatásához szükségesek, elismerést a feletteseitől vár; a „szakértő hivatalnok*” (specialist bureaucrat) szakmai orientációját tekintve emlékeztet az első típusra, de erősebben azonosul a szervezettel, feletteseitől, munkatársaitól is vár elismerést, és pedig nagyobb mértékben, mint a szervezeten kívüli szakmai köröktől; a „*közszolgálatra orientált hivatalnok*” (service bureaucrat) a szervezetben végzett munkáját eszköznek tekinti bizonyos szociális célok – konkrétan egyes szervezeten kívüli csoportok helyzetének kedvezőbbé tétele – elérése érdekében,³⁹

Marvick vizsgálatai három típus kialakításához vezettek: „*szakértői orientáció*” (specialist orientation): az egyén szakmai karrierre törekszik, igyekszik kibújni a vezetői – adminisztratív funkciók alól, a szervezet csupán annyiban érdekli, amennyiben elősegíti vagy gátolja szakmai ambíciói kielését. Képességeinek kimutatása önmagában véve is elegendő kielégülést nyújt számára, ezért a szervezetben elérhető anyagi juttatások, és a szervezet társadalmi élete másodlagosak számára; „*intézményi orientáció*” (institutional orientation) esetén az egyén figyelme a szervezetben elérhető személyes sikerekre koncentrálódik, az ismeretek és képességek realizálásának lehetőségei másodlagosak számára, vezetői karrierre törekszik, a szervezettel azonosul; a „*hibrid orientáció*” (hybrid orientation) egyfajta „*opportunist*” viselkedésben tükröződik. Az egyén sem a szervezettel, sem a szakmával nem azonosul, közvetlen személyes előnyöket kíván elérni, pl. hatalmat, presztizst, magas jövedelmet.⁴⁰

Wilensky szakszervezeti apparátusok tanulmányozása során négy típust figyelt meg: a „*szakmai közszolgálatra orientált*” típus (professional service type) fő problémáit a munka (hivatal) követelményei és a szakmai elkötelezettség – a hivatalon kívüli szakmai körök elismerését kiérdemlő döntések meghozatalának igénye – közötti konfliktus okozza; a „*karrierista típus*” (careerist type) erősen azonosul a hierarchiával, az előmenetelre orientálódik, a szakmával való azonosulása gyenge, vagy teljesen hiányzik, a munkával való elégedettsége az előmenteli lehetőségektől függ: befolyásra, hatalomra törekszik, amely önmagában való értéket jelent számára; az „*elhivatott típus*” (missionary type) a szakszervezeti mozgalom elvont céljaira orientálódik, erősen azonosul valamilyen szerve-

³⁹L. L. Reissmann A Study of Role Conceptions in Bureaucracy, Social Forces XXVII. 1949. pp. 305–310.

⁴⁰L. D. Marvick, Career Perspectives in a Bureaucratic Setting. Michigan Governmental Studies. No. 27. 1954.

zeten kívüli politikai mozgalommal, viszont nem azonosul sem a szakmájával, sem a szervezettel.⁴¹

Blau és Scott aszerint sorolták különböző típusokba a megfigyelt szervezet tagjait, hogy egyrészt azok milyen mértékben orientálódnak a szervezeten belüli csoportok véleményére, illetve a szervezeten kívül szakmai körök véleményére (milyen mértékű volt szakmai elkötelezettségük), másrészt pedig, hogy rendelkeztek-e szakképesítéssel. Az így kialakult négy típus a következő: „*szakértői orientáció*” (professional orientation) – az e típusba tartozók rendelkeztek szakképesítéssel, és döntéseikben, ítéleteikben külső csoportok véleményeire orientálódtak; „*bürokratikus orientáció*” (bureaucratic orientation) – az ide sorolt hivatalnokok nem rendelkeztek szakképesítéssel, a vonatkozási csoportjuk szerepét pedig a szervezeten belüli csoportok töltötték be. A két további csoportba a képzés nélküli szakmai orientációjuk (szervezeten kívüli szakmai csoportokkal azonosultak) és a képzéssel rendelkező, nem szakmai orientáltak tartoztak.⁴²

Presthus a szervezeti viszonyok és az egyén értékeinek kölcsönhatása alapján három típust különböztet meg, s hipotéziseket állít fel az általa kiemelt típusok kialakulásában szerepet játszó személyiségjegyeket, valamint a típusok viselkedésének funkcionális és diszfunkcionális aspektusait illetően. Az első típust „*felfelé törekvőnek*” (upward mobil) nevezi. Az ilyen típusú ember teljes mértékben azonosul a szervezeti normákkal, a szervezet meghatározó szerepet játszik életében, lojális a szervezethez, viszonylag gyorsan halad előre a ranglétrán, a szervezetben elérhető státusz, presztizs alapvető célok számára, az ezek eléréséhez szükséges szervezeti kívánalmak természetesen, magától értetődőek számára, ezeknek viszonylag könnyen eleget tud tenni. A „*felfelé törekvő*” a szervezeti célokkal és a célok elérésére irányuló szervezeten belüli módszerekkel, eljárásokkal, eszközökkel való azonosulása következtében jelentősen hozzájárul a szervezet stabilitásához és folyamatosságához. Ugyanakkor a *meglévő* célokkal és eszközökkel való azonosulása bizonyos konzervativizmus kialakulását is maga után vonja, ezért változó környezetben gátolhatja a fejlődést, ily módon kedvezőtlenül befolyásolhatja a szervezet hatékonyságát.

A második típus az „*érdektelen*” (indifferent). Az e típusba tartozókat nem érdeklik sem a szervezeti célok, a szervezetben elérhető sikerek, sem pedig a szervezeten belüli tevékenységük, általában a munkától nem sokat várnak. Élesen kettéválasztják munkájukat és magánéletüket, a szervezeten belüli tevékenységüket csupán eszközöknek tekintik ahhoz, hogy szükségleteiket a „*magánéletben*” kielégíthessék.

Munkájukat elfogadhatóan ellátják, a szervezeti élet különböző aspektaiban azonban csak vonakodva vesznek részt. Az „*ellentmondásos*” (ambivalent) típus sikerekre törekszik a szervezetben, azonban a sikerekhez vezető út, a szervezeti követelmények nehezen elfogadhatóak számára. Magasra értékeli a szakértelem szerepét, és meggyőződése szerint ennek kellene meghatároznia az egyén szervezetben betöltött helyzetét, ezért a szervezetben érvényesülő hivatalos tekintély, a „*bürokratikus*” szabályok terhesek szá-

⁴¹ L. H. Wilensky, *Intellectuals in Labor Union* Glencoe. Free Press. 1956. Reissman, Marvick illetve Wilensky tipológiáit ismertetik; W. Kornhauser, *Scientist in Industry*. Univ. of California Press. Berkeley 1963; T. Caplow, *Principles of Organization*, Harcourt, N.Y. 1964; P. Blau – W. Scott: *Formal Organizations* Chandler. San Francisco, 1962. A. Tannenbaum, *Unions*. In: *Handbook of Organizations* ed. by J. March, Rand McNally, Chicago, 1965.

⁴² L. M. Blau, W. Scott, id. mű

mára. A kezdeményezést, az új megoldások alkalmazását tartja a legtöbbre, a hivatali figyelmet pedig bénítónak érzi. Elvárásai, törekvései, és tényleges lehetősége ellentmondása miatt állandóan feszült állapotban van, ezért hajlamos a „rebellióra”, a hivatalos tekintély megkérdőjelezésére. Az ilyen típusú emberek sok gondot okoznak a szervezet számára, tevékenységüket konfliktusok, surlódások kísérik, ebben az értelemben tehát gyengítik a szervezet stabilitását. Ugyanakkor szüntelen belső feszítettségük következtében állandóan készek a változásokra, s ezért abban az esetben, ha a szervezet hatékonysága, „fennmaradása”, végső soron stabilitása a megváltozott körülmények miatt veszélybe kerül, hamar felismerik a változás szükségességét, ezért kritikus szituációkban pozitív szerepet játszhatnak.⁴³

Az ismertetett tipológiák alapján egy sor további típus került kialakításra.⁴⁴

Vizsgálati adataink alapján a szakmai és a szervezeti orientáció összevetése eredményeként négy típust különböztettünk meg.

A típusalkotást az alábbiak szerint végeztük el:

		szervezeti orientáció	
		pozitív	negatív
Szakmai orientáció	pozitív	Harmonikus 1	Ambivalens 2
	negatív	3 Szervezetre orientált	4 Közömbös

1. azonosult mind a szakmával, mint a szervezettel (23 százalék);
2. szakmával azonosult, szervezettel nem azonosult (11 százalék);
3. szakmával nem azonosult, szervezettel azonosult (10 százalék);
4. sem a szakmával, sem a szervezettel nem azonosult (24 százalék)⁴⁵

Az első típust harmonikus típusnak, a másodikat ambivaiensnek, a harmadikat szervezeti típusnak, a negyediket pedig közömbös típusnak nevezhetjük.

Kérdés természetesen, van-e valóságos tartalma ennek a tipológiának, vagy pedig csupán spekulatív konstrukcióval van dolgunk. E kérdés eldöntésének egyik lehetséges módja, hogy megvizsgáljuk az azonos típusokba tartozó személyek néhány fontosabb

⁴³ L. R. Presthus. *The Organizational Society*. Random House. N.Y. 1962.

⁴⁴ L. pl. G. Miller, W. Wagner: *Adult socialization, organizational structure and role orientation*. *Administrative Science Quarterly*. 1971. June. 151–163. ol. R. Thornton: i.m. J. Sorensen. T. Sorensen: *The conflict of professionals in bureaucratic organizations*. *Administrative Science Quarterly*. 1974. mar. 98–106. old. D. Lucke: *The professional as organizational leader*. *Administrative Science Quarterly*. 1973. march. 86–94. oldal.

⁴⁵ A fennmaradó 32 százalékot a szakmával való azonosulás középső harmadába tartozók, illetve a nem válaszolók teszik ki.

jellemzőjét, és ezeket összesítjük. Ha ezeknek a jellemzőknek az alakulása az egyes típusok esetében egységes, a többi típustól eltérő irányba tendál, akkor feltehető, hogy a típusalkotás kritériumai – a szakmával, illetve szervezettel való azonosulás – valóságos problémákat érintenek.

Az adatok szignifikáns különbségeket mutatnak az egyes típusok között.

A *harmonikus típus* versenyképessége a legmagasabb szintű, társadalmi orientációja a legpozitívabb, a szervezetben kialakult interperszonális kapcsolatai, a közvetlen munkacsoportjához, illetve feletteséhez való viszonya a legkedvezőbbek, a szervezeten belüli befolyásával a leginkább elégedett. Ennél a típusnál találjuk a szabadidő eltöltési módjával való legnagyobb fokú elégedettséget, vagyis ez a típus tudja legjobban összeegyeztetni munkahelyi és munkahelyen kívüli aktivitását. A harmonikus típus tartja a legkevésbé szükségesnek az alkotókészség, kezdeményező-készség, mint az előléptetéseknél, fizetésemeléseknél érvényesülő szervezeti norma jelentőségének növelését, ami azonban nem jelenti azt, hogy ez a típus konzervatív lenne – viszonylag készségesen visz változtatásokat munkavégzésébe, ha a szituáció úgy kívánja.

A szakmával azonosult, a szervezettel viszont nem azonosult *ambivalens* típust mindenekelőtt a változások iránti készség jellemzi, a leggyakrabban alkalmaz a megszo-kottól eltérő módszereket: kezdeményezéseiben önálló – a legkevésbé tartja szükségesnek a kialakult eljárásoktól eltérő módszereknek a felettséggel való egyeztetését.

A legnagyobb mértékben támogatná, hogy a munkavégzésnek a szervezetben kialakult módszereit elvileg új alapokra helyezték. Ugyanakkor ez a típus a legelégedetlenebb a kezdeményezés és alkotókészség szervezeten belüli elismerésével. Az ambivalens típus pszichológiai rigiditása, merevsége a legalacsonyabb szintű, ugyanakkor meglehetősen heves, lobbanékony vérmérsékletű. Munkacsoportjához, illetve feletteséhez való viszonya az átlaghoz viszonyítva inkább kedvezőtlen, mind kedvező. Ennél a típusnál tapasztalható a legnagyobb fokú munkahelyi bizonytalanság, itt a legkevésbé szabályozott a hatáskör, a munkával kapcsolatos feszültségérzet viszonylag igen intenzív, a társadalmi orientáció azonban egyértelműen pozitív.

A szakmával nem azonosult *szervezeti típusnál* legmagasabb a rigiditás szintje: ezzel párhuzamosan a szervezeti típusnál legkisebb a munkavégzéssel kapcsolatos bizonytalanság, a leggyengébb a feszültségérzet intenzitása, és a legnagyobb fokú a hatáskör szabályozottsága. Vérmérsékletét tekintve ez a típus a legkiegyensúlyozottabb, ugyanakkor a legelégedetlenebb szervezeten belüli személyes befolyásával, és a munkahelyen kívüli aktivitásával.

A *közömbös típus*-ra jellemző leginkább a munkával kapcsolatos feszültség, ez a típus van a legpesszimistább véleménynyel munkacsoportjáról és feletteséről; lobbanékony természetű.

Versenyképessége a legalacsonyabb szintű, és leginkább ez a típus tartja szükségesnek a felettséggel való alá-fölérendeltségi kapcsolatok, illetve az előmenetek szabályozását. A közömbös típus társadalmi orientációja a legnegatívabb, a szervezeten belüli változásokat pedig nem fogadja szívesen.

A harmonikus típus átlagos életkora 43 év, fizetése pedig (a vizsgálat időpontjában) 3.500,-Ft. Az ambivalens típus átlagos életkora 36 év, fizetése 3.540,- Ft, a szervezeti típus 40 éves, 2.960,- Ft fizetéssel, a közömbös típus pedig átlagosan 36 éves, 2.700,- Ft fizetéssel.

A szervezettel és a szakmával való azonosulás szerinti típusok főbb jellemzői

	Harmonikus	Ambivalens	Szervezeti	Közömbös
Szakmával való azonosulás	+	+	-	-
Szervezettel való azonosulás	+	-	+	-
Munkával kapcsolatos feszültség (1 = min.) (6 = max.)	2,9	3,8	2,6	3,9
Rigiditás (1 = max.) (6 = min.)	3,6	3,9	3,1	3,5
Változáshoz való viszony (1 = negatív) (3 = pozitív)	2,1	2,3	2,0	1,8
Versenyképesség (1 = max.) (6 = min.)	2,7	3,1	3,1	3,5
Vérmérséklet (1 = nyugodt, 5 = max. lob- banékony)	2,8	3,2	2,5	3,2
Társadalmi orientáció (1 = negatív) (6 = pozitív)	4,1	4,0	3,2	2,6
Bizonytalanság (1 = max.) (6 = min.)	3,7	3,4	4,4	3,6
Kezdeményezéshez való viszony (1 = negatív) (6 = pozitív)	2,7	4,1	3,5	3,4
Feletteshez való viszony (1 = pozitív) (6 = negatív)	2,0	2,6	2,5	2,8
Munkacsoporthoz való viszony (1 = pozitív) (6 = negatív)	2,7	3,1	2,9	3,3
Az interperszonális kapcsolatok szabályozásával való elégedett- ség (1 = max. elégedetlen) (5 = elégedett)	3,3	3,3	2,6	2,5
A személyes befolyással való elégedettség (1 = elégedett) (3 = max. elégedetlen)	1,4	1,6	1,9	1,6
A szabadidővel való elége- dettség (1 = elégedett) (6 = max. elégedetlen)	3,3	3,4	4,3	3,8
A hatáskör szabályozottsága (1 = max. szabályozott) (6 = min. szabályozott)	3,3	3,8	2,9	3,5

Az iskolai végzettség, illetve a felsőfokú végzettség jellegének megoszlása az egyes típusok között a következő:

Típus	Nem rendelkeznek felsőfokú végzettséggel	Jogász	Közigazgató	Műszaki	Agrár-mérnök	Egyéb felsőfokú végzettségű
Harmonikus típus	30	67	31	22	30	33
Ambivalens típus	10	17	38	67	30	13
Szervezeti típus	15	8	15	11	20	13
Közömbös típus	45	8	16	–	20	41
Összesen:	100	100	100	100	100	100

Az egyetemi, illetve főiskolai végzettség megléte, illetve hiánya leginkább a közömbös típusnál játszik szerepet. A felsőfokú végzettségűek között azzal a fentebb már elemzett jelenséggel találkozunk, miszerint a szakmával és a szervezettel való azonosulás szempontjából az igazgatási szervezetben a jogi végzettség a legkedvezőbb, míg a műszaki végzettségűeknél a legvalószínűbb a szakmai és a szervezeti normák konfliktusa.

A szervezeti és szakmai normák konfliktusainak csökkentését eredményezheti részint a jogszabályok, a szervezeti ügyrendek, hatáskörök racionalizálása, részint az egyes szakterületek képviselőinek közvetlenül a tanulmányok befejezését követő, a munkabábelépés utáni kiegészítő adminisztratív-igazgatási képzése. A konfliktus teljes kiküszöbölése azonban nehezen képzelhető el, annál is kevésbé, mivel ennek a konfliktusnak pozitív funkciója is van: minden változás előfeltétele, hogy az adott helyzettel elégedetlen emberek legyenek a szervezetben. Láttuk, hogy éppen az ambivalens típus az, amely a szervezeti változásokat a leginkább igényli. Ahhoz pedig, hogy az igazgatási szervezet hatékonyan lássa el feladatait, folyamatosan változtatni kell saját tevékenységét, követnie kell az igazgatás alá tartozó területek változásait.

4. Szervezeti viszonyok, személyiségvonások és az egyén társadalmi helyzete

Az ismertetett vizsgálat során feladatunknak azt tekintettük, hogy szervezeti kontextusban vizsgáljuk azon tényezők kölcsönhatását, amelyek az egyén szervezeten belüli viselkedésének tudati aspektusára hatással vannak. Az egyén szervezeten belüli viselkedését, illetve attitűdjeit azonban – mint az eddigiekből is kiténik – nem csak a szervezeten belül ható jelenségek határozzák meg, hanem a személyiségvonások, individuális adottságok mellett az egyén szervezeten „kívüli” életének sajátosságai is. Ezért végső soron szükséges megvizsgálunk, hogy az eddigiekben elemzett tényezők milyen súllyal esnek latba a három alapvető kérdéscsoport – munkával kapcsolatos feszültség, a szervezettel, illetve a szakmával való azonosulás – alakulásában, s ennek kapcsán kitérni a szervezeti jelenségeken kívül eső körülmények hatására is. Erre lehetőséget nyújt az ún. standardi-

zált regresszió-elemzés. A mellékelt táblázat tizenkét, az elemzett kérdéscsoportok szempontjából legfontosabb változó rangsorát mutatja (az ezek után következő változók magyarázó értéke már erősen csökken).

Az adatok alapján megállapíthatjuk a következőket:

A *munkával kapcsolatos feszültség* kialakulására az igazgatási szervezetben az előmeneteli mechanizmus szabályozatlansága (a szabályozottság szintjével való elégedettség) gyakorolja a legnagyobb hatást. Ezt követik a felettes vezetői tulajdonságainak hiányosságai,⁴⁶ illetve a döntésekben való részvétel lehetőségének hiánya. Jelentős szerepe van az előmeneteli lehetőségek hiányának, a munkacsoportban jelenlevő rivalizálásnak, az előmeneteli elvárásoknak (minél nagyobbak az elvárások, annál nagyobb a feszültség), a szervezeten belüli döntési mechanizmussal való elégedetlenségnek, az egyén társadalmi orientációjának (negatív orientáció esetén valószínűbb a feszültségérzet) és a versenykényszernek.

A *szervezettel való azonosulásban*, kiugróan magas értékkel, legnagyobb szerepet az egyén munkacsoportjában kialakult viszonyok játsszák. Ezt követi a személyes befolyás, a versenykészség, a felettséssel való viszonyok szabályozottsága, a felettes ellenvélemények iránti toleranciája, illetve általános vezetőkészsége. Annál magasabb továbbá a szervezettel való azonosulás valószínűsége, minél kiegyensúlyozottabb az egyén vérmérséklete, minél magasabb a fizetése, minél szabályozottabb a hatásköre, illetve a szervezeten belüli előmeneteli mechanizmus. Végül minél régebben lakik a dolgozó az adott városban, annál erősebben azonosul a szervezettel.

A – *szélesebb értelemben vett – szakmával való azonosulást* leginkább a versenykészség, az előmeneteli elvárások mértéke és a fizetés nagysága határozza meg. Minél intenzívebb a versenykészség és az előmeneteli elvárás, illetve minél nagyobb a fizetés, annál erősebb az adott tevékenységfajtaival való azonosulása. Növekszik az azonosulás valószínűsége, ha a felettes lehetőséget nyújt ellenvélemények nyilvánítására. Az életkor emelkedésével a szakmával való azonosulás erősödik, ugyanakkor kedvezőtlen hatású a versenykényszer. Gyengíti az azonosulást a társadalmi folyamatokban, jelenségekben, normákban való eligazodás képességének csökkenése. Végül erősíti a szakmával való azonosulást a pszichológiai merevség, a diszkréció megléte, a nyugodt vérmérséklet, a felettséssel való viszonyok egyértelmű szabályozottsága, illetve a felettes beosztottaihoz való pozitív viszonya.

A fentiekkel összefüggésben a következőket szükséges kiemelni:

A szervezet belső viszonyai legerősebben a munkával kapcsolatos feszültség kialakulását határozzák meg, ezt követően a szervezettel való azonosulást, végül a szakmával való azonosulást.

A szervezettel való azonosulásban, mint láttuk, igen jelentős szerepe van az egyén aktivitásának, versenyképességének. Azonban talán ennél is fontosabb, hogy az egy családtagra eső jövedelem egyrészt nagyobb hatást gyakorol a szervezettel való azonosulásra mint a fizetés, másrészt pedig a hatások iránya *ellentétes*: míg a fizetés nagyságával

⁴⁶ Az egyes változók skáláinak előjelei nem egységesek, az „1” érték hol maximális, hol minimális pontot jelöl, ennek következménye a regressziós együtthatók előjeleinek változása. A felettes vezetői tulajdonságai hiányosságainak hatása azonban természetesen mindig ugyanaz – növeli a feszültségérzetet.

A munkával kapcsolatos feszültség, a szervezettel és a szakmával való azonosulás regresszió-elemzésének adatai

Munkával kapcsolatos feszültség (1 = minimális feszültség)		Szervezettel való azonosulás (1 = maximális azonosulás)		Szakmával való azonosulás (1 = maximális azonosulás)	
Rangsor	Regressziós együttható	Rangsor	Regressziós együttható	Rangsor	Regressziós együttható
1. Az előmenetel szabályozottsága	0,24	1. A munkacsoporthoz való viszony	-0,34	1. Versenyképesség	0,21
2. A felettes viszonya beosztottaihoz	0,22	2. Személyes befolyás	-0,19	2. Előmeneteli elvárások	0,20
3. A felettes figyelembe veszi-e beosztottai javaslatait	-0,20	3. Versenyképesség	0,18	3. Fizetés	-0,18
4. Részvétel a szervezet egészét érintő döntések meghozatalában	-0,17	4. A dolgozó családjában az egy családtagra eső jövedelem	-0,18	4. Eltűri-e a felettes az ellenvéleményt	0,17
5. A felettes szakismeretei	0,15	5. A feletessel való viszonyok szabályozottsága	-0,17	5. Életkor	0,17
6. A felettes szervező képessége	-0,14	6. Eltűri-e a felettes az ellenvéleményt	0,16	6. Versenyképényszer	-0,15
7. Előmeneteli lehetőségek	-0,13	7. Általában jó munkát végez-e a felettes mint vezető	0,15	7. Társadalmi orientáció	-0,14
8. A munkacsoporthoz való viszony	0,11	8. Vérmérséklet	0,14	8. Pszichológiai merevség	0,13
9. Előmeneteli elvárások	0,10	9. Fizetés	-0,14	9. Diszkréció	-0,11
10. Azok a személyek hozzák-e a fontos döntéseket, akik a legmegfelelőbb és legfontosabb információkkal rendelkeznek a szervezetben	0,10	10. A hatáskör szabályozottsága	0,12	10. Vérmérséklet	0,10
11. Társadalmi orientáció	0,09	11. Az előmenetel szabályozottsága	0,10	11. A feletessel való viszonyok szabályozottsága	0,09
12. Versenyképényszer	-0,09	12. Mióta lakik az adott városban	0,9	12. A felettes viszonya beosztottaihoz	0,06

párhuzamosan nő a szervezettel való azonosulás, addig az egy családtagra eső jövedelem növekedését az azonosulás gyengülése kíséri.

A szakmával, az adott tevékenységfajtajával való azonosulást legerősebben egy *személyiségvonás*, a versenyképesség határozza meg, de jelentős szerepet játszanak más, *a szervezet viszonyaitól független* tényezők is. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy míg az iskolai végzettség és a szakmával való azonosulás között korábban szignifikáns összefüggést találtunk, addig a regresszió elemzés az iskolai végzettséget illetően elhanyagolható súlyt mutatott ki. Vagyis nem önmagában az iskolai végzettség magyarázza a szakmával való azonosulás alakulását, hanem azok a sajátosságok, amelyek a képzés során az egyén személyiségében nyomot hagytak, illetve már ezt megelőzően kialakultak, és egyebek között hatással voltak arra, hogy az illető milyen szintű képzésben részesült.

Különböző vizsgálatok egyértelműen kimutatták, hogy az iskolázottsági esélyeket döntően a származás, tehát az határozza meg, hogy az egyén szocializációja a társadalom mely rétegében, csoportjában történt. Egyébként is ismert, hogy a személyiségvonások alapvetően társadalmi meghatározottságúak. Másrészt azt is láttuk, hogy az egyén szervezettel való azonosulását erősebben meghatározzák olyan „külső” tényezők, mint az egy családtagra eső jövedelem és az adott városban eltöltött idő (ami jelen esetben elsősorban azt jelenti, hogy az egyén falun vagy városban nevelkedett-e), mint pl. a szervezetben eltöltött idő. Mindez ugyancsak arra utal, hogy az egyén szervezeten belüli viselkedése sok tekintetben erősebben függ a szervezeten kívüli tényezőktől, mint maguktól a szervezeti tényezőktől.

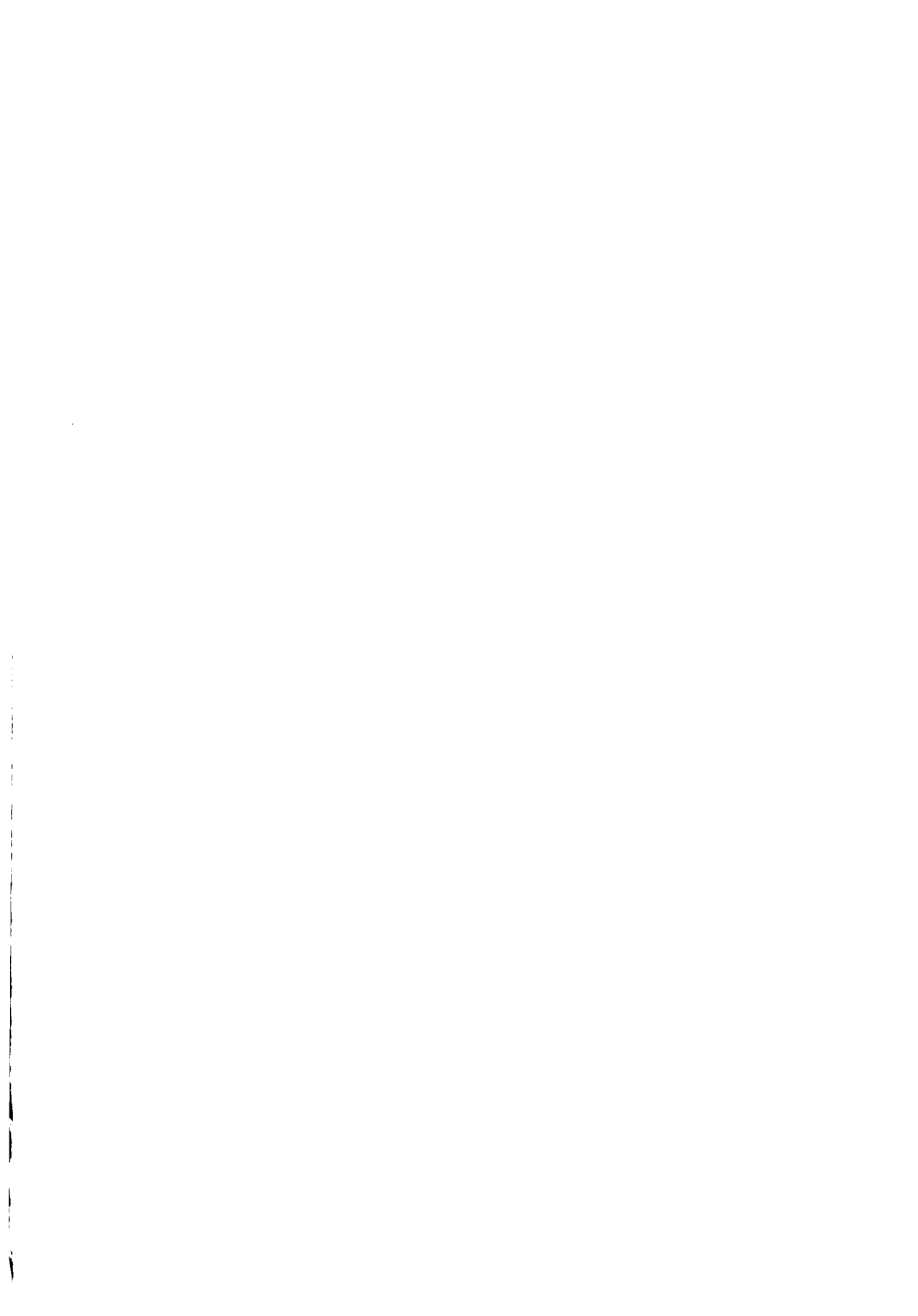
1828–1978

MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. I. 30. – Terjedelem: 20,65 (A/5) ív
78.5466 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

A Szovjet—Magyar Társadalomtudományi Vegyesbizottság ülése a társadalomtudományok szerepéről és feladatairól (Budapest, 1977. szeptember 6—7.) . .	261
<i>P. N. Fedoszejev</i> : A társadalomtudományok szerepe az SZKP által a jelenlegi szakaszban kitűzött, a kommunista építést célzó feladatok megvalósításában	261
<i>Friss István</i> : A társadalomtudományok szerepe és néhány aktuális feladata	277
<i>Heller László</i> : Az infláció és a recesszió tőkés országokban, valamint az azokkal kapcsolatos jelenségek, ahogyan azokat egy mérnök látja	297
VITA	
<i>Korsós Antal</i> : Olvasói feljegyzések az új Eörsi-könyvhöz	303
<i>Eörsi Gyula</i> : Szerzői megjegyzések a Korsós-kritikához	308
<i>Horváth Pál</i> : A szovjet állam és jog kialakulása	319
<i>Boytha György</i> : A számítógép programok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme — a tudományos technikai forradalom hatása a szellemi alkotások jogának fejlődésére	359
<i>Sajó András</i> : Engedelmesség a jognak	409
<i>ifj. Gyenes Antal</i> : Szervezeti szabályozottság és az igazgatási dolgozók orientációi (Egy szociológiai kutatás tapasztalataiból)	455

Megjelent 1978. IX. 19.

Index: 26.264